Puhá Henrik
biskup ja martyr

PYHÄ HENRIK
PIISPA JA MARTTYYRI

Suomalaisen kirjallisuuden
edistämisrahaston avustama

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN TOIMITUKSIA XXXIII

PYHÄ HENRIK
PIISPA JA MARTTYYRI

KIRJOITTANUT
JUHANI RINNE

PROFESSORI YRJÖ KAJAVAN AVUSTAMANA

8 VÄRIKUVALIITETTÄ, 142 SYVÄPAINO- JA 56 KLIŠEEKUVAA

HELSINGISSÄ
KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ OTAVA

KUSTANNUS-
OSAKEYHTIÖ
OTAVAN
KIRJAPAINO
HELSINGISSÄ
1932

Alkulause.

Tämän teoksen ensimmäinen luonnos on kirjoitettu Turussa, vastapainona sille ylen määrin ruumiillisiakin voimia kysyvälle työlle, jota sikäläisen tuomiokirkon monivuotinen restaurointi paikalliselta johtajaltaan vaati. Aineksia oli jo aikaisemmin, monien vuosien kuluessa toimitetuilla paikallisilla tutkimuksilla, tullut kerätyksi, ja samalla kun näiden lisääminen ja täydentäminen edelleen jatkui, alkoi eri kysymyksiä koskevain ainesten selvittely — silloisten unettomien öiden hiljaisten hetkien askarruksena. Mikään määrätty kokonaisuus ei alussa ollutkaan työn tarkoitusperänä, erikoisprobleemit siinä vain hakivat omia kokonaisuuksiaan. Mutta probleemien lukumäärä kasvoi, niitä aiheuttivat uudet havainnot ja uudet löydöt. Vihdoin näytti suurempikin kokonaisuus mahdolliselta, ja ainesten tarkistuksen jatkuessa sellaisenkin sommittelu sai alkunsa. Keväällä 1930 oli käsikirjoitus pääasiassa valmis ja joutui jo silloin myös latomoon. Runsastöinen uusi toimeni Helsingissä, muuttunut yleistaloudellinen asema ja erinäiset muut seikat viivyttivät kumminkin painatustyön suoritusta, niin että lopullisiin tuloksiin on vasta nyt voitu päästä. Tämän syntyhistorian merkkejä tavataan teoksessakin. Niinpä esim. on parina viime vuonna ilmestynyttä kirjallisuutta vain vähässä määrässä voitu käyttää teoksen hyödyksi.

Kirjani esiintyy tässä jonkinlaisena kokonaisuutena, mutta ei tyhjentävänä esityksenä päähenkilöstään. Sellaisen aikaansaamiseen on vielä puuttunut monia tärkeitä edellytyksiä. P. Henrikiä koskeva kirjallinen päälähde, P. Henrikin kirkollinen legenda, on vielä yksityiskohtaista erikoisselvittelyä vailla, ja häntä koskeva keskiaikainen saarnakirjallisuus on nyt vasta piakkoin ilmestymässä. Tämän ohella on paljon työtä ja aikaa vaativa vanhimpien kirkollisten muistojemme tutkimus toistaiseksi vain harvoin voinut syventyä yksityistapausten seikkaperäiseen selvittelyyn. Olen kuitenkin arvellut P. Henrikiä koskevasta teoksesta tällaisenaankin olevan hyötyä ennen kaikkea jatkuville tutkimuksille ja esityönä täydellisemmän monografian aikaansaamiselle.

Työni päähän päästessäni tunnen kiitollisuudenvelkaa osakseni tulleesta monenlaisesta kannatuksesta ja avusta. Aineellista kannatusta tutkimuksieni täydentämiseksi, kuva-aineistoni kustantamiseksi ja osittain painatuksenkin helpottamiseksi olen saanut Suomalaisen kirjallisuuden edistämisrahastosta, Kauppaneuvos Malmin lahjoitusvaroista sekä Valtion arpajaisvoittovaroista, joiden asianomaisille viranomaisille tässä lausun kunnioittavat kiitokseni. Suomen Kirkkohistoriallista Seuraa kohtaan, joka on ottanut teokseni toimitustensa sarjaan ja muutoinkin auttanut sen painetuksi saamisessa, tunnen niin ikään syvää kiitollisuutta. Monet ovat myös ne ystävät ja tutkijatoverit, jotka ovat työssäni minua avustaneet. Tohtorit Jalmari Jaakkola, Aarno Maliniemi ja K. K. Meinander, joiden omista tutkimuksista on kauttaaltaan ollut minulle suurta hyötyä, ansaitsevat erikoisavuistaankin kiitollisen tunnustukseni, samoin rouvani S. Rinne, tyttäreni fil. maist. S. Rinne, neiti M. Ehrnrooth, taiteilijat Gabr. Engberg ja W. Wahlroos sekä arkkit. A. Eklund, jotka ovat avustaneet piirustusten ja värikuvien valmistamisessa, niin myös toht. T. I. Itkonen ja fil. maist. Ilmari Ahma, jotka ovat nähneet suuren vaivan oikaisuluvun avustajina. Aivan erikoisen kiitollisuuteni ja kunnioitukseni omistan ystävälleni ja avustajalleni, prof. Yrjö Kajava-vainajalle, jonka kuolema esti näkemästä työtä yhteisosaltaan lopullisesti valmiina.

Helsingissä helmikuussa 1932.

Juhani Rinne.

SISÄLLYS.

		Sivu
I.	**P. Henrik, Suomen ristiretkipiispa**	1
I.	Piispa Henrik ja hänen ristiretkensä	3
II.	Lounais-Suomi piispa Henrikin ristiretken aikoihin	11
III.	Kansanmuistot piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretkestä Lounais-Suomessa	24
	A. Paikalliset kansanmuistot	24
	B. Piispa Henrikin surmavirsi	33
IV.	P. Marian piispankirkko Nousiaisissa	42
V.	P. Marian kirkon monumentaalihauta	56
VI.	Suomen kirkon vanhin tunnettu maaomistus ja kirkon linna	73
VII.	Piispa Henrikin muistokappeli	94
VIII.	Itämeren saarten lähetyspiiri	109
IX.	Nousiaisten hiippakunta	133
X.	P. Henrik, Suomen ristiretkipiispa	150
II.	**P. Henrik, Suomen kirkon ja kansan suojeluspyhimys**	159
XI.	Katolisen kirkon pyhäinpalvonta	161
XII.	Piispa Henrik tulee pyhimykseksi	169
XIII.	P. Henrik Turun tuomiokirkon suojeluspyhimyksenä	181
XIV.	P. Henrik Turun tuomiokirkon alttaripyhimysten sarjassa	196
XV.	Jumalanpalvelusmenot P. Henrikin juhlissa	211
XVI.	P: Henrikin kultti maan muissa kirkoissa ja marttyyrin kuolinpaikalla	231
XVII.	P. Henrikin hautamuistokultti Nousiaisissa	242
XVIII.	P. Henrik Suomen kansan ja maan suojeluspyhimyksenä	258
XIX.	P. Henrikin palvonta Suomen ulkopuolella	263
III.	**P. Henrik pyhäinjäännöskultin esineenä ja Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultti**	271
XX.	Pyhäinjäännöslöytö Turun tuomiokirkosta	273
XXI.	Pyhäinjäännösten anatomis-antropologinen tutkimus. Kirj. prof. *Yrjö Kajava*	282
XXII.	P. Hemmingin pyhimysarkku	301
XXIII.	P. Hemmingin pyhimysarkku Turun tuomiokirkon reliikkijäännösten säilytyspaikkana	311
XXIV.	P. Hemmingin pyhäinjäännökset	319
	Luukokoelman anatomis-antropologinen tutkimus, kirj. prof. *Yrjö Kajava*	320
	P. Hemming pyhäinjäännöksissä edustettuna	332
XXV.	P. Henrikin pyhäinjäännöksiä	335
	Kallolaitteen luusto, kirj. prof. *Yrjö Kajava*	336
	Pyhäinjäännöslaitteen ulkonaiset tunnusmerkit	345
	P. Henrikin pyhäinjäännökset hänen pyhimyshistoriansa valossa	349
XXVI.	P. Birgitan pyhäinjäännös	355
	Kääreen luuaineiston anatomis-antropologinen tutkimus. Kirj. prof. *Yrjö Kajava*	358
	Reliikin edustama pyhimys	360

Sivu

XXVII. Marttyyreja ja muita pyhimyksiä ... 365
Vapahtaja ... 365
P. Henrik ... 367
P. Eerik ... 369
P. Margareta ... 370
P. Benedicta ... 371
P. Pancratius ... 372
»Marttyyrien kukkaset» ... 374
P. Gertrud ja seuralaisia ... 375
Pyhäinjäännökset pääalttarin kalleuksia ... 379
»Monien muiden pyhäin miesten luita, joiden nimet ovat kadonneet muistosta, mutta ovat kumminkin elämän kirjassa taivaassa» ... 380
XXVIII. P. Henrikin pyhäinjäännösten kohtalo uudella ajalla ... 382
XXIX. P. Henrik pyhäinjäännöstensä valossa ... 392
XXX. Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultti ja P. Henrik sen esineenä ... 398
Loppulause: P. Henrik, piispa ja marttyyri ... 403
Lähdeviittauksia ... 411
Käytettyä kirjallisuutta ... 436
Zusammenfassung in deutscher Sprache ... 445

Kuvien luettelo.

1. Lounais-Suomi. Nykyiset pitäjät ... 12
2. Lounais-Suomi. Asutus pakanuuden ajan lopulla ... 13
3. Kalannin seutua keskiajan alulla ... 20
4. Ragvaldan kauppapaikka Kokemäen joen suulla ... 21
5. P. Henrikin paikalliset muistot. P. Henrikin surmarunon synty- ja kehittämispaikkoja ... 25
6. Lemun lahden perän ja Nousiaisten seudun kartta ... 43
7. Moision talon Myllymäki Nousiaisissa. Kalmisto pakanuuden ajan lopulta ja P. Marian piispankirkon paikka ... 46
8. Moision talo P. Marian piispankirkon paikalla Nousiaisissa ... 47
9. Moision talon päärakennuksen perustus työnalaisena. Kaakkoissuunnalta ... 48
10. Sama länsiluoteesta ... 49
11. Kartanaihelma Moision kirkon seudusta Santamalassa ... 50
12. Kirkon perustus Santamalan Moisiossa ... 51
13. P. Marian kirkon monumentaalihauta. Entisöintipiirros ... 57
14. Monumentaalihaudan kansikivi löytöpaikallaan Moision pihalla ... 58
15. Sama suoraan päältä ... 59
16. Haudan kansikivi, mittauspiirros ... 60
17. Tiilihauta P. Olavin luostarikirkosta Turussa ... 60
18. Paasihautoja Dalbyn hautausmaalla Skånessa ... 61
19. Kuninkaanhautoja Ringstedin tuomiokirkossa Tanskassa ... 62
20. Paasihauta 1000-luvulta, Husaby, Länsigöötanmaa ... 63
21—22. »Olavi Sylikuninkaan» ja »kuningattaren» haudat, Husabyn kirkkomaalla ... 63
23. »Kuningas Häggen hauta» Heggesledin kirkkomaalla ... 63
24. Hautakiviä Vesterplanan kirkkomaalla, Länsigöötanmaa ... 63

Sivu

25—28. Hautakiviä Länsigöötanmaan kirkkomailta 64
29. »Pikku Kirstin ja Boris-prinssin» hauta Vestervigin kirkkomaalla. Tanska 65
30. »Piispanhauta» Sjöringin kirkkomaalla Tanskassa 66
31. Paasihauta Itägöötanmaalta 1000-luvulta..... 67
32. Kivipaasihauta Westminster Abbey, Lontoo 67
33. Kivipaasihauta Westminster Abbey, Lontoo 68
34. Hautakivi Skaran tuomiokirkosta. Benediktus electus († 1190) 68
35. Piispanhauta Räntämäen piispankirkosta 69
36. Paasihauta Sverker-kappelista Alvastrassa Ruotsissa 70
37. Elias Brennerin piirros Santamalan monumentaalihaudasta 71
38. Topografinen kartta n. s. Maskun niemestä Lemun lahden perällä..... 74
39. Maskun jokilaaksoa Stenbergan linnalta luoteiseen suuntaan 75
40. Stenbergan linnavuori lännen suunnalta 76
41. Stenbergan linnavuori idän suunnalta 77
42. Stenbergan linnavuori pohjoissuunnalta 78
43. Stenbergan linnavuoren itäsivua 79
44. Stenbergan linna ja sen lähin ympäristö Maskussa 82
45. Stenbergan linna Maskussa. Asema ja leikkauksia 83
46. Linnan päärakennuksen asema ja leikkauksia 84
47. Porrastornin asemapiirros ja leikkauksia 85
48. Friisin katkelma linnan päärakennuksesta 86
49. Kalkkikivikonsoli Stenbergan päälinnasta 87
50. Stenbergan päälinnan kaakkoista ulkoseinää 88
51. Päälinnan kellarin K eteläinen sisänurkkaus..... 89
52. Stenberga Porrastornin perustusta 91
53. Köyliönjärven seudun kartta..... 95
54. Köyliön Kirkkosaari Kaukosaaresta nähtynä 96
55. P. Henrikin muistokappelin asemapiirros. Köyliö 98
56. Ikkunaruutuja P. Henrikin kappelista Köyliössä 99
57. P. Henrikin kappelin perustusta Köyliössä 101
58. Sverker-kappelin asema, Alvastra, Ruotsi 102
59. Knut Lavard-kappelin asema, Ringsted, Tanska 102
60. Sverker-kappelin perustus. Alvastra 103
61—62. P. Eerikin muistokappeli Upsalassa. Asema ja etel. julkisivu 105
63. Ahvenanmaan ja Kalannin varhainen kirkollinen järjestyminen 111
64. Putsaaren kirkon paikka ja siinä vielä oleva kappeli 116
65. Kodialan kirkon paikka 117
66. Villilän kirkon paikka 120
67. Velluan kirkon paikka 121
68. Pyhämaan saaren vanha uhrikirkko 122
69. Untamalan kirkko 123
70. Untamalan kirkko ennen uusimista. Kirkon edessä »bauta»-kivi 124
71. Soukaisten Bartolomeus-kirkko..... 125
72. Valkon kyläkello 126
73. Iniön kirkon paikka ja kirkkomaan aitaa 127
74. Brändön saaren nyk. kirkko 128
75. P. Jakobin kirkon paikka Hietamäellä 129

		Sivu
76.	Varhaista kirkollista järjestymisaluetta Lounais-Suomessa. Kartta	135
77.	Tarunomaisen Teljän kaupungin tienoo Kokemäellä	136
78.	»Teljän kaupungin» seutua	137
79.	»Killan kirkkoluoto» Kokemäellä	138
80.	Kokemäen vanhan kirkon seutu	139
81.	Liikistön kauppa- ja kirkonpaikka Ulvilassa	140
82.	Perniön Yliskylän kirkko	146
83.	Paimion P. Mikaelin kirkon paikka arkaistisine hautakivineen	147
84.	Piispa Maunu I:sen sekreetti 1290-luvulta	180
85.	Turun tuomiokirkko kaakkoissuunnalta	182
86.	Turun tuomiokirkko, sisäkuva länsisuuntaan	183
87.	Turun tuomiokirkon aseman kehitys	184
88—89.	Turun tuomiokirkko 1300-luvun alussa. Pohj. ja etel. julkisivu	186
90—92.	Turun tuomiokirkko 1300-luvun alussa. Itäinen ja läntinen julkisivu sekä leikkaus	187
93—95.	Turun tuomiokirkko 1370-vaiheilla. Pohj., etel. ja läntinen julkisivu	188
96.	Turun tuomiokirkko 1400-luvun alkupuolella	189
97.	Turun tuomiokirkko 1470 vaiheilla	189
98.	Turun tuomiokirkko 1480-vaiheilla	191
99.	Alttarien sijoitus Turun tuomiokirkossa	197
100.	P. Kolmen kuninkaan kuori	202
101.	Sielujen kuori, nyk. Stålhandske-suvun hautakappeli	203
102.	P. Ruumiin kuori	204
103.	P. Henrikin ja P. Eerikin alttari	205
104.	Aukeama Suomessa käsinkirjoitetusta P. Henrikin legendasta	217
105.	Sekvenssi P. Henrikin officiosta pergamentille kirjoitettuna 1400-luvulta	227
106.	P. Henrik Brändön alttarikaapista	232
107.	P. Henrik Sääksmäen kirkosta	233
108.	Finströmin alttarikaappi 1400-luvun lopulta	234
109.	P. Henrikin ja P. Eerikin alttari Taivassalosta	235
110.	Isonkyrön alttarikaappi, Elias Brennerin väripiirros 1600-luvulta	236—7
111.	Uhrilöytöjä P. Henrikin kappelista	238
112.	Pyhiinvaeltajain merkkejä	239
113.	Nousiaisten kirkko	243
114.	P. Henrikin hauta-alttari Nousiaisten kirkossa	244
115.	Pöytälevy P. Henrikin hauta-alttarista	245
116.	Ristiretkeläiset saapuvat Suomeen. P. Henrikin hauta-alttarista	246
117.	Taistelu ristiretkeläisten ja suomalaisten välillä » »	247
118.	Kuningas Eerikin lähtö paluumatkalle » »	248
119.	Lalli tappaa ristisotilaan » »	249
120.	Lalli surmaa piispa Henrikin. » »	251
121.	Lallin kotiinpaluu » »	251
122.	Piispa Henrikin hautasaattue » »	252
123.	Piispa Henrikin ruumiinsiunaus » »	253
124—5.	Kuollut herää henkiin P. Henrikin avulla » »	254
126.	P. Henrikin peukalo löydetään » »	255
127—8.	P. Henrik-ihmeet Sandhemin pappilassa ja Kokemäellä »	256
129.	Turun tuomiokirkon piispansauva keskiajalta	257

Sivu

130. P. Henrik Suomen kirkon suojeluspyhänä. Värikuva Turun missalesta..... 258—9
131—2. Turun aurtua ja puoliaurtua 1495—7 261
133. P. Henrik Tukholman Suurkirkon alttarikaapista 264
134. P. Henrik Salemin alttarikaapista. Ruotsi 265
135. P. Henrikin ja P. Sigfridin marttyyriot Circignanon maalaamina 1500-luvulta.. 269
136. Turun tuomiokirkon sakariston seinäkomeroita 273
137. Samat valokuvassa 274
138. Pyhäinjäännöksiä sisältänyt seinäkomero Turun tuomiokirkon sakaristossa 275
139. Silkkivaate pyhäinjäännöspuvusta 276
140. Pyhimyspääkallon aluspukua 277
141. Pääkallon päällyspukua 278
142. Katkelma pyhäinjäännöspussin suusta 279
143—4. Pyhäinjäännöksiä seurannutta paperia 280
145. Pyhäinjäännös-olkavarrenluut ja suomal. miehen vastaava luu edestä 283
146—7. Samat takaa ja sisäsivuilta 284
148. Olkaluun B alapää takaa ja sisäsivulta 285
149. Pyhimyskallo, naamakuva 289
150. Sama suoraan sivulta 291
151. Sama suoraan ylhäältä 292
152. Sama suoraan takaa 293
153. Saman sagittaalikäyrä 295
154. Saman horisontaalitasossa piirretty käyrä 296
155. Saman frontaalikäyrä 297
156. P. Hemmingin pyhimysarkku Turun tuomiokirkossa 302
157. Sama kuvattuna v. 1893 303
158. P. Hemmingin pyhimysarkku telineineen, mittauspiirros 304
159. Sama ilman telinettä, mittauspiirros 305
160. Sama kuvattuna ennen korjaamista 306
161. P. Hemmingin pyhimysarkku telineineen, entisöity värikuva ..... 306—7
162. Pyhimysarkku Upsalan tuomiokirkosta 307
163. Pyhimysarkku Spångan kirkosta Ruotsista 309
164. Pyhäinjäännösluita P. Hemmingin pyhimysarkusta 312
165. Vaateriepuja P. Hemmingin pyhimysarkusta 313
166. Pyhäinjäännöspussi P. Hemmingin pyhimysarkusta 314
167. Pyhäinjäännöspussi 1300-luvulta Ruotsista 315
168. Tanskalainen »hvide»-raha (1481—1512). P. Hemmingin pyhimysarkusta 316
169—70. Vahalle painettujen sinettien katkelmia P. Hemmingin pyhimysarkusta 317
171. Vartalon luustoon kuuluvia luita 321
172. Yläraajojen luita 324
173. Alaraajojen luita 325
174. Lantiovarus, edellisistä koottu 326
175. Pääkallon luita 327
176. Erillisiä raajojen luita 331
177. P. Hemming ja P. Birgitta Urjalan alttarikaapista, keskiajan lopulta. Värikuva 332—3
178. Kallolaite (P. Henrikin) vasemmalta sivulta 335
179. Sama suoraan edestä 336
180. Sama oikealta sivulta 337

Sivu

181. Kallolaitteen luusto röntgen-kuvassa ... 338
182. Sama. Leukaluun molemmat puoliskot näkyvissä ... 339
183. Sama. Suoraan alhaalta nähtynä ... 341
184. Kallokopan luun saumadetaljeja ... 343
185. P. Henrikin kallolaite värikuvana ... 346—7
186. Legendaesitys P. Henrikin kallolaitteen päällyspuvussa ... 346—7
187. P. Henrikin kallolaitteen päällysvaatteen kudontakoristelua ... 347
188. Ritari rengaspanssarissa ja asetakissa 1310-luvulta ... 348
189. Miekkoja 1300-luvulta ja 1400:n vaiheilta ... 349
190. Käsivarren muotoisia reliikkisäiliöitä ... 353
191. Päälaen muotoinen reliikkikääre (P. Birgitan) ... 356
192. Luupalasia päälaen muotoisesta reliikkikääreestä ... 357
193. Päälaen muotoisen reliikkikääreen luusto röntgen-kuvassa ... 359
194. P. Birgitan reliikkikääre värillisessä puvussaan ... 360—1
195. P. Birgitan ja P. Katarinan pyhimysarkku Vadstenassa ... 362
196. P. Birgitan ja P. Katarinan pyhimysarkku avattuna ... 363
197. Reliikki Getsemanen kivestä ... 366
198. Reliikki P. Henrikin kyynärvarresta ... 368
199. Reliikki P. Eerikin sormesta ... 369
200. P. Margaretan reliikki ... 370
201. P. Margareta. Veistos Vehmaan kirkosta v:n 1400 vaiheilta ... 371
202. P. Benedictan reliikki ... 371
203. P. Pancratiuksen reliikki ... 373
204. Viattomain lasten reliikki ... 374
205. 1—6 Tuntemattomia reliikkejä ... 377
206. P. Henrik ja P. Maria värikuvina Urjalan alttarikaapista keskiajan lopulta .. 406—7

Oikaisuja.

Seuraavat huomatut virheellisyydet pyydetään lukijaa ottamaan huomioon:

Siv. 15, rivi 6 ylhäältä: vuosiluku 1150 on ollut tarkoitettu sulkujen sisään.
» 27, » 6 alhaalta: Iberonius on oleva I h e r o n i u s.
» 70, » 9 » : on hauta » » h a u t a on.
» 123, » 3 » : Jopsson » » J a p s s o n
» 125, » 19 ylhäältä: v. 1409 lienee oikeammin v. 1 4 9 0 (vrt. Jully Ramsay, Frälseläkter, s. 274).
» 163, » 4 alhaalta: Exterres on oleva E x t o r r e s.
» 208, » 9 ylhäältä: V. 1455 on oleva V. 1 4 5 4.
» 215, » 10 » : Deus adiutorium on oleva D e u s i n a d i u t o r i u m.
» 255, » 6 » : ilmeitten on oleva i h m e i t t e n.
» 275, » 14 » : varustettu on oleva v a r u s t e t u t.
» 306, » 1 alhaalta: katon kullanväritäplät on myöhemmin korjatessa todettu olevan jätteitä nelilehtisistä ornamenteista, joita katon kummassakin sivussa on ollut kolme.
» 420, » 1 » : Monumeöld on oleva M o n u m e n t a.
» 427, » 13 » : (n:o 1480) on oleva (n. v. 1480).

I

P. HENRIK, SUOMEN RISTIRETKIPIISPA

I.

Piispa Henrik ja hänen ristiretkensä.

Piispa Henrikistä ja hänen ristiretkestään ei ole yhtään suoranaista samanaikaista asiakirjatietoa säilynyt. Sen sijaan on kirkollinen legenda, joka ainakin osaksi perustunee sen syntymisaikaan vielä kerättävissä olleisiin kansanmuistoihin, sekä varsinkin paikallinen traditiotieto Suomessa, joka piispa Henrikin pyhimyskultin kehittämisen ohella maassa laajentuu hyvinkin yksityiskohtiin ulottuvaksi ja kiteytyy vihdoin runomittaiseksi kansan kertomukseksi piispa Henrikin surmasta, ovat säilyttäneet kummastakin kuvauksia, joiden ydintä saataneen pitää historiallisena totuutena.

Piispa Henrik, syntyisin Englannista, on ollut kuningas Eerik Pyhän hallitusaikana Ruotsissa Upsalan piispana, jona hän vaikutti tarmokkaasti kristinuskon vakiinnuttamiseksi. Yhdessä kuninkaan kanssa hän teki sotaretken (expeditio) Suomeen, jossa kansaa käännytettiin kristinuskoon. Kuninkaan sotajoukkoineen palattua takaisin kotimaahansa piispa Henrik jäi Suomeen jatkamaan kirkollista järjestelytyötä, mutta sai täällä sotaretkeä seuranneena talvena marttyyrikuoleman. Ylhäissukuinen henkilö, joka miestaposta oli saanut kirkon rangaistuksen, kosti tämän surmaamalla piispan. Suomalaisen kansanmuiston mukaan tapahtui piispan murha Köyliönjärven jäällä Satakunnassa, josta murhatun ruumis kuljetettiin Nousiaisiin haudattavaksi sikäläiseen kirkkoon.[1]

Tämä on pääsisällys legendan ja kansantarun kertomuksissa piispa Henrikistä ja hänen ristiretkestään Suomeen. Sivuseikat saamme tässä syrjäyttää.

Kun kirkollinen legendakirjallisuus yleensä on ensi sijassa hartauskirjallisuutta, joka enemmän pyrkii ihannoimaan sankarinsa ansiotekoja kuin kuvaamaan häntä koskevia tosioloja, ja kun traditiokin muiston varassa säilyen on saattanut hämmentyä, on tutkimuksen tehtäväksi jäänyt muita samanaikaisia, aikaisempia ja myöhempiä tapauksia sekä olosuhteita selvittämällä erittää legendan ja muistotiedon kertomuksista se, mitä niissä voidaan

pitää tosioloihin perustuvana. Piispa Henrikin toiminta Suomessa ja siihen liittyvä pysyvän Ruotsin-vallan alkutapauksia maassamme merkitsevä kuninkaan johtama sotaretki tänne ovat kieltämättä myöhemmän sekä kirkollisen että valtiollisen kehitysratamme alkutaipaleisiin kuuluvina tärkeimpiä kysymyksiä historiassamme. Ei näin ollen olekaan ihme, että tutkimus on niiden selvittelyyn yhä uudestaan ja uudestaan palannut. Siten onkin näiden kysymysten ympärille aikojen kuluessa syntynyt runsas kirjallisuus, joka kuvastaa vaihtuvia käsityksiä niistä samoinkuin tieteen vaivalloista pyrkimystä ohjautumaan niihin nähden mahdollisimman oikealle tolalle.

Aikomukseni ei ole tämän yhteydessä ryhtyä selostamaan näitä kysymyksiä koskevain tutkimusten tuloksia kaikessa laajuudessaan, sitä vähemmän kun on luvassa lähitulevaisuudessa seikkaperäinen esitys kysymyksistä tähän aineistoon erikoisesti perehtyneen tutkijan kädestä.[2] Tässä voidaan tyytyä vain muutamien pääkohtien koskettelemiseen.

Sen jälkeen kun aikaisin manallemennyt etevä ruotsalainen tutkija, toht. Knut Stjerna, v. 1898 ilmestyneessä taruhistoriallisessa tutkielmassaan pyhästä Eerikistä[3] oli tullut piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretken historialliseen todenperäisyyteen nähden kielteiseen tulokseen: — P. Henrik oli toisinto Henricus peregrinus-nimisestä englantilaisesta lähetyssaarnaajasta, joka 1000-luvulla oli kärsinyt marttyyrikuoleman Ruotsin Sveanmaalla, ja P. Eerikin ristiretki kuviteltu uusinta eräiden tarukuninkaiden retkistä Suomeen — on tutkimus uudella innolla palannut näihin kysymyksiin paljastaen heikkoudet Knut Stjernan päätelmissä ja oikaisten niiden perusteita.[4] Asiallisilla syillä perusteltuja epäilyksiä piispa Henrikin historiallisesta todellisuudesta tai Eerik Pyhän Suomen-retken todenperäisestä tapahtumisesta ei sen jälkeen enää olekaan esiintuotu, vielä vähemmin esitetty edes todennäköisiä todistuksia niitä vastaan.

Mutta samalla kun piispa Henrikin historiallinen henkilöllisyys sekä hänen ja Eerik Pyhän yhteisen Suomen-retken todellisuus nykyisin yleisesti tunnustetaan, vallitsee erimielisyyttä edelleen useista legendan ja traditiotietojen yksityiskohdista. Näin on laita erittäinkin kysymyksen ollessa Suomen-retken tarkoituksesta, sen Suomeen-kohdistumisen paikasta ja sen tapahtuma-ajasta, joihin tässä kiinnitettäköön huomiota.

Perinnäinen käsitys piispa Henrikin ja kuningas Eerikin Suomen-retken tarkoituksesta on, kuten tunnettua, ollut se, että retkellä, jota on pidetty ristiretkiajan tavallisten ristiretkien luontoisena ja Ruotsissa silloin vielä käytännössä olleen ledung-järjestelmän pohjalla toteutettuna,[5] on pyritty saattamaan retken ja siihen liittyvän kirkollisen toiminnan koskettama osa Suomea Rooman kirkon ja mahdollisuuksia myöten myös pysyvästi Ruotsin vallan yhteyteen. Retken ajanmukainen luonne ryöstö- ja verotusretkenä on

otettu huomioon, mutta sitä on yleisesti pidetty seurauksiltaan pysyviin tuloksiin johtavana äskenmainituissa suhteissa.

Tästä käsityksestä poikkeavan kannan on toht. Arvi Korhonen esittänyt tutkielmassaan n. s. ensimmäisestä ristiretkestä Suomeen Historiallisen Aikakauskirjan vuoden 1926 vuosikerrassa (ss. 85—125). Lähteitä tarkasteltuaan hän ensinnäkin toteaa, että Ruotsissa itsessään, semminkin Sveanmaassa, ovat kristinuskon omaksuminen ja kirkolliset olot 1100-luvun puolivälissä olleet siinä määrin alkeelliset ja kehittymättömät, että kyseenalaista retkeä Ruotsista, nämä seikat huomioon ottaen, on mahdotonta käsittää ristiretkeksi tämän sanan länsimaisessa merkityksessä. Tällä hän tarkoittaa sitä, että ristiretkeen tarvittavaa sotajoukkoa ei olisi niissä oloissa ollut mahdollista saada Ruotsissa siihen aikaan kootuksi uskonintoisista kansalaisista vapaaehtoisuuden tietä. Mutta toinen tie oli olemassa, nim. laiva-asevelvollisuuden (ledungin), jota kuningas oli yrityksiinsä oikeutettu käyttämään. Tällä oli tutkijan mielestä se vika, että se oli sääntöjensä mukaisesti tarkoitettu vain lyhytaikaisia ryöstö- ja verotusretkiä varten eikä näin ollen luonteensa mukaisesti ollut soveltuva pysyvien valtauksien tekemiseen, enemmän kuin kirkollistenkaan tarkoitusperien ajamiseen. Tosin oli muualla, esim. Tanskassa, ledung- ja ristiretki usein sulanut yhdeksi, jopa edellinen suorastaan tullut merkitsemään ristiretkeä, mutta Ruotsin heikon kristillisyyden pohjalla retken tapahtuma-aikana tämä ei tutkijan mielestä näytä mahdolliselta. Kristillisillä motiiveilla — näin päättää tutkija — on »voinut ruotsalaisille itselleen olla vain toisarvoinen merkitys ensimmäiselle ristiretkelle lähdettäessä ja sen kestäessä toimittaessa». Kristillisiä motiiveja retkeläisiltä ei siis kokonaan kielletä, niistähän todistaa nimenomaan piispa Henrikin mukana-olo retkellä, mutta näillä motiiveilla on tutkijan mukaan voinut olla retkessä vain irrallinen asema, jopa ne ovat voineet olla aivan yksityisluontoisiakin, jos kohta niihin voi perustua retken »kirkollinen väritys».

Ne perusteet, joille ylempänä lyhyesti esitelty käsitys rakentuu, ansaitsisivat perinpohjaisempaakin valaisemista, joka tässä yhteydessä kumminkin liiaksi yksityiskohtiin johtavana on jätettävä syrjään. Muutamia yleisiä seikkoja niistä on tässäkin kosketeltava, jotta voitaisiin arvostella niille tehtyjen päätelmien kestävyyttä.

Se laiva-asevelvollisuus (ledung), jota edellisessä pidetään pysyviin valtauksiin soveltumattomana, on kaikissa Skandinaavian maissa käytännössä ollut ikivanha hyökkäyssotaan sovellettu sotalaitosjärjestelmä, joka yksityiskohdissa on säännöksiltään jonkin verran vaihdellut eri maissa, jopa saman maan eri maakunnissakin, ja jonka pohjalle koko viikinkiajan vilkas sotaelämä rakentui. Onpa tahdottu osoittaa jo Ruotsin valtakunnan perustus aikaisin 500-luvulla lasketuksi tämän sotalaitosjärjestelmän pohjalla,[6]

puhumattakaan valtakunnan tukemisesta ja laajentamisesta myöhemmin. Ledung-retkien tuloksia ovat myöskin tanskalaisten valloitukset Englannissa ja Itämeren etelänpuolisissa maissa samoinkuin Norjan fylkein kokoaminen valtakunnalliseksi yhteydeksi.

Viikinkiajalta periytyy ledung-järjestelmä keskiajalle, kehittyy ja saa säännöstelynsä laeissa. Ledung-järjestelmän pohjalla tehdään myös uusia valtauksia. Ruotsin kohdalta ovat ledung-retkiä keskiajalla tiettävästi olleet seuraavat: svealaiskuninkaan Olavin retki Kuurinmaalle 850-luvulla, jonka yksityiskohdista Rimbertin P. Ansgariuksen elämäkerta kertoo ja joka palautti tämän maan aikaisemmin järjestetyn alamaisuussuhteen Ruotsiin nähden voimaansa. Tällainen on ilmeisesti ollut myös Adam Bremeniläisen kertoma svealaiskuninkaan Emund Vanhan (1050—1060) valtakuntansa laajentamistarkoituksessa v:n 1050 vaiheilla »Skytiaan» toimittama valtausretki, jonka on katsottu kohdistuneen Varsinais-Suomeen (»naisten maahan» = terra feminarum = Kvenland). Kuningasta edusti retkellä hänen poikansa Anund. Edelleen ovat ledung-retkiä olleet kyseenalainen Eerik-kuninkaan retki Suomeen samoinkuin n. s. toinen ristiretki Hämeeseen, jolla kuninkaan sijasta hänen vävynsä Birger Jaarli toimi päällikkönä ja jonka ledung-retken laadusta riimikronikan yksityiskohtainen kertomus ei jätä epäilykselle sijaa. Viimeinen tunnettu ledung-retki Ruotsista oli Torkel Knuutinpojan retki v. 1299 Karjalaan ja Inkeriin, jonka luonteesta ledung-retkenä riimikronikka niinikään antaa selvän kuvauksen.[7]

Se seikka, että valtausretkille lähtenyt sotajoukko oli ledung-asevelvollisuuden pohjalla kokoonpantu, ei siis näytä olleen esteenä pysyvien valtausten luomiselle, sitä vähemmän kun vallatun maan asujaimista ja vapaaehtoisista aina voitiin luotettavien johtajain johdolla luoda puolustusjärjestö, joka ei ollut ledung-sääntöjen alainen, ja valloitusta tukea uudella asutuksella emämaasta. Vielä vähemmän voidaan syyllä väittää ledung-järjestelmän pohjalla kokoonpantua sotajoukkoa mahdottomaksi kirkon palvelukseen, kun monilukuiset esimerkit kaikistakin Pohjoismaista puhuvat päinvastaiseen suuntaan.

Ne näkökohdat ja asianhaarat, joita kosketellussa tutkimuksessa on esiintuotu, eivät mielestäni siis riitä muuttamaan aiemmin mainittua perinnäistä käsitystä piispa Henrikin ja kuningas Eerikin Suomen-retken tarkoitusperästä. Paavi Aleksanteri III:n n. s. Gravis admodum bulla v:lta 1171 tai 1172 toteaa kieltämättä sekä Ruotsin valtiovallan vaikutuksen että kirkollisen järjestelytoiminnan Suomessa alkaneen sitä ennen ja edelleen jatkuvan. Bullan sisällyksestä saamme nim. tietää, että Ruotsin vaikutuksen alaisena ollut osa silloista Suomea vaaran uhatessa usein pyysi apua Ruotsista ja sai sitä auliisti, mikä ei näyttäisi luonnolliselta, elleivät avunpyytäjät olisi olleet alistussuhteessa avunantajiin, jolloin Ruotsin omakin etu oli liittyneenä avunantoon.

Edelleen käy bullasta selville, että kirkon toimintaan nähden oli suomalaisten kesken horjuvaisuutta. Poistaakseen tämän muissakin Europan maissa kirkon järjestäytymiskaudella yleisen ilmiön, jonka pohjana näyttää olleen kirkkoon liittyneiden vastenmielisyys siitä johtuneiden velvollisuuksien pakolliseen täyttämiseen, paavi kehoittaa Ruotsia vaatimaan takeita kirkolle uskollisena pysymisestä, mikä neuvo osoittaa mielestäni, päinvastoin kuin mitä edellä kosketellussa tutkimuksessa päätellään, kuinka läheinen yhteys kirkon ja Ruotsin valtiovallan toiminnalla Suomessa oli jatkuvasti. Tämän yhteyden luonnollisena pohjana on kirkon ja valtion sitä aikaisempi yhteistoiminta Suomessa.

Edellämainittu paavin bulla jättää epävarmaksi, mihin aikaan siinä kerrotut avustusretket kohdistuvat. Tutkija on sitä mieltä, että ne voivat kohdistua myös aikaan jo ennen kyseessäolevan ristiretken toteuttamista ja että tämäkin sisältyisi niihin Ruotsista käsin tehtyihin avustusretkiin, joita bullan mukaan toimeenpantiin suomalaisten pyynnöstä. Viimeksimainittuun otaksumaan nähden sopii huomauttaa, ettei ole tunnettua kuninkaan olleen mukana bullassa kosketelluilla avustusretkillä, saati sitten että hän niitä varten olisi koonnut ledungin, joka sääntöjen mukaan oli käytettävissä vain hyökkäyssotaa varten. Ei olisi myöskään retkestä, joka olisi tehty Ruotsista suomalaisten pyynnöstä ja, niinkuin tutkija otaksuu, heidän liittolaisinaan, asianmukainen legendan sanonta, että se tehtiin »suomalaisia vastaan» (versus finnones), kun pikemmin olisi ollut sanottava »suomalaisten puolesta». Ja vihdoin, olisiko Ruotsissa kristillisyyden asteen todellakin katsottava olleen niin alhainen kuin tutkimuksessa edellytetään, jos sieltä jo puheenaolevan ristiretken aikoihin oltiin valmiita sotilaallisen avun antoon suomalaisille, vieläpä kuninkaan johtamin ledung-joukoin, vain bullassa edellytetyillä ehdoilla, että suomalaiset pysyisivät kristillisessä uskossaan ja pyytäisivät pappeja.

Kun on kysymyksessä piispa Henrikin ja Eerik-kuninkaan retken kohdistumapaikka Suomessa, onkin legendan ilmoitus siitä, että retki tehtiin suomalaisia vastaan, ainoa kirjallisissa lähteissä säilynyt paikallinen viittaus, jonka pohjalla retken kohdistumapaikaksi on yleisesti otaksuttu Varsinais-Suomea. Edellä kosketellussa tutkimuksessa on siinä konstruoitu liittolaisuussuhde ruotsalaisten ja suomalaisten välillä tehnyt tämänkin otaksuman epäiltäväksi, sillä jos retki kerran tehtiin suomalaisten kutsusta ja heidän liittolaisinaan, ei tosiaankaan ole kernaasti luultava, että se olisi tullut tehdyksi kutsujia itseään, toista liittolaispuolta vastaan. Senpä vuoksi onkin, vaikka piispa Henrikin toiminnasta on Varsinais-Suomessa ja aina Satakuntaan asti ulottuva vahva paikallinen traditio olemassa, kuningas Eerikin sotilaallinen toiminta tutkijan mielestä siitä irrallisena voinut kohdistua aivan toisaalle, esimerkiksi Suomenlahdelle, josta varsinaissuomalaisten hänen mielestään

ainoat vihollliset, novgorodilaiset, tapansa mukaan retken toimeenpanoaikaan saattoivat olla tulossa varsinaissuomalaisia ahdistamaan. Tällaisen mahdollisuuden pohjaksi on tutkijan kumminkin ollut tehtävä niin monta heikkoa, jopa keskenään ristiriitaistakin otaksumaa, joiden perusteiksi ei ole riittävästi tositietoja esitettävänä, että koko ajatusrakenteeseen on syytä suhtautua varovasti.[8]

Piispa Henrikin ja Eerik-kuninkaan Suomen-retken tapahtuma-aikaan nähden ovat niinikään mielipiteet eri aikoina vaihdelleet. Sekä Upsalassa että Turussa on vielä keskiajan lopulla elänyt varma traditio siitä, että piispa Henrik oli tullut Ruotsiin englantilaissyntyisen paavinlähettilään kardinaali Nikolaus Albalaisen seurassa, joka Linköpingin kirkolliskokouksessa asetti hänet Upsalan piispaksi, ja että Suomen-retki toimeenpantiin sen jälkeen kun Henrik oli kaksi vuotta ollut mainitussa piispan toimessa. Kun aikaisemmin otaksuttiin Linköpingin kokouksen tulleen pidetyksi v. 1148, päätettiin tämän johdosta Suomen retken tapahtuneen v. 1150. Myöhempi lähdetutkimus on kumminkin todennut Linköpingin kokouksen olleen vasta v. 1153, joten Suomen retken tapahtuma-ajaksi, sikäli kuin ylempänä mainitut traditiot ovat luotettavia, tulisi vuosi 1155.[9] Tämän ohella on katsottu Eerik-kuninkaan voineen tehdä retkensä vasta sen jälkeen kun hän kuningas Sverkerin kuoltua (jouluna v. 1155) oli v. 1156 tullut kuninkaaksi suurimmassa osassa Ruotsia, eli aikaisintaan kesällä v. 1157. Katsoen siihen, että kuningas Eerikillä tämänkin jälkeen oli vaarallinen kilpailija vallasta, nim. Sverker-kuninkaan poika Kaarle, joka isänsä kuoleman jälkeen oli valittu Itägöötanmaan kuninkaaksi, sekä siihen, että riita kruunusta todennäköisesti jatkui koko Eerik-kuninkaan lyhyen hallitusajan, on myöhemmin päinvastoin pidetty todennäköisempänä, että Suomen-retken toimeenpano oli tapahtunut jo ennen Sverker-kuninkaan kuolemaa Eerikin ollessa kuninkaana kotimaakunnassaan Uplannissa.[10] Tällöin jää ylempänä mainittu traditiotieto, jonka todenperäisyyttä, niinkuin usein on huomautettu, ei ole mitään syytä epäillä, Suomen-retken aikakysymykseen nähden yksin ratkaisevaksi ja retken todennäköisimmäksi tapahtumavuodeksi 1155.

Ylempänä mainittu traditiotieto on sittemmin saanut vahvistusta eräästä aikaisemmin tuntemattomasta P. Henrikin legendasta, jonka toht. A. Maliniemi on tavannut Upsalan yliopiston kirjastosta (Cod. Upsal. C. 292) ja joka on suomennettuna julkaistu sarjassa »Suomen kansalliskirjallisuus» IV (s. 37 j. s.). Tämän legendan mukaan oli piispa Henrik aikaisemmin ollut pyhiinvaeltajana Roomassa ja jo siellä yhtynyt maanmieheensä Alban piispaan Nikolaukseen, jota hän sitten seurasi tämän lähetysmatkalle Pohjoismaihin, jääden Ruotsiin Upsalan piispana.[11] Kun Nikolaus Albalaisen erikoistehtävänä Pohjoismaissa oli kansankirkkojen järjestäminen, niin piispa Henrikin

liittyminen tämän suunnitelman toteuttajaan ja hänen toimintansa ensin Upsalan piispana sekä sittemmin kansankirkon järjestämistyön toteuttajana Suomessa on siten osana Roomasta käsin johdetusta yleiskirkollisen ohjelman toteuttamisesta, joka jo semmoisenaan tekee kaikki oletetut tapausten satunnaiset yhteensattumat epäiltäviksi. Silloin tulee myöskin n. s. ensimmäinen ristiretki Suomeen saamaan yleiskirkollisen pohjan ja paikalliset poliittiset pyyteet siinä syrjäytymään yksinmääräävästä asemasta.

Tähän seikkaan on jo prof. Kustavi Grotenfelt viitannut tutkielmassaan ensimmäisestä ristiretkestä v:lta 1920,[12] ja edelleen on tätä katsantokantaa kehittänyt toht. Jalmari Jaakkola tutkimuksissaan, joiden tuloksia hän vastaiseksi on esittänyt vain ennakkotietoina esitelmässään toisen määräaikaisen tutkijainkokouksen esitelmäsarjassa v. 1926.[13] Lyhyt selonteko tämän ajatussuunnan perusteluista on tässäkin paikallaan.

Piispa Henrikin ja Eerik Pyhän ristiretki Suomeen asetetaan ensinnäkin sen uskon- ja ristiretki-intoisen ajan hengen taustalle, jonka varsinkin Bernhard Clairvauxlaisen kiihkoisat ristiretkisaarnat olivat luoneet ja joka pani kansat eri tahoilla Euroopaa liikehtimään kristinuskon puolesta. Saksan keisarin Konrad III:n ja Ranskan kuninkaan Ludvig VII:n johtama toinen yleinen ristiretki oli v. 1149 päättynyt tuloksetta, mutta siitä seurannut pettymys aiheutti päätöksen uuden yrityksen toimeenpanosta itse Pyhän Bernhardin johdolla. Mutta Pyhän Bernhardin ristiretkikehoitukset kohdistuivat Pohjoismaihinkin, missä tänne hiljan saapuneet cistercienssit erittäin toimivat tämän suuren johtomiehen aatteiden kaiuttajina. Ristinmerkin ottivat monet skandinaavitkin liittyäkseen retkiin Pyhän maan voittamiseksi kristityille. Niinpä tiedetään Norjasta Nikolaus Albalaisen käytyä siellä v. 1152 huomattavan ristiretkilaivaston saman vuoden syksyllä purjehtineen länteen. Mutta v. 1147 olivat Bernhard Clairvauxlainen sekä paavi luvanneet samat kirkolliset edut kuin Pyhälle maalle lähtijöille niillekin, jotka antautuivat taisteluun pohjoisia pakanoita vastaan, ja pian oli Itämeren ympäristökin ristiretki-innon pyörteissä. Jo samana vuonna tekivät Saksin ja Mecklenburgin ruhtinaat ristiretken slaaveja vastaan, ja samaan taisteluun liittyäkseen ottivat Tanskan kuningasrivaalit Sven Eerikinpoika ja Knut Maununpoika ristinmerkin. Ruotsista kertovat venäläiset lähteet jo v. 1142 Jaarlin ja piispan 60 laivalla tehneen novgorodilaisia vastaan retken, jolla niinikään näyttää olleen ristiretken luonne.

Mutta samalla kun ristiretki-into siten on Pohjoismaissakin ilmassa, puuhataan sekä lännessä että idässä järjestelmällisesti kansankirkkojen organisoimista. V. 1152 järjestetään Irlannin kirkko jakamalla maa neljään arkkihiippakuntaan. Samana vuonna saapuu paavin lähetti Nikolaus Albalainen Norjaan, jossa järjestää arkkipiispanistuimen Nidarosiin, sekä seuraavana

vuonna Ruotsiin, jossa kutsuu kirkon ja maan muutkin johtomiehet Linköpingiin määrätäkseen tälläkin oman arkkipiispan ja saadakseen maan suostumaan n. s. Pietarinveron suoritukseen paavinistuimelle. Viimeksimainitussa suhteessa hän onnistuikin, mutta ruotsalaisten ollessa erimielisiä arkkipiispanistuimen paikasta lykkääntyi aikeen toteuttaminen tässä kohden. Paluumatkallaan Tanskan kautta hän jätti Upsalalle aiotun arkkipiispan palliumin Lundin arkkipiispalle antaen tälle ainaisen oikeuden luovuttaa tämä arvonmerkki Ruotsin tuleville arkkipiispoille. Kymmenisen vuotta myöhemmin toteutui tämäkin suunnitelma, ja v. 1164 paavi vihki Ranskassa Upsalan ensimmäisen arkkipiispan. Idässä oli nähtävästi Länsimaiden esimerkki johtanut Novgorodin v. 1156 itse valitsemaan piispansa odottamatta sitä Kievin metropoliitalta. Vuosi sen jälkeen kun Upsala oli saanut arkkipiispanistuimen, hankki myöskin Novgorod samana vuonna vihitylle piispallensa v. 1165 arkkipiispan arvon.

Edellä esitettyjen yleishistoriallisten olosuhteiden ja tapausten taustalla on vaikea olla myöntämättä Suomen kirkkoon nähden lännen ja idän muodostuvien kansankirkkojen välissä osuutta Rooman kirkon suuressa Pohjoismaita koskevassa järjestelyohjelmassa. Piispa Henrik, joka Roomasta lähtien seuraa tämän ohjelman toteuttajaa ja maanmiestään Nikolaus Albalaista (v. 1154 tästä tuli paavi Hadrianus IV) ja joka jää Ruotsiin Upsalan piispana jatkamaan päämiehensä keskeneräiseksi jäänyttä järjestelytyötä sekä siirtyy vihdoin Suomeen liittämään tätäkin maata Rooman kirkon yhteyteen, ei näin ollen voi jäädä vain satunnaiseksi taivaallisten ansioiden tavoittelijaksi, vaan on itse tärkeä tekijä mainitun yleiskirkollisen ohjelman toteuttamisessa. Suomeen tehdyn ristiretken toteuttajana hän myös, niinkuin toht. Jaakkola on huomauttanut, kohoaa siinäkin varsinaiseksi päähenkilöksi.

Tällöin on myöskin turha etsiä Eerik Pyhän ja hänen maanmiestensä retken toteuttamisperusteita ensi sijassa heidän omasta kristillisyyden asteestaan,[14] kun ristiretki yleensä oli ajan tunnus ja kun kuninkaasta ledung-miehiin asti kullakin oli, paitsi kirkon tarjoamia, muitakin etuja retkellä voitettavissa. Eerik-kuninkaaseen nähden on nimenomaan ajateltavissa, että jos häneltä kristillisyyden harrastusta puuttuikin, on luvassa tai toivossa ollut kirkon kannatus hänen valtapyrkimyksissään saattanut kylliksi kannustaa häntä yritykseen.

Piispa Henrik ja hänen ristiretkensä ovat näin ollen täysin ymmärrettäviä historiallisia ilmiöitä ajankohtana, jolloin länsimaisen kirkon oli pohjoisessakin varustauduttava Konstantinopolin yhä kasvavaa latinalaisvihaa vastaan. Jos kirkon harrastus Suomen-retkessäkin on yhtynyt Ruotsin paikallisiin poliittisiin pyrkimyksiin ja todennäköisesti kannustanutkin niitä ekspansioyrityksiin suuntaan, joka oli kirkollekin otollinen, kuvastuu siinäkin vain katoliselle kirkolle ominainen suuri soveltamiskyky, joka ilmenee kauttaaltaan sen toiminnassa.

II.

Lounais-Suomi piispa Henrikin ristiretken aikoihin.

Ymmärtääksemme paremmin tässä käsiteltävinämme olevia historiallisen aikamme alkutapauksia olisi tärkeätä saada tietää jotakin oloista Lounais-Suomessa niihin aikoihin, jolloin piispa Henrik ja Eerik Pyhä tekevät ristiretkensä maahamme, mainittu seutu kun joka tapauksessa tulee varhaisimmaksi sekä kirkolliseksi että hallinnolliseksi keskukseksi maassamme. Valitettavasti puuttuu kumminkin kirjallisia lähteitä näiden olojen valaisemiseksi miltei kokonaan, ja se, mitä voidaan päätellä tätä aikaa vanhemmista löydöistä ja kiinteistä muinaisjäännöksistä, sekä se, mitä myöhempiin aikoihin kohdistuvat kirjalliset lähteemme antavat, rajoittuu vain vähäisiin välkkeisiin, jotka eivät johda tyydyttävään yleiskatsaukseen asti. Siitä huolimatta maksaa vaivan kerätä kokoon sekin aineisto, mikä tähän nähden on saatavissa.

Tähän jäljennetyt Lounais-Suomen kartat, joista toinen osoittaa nykyisen pitäjäjaon ja toiseen on merkitty myöhemmän rautakauden esine- ja rahalöydöt sekä hautauspaikat ja muinaislinnat (kuvat 1 ja 2), antavat likimääräisen käsityksen asutuksen silloisesta ryhmittymisestä. Näemme näistä, että Varsinais-Suomen ja sen pohjoispuolella sijaitsevan Satakunnan maakunnan välillä oleva seutu on suurin piirtein katsoen silloin vielä asumatonta, samoinkuin alue Varsinais-Suomen koillispuolella olevaa Sisä-Hämettä päin. Varsinais-suomalaisten ja hämäläisten, jota heimoa Satakunnankin asukkaat ovat, asutusalueet eivät siis näytä silloin olleen välittömässä kosketuksessa toistensa kanssa. Satakunnan asutus keskittyy Kokemäen jokilaaksoon sekä joen keskijuoksun ja sen eteläpuolella olevan suuren Pyhäjärven väliselle alueelle. Varsinais-Suomessa asutus levittäytyy merenrantaa seuraten luoteesta kaakkoon, jättäen kumminkin lähimmän ranta-alueen ja saariston samoinkuin sisämaahan antavat osat kiinteästi asumattomiksi.

Lähemmin tarkastaessamme Varsinais-Suomen asutuksen ryhmittymistä havaitsemme siinä erinäisiä keskityskohtia, jotka ansaitsevat merkillepanemista.

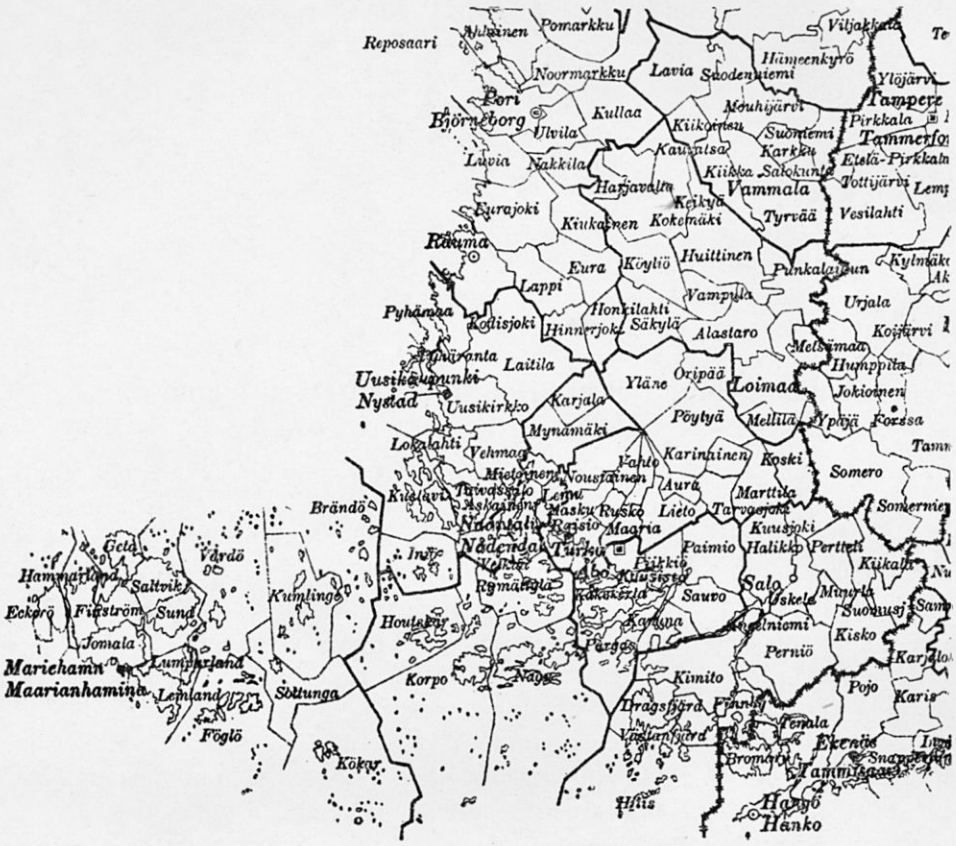

Kuva 1. Lounais-Suomi. Nykyiset pitäjät.

Yksi tällainen keskityskohta on idässä Halikon lahden ympäristö, Uskelan ja Halikon seutu, josta asutus yhtenäisesti jatkuu Perniöön ja Pertteliin idässä sekä Paimioon ja Piikkiöön lännessä. Viimeksimainittujen pitäjien luoteispuolella aina Aurajoen laaksoon asti on alue asutusjäännöksistä tyhjää, ja sen karun, vuoristoisen ja osittain rämeisenkin maaperän vuoksi on asutus viime aikoihin asti ollut siinä heikkoa. Toisen asutusryhmän voidaan katsoa muodostuvan Aurajoen laaksosta luoteeseen aina Mynämäelle ja Vehmaalle asti. Asutus tällä alueella on keskittynyt sen monille jokivarsille, mutta on verraten yhtenäistä, lukuunottamatta n. s. Maskun kankaan muodostamaa kapeata välikohtaa, joka vieläkin on takamaanluontoista. Kolmannen erillisen ryhmän muodostaa edelleen maakunnan luoteisin osa, jossa asutuksen keskitysalueita ovat Uudenkirkon ja Laitilan nykyiset pitäjät. Kullakin asutusryhmällä on myöskin linnavarustuksensa, jotka ryhmittyvät asutusryhmien keskuspaikoille ja sijoittuvat niiden takalikoille. Tämä Varsinais-Suomessa

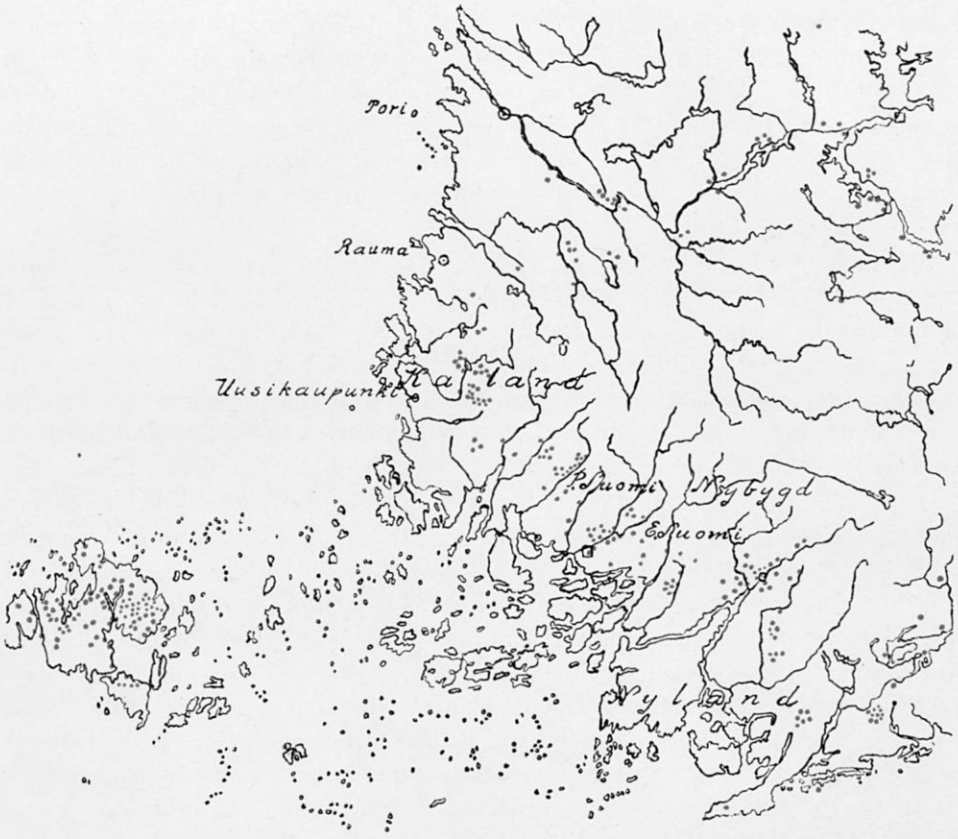

Kuva 2. Lounais-Suomi. Asutus pakanuuden ajan lopulla.

pakanuuden ajan lopulla vallinnut asutuksen ryhmitys tulee vielä historiallisen ajan alkupuolella hallinnollisen piirijaon pohjaksi.

Kansallisuudeltaan on tämän seudun asutus, mikäli sitä löydöt voivat valaista, kauttaaltaan suomalaista ja kulttuurikosketuksiltaan lähinnä itäbalttilaiseen kulttuuripiiriin liittyvää. Historiallisen ajan lähteissä varsinais-suomalainen heimo erottuu sekä elinkeinollisesti että yhteiskunnallisesti huomattavassa määrässä sisämaan suomalaisista heimoista, hämäläisistä ja karjalaisista.[1] Varhemmalla jaksolla löytöjemme kuvastamaa aikaa esiintyy niiden joukossa yksinäisiä tapauksia, joista voidaan todeta skandinaavejakin täällä oleskelleen. Esimerkkinä mainittakoon tunnettu Ristinmäen löytö Kaarinassa, jossa skandinaavinen mies kuoltuaan on orjattarensa kanssa sikäläiseen tapaan veneessään poltettu ja kätketty muutoin suomalaiseen kalmistoon.[2] Tällaiset tapaukset osoittavat kumminkin pikemmin skandinaavisten kauppaseurueiden oleskelua tai viikinkien vierailua maassa kuin

kiinteätä vierasta asutusta täällä. Pakanuuden ajan lopulla katoavat tällaisetkin ilmiöt. Sen sijaan on kiinteää ruotsalaista asutusta ollut täällä jo ennen 1100-luvun puoliväliä — myöhemmin sitä on runsaammin —, mutta omaksuttuaan kristilliset hautaustavat se ei ole jättänyt suoranaisia todistuksia itsestään hautalöytöihin. Sen sijaan viittaavat siihen sekä kirjalliset että paikalliset muistot. Tässä yhteydessä huomiota ansaitsevina koskettelen niitä tarkemmin.

Kuten tunnettua kertoo piispa Mikael Agricola Uuden Testamentin suomennoksensa alkupuheessa, että Suomen rannikon asukkaat sekä Uudella- ja Pohjanmaalla että caiki Lootolaiset Calandis, jotka vielä hänen aikanaan »Rotzinkielille puhuvat», ovat Ruotsista eli »Collandista» tulleet ja »ouat cauuan ennen Christitudh olluet quin ne mwdh temen Somen hiippakunnan ja maan Asuuaiset». Suomalaisten, jotka silloin »Pacanat olit ia manderis asuit», kerrotaan edelleen tahtoneen vahingoittaa luotolaisia, sen vuoksi että nämä olivat kristityitä, minkä vuoksi näiden oli laivoissaan paettava Ruotsin turviin tai pyydettävä sieltä apua. Emme tunne Agricolan lähdettä emmekä näin ollen tiedä sitäkään, onko hän mahdollisesti yleistänyt jotakin osaa rannikon ruotsalaisista koskevan tiedon kaikkiin kuuluvaksi. Varsinais-Suomesta mainittuihin Kalandin luotolaisiin nähden tieto kuitenkin saattaa pitää paikkansa. Kalandin nimi on Varsinais-Suomea koskevissa lähteissä usein mainittu tarkoittaen milloin Uudenkirkon pitäjää, milloin Vehmaan kihlakuntaa, joten Agricola on Kalandin ruotsalaisilla voinut tarkoittaa Varsinais-Suomen läntisen saariston vielä hänen aikanaan ruotsalaista asutusta Pyhämaan saarista pohjoisessa vieläkin ruotsalaisiin Iniön saariin saakka etelässä.[3] Aikaisimmin mainitaan Kaland lähteissämme v. 1332 (yhdysnimenä v. 1316) ja erityisenä hallintopiirinä v. 1347.[4]

Prof. K. Grotenfelt on huomauttanut, että Adam Bremeniläisen kertoma kuningas Emund Vanhan aikana tehty valtausretki Skytiaan, jota retkeä hänen poikansa Anund johti, kohdistui itse asiassa Varsinais-Suomeen, »naisten maahan», jolla nimellä Adam Bremeniläinen yleisesti tarkoittaa tätä osaa maatamme.[5] Retki tehtiin 1050-luvulla. Kertomus on saanut vahvistusta Anundin ja hänen veljiensä säilyneistä riimukivistä, joiden kuolinkirjoitusten loppulauseista: »Jumala (ja Jumalan äiti) auttakoon hänen sieluansa» käy selville, että he olivat liittyneet kristinuskon tunnustajiin.[6] Tämän retken ajoilta saattaa Kalandin ruotsalainen saaristoasutus olla alkuisin, ja Agricolan tiedonanto sen aikaisemmasta kristillisyydestäkin, mantereen suomalaisten kristinuskoon-kääntymiseen verrattuna, samoinkuin sen suhteista Ruotsiin muutoin, voi siten hyvin pitää paikkansa.

Sen sijaan saattaa tämä tiedonanto tuskin olla oikea Varsinais-Suomen eteläisen rannikon ja saariston ruotsalaisesta asutuksesta puheen ollen. Van-

hoja veronkanto- ja oikeuslaitoksia tarkastettaessa on näet tultu siihen käsitykseen, että nämä on mainitulla alueella samoinkuin Uudellamaallakin järjestetty Ruotsin Helsinglannin-lain mukaan.[7] Tämä viittaisi siihen, että puheenaolevan alueen ruotsalainen asutuskin olisi sijoittunut tänne Helsinglannin oikeuden alueelta Ruotsista. Saman toteaa Uuden Suomalaisen Manualen tieto v:lta 1693, siinä kun sanotaan: »Silloin 1150 on myös Helsingin maalda paljon Ruotzalaista wäke culjetettu Suomehen, jotka wielä nyt Udella maalla asuvat.»[8] Mutta Helsinglannin asutuksesta Ruotsissa tiedetään, että se vasta 1100-luvun jälkipuoliskolla on tullut kristinuskoon. Tosin mainitaan helsinglantilaiset jo v. 1158 niiden kansojen joukossa, joiden kirkon ylivalvonnan Hampurin arkkipiispa Hartvik hankki itselleen Pohjoismaissa.[9] Mutta toiselta puolen on v:lta 1190 maininta, että Helsingland vasta silloin on tullut »hiljattain käännetyksi»,[10] millä tarkoitettaneen seudun lopullista kirkollista järjestymistä. Joka tapauksessa näyttää ruotsalainen asutus tähän osaan Varsinais-Suomea siirtyneen vasta jälkeen piispa Henrikin aikojen ja todennäköisesti seurauksena hänen ja kuningas Eerikin ristiretken jälkeisistä toimenpiteistä.

Kalandin alueen ja siihen etelästä liittyvän lähimmän suomalaisen alueen Ruotsinvallan-alaisuudesta jo ennen piispa Henrikin aikoja on paikallisiakin muistoja säilynyt. M. m. näyttää täällä, ja ainoastaan täällä koko Suomen mantereella, tulleen ruotsalainen ledung-järjestelmä tai ainakin siihen perustuva oikeudellinen jako toteutetuksi. Ruotsissakin kehittyivät nim. ledung-järjestelmän laivakunnat, »skeppslag» eli »snäckiolag», jo aikaisin myös oikeuspiireiksi,[11] ja sellaisina ne mainitaan kyseessäolevalla alueella Varsinais-Suomessakin. Ne laivakunnat, jotka täältä tunnetaan ja mainitaan v. 1380, ovat T a i v a s s a l o n, joka käsitti kyliä, paitsi Taivassalon, myös Rymättylän, Merimaskun, Kustavin ja Vehmaan pitäjistä,[12] sekä S a n t a m a l a n (länsiosa nykyistä Nousiaisten pitäjää), joka käsitti kyliä Maskun, Nousiaisten ja Mynämäen rantaseuduilta sekä Lemun ja Askaisten pitäjistä.[13] Oikeuspiireinä nämä laivakunnat eivät sopeudu myöhempään kihlakuntajakoon paikkakunnalla. Tällaisena tunnetaan laivakuntajakoa muualta Suomesta ainoastaan Ahvenanmaalta, jonka ruotsalainen asutus näyttää olleen tämän seudun ensimmäinen esihistoriallinen.[14] Kun myöhemmin kerran (v. 1450) mainitaan laivakuntia muualtakin sekä Pohjois- että Etelä-Suomen alueelta, tarkoitetaan niillä ilmeisesti kihlakuntia.[15] Sven Thunbergin tutkimusten mukaan liittyvät Ahvenanmaan ja mainitut Kalandin laivakunnat lähinnä siihen jakojärjestelmään, joka kehittyi alkuaan Sveanmaassa ja nimenomaan Uplannin ranta-alueella Roodenissa, jonka viikingit tekivät maansa laajalta tunnetuksi.[16] Mainittakoon lisäksi, että ruotsalaiset, sikäli kuin tunnetaan, eivät enää 1100-luvun puolivälissä eivätkä sen jälkeen ole toteuttaneet tätä

jo silloin vanhentunutta sotalaitosjärjestelmäänsä Suomessa enemmän kuin muissakaan alusmaissaan.

Se alue Varsinais-Suomessa, joka siis ensinnä näyttää tulleen Ruotsin valtapiiriin ja saaneen sieltä, nähtävästi Uplannin Roodenista, myös kristillisen lisäasutuksensa, on maakunnan luoteisin osa, jonka suomalaisena asutussydämenä oli jo myöhemmän rautakauden muinaisjäännöksistä kuvastuva Uudenkirkon—Laitilan asutuspiiri. Että ruotsalaiset siinä eivät valtauksensa jälkeen tyytyneet asuttamaan pelkästään saaristoa, jossa siitä on viimeksi myöhäisiin historiallisiin aikoihin säilynyt muistoja, on todennäköistä. Siihen viittaa jo edellämainittu mantereellakin toteutettu roodenilainen laivakuntajako. Yhtenä muistona siitä saataneen myös pitää Untamalan kirkkomaalla Laitilassa vieläkin paikallaan olevaa ruotsalaista bautakivellä varustettua muistohautaa, jonka bautakivi ei kuitenkaan valitettavasti, nähtävästi riimumestarin puutteessa paikkakunnalla, ole saanut selvittäviä kirjoituksia tai piirroksia (kuva 70). Sen sijaan on nimenomaan tältä alueelta runsaasti ikivanhoja kirkollisia muistoja säilynyt. Itse alueen alkuaan nähtävästi hallintoaluetta tarkoittava nimi *Kaland*, joka muistuttaa Ruotsin ikivanhasta maakuntahallinnon järjestelmästä, ja sen vielä keskiajan alkupuolella säilyttämä erityisen hallintopiirin asema omine vouteineen varsinaisten suomalaisten hallintopiirien rinnalla maakunnassa on muisto vanhemmasta Ruotsin vallan vaikutuksesta, kuin mistä maakunnan muu osa on joutunut osalliseksi.

Kalannin hallintopiirin rajat eivät ole tarkemmin tunnetut. Edellämainituista laivakunnista nähdään, että se on etelässä käsittänyt vielä Lemunlahden ympäristön sekä Nousiaisten ja Mynämäen rantaseudut. Siitä kaakkoon oleva osa maakuntaa oli varsinaista Suomea. Tämä jakaantui hallinnollisesti, niinkuin tiedetään, kahteen hallintopiiriin, nim. Pohjois-Suomeen ja Etelä-Suomeen. Edellinen näistä, joka alueeltaan vastasi suurin piirtein alkuaan Maskun kihlakuntaa,[17] käsitti pääosan maakunnan keskisestä esihistoriallisesta asutusryhmästä, josta luoteinen osa, kuten edellisestä on selvinnyt, aiemmin oli irroitettu Kalantiin kuuluvaksi. Miten raja näiden välillä lieneekin yksityiskohdissa käynyt, yhtenäisen asutusryhmän se on katkaissut ja näyttää siitäkin päättäen aikanaan väkivaltaisesti muodostetulta. Kenties osittain tästäkin syystä koko Kalanti hallintopiirinä myöhemmin lakkautettiin ja luettiin sekin Pohjois-Suomeen kuuluvaksi. Etelä-Suomi taas pääpiirteissään vastasi maakunnan itäistä esihistoriallista asutusaluetta. 1100-luvun jälkipuoliskolla ja myöhemmin asutettiin sitten Etelä-Suomen saaristokin ja osittain rannikko, niinkuin jo edellä on mainittu, ruotsalaisilla uudisasukkailla. Täten asutetuista alueista, joihin kuului läntistä Uuttamaatakin, muodostettiin oma hallintoalue, joka kuului Turun linnanpäällikön hallintaan. Sen nimeksi tuli N y l a n d, ja ensikerran se

mainitaan v. 1326.[18] Nimi on sittemmin omaksuttu uuden maakunnan nimeksi idempänä.

Vihdoin tulee maakuntaan toinenkin uusi hallintopiiri, joka sekin on myöhemmän kehityksen tulosta. Se mainitaan asuttuna seutuna jo v. 1316, mutta hallintopiirinä vasta v. 1386.[19] Sen nimi oli N y b y g d, jolla tunnetaan nyk. Marttilan pitäjän seutu sisämaassa.[20] Tämä oli esihistoriallisen ajan lopulla vielä asumaton ja myöhemmin historiallisella ajalla saanut asutuksensa hämäläisheimon alueelta.[21] Tämä hämäläisasutus on sittemmin edennyt syvemmällekin Varsinais-Suomeen, pistäytyen osittain sen keskimmäisen ja itäisen asutusryhmän väliin, missä se on jättänyt jälkiään m. m. kielimurteeseen hämäläisominaisuuksina miltei Turun tienoille saakka.[22] Se on todennäköisesti seurausta sisämaan hämäläisten aiemmasta kosketuksesta Lounais-Suomen rannikon kanssa, mikä kosketus on nähtävästi tapahtunut juuri tuon asutuksen viittaamaa tietä pitkin Somerjoen laaksoa halki Marttilan ja sitten toisaalta Savijokea myöten Aurajoen laaksoon,[23] toisaalta etelämmäksi Paimion ja Halikon lahtien perille. Tämä kosketus on nähtävästi kumminkin vasta aikaisella keskiajalla saanut alkunsa, koska sisämaa-alueet täällä ovat pakanuuden aikana asumattomia erämaita, vailla vähimpiäkään löytöjen viittauksia asutuksesta.

Kysymys siitä, onko ja missä määrin kristinuskon katsottava olleen tunnetun Lounais-Suomessa ennen piispa Henrikin aikoja, tulee edempänä yksityiskohtaisemman käsittelyn alaiseksi. Tässä mainittakoon vain, että varsinaissuomalaisilla on sekä lännessä että etelässä ollut läheisiä naapureita, joiden keskuudessa kristinusko jo aikaisemmin näyttää voittaneen jalansijaa. Ahvenanmaan ruotsalainen saaristo on ikivanhoista ajoista alkaen ollut kauttakulkutienä skandinaaveille heidän idänretkillään. Tämän reitin varsille, josta kirjallinen kertomuskin on säilynyt 1200-luvun puoliväliltä,[24] ovat kristilliset merenkulkijat kauppa- ja säänpitopaikoille rakentaneet kappeleita ja rukoushuoneita. Mutta myöskin Ahvenanmaan manterella ja isommilla saarilla palautuvat kirkkomuistot varhaisiin aikoihin.[25]

Maakunnan suomalainenkaan väestö ei näytä jääneen kristinuskolle ja varsinkaan sen ulkonaisille muodoille kokonaan vieraaksi. Tähän vaihekauteen kuuluvat lukuisat löydöt eri tahoilla maakuntaa sisältävät myös länsimaisia rahoja 1000-luvulta ja 1100-luvultakin, jotka ennen muita kuvastavat kauppakosketuksia länteen ja etelään, missä kristinusko on voittamassa alaa ja järjestymässä. Suorastaan kirkolliseen käyttöön kuuluvat esineetkin, kuten katoliset ristit, jopa kaulassa kannettavat encolpia- eli pyhäinjäännöksiä sisältäneet ristit, ovat löytäneet tiensä löytöihimme. Mainittakoon esimerkiksi useita hopeisia kaularistejä sisältänyt aarrelöytö Halikon Rikalasta. Hautaustavoissa voidaan myöskin havaita kristillisiin hautaustapoihin siirtymistä.

Vainajain hautaaminen myöhemmällä rautakaudella polttamatta, mikä tapa sellaisessa maassa kuin meidän, missä vainajain polttaminen pronssikaudelta lähtien on ollut läpikäyvänä tapana, semmoisenaan saattaa olla kristinuskon vaikutusta, käy toiselle vuosituhannelle siirryttäessä yhä tavallisemmaksi ja saa sellaisissa tapauksissa kuin esimerkiksi Perniön Ylikylän kirkkomaalla, Maskun kirkkomäellä ja Liedon Ristinpellon hautausmaalla y. m., missä kalmisto välittömästi muuttuu kristilliseksi kirkkomaaksi, hautojen pakanallisesta asusta muutoin huolimatta, vahvan kirkollisen luonteen. Muuan hauta Liedon Ristinpellosta, jossa vainajan puku ei enää ole, kuten tavallisesti on laita, ollut ruumiin päälle puettuna, vaan kokoon käärittynä arkussa, on jo kristilliskirkollisen hautaustavan tasalla. Tämän hautaustavan ohella jatkuu myös ruumiinpoltto, toisinaan, kuten Saramäen Marttilassa Maariassa, samassakin kalmistossa, ja osoittaa siis kahden eri käsityskannan elämän vakavimmista kysymyksistä viihtyneen hyvin samanaikaisesti rinnan toistensa kanssa.

Ruotsissa on prof. Sune Lindqvist kuvannut tällaista murrosajan kulttuuria Rekarnen kihlakunnasta osoittaen pakanallisen ja kristillisen kulttuurin esiintymistä rinnan melkein uudenaikaisen puolue-elämän tapaisesti, jopa ulkonaisin tunnuksin tehostettuna.[26] Risti ja Tuurin vasara ovat siellä olleet eri ajatuskantain ulkonaisia merkkejä. Meidän löydöissämme voitaneen pronssista valettua karhunhammasta, karhun palvontaan viittaavana amulettina, pitää Tuurin vasaran vastineena, jos kohta emme tunne sen käyttöä yhtä markeeratusti kuin ensinmainitun. Ristin käytön yleisyys on yleensäkin arkeologisen aineksen pohjalla vaikeampi todeta. Mutta ilmankin näitä merkkejä osoittavat jo hauta- y. m. löytömme kristillisen kulttuurin vaikutuksia maakunnan suomalaisenkin väestön keskuudessa niihin aikoihin, jolloin piispa Henrikin kirkollinen järjestelytoiminta maassamme alkaa.

Satakunnassa, jota piispa Henrikin toiminta niinikään kosketti, eivät vastaavat ilmiöt ole edelläkerrotuista poikkeavia. Kiinteää ruotsalaista asutusta ei siellä näihin aikoihin samassa määrin tunneta, mutta kosketuksista kristittyihin naapurimaihin on lukuisia merkkejä. Kokemäenjoen laakso on aikaisin joutunut ulkomaisten kauppasaksojen huomion esineeksi, ja ne etupäässä kauppiaiden yhtymät, *killat*, joita siellä historiallisella ajalla tavataan kokonaista kuusi, nim. Ulvilasta neljä, Kokemäeltä yksi ja Huittisista yksi, todistavat näiden tuoman vierasperäisen kulttuurimuodon jatkuvaa voimakasta kehitystä. Varhaisen kirkollisen järjestymisen muistoja on sieltä niinikään runsaasti, mutta niiden syntyaikoja ei vielä voida varmoiksi määritellä.

Kun piispa Henrikin ja Eerik Pyhän ristiretken kohdistumapaikkaa Varsinais-Suomeen on määritelty myöskin kauppakeskuksien pohjalta, katsottakoon lisäksi, mitä viittauksia löydöt näistä voivat antaa. Tässä suhteessa ovat lähinnä valaisevia aarrelöydöt, jotka sisältävät kaupan välineenä käytettyä

leimattua tai leimaamatonta hopeaa. Tällaisia löytöjä tunnetaan maakunnasta useampia.

Maakunnan itäisen asutusryhmän alueelta ovat tämänlaatuiset löydöt lukuisimmat ja rikkaimmat alueen keskustasta, Halikon lahden perästä sekä Uskelan että Halikon puolelta. Yksi tämän seudun löydöistä, joka sisälsi m. m. encolpiaristejä, hopeahelmiä y. m., osaksi bysanttilaista alkuperää, on jo edellisessä tullut mainituksi. Se tavattiin Halikon Rikalasta, läheltä Salon kauppalaa. Löydön kätköönpanoaika lienee 1100-luvun alkupuoli. Toinen samanaikainen löytö, josta on talteen saatu vain muutamia saksalaisia keskiajan rahoja, on tavattu Joensuun kartanon pihamaalta edellisen löytöpaikan läheltä. Kolmaskin löytö, joka sisälsi, paitsi anglosaksilaisia ja saksalaisia rahoja, myös arabialaisia ja bysanttilaisia, ja jonka kätköönpanoaika sattuu 1000-luvun jälkipuoliskolle, on Salon kylästä, edellisistä löytöpaikoista vajaan kilometrin päästä. Nämä löydöt edellyttävät yhteistä kauppakeskusta paikkakunnalla. Tämä seutu on jo aikaisemmin mainittu yhtenä sisämaan hämäläisten käyntipaikoista keskiajalla, ja sen kauppamerkitys on välittömästi jatkunut myöhemmille historiallisille ajoillekin.[27]

Myöskin Paimion jokilaaksosta, joka niinikään on hämäläisten kosketuskohtana mainittu, on useampia hopealöytöjä tavattu. Näistä mainittakoon hopeisia rannerenkaita sisältänyt löytö pitäjän kappalaisvirkatalon maalta sekä n. 200 hopearahaa ja hopeaesineitä sisältänyt aarre Sievolan kylästä. Viimeksimainittu löytö, josta suurin osa on hävinnyt, näyttää palautuneen 1000-luvun alkupuolelle. Jonkinlainen kauppamerkitys näyttää siis Paimion lahdenperälläkin olleen.

Useimmat ja suurimmat raha- ja hopealöydöt ovat kumminkin maakunnan keskusalueelta. Ne jakaantuvat eri jokien varsille ja sisältävät pääasiassa anglosaksilaisia ja saksalaisia rahoja enimmäkseen 1000-luvulta ja ulottuen toiset 1100-luvullekin. Toisissa löydöissä on myös arabialaisia, bysanttilaisia ja kufalaisiakin rahoja 800—900-luvulta.[28] Löytöjä on Aurajoen varsilta kaksi (Lieto, Maaria), Raisionjoen varsilta neljä, Nousiaisten jokivarsilta kolme ja Mynämäeltä yksi. Nämäkin löydöt ovat siksi hajalla toisistaan, että niiden täytyy katsoa edellyttävän useampia eri kauppakeskuksia, joista tärkeimpiä ovat olleet Nousiaisten — tunnettu myöskin varhemman rautakauden kultalöydöistään[29] —, Rasion ja Aurajoen laakson. Löydöt itsekunkin piiristä osoittavat lisäksi, että paikkakunnalliset kauppiaat ovat samalla olleet talonpoikia, jotka ovat asuneet taloissaan kauppakeskusten lähettyvillä.[30]

Kuitenkin näyttää siltä, että muutamat näistä kauppapaikoista ovat tulleet tunnetuiksi laajalti, ulkopuolella maan rajojenkin. Palermossa Sisiliassa 1100-luvun puolivälin vaiheilla valmistettu maantiede mainitsee sellaisia pari Varsinais-Suomen ja yhden Satakunnan alueelta. Maantieteen tekijä oli

arabialainen Abu Abdallah Muhammed Al-Idrisi (1099—1162), joka oli joutunut Sisilian normannilaiskuninkaan Roger II:n (1129—1154) hoviin Palermossa, missä kirjoitti kuuluisan maantieteensä. Tätä ovat professorit O. J. ja A. M. Tallgren hiljattain sekä tekstikriitillisesti että maantieteellis-historiallisesti seikkaperäisesti tutkineet identifioiden siten m. m. siinä Suomesta mainitut kauppapaikat.[31] Näitä ovat Suomessa (= Varsinais-Suomessa) Ābū'a (Ābūwa, Ābōa) nimellä mainittu, ilmeisesti nykyisen Turun kaupungin (lat. Aboa, ruots. Åbo) edeltäjä jossakin Aurajoen suupuolella, Kalmark (Qalmark, Qalimā), jonka

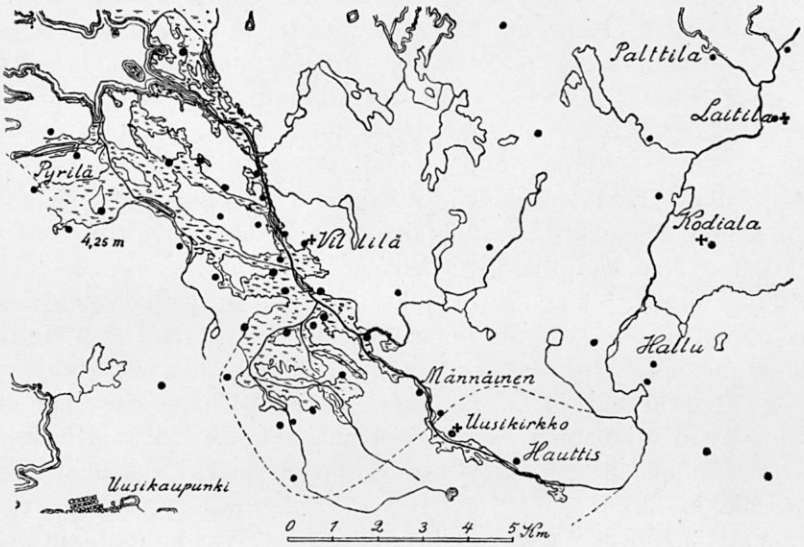

Kuva 3. Kalannin seutua keskiajan alulla. Pilkkuviiva ja sen jatkona 4,25 m:n rantaviiva osoittaa seudun ruotsalaisen asutuksen pohjoista rajaa.

tutkijat identifioivat Kalandiksi (Kalmark=Kaland, vrt. Finmark=Finland, jolloin mark ja land=maa), sekä Hämeessä: Ragwalda-nimellä mainittu, jonka tutkijat sijoittavat Ulvilaan Kokemäenjoen varrelle, missä kylännimi Ravani (Ragvaldsby) vielä katsotaan muistuttavan siitä. Tämä erittäin mielenkiintoinen tutkimus tuntuu tuloksiltaan tässä kohden asianmukaiselta ja vie siten mainittujen kauppapaikkojen traditiot, jotka kaikki vielä jatkuvat nykyisinä kaupunkeina, varhaisten kirjoitettujenkin lähteiden lehdille.

Kyseessäolevien kauppapaikkojen paikallinen selvittely ei voi tässä yhteydessä tulla yksityiskohtaisemmin esille. Ensinmainitun selvitys kuuluukin lähinnä Turun kaupungin alkuhistoriaan, jonka aineksia pohditaan parhaillaan. Kalannin kauppapaikan valaisemiseksi liitän tähän kartan Männäisten jokilaaksosta, jonka kauppatraditioita jatkaa nykyinen Uusi-

kaupunki. Kartasta (kuva 3) selviää, että jokilaakso on vielä keskiajan alulla ollut kapeaa merenlahtea aina nykyisen Uudenkirkon kirkolle saakka, minkä tienoilta kauppapaikka siis lienee lähinnä etsittävä. Uudella ajalla on täällä seudun kauppakeskuksena ollut Männäisten kylä, joka v. 1616 sai kaupunkioikeudetkin luovuttaakseen ne kumminkin jo seuraavana vuonna nykyiselle Uudellekaupungille, mutta senkin jälkeen pidettiin kylässä joka lauantai toripäivä ja yhdet vuosimarkkinat. Kylän kohdalla on myös joessa koski, joka aiheutti siihen teollisuuslaitoksia. Ilmeisesti onkin tämä koski tullut suluksi, joka veden laskeutuessa tuli esteeksi kauppiaiden pääsemiselle edemmäksi, nykyisen kirkon paikkeille, missä kauppakeskus alkuaan näyttää olleen. Tähän viittaa sekin, että pitäjän vuosimarkkinat senkin jälkeen kun niiden paikaksi tuli Männäisten kylä, pidettiin edelleen P. Olavin eli kirkon nimikkopyhimyksen päivänä, mikä kuvastaa niiden alkuperäistä yhteyttä kirkkojuhlan kanssa.[32] Edempänä saamme nähdä, miten juuri kirkonseutu, nähtävästi erittäinkin kauppamerkityksensä vuoksi, tuli varhain ruotsalaisen uudisasutuksen valtaan, kun jokilaakso muutoin, olematta silloin vielä asutuskelpoinen, jäi sen ulkopuolelle.

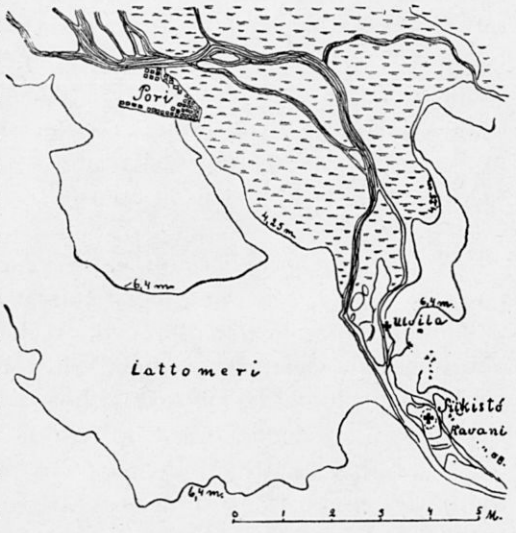

Kuva 4. Ragvaldan kauppapaikka Kokemäenjoen suulla. 4,25 m:n korkeusviiva vastaa avoveden rantaa keskiajan alulla.

Myöskin Ragvaldan sijoittamisessa Ulvilan Ravaninkylän paikkeille tutkijat näyttävät olevan oikeassa. Tämän seudun vanhimpana kauppakeskuksena on aiemminkin pidetty Liikistön entistä saarta vähän toista kilometriä nykyistä Ulvilan kirkkoa ylempänä jokivarrella. Ulvila sai, kuten tunnettua, v. 1365 kaupunkioikeudet, ja kaupunki on siitä lähtien sijainnut pitäjän nykyisen kirkon ympärillä, kunnes se v. 1558 siirrettiin nykyiseen Poriin. Liikistön kauppatraditiot palautuvat siis varsinaisen kaupungin perustamisen taakse. Keväällä 1930 kävin paikkaa tarkastamassa ja havaitsin siinä jäännöksiä sekä kirkon perustuksista että eräänlaisesta kiviaitauksesta, joka käyränä kulkien näytti rajoittaneen laajemman alueen kuin tavallisen hautausmaan. Myöhemmin kesällä toimitti intendentti I. Kronqvist toimenpiteestäni paikalla kaivauksia saaden paljastetuksi kirkon perustukset. Kirkko on ollut

puusta, mutta aiottu uusia harmaaseen kiveen ja on siinä edistyttykin jo niin pitkälle, että perustus kahta seinää varten on tullut lasketuksi. Työ on kumminkin jätetty kesken, ja paikalle kaadetut kivikuormat todistavat vielä suunnitelman äkillisestä muuttumisesta. Kirkon rakennustyö on keskeytynyt ilmeisesti siitä syystä, että sillä välin on kauppapaikka tullut siirretyksi toiselle paikalle. Samalla on tänä kesänä todettu, että pitäjän nykyinen kirkko on rakennettu 1300-luvun alkupuolella ja laajennettu seuraavalla vuosisadalla, nähtävästi v. 1429 tapahtuneen tulipalon jälkeen. Täten on Liikistön autioitumisen aika saanut uutta valaistusta. Vastaisten tutkimusten selvitettäväksi jää, onko paikalla vielä näkyvä hatara kehämuurin pohja, joka tuskin voi olla kirkkomaan aitaa, jäännöstä vanhasta Ragvaldan kaupungin suojamuurista, joka silloin näyttää saaneen uhrata melkoisen osan kiviaineksistaan kyläläisten myöhempiin rakennuksiin, samoinkuin onko kauppapaikasta muita jäännöksiä sen todisteiksi esiin saatavissa. Kartan aihelma (kuva 4) osoittaa kyseessäolevan paikan ja valaisee sen maastoa nyt puheena olevaan aikaan.

Yhteenvetona edelläesitetystä voimme siis käytettävissä olevan aineiston pohjalla todeta, että Varsinais-Suomen kauttaaltaan suomalainen asutus on pakanuuden ajan lopulla ollut ryhmittyneenä kolmeen pääryhmään, jotka ovat olleet pohjana vielä varhaisimmalle historiallisen hallinnon järjestelylle. Näistä ryhmistä on luoteisin monista seikoista päättäen jo ennen n. s. ensimmäistä ristiretkeä — todennäköisesti jo 1050-luvulla — joutunut ruotsalaisten valtapiiriin. Nämä näyttävät myös toteuttaneen tämän alueen vanhimman hallintojärjestelmän ja asuttaneen sen saariston sekä osia sen mantereesta kristityillä uudisasukkailla Uplannin Roodenista, jonka hallinto- ja oikeuspiirien jako on tullut tämän, Ruotsin uuden maakunnan, Kalandin, hallintojärjestelmän esikuvaksi. Arvatenkin ajan ollen yhä heikentyvän yhdyssiteen vuoksi emämaan ja uuden alusmaan välillä heikentyi myös ruotsalainen väestöaines sen mantereella, sulautui suomalaisiin ja omaksui heidän kielensä, mutta säilyi elinvoimaisena saarilla myöhempiin historiallisiin aikoihin. Muu osa Varsinais-Suomea muodosti varsinaisen heimo-Suomen, jonka nimi yleistyi koko maan nimeksi samoinkuin täällä tuttu Roodenin (Rodzin l. Rozlagenin) nimi Suomessa yleistyi koko Ruotsin nimeksi.

Ruotsin valtaan joutuneena tämä siten supistunut alkuperäinen Suomi jaettiin sen asutusryhmien mukaan kahteen hallintopiiriin: Etelä-Suomeen ja Pohjois-Suomeen. Viimeksimainittuun yhdistettiin sittemmin hallintopiirinä lakkutettu Kalannin maakuntakin kuuluvaksi. Tämän jälkeen säilyi vanha maakuntanimi Kaland sen alueen keskeisen kihlakunnan nimenä ja vihdoin sen keskeisimmän seudun, Uudenkirkon pitäjän, nimenä muodostuen kansanetymologisesti kenties k a l a-sanaan nojatuen K a l a i s-muotoiseksi.[33]

Varsinaissuomalaisten asuma-alue erottui hämäläisten asuma-alueesta sekä Satakunnassa että Sisä-Hämeessä, samoinkuin ne heimona ja elinkeinollisesti sekä yhteiskunnallisesti erottuivat Suomen muista heimoista. Sisä-Hämeestä Varsinais-Suomeen kohdistunut tilapäinen kauppa- ja kenties ryöstökosketus saa seurauksekseen hämäläisasutuksen sijoittumista Varsinais-Suomen ennen asumattomaan sisämaahan, jonne 1300-luvun jälkipuoliskolla tulee uusi hallintopiiri *Nybygd*-nimellä. Varsinais-Suomen eteläiseen saaristoon ja paikoin rantaseudullekin (Karuna, Sauvo, Perniö-Finnby) sekä idemmäksi pitkin rannikkoa siirtyy taas ruotsalaista uudisasutusta, jonka asuma-alueista muodostetaan vielä yksi Turun linnanpäällikön alainen hallintopiiri N y l a n d-nimellä, joka nimi sittemmin siirtyy Varsinais-Suomen itäpuolelle muodostetun uuden rannikkomaakunnan nimeksi. Tällöin liittyy Varsinais-Suomen piiriin rajoittuva vanha Nyland-alue Etelä-Suomeen samoinkuin vanha Kaland oli liittynyt Pohjois-Suomeen. Myöskin Nybygd erikoisena hallintopiirinä myöhemmin lakkautetaan, ja nimi säilyy vain alueen keskeisen pitäjän, Marttilan, nimenä (vrt. Kaland = Uusikirkko).

Kristinusko on ennen 1100-luvun puoliväliä kaikesta päättäen ollut juurtuneena Ruotsin valtaan aiemmin joutuneessa Kalannissa samoinkuin ruotsalaisten asuttamalla Ahvenanmaalla. Osittain tämän kautta, osittain kaukaisempien kauppakosketuksien seurauksena on maakunnan suomalaisen väestönkin keskuudessa kristinusko jossakin määrin ollut tunnettua ja saanut kannattajia. Kristilliset symbolit löydöissä ja kirkolliseen järjestelmään siirtyvä hautaamistapa ovat siitä merkkejä. Mutta sen rinnalla yleisempänä jatkuva ruumiiden polttaminen osoittaa, että yleisestä kristinuskoon liittymisestä ei saata olla puhetta. Samanlainen asiaintila näyttää tässä suhteessa vallinneen Satakunnassa.

III.

Kansanmuistot piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretkestä Lounais-Suomessa.

Piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretkestä ja erittäinkin piispa Henrikistä sekä piispana että pyhimyksenä on pääasiassa vain Lounais-Suomessa säilynyt sellaisia muistoja, joilla voi olla yhteyttä mainitun historiallisen retken ja piispa Henrikin henkilökohtaisen toiminnan kanssa maassamme. Nämä muistot ovat suurelta osalta liittyneet määrättyihin paikkoihin, jotka, sikäli kuin ne eivät ole saaneet Henrik-muistojaan siitä, että paikka on kuulunut suojeluspyhimyksensä P. Henrikin nimeä kantaneelle Turun tuomiokirkolle, saattavat valaista retken kohdistuma-aluetta ja piispa Henrikin toimialan laajuutta täällä. Toiselta puolen on näiden muistojen pohjalta ja kirkolliseen legendaan liittyen luotu kansanruno, tunnettu *Piispa Henrikin surmavirsi*, jota on kehitetty ulkopuolella Lounais-Suomeakin ja johon näyttää sisältyvän muistoja erinäisistä kyseessäolevien historiallisten tapausten yksityiskohdista. Nämä muistot otan tässä lyhyesti puheeksi. Paikallismuistojen levinneisyyteen nähden viitataan karttaan kuvassa 5, jolloin pitäjäkartta (kuva 1) voi nimillään olla apuna.

A. Paikalliset kansanmuistot.

Tunnetuin ja melkein historiallisen totuuden arvoisena pidetty on tarina ristiretkeläisten maallenoususta Aurajoen suulla, ratkaisevasta taistelusta ruotsalaisten ja suomalaisten välillä jokilaaksossa ja suomalaisten kastamisesta Kupittaan lähteellä nykyisessä Turun kaupungissa. Tarina perustuu kumminkin yksinomaan lähiseudun paikannimien synnyn ja merkityksen tulkintaan. Niinpä on selitetty Airiston selän, Auran suun edustalla, saaneen nimensä kuningas Eerikistä, jonka nimen vanhempaa muotoa se muka edustaa. Airisto olisi näin ollen sama kuin Airikstad ja nimen ruotsalainen muoto Ersta alkuaan

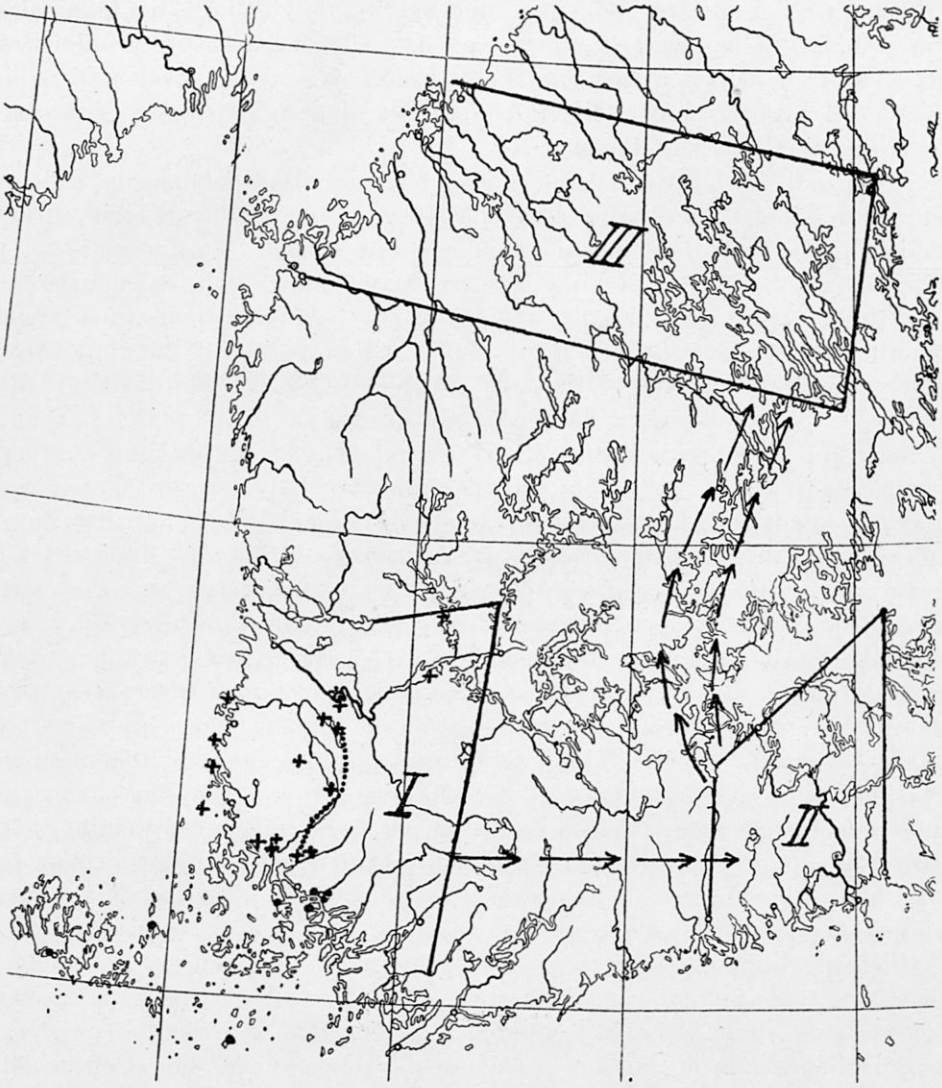

Kuva 5. P. Henrikin paikalliset muistot. Pisteillä merkityt voivat tuskin kohdistua piispa Henrikiin. Ristillä merkityillä saattaa olla tämä mahdollisuus. Alueet I, II ja III osoittavat Piispa Henrikin surmarunon synty- ja kehittämispaikkoja. Nuolet osoittavat runon kulkusuuntia. Runoa koskevat merkinnät prof. H. Ojansuun tutkimuksen mukaan.

Erikstad, joten kumpikin muoto palautuisi P. Eerikin nimeen. Airistoon pistävä Erkvallan niemi Satavan (= »sataman») saarella olisi pyhän kuninkaan ensimmäinen ranta-asema. Sotalaisten kylä Kaarinassa, nykyisin Turun kaupungin aluetta, Aurajoen suun etelärannalla, olisi ristiretkeläisten ratkaisevan

taistelun paikka, vieläpä Heikkilän talotkin, joita on yksi joensuun kummallakin rannalla, olisivat saaneet nimensä pyhästä Henrik-piispasta.[1] On ilmeistä, että kaikkien näiden nimien yhdistelyt kyseenalaisen ristiretken muistoihin ovat mielivaltaisia nimienselityskokeita, jotka eivät anna pysyvää perustusta niille rakennetuille päätelmille.

Kupittaan kastetarinallakaan ei näy olevan sen vankempaa perustusta. Turun tuomiokirkolla oli jo keskiaikana Kupittaalla maa-alueita, joita kirkon suojeluspyhän mukaisen nimen pohjalla nimitettiin P. Henrikin maaksi (St. Henriks mark). Siellä oli kirkolla myös savenottopaikkoja (»domkirkionne lergraffuar»), joista mainitaan vv. 1423 ja 1515.[2] Myöhemmin 1500-luvulla mainitaan kirkolla siellä olleen myöskin kaivo, jota kirkon tavanmukaisen nimen mukaan sanotaan P. Henrikin lähteeksi (S. Henrichs kelle[o]). Vv. 1554—55 varustetaan tämä kaivo vinttilaitoksella ja ehkäpä puisella arkulla, samalla kun tuomiokirkon isännöitsijälle sen lähelle kirkon laskuun kuntoonpannaan virkatalo[3]. 1600-luvulla tulee mainittu kaivo Turun akatemiassa alkavan historiantutkimuksen huomioon. Jo Mikael Wexionius 1650 ilmestyneessä maantieteellis-historiallisessa *Epitome*-teoksessaan kiittää sen kirkasta vettä,[4] ja prof. Andreas Hasselqvist v. 1682 ilmestyneessä *Rosa orbis arctoi*-teoksessaan ensimmäisenä sanoo etupäässä tämän lähteen vettä käytetyn suomalaisten pakanain kastamiseen.[5] Mutta vasta Algot Scarinilla, jonka P. Henrikiä koskevat väitöskirjat *De Sancto Henrico Fennorum apostolo* ilmestyivät vv. 1737 ja 1748, ovat ristiretken tapahtumat Turun seudulla yksityiskohtiaan myöten valmiit ja todistetut edellä kosketelluilla nimiselityksillä. Kun seudulta kumminkin kaikki vanhempiin aikoihin palautuvat muistotiedot näistä tapauksista puuttuvat, ei senlaatuisille todisteluille, joita mainituissa teoksissa esitetään, kriitillinen tutkimus saata antaa suurta arvoa.

Ulompaakin saaristosta tiedetään piispa Henrikiin ja Eerik-kuninkaaseen yhdistettyjä muistopaikkoja mainita. Niinpä kertoo Petrus Gyllenius, vermlantilainen ylioppilas, joka 1640- ja 1650-luvulla opiskeli Turun akatemiassa, päiväkirjamuistiinpanoissaan v:lta 1651 piispa Henrikin oleskelusta Rymättylässä, jossa muuan korkea ja asemaltaan pyöreähkö saari kantoi »S. Hendrickz holman» nimeä. Saaren korkeimmalla kohdalla hän sanoo olleen lähteenkin, jota nimitettiin P. Henrikin lähteeksi (S. Hendrickz källa).[6] Piispa Henrikin pyhimysnimi saaren ja lähteen nimenä tekee mahdolliseksi, että saareen, joka kaikesta päättäen on sijainnut Turkuun johtavan valtaväylän varrella, on ollut maan suojeluspyhimyksen palvontaa keskitettynä aloitettavan merimatkan tai maahan suuntautuvan kauppamatkan onnistumiseksi, jolloin saaren valinta siihen on voinut aiheutua siitä, että se kuuluneena johonkin Turun tuomiokirkon maatilaan Rymättylässä on tämän mukaan joutunut kantamaan P. Henrikin nimeä. Tuomiokirkon maatiloja Rymättylässä tun-

netaan näet jo 1300-luvun alkupuolelta lähtien.[7] Tämän ohella mainittakoon, että Gyllenius samalta vuodelta mainitsee Rymättylässä toisenkin pienen saaren, jota hän sanoo nimitetyn Piispanistuimeksi (»Biskopz Säte»). Nimi on todennäköisesti aiheutunut siitä, että saari on ollut piispanistuimelle kuuluneen Taipaleen tilan omistuksia.[8] Piispa Henrikistä ei saarien näin ollen tarvitse olla henkilökohtaisia muistoja.

Edelleen kertoo Gyllenius tarinan piispa Henrikin oleskelusta Utöjar-nimisillä ulkosaarilla saman purjehdusväylän varrella tunnetun Gullkronan selän lounaispäässä. Ören-nimisellä saarella tässä saaristossa hän sanoo eräässä saaren monista kivikokoomuksista, joita hän pitää kalastaja-asuntojen jäännöksinä, piispa Henrikin kansankertomuksen mukaan asuneen toimiessaan siellä kolmisen vuotta lähetystyössä kalastajain keskuudessa. Kappelikin, joka sittemmin tuli siirretyksi Jurmoon, oli muka silloin rakennettu sinne.[9] Mahdollisesti on tämän tarinan takana muisto jostakin hengenmiehestä, joka on toiminut mainituilla ulkosaarilla sikäläisen kalastajakansan sielunpaimenena ja jonka muisto on syystä tai toisesta sekaantunut P. Henrikin muistoihin. Asiallista yhteyttä näillä muistelmilla ei näytä olevan.

Ensimmäisen ristiretken muistoja on Ahvenanmaallakin yhdistetty Kungsön Jomalassa ja Kungshamnin nimeen Kumlingessa. Molempien sanotaan näet saaneen nimensä pyhästä Eerik-kuninkaasta.[10] Edellisestä kertoo paikkakunnalla elävä kansantarina, että eräs Suomeen matkalla ollut Ruotsin kuningas oli ankkuroinut laivastonsa Kungsön edustalle haudatakseen miehistöstään ruttoon kuolleet tätä saarta vastapäätä olevaan Ramsholm-nimiseen saareen, jonka vielä näkyvät matalat kummut osoittavat hautapaikkoja.[11] Tällä tarinalla saattaa tuskin olla yhteyttä Eerik Pyhän Suomen-retken kanssa, jonka matkalla ruton puhkeamisesta laivastossa ei ole mitään muistoa säilynyt. Sen sijaan se hyvin voi olla muisto jostakin myöhemmästä Ruotsin kuninkaan retkestä, lähinnä kenties Maunu Eerikinpojan tunnettuna »mustan surman» vuonna (v. 1350) tekemästä Venäjän-retkestä, jolloin hän elokuun 25 p:nä m. m. päivää kirjeen Föglössä.[12] Kumlingen Kungshamn sijaitsee niinikään Suomen ja Ruotsin välisen valtaväylän varrella ja on varmaan useammasti saanut nähdä kuningaslaivaston vierailemassa suojassaan, joten nimi tässäkin tapauksessa todennäköisemmin on myöhempää alkua. 1600-luvulla kertoo Kumlingen kirkkoherra Paul Sigfrid Iberonius m.m. kreivi Kustaa Kustaanpojan majailleen näillä seuduin sotalaivastoineen ja tällöin rakentaneen m. m. pienen kivikirkon »Kumbelbådan»-nimiselle karille pitäjän Deletin puoleiseen saaristoon.[13] Eerik Pyhän ristiretkeen yhdistämiseen puuttuu tähänkin nimeen nähden aihetta.

Lounais-Suomen mantereella keskittyvät muistot P. Henrikistä ja hänen ristiretkestään Nousiaisten — Mynämäen seutuun, Köyliön, Euran ja Koke-

mäen tienoille Satakunnassa sekä rantaseuduille Uudenkaupungin ja Pyhämaan välillä ynnä Rauman kaupungin kohdalla.

Nousiainen on kaikkien kansanmuistojen mukaan piispa Henrikin hautapaikka. Kun ottaa huomioon, että piispa Henrikin maallisten jäännösten siirto Turkuun tapahtui suunnilleen yhtä pitkän ajan kuluttua hänen kuolemastaan, kuin mikä meidän päivinämme on kulunut esim. kuningas Kustaa III:n kuolemasta tai muista merkkitapauksista 1700-luvun lopulla, ja että hänen pyhimysnimelleen järjestettiin hautamuistokultti Nousiaisissa jo runsas miesikä mainitun siirron jälkeen, luulisi kansanmuiston tässä kohdassa perustuvan tosiseikkaan. Kun taas piispan säännönmukainen hautapaikka 1100-luvun puolivälissä vallinneen kanonisen järjestyksen mukaan oli hänen hiippakuntansa pääkirkko, voitaneen tästä päättää, että kirkollisen toiminnan keskus Suomessa oli siihen aikaan Nousiaisissa. Tähän kysymykseen saamme palata vielä tuonnempana muidenkin siihen viittaavien asianhaarain tullessa puheeksi. Tässä riittää tämän seikan mainitseminen muiden tämän seudun piispa Henrikin muistojen ymmärtämiseksi.

Paikkakunnalla elävä kertomus piispa Henrikin käynnistä Pyhässärannassa Mynälahden länsirannalla ja saarnaamisesta »ladossa» saman lahden perällä vanhassa jo Olaus Magnuksellekin tunnetussa kauppapaikassa, mistä lato sittemmin kerrotaan siirretyn Pyheenkylään (Helgo), lahdenperään laskevan Laajoen itärannalla,[14] saattaa olla selitystä mainittujen Pyhä-nimien synnylle, mutta ei sisällä muuta kuin muistoa piispan toiminnasta kirkollisen keskuskohdan lähettyvillä, mikä on oletettavissa ilmankin näitä yksityiskohtaisia muistelmia. Mainita sopii kumminkin, että viimeksimainitulla seudulla, myöhemmin Pyheenkylän kohdalla Laajoen länsirannalla, on ollut kirkko, jonka alkuperä on ylimuistoinen ja joka vasta v. 1731 jäi käytännöstä. Tätä kirkkoa käyttänyt seurakunta oli Mynämäen ja Vehmaan pitäjien keskivälillä, ja se mainitaan Hietamäki-nimisenä Mynämäen kappelina vv. 1558—1722.[15] Varsin mielenkiintoinen tämän seudun piispa Henrikin muistoista on n. s. Sant-Henrikintie, joka Nousiaisista vei Repolan ja Haankylän (Karjala) kylien kautta sekä telasiltoja myöten rahkasoiden poikki Yläneelle. Sieltä jatkui tie Pyhäjärven eteläpuolitse Säkylän pitäjän läpi Köyliöön. Tietä, joka paikoittain kulkee myöhemmin viljelykseen otettujen alueiden poikki, on kunnioituksesta pyhän piispan muistoa kohtaan ja pelosta, että tien särkemisestä seuraisi onnettomuutta, pidetty koskemattomana.[16] Tämän tien varrella Yläneen vanhaan kartanoon kuuluvalla Henrikin saarella Pyhäjärven eteläpäässä kerrotaan piispa Henrikin jakaneen herran-ehtoollista muutamalla tasaisella »alttarikivellä», toisten kertomusten mukaan myös itse ateroineen. Myöhemmin näyttää kiveen liittyneen Flemingien, kartanon omistajain, aikaisia traditioita.[17] Vaikka onkin mahdotonta päättää, onko tie tosiaan

ollut jo piispa Henrikin aikuinen, on siinä kumminkin säilynyt muisto epäilemättä ikivanhasta kulkureitistä kirkkomme ensimmäiseltä keskusseudulta Satakuntaan, jonne niin monet muistot näyttävät osoittavan piispa Henrikin henkilökohtaisenkin toiminnan ulottuneen.

Merkillisimpiä piispa Henrikin henkilöön kohdistuvista muistoista Satakunnassa on muisto hänen kuolinpaikastaan Köyliönjärvellä, jossa murhamiehen kuoliniskun sanotaan kohdanneen häntä talvella järven ollessa jäässä. Paitsi sitä, että mainінta tästä on Suomea koskevassa keskiajan kronikassa, joka meidän aikaamme on säilynyt n. s. Palmsköldin katkelmissa,[18] ja että asiasta kertoo niin hyvin suorasanaisena kirjaanpantu kuin runomittaisena säilynyt kansanmuisto,[19] todistaa siitä kiinteäkin muistomerkki, raunioiksi hajonnut muistokappeli, joka tuonnempana tulee tarkemmin puheeksi. Kun kaikki nämä todistuskappaleet viittaavat aikoihin, jolloin tuo ainoalaatuinen tapaus maassamme on voitu muistaa yhtä hyvin kuin meidän aikanamme moniaat isonvihan tai jotkut vanhemmatkin tapaukset, voitaneen kyseessäolevaa muistopaikkaa pitää historiallisten tositapausten kanssa yhteen kuuluvana, semminkin kun muitakin muistoja piispa Henrikin toiminnasta Satakunnassa on säilynyt.

Kokemäellä on elänyt sitkeä kansanmuisto piispa Henrikin käynnistä sielläkin. Ylistaron kylässä on v. 1857 rakennettuun muistokappeliin sijoitettuna »aitta», jossa piispa Henrikin sanotaan saarnanneen. Aitta, jota sittemmin on käytetty n. s. luhtina, saattaa itse asiassa tuskin olla piispa Henrikin ajoilta — sen rakenne, hirsien käsittely ja koko laitos semmoisenaan viittaa myöhempiin aikoihin — mutta sillä on siitä huolimatta merkitystä vanhan tradition kannattajana ja säilyttäjänä.

Yhtenä ehtona pyhimysarvon tunnustamiseen oli, kuten edempänä tarkemmin esitetään, että tällaiseen arvoon korotettavan henkilön kautta oli tapahtunut ihmeitä. Tällaisten tapahtumisesta olikin luotettavien henkilöiden antama todistus esitettävä jo pyhimykseksi julistamista haettaessa. Piispa Henrikin pyhimyselämäkertaankin liittyy ihmeiden luettelo, johon edempänä voidaan tutustua luvussa XV. Milloin nämä ihmeet olisivat voineet tapahtua, siitä ei ole mainintaa, mutta tavallista oli, että niiden sarja alkoi jo pyhimyksen kuolemasta. Pyhästä Henrikistä sanoo kronikka, että jo hänen hautaamisensa tapahtui ihmeiden uhkuessa (miraculis coruscando). Yksi hänen kuolemaansa kohdistuva ihme onkin luetteloon otettu, murhamiehen päänahan heltiäminen piispan päähineen keralla. Sen tapahtumapaikaksi lienee katsottava K ö y l i ö, samoinkuin myös tunnetun peukaloihmeen, joka kumminkin näyttää olevan edellistä myöhempi, kenties myöhäisimpiä kaikista ihmeistä. Vanhimpia ihmeistä lienee myös ainoa Suomen

ulkopuolella tapahtuneista, sen tapahtumapaikaksi kun on ilmoitettu Länsigöötanmaa, Suomen toisen piispan Rodolphuksen kotimaakunta, jossa piispan palvelija Gudmund mainitaan sen todistajaksi. Kahdesta ihmeestä ei ole paikka-ilmoitusta. Muista on yksi tapahtunut Nousiaisissa (Kaisalumin ihme),[20] yksi Vehmaalla ja kaikki muut nähtävästi Satakunnassa, nim. kaksi Kyrössä, jolla tarkoitettaneen nykyistä Hämeenkyrön pitäjää, yksi Sastamalassa, jolla tarkoitettaneen nykyistä Karkkua, sekä yksi Kokemäellä tai ainakin kokemäkeläisille.[21] Kun ihmeet lähinnä ovat voineet tulla kysymykseen pyhimyksen toimintapaikoilla hänen eläessään, missä henkilökohtaiset muistot hänen toiminnastaan ovat lähinnä voineet niitä aiheuttaa, ja kun ihmeiden merkintäkin säännöllistä menettelytapaa edellyttäen on voinut tapahtua jo piispa Henrikiä pyhimykseksi puuhattaessa, on niissä joka tapauksessa viittaus hyvin vanhaan käsitykseen piispa Henrikin toiminnan ulottumisesta laajoille alueille Satakunnassa, jopa kenties etusijassa sinne. Samaan seikkaan viittaavana on pidetty paavin kirjeissä 23 ja 27:ltä tammikuuta 1229 olevaa mainintaa, että Suomen piispa Suomessa ja naapurimaissa (in Finlandia et terris vicinis) oli uudestaan, kuten sanotaan, Herran nimeä julistamalla hankkinut hänelle suuren, epäjumalia palvelleen kansan.[22] Mainintа sisältää sen, että tämä kansa jo aikaisemmin oli ollut kirkolle uskollinen ja että se sen jälkeen kirkosta luovuttuaan oli uudestaan tähän uskollisuuteen saatettu. Naapurimaat Suomen (= Varsinais-Suomi) rinnalla tässä yhteydessä, jossa todennäköisesti viitataan n. s. ensimmäisen ristiretken kautta syntyneeseen tilanteeseen, tuskin voivat tarkoittaakaan muuta kuin Satakuntaa (= kansanmuistojen Hämettä).

Ne kansanmuistot, joita edellisessä on kosketeltu, ovat yksinomaan kohdistuneet piispa Henrikin toimintaan piispana. Näiden rinnalla ovatkin muistot itse ristiretkestä ja sen tapahtumista harvalukuisemmat ja hämärämmät.

Euran pitäjän kertomuksessa vuodelta 1753 kertoo kirkkoherra Joh. Laihiander pitäjästään, että se epäilemättä on ensimmäisiä kristinuskoon tulleita, »koska yhden niistä taisteluista, joiden kautta kuningas Eerik Jedvardinpoika pakotti suomalaiset sekä alamaisuuteensa että uskoon, pitäisi olla tapahtunut täällä n. s. Isolla niityllä». »Piispa Henrik», hän jatkaa, »oleskeli myös itse paljon tällä paikkakunnalla henkilökohtaisesti levittäen oppiansa, ja tämän pitäjän rajojen sisällä [Köyliön pitäjän on arveltu aikaisemmin kuuluneen Euraan][23] hän tuli surmatuksikin. Täällä on sitäpaitsi Pyhäjärven rannalla [vrt. s. 28] jäännöksiä kivialttarista, jolla mainittu piispa itse, kuten kerrotaan, on jakanut Herran ehtoollista, kun seurakunnassa ei vielä ollut kirkkoa.»[24] Edempänä samassa kertomuksessa (§ 10) sanoo Laihiander kansan muistelevan edellämainittua taistelua eräänlaisena nuijasotana pakanuuden aikana (»ett

klubbekrig redan i hedniska tiden»). Myöhemmästä nuijasodasta erillisenä tätä tarunomaista muistoa kuitenkin lienee pidettävä, sillä samassa yhteydessä hän sanoo muistettavan paria myöhempääkin taistelua samalla niityllä, toinen Kustaa Vaasan ajalta, toinen Kaarle IX:n ja Sigismundin puoluelaisten välillä, siis varsinaisen nuijasodan ajalta. Viimeksimainituista kertoo myös G. J. Lindström mainiten nimenomaan nuijasodan aikaisesta kahakasta, että se oli linnaleirin aiheuttamista rasituksista ja vääryyksistä ärtyneiden talonpoikain yllätys, jossa suuri osa seudulle majoitetuista sotilaista sai surmansa.[25] Myöhempien aikojen taistelutapaukset samoilla seuduin ovat siis saaneet aikaan hämmennystä kansanmuistoissa, mutta epäiltävältä ei mielestäni näytä, että vanhemmillakin taistelutraditioilla on pohjaa kansanmuistoissa nimenomaan juuri piispa Henrikin muistoihin liittyen ja paikkakunnan runsaiden esihistoriallisten hautalöytöjen kannattamana, jos kohta muisto todelliselta näyttävästä nuijasodan aikaisesta kahakasta (sille antaa tukea m. m. Lindströmin julkaisema Kaarle-herttuan kirje 28 p:ltä kesäkuuta 1593) on sillekin antanut oman värityksensä.

Muita puheenaolevaan ristiretkeen kohdistuvia kansanmuistoja tapaamme Varsinais-Suomen länsirannikolla etupäässä Uudenkaupungin ja Rauman välisellä alueella, myöskin siellä piispa Henrikin muistoihin yhtyneenä. Uudenkaupungin saaristossa olevalla Putsaarella kerrotaan sikäläisen monesti uudistetun puukappelin olleen olemassa jo ennen piispa Henrikin aikoja, mutta sanotaan piispa Henrikinkin siinä saarnanneen. Pyhämaan Luodolta sanotaan saduissamme pakanuuden edustajain »hiisien» paenneen vasta kun ne piispa pois »manasi». Silloin myös entisestä pakanallisesta »pahamaasta» tuli erikoisen »Pyhä maa», jossa monet piispa-sanan pohjalle muodostuneet nimet, kuten Piispanhamina, Piispanketo ja Piispankallio, viimeksimainittu manteren puolella, viittaavat luontaisniminä varhaiseen kirkolliseen kulttuuriin siellä. Piispa Henrikin retkeen saattaa nimenomaan kohdistua seuraava tarina. Ristiretkeläisten eli »lähetyssaarnaajain» laivasto, näin kerrotaan Pyhämaan niemellä, oli ankaran myrskyn vuoksi vetäytynyt säänpitoon Rihtiniemen rannikolle. Eräs laivoista joutui kuitenkin haaksirikkoon. Kolme paimenta näki läheiseltä saarelta tapauksen. He rakensivat lautan ja menivät apuun, mutta hukkuivat itse. Retkeilijät silloin kiitollisuuttaan osoittaakseen hautasivat paimenet »siunattuun» maahan, rajoittaen hautapaikan kehänmuotoisella kivilatomuksella, joka vielä on muistona tapauksesta Rihtiniemellä.[26] Mielenkiintoa ansaitsee muisto, että laivasto oli menossa »ylimaahan», mikä paikkakunnan murteessa merkitsee suuntaa sekä pohjoiseen että sisämaahan. Kun Satakunta kansanmuistoista päättäen joka tapauksessa näyttää tulleen Henrikin ja Eerikin retken koskettamaksi, tuntuu tässä piilevän muisto retken kulkusuunnasta, sitä mielenkiintoisempi, jos Rauman

seudulta, kuten tämän kaupungin historian kirjoittaja V. Högman pitää mahdollisena, todellakin on Reksaaren kohdalta lähteviä väyliä pitkin voitu vielä mainitun retken aikana päästä Eurajoen ja Euran pitäjien kautta vesitietä aina Kokemäelle saakka.[27] Silloin olisivat Euran ja Rauman seudun ristiretkimuistot vieläkin lähemmältä yhteenkuuluvia. Taistelusta matkallakin Rihtiniemen tienoilla kertoo epävarma muistotieto.[28]

Eri kohdilta edellä käsiteltyä seutua olisi yksityiskohtia piispa Henrikin ja hänen ristiretkensä muistoista edelleenkin esitettävissä. Varsinkin piispa Henrikistä ovat muistot ihmeen eläviä kautta koko muinaisen Kalannin alueen, sen itäisintä osaa Hinnerjokea myöten, jonka kirkko vieläkin uskotaan piispa Henrikin perustamaksi. Ne eivät kumminkaan muuta sitä kyseenalaisten muistojen paikallista ryhmittymistä, joka jo edellisestä käy kyllin selväksi. Mainittakoon lisäksi, että ulkopuolelta tässä kosketellun alueen ei tavata tämänlaatuisia muistoja, joita edes minkäänlaisilla todennäköisyyssyillä voitaisiin kyseessäolevaan ristiretkeen soveltaa.

Riippumatta siitä, miten suuren tai vähäisen todistusarvon tällaisille kansanmuistoille tahtoo antaa puheenaolevan ristiretken ja sen yhteyteen sattuvan kirkollisen toiminnan kohdistuma-alueeseen nähden maassamme, saadaan niiden pohjalta kuitenkin jommoisenkin eheä ja mielestäni olosuhteiden mukainen (sikäli kuin niistä voidaan johtopäätöksiä tehdä) yleiskuva retken laadusta, suunnasta ja kohdistuma-alasta. Koottuina nämä yleispiirteet näyttävät olevan seuraavat:

Retki on ensinnäkin kohdistettu Lounais-Suomeen. Se on liittynyt täällä lähinnä Kalantiin, eli alueeseen, joka, kuten edellä on osoitettu todennäköiseksi, jo aikaisemmin on ollut Ruotsin valtapiiriin kuuluva, kristinuskon omaksunut ja saanut myös ruotsalaista kristittyä uudisasutusta. Tämän alueen eteläliepeille on järjestetty kirkollisen toiminnan keskus, operatiopohja, josta toiminta aluksi on sotilaallista toimintaa seuraten kohdistettu pohjoiseen suuntaan Satakuntaan eli silloiseen Hämeen rantamaakuntaan, jonka taaja ja keskitetty asutus jo aikaisemmin näyttää olleen vilkkaassa kauppakosketuksessa Länsimaiden kanssa ja sitä tietä vastaanottaneen kristinuskon vaikutuksiakin. Yhteys kirkollisesta keskuksesta tähän suuntaan tuli jatkuvaksi suuren Pyhäjärven eteläpäitse, suuntaa, jonka muistot Sant-Henrikin tiestä viittaavat. Tällä yhteysradalla saa piispa Henrik vihdoin surmansa. Itse retkeläisten päävoimat näyttävät liikkuneen laivastoineen Kalannin länsirantoja sivuten pohjoiseen pyrkien Satakunnan sisämaahan joko Kokemäenjoen suurta vesiväylää tai Rauman seuduilta mahdollisesti lähteneitä, sittemmin kuivuneita vesiväyliä myöten. Sellaista suurta ratkaisevaa taistelua, josta kirkollinen legenda kertoo, kansanmuisto ei tunne. Sen sijaan on yhteenottoja voi-

nut tapahtua eri kohdillakin, mutta muistot niistä ovat yleensä hämärät. Näin ollen jäisi kirkollisen toiminnan kohdistaminen eteläiseen suuntaan, Varsinais-Suomen keskimmäisen ja itäisen asutusryhmän piiriin, retkeä lähinnä seuraavien aikojen varaan ja toteutettavaksi kenties hetimmiten senjälkeen alkavan uuden ruotsalaisen uudisasutuksen turvin.

Missä määrin tämä kansanmuistojen antama yleiskuva on oikea vai väärä, se on yksityiskohtaisen tutkimuksen selvitettävä. Tämän yhteydessä saan tilaisuuden kosketella ainoastaan muutamia varmimmilta näyttäviä kiintopisteitä näissä muistoissa ja sen yhteydessä esiintuoda joitakin näkökohtia kysymyksen valaisemiseksi yleisemmin.

Ennenkuin siirryn näihin tehtäviin, tarkastettakoon vielä sitä kokonaisuuteen pyrkivää kansanmuistojen rakennetta, joka on säilynyt runomuotoisena Pyhän Henrikin muistona.

B. Piispa Henrikin surmavirsi.

Tätä mielenkiintoista historiaperäistä kansanrunoa keskiajalta on viimeksi käsitellyt kielientutkimuksen pohjalla ja historiantutkimuksenkin tuloksia huomioonottaen prof. H. Ojansuu tutkielmassaan »Piispa Henrikin surmavirren historiaa», joka v. 1922 on julkaistu Suomi-kirjan IV sarjan 19. osassa. Tässä erittäin ansiokkaassa tutkimuksessa hän on runon syntyyn ja leviämiseen sekä sen syntyaikaan ja luojaan nähden tullut seuraaviin tuloksiin: Runon alkumuoto on syntynyt Lounais-Suomessa tuskin ennen kuin 1400-luvulla ja laatuunsa katsoen tuskin kansanmiehen laulamana. Lounais-Suomesta se on kulkeutunut Pyhän Henrikin kultin kehittymisen keralla kasvaen ja täydentyen edelleenkin kansanmiestä oppineemman laulajan käsissä etupäässä niille kohdille maata, mihin ajan ollen muodostui tälle kultille erikoisia keskityskohtia. Yksi tällainen muodostui jo varhain maan entiselle itärajalle Kymijoen laaksoon, jossa erittäin P. Henrikille omistettu Pyhtään kirkko tuli tämän kultin tyyssijaksi. Näiltä seuduin onkin jo 1600-luvun lopulla, tutkijan arvelun mukaan silloisen Viipurin piispan Petrus Bångin (piispana 1681—96) toimesta, muistiin merkitty täydellisin ja kaunein toisinto tätä runoa. Sen syntyalueeksi hän päättää Kaakkois-Hämeen ja siihen rajoittuvat osat Uuttamaata ja Savoa. Täältä on runo kulkeutunut Päijänteen rantamia myöten Pohjois-Hämeeseen ja Pohjanmaalle, josta uusi toisinto siitä on muistiin merkitty todennäköisesti Elias Brennerin toimesta 1670:n vaiheilla [29] (vrt. kartta, kuva 5). Viimeksimainitusta on Palmsköld saanut jäljennöksen kokoelmiinsa, ja tämän mukaisena se, niinkuin muutkin toisinnot, on useammalla taholla julkaistu.[30]

Lounaissuomalaisessa alkumuodossaan runo ei ole kokonaisena säilynyt. Katkelmia siitä on muistiin merkitty jo 1700-luvulla, mutta suorasanaisia muistiinmerkintöjä on siitä tehty jo 1600-luvulla, antikvaari Martin Aschaneus 1600-luvun alulla, tuntematon Suomen kronikan kirjoittaja (Chronicon Finlandiae incerto auctore) 1660-luvulla, ja v. 1674 on Nousiaisten kirkkoherra Albertus Davidis kirjoittanut sen pohjalta suorasanaisen kertomuksen piispa Henrikin surmasta.[31] Säilyneiden toisintojen ja katkelmien pohjalta on prof. Ojansuu entisöinyt tämän alkumuodon pääasiassa seuraavaksi:

1. Henrik ja Eerik esitellään:

Caswoi ennen caxi lasta
Toinen caſwoi caalimaaſsa
Toinen Ruotzis yleni.
Toinen Hämehen Heinirichi
Toinen Erichi kuningas.

2. Henrik ehdottaa Suomen retkeä:

Lähtäm maita riſtimähän
Maillen riſtimättömillen
Paicoillen Papittomillen.

3. Eerik epää matkan:

Minun welien Henrich,
älä mene maalle Suomen
kyll ſin on monda meñy
Mutt ej ole jälle tullu
eikä paljo palainut.

4. Henrik vastaa:

Oſotan liha Jumalan
Näytän kalkin Kaunin,
Eiköſt he häwene häjy.
— — — — — —

5. Eerikin huomautus:

Änd' on järwet jätämättä
Sulan on jäki Kåwerä

Henrikin vastaus:

Kyllä me kiärräm Kiuulon järwen
Ymbärj joki Kåweron

6. Lallin emännän valitus:

täſä oli ruotzi trani sax,
hän otti leippä uni pääld
heitti laſtuja ſian,
otti olta tynnyriſt
paiskais mulda tapill,
otti heiniä ladoſt,
heitti lastuja ſian.
— — — — —

7. Lallin kostoretkestä:

Lalli otti Laakariſ
Venti pitkän keihäs
ja oulewa iſon otas
— — — — — —

Henrik palvelijalleen:

Minu Pilti piſcun
Älä aja tätä hewoista;
Älä carcot gongarita,
Kätke suas kiwwiä warjon
— — — — — — —
jos taka ajeta[nnen]
ja minä tapettannen,
Ota minun luun lumelda
ja pane ſilki ſäctin
Ot' ſitt' wähäiſet häriät,
tutei ikän enen oll ickes ollu,
An wapana waelda
Äl heit' eſtä erhetyxiſt
Kuhon enſiſt ſeiſattawat
Siihen riſti rakettackon
Toiſen cusa tawattawat
Cappel caunis tehtäkön
Colmannen cuſa kerran
ſihen kircko tehtäkön
Minä ſiſäll pandakon
— — — — — —

Lallin kotiinpaluu:

Miſtä Lalli latin ſaanut
Häjy mies hywän hytyrin.
Sitte Lalli murhatöinen [pro murhetoinen]
Latin päästäns tawoitti
Hiuxet ne himachtelit
ſormuxen weti ſormeſtans
ſormen ſuonet liucachtelit.

Kostajan palkka:

Näin tämän pahantapaiſen
Piſpan rackaan ra[a]telian,
Tuli coſto corkialda
Maxo mailman waldialda.

Runossa on prof. Ojansuu erittänyt kaksi itsenäistä runoaihetta, jotka siinä ovat sulautuneet yhteen. Toinen niistä on sisältänyt kuvauksen piispa Henrikistä, joka matkallaan pakanoita käännyttämään joutuu koston uhriksi ja saa väkivaltaisesti surmansa. Toinen koskee keskiajalla hyvin tavallista *ryöstövierailua*. Tässäkin on matkamies koston uhrina saanut surmansa. Nämä yhtäläisyydet aiheissa ovat aiheuttaneet viimeksimainitun sulattamisen edelliseen. Tämä havainto on erittäin tärkeä runossa esiintyväin henkilöiden ja tapausten arvostelemiselle.

Tutkimuksessaan prof. Ojansuu on myöskin lähemmin selvitellyt tuota Henrik-aiheelle alunperin vierasta runoaihetta: ruokaruotsia eli virallista pakkokestitystä. Hän toteaa sen esiintymisen miltei kaikissa surmarunon toisinnoissa, vieläpä lounaissuomalaisissakin, joiden syntymäalueilta ruokaruotsi-nimitystä ei keskiajalla muutoin historiallisista asiakirjoista kumminkaan tavata.[32] Kymijoen toisinnossa valittaa Lallin emäntä miehelleen: Jopa on tässä sitten Käynyt Ruoka Ruotzin Syömä Saxa. Pohjalaisessa toisinnossa kuuluu vastaava kohta:

Käwi täſtä ruoka Ruohtin,
Ruoka Ruohtin, ſyömä Saxan:
Joi oluen tynnyriſtä,
Weden wiſkaſi ſiahan j. n. e.

Lounaissuomalaisten runokatkelmien kertomus tästä käy selville edellä olevasta kantarunosta (kohta 6). Ruokaruotsista, jolla tarkoitettiin »linnaväen säännöllisiä kestityskiertueita linnaläänin verokuntiin linnaväen ja hevosten ruokkimista sekä sakkojen perimistä varten», on prof. Voionmaa antanut seikkaperäisen selonteon.[33] Lounaissuomalaisessa runossa ruotsin (= ruokaruotzin) rinnalla esiintyvän »trani saxan» on Ojansuu osoittanut tulevan ruotsalaisesta ran = rån sanasta, joka merkitsee lainvastaista ryöstöä. Ryöstövierailun kielsi jo Alsnön kokous n. v. 1280, ja laki sääsi siitä hengenrangaistuksen. Kristoffer-kuninkaan maanlaissa säädetään tästä (kun. kaari 26): »nijn tule kuningan, ios hän saapuilla eli saaman tiellä on, otta häneld [rikolliselta] hengen miekalla, nijn korkeilda quin matalilda». »Lalli on», huomauttaa Ojansuu, »pannut täytäntöön sen rangaistuksen, mikä kuului kuninkaalle».[34]

Surmavirren alunperin piispa Henrikiä koskevassa aiheessakin on osa, joka ei ainakaan siinä ole alkuperäinen. Se on kohta, joka koskee piispa Henrikin

ruumiin kuljettamista ajoon opettamattomilla ajojuhdilla. Tämä kertomus, jossa varsa, ori tai härkä ohjaukseen tottumattomana toimittaa kuljetuksen ja joka tavallisesti liittyy kirkon paikan määräämiseen kuljettamalla ensimmäinen peruskivi rakennuspaikalle tällä tavoin, on detalji sekä Suomessa että ulkomailla varsin yleisestä tarinasta, joka kertoo kirkonpaikan määräämisestä ikäänkuin arvalla. Samanlaisella härkäpelillä määrättiin meillä tarinan mukaan esim. Paimion, Huittisten, Hämeenkyrön, Pirkkalan, Nauvon ja Getan kirkkojen paikka. Lempäälässä ja Vesilahdessa käytettiin samaan tarkoitukseen toista keinoa, nim. annettiin pyhäinkuvien ajelehtia lautalla minne itse pysähtyivät.[35] Keski-Europassa ja Skandinaavian maissakin ovat tällaiset tarinat hyvin tunnettuja. Aivan samanlaisena kuin Henrikin surmavirressä se liittyy P. Sebalduksen ruumiin kuljetukseen. Siinä se kerrotaan seuraavasti (Acta sanctorum 19 p. elok.): Kun P. Sebaldus (tanskalainen kuninkaanpoika, joka eli erakkona Nürnbergin tienoilla, † 770?, kanon. 1425) tunsi loppunsa lähestyvän, hän käski seuralaistensa asettaa hänen ruumiinsa ajoon opettamattomien härkien vetämille vaunuille ja hautaamaan hänet paikkaan, mihin härät itsestään pysähtyisivät. Härkien pysähdyspaikalle rakennettiin ensin kappeli ja sittemmin Nürnbergin Sebalduskirkko.[36] Tässäkin tuli siis kirkonpaikka härkäpelillä määrätyksi. Myöskin Henrikin surmarunoon on tarina nähtävästi tullut lähinnä Nousiaisten kirkon paikkojen selvittämiseksi.

Itse piispa Henrikiä koskevassa runon alkuaiheessa ansaitsee mielestäni huomiota se, että piispa Henrikiä siinä kuvataan lähinnä pyhimyspiispana, jonka ansiotyö on pakanain käännyttäminen ja jonka saavuttama väkivaltainen kuolema perustaa hänen marttyyriarvonsa. Ainoastaan tältä pohjalta on ymmärrettävissä ja asiallisesti oikein, että runo tekee hänet synnyltään suomalaiseksi. Katolisen kirkon käsityksessä kuolema merkitsee syntymistä uuteen elämään, joka katoavan maallisen elämän rinnalla oli varsinainen ja oleellinen sekä kestävyydeltään määrätön. Piispa, joka sai kuolemansa Suomessa, oli siis pyhimyselämäänsä syntynyt Suomessa. Eerikkuningas sen sijaan oli synnyltään sekä maalliseen että pyhimyselämäänsä ruotsalainen ja meidän maassa vierasperäinen. Pyhimyksinä he siitä huolimatta saattoivat olla veljeksiä, koska sama ansiotyö, suomalaisten käännyttäminen, oli kummankin pyhimysarvon pohjana. Tämä käsitys sekä tieto pyhimysten erikoisarvosta: Eerikin päämaan Ruotsin ja Henrikin alusmaan Suomen erikoisena suojeluspyhänä, on runon eri toisinnoissa eri vivahduksin esiin tuotu. Edellä julkaistussa runon alkumuodossa on Henrik tehty hämäläiseksi, nähtävästi perustuen hänen kuolinpaikkaansa Satakunnassa eli ranta-Hämeessä, ja hänen sanotaan kasvaneen kaalimaassa kenties vain alkusoinnun vuoksi runossa. Että kaalimaan takana saattaisi piillä piispa Henrikin englantilaiseen alkuperään viittaava Gaelinmaa, kuten prof. Krohn ja Ojansuu-

kin pitävät luultavana, on runossa esiintyvän edellämainitun käsityskannan pohjalla mielestäni mahdoton. Jos tällä sanalla yleensä on määrätyn paikan merkitystä, mitä ei ole välttämättä edellytettävä, on silloin lähempänä E. N. Setälän ja Kaarle Soikkelin otaksuma suomalainen Kalanti.[37] Toisessa pohjalaisessa toisinnossa tehdään Eerikistä kaupunkilainen herrasruokia käyttävä, kun Henrik suomalaisena kasvaa maalaishärän lihalla, nähtävästi tarkoittaen pyhimysten erikoista suojelija-asemaa, toisen päämaassa, toisen alusmaassa.

Että alkuperäinen runo todellakin tarkoittaa Henrikillä pyhimyspiispaa, siihen viittaa edelleen lounaissuomalaisessa alkumuodossa ja toisessa pohjalaisessa toisinnossakin (sido silcki säckisehen)[38] Henrikin neuvo palvelijalleen panemaan hänen luunsa silkkisäkkiin, joka on pyhimyksen pyhäinjäännösten säännönmukainen puku. Säkki, joka lisäksi tarkoittaa suurta pyhäinjäännösverhoa, osoittaa myös, että muusta pyhimyksestä kuin P. Henrikistä ei saata olla kysymys. Ennen 1500-luvun alkua ei nim. Turun tuomiokirkossa paremmin kuin missään muussakaan maamme kirkossa ole tiettävästi ollut kokonaisluurankoa pyhäinjäännöksenä mistään muusta pyhimyksestä kuin pyhästä Henrikistä, jonka kokonaisluusto punaiseen silkkipussiin sijoitettuna mainitaan tuomiokirkossa jäljellä vielä v. 1720. Tässä kohdassa edellyttää runo tekijältään siis mainitun pyhimysluuston näkemistäkin tuomiokirkossa. Palmsköldin pohjalaisessa toisinnossa on tämä kohta jäänyt pois, mutta jälkiä siitä esiintyy vielä Kyminlaakson toisinnossakin säkeissä:

ne [luuni] ſinä werkahan wetelet
Sini langoihin Sitelet[39] — — —

Viimeksimainitussa toisinnossa esitetään muutoin edellisestä poikkeava käsitys, kun päähenkilöt Henrik ja Eerik siinä katsotaan historiallisiksi henkilöiksi maallisine syntyperineen. Siinä näet: »Lapſi maalda wierahalda, ſe oli Herra Heinäricki waan joca ruotziſa yleni Se oli Ericki riddari Ruotzin cuulluiſa cuningas» — — —.[40] Kun tässäkin, kuten jo edellä mainittiin, on muistoja pyhimyspiispasta, lienee puheenalainen muutos, joka muutoinkin alkuperäisen runon yksinkertaisen muodon rinnalla tuntuu hyvin oppineelta, pidettävä myöhemmin tehtynä parannuksena, joka nojautuu piispa Henrikin kirkolliseen elämäkertaan. Kun samassa toisinnossa toinenkin lisäys, jossa murhamiehen päänahan irtautuminen selitetään Jumalan tekemäksi ihmeeksi ja kuvataan piispan onnellista tilaa taivaassa sekä murhamiehen surkeata piinaa helvetissä ja lisäksi esitetään rukouksen tapainen varoitus ja toivomus, näyttää koko sommitelma jonkun papin kädestä syntyneeltä alkuperäisen runon myöhäiseltä täydennykseltä.

Erikoisen mielenkiintoinen on runon alkumuodossa esiintyvä käsitys ehtoollisleivän ja kalkin suojelevasta voimasta, jonka siinä otaksutaan tehoa-

van pahintakin vaaraa vastaan: »Oſotan liha Jumalan, Näytän kalkin Kaunin Eiköſt he häwene häjy.» Pyhän suojeleva voima ei ole katolisen kirkon käsityskannalle vieras. Siihen perustuu m. m. kirkon asyylioikeus, puhumatta monista muista ilmiöistä. Kuitenkin tuntuu minusta käsitys öylätin ja kalkin melkein puolustusaseen tai haarniskan veroisesta suojeluskyvystä, niinkuin on laita runossa, kansan käsitykseltä. Kirkon käsityksen pohjana näyttää joka tapauksessa olleen pyhän kunnioitus. Öylätin ja kalkin ollessa matkalla, esim. sairaskäynnillä, tuli ratsastajan astua alas hevosen selästä ja vastaantulijan yleensä hartaudessa polvistua, lyödä rintoihinsa, kumartaa päänsä ja nostaa ristityt kätensä »kunnioittaakseen Häntä, joka heidän tähtensä oli astunut alas taivaitten korkeudesta».[41] Runossa on puheenaolevien pyhien esineiden suoja ehdottomampi, riippumaton niiden kunnioituksesta, niinkuin monessa kohdassa havaitaan olevan laita kansan käsityksessä. Kenties on tämä kohta juuri tästä syystä jätettykin pois myöhemmistä, niinkuin näyttää, kirkollisen käsittelyn läpikäyneistä toisinnoista.

Kosto on nähtävästi kuulunut kumpaankin runossa yhtyneeseen aiheeseen. Alkuperäisessä runomuodossa on kostajia kolme, nimiltään Lalli, Pentti ja Olavi. Kullakin on oma aseensa: Lallilla laakari, Pentillä pitkä keihäs ja Olavilla iso otas (= otansa). Myöhemmissä toisinnoissa on Lalli yksin jäänyt koston toimeenpanijaksi, mutta niihinkin on jäänyt muisto muiden aseista, jotka sälytetään Lallille. Pohjalaisissa toisinnoissa hän saa alkuperäisen oman aseensa, joka kenties siitä syystä, että hänen aseensa nimi ei ole niiden syntyalueilla tunnettu, on muuttunut muodoltaan läheisiksi »lakkariksi» tai »laapuriksi», sekä sen lisäksi Pentin pitkän keihään. Laakarin takana saattaa otaksua olevan alasaksalaisen ja hollantilaisen Schlager-miekan,[42] jonka nimitys kauppakosketusten kautta on tullut Lounais-Suomessa tunnetuksi. Kyminlaakson toisinnossa on laakarista, joka sielläkin näyttää olleen tuntematon, tullut lahtari, ja toiseksi aseekseen Lalli on saanut siellä pitkän piilukirveen, joka vastannee Lounais-Suomen runon Olavin asetta, isoa otaa. Tästä päättäen näyttää kolmen kostajan osallistuminen kostoon tosiaan alkuperäiseltä. Mutta jos näin on laita, tuntuu Lalli-nimi pakanallisena, niinkuin on arveltu, Pentin ja Olavin pyhimysnimien rinnalla vieraalta, sitä enemmän kuin hänen vaimonsakin Kerttu (= Gertrudis) kantaa pyhimysnimeä. Näin ollen näyttää uskottavalta, että Lalli-nimen sijallakin on alkuaan ollut pyhimysnimi Lauri (= Laurentius), joka sittemmin on vaihtunut meillä omaperäiseen Lalli-nimeen.[43] Prof. Krohn onkin Kantelettaren tutkimuksissaan otaksunut että Lalli on Lauri-nimen suoranainen väännös, otaksuma, johon prof. Ojansuu ei ole yhtynyt.[44] Jos tämä tie jää epäiltäväksi, on nimien vaihtuminen toisiin eri tahoilla paikallistumiseen taipuvaisissa tarinoissa siksi yleinen, että se on aina katsottava mahdolliseksi. Olisiko tähän vaikutusta kahden eri

aiheen yhtymisellä runossa, jota saattaa epäillä myös kostajien luvun supistumiseen nähden yhdeksi, on kysymys, jota emme voi varmuudella ratkaista.

Jos edellä esitetty päätelmä Lalli = Lauri-nimeen nähden on oikea, ansainnee huomiota, että kostajien joukossa silloin on kaksi: Lauri ja Olavi, jotka kantavat Upsalan tuomiokirkon suojeluspyhien nimeä, ja kolmas, jonka nimi Benediktus Nursialaisen mukaan on jo varhemmalla keskiajalla kansanomainen Ruotsissa. Näin ollen ja varsinkin, jos tahdotaan antaa henkilöille historiallinen merkitys, näyttää kosto pikemmin ristiretkeläisten mukana tänne sijoittuneiden ruotsalaisten kuin vasta käännettyjen suomalaisten taholta toteutetulta. Tähän saattaa viitata myös Lallista vanhemmassa kirjallisuudessa käytetty epiteetti n o b i l i s, ylhäissukuinen, jonka arvoisina nämä varmaan esiintyivätkin suomalaisten silmissä. Omassa ryhmässäänkin hän miekan kantajana esiintyy päämiehenä keihäs- ja kirvesmiesten, Pentin ja Olavin, rinnalla. Tässä yhteydessä saattaa myös mainita, että legendaarisissa kuvaesityksissä piispan murhaaja varhemmalla keskiajalla kuvataan sotilaan tapaan puetuksi ja miekanlyönnillä tekonsa toimittavaksi, kun hänestä vasta myöhemmällä keskiajalla tulee kirvestä käyttävä talonpoika.

Ryöstövierailua koskevan aiheen surmavirressä jäädessä erilliseksi ja Henrik-aiheelle vieraaksi nousee kysymys siitä, mikä voisi olla piispa Henrikiin kohdistuvan koston aihe. Piispa Henrikin latinankielinen elämäkerta viittaa siihen, että kosto oli seuraus murhamiestä kohdanneesta kirkonrangaistuksesta.[45] Mitä laatua se rikos oli, josta rangaistus seurasi, sitä kuvaa P. Henrikin muistoarkun kuvastossa eräs esitys, jossa nähdään Lalli taistelussa ruotsalaisen ristisotilaan kanssa, jota hän kuolettavasti haavoittaa. Upsalan arkkipiispan kirjeessä 22 päivältä toukok. 1478 sanotaan kirkon rangaistuksen aiheutuneen »eräille henkilöille» kirkkoa ja papistoa vastaan tehdystä väkivallasta ja vääryydestä.[46] Joka tapauksessa näyttää siis vanha traditio olleen olemassa siitä, että piispan murha on ollut kirkonrangaistuksen kärsineen, yhden tai useamman, kostotoimenpide. Tämän aiheen on vain runossa työntänyt syrjään siihen liittyneen väkivaltaisen kestityksen kostoaihe. Tältäkään kannalta siis ei ole estettä piispan murhaajan pitämiseen ruotsalaisena. Tapaus, jos olisi historiallinen, vain nostaisi piispamme mieheksi, jolla on ollut tarmoa käyttää kuria omien seuralaistensakin piirissä.

Ne päätelmät, joihin edellä esitetyistä näkökohdista voidaan johtua, ovat siis pääasiassa seuraavat:

Surmavirren päähenkilöt Henrik ja Eerik ovat runon alkumuodoissa pyhimyshenkilöitä, mutta tulevat historiallisiksi runon myöhemmissä, nähtävästi pappien toimesta täydennetyissä ja lisätyissä toisinnoissa, joissa kumminkin vanhemmastakin käsityskannasta näkyy jälkiä.

Runon kantamuoto, joka kuvastaa kansan keskuudessa tavanomaista käsitystä erinäisistä kirkon erikoiskysymyksistä ja on muodoltansakin yksinkertainen ja koruton, on todennäköisesti kansanmiehen sepittämä.

Piispa Henrikin surmaaja on alkurunossa käsitetty pikemmin ruotsalaiseksi päällikönluontoiseksi maahanmuuttaneeksi kuin synnyltään suomalaiseksi talonpojaksi, jolloin myös surmatyön aiheeksi näyttää katsotun kärsityn kirkonrangaistuksen kosto. Ryöstövierailu-aiheen liittyessä runoon on koston aiheeksi tullut kärsitty vääryys ja surmaajaksi talonpoika kirveineen.

Runon syntyaikaan nähden näyttää prof. Ojansuun päätelmä, sikäli kuin se koskee alkurunon kokonaisuutta, olevan pääasiassa oikea. Vasta 1300-luvun lopulla, m. m. P. Eerikin ja Henrikin alttarin perustamisella Turun tuomiokirkkoon v. 1399, tulevat Eerik ja Henrik kirkossamme rinnastetuiksi pyhimysveljeksiksi, ja vasta näihin aikoihin sattuu myös Nousiaisten kirkkokysymyksessä se aste, jota pyhimyksen ruumiin kuljetuskohdassa edellytetään. Myös näihin aikoihin alkaa Lalli kirveellisenä esiintyä taiteessa, mistä Henrikin muistoarkun kuvitus 1420-luvulta on aikaisimpia esimerkkejä. Samalla kun alkurunon kokonaismuodon syntyajaksi näin ollen voidaan katsoa lähinnä 1400-luvun alku, näyttävät kehittyneemmät toisinnot siitä syntyneen vasta myöhemmin samalla sataluvulla.

Historialliselta todistusarvoltaan on runon merkitys huomattavin vanhojen traditioiden säilyttäjänä piispa Henrikin ja Eerik-kuninkaan Suomen-retkestä yleensä sekä varsinkin erinäisistä yksityiskohdista siinä. Semmoisenaan se antaa kauniin kuvan siitä, miten kansanomaiseksi sen pääsankari, Henrik-piispa, oli maassa käynyt ja miten läheisesti liittynyt vanhempien kansallisten runosankarien sarjaan. Tässä suhteessa onkaan Piispa Henrikin surmavirrellä tuskin monta vastinetta alallaan.

IV.

P. Marian piispankirkko Nousiaisissa.

Piispa Henrikin surmavirrestä edellisessä luvussa puheen ollen huomautettiin siitä, että runoon liittynyt kertomus piispan ruumiin kuljettamisesta ajoon opettamattomilla härillä on yleiseuroppalainen tarina, joka varsinaisesti koskee kirkkojen rakentamista ja jolla surmavirren yhteydessäkin on merkitystä vain vanhempien kirkkomuistojen ylläpitäjänä ja säilyttäjänä Nousiaisissa. Tässä kohden onkin tarina huomiota ansaitseva m. m. sen vuoksi, että se, niinkuin edellä on osoitettu, jo v:n 1400 vaiheilla surmavirteen yhtyneenä palautuu aikaan, jolloin kirkkomuistot ja varsinkin niiden kronologia ovat Nousiaisissa vielä olleet tuoreeltaan todelliseen asiaintilaan perustuvia. Sillä on siis tässä suhteessa katsottava olevan suorastaan historiallisen todistuskappaleen arvo. Mainitun runon syntyaikaan on Nousiaisten kirkko ollut valmiina nykyisellä paikallaan ja muistoja on ollut kahdesta aikaisemmasta kirkosta, joista toinen on ollut vanhempi kuin toinen. Vanhimmalla kirkolla pysähtyivät runossa härät ensi kerran ja toisen kerran sitä seuraavalla kirkolla, kunnes kolmas pysähdys tapahtui nykyisellä kirkolla.

Suorasanaisena muistiin merkitty tarina Nousiaisista on seikkaperäisemmin säilyttänyt tiedot vanhemmistakin kirkoista. Siinä kerrotaan, että härkäparin ensimmäinen pysähdys tapahtui Repolan kylän Kirkkomäellä, missä kirkon paikka oli merkitty ristillä ja oli hajanaisen rakennuksen ympäröimä (ubi crux erecta est, et domo circumdata, quae vix hodie sua monstrat vestigia). Toinen pysähdys tapahtui Santamalan kylässä Moision talon viereisellä mäellä, missä paikan merkkinä oli kappeli, joka oli hirsistä ja palkeista rakennettu. Siinä kävivät jumalanpalveluksissa, paitsi Nousiaisten asukkaita, myös Lemun pitäjäläiset (ubi fanum crectum fuit, in qvo ad sacra peragenda convenerunt praeter Nousienses etiam Lemoënses — fanum — —, qvod ex lignis atqve trabibus aedificatum fuerat).[1] Tämän mukaan ensimmäinen kirkko paikkakunnalla olisi siis ollut Repolan kylässä, joka ei ole kaukana

Kuva 6. Lemun lahden perän ja Nousiaisten seudun kartta. Ympyrät osoittavat esihistoriallisia asutuslöytöjä.

nykyisestä kirkonkylästä ja sijaitsee sen luoteispuolella. Sitä seuraava kirkko oli Santamalan kylässä Moision mäellä, missä vielä 1700-luvun alkupuolella oli pienoinen puukappeli, jota sekä Nousiaisten että Santamalan asukkaat olivat käyttäneet hartaudenharjoituksiinsa.[2] Paikallisseikkojen valaisemiseksi liitetään tähän kartta tästä vanhasta kirkollisesta keskeis-seudusta (kuva 6).

Asiaan saadaan valaistusta myös asiakirjalähteistä.

Nousiaisten kirkkoherra mainitaan parissa asiakirjassa vuosilta 1232 ja 1234. Niistä saadaan tietää, että hän on samalla kertaa sekä P. Marian kirkon

kirkkoherra Nousiaisissa (rector ecclesie Ste Marie de Nousia) että piispan kappalainen.[3] Tämä harvinainen asema kirkkoherralla Nousiaisissa on ymmärtääkseni selvitettävissä vain siten, että P. Marian kirkko Nousiaisissa ja siihen kuuluva seurakunta on entinen piispan kirkko ja seurakunta, jonka korkein esimies edelleenkin oli piispa itse. Ainoastaan tällä edellytyksellä näyttää paikallinen kirkkoherra Nousiaisissa voineen olla tällaisessa piispan vikariota muistuttavassa erikoisasemassa seurakunnassaan. Tällöin on P. Marian seurakunta Nousiaisissa nähtävästi myös ollut vielä samanlaajuinen kuin se oli hiippakunnan ollessa Nousiaisissa. Seuraavalla vuosisadalla on tässä suhteessa jo tapahtunut muutos.

1300-luvun alulla on Nousiaisten pitäjän nykyinen P. Henrikille omistettu harmaakivikirkko tullut rakennetuksi esikuvanaan monessa suhteessa Turun tuomiokirkko siinä asussa, mikä sillä oli ennen uuden kuoriosan rakentamista juuri mainitun sataluvun alkupuolella. Kun tätä kirkkoa on yleisesti sekoitettu edellä kosketeltuun P. Marian piispankirkkoon, m. m. mitä suojelus-pyhimykseen tulee, huomautettakoon, että kirkko todellisuudessa on lähteissä aina P. Henrikin kirkko Nousiaisissa (»sancti Henricx kyrkio i Nosis»).[4] Samoihin aikoihin näyttää myös Lemun kirkko tulleen seurakunnalliseksi. Tämäkin seurakunta on kuulunut Nousiaisten piispanseurakuntaan, kuten jo näkyi edellä mainitusta muistotiedosta, että sen asukkaat ennen käyttivät Santamalan kirkkoa, ja edelleen selviää myöhemmin mainittavista asianhaaroista. Sen nykyistä harmaakivistä P. Olavin kirkkoa on pidetty jo 1300-luvun alulla rakennettuna,[5] mutta se on vasta 1400-luvun jälkipuoliskolta. Sen edeltäjä, jonka paikallinen traditio vielä tuntee,[6] oli välittömästi nykyisen kirkon eteläpuolella. Se oli puusta ja varustettu kivisakaristolla, joka vielä on jäljellä nykyisen asehuoneena. Tähän kirkkoon, josta lisäksi on jäljellä pari ristiinnaulitunkuvaa 1300-luvulta[7] ja jolla mahdollisesti on ollut sitäkin aikaisempi edeltäjä läheisen ikivanhan kirkon tilan maalla, soveltuu 1300-luvun alkuun kohdistuva aikamääräys. Miten tahansa, entinen P. Marian seurakunta Nousiaisissa on tämän sataluvun alulla jo jakautuneena kahdeksi. Entinen piispankirkko on ränsistyttyään jäänyt käytännöstä, jopa ennen vuosisadan loppua kokonaan hävinnytkin, kuten nähdään piispa Henrikin surmavirren tarinasta. Miten jakautuminen on tapahtunut, siihen saadaan valaistusta seuraavasta.

Asiakirjallaan 3 päivältä syyskuuta v. 1340 perustaa piispa Hemming Turun tuomiokirkkoon tuomiorovastin viran, jonka palkkaamiseksi määrätään m. m. vapaana oleva Nousiaisten pitäjä sekä siitä erillään Santamalan pitäjä.[8] Santamala, jonka edellisestä tunnemme toisena vanhemmista kirkonkylistä Nousiaisissa, esiintyy tässä siis jo Nousiaisista erillään olevana kirkkopitäjänä. Sen alueista saadaan tarkempia tietoja myöhemmältä jaksolta samaa satalukua. Maaliskuun 25 päivänä v. 1380 on pidetty pitäjän käräjät

Santamalan pitäjän Nummenkylässä, joka muutoin kautta koko keskiajan oli tunnettu käräjä- ja verojenkantopaikka Nousiaisissa.[9] Näistä käräjistä, jotka pidettiin Santamalan, Nousiaisten ja Maskun pitäjien kesken, on säilynyt kokonaista neljä asiakirjaa.[10] Näistä käy selville, että Santamalan pitäjä käsitti, paitsi Santamalan ja Nummen kyliä nykyisessä Nousiaisissa, useita nimeltä mainituita kyliä myös nykyisessä Lemun pitäjässä (Inkoinen, Ankkala, Vastala). Pitäjää nimitetäänkin niissä usein kaksoisnimellä Santamalan ja Lemun pitäjä (Santhamala ok Lemmo sokn), joten ei näytä olevan epäilystä siitä, että pitäjä käsitti läntisen puolen entistä P. Marian piispanseurakuntaa, Santamalan ja Nummen kyliä myöten. Tosin on tässä kysymyksessä oikeuspitäjä, mutta mitään syytä ei ole olettaa, että se alueeltaan poikkeaisi Santamalan kirkkopitäjästä, joka, kuten edellisessä nähtiin, on mainittu jo v. 1340.

Asian kulku käy edellämainituista tiedoista siis seuraavaksi: Sen jälkeen kun ent. P. Marian piispanseurakunnan itäisin osa 1300-luvun alussa nykyisen kivikirkon rakennettuaan oli erottunut siitä itsenäiseksi Nousiaisten seurakunnaksi, jäi läntinen puoli erityisenä seurakuntana käyttämään entistä yhteistä kirkkoa Santamalassa ja sai nimensä sen mukaan. Tämän ohella oli yhteisseurakunnan rantaseutu, Lemu, jonka asutus on vaurastunut sitä mukaa kuin seudun vesijättömaat kävivät viljelyskelpoisiksi, saanut oman kirkkonsa, joka Santamalan kirkon käytyä kelvottomaksi tulee yksin käytäntöön. Tämän ohella tulee Lemu pitäjän nimessä Santamalan ohelle, kunnes uusi järjestely tapahtuu v:n 1400 vaiheilla, jolloin Lemu itsenäistyy kokonaan ja jäännös vanhasta piispanseurakunnasta liittyy Nousiaisten pitäjään. V. 1404 on sekä Lemun että Nousiaisten pitäjällä nykyiset rajansa.[11] Täten Nousiaisiin liitetty Santamalan puoli Santamala-Lemun pitäjästä tuli Nousiaisten pitäjässä muodostamaan oman veroalueensa, jota mainittiin nimellä »Uusi Nousiainen» (ny Nowsis»), kun aikaisempaa Nousiaista tässä uusimmassa yhdistelmässä mainittiin »Vanhan Nousiaisen» (»gambla Nowsis») nimellä (v. 1413 »antiqva Nowsis»).[12]

Kuten edellisestä on käynyt selville, oli vanha piispankirkko Nousiaisissa Neitsyt Marialle omistettu. Kun kumpikaan piispanseurakunnan alueesta myöhemmin muodostettujen pitäjäin nykyisistä kirkoista ei ole Neitsyt Marian suojeluksessa, eivät ne myöskään voi olla tämän piispankirkon suoranaisia jatkajia. Katolisen kirkon järjestyksen mukaan kirkko, joka kerran oli määrätyn pyhimyksen suojelukseen vihitty, pysyi siinä sen uudestaanrakentamisesta, jopa siirtämisestäkin huolimatta. Uudestaan vihittäessä voitiin kyllä kirkolle omistaa uusia suojeluspyhimyksiä entisen rinnalle, edellyttäen että tärkeitä pyhäinjäännöksiä tällöin kysymykseen tulevista pyhimyksistä oli kirkolle saatu, mutta entinen säilytti sen ohella aina asemansa. Erittäinkin olisi Nousiaisissa ollut syytä tämän säilyttämiseen, koska seurakunnalla juuri Neitsyt

Kuva 7. Moision talon Myllymäki Nousiaisissa. Mäen rinteellä kalmisto pakanuuden ajan lopulta. Mäen takana P. Marian piispankirkon paikka.

Marian suojeluksessa oli piispanistuimen ollessa siellä ollut loistoaikansa, jonka kaikua vielä kuvastuu 1200-luvullakin. Nykyinen aikaisin ja komeasti rakennettu kivikirkko olisi myös ollut kyllin arvokas ylläpitämään vanhan piispankirkon traditiota suojeluspyhimykseenkin nähden. Kun näin ei ole tapahtunut, voidaan tähän tuskin muuta selvitystä löytää kuin että seurakunta, joka nykyisen kirkon rakensi, ei tullut piiriinsä sisältämään vanhaa piispankirkkoa, joka tämän ulkopuolella silloin edelleen jäi käytäntöön entiseen supistettuun seurakuntaansa. Näin ollen ei entisistä kirkoista Repolan kirkko, joka oli P. Marian seurakunnan piiristä ensin erottuneessa Nousiaisten pitäjässä, voi olla entinen P. Marian piispankirkko. Sen sijaan jäi Santamala kirkkoinensa jäljellejääneeseen P. Marian seurakuntaan, jossa kirkko myös jäi seurakuntakirkkona käytäntöönsä. Sama kohtalo tuli Santamalan osaksi jälleen Lemun muodostaessa oman seurakuntansa, jolla Santamalaan nähden kenties oli aluksi kappelin asema, ja kun tämä vihdoin ponnistautuu rakentamaan uuden kirkon ja lopulta itsenäistyy kokonaan, on vanha P. Marian kirkko jo raunioitunut ja jäännös sen seurakunnasta käynyt niin vähäiseksi, että ei ollut syytä sen olemassaoloa jatkaa.[13] Täten on ymmärrettävissä P. Marian seurakunnan lopullinen häviäminen Nousiaisista. Vertailun vuoksi mainittakoon, että Suomen toisen piispankirkon häviämisen jälkeen Räntämäelle perustettu uusi seurakuntakirkko omistettiin P. Dionysiukselle siitä huolimatta, että kirkko rakennettiin täälläkin P. Marian piispankirkon lähimpään ympäristöön. Sen jälkeen uusiutuvaa seurakuntaa pidettiin siis uutena säätiönä, joka sai

Kuva 8. Moision talo P. Marian piispankirkon paikalla Nousiaisissa.

aloittaa toimintansa oman suojeluspyhimyksen turvin. Siitä huolimatta säilyi muisto P. Marian piispanseurakunnasta täällä kirkonseudun ja pitäjän nimenäkin meidän päiviimme asti.[14] Edellä esitetystä selviää, että Santamalan kirkko Moision mäellä on ainoa mahdollinen P. Marian piispankirkon paikaksi Nousiaisissa. Muiston tästä kirkosta on arveltu piilevän itse Santamalan nimessäkin. On näet arveltu, että nimi Santamala olisi kansanetymologinen muodostelma Santa-Mariasta.[15] Todennäköisesti onkin näin asianlaita. Toinen samanlainen muodostelma on meillä Satakunnasta »Santolvin» nimessä nykyisen Lapin pitäjän alueella, jolloin paikkakunnan nimen pohjana on siellä olleen kirkon suojeluspyhimys St. Olof.[16] Edellämainittu esimerkki Räntämäeltä tekee kirkon suojeluspyhimyksen nimen säilymisen kirkonkylän ja pitäjän nimenä täälläkin luonnolliseksi.

Erikoista huomiota on syytä kiinnittää myös ennenmainittuihin Vanhan ja Uuden Nousiaisten nimiin nykyisen Nousiaisten pitäjän eri puoliskoilla. Nimitys Vanha Nousiainen, nykyisen Nousiaisten pitäjän itäpuolta tarkoittavana, tavataan ensi kerran v. 1413 ja molemmat rinnan 1500-luvulla. Kun Vanha Nousiainen erottuu erityiseksi pitäjäksi vasta v:n 1300 vaiheilla ja siihen

Kuva 9. Moision talon päärakennuksen perustus työnalaisena, jolloin paikalta tuli esiin kirkon perustuksiakin. Kaakkoissuunnalta.

sataluvun lopulla tai v:n 1400 vaiheilla liitetty Santamala käsitti perusosan piispanseurakunnasta Nousiaisissa, vieläpä piispankirkon paikan, jonka perustamisaika joutuu puolitoista vuosisataa aikaisemmaksi, ovat nimitykset aivan päinvastaisessa suhteessa kuin mitä tällä perusteella odottaisi. Onkin ilmeistä, että nimitysten todelliselle suhteelle täytyy olla toinen, kestävämpi peruste. Tässä kohden antaa P. Henrikin surmavirteen liittynyt kirkkokronologia luotettavan viittauksen. Repolan kirkko Vanhan Nousiaisten alueella on vanhempi kuin Santamalan piispankirkko. Tämä tietää sitä, että Vanha Nousiainen, itäisen osan nykyistä Nousiaisten pitäjää käsittävänä, on ollut kirkkopitäjänä olemassa ennen piispankirkon ja piispanseurakunnan perustamista. Nykyisen kirkon seutu, alkaen Palonkylästä idässä Nummenkylän länsipuolella olevaan Aatoilaan asti lännessä, on kiinteistä muinaisjäännöksistään päättäen pakanuuden ajan loppupuolella ollut Nousiaisten asuttu seutu, ja tämän asutuksen keskeisessä osassa on muinaislinnan suojaama Repolan kylä, joka on tullut tämän varhaisen seurakunnan kirkonkyläksi. Tässä varhaisessa seurakunnassa, jonka syntyhistoria saa tarkemman selityksensä

Kuva 10. Sama kuin kuvassa 9. Länsiluoteesta.

edempänä Varsinais-Suomen saariston ja rantaseudun aikaisinta kirkollista järjestymistä koskevan kysymyksen yhteydessä, saa Repolan kirkko, joka ei näytä soveltuvan Nousiaisten pitäjän v:n 1300 vaiheilta alkavaan historiaan, luonnollisen selvityksensä.

Luotuamme näin katsauksen Nousiaisten vanhempiin kirkollisiin oloihin on meidän siirryttävä tarkastamaan P. Marian piispankirkon jäännöksiä Santamalan Moisiossa. Kuten aikaisemmin on mainittu, on sen paikalla vielä myöhäisinä aikoina ylläpidetty pientä puukappelia. Sittemmin on sen paikkakin unohtunut. Erinäisiä muistoja on sen lähettyviltä tunnettu, kuten »Kappelimäki» Moision talon länsipuolella, Pappila-niminen talo Nummenkylässä, »härkälähde» tarinoineen kappaleen matkaa talon pohjoispuolella y. m., mutta itse kirkosta ei kaivauksilla etsienkään vielä toista kymmentä vuotta sitten ollut tavattu jäännöksiä.

Joulukuun alussa v. 1920 ilmoitettiin Muinaistieteelliselle Toimikunnalle, että perustuksia kaivettaessa Moision talon uutta päärakennusta varten Nousiaisten Nummenkylässä oli tavattu ihmisluita ja suuri hakattu kivi, joka

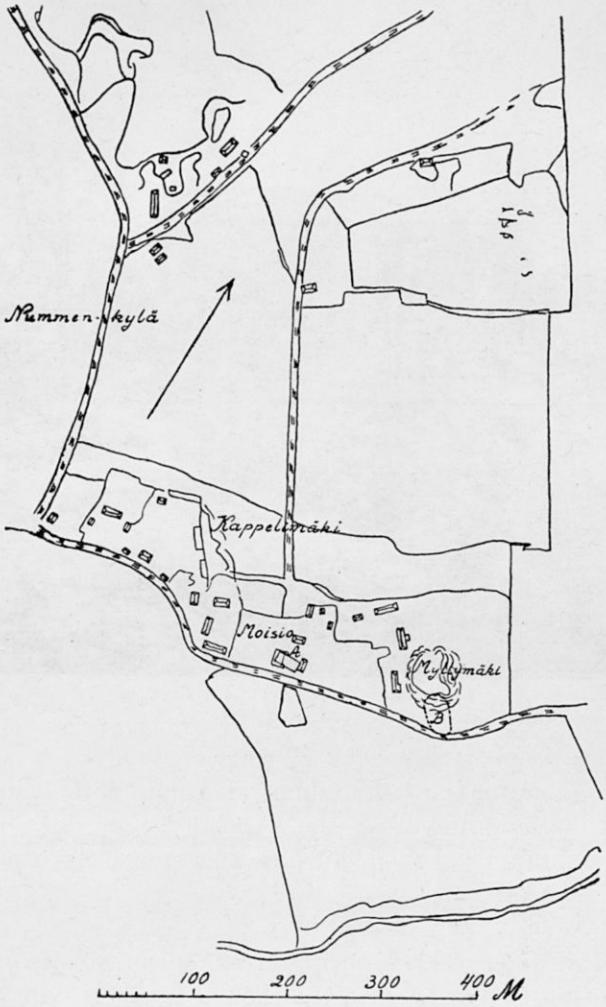

Kuva 11. Kartanaihelma Moision kirkon seudusta Santamalassa. A kirkon paikka. B pakanallinen kalmisto Myllymäen eteläsivulla. Maantie näiden eteläpuolella vie itään päin Nousiaisten kirkolle, länteen Turun valtatielle.

herätti huomiota. Ilmoittaja oli talon omistaja, kansanedustaja Bernhard Heikkilä. Sain tehtäväkseni tutkia paikan. Löydetty kivi oli silloin nostettu löytöpaikaltaan tikapuiden nojaan lähelle rakennuspaikkaa (kuvat 14 ja 15), ja perustustyö oli valmistumassa. Kiven nähtyäni tunsin sen heti samaksi, josta Elias Brenner v. 1671 oli tehnyt piirustuksen, minkä Gottlund sittemmin oli julkaissut tunnetussa Otavassaan ilman tarkempaa merkintää, mistä kivi oli kuvattu.[17] Kun tässä ilmeisesti näkyi olevan muisto Santa-Marian muinaisesta kirkosta Nousiaisissa, ryhdyin paikan tarkempaan tutkimiseen. Maa oli jo routinut ja aika-ajoin osittain lumen peittämäkin, jotapaitsi rakennuspaikka näytti olevan yhtä sekavaa kivikkoa. Tutkimus oli näin ollen suoritettava vaikeissa olosuhteissa. Paikkaa valaisevat kuvat 7—10.

Tein ensin asemamittauksen paikasta ja sen lähimmästä ympäristöstä. Tämä nähdään jäljennettynä kuvassa 11. Siitä selviää, että Moision talo sijaitsee n. 300 m:n päässä Nousiaisten joesta, jolla tällä kohtaa on lounais-koillinen suunta. Talon eteläpuolitse kulkee maantie, joka Nummen kylässä poikkeaa Turun ja Porin välisestä valtatiestä itään ja vie m. m. Nousiaisten nykyiselle kirkolle, minne Moision talon kohdalta on n. kolmen kilometrin

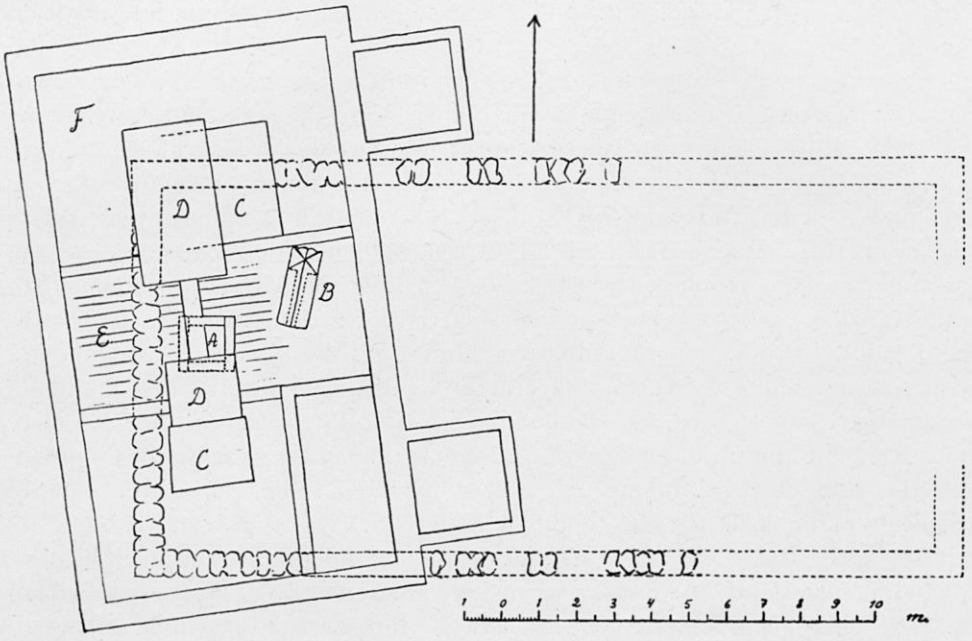

Kuva 12. Kirkon perustus Santamalan Moisiossa. Tämän länsiosassa talon uudisrakennus. A kaivo, E vanhan rakennuksen lattiata, F hävitetty tiilikellari, D uuden ja C vanhan rakennuksen uunin perustuksia, B haudan kansi.

matka. Talon rakennukset ovat aivan tämän maantien laidassa. Asuinrakennukset ovat matalalla mäellä, jonka pohjoinen ja itäinen sivu ovat peltona, länsipuolella on notko, joka on puutarhana. Pellon takana itäpuolella on korkea soramäki, jolle siinä sijainnut mylly on antanut nimensä. Puutarhan takana länsipuolella ovat talousrakennukset, navetta, talli, sauna ja uusi väenasunto. Viimeksimainitut ovat jo täällä kohoavan Kappelimäen syrjässä, jossa edempänä lännessä ovat myös Kavanderin ja Sankarin torpat. Viimeksimainitun kohdalta poikkeaa kirkkotiestä luoteiseen kylätie, joka vie Nummenkylään. Kappelimäen pohjois- ja länsipuolella on peltoja ja niiden läpi kulkevia teitä sekä lännessä Moision torpparyhmä.

Tutkimukseni kohdistuivat lähinnä uudisrakennuksen pohjaan ja alueeseen tämän ja vanhan väenrakennuksen välillä (kuvat 9—10). Paikka on länteen päin viettävä. Kallio, joka väenrakennuksen kohdalla nousee paikoin maan pintaan, laskee uudisrakennuksen kohdalla syvemmälle pinnasta, joten vesi kalliolta on kokoontunut uudisrakennuksen kohdalle. Täältä tavattiinkin keskeltä rakennusta syvällä savessa hirsinurkkaus, joka voi olla kaivosta. Maan laatu uudisrakennuksen itäpuolella, nykyisellä pihamaalla, on karua, kiinteätä

soraa, joka peittää kallion, länsipuolella taas, puutarhassa, savea, jota myös on uudisrakennuksen paikalla.

Uudisrakennuksen perustus oli 15,5 m pitkä ja 9 m leveä ulkoreunoistaan mitaten. Sen pituussuunta oli pohjoisluoteinen — eteläkaakkoinen. Pian havaitsin, että uudisrakennuksen paikalla, jopa perustuksella, joka on ollut jotakuinkin samalla kohdalla kuin uudisrakennusta varten tehty, on ollut vanhempi rakennus, jonka tulisijain perustukset rakennuksen kummassakin päässä vielä olivat jäljellä, osittain uutta varten rakennettujen paikalla, osittain ulottuen niiden ulkopuolelle (vrt. kuva 12). Edelleen oli tästä vanhemmasta rakennuksesta jäljellä sekä lahonneita lattialankkuja että lattiaa kannattaneita niskaparruja. Lattialankkujen suunta oli keskikohdalla rakennusta poikkipäin rakennusta. Tästä sekä siitä, että tulisijaa ei ole ollut keskikohdalla rakennusta, käy selville, että rakennuksessa on ollut keskellä kylmä eteinen, jonka lattian alla on ollut kaivo ja kummassakin päässä rakennuksen levyinen iso lämmitettävä huone. Pohjoisen huoneen luoteisnurkassa tavattiin edelleen jäännöksiä tiilestä tehdystä kellarista. Rakennuksen ulko-ovi on ollut keskellä itäistä pitkää sivua idän- eli pihanpuolella. Tämän oven läheltä, paikalta, joka nähdään kuvassa 12, oli ennenmainittu kivi tavattu lappeellaan maassa ylösalaisin käännettynä. Tästä löytöpaikastaan ja kiven alasivun kulumisesta päättäen on kivi palvellut tässä rakennuksessa kynnyskivenä. Tämän rakennuksen muisteltiin olleen talon entinen keittokota eli »pränni», jota muistelua tukevat rakennuksen valtavat tulisijain pohjat. Pränni-nimitys muistuttaa entisistä kotitarvepolton ajoista ennen v. 1865 annetun, kotipolton lopettamista koskevan lain voimaan astumista.

Edelleen tutkittaessa tavattiin paikalta vieläkin vanhemman rakennuksen perustukset. Tämän esille saatu kokonainen sivu oli 11,5 m pitkä ja täysin suunnassa pohjoinen—etelä. Tähän liittyvistä muista sivuista saatiin esille vain katkelmia sekä uudisrakennuksen sisältä että sen ulkopuolelta itäsivulla. Tämä perustus oli luontaisista kivistä ladottua umpinaista kylmää muuria, joka eheissä paikoin oli melko paksu, n. 70 à 80 cm, jopa enemmänkin. Sen rakenteesta voi panna merkille, että kivien pituussuunta siinä oli yleensä ja varsinkin päällimmäisissä kerroksissa poikkipäin rakennusta, mikä ei ole tavallista uuden ajan puurakennusten, ei edes kirkkojen kivijaloissa.[18] Sideaineen puute siinä teki selväksi, että muu kuin puurakennus sillä ei ole voinut seisoa. Näistä perustuksista tavattiin itäpuolella uudisrakennusta selviä jäännöksiä vielä mäen laidassa olleen kapean kukkapenkin kohdalla, mutta ylempänä nykyisellä pihamaalla oli maakamara niin ohutta ja monin kerroin liikuteltua, että oli mahdoton seurata kivijalkamuurien ulottuvaisuutta pitemmälle. Joka tapauksessa kävi täysin selväksi, että tämän rakennuksen pituussuunta on ollut lännestä itään ja että esiinsaatu kokonaisseinämä uudisraken-

nuksen sisällä on ollut rakennuksen läntisen päätyseinän perustus. Tämän seinämän keskikohdan itäpuolella, siis rakennuksen sisältä, tavattiin maassa vielä melko joukko rikkitallattuja ihmisluita, muiden muassa pääkallon kappaleita. Pääkallon osia sanovat työmiehet ennen minun tuloani paikalle tavanneensa ainakin neljästä eri luurangosta, mutta luut olivat hyvin hauraina heidän käsissään rikkuneet ja hävinneet. Mikään täällä olleista luurangoista ei ole voinutkaan enää olla alkuperäisissä asemissaan paikalla jo aikaisemmin toimitettujen kaivausten vuoksi.

Rakennuksesta jäi siis itäosa tarkemmin tuntemattomaksi, mikä on sitä valitettavampaa, kun juuri tämän osan rakennusta saattoi odottaa antavan tärkeitä tunnusmerkkejä sen tarkoituksesta. Mutta vuossatainen jokapäiväinen liikkuminen ja kulutus on ohuessa maakamarassa ollut liian voimakas kiinteiden kulttuurijäännösten hävittäjä, jotta niistä olisi mitään voinut säilyä meidän päiviimme. Ei edes irtonaisia löytöjä ollut mahdollista tavata kovaksi tallatusta ja jäätyneestä, heikon nurmen peittämästä pintamaasta, joka lohkareina irtautui lapion tai kangen pakotuksesta. Siihenkin, mitä rakennuksesta saatiin selville, saa olla tyytyväinen, sillä siinä paljastui puuseinäisen rakennuksen pohja, jolla on selvät kirkon tunnusmerkit: auringon nousun ja laskun suuntaa seuraava pituussuunta, joka länsimaiselle katoliselle kirkkorakennukselle oli ehdoton, mittasuhteet, jotka kuvastuvat jo leveysmitoissa ja voittavat tavallisen vanhemman ajan varsinaissuomalaisen asuinrakennuksen, ja vankka umpinainen perustus, joka ei johda ajattelemaan muunlaatuisia maalaisrakennuksia, sekä ennen kaikkea haudat rakennuksen sisällä, jotka ilman muuta vievät sen kirkollisten rakennusten piiriin. Tähän tulee lisäksi tuo ennen mainittu rakennuksen sisästä löydetty kivi, joka ei voi olla muuhun kuin kirkkoon tai sen yhteyteen kuuluva. Mutta tähän palaan edempänä. Kun keskiaikaisissa kirkoissamme leveysmitta säännöllisesti vastaa n. $^3/_5$—$^1/_2$ pituutta, voimme päättää rakennuksemme rungon olleen n. 22 m pitkä, ellei sillä ole ollut erityistä kuorirakennusta, jolloin sen kokonaispituus on voinut olla vieläkin suurempi. Verrattuna säilyneisiin keskiaikaisiin kivikirkkoihimme se tulee mittasuhteissa näin ollen lähelle Kaarinan kirkkoa Turun kaupungin koillispuolella, ja suuri joukko Ahvenanmaan kirkoista, kuten Eckerö, Finström, Geta, Kumlinge, Jomala y. m. sekä mannerkirkoistakin esim. Rusko, Messukylä ja Vanaja jäävät siitä jälkeen.[19] Jos se on 1100-luvun puolivälistä, kuten tässä tapauksessa voi edellyttää, saattaa se kokonsa puolesta hyvin olla aikansa ensimmäisiä. Mainita sopii myöskin, että meillä vielä toinenkin piispankirkko Räntämäellä, kuoria lukuunottamatta, oli puusta, joten P. Marian piispankirkko Nousiaisissakin on puusta rakennettuna odotuksen mukainen.[20]

On ilmeistä, että nyt tapaamallamme perustuksella seisonut puukirkko Moision mäellä ei ole voinut olla aiheuttamassa tarinaa sellaisesta mitättö-

mästä puukappelista, joka on säilynyt aikaisemmin mainituissa muistiinmerkinnöissä. Kun tarina kumminkin näyttää olevan kiinteä ja tosioloihin perustuva, on todennäköistä, että kirkon tultua hävitetyksi sen pyhimmän kohdan, alttarin paikan ja kuorin, suojaksi on, kenties puretun kirkon aineksista, rakennettu pienoinen katollinen hirsisuojus, joka on jättänyt muiston kerrotusta pienoiskappelista. Tällainen on varmaan ollut Repolan kirkon paikallakin, ja jäännöksiä siitä näyttää Halleniuksen maininnasta päättäen olleen jäljellä vielä 1700-luvun alulla. Moision kirkon paikalla on tällaisen edellyttämiseen sitäkin enemmän syytä, kun ilman sellaista se kivi, joka täältä nyt löydettiin ja joka v. 1671 on vielä ollut näkyvänä, ehkäpä alkuperäisellä paikallaankin, olisi tuskin voinut säilyä niin hyvin kuin se senjälkeisestä kohtalostaankin huolimatta kumminkin on säilynyt.

P. Marian kirkko Nousiaisissa, jonka perustuksia siten on osittain saatu esille ja jonka suuruutta niiden pohjalla nyt voidaan likimäärin arvostella, vaikka pohjamuodonkin yksityiskohdat jäävät tuntemattomiksi, ei siis ole sijainnut talon viereisellä Kappelimäellä, josta sen jätteitä on etsitty, vaan matalalla kalliopohjaisella kummukkeella, tämän ja sen itäpuolella olevan Myllymäen välillä, paikalla, jossa Moision talon asuin- ja talousrakennukset sittemmin ovat saaneet sijansa (vrt. kuva 8). Kirkosta on kuoripuoli ollut kalliolla, jonka nyt vain ohut maakamara peittää, ja ainoastaan länsiosa kirkosta on näin ollen voinut tulla hautaamiseenkin käytetyksi. Juuri tältä osalta kirkkoa on myös hautojen jätteitä nyt kirkon pohjassa tavattu. Meitä, jotka kotimaassamme olemme voineet tulla tekemisiin pääasiassa vain 1200-luvun tai sitä myöhempien kirkkojen kanssa, oudoksuttaa nyt kyseessä olevan kirkon paikan valinta hautaamisen etuja erikoisesti silmällä pitämättä. Mutta tässäpä kuvastuukin piirre, joka viittaa kirkkomme varhaiseen alkuperään. Yleinen kirkkoihin hautaaminen oli näet aikaisemmin kielletty kokonaan. Tällainen kielto julkaistiin jo Bracearen kirkolliskokouksessa v. 563.[21] Myöhemmin lievennettiin kieltoa sikäli, että kirkkoihin hautaaminen sallittiin vain piispan erikoisella luvalla.[22] Tällä kannalla oltiin yleensä Pohjoismaissa vielä 1100-luvun puolivälissä, jos kohta tätä luvan antamista ei monin paikoin, esim. Tanskassa, näytä säästetyn. Kuitenkin näyttää kirkkoihin hautaaminen yleisesti vielä koko tällä sataluvulla pääasiassa rajoittuneen, paitsi kirkollisiin henkilöihin, kuninkaisiin y. m. yhteiskunnan merkkihenkilöihin. Vasta 1200-luvulta alkaen näyttää kirkkoihin hautaaminen saavuttaneen suuremman yleisyyden kehittyen sittemmin vähitellen yleiseksi tavaksi.[23] Sen sijaan tuli kaikkien kristittyjen nyt kyseessä olevan kirkon aikanakin saada hautansa aidalla ympäröidyssä, siunatussa hautausmaassa, jommoinen on tämänkin kirkon ympärillä täytynyt olla. Paikan maanlaatuun katsoen on hautausmaa täällä nähtävästi sijainnut kirkon etelä- ja länsipuolella. Mutta

juuri näillä puolilla kirkkoa on vuosisatain kuluessa maa niin monin kerroin myllättyä, ettei ole suuria toiveita hautajätteiden esiinsaamisesta täältä. M. m. on kirkon eteläpuolitse kulkeva maantiekin tullut leikkaamaan osan hautausmaata.*

Erityistä huomiota lienee kiinnitettävä myös rakennuksen pohjassa olleeseen kaivoon. Siinä asussa, missä kaivo puuarkunjäännöksineen on viimeksi ollut käytännössä, on se epäilemättä paikalla olleen keittokodan aikuinen. Kuitenkin näyttää mahdolliselta, että kaivon rakentamiseen sen eteisen lattian alle on johtanut paikalla aikaisemmin ollut tunnettu lähteensilmä tai kenties vanhempi sortunut kaivo, joka on ollut kirkon rakennuksenkin sisäpuolella. Kun ottaa huomioon, että marttyyrien tavallinen lähde-ihme on P. Henrikiinkin sovellettu (vrt. hymni II, s. 229) ja että tämä on heidän hautakirkoissaan usein havainnollistettu ollen monessa niistä vieläkin jäljellä (Trondhjem y.m.), on mahdollista, että kaivo täälläkin on alkuaan jo kirkon aikuinen. Siinä olisi näin ollen piirre lisäksi todistamassa kirkon varhaisesta alkuperästä ja marttyyrin hautakirkon luonteesta. Kirkon ikää ja sen mahdollisuutta nyt kyseessä olevaan asemaan valaisee edelleen sen pohjasta löytynyt kivipaasi. Tämän otan seuraavassa luvussa puheeksi.

---

* Kun edelläoleva jo oli kirjoitettu, tuli tammikuussa 1930 tieto, että kirkon itäpuolella olevan Myllymäen eteläliepeeltä (ks. karttaa kuv. 11) on hiekkaa otettaessa tavattu ruumishautoja, joihin vainajien mukaan on pantu heidän aseensa ja vaatteensa, kuten pakanuuden ajan lopulla oli tapana. Myöhemmin paikkaa lähemmin tutkittaessa on osoittautunut, että kalmisto sisältää sekä poltto- että ruumishautoja, vieläpä että ruumishaudat ainakin toisinaan menevät polttohautoja syvemmälle. Selvää aikaeroa ei näiden erilaisten hautojen välillä ole vastaiseksi voitu todeta, sillä kun polttohaudat ovat aivan maan pinnassa, on ruumishautojen myöhemminkin paikalle sijoitettuina täytynyt joutua maahan näitä syvemmälle. Tähän asti tavatut löydöt osoittavat hautojen ajaksi 1000- ja 1100-luvun, ja haudat kuvastavat selvää siirtymistä kristilliseen hautaustapaan, jopa pakanuuden hautaamistavan mahdollista reaktiotakin, joka tällä varhaisimman kirkollisen kulttuurimme raja-alueella ei suinkaan olisi odottamaton ilmiö. Joka tapauksessa näyttää P. Marian piispankirkko Nousiaisissa tulleen sijoitetuksi vanhan kalmiston välittömään yhteyteen.

V.

P. Marian kirkon monumentaalihauta.

Piispa Henrikin hautaamisesta Nousiaisiin ovat sekä kansan muistotieto että tutkimus olleet yksimielisiä. N. s. Palmsköldin katkelmissa, jotka, kuten jo on mainittukin, nähtävästi ovat osia jostakin vanhasta kronikasta,[1] mainitaan asiasta lyhyesti seuraavasti: kesällä v. 1150 hän (P. Henrik) tulee P. Eerikin kanssa Suomeen ja kärsii heti seuraavana talvena marttyyrikuoleman Köyliössä, haudataan ihmeitten uhkuessa Nousiaisiin, siirretään Turkuun.[2] Aikailmoitus on jo aikaisemmin tullut korjatuksi. Saman tiedon piispa Henrikin hautapaikasta toistavat sitten Messenius sekä Scondiassaan (T. X, s. 4) että riimikronikassaan ja useat muut vanhemmat historiankirjoittajat, niin myös edellä kosketeltu Piispa Henrikin surmavirsi.[3]

Piispain erikoisoikeuksiin kuului saada hautansa hiippakuntansa pää- eli piispankirkkoon. Ainoastaan sellaisessa tapauksessa, että piispa oli perustanut toisen kirkon, sallittiin hänen tulla haudatuksi siihen, jos hän itse oli ilmoittanut sitä haluavansa. Myöhemmin saattoi sama oikeus seurata myös alttarin perustamista toiseen kirkkoon.[4] V. 1194 saivat piispat oikeuden tulla haudatuiksi m. m. luostareihin.[5] Piispa Henrik tuli Suomeen Upsalan piispana ja kuoli täällä piispan tehtävissä. Kun häntä ei viety haudattavaksi Upsalaan, mikä olisi ollut asianmukaista, vaan haudattiin Nousiaisiin, edellyttää se, että siellä oleva piispankirkko oli hänen perustamansa ja Suomen piispankirkoksi vihkimänsä ja että hän itse oli ilmoittanut haluavansa tulla siihen haudatuksi. Tästä samoinkuin siitä, että hänen ruumistaan säilytettiin tilapäisessä rakennuksessa, kunnes kirkko valmistui, onkin suomalainen traditio säilyttänyt muiston.[6]

P. Marian piispankirkosta Nousiaisissa tuli näin ollen myös Suomen ensimmäinen piispan hautakirkko. Tämä piispanhauta on varmaan ollut ensimmäinen kirkkohautakin maassamme, sillä meiltä on puuttunut läheistä traditiota katon alle hautaamisesta piispa Henrikin haudan avaamisen takaiselta ajalta.

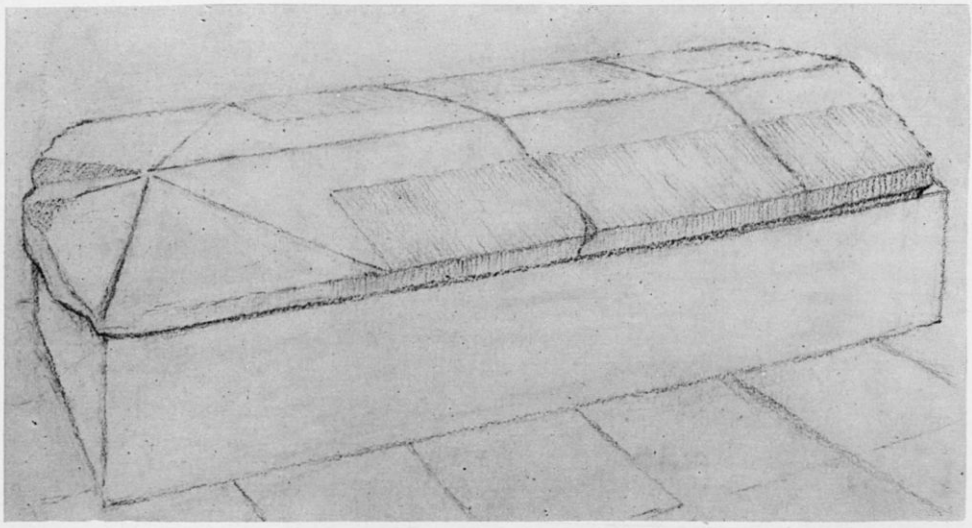

Kuva 13. P. Marian kirkon monumentaalihauta. Entisöintipiirros.

Vapaa luonto on näet Suomessa ollut ainoa vastaiseksi tunnettu hautapaikka pakanuuden oloissa, ja monista merkeistä näkyy, että kirkolla on ollut työtä kyllin saadakseen haudat täällä sijoitetuiksi edes siunatun maan piiriin taivasalle, saati sitten luodakseen tradition hautojen sijoittamiseksi kirkon seinien sisälle.

Tanskan samanaikaisille piispoille valmistettiin viimeinen leposija usein kirkon seinään.[7] Santamalan puukirkossa tämä ei voinut käydä päinsä. Sen täytyi saada sijansa kirkon lattiapohjassa ja silloin lähinnä sen kuoriosassa. Mutta silloin jää kyseenalaiseksi, saatiinko hauta läheisen kalliopohjan vuoksi kokonaan lattian suojaan.

Se kivi, joka kirkon sisältä löydettiin, on haudan kansikivi. Se on valkoista, karkeajyväistä kalkkikiveä, joka kaikesta päättäen on kotimaista. Se oli varomattomasti ylösotettaessa katkennut poikki, mutta osat sopivat yhteen (ks. kuvia 14 ja 15). Jalkopuoli kivestä oli poissa. Murtopinta kiven päässä osoitti, että jalkopään katkeaminen oli tapahtunut jo aikaisemmin. Kappaletta etsittiin kaikkialta, mutta turhaan. Kuudetta vuotta myöhemmin se löytyi. Uudisrakennus oli sillä välin valmistunut ja vanha päärakennus purettu. Sen paikka oli muokattu perunamaaksi. Kun tätä valmistettiin kevätkylvölle, löydettiin toukokuun alussa v. 1926 kivelle jatkoa, mutta ei nytkään vielä koko puuttuvaa osaa. Tämäkin oli näet katkennut alapäästä vinosti ja oli kummaltakin katkosivulta vanhalla katkeamisen jäljellä. Muutoin sopi myöhemmin löydetty palanen täysin aiemmin löydetyn jatkoksi.

Kuva 14. Monumentaalihaudan kansikivi löytöpaikallaan Moision pihalla.

Sellaisena kuin kivi nyt on, se on keskeltä mitaten 1,93 ja sivuista 1,99—1,84 m pitkä. Sen leveys on päänpuolelta 68 ja jalkopäästä 62 cm. Jos kiveä on jatkunut vielä 10 à 20 cm, jota pitempi se Brennerin piirustuksesta päättäen tuskin on ollut, on leveysero pää- ja jalkopuolen välillä ollut n. 8 cm. Myöskin paksuudessa on eroa pää- ja jalkopuolen välillä. Pääpuolen paksuin kohta on näet 16 ja jalkopään katkelman kohdalta 14 cm. Kokonaisena ollen on paksuusero nähtävästi ollut 3 à 4 cm. Kapeneminen tapahtuu täysin suoraviivaisesti.

Kivi on hakattu keskeltä harjalle siten, että reunan kokonaisvahvuudeksi on jätetty n. 7 cm, mistä alkaen päällyspinnan nousu harjaa kohti alkaa suoraviivaisesti, tehden nousu päänpuolelta 9 ja jalkopuolelta 5 à 6 cm. Pään kohta kiven pinnasta on erikoisesti koristettu. Noin 20 cm:n pituusmitalla on kiven harjaa alennettu päätä kohti. Lähtökohdasta kiven kulmiin on lappeita harjan kummallakin puolella jyrkästi alennettu, kulmien kohdalla n. 4 cm:n syvyyteen asti. Näitä alennusviivoja on sitten, vaikka matalampina, jatkettu suorassa viivassa vastakkaisiinkin suuntiin. Täten syntyy kuvio, joka muodostaa ristin pään ja poikkihaaran, mitkä vahvasti leviävät ulospäin. Ristin rungoksi on silloin käsitettävä kiven harjapuoli lappeissa näkyviin rajaviivoihin saakka. Että tällä todellakin on tarkoitettu ristinmuotoa, joka on vahvasti tyylitelty, sen voi päättää lukuisista samanlaatuisista hautain kansikivistä Ruot-

sissa, joissa ristiä on samantapaisesti käsitelty (kuva 28).[8] Kiven pääsivua on ulommaisia päitä lukuunottamatta pyöristetty heikosti 5 cm:n verran ulospäin. Ristihaaran toisen vinon laskuviivan kohdalla on kivessä musta juova, joka on kalkkikiveen joutunutta toisenlaista kivilaatua. Kiven reunat ovat kauttaaltaan samoin käsiteltyjä. Ylempi osa, n. 4 cm:n vahvuudelta, on hakattu pystysuoraksi, alempi osa taas, n. 3 cm:n vahvuudelta, kourulle, joka on 2 cm syvä. Pääsivussakin käy kouru suorana kulmasta kulmaan. Kiven hakkaus on huolellista. Lappeiden uloimmissa osissa ja reunoissa on hakkaus uurteista. Uurteet käyvät suorina poikkipäin kiveä. Harjanpuoleisissa lappeiden puoliskoissa uurteita ei näy, ja harjan suuntainen selvä raja lappeissa näyttää viittaavan siihen, että kiven keskus, ristin runko, on tullut toisin hakatuksi. Myöhemmin, kenties keskiaikaa myöhemmällä ajalla, on kiven keskelle hakattu vaakunantapainen matala syvennys, jonka toisessa puoliskossa on puumerkki. Myöhemmin löydettyyn kappaleeseen kiveä ennättivät poikaset hakata jonkinmoisen monogrammin tapaisen töherryksen, ennenkuin ehdin saada sen paikalta pois korjatuksi. Alkuperäisiäkin viiva- ja uurrehakkauksia näkyy kiven lappeissa, mutta ne ovat siksi epäselvät, ettei minun ole onnistunut niitä tulkita. Kiven alapintakin on hakattu tasaiseksi, mutta ei ole hienostettu. Kivi on nykyään Kansallismuseossamme.

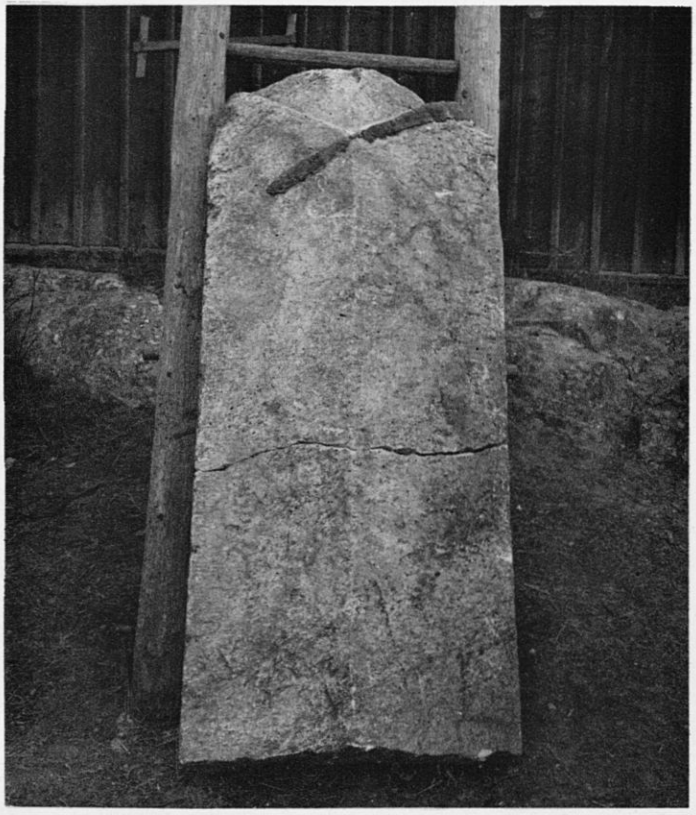

Kuva 15. Monumentaalihaudan kansikivi löytöpaikallaan Moision pihalla.

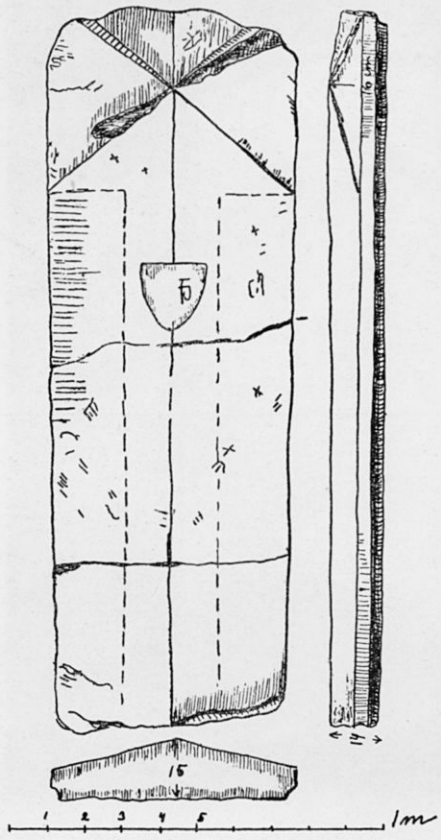

Kuva 16. Haudan kansikivi, mittauspiirros.

On ilmeistä, että tämä kivi on kansilevy, joka on peittänyt syrjälleen asetetuista kalkkikivilevyistä rakennetun haudan. Tämä hautarakenne on ollut ulkomitoiltaan yhtä laaja kuin kiven alapinta reunain kouruun asti. Kun mainittu reunakouru on koko matkallaan pyöristyvä, ei ole ajateltavissa, että kouru olisi tarkoitettu haudan reunain sisään uppoavaksi falssiksi, koska kansikivi siten sijoitettuna ilman lepokantaa kouruissa varmaan olisi pusertanut haudan reunat ulospäin. Ilmeisesti kouru onkin yksinomaan koristeellinen ja tarkoitettu haudan sivujen ulkopuolella näkyväksi niinkuin pöytälaatan tapaisesti haudan sivuista ulkoneva suora reunakin. Kun haudan sivulevyjen vahvuuden on täytynyt olla vähintään kymmenisen cm, on hauta sisämitoiltaan siis ollut enintään 2 m pitkä ja 44—36 cm leveä. Hauta on myöskin kohonnut kirkon lattian yläpuolelle, sillä ainakin sen kansikivi kokonaisuudessaan on tarkoitettu näkyväksi sellaiselta korkeudelta, että kiven reunakourukin on voinut vaikuttaa koristeelta. Kansineen on hauta näyttänyt sellaiselta kuin kuvassa 13 nähdään. Tällainen hauta on vastaiseksi ainoalaatuinen meidän maassamme.

Varhaisemman keskiajan kivestä tehtyjä hautoja on meillä tähän asti tavattu ainoastaan toisen piispankirkkomme pohjasta Räntämäellä ja P. Olavin luostarikirkon pohjasta Turussa. Nämä ovat kaikki olleet tiilistä muurattuja yhden henkilön hautoja ja asemaltaan suorakaiteisia eli yhtä leveät jalkopäästä kuin päänpuoleltakin. Ne ovat kaikki olleet maansisäisiä hautoja. Vanhin niistä on ollut piispanhauta 1200-luvun jälkipuoliskolta (kuvat 17, 35).

Kuva 17. Tiilihauta P. Olavin luostarikirkosta Turussa.

Skandinaavian maiden vanhoissa kirkoissa ja niitä ympäröivillä hautausmailla on kivipaasi-

hautoja runsaasti. Ne ovat säännöllisesti »ruumiinmukaisia», jalkopäästä kapeampia kuin hartiain kohdalta, ja päätä varten on rakennettu haudasta ulkoneva ja hautaa kapeampi komero. Toisinaan on pään komero ulkopuolisesti näkymätön, mutta silloin on haudan sisään pään kummallekin puolelle ladottu kiviä, joten komero on sittenkin olemassa. Hauta on rakennettu syrjälleen sijoitetuista kivipaasista, joskus myös latomalla pieniä kiviliuskoja päällekkäin ja kanneksi kivilaakoja vierekkäin. Tällainen hauta on tietysti maansisäinen. Tämä hautatyyppi on aivan yleinen 1000- ja 1100-luvulla sekä Tanskassa että Ruotsissa (kuva 18). Roskilden tuomiokirkon hautausmaalla olivat vanhimmat kivihaudat tätä tyyppiä. Kun 1160-luvulla tiili tuli siellä käytäntöön rakennusaineena, tehtiin haudatkin tiilistä, mutta vanhan tavan mukaan ne vielä kauan katettiin luonnonkivilaatoilla. Ringstedissä oli kuningatar Dagmarin († 1212) hauta myöhäisin tällä tavoin katettu, kun taas v. 1221 kuolleen kuningatar Berengarin hauta oli varhaisin tiilillä katettu tiilihauta. Kun yksi tiili ei ulottunut yli haudan, pantiin kaksi tiiltä päät vastakkain ja toinen pää nojautettiin haudan reunaan tehtyyn koloon. Tällä tavoin saatiin kannen keskustalle nousukin ja haudalle tavallaan harjakatto,[9] joka kesti päälle tulevan maan painon (kuva 19). Suuremman vastustuskyvyn aikaansaaminen maan painoa vastaan aiheutti aikoinaan myös ruumisarkun kannen kohottamisen harjalle. Kornerupin mukaan on tällä tavoin katettuja tiilihautoja Tanskassa vielä 1200-luvun puolivälissä, mutta erikoistapauksissa se säilyy kauemminkin, kuten näkyy piispa Johannes Kragin haudasta Sorön luostarikirkossa v:lta 1300. 1200-luvulla hauta tulee siellä kumminkin jo yleisesti suorakaiteiseksi, ja myöhemmin se tavallisesti holvataan matalalla holvilla.[10]

Kuva 18. Paasihautoja Dalbyn hautausmaalla Skoonessa 1000- ja 1100-luvulta.

Ruotsissa on varhaistyyppisiä kivipaasihautoja tavattu etupäässä Länsigöötanmaalla. Skaran tuomiokirkossa oli yksi tällainen hauta suorakaiteinen, n. 2 m pitkä ja n. 40 cm leveä sisältä mitaten.[11] Viime aikoina on niitä kaivettu esiin Lundissa P. Pietarin luostarista[12] ja Dalbyn kirkon hautaus-

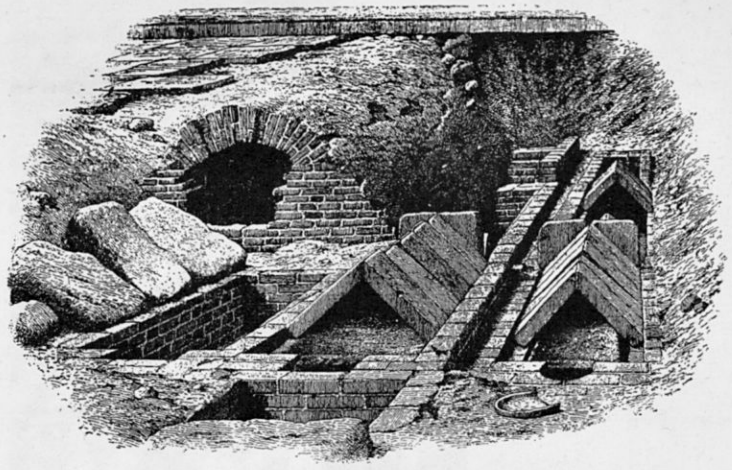

Kuva 19. Kuninkaanhautoja Ringstedin tuomiokirkossa Tanskassa. Keskellä Valdemar II:n († 1241), vasemmalla puolella hänen ensimmäisen puolisonsa kuningatar Dagmarin († 1212) ja oikealla puolella hänen toisen puolisonsa kuningatar Berengarin († 1221) hauta.

maasta[13] (kuva 18) sekä Vretan luostarikirkosta. Viimeksimainitut sisältänevät Stenkil-sukuisia kuninkaita 1000-luvulta. Myöhäisimmät näistä ovat suorakaiteisia ja peitetyt yhdellä tasaisella kansilaatalla.[14] Mutta samaan aikaan on Ruotsissa ollut käytännössä myös toinen paasihautatyyppi, joka osittain on ollut maanpäällinen. Tämän varsinainen käyttöaika näyttää olevan 1000-luku. Hauta on tehty syrjälleen pannuista laatoista, jolloin päätylaatat ovat pystyssä ja nousevat melkoisesti kansilaatan yläpuolelle. Kansilaatta on tasapaksu. Sekä päätykivet että kansilaatta, usein myös haudan sivupinnat, ovat koristetut kuvioilla ja riimukirjoituksilla (kuva 20). Tämän hautatyypin on tohtori Sune Lindqvist selvittänyt teoksessaan »Den Helige Eskils biskopsdöme».[15] Sen leviämisalueena ovat pääasiallisesti Mälarin eteläpuoliset maakunnat, mutta paikallisia keskuksia sillä on Öölannissa ja vähässä määrin muuallakin. Aikaisempia edustajia siitä on myös Tanskassa ja Englannissa.

Tästä hautatyypistä kehittyy niinsanottu harjakansihauta, jonka vanhimmat muodot ovat muutoin edellämainitun hautatyypin kannalla, paitsi että kansilevyn yläpinta on keskustaan päin kohoava, muodostaen kaksi, kolme tai useampia lappeita (kuva 21).

Tämän hautatyypin jatkajana esiintyy Ruotsissa myöhemmin harjakantinen paasihautatyyppi, jonka vanhimmat muodot ovat samaa rakennetta kuin edellinen, mutta tekotapa on raaempaa, koristeet yleensä niukemmat ja tavallisesti reliefiin hakatut ja kansi keskeltä harjalle nouseva muodostaen kaksi, kolme tai useampia lappeita (kuva 22). Toisinaan jätetään näistä haudoista maanpinnan yläpuolelle kohoava paasiarkku kokonaan pois, jolloin kansilaatta sijoitetaan suoraan maanpinnalle, maansisäisen haudan kohdalle, kahden pystyssä olevan päätykiven väliin (kuva 23). Tällöin on kansilaa-

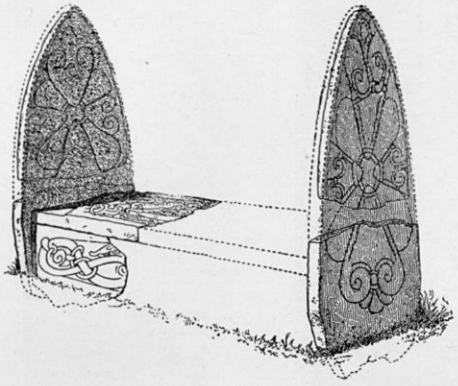

20.

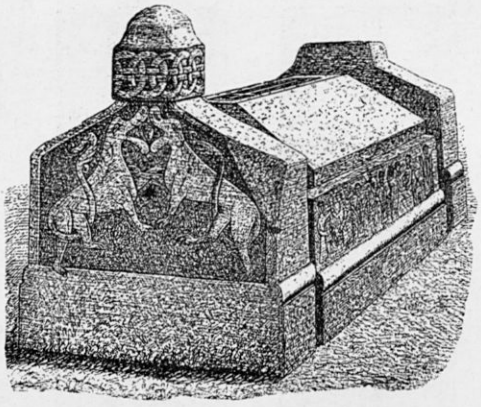

21.

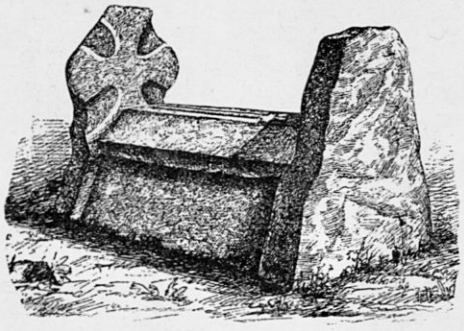

22.

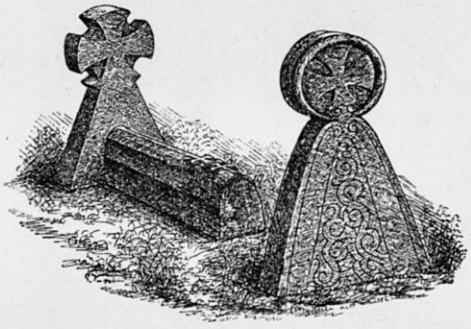

23.

24.

Kuvat 20—24. 20. Paasihauta 1000-luvulta, Husaby, Länsigöötanmaa, prof. S. Lindqvistin entisöimä. 21 ja 22. N. s. »Olavi Sylikuninkaan» ja »kuningattaren» haudat Husabyn kirkkomaalla. 23. »Kuningas Häggen hauta» Heggesledin kirkkomaalla, Länsigöötanmaa. 24. Hautakiviä Vesterplanan kirkkomaalla, Länsigöötanmaa. Haudoille 21 ja 22 on vastineita Englannissa 1000-luvulta (Vesterg. Fornminnesför. Tidskrift III, 9—10, ss. 82—84).

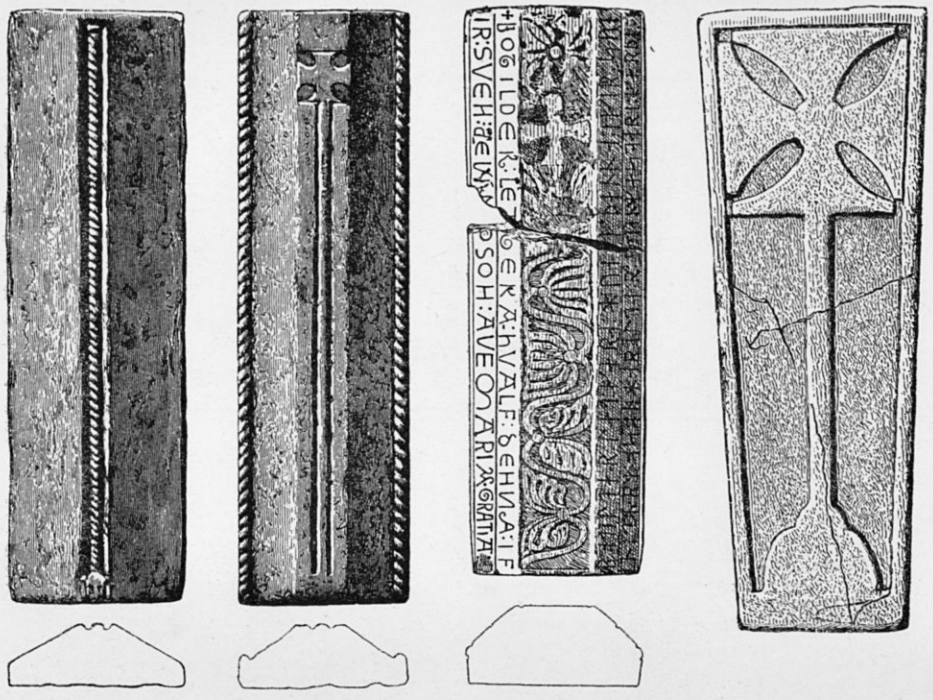

25. 26. 27. 28.

Kuvat 25—28. Hautakiviä Länsigöötanmaan kirkkomailta. Kuvassa 27 kirjoitus sekä riimuettä majuskelikirjaimilla.

tasta tullut jo varsinainen hautakivi, joka usein saa ruumisarkun muodon ja jota myös käytetään ilman päätykiviä (kuvat 25—28). Vieläpä jää välistä kansilaatta-hautakivikin pois ja haudan markeeraavat yksin pystyssä olevat päätykivet (kuva 24). Tällaisten muotojen esiintyminen osoittaa jo alkuperäisen harjakantisen paasihautatyypin hajaannustilaa.[16]

Tämän hautatyypin samoinkuin sen jälkimuotojenkin varsinainen käyttöalue Ruotsissa on Länsigöötanmaa, jossa tyypin edustus on erittäin runsas. Yksinäisiä edustajia siitä on levinnyt myös sen varsinaisen alueen ulkopuolelle. Sen käyttöaika on 1000 ja 1100-luku, mikä kuvastuu sen koristetyylistä ja kirjoituksistakin, jotka ovat joko riimukirjaimin tai viimeksimainitun sataluvun varhaisin majuskelikirjaimin esitettyjä. Joskus esiintyy molempiakin kirjoitustyyppejä samassa kivessä (kuva 27). Toiset hautakiviksi muodostuneista kansikivistä tai pystypäätyristeistä näyttävät menevän 1200-luvullekin.

Erikoisen silmäänpistävä seikka viimeksimainitussa hautatyypissä on kansilevyn kohottaminen harjalle, jota emme tunne myöhemmän keskiajan hauta-

kivistä. Tämän ominaisuuden aiheuttajaksi voidaan tuskin ajatella Etelä-Skandinaavian maansisäisiä harjakatehautoja niiden myöhäisen esiintymisen vuoksi. Näin ollen lienee ilmiölle edellytettävä kaukaisempaa aiheuttajaa.

Tällöin ansaitsee huomiota, että Tanskassa 1100-luvulla esiintyy harjalle nouseva hautakivi, joka on sijoitettu päistä lepäämään falssiin hakatuille aluskiville, mitkä typologisesti katsoen näyttävät paasiarkun päätykivien jäännöksiltä. Jos mainituilla aluskivillä todellakin on typologista yhteyttä paasiarkun päätykivien kanssa, edellyttää mainittu hautakiven sijoitus

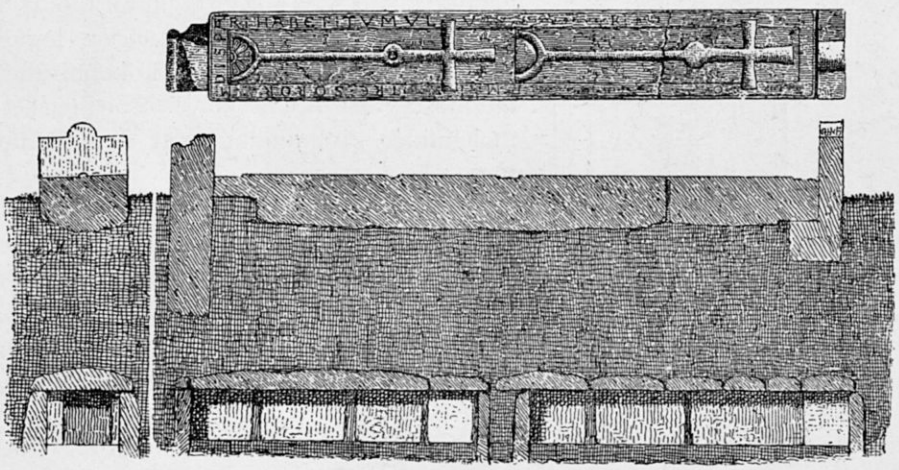

Kuva 29. »Pikku Kirstin ja Boris-prinssin» hauta Vestervigin kirkkomaalla Luoteis-Jyllannissa Tanskassa. 1100-luvun lopulta.

edeltäjäkseen paasiarkkua, jonka sekä pääty- että sivureunat kansikivi on peittänyt. Yhdistelmä näyttää sitä enemmän oikeutetulta, kun näissä haudoissa Tanskassa säännöllisesti on kiven alla maansisäinen paasiarkku, joka on tavallisuuden mukaan kivilaatoilla katettu, joten maanpäällinen arkku tarpeettomana on voitu ilman muuta jättää pois.[17] Paasikivihautoja, joissa tasainen kansikivi peittää sekä haudan sivut että päädyt, tavataankin Ruotsin Itägöötanmaalla jo 1000-luvulla (kuva 31). Näitä on pidetty Ruotsiin kohdistuneen kristillisen iiriläis-anglosaksilaisen vaikutuksen tuloksina. Mutta Englannissa on läheisiä vastineita myös harjakantisille paasihaudoille sekä tasareunaisille että pystypäätyisille (m. m. kuvissa 21—23 nähtäville),[18] joten näyttää siltä, että kaikki ne varhaiskristilliset paasihautamuodot, sekä tasaisine että harjalle hakattuine kansimuotoineen, joiden edustajia tavataan niin runsaasti Keski-Ruotsissa, ovat lähtöisin Englannista. Tätä suku-

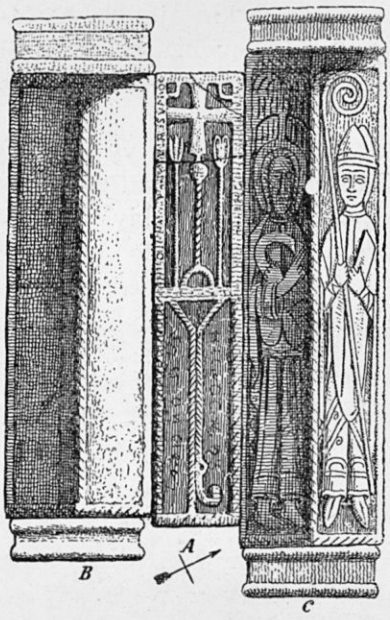

Kuva 30. »Piispanhauta» Sjøringin kirkkomaalla Tanskassa 1100-luvun jälkipuolelta.

laisuutta valaisee esim. kuvassa 33 esitetty paasihauta Englannista, jonka kansilaatalle koristeineen kuvassa 34 nähtävä Skaran tuomiokirkon hautakivi esittää läheisen vastineen.[19] Myöskin Tanskaan on vastaava hautakivimuoto tullut esiintyen siellä 1100-luvulla erilaisissa yhtymissä. Tätä lajia on tunnettu »Boris-prinssin ja pikku Kirstin» yhdistetty hautakivi Vestervigin kirkkomaalla (kuva 29),[20] ja Sjøringin kirkkomaalla olevassa »piispanhaudassa» se on kahden harjakiven välissä yhden kokonaisuuden muodostavana (kuva 30),[21] osoittaen että molemmat kivimuodot ovat sinne tulleet yhdessä.

Englannissa onkin harjakivihaudoilla valmis esikuva jo roomalaisajoilta lähtien. Kuvaan tähän sieltä roomalaisen harjakantisen paasihaudan, joka varhaisella keskiajalla on tullut uudestaan käytäntöön saaden silloin m. m. ristillä varustetun kannen (kuva 32).[22] Tämä hauta on yleismuodoltaan hyvin lähellä myöskin meidän hautaamme Nousiaisissa. Vaikka tätä ainetta koskevan englantilaisen kirjallisuuden puute meillä ei anna tilaisuutta asian yksityiskohtaisempaan seuraamiseen, näyttää minusta todennäköiseltä, että kyseenalaisen hautamuodon, osaksi semmoisenaan, osaksi sen kansidetaljit, on Englannin kirkollinen vaikutus välittänyt niinhyvin Tanskaan kuin Ruotsiinkin. Tanskaan nähden on tämä vaikutus tunnettu jo Knut Suuren ajoilta lähtien,[23] ja Ruotsissakin se on kohdistunut Sigfrid- ja Eskil-piispojen y. m. mukana lähinnä Keski-Ruotsiin, jossa tämä hautatyyppi ja sen jälkimuodot ovat runsaimmat.

Silmällä pitäen nyt selvitettävänä olevaa Nousiaisten hautaa, jonka kansilevy sen reunakäsittelyn antaman todistuksen mukaan on peittänyt sekä sivu- että päätylevyt ja joka selvästi myös on kohonnut ainakin jonkin verran kirkon lattian yläpuolelle, on Ruotsista mainittava lisäksi se kivihautamuoto, joka on tavattu n. s. Sverker-kappelista Alvastrassa (kuva 36). Tämän sivu- ja päätylevyt nousevat kauttaaltaan tasakorkealle muodostaen haudalle tiiviiksi suljettavissa olevan reunan. Kansilevy, jommoisia täältä tavattiin useampia, osaksi katkelmina, on tasapaksu, ilman koristeita, ja on peittänyt haudan ulottuen joka puolella sen ulkoreunan tasalle. Reunat ovat

Kuva 31. Paasihauta Itägöötanmaalta, 1000-luvulta. Vainaja, Vibjörn nimeltä, on ollut kristitty. (O. Janse, Medeltidsminnen från Östergötland, kuva 1.)

näissä tapauksissa kenties lisäksi olleet tiivistetyt lyijyllä, mikä onkin ymmärrettävissä, koska haudat ovat sisähautoja. Vanhin haudoista on kuningas Sverker I:lle († 1155) tehty, ja muutkin ovat sisältäneet hänen perheensä jäseniä. Alvastran tutkija Otto Frödin pitää mahdollisena näiden hautojen yhteenkuuluvaisuutta edellä esitettyjen Ruotsin vanhojen päätykivihautojen kanssa, kuitenkin niin, että ne lienevät myöhäisiä rinnakkaiskehityksen tuloksia samoista vanhemmista lähtömuodoista, jommoisia on lähettyvillä Alvastrassakin.[24] Tällöin on otettava kumminkin huomioon myös ne erikoisominaisuudet kyseenalaisissa kappelihaudoissa, jotka voivat aiheutua nimenomaan niiden asemasta kappelissa. Tällainen voi olla ennen kaikkea päätylevyjen jättäminen sivulevyjen reunain tasalle kansilevyllä peitettäväksi, koska kappelissa tarpeellinen haudan kansilevyn tiiviisti sulkeminen

Kuva 32. Kivipaasihauta, Westminster Abbey, Lontoo.

Kuva 33. Kivipaasihauta, Westminster Abbey, Lontoo.

on siten ollut parhaiten saavutettavissa. Jos voidaan otaksua, niinkuin minusta näyttää todennäköiseltä, että täällä olevilla haudoilla on toimitettu sielumessuja vainajien hyväksi — olihan tämä kappeli nimenomainen hautakappeli kuningasvainajan kuolinpaikalla — tuli hautojen ehkä samalla tehdä alttarin virkaa, mistä saattaa johtua lisäksi niiden suorakaiteinen pohjamuoto samoinkuin kansilevyjen tasaisuuskin. Joka tapauksessa on se hautatyyppi, joka näille haudoille Otto Frödinin mahdolliseksi edellyttämässä tapauksessa olisi lähtökohtana, ulkohautatyyppi, joka kirkon sisälle vietäessä ja nimenomaan tässä erikoistapauksessa on vaatinut sovellutusta. Alvastran tapaus on myöskin vastaiseksi ainoa tunnettu tapaus Skandinaaviasta varhaiselta keskiajalta, jolloin lattian yläpuolelle kohoava kivihauta on seinistä erillään kirkossa.[25]

P. Marian kirkon hauta Nousiaisissa on viimeksimainitussa suhteessa Sverker-kappelin hautojen kannalla. Mutta selvemmin kuin nämä vie Nousiaisten haudan sen harjalle kohoava ruumiin mukainen kansilevy harja-

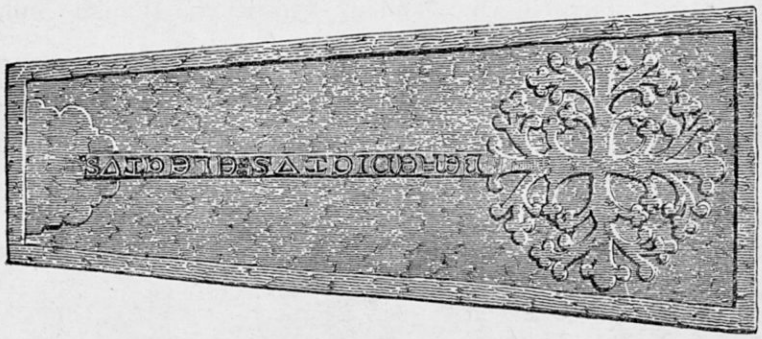

Kuva 34. Hautakivi Skaran tuomiokirkosta. Kirjoitus: Benedictus electus, tarkoittaa Skaran piispaksi valittua Benedictus Hyvää († 1190). (Vestergötl. Fornminnesför. Tidskr. III, 5—6, s. 40 j. s.)

kivihautojen ryhmään sellaisina kuin nämä ennen tyypin hajoamista esiintyvät Englannissa ja Länsigöötanmaalla Ruotsissa. Tällöin on luonnollisesti lähinnä kysymys siitä hautaryhmän erikoismuodosta, jossa kansikivi peittää paasiarkun kaikki sivut. Mutta epäiltävää onkin, onko kyseenalainen hautatyyppi hautaa korkeammilla päätykivillä varustettuna ensinkään voinut tulla kirkon sisällä toteutetuksi, sillä jo rakenteensa vuoksi vapaata paikkaa vaativana ja päätykivien lisäksi näköalaa häiritessä on hauta tällaisena ollut semminkin pienissä kirkoissa liiaksi tilaa ottava ja ahtautta aiheuttava. Lukuunottamatta seinävieri- ja kappelihautoja, jotka tähän asemaan sovellettuine rakenteineen jatkuvasti saattoivat jäädä lattian yläpuolelle, ovat kirkkohaudat muutoin säännöllisesti joutuneet lattian alle. Tällöin on myös harjalle kohoava kansikivi lattian tasolle joutuneena jo käytännöllisistä syistä ollut korvattava tasaisella kansikivellä. Jo tähän katsoen saamme pitää P. Marian kirkkohautaa poikkeusluontoisena samanaikaisten ulkohautojen mukaan kirkkoon sovellettuna nimenomaan sen henkilön muiston korostamiseksi, joka haudassa on saanut viimeisen leposijansa. Siihen aikaan nähden, jolloin vastaava hautamuoto tai siitä peräisin olevat kansikivet esiintyivät Englannissa ja sen kirkollisen vaikutuksen alaisessa Skandinaaviassa, voidaan Nousiaisten hautaakaan näin ollen tuskin pitää 1100-luvun jälkipuoliskoa myöhempänä.[26]

Kuva 35. Piispanhauta Räntämäen piispankirkosta. 1200-luvun jälkipuoliskolta.

Myöskin kansikiven koristelu osoittaa varhaiskristillisen ajan muistomerkkikoristeiden yksinkertaisia piirteitä. Ristin rungon merkitseminen kiven pintakäsittelyllä muistuttaa Skandinaavian riimukivissä väliin ääriviivoilla kuvattuja ristejä, samoinkuin rungon kivenmittainen pituus ja suuri leveys Englannin kelttiläisristien vastaavaa ominaisuutta.[27] Yksityiskohtiin ulottuvia esikuvia ristin muodostelulle en sen sijaan ole käytettävissäni olleista

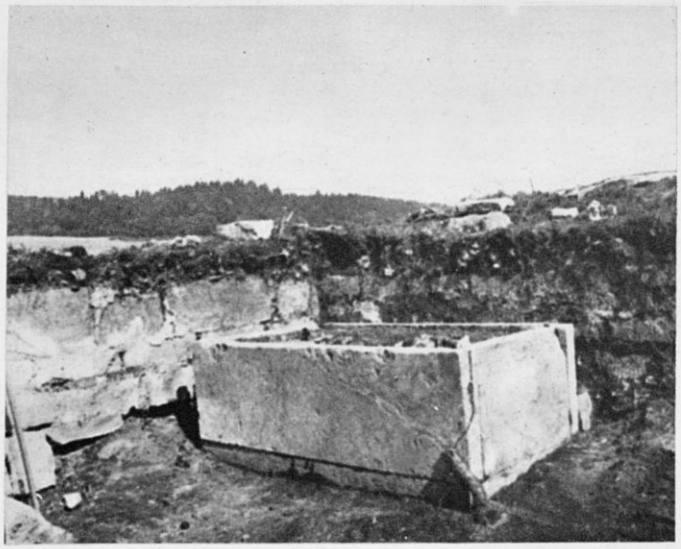

Kuva 36. Paasihauta Sverker-kappelista Alvastrassa Ruotsissa. 1100-luvun jälkipuoliskolta.

lähteistä tavannut, joten kiven erikoisuuksiksi jää m.m. ristin poikkihaaran ja pään upottaminen runkoa syvemmälle tasolle, seikka, joka jossakin määrin hämmentää aiheen kokonaisuutta.

Edellä esitetty typologinen selvittely ja aikamääräys käsiteltävänä olevaan hautaan nähden voi pitää paikkansa ainoastaan sillä edellytyksellä, että hautamuoto Suomessa ei ole kotimainen. Kun hauta meillä on aivan yksinäinen ja kun sen edellyttämiä vanhempiakin hautamuotoja täältä kokonaan puuttuu, ei ole mitään mahdollisuuksia olemassa siihen, että se olisi omassa maassa tapahtuneen kehityksen tulos. Hauta on siis meillä selvä vieras sivistyslaina, joka ei ole jättänyt edes yhtään tiettyä jälkeläistä. Tämä osoittaa, että hautamuoto on saapunut tänne aikana, jolloin monumentaalihautojen rakentaminen on maassamme ollut kokonaan vierasta ja outoa. Sen sijaan on vastaiseksi jätettävä ratkaisematta, onko laina meillekin tullut suoraan Englannista vaiko sen kirkollista vaikutusta saaneesta Skandinaaviasta ja silloin kenties lähinnä Länsigöötanmaalta, missä tämän vaikutuksen synnyttämät hautamuodot ja erittäinkin kansi- ja hautakivet muutoin ovat niin runsaat.

Mutta ketä varten tämä on hauta rakennettu? Tähän kysymykseen haudan säilynyt kansikivi ei anna vastausta. Muutakaan tietä emme voi haudalle todistettavaa omistajaa löytää. Otaksuttava sellainen tarjoutuu sen sijaan historiallisten olosuhteittemme pohjalta.

Suomen ensimmäisessä pääkirkossa aikana, jolloin kirkkoihin hautaaminen täällä ei vielä ollut tullut tavaksi ja rajoittui muissakin Pohjoismaissa kirkollisiin ja yhteiskunnan merkkihenkilöihin,[28] on piispa Henrik ainoa historiallisesti tunnettu ja olosuhteisiimme nähden muutoinkin ajateltavissa oleva henkilö, jolle saattaa otaksua tällaisen erikoismuotoisen vierasperäisen haudan

tulleen rakennetuksi. Hän kuoli maassamme marttyyrina, jonka tulevan pyhimysloiston saattaa ajatella kajastaneen jo aikalaisten silmissä. Sanotaanhan jo hänen hautaamisensa tapahtuneen ihmeitten uhkuessa. Hänen hautaansa, jos kenenkä, saattaa siis otaksua maassamme kiinnitetyn erikoista huomiota. Tästä hautapaikasta ei kilpaile edes Nousiaisten toinen piispa Rodolphus, jonka karjalaiset 1178 veivät maasta ja jonka sanotaan kuolleen »Curoniassa».[29] Vieläpä kolmaskin piispa, Folqvinus, jonka aikana pääkirkko olikin jo Räntämäellä ja joka niinikään v. 1198 joutui vihollisten (venäläisten) käsiin, kuoli tuntemattomissa oloissa.[30] Ei myöskään ole helppo löytää syytä siihen, että Nousiaisten muussa 1100-luvun papistossa, vielä vähemmin paikkakunnan muissa aikalaisissa, olisi edellytettävä henkilöitä, jotka tähän hautaan nähden tulisi ottaa lukuun ennen piispa Henrikiä. Näissä historiallisissa oloissa voitaneen pitää mahdollisena, että puheenalainen hauta, joka voi olla piispa Henrikin kuoleman aikainen, on häntä varten rakennettu.

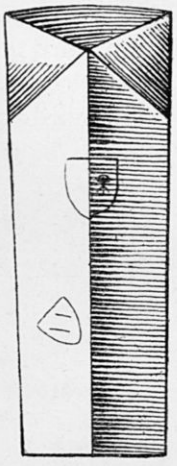

Kuva 37. Elias Brennerin piirros Santamalan monumentaalihaudasta.

Haudan valmistaminen kuolleelle piispalle jäi tietysti hänen seurueensa asiaksi. Mitä väkeä tähän kuului, sitä emme tarkemmin tunne. Piispa Henrikin omaan kotiperään nähden on mahdollista, että siihen kuului jokunen pappi piispan kotimaastakin, jolloin voidaan ajatella haudan esikuvan otetuksi suoraan Englannista. Varmalta näyttää, että hänen seuralaisiinsa kuului ainakin Rodolphus, joka tuli ja jota kenties jo ennen Ruotsista lähtöä oli ajateltukin Suomen piispaksi siinäkin tapauksessa, että piispa Henrik olisi murhaajan kädeltä säästynyt, sillä Upsalan piispana olisi piispa Henrik kenties aikanaan palannut takaisin omaan hiippakuntaansa. Hänestä emme tiedä paljoa muuta kuin hänen nimensä, hänen onnettoman kohtalonsa ja sen, että hän oli L ä n s i g ö ö t a n m a a l t a kotoisin. Mutta hänellekin oli oman kotipuolensa haudoista tutunomainen se hautamuoto, joka täällä tuli toteutetuksi.

Piispa Henrikin ruumiin majana on myöskin parhaiten ymmärrettävissä tämän haudan asema sellaisena reliikkinä, jota kirkon hävittyäkin pieteetillä vuosisatoja hoidettiin, mikä käy selville siitä, että sen kansilaatta vielä v. 1671 vapaan viljelyksen ja asutuksen keskelle jääneenä oli eheä ja Brennerin piirrettävissä. Muisto haudan aikanaan sulkemasta vainajasta on sen sijaan tähän aikaan nähtävästi jo ollut hämmenneenä, sillä muutoinhan olisi ihmeellistä, että kirkkoherra Albertus Davidis, joka v. 1674 kirjoitti muistelmansa piispa Henrikistä, tai muut tämän ajan tutkijat eivät ole siitä mitään mainintaa jättäneet. Tämä ei olekaan oudoksuttavaa, jos ottaa

huomioon, että piispa Henrikin varsinaisella haudalla piispan ruumiin Turkuun siirtämisen jälkeen ei tiedetä eikä ole otaksuttavissakaan minkäänlaisen hautakultin syntyneen ja että myöhemmin alkunsa saanut piispan hautamuistokultti keskittyi Nousiaisten nykyiseen kirkkoon, johon sen mukana hautatraditiokin kiintyi.

VI.

Suomen kirkon vanhin tunnettu maaomistus ja kirkon linna.

Kahdessa edellisessä luvussa on historiallisten lähdetietojen ja vertailevan tutkimuksen valossa tarkasteltu ja selvitelty Santa Marian piispankirkkoa Nousiaisissa monumentaalihautoineen, joka samaan aikaan kuuluvana antaa tukea traditiotiedoille piispa Henrikin ristiretkellä järjestetyn kirkollisen päämajan sijoittamisesta tälle seudulle, samoinkuin siitä, että piispa itse siellä sai hautansa. Näiden muistomerkkien ohella voidaan vielä esittää eräs, joka täydentää edellä kerrottujen todistusta ja valaisee kirkollisen järjestelytyön laatua puheenaolevalla ristiretkellä.

V. 1232 paavi Gregorius IX antaa vahvistuksensa siihen lahjoitukseen, jonka Suomen piispa Tuomas oli tehnyt kappalaiselleen (v. 1234: capellano nostro) Nousiaisten kirkkoherralle Vilhelmille, ja joka lahjoitus käsitti erään »Lundaksi» nimitetyn maakappaleen Maskun pitäjässä (»terram de Maska que dicitur Lunda»). Tämän vahvistuskirjelmän saavuttua piispa Tuomaalle hän luovuttaa kirjelmällään, joka v. 1234 on päivätty Nousiaisissa, kirkkoherra Vilhelmille mainitun maakappaleen, josta nyt sanotaan, että se on ollut muinoin pakanalliselle palvonnalle omistettu (»cultibus ydolatrie olim deditam») ja lisää siihen puolet Taipaleksi kutsutusta saaresta (»medietatem cuiusdam insule que Taypale dicitur»).[1] Aikaisemmin oli piispa Tuomas myöskin hankkinut paavin vahvistuksen Suomen kirkon pysyvälle omistusoikeudelle sellaisiin entisiin pakanallisiin uhripaikkoihin, joita piispan toimenpiteellä kirkon uskoon käännetyt henkilöt olivat vapaaehtoisesti kirkolle lahjoittaneet (»lucos et delubra, deputata olim ritibus paganorum, que de nouo per te conuersi ad fidem ecclesie tue voluntate spontanea contulerunt»). Tämän vahvistuksen antoi paavi Gregorius IX 31 p:nä tammik. 1229.[2] Kun edellämainitut maakappaleet sijaitsevat, niinkuin edempänä saamme nähdä, lähellä Nousiaisten piispankirkkoa, jossa kastamattomia talonpoikia ei enää 1220-luvulla luulisi olleen, tarkoitettaneen niiden kirkolle lahjoittajilla tuskin

Kuva 38. Topografinen kartta n. s. Maskun niemestä Lemun lahden perällä. Kartalle merkitty 4,2 m:n korkeusviiva osoittaa vesirajan suunnilleen niihin aikoihin, joista tässä on kysymys.

Kuva 39. Maskun jokilaaksoa Stenbergan linnalta luoteiseen suuntaan. Laaksoaukeaman perällä Lemun kirkko.

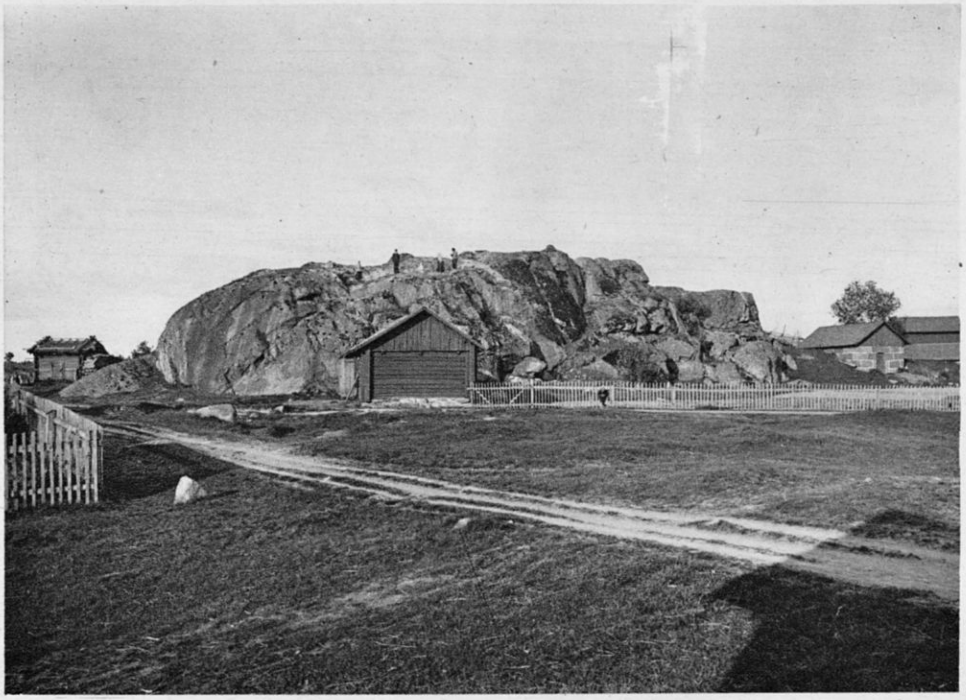

Kuva 40. Stenbergan linnavuori lännen suunnalta nähtynä.

vastakäännettyjä, niinkuin paavin kirjeessä käytetystä sanamuodosta voisi päättää. Pikemmin ilmaisee kirjeen sanamuoto, jos se näidenkin maakappaleiden entisiin omistajiin todella on ulotettava, sellaisen todellisen asianlaidan, että maakappaleiden aikaisempi omistus on ollut riidanalainen kirkon ja niiden entisten omistajain välillä ja että viimeksimainittujen alistuminen piispan tahtoon kirkon hyväksi on kirjeen sanamuodon todellisena sisällyksenä. Jos tämä asiallinen tulkinta on oikea, on lähellä olettamus, että omistusriidan aiheena on ollut se, että maat on pakanallisina kulttipaikkoina aikoinaan otettu kirkolle, mutta että ne myöhemmin ovat joutuneet takaisin entisille omistajilleen tai heidän jälkeläisilleen, joilta piispa Tuomaan on onnistunut saada ne kirkolle takaisin.

Puheenaolevat maat sijaitsevat Lemun lahden perällä Maskun ja Nousiaisten jokien entisellä yhteisellä suistolla. Siellä on Taipaleen entinen saari nykyään mantereeseen maatuneena samannimisenä kylänä, ja jossakin sen lähimmässä ympäristössä on myös täytynyt olla sen yhteydessä mainittu Lunda. Kun nämä Suomen kirkon ensimmäiset tunnetut maaomistukset ovat nyt esillä olevalle kysymyksellemme perin tärkeät ja niihin tutustumi-

Kuva 41. Stenbergan linnavuori idän suunnalta nähtynä.

nen on välttämätön myöskin sen kiinteän muistomerkin selvittämiseksi, joka tämän yhteydessä tulee puheeksi, on meidän tarkasteltava niitä sekä maantieteellis-topografisten että historiallisten lähteiden valossa. Paikat, joista tässä on kysymys, esiintyvät kartalla kuvassa 6.

Lemun lahden pohjaan laskee useampia jokia, jotka mutapohjaisten seutujen läpi kulkien täyttävät lahtea nopeasti. Idästä siihen tulee Maskunjoki, joka aikaisemmin on lahteen yhtynyt kahtena haarana, toinen lounaiseen, toinen luoteiseen suuntaan kulkien. Näistä on ensinmainittu nykyisin kokonaan maatunut jälkimmäisen toimiessa joen nykyisenä lasku-uomana. Näiden väliin muodostuu n. s. Maskun niemi. Lahden koilliskärkeen tulee kaksi jokea, toinen Valpperin, toinen Nousiaisten eli Hirvijoki. Viimeksimainitun varrella on aiemmin esitetty P. Marian kirkko, joen suulta n. 8 km:n päässä, millä välillä nyt kyseessä olevina aikoina joki varmaan on ollut kulkukelpoinen, sillä ensimmäinen huomattava koskipaikka siinä on vasta Nousiaisten nykyisen kirkon kohdalla, 3 km mainitun vanhan piispankirkon itäpuolella. Neljäskin joki laskee lahteen vielä pohjoisesta, Lemun kirkon länsipuolitse.

Kuva 42. Stenbergan linnavuori pohjoissuunnalta nähtynä.

Edellämainittujen jokien yhteiselle suistolle muodostui saarekas deltta, joka vasta myöhäisinä aikoina on yhtynyt »Maskun niemeksi». Seudun aikaisemmista maastosuhteista saadaan käsitys kuvan 38 esittämästä korkeuskartasta, jossa 4,2 m:n korkeusviiva osoittaa kiinteämmän maan rajaa. Seudun myöhäisiä maatumisseikkoja valaisevat tiluskartat. Näistä käy selville, että Maskunjoen nykyinen suupuoli aina Stenbergaan saakka vielä 200 vuotta sitten oli matalaa kaislikkoista merenlahtea ja että jokilaakso syvemmällekin aina Malhon ja Karinkylän tienoille saakka vielä 1800:n vaiheilla oli kuivuneena lahdenpohjana vetistä niittyä, joka viime aikoihin asti on ollut jakamatonta yhteismaata. Samanlaista oli joen lounaisen suuhaaran yläpuoli, jonka n. 1 km:n levyinen joen puhkaisema kannas erotti »Sutaraukosta».

Vv. 1690 ja 1708, jolloin Ohensaaren ja Lellaisten tiluskartat on mitattu, nousi Sutaraukosta lahdikas salmi, nimeltään »Ricke Rauma», suoraan pohjoiseen yhtyen Maskunjoenuomaan Nikkarlan talon kohdalla ja jakaen suistomaan itäiseen ja läntiseen puoliskoon. Tähän aikaan oli myös läntisen puolen pohjoista ja eteläistä osaa yhdistämässä vain kilometrin levyinen matala kannas. Keskiajan alkupuolella voidaan siis otaksua koko niemen jakautuneen

Kuva 43. Stenbergan linnavuoren itäsivua. Vuoren kärjen kohdalla (oikealla) linnan kaivo.

kolmeen isompaan saareen, joista eteläisin oli 1230-luvulla mainittu Taipaleen saari, sen pohjoispuolella oli Ohensaari (1690 Odensarij, 1799 Odensnäs), — nämä lienevät jo silloin olleet yhtymässä — sekä näiden itäpuolella syvemmän Rikkerauman salmen takana Kelhoisten saari, joka silloin näyttää olleen yhtymässä kaakkoissuunnalla niinsanottuun Maanpään niemeen.[3]

Jos näiden maastosuhteiden pohjalta tahdotaan etsiä asiakirjoissa mainitun Lundan asemaa, lankeaa kaikki todennäköisyys Ohensaaren hyväksi, koska tämä paremmin kuin salmen takana oleva Kelhoisten kallioinen saareke sopi yhteiskäyttöön Taipaleen saaren kanssa, jonka yhtyminen siihen jo silloin oli alkanut tai ainakin oli alkamassa. Kun Taipaleen saaresta lahjoitukseen liitettiinkin vain puoli, oli kai lähinnä kysymyksessä juuri saaren maatumisen vuoksi yhä lisääntyvä pohjoispuoli, jolloin m. m. entisestä saaria erottaneesta salmesta jäljellä olevat kalaiset poukamat tulivat kokonaan, todennäköisesti arvokkaimpina osina, kuulumaan lahjoitukseen. Paitsi mainittuja käytännöllisiä etuja puhuu tämän olettamuksen puolesta saaren nimi, Ohensaari. Tämän näet selittää prof. H. Ojansuu hyvin uskottavasti johtuvan suomalaisesta karhua merkitsevästä Oksi, oh(d)en sanasta,[4] jolloin karhun-

saaren nimi katsoen siihen suureen merkitykseen, mikä karhun palveluksella on ollut suomalaisten muinaisuskonnossa, hyvin saattaa olla aiheena saaren pakanallisen kulttipaikan maineelle. Silloin edellyttäisi Lunda-nimitys, että saaresta kulttipaikkana tai sen erityisestä kulttipaikasta on käytetty yleisnimitystä »lehto», jolloin Lunda olisi siitä ruotsinkielinen käännös, mikä ei suinkaan myöhempien vastaavien tapausten kannalta olisi vastoin oletusta. Jos Suomen käskynhaltijan, Matti Kettilmundinpojan testamentissa v:lta 1326 mainittu »Curia Luntu» olisi sijainnut Ohensaarella, mikä siihen nähden, että hänellä oli muitakin maaomistuksia näillä tienoin, kuten Uhla (Vlghum) Mynämäellä ja Saewisalu, nähtävästi sama kuin Siwasalon saari Maskun rannikolla (mainittu v. 1427), ei olisi mahdotonta, olisi siinä tukea tälle selitykselle samalla kuin muisto itse Lunda-nimestä.[5] Sittemmin on saaren varsinainen nimi Ohensaari yleistynyt sillä olevan maatilan nimeksikin, jolla se käy v:sta 1404 lähtien.[6] 1500-luvulta alkaen on mainittu maatila ollut Carpelansuvun hallussa, joka sen vieläkin omistaa.[7]

Jätän hetkeksi edellä kosketellut maa-alueet sikseen tarkastaakseni erästä paikkakunnan suurtilaa, jonka maaomistukset selviävät seikkaperäisemmin vasta myöhemmän keskiajan lähteistä. Päättäessään perustaa uuden birgittalaisluostarin Suomeen valtakunnanneuvosto määräsi perustuskirjeessään elokuun 30 päivältä 1438 tälle luostarille Stenbergan kruununkartanon Maskussa kaikkine siihen kuuluvine tiluksineen ja alustiloineen. Myöhemmistä kirjelmistä, joissa tämä lahjoitus luostarille vahvistetaan,[8] selviää, että kartanon omistuksiin kuului paitsi päätilaa siihen yhtenäisenä alueena liittyvät Ajosenpään, Iinaisten ja Malhon talot sekä Karinkylän viisi taloa, joista »viidennen talon maalla nyt [v. 1440] on luostari», ynnä Lellaisten talo, Monakan saari ja puolet Vasikkasaarta, viimeksimainitut edellämainitulla suistoalueella. Tämän lisäksi kuului tilaan toistakymmentä alustilaa Rymättylän, Raision, Piikkiön ja Paraisten pitäjissä. Päätila ja siihen alueellisesti yhtyvät tilat, jotka kaikki tavataan kartallamme (kuva 38) ja joihin kuuluvaksi aiemmin (v. 1398) mainitaan lisäksi Kiveinen (Quiuis),[9] käsitti siis yhtenäisenä alueena koko Maskunjoen suunpuolisen jokilaakson ynnä osia sen suuhaarojen välisestä suistosta. Päättäen siitä, että päätilalle sen lisäksi kuului vanhastaan periytynyt kalavesi- ja rantaoikeus Lemun lahden itärannoilla, kun sama oikeus lahdella muutoin oli Maskun, Nousiaisten ja Lemun pitäjäläisten yhteinen,[10] näyttää tila alkuaan käsittäneen koko suistomaan, Ohensaaren ja Taipaleen saaret siihen luettuina. Silloin kun tilan maaomistuksista tarkempia tietoja saadaan, on erinäisiä osia siitä jo ennättänyt itsenäistyä ja erottua, aikaisimmin todennäköisesti juuri Ohensaari (Lunda) ja Taipale, jotka v. 1295 toisen kirkolle luovutetun maatilan (Saaris Mietoisissa) korvauksena lopullisesti näyttävät joutuneen aikaisemmin mainitun kirkkoherra Vilhelmin perillisille.[11]

Stenbergan suurtilasta saamme edelleen tietää, että sen oli kuningatar Margareta palauttanut kruunulle linnanvouti Jaakko Abrahaminpoika Djeknin jälkeen,[12] joka sitä oli pitänyt aiemmin »Bo Joninpojan puolesta» ja myöhemmin, tämän v. 1386 kuoltua, hänen perillistensä laskuun. Tila oli siis aiemmin ollut »Itämaiden käskynhaltijan» Bo Joninpojan läänityksenä kruunulta. Milloin ja mitä tietä se oli kruunulle joutunut, siitä ei ole mainintaa säilynyt, mutta jo siitä, että ainakin osia tilan alueista aikaisemmin mainitaan kirkon omina, voidaan päättää, että koko tila alkuaan on ollut kirkon. Yleensäkin olivat monet kruununtilat saaneet alkunsa kirkolta peruutetuista tiloista, ja kun kirkon omistus, kuten tässä tapauksessa, palautuu aikaan, jolloin maallinenkin hallinto oli sen käsissä, on kruunun omistus helposti ymmärrettävästi saanut alkunsa jo siinä pesänjaossa, joka maallisen hallinnon järjestyessä kirkon aiemmissa omistuksissa ja oikeuksissa toimitettiin. Tämä näkyy alkavan meillä jo 1200-luvun puolivälissä,[13] mutta päättäen siitä, että kirkko, kuten jo ennen on mainittu, vielä v. 1295 täällä toimittaa luovutuksia, näyttää tilan siirtyminen kruunulle tapahtuneen vasta 1300-luvun alulla valtion talouden ja hallinnon uudestijärjestelyn yhteydessä.[14]

Nousiaisten kirkollisen hallintakeskuksen rantaseuduilla on näin ollen todettavissa kirkolle kuuluneita maaomistuksia, joiden saanti näyttää palautuvan kirkkomme alkuaikoihin. Eräässä kohdassa on ollut pakanallisen jumalanpalveluspaikan maineessa ollut »lehto» (Lunda), joka kenties on aiheuttanut maaomistusten oton kirkolle nähtävästi vastoin entisten omistajain omaa mieltä, minkä johdosta omistuksista lienee syntynytkin erimielisyyksiä, jotka piispa Tuomas 1200-luvun alkuvuosikymmeninä saa ratkaistuksi kirkon hyväksi. Maaomistusten laajuus ei alkuaankaan ollut vähäpätöinen, mutta niiden arvo kohosi edelleen maatumisen nopeasti edistyessä. Sen mukana seurasi myös asutuksen lisääntyminen ja uusien alustilojen perustaminen alueelle. Alueiden yhteenkuuluvaisuudesta saman päätilan hallintaan on asiakirjallisia tietoja vasta 1300-luvun lopulta alkaen, jolloin ne jo olivat siirtyneet kruunun omiksi, mutta näyttää siltä, että niillä jo kirkon omistuksissa ollen on ollut yhteinen hallinta. Tähän viittaa etenkin se, että niiden sittemmin tunnetulla päätilalla, Stenbergalla, on ollut linna, joka näyttää olevan kirkon varhaisimpien maaomistusten aikuinen sekä antaneen päätilalle nimensä. Meillä on syytä tarkemmin tutustua tähänkin muinaisjäännökseen.

S t e n b e r g a on nykyisin vain heikko varjo entisestään. Jo v. 1730 sanoo maanmittari Johan Wettervik karttaselityksessään sen sijaitsevan »lähellä kyliä, mutta kaukana yleisistä teistä». Se olikin silloin enää vain $1\frac{1}{2}$ manttaalin suuruinen yksinäinen rälssitila, jonka »Tavast-vainajan leski» oli itselleen vaihtanut kruunulta ja jota omistajat silloin niinkuin myöhemmin-

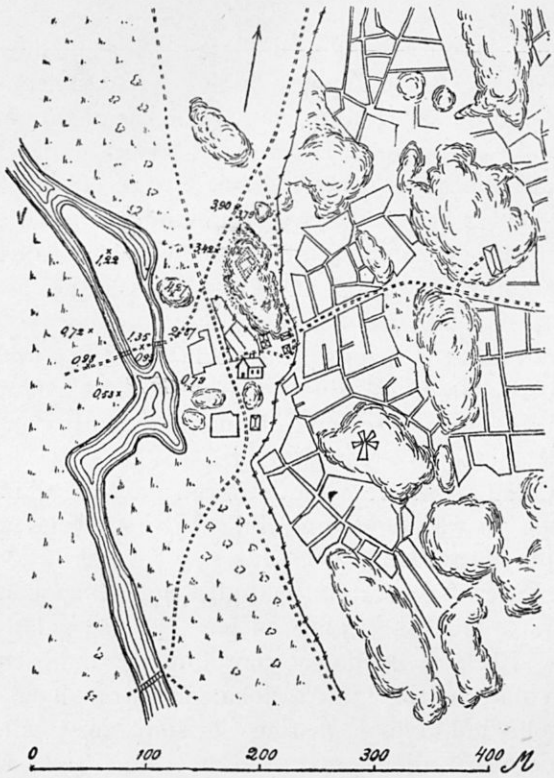

Kuva 44. Stenbergan linna ja sen lähin ympäristö Maskussa.

kin hoitivat vuokralla pitäen. V. 1876 se halkaistiin kahdeksi yhtäsuureksi itsenäistilaksi.[15]

Linnan perustamisaikaan oli seudulla varmaan vielä edellä kosketellut alkuperäiset strategiset etunsa: suistomaa kulkukelpoisten salmien jakamaa saaristoa, jonka suojassa linnalla kapean merenlahden rannalla kiinteän mantereen niemekkeellä oli edullinen asema. Yksinäisellä kalliolla sijaiten, joka juureltaan laskien nousee n. 12 m:n korkeuteen (15,28 m joen nykyisestä vedenpinnasta), on linnalta sitäpaitsi ollut vartiointiin edullinen väljä näköala. Linnanpaikan valintaan nähden samoin kuin rakenteensa ja puolustuslaitostensa puolesta linna onkin kaikkein varhaisimpien Pohjoismaiden keskiaikaisten linnojen kaltainen, ja omiin historiallisiin linnoihimme verrattuna sillä on kieltämättä ensimmäisen asema.

Linnanpaikkaan tutustuttamiseksi kuvaan tähän Linnavuoren lähintä ympäristöä valaisevan otteen Johan Wettervikin kartasta v:lta 1730 (kuva 44). Numerot siinä osoittavat korkeuksia, jotka linnaa tutkiessani olen mitannut Maskunjoen keskivedenpinnasta kesäkuussa 1908. Kuten tästä havaitaan, on Linnavuori pitkänsoikea yksinäinen kallio, joka on vain 60 m:n päässä joen vesirajasta. Kallio ei ole suurempi juureltaankaan mitaten kuin n. 63 m pitkä luoteesta kaakkoon ja enintään vähän yli 30 m leveä. Kenttä vuoren länsipuolella on alavaa tannerta, jonka yli aallokko, veden ollessa 3 à 4 m nykyistään korkeammalla, on ulottunut huuhtelemaan vuoren juurtakin. Itäpuolella maa sen sijaan nousee korkeammalle ja on jo kartan mittauksen aikaan ollut tehtynä pelloksi, josta kohoaa matalia kallion kuhmareita. Mainittakoon lisäksi, että maantie, joka kulkee Linnavuoren länsipuolitse, tulee lähikylistä etelän suunnalta ja haarautuu Linnavuoren kohdalla, vieden luoteis-

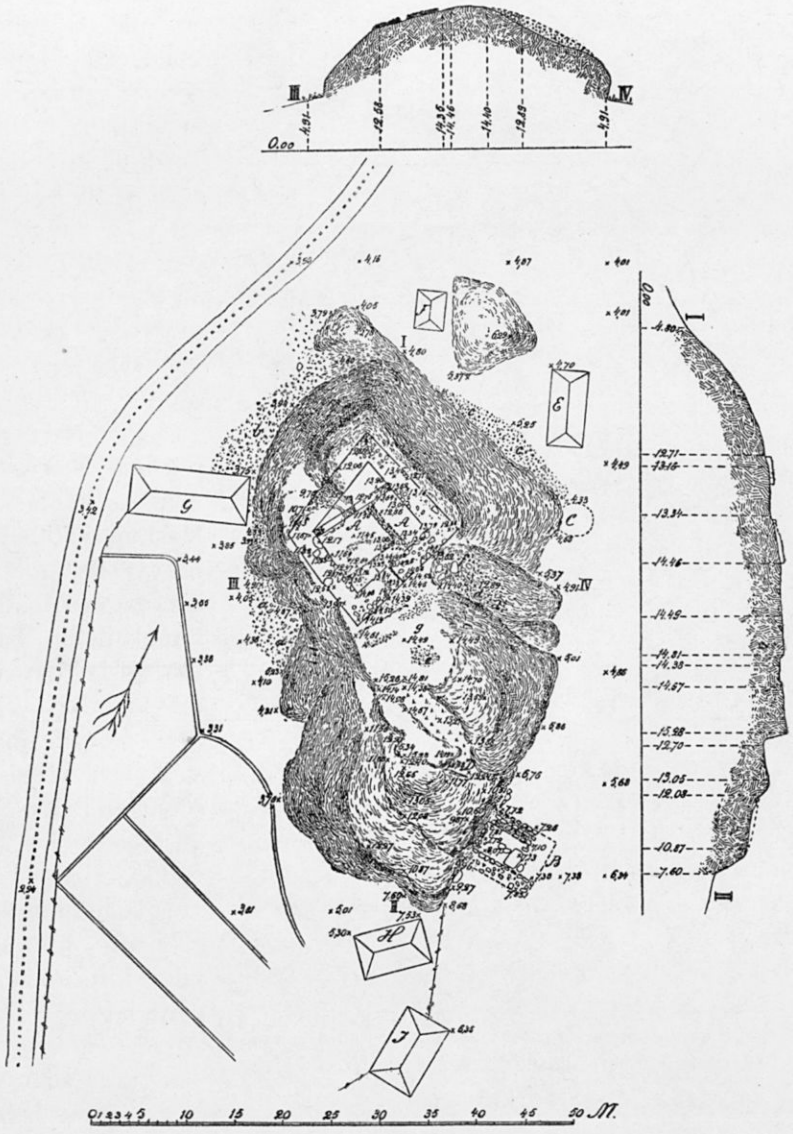

Kuva 45. Stenbergin linna Maskussa. Asema ja leikkauksia linnamäestä. *A* Päälinna. *B* Porrastorni. *C* Kaivo. *D* Pois porattu kohta. *E* Sauna. *F* Puuvaja. *G* Etulan navetta. *H* Kellari. *I* Aitta. *a-g*. Löytöpaikkoja.

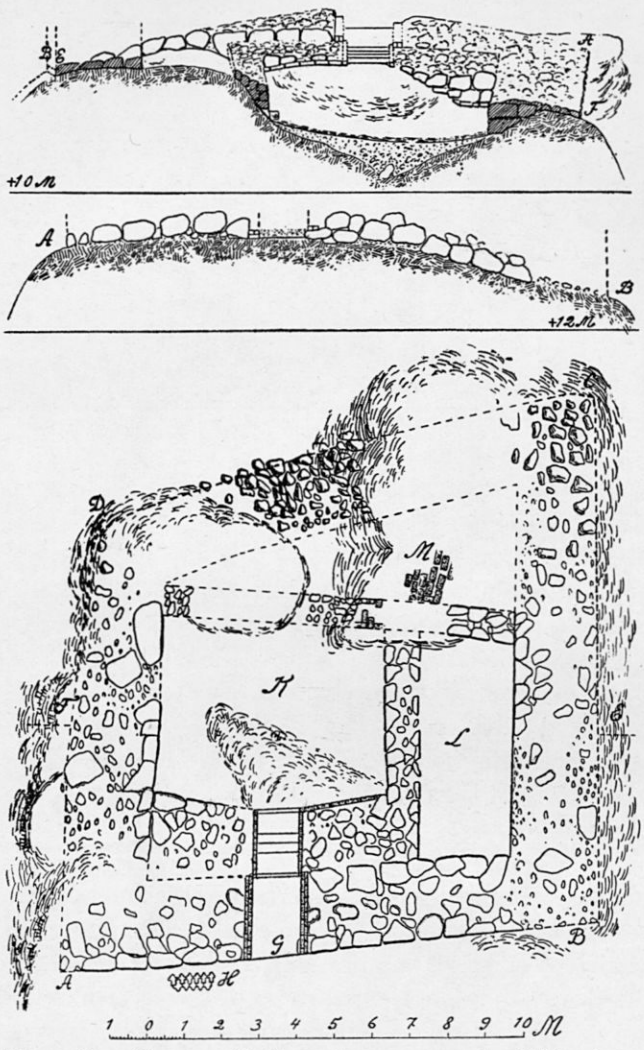

Kuva 46. Linnan päärakennuksen asema ja leikkauksia. *K, L, M* kellarihuoneita, *G* käytävä kellariin, *H* löydetty friisin katkelma.

suuntaan 4 km:n päässä olevalle Lemun kirkolle sekä pohjois-koilliseen suuntaan kulkien etäämpänä olevalle Maskun kirkolle.

Itse linnavuorta ja sen varustuksia valaisevat tähän jäljentämäni asema- ja leikkauspiirrokset (kuvat 45—47) sekä eri tahoilta otetut valokuvat (kuv. 39—43). Numerot piirroksissa osoittavat korkeuksia laskettuina Maskun jokiveden pinnasta edellämainittuna aikana. Samalla kun linnakallion laatu ja yksityiskohdat siten selviävät kuvista, mainittakoon vain muutama sana sen yleisluonteen selvittämiseksi. Kallio on joka puolelta sileä ja jyrkkäseinäinen, joten sen laelle nouseminen, ellei ota lukuun avojaloin kiipeämään tottuneita lapsia, ei ole ilman apukeinoja mahdollinen. Itäpuolinen kallionsivu painuu lisäksi juurelta sisäänpäin, joten kalliolle nousu siltä puolelta on parhaallekin kiipijälle mahdoton (kuvat 42—43). Kallion luoteiskärjessä ja itäsivulla olevat rotkot, jotka tosin eivät ulotu läheskään juurelle asti, mutta siitä huolimatta olisivat voineet helpottaa vuorelle nousua, on huolellisesti täytetty kivillä ja kalkkihiekalla yhtä sileiksi kuin kallion pinta, joten niistä ei tässä suhteessa ole ollut mitään apua. Samoin on kallion laella olevat syvennykset, sikäli kuin

niitä on itse linnarakennuksen ulkopuolella, huolellisesti täytetty kivillä ja kalkkiseoksella, joten linnan edustalle on saatu n. 100 m²:n laajuinen tasainen pihamaa. Kallion kaakkoispäässä on matalampi epätasainen penger, josta nousu kallion laelle edelleen on seinäjyrkkä ja n. 3 m korkea (vrt. kuvat 40, 45). Tämän penkeren kautta, jolle matalin nousu on itäpuolelta, n. 2 m:n korkuinen jyrkkä vuorenseinä, on linnalle käynti ollut aikoinaan järjestetty.

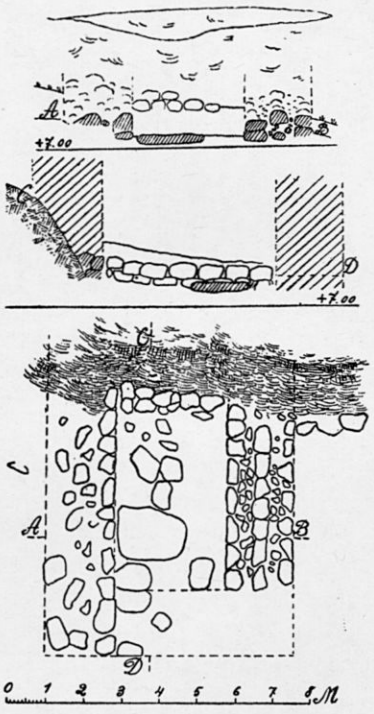

Kuva 47. Porrastornin asemapiirros ja leikkauksia.

Linnan päärakennus on sijainnut kallion luoteispäässä, jossa on kalliossa rakennuksen sisään jäävä luontainen n. 2 m:n syvyinen rotko. Rakennus on pohja-alaltaan vinoneliönmuotoinen, riippuen rakennusalan laadusta, sekä tornimainen. Sen ulkoseinät, joiden paksuus vaihtelee 2,3 ja 2,5 m:n välillä, ovat yksinomaan harmaasta kivestä ja perustetut pienistä särmäisistä kivistä ja kalkkilaastista kallion pintaan valmistetulle kalkkibetonipohjalle. Seinät ovat juottomuuria, siten tehdyt, että ainoastaan pinnat on limitetty verraten tasakokoisista selviin kerroksiin järjestetyistä ja yleensä pienistä kivistä, kun taas sisus on sekakiveä ja laastia. Rakennuksen sisätila on n. 9 × 9 m laaja. Tämä on myöhemmin ja, niinkuin monista merkeistä käy selville, vasta sen jälkeen kun rakennus on ollut välillä jonkin aikaa rauniona, jaettu väliseinillä kolmeen kellarihuoneeseen, joista yksi on kolmikulmainen, yksi suorakaiteen- ja yksi neliönmuotoinen. Kaikki nämä huoneet ovat olleet osittain kallion sisäisiä pimeitä ikkunattomia kellareita. Keskeisin näistä, neliönmuotoinen, on saanut erityisen oman, n. 2 m:n vahvuisen seinänsä kaakkoista ulkoseinääkin vastaan. Tämä on ollut kallion jyrkän nousun vuoksi tarpeellinen säännöllisen tasaisen lattiatilan aikaansaamiseksi kellarille. Ainoastaan tähän kellariin on päästy suoraan ulkoa, oviaukosta, joka on murrettu läpi alkuperäisen ulkoseinän ja rakennettu kellarin sivuseinää sen kohdalle tehtäessä. Oviaukkoa niinkuin myös väliseiniä tehtäessä on käytetty rakennusaineena tiiliäkin, joiden koko on 28—30 × 13—14 × 9—10 cm. Oviaukon pielet olivat kokonaan tiilestä, samoin sen kohdalla kellarin sisäseinän tasolla tavatut kolme porrasaskelta, joissa tiilet olivat syrjällään päät ulospäin, sekä väliseinät varsinkin alaosiltaan, joissa tiililimitys oli n. s. munkkilimitystä: yksi sidetiili aina kahden peräkkäi-

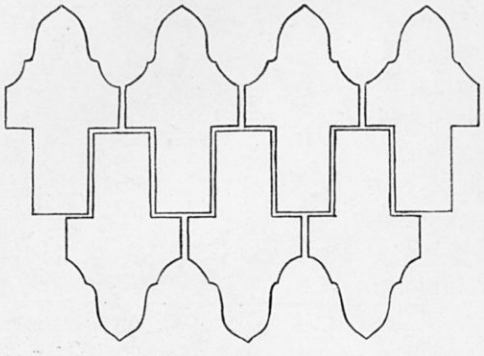

Kuva 48. Friisin katkelma linnan päärakennuksesta. $^1/_{10}$ luonnollisesta koosta.

sen juoksutiilen välissä. Keskuskellarista ei ole ollut väliovea muihin, joten näihin on voitu päästä ainoastaan ylhäältä välilaen kautta. Keskuskellarista ei taas ole ollut pääsyä rakennuksen ylempiin kerroksiin.

Vaikka rakennuksen ylempiä kerroksia ei enää ollut jäljellä, auttavat eräät raunioista tavatut jätteet tekemään johtopäätöksiä niistäkin. Kun rauniossa nyt jäljellä olleen ainoan ulko-oven kautta ei ole päästy rakennuksen ylempiin kerroksiin, on linnan varsinaisen pääportaalin täytynyt olla ylempänä, niinkuin varhemman keskiajan linnoissa olikin tavallista. Tässä tapauksessa se varmaan on vienyt suoraan linnan toiseen kerrokseen, jonne vuoren laelta on noustu puisia portaita myöten. Raunioista tavattiinkin katkelmia portaalin kalkkikivipielistä, jotka eivät voi olla peräisin kellarin tiilipielisestä ovesta, vaan ilmeisesti toiseen kerrokseen vieneestä ulkoportaalista. Tämän muoto vain ei ole ollut tarkemmin jäännöksistä pääteltävissä. Edellämainittu kellarien suhde ylempään kerrokseen tekee todennäköiseksi, että niiden välinen välilattia on ollut puinen. Mutta raunioista tavattiin myös holviruoteisiin kuuluvia tiiliä sekä kalkkikivestä hakattu ruodekonsoli (kuvat 48 ja 49), jotka tekevät selväksi, että linnan ylemmissä kerroksissa on ollut holvatut välikatot. Edelleen tavattiin linnan kaakkoisen ulkoseinän edustalta maasta ilmeisesti ylempää pudonnut, mutta löydettäessä vielä koossa oleva katkelma friisikoristetta, joka oli sommiteltu ruodetiilistä (kuva 48). Niin hyvin edellämainitut holvidetaljit kuin linnan koristeellinen friisikin ovat kumminkin selvästi linnan myöhempään, kellarihuoneiden aikuiseen rakennuskauteen kuuluvia. Sen sijaan tekevät raunioista varsinkin kellarihuoneiden lattiatäytteenä tavatut runsaat harmaakiviliuskeet mahdolliseksi olettamuksen, että ennen näitä holveja on jossakin linnan ylemmissä kerroksissa ollut harmaakiviliuskoista ilman ruoteita rakennetut holvit. Raunioista tavatut ikkunain lyijypuitteiden katkelmat ja lasipalaset ovat ainoita jäännöksiä linnan ylempien kerrosten ikkunalaitteista.

Kulkuyhteys linnan toisesta kerroksesta suoraan kahteen kellariin tekee todennäköiseksi, että toinen kerros on ollut ruokailuun ja linnaväen oleskeluun käytetty yhteinen linnatupa. Keskuskellarin kaakkoinen paksu sisäseinä on antanut väljän pohjan sen tulisijalle, olkoonpa tämä ollut vahvempaakin rakennetta. Paitsi linnatupaa on varmaan linnassa tarvittu päällikön asunto-

kin, joka nähtävästi on ollut linnan kolmannessa kerroksessa. Siihen on ilmeisesti päästy seinänsisäistä porrasta myöten, joka arvatenkin nousi ulkoportaalin kohdalta. Siinä ovat tulisijat nähtävästi olleet järjestetyt seinänsisäisiksi kamiineiksi, jotka linnoissa yleensä ovat vanhimpia tulisijanmuotoja. Kolmannen kerroksen yläpuolella on, kuten tavallista, todennäköisesti täälläkin ollut vielä ainakin avoin puolustuskerros.

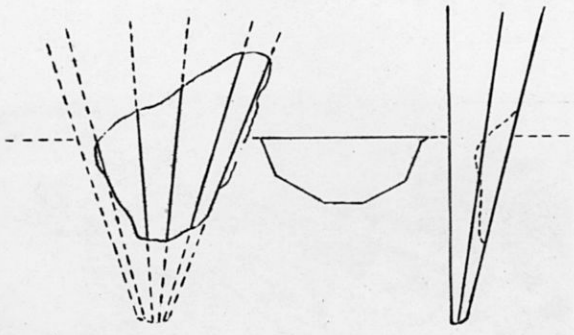

Kuva 49. Kalkkikivikonsoli Stenbergan päälinnasta.

Paitsi päälinnaa on Stenbergaan kuulunut yksi ainoa sivuvarustus, linnavuoren kaakkoispään itäsivulla ollut torni, joka on välittänyt pääsyn linnavuoren matalammalle penkerelle ja suojellut linnaa siltä ainoalta puolelta, jolta vesi ei sille turvaa tarjonnut. Tämä torni, joka on yksinomaan harmaasta kivestä ja rakennettu samoin kuin päälinnan ulkoseinät, onkin sijoitettu niin, että sen läntinen seinä on tullut osittain vuoren jyrkälle seinämälle, joten tornista on välittömästi päästy linnavuoren pari metriä juurta korkeammalla olevalle penkerelle. Torni on pohjaltaan suorakaiteenmuotoinen, ulkoseiniltään mitaten 9 × 6,5 m. Kun seinät siinäkin ovat n. 2 m:n paksuiset, on sen sisätilaksi jäänyt n. 5 × 3 m. Tornin aseman pituussuunta käy vuoresta ulospäin, joten sen pitkille sivuille on voitu järjestää erikoisen lujat puolustuslaitteet linnavuoren sivujen suojelua varten. Näistä ei enää, paremmin kuin nousun järjestelystä torninsivuiselle penkerelle, ollut tutkittaessa jälkiä tavattavissa, mutta tuntien varhempien keskiajan linnojen tavalliset puolustuslaitteet voimme otaksua täälläkin olleen puolustuskäytävät tornin kaikilla ulkosivuilla, sekä seinänsisäisten portaiden välittäneen kulkua tornin eri kerrosten välille ja penkerelle samoinkuin puolustuskäytävillekin. Minkälainen laite penkereltä sitten on välittänyt nousua vuoren laelle, siitä ei ollut mitään jäännöksiä viittausta antamassa. Mutta epäilemättä onkin tässä, niinkuin päälinnan pääportaalin edustallakin, tämänaikuisissa linnoissa yleisen järjestelmän mukaisesti käytetty puista porrasta, joka vaaran uhatessa on voitu helposti poistaa.

Tärkeänä tekijänä linnaelämässä mainittakoon lisäksi linnankaivo, joka on linnakallion itäsivulla, asemapiirroksessa (kuva 45) kohdalla C. Se on varustettu vanhalla harmaakiviarkulla ja on yhä vieläkin runsasvetinen, samoinkuin se edelleen kantaa linnankaivon nimeä. Myöskin tämä tärkeä laite on

Kuva 50. Stenbergan päälinnan kaakkoista ulkoseinää.

pysyäkseen linnanväen käsissä ja säilyäkseen vihollisen aiheuttamilta tuhoilta vaatinut erityistä suojaa linnavuoren tällä sivulla, minkä edelläkuvattu porrastorni on ollut omansa antamaan.

En tahdo väsyttää lukijaa yksityiskohtaisemmilla linnan tutkimuksessa tehdyillä havainnoilla. Se yleiskuva, joka siitä on edellisestä saatu, on riittävä antamaan käsityksen varhaisimman keskiajan asuntolinnasta, joka tässä esiintyy kaikkein yksinkertaisimmissa muodoissaan. Viittaamalla siihen yleisesitykseen, jonka näiden linnojen synnystä ja kehityksestä sekä niiden erikoismuodoista olen antanut teoksessani »Suomen keskiaikaiset mäkilinnat» (s. 74 j. s.), mainittakoon, että linnamme sellaisena, kuin se kuvastuu raunioissaan, edustaa keskiajan linnojen yleistä kehitysastetta ennen sitä aikaa, jolloin ristiretkien uudet muurinmurto- ynnä muut valtausaseet ja menetelmät aiheuttivat niihin vastaavia muutoksia ja varusteita. Yleislaadultaan linnamme pohjautuu siihen länsieuroppalaiseen linnamuotoon, jonka sydämenä on rauhan aikanakin asuttu torni, ranskan »donjon», ja jonka etupäässä normannit Englannissa, Pohjois-Ranskassa sekä Italiassa 900—1100-luvulla kehittivät vaihteleviin erikoismuotoihin.[16] Stenbergassa

Kuva 51. Stenberga. Päälinnan kellarin K eteläinen sisänurkkaus.

tämä linna ei ole päässyt kehittymään alkuansa pitemmälle. Paikan ahtaus ja seudun pian menetetty strateginen merkitys ovat tehneet sen kehittämisen tarpeettomaksi. Siitä huolimatta on linna, kuten jo edellä on todettu, tullut raunioistaan uusituksi, mikä varsin merkillinen ilmiö ansaitsee tässäkin erikoista huomiota.

Se ruodetiilityyppi, joka Stenbergassa holveja uusiessa on tullut käytäntöön, on sama, jonka tapaamme Turun linnassa, sen läntisimmän osan 1300-luvulla uusituissa goottilaisholveissa, ja sama, jonka yleispiirteiltään tunnemme jo Turun tuomiokirkon 1300-luvun toisella neljänneksellä jatketusta kuoriosasta. Viimeksimainitun, pääasiassa piispa Hemmingin toimesta johdetun rakennustyön suorittajana on todettu olleen balttilainen mestari, joka on saanut työnsä valmiiksi 1300-luvun puolivälissä, jolloin rakennukselta jäänyttä tiiliainesta on luovutettu m. m. läheisen Kaarinan kirkon rakennukseen.[17] Turun linnassa on kyseenalainen sisustustyö suoritettu niinikään selvästi tunnettavassa balttilaishengessä, ja lähiaikaisesti, jos kohta ei välittömässä yhteydessä, edellisen kanssa. Samalla kun tarkempi aikamääräys tässä kohden Turun linnaan nähden on jätettävä sen seikkaperäisen tutkimuksen tehtäväksi,

voimme historiallisilla syillä ja missään tapauksessa suuresti erehtymättä otaksua tämän uudistuksen Turussa kuuluvan niihin välttämättömiin uudistuksiin ja korjauksiin, jotka olivat seurauksena linnan pitkäaikaisesta piiritystilasta ja sen antautumisesta vihdoin kesällä v. 1365 kuningas Albrekt Mecklenburgilaisen valtaan. Linnan päälliköksi tuli tämän jälkeen saksalainen Ernst von Dotzen, jonka suhteista ja neuvotteluista saksalaisen ritarikunnan kanssa herransa Albrekt-kuninkaan laskuun hyvin saattoi olla seurauksena myös rakennusmestarin saaminen siltä taholta Turun linnan uudistuksia suorittamaan.[18] Kun toiselta puolen ei ole epäilystä siitä, etteikö Stenbergan linnan uudistusta olisi toimitettu Turun linnan töistä ylijääneillä tiiliaineksilla, on meillä täysi oikeus päätellä, että sanottu uudistus siellä on ennenmainitun Jaakko Abrahaminpoika Djeknin toimittama, joka 1370- ja 80-luvulla piti isännyyttä kummassakin.

Jaakko Abrahaminpoika Djekn oli muutoinkin tunnettu linnain rakentaja. V. 1387 hän oli Albrekt-kuninkaalta saanut nimenomaisen oikeuden rakentaa »barfrideja» eli linnoja siltä varalta, että joku Itämaiden voudeista tai rahvas tahtoisi anastaa häneltä niitä maita, jotka hänelle Turun linnaan kuuluvina oli annettu,[19] ja v. 1395 hän myös luovuttaa entisen isäntänsä pojalle, Knut Bonpojalle, useampia nimeltä mainituita rakennuttamiaan linnoja m. m. Uudellamaalla ja Satakunnassa.[20] Näihin luovutuksiin ei kuulunut Stenberga, jonka hän vasta v. 1398 panttaa Vibrud Kortumalle.[21] Kaksi Jaakko Abrahaminpojan linnaa tunnetaan tarkemmin: Liinmaa (Vreghdenborch) Eurajoella Satakunnassa ja Junckarsborg (Vartholm) Karjaan pitäjässä Uudellamaalla. Molemmat ovat tähän aikaan tyypillisiä vesilinnoja: linna-ala säännöllinen nelikulmio, joka puolelta luontaisen veden tai vesihaudan ympäröimä sekä maavalleilla suojattu.[22] Jos Stenbergan linnakin olisi tällöin tullut kokonaan uudestaan perustetuksi, olisi se epäilemättä saanut samansuuntaiset laitteet ja muodot. Täällä sai sen sijaan vanha linna tyydyttää korjattuna ja uusittuna, siitä huolimatta, että se ei enää vastannut silloisia vaatimuksia. Ainakin ympäristön rahvaassa ja varsinkin tilan omissa alustalaisissa se näinkin herätti haltijaansa kohtaan tarpeellista kunnioitusta ja pelkoa.

Linnan ensimmäisen rakennusajan arvioimisessa on jo viitattu sen romaanisista kivirakennuksista tunnettuun muurien perustamis- ja rakennustapaan ja siihen seikkaan, että sen alkuperäisissä osissa ei ole tavattavissa vähintäkään merkkiä tiilen käytöstä, joka meilläkin tulee tunnetuksi jo 1100-luvun lopulla. Tähän tulee aikakriteeriona lisäksi vain sen yleinen tyyppi ja varustusten aste yleisessä linnakehityksessä. Edellisessä suhteessa on huomattava, että päälinna on ylintä puolustusasemaa lukuunottamatta kolmikerroksinen asuttu torni, alin kerros alkuaan ulkoa kokonaan suljettu ja kaksi

Kuva 52. Stenberga. Porrastornin perustusta.

ylempää ehkä harmaakivisillä holveilla varustettu, ja että ulkovarustuksena on vain yksinäinen porrastorni sekä jyrkät kallionseinät tavallisesti esiintyvää kehämuuria korvaamassa. Näissä piirteissä linnamme liittyy lähinnä Skandinaavian maiden 1100-luvun linnoihin, vieläpä yksinkertaisuutensa ja tiilenpuutteensa vuoksi aikaisimpiin niistä.[23] Jälkimmäisessä suhteessa ansaitsee huomiota, että ulkovarustuksista, jommoisina haudat ja vallit jo 1200-luvulla, jopa aikaisemminkin ovat linnoissa oleellisia, Stenbergassa ei ole merkkiäkään. Kiitollisen vertauskohdan omista linnoistamme tarjoaa sille myös todennäköisesti tanskalaisten v:n 1200 vaiheilla rakentama Sibbesborg Sipoossa, joka on saman linnatyypin kehittyneempi aste, pääasiassa tiilestä rakennettu asuttu »palatsi» ja sekä valleilla että haudoilla varustettu.[24] Tähän verrattuna Stenberga on yksinkertainen alkumuoto ja linnateorian kannalta melkolailla Sibbesborgia vanhempi.

Samaan tulokseen tulemme myös historiallisten olosuhteiden pohjalta asiaa arvostellen. Edellyttäen, että maatila jo 1300-luvun alussa siirtyi kruunun omistuksiin ja että kruunu tai sen läänitysmies tilan omistajana tai haltijana olisi linnan rakennuttaja, saadaan pitää varmana, että tällainen primi-

tiivinen ja jo silloin ilmeisesti vanhentunut linnatyyppi ei olisi voinut tulla Stenbergassa toteutetuksi. Maatilan ollessa kirkon omaisuutta on sillä samoinkuin kiinteällä linnavarustuksella sen keskuksena ollut ymmärrettävin ja luonnollisin merkitys Nousiaisten piispanistuimen tukena ja suojana. Kun piispanistun siirrettiin Aurajoen varteen Rantämäelle, jossa piispankirkko ja piispan kivestä rakennettu asuntokin m. m. runsaiden, niiden raunioista tavattujen rahalöytöjen todistuksen mukaan on sijainnut jo 1100-luvun viimeisillä vuosikymmenillä, ei Stenberga kaukana kirkon uudesta keskusasemasta enää voinut sille olla samana puolustusasemana. Ei myöskään näytä uskottavalta, että Suomen kirkolla, jolla oli kyllin ponnistuksia piispanistuimen uuden aseman varustamisessa ja suojaamisessa linnoituksilla — niitä on saatu aikaan sekä piispankirkon lähimpään ympäristöön että v:n 1200 vaiheilla myös ylemmäksi jokivarteen, Vanhaan linnaan Liedossa[25] — olisi samanaikaisesti ollut mahdollisuuksia tai edes intressiä myös syrjäisen Stenbergan linnoittamiseen. 1230-luvulla taas luovutetaan tilalta jo, kuten edellisessä on ollut puhetta, tärkeitä alueita Nousiaisten kirkkoherralle, mikä tuskin olisi tullut kysymykseen, jos tilan linnoituksella varustaminen vasta esim. Tuomas-piispan aikana olisi tullut kysymykseen. 1200-luvun jälkipuoliskollakaan ei historiallisilla syillä saata edellyttää kirkon hallinnon taholta mitään senluontoista aktiivisuutta Stenbergaan nähden, joka voisi tehdä linnoittamisen edes ymmärrettäväksi, saati perustelluksi. Päinvastaiseen suuntaan puhuu ainakin se piispojemme kiinteimistöpolitiikka, josta paavi Martinus IV kirjeessään 30 p:ltä marraskuuta 1283 heitä moitti kehoittaessaan palauttamaan kirkolle takaisin niistä yksityisille luovutetut.[26] Sataluvun lopulla ja seuraavan vaihteessa taas piispanistuimen toinen siirto Turkuun, uuden piispantilan hankkiminen Räntämäen Koroisista ja vähän myöhemmin uuden piispanlinnan rakentaminen Kuusistoon ovat päiväjärjestyksessä.[27]

Edellä esiintuoduilla perusteilla, jotka antavat asialle varsin huomattavaa todennäköisyystukea, olemme oikeutetut pitämään Stenbergan linnaa Maskussa Nousiaisten hiippakunnan aikuisena sekä kirkon sikäläisten maaomistusten hallintakeskuksena että hiippakunnan hallintokeskuksen varustettuna suojana. Meiltä puuttuu tarpeeksi sitovia todistuksia voidaksemme suoranaisesti väittää linnaa jo ristiretkeläisten perustamaksi, kun mahdollisuus kirkon lähiaikaiseen tukemiseenkin tällä tavoin voi tulla kysymykseen, mutta kun niin hyvin se, mitä lähteet puhuvat täkäläisten maaomistusten joutumisesta kirkolle, kuin myös ristiretki sellaisenaan edellyttää voimakeinoja alkavan kirkollisen järjestelytyön tukena, en voi nähdä syytä, miksi tätä ei voitaisi pitää mahdollisena, jopa todennäköisenäkin.

Paitsi piispankirkkoa ja piispa Henrikin hautatraditioita, jotka saavat konkreettista tukea muinaisjäännöksistä, on meillä siis piispanlinnakin siihen kuuluvine maaomistuksineen todistamassa piispa Henrikin toimesta perustetusta Nousiaisten hiippakunnasta. Viimeksimainittu muistomerkki puhuu erityisesti senkin puolesta, että kirkollinen järjestyksemme on silloin toteutettu ristiretken tai sen yhteydessä järjestetyn asevoiman tukemana.

VII.

Piispa Henrikin muistokappeli.

Sama Palmskiöldin katkelma, joka antaa tiedon piispa Henrikin hautaamisesta Nousiaisiin, ilmoittaa myös, että hän sai marttyyrikuolemansa Köyliössä.[1] Tämäkin tieto saa vankan tuen paikkakunnalla eläneestä muistotiedosta, joka täydentää tuota yleistä ilmoitusta erinäisillä yksityisseikoilla. Messenius, joka näyttää tunteneen paikkakunnalla säilyneet muistelmat näiltä ajoilta, kertookin asiasta jo seikkaperäisemmin. Hän sanoo: Noin v. 1155 muuan äskettäin kastettu ylhäissukuinen, Lalli nimeltään, Saaren tilalta, suuttuneena piispan hänelle miestapon vuoksi antamasta rangaistuksesta, surmasi hänet (piispan) 19 päivänä tammikuuta tavatessaan hänet Köyliönjärvellä. Itse surmapaikasta hän tietää ilmoittaa tarkemmin, että sen lähellä oli vähäläntä saari, jolle aikojen kuluessa rakennettiin marttyyrin muistoksi kappeli.[2] Riimikronikassaan hän edelleen täydentää kertomustaan mainiten m.m., että tuo muistokappeli oli puusta rakennettu, että sen oli rakennuttanut muuan hurskas mies ja että tämän kappelin luo kokoontui muinoin paljon kansaa hartausharjoituksiin sekä että vuosittain kesäkuussa sinne vielä hänen aikanaan kokoontui suuri kansanjoukko pitämään markkinoita, jolloin jokainen kiroili Lallia, heidän apostolinsa surmaajaa. Tämän kertomuksen yhteydessä annettu huomautus: »niinkuin eräs kirjoitti», viittaa siihen, että hänellä on näiden tietojen pohjana ollut m. m. jokin sittemmin hävinnyt kirjallinen tiedoitus asiasta.[3]

Muistot tuosta kaukaisesta tapahtumasta ja sen aiheuttamista jälkimenoista paikkakunnalla ovat edellämainitun kertomuksen mukaan siksi yksityiskohtaisia, että on syytä tutustua tapausten näyttämöön kartan avulla (kuva 53). Köyliönjärvi on pitkä ja kapea järvi, jonka pituussuunta on jotakuinkin pohjoisesta etelään. Keskikohdallaan järvi tekee vähäisen kaarevan mutkan. Järven eteläpuolelle tulee vanha maantie kulkien täällä olevan suuren Pyhäjärven itäpuolitse ja tuoden Turusta käsin kahtakin eri

haaraa, joista läntinen käy Nousiaisten, Mynämäen ja Yläneen kautta sekä itäinen Auran ja Pöytyän kautta. Tie haarautuu kulkemaan Köyliönjärven kumpaakin puolta ja yhtyy jälleen järven pohjoispäässä suuntautuen Peipohjaan Porin radalle. Tien varsilla on kummallakin puolella järveä väkirikkaita kyliä, joista mainittakoon järven länsipuolella Puolimatka, Huhti, Kepola, Pappila (Lalli), Polsu ja Vinnari sekä itäpuolella Kankaanpää, Karhia, Yttilä, Vellinkylä, suuri Lähteenkylä ja järven pohjoispäässä Paavila. Asutuksen vanhuudesta näillä tienoin todistavat m. m. järven pohjoispään kohdalla suuri »Tuhkanummen kalmisto» sekä runsaat esihistorialliset löydöt järven keskikohdalla olevalta isolta Köyliön saarelta.

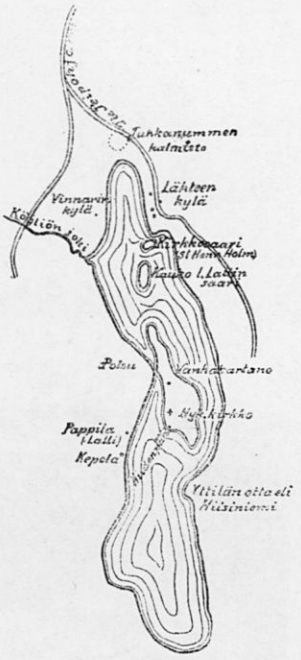

Kuva 53. Köyliönjärven seudun kartta.

Viimeksimainittu saari on nähtävästi se, jolla Messeniuksen mukaan Lallin maatila sijaitsi. Se on vieläkin yhtenä tilana, nimeltään Vanhakartano. Keskiajalla kartano kuului Turun piispoille. Näiden omaisuutena se mainitaan aikaisintaan v. 1365[4] ja yhtäjaksoisesti aina vuoteen 1517.[5] Sittemmin se on ollut allodiaalisäterin luontoinen. Saarella on myös pitäjän nykyinen kirkko. Tämän saaren pohjoispuolella on pieni saari nimeltään Kauko eli Lallin saari ja sen pohjoispuolella vieläkin pienempi saari, jota sanotaan Kirkkokariksi eli Kirkkosaareksi. Se on jo aivan lähellä, vain n. 200 metrin päässä järven itäisestä rannasta Lähteenkylän kohdalla. Kun tällä pikkusaarella on vanhemmissa kartoissa, m. m. vuosilta 1688 ja 1700, nimenä myös P. Henrikin saari, »St. Henriks Holm»,[6] on sitä lähinnä ajateltava Messeniuksen mainitseman P. Henrikin muistokappelin paikaksi. V. 1422 mainitaan näillä seuduin myöskin Lähteen kappeli, jonka nimityksen on arveltu tarkoittavan kappelia mainitulla Kirkkosaarella.[7] Kappelia ympäröivistä niityistä käytetty nimitys, »aengena wider keldona capellis»,[8] on kumminkin outo sovellettavaksi puheena olevan pikkusaaren kappeliin, joka sentään on niinkin kaukana rannasta kuin 200 metrin päässä ja jolle odottaisi P. Henrikin kappelin nimeä. Pikemmin herättää tällaisen kappelinimityksen esiintyminen kysymyksen siitä, eikö Lähteenkylässä, joka on Köyliön manteretta ja jonka niityistä kappelin yhteydessä on puhe, ole tähän aikaan ollut omaa kappelia. Tähän viittaisi nimenomaan Kirkkoniemiminiminen niemeke Lähteenkylän rannassa, jolla tiedetään olleen vanha hautausmaa.[9]

Kuva 54. Köyliön Kirkkosaari Kaukosaaresta nähtynä. Kirkkosaaren takana Kirkkoniemi, jonka takana on Lähteenkylä.

Suomalainen piispa Henrikin surmaruno kuvailee myöhemmissä kehittyneissä toisinnoissaan piispan kuolinmatkaa seuraavasti. Piispa Henrik ajaa seuralaisensa kera, jonka runo tekee milloin Eerikki-kuninkaaksi milloin pieneksi piltiksi, järven itäpuolista tietä nähtävästi pohjoisesta käsin. Lähelle Lähteen kylää saavuttaessa tulee seuralaisen nälkä. Silloin sanoo piispa Henrik: pian tulee talo, Lalloila on Lähteen takana (toisissa toisinnoissa myös Lahden takana), siellä syödään ja pidetään lepohetkeä. Taloon saavuttaessa Lalli ei ole kotona. Hänen vaimonsa Kerttu ottaa vieraat kylmästi vastaan. Ruokaa ja juomaakin on vieraiden otettava pakkokeinoin, mutta maksu suoritetaan kaikesta. Syötyään vieraat jatkavat matkaansa. Lallin tullessa kotiin vaimo valehtelee talossa käyneiden vieraiden väkivaltaisesta ruokavarain ja heinäin otosta, jota muka eivät edes maksaneet. Silloin Lalli suuttui, sieppasi pitkän kirveensä ja lähti hiihtämään vieraiden jäljessä. Nämä hän tapasikin järven jäällä ja surmasi piispan. Jos kohtaamispaikka oli ennenmainitun Kirkkokarin lähellä, oli piispan tarkoitus palata Lallin saaresta takaisin tielle Lähteenkylän kohdalta. Mutta matka keskeytyi surmapaikalla.[10] Siitä alkoi piispan ruumiin kuljetus toisin juhdin, kuten aikaisemmin on kerrottu.

Surmavirren kertomuksessa ovat eräät yksityiskohdat, kuten omavaltainen kestityksen otto, kostajan murha-ase ja todennäköisesti nimikin, hänen vaimonsa kantelu ja kenties lisäksi jokin muukin yksityispiirre vieraasta aiheesta peräisin, niinkuin jo aikaisemmin on huomautettu. Mutta muutoin on kertomuksella siksi yksityiskohtainen paikallinen väritys, että sitä on vaikea ymmärtää ilman todellisuusmuistelmia kertomuksen pohjana. Joka tapauksessa on itse päätapauksen tapahtumapaikkaan ja sen yhteydessä oleviin paikallisiin suhteisiin jo vanhoina aikoina horjumattomasti uskottu; siitä todistaa Messeniuksen kertomus muistokappelin rakentamisesta murhapaikan läheiselle pikkusaarelle, jolla sitten on P. Henrikin saaren nimi. Kappelin rakentajaksi Messenius tietää erään hurskaan yksityishenkilön.

Tieto muistokappelin perustamisesta pyhän miehen surmapaikalle on itsessään suurta mielenkiintoa ansaitseva. Tällainen toimenpide on näet varhaisemmalla keskiajalla ollut varsin yleinen ja aiheutunut siitä käsityksestä, että elävien rukous vainajan sielun puolesta vielä voi koitua tämän hyväksi. Tietysti edellytti toimenpide myös vainajan omaisten tai muiden kannattajain ekonomista kykeneväisyyttä ja harrastusta kappelin aikaansaamiseksi. Erityisesti tuli kappelin rakentaminen kysymykseen väkivaltaisesti kuolleen vainajan kuolinpaikalla. Täten surmansa saanut joutui näet kuolemaan nauttimatta viimeisiä armonvälikappaleita. Tätä puutetta voivat ajan käsityksen mukaan korvata jälkeenjääneiden rukoukset vainajan sielun puolesta etenkin hänen kuolinpaikallaan. Niistä oli koituva lievennystä vainajan sielulle kiirastulessa.[11] Tämän vuoksi kiirehtivät ylhäiset, erittäinkin kuningassuvut, rakennuttamaan rukouskappelin väkivaltaisesti kuolleen omaisensa surmapaikalle. Muutama esimerkki läheisestä Skandinaaviasta lienee omansa valaisemaan tätä kysymystä.

7 p:nä tammik. 1131 surmasi kuningas Nilsin poika Magnus Tanskassa Obotriittien entisen kuninkaan, herttua Knut Lavardin, Haraldstedin metsässä lähellä Ringstediä. Kuolinpaikalle rakennuttivat omaiset rukouskappelin kivestä. 8 p:nä marraskuuta 1169 tämä kansan rakastama herttua julistettiin pyhimykseksi. Hetimmiten tämän jälkeen kappeli laajennettiin marttyyrin muistokappeliksi, joka tuli hurskaiden ahkerasti käyttämäksi pyhiinvaelluspaikaksi.[12] Myöhemmin joutui Knut Lavardin poika, sittemmin kuningas Valdemar I, taisteluun sillä välin kuninkaaksi tullutta serkkuaan Sven Erikinpoikaa vastaan. Vastustajat kohtasivat v. 1157 toisensa Grathekankaalla. Sven joutui tappiolle ja pakeni valepukuun puettuna. Mutta pakomatkalla hänet tunnettiin, jolloin hän sai surmansa talonpoikain kädestä. Sen jälkeen talonpojat hautasivat hänen ruumiinsa suon partaalle lähelle surmapaikkaa. Myöhemmin hänelle rakennettiin rukouskappeli haudan viereen.[13] Samoin rakennettiin kuningas Erik Glippingin, Valdemar Seierin pojanpojan,

kuolinpaikalle samanlaatuinen rukous- eli parannuskappeli (Botskapell).[14] Muutamat tanskalaiset aatelismiehet tappoivat hänet v. 1286 metsästysmatkalla Finderupissa.

Ruotsistakin tunnetaan tällaisia kuolinpaikkakappeleita useita. Kuningas Sverker I:n tappoi v. 1155 hänen tallirenkinsä jouluaamuna kirkkomatkalla. Hänen kuolinpaikalleen Alvastraan rakennettiin hakatusta kivestä kappeli, joka samalla tuli hänen ja hänen perheensä hautakappeliksi. Kuten tunnettua, hänestä tuli myös sukunsa pyhimysehdokas, ja hän joutui tästä arvosta kilpailemaan Eerikin suvun ehdokkaan, sittemmin P. Eerikin kanssa. Pyhimysarvon saanti näyttää Sverkerillekin onnistuneen, joten Sverker-kappelistakin tuli marttyyrin muisto- ja kulttikappeli.[15] Samanlaatuinen muisto- ja kulttikappeli rakennettiin myös paikalle, jossa P. Eerik v. 1160 sai surmansa. Tämä oli lähellä sitä kohtaa Itäisessä Aarosissa eli nyk. Upsalassa, jolle sittemmin Upsalan uusi tuomiokirkko rakennettiin.[16] Tuomiokirkon valmistuttuakin pidettiin tätä kappelia yllä, jopa se uusittiin 1330-luvulla tiilikappeliksi.[17] Piispoille rakennetuista muistokappeleista mainittakoon P. Botvid-piispalle († 1120) rakennettu, jonka vainajan veli v. 1129 pystytti. Se on tunnettu Bot(-vid)-kirkko Södermanlannissa, joka jo v. 1176 uusittiin kiviseksi.[18]

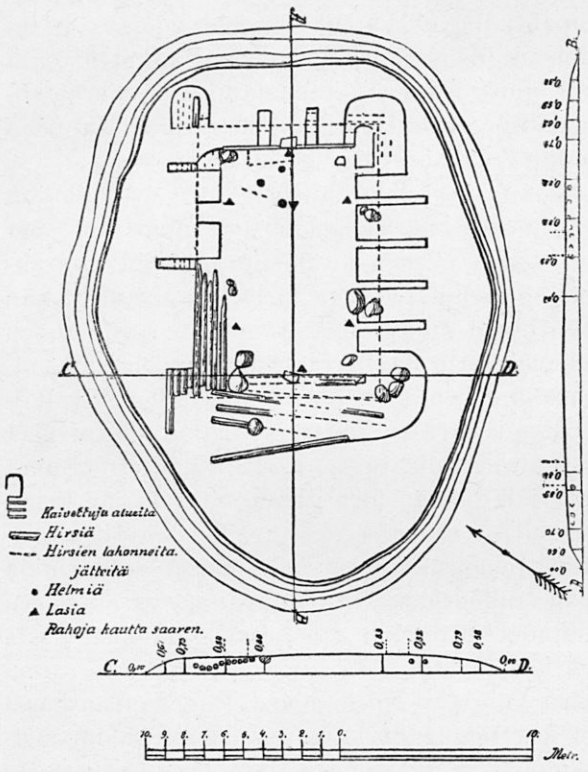

Kuva 55. P. Henrikin muistokappelin asemapiirros. Köyliö.

P. Henrikin muistokappelilla, jos sellainen todellakin oli hänen kuolinpaikallaan tai sen lähellä, olisi siis aikalaisia kyllä läheisissä naapurimaissa. Kirkkosaarella toimitettu tutkimus on osoittanut, että Messeniuksen ilmoitus tässä kohden on oikea. Lyhyt selonteko tästä kappelista, jonka tutki-

muksen tulokset jo aikaisemminkin ovat tulleet julkaistuiksi,[19] on senvuoksi tässä paikallaan.

Saari, jonka näemme kuvassa 54 katsottuna läheisestä Kaukosaaresta Lähteenkylään päin, minkä ranta siintää taustalla, ei ole suurempi kuin 27 m pitkä ja 20 m leveä. Saaren pituussuunta on lounaasta koilliseen. Se on niin matalakin, että sen korkein kohta nousee tuskin 90 cm järven keskiveden pinnasta. Tästä vähäpätöisyydestä huolimatta on saarella tavattu kappelin perustukset. Tämä kappeli ei saaren pienuuden ja rantojen mataluuden vuoksi ole voinut olla kovinkaan iso. Sen perustuksia tutkittaessa vv. 1904—5 todettiin sen sisäinen pituus n. 12 ja leveys n. 8 metriksi, jolloin kappelin pituussuunta seuraa saaren vastaavaa suuntaa ja on siis lounais-koillinen.

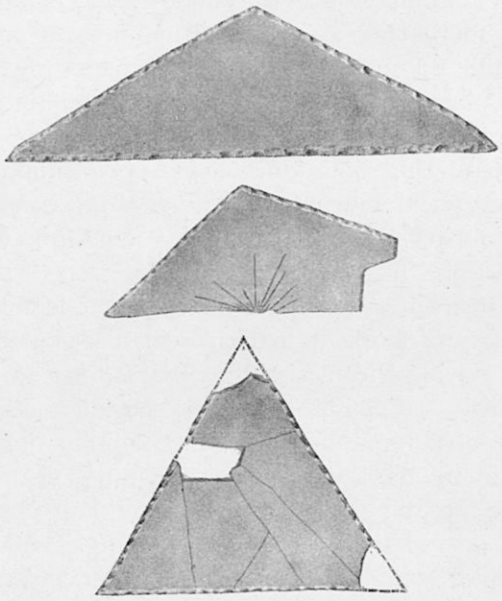

Kuva 56. Ikkunaruutuja P. Henrikin kappelista Köyliössä.

Asemapiirros saaresta ja kappelin pohjasta (kuva 55) valaisee sen aseman muotoa. Kuten tästä nähdään, on kappeli ollut täysin suorakaiteinen. Siinä ei ole ollut kuoritai apsis-ulkonemaa, ei myöskään asehuoneita. Koko kappelin pohja oli suunnattoman harmaakivimäärän peittämä, joten jo tästä voi otaksua kappelin olleen harmaasta kivestä rakennetun. Tämän otaksuman vahvisti rakennuksen perustuksen tarkastus. Perustus lepää näet vankalla pohjavarustuksella, johon kuuluu paalutus n. 10 cm:n vahvuisin pyörein koivupaaluin — niiden pituus oli tutkittaessa n. 50 à 60 cm — ja näiden päällä seinäin suuntaa seuraava hirsiperustus. Hirret ovat niinikään pyöreitä, ja niitä on ladottu paikoin seitsemänkin vierekkäin, joten perustus on ulottunut hyvän matkaa seinäin ulkopuolellekin. Tämä onkin ollut välttämätöntä saaren mataluuden vuoksi, koska korkean veden aikana vesi on voinut nousta kappelin perustuksiin asti. Mainitun pohjavarustuksen päälle on perustus tehty harmaasta kivestä noin puolentoista metrin vahvuiseksi, jotapaitsi kappelin länsiosassa, jossa pohjamaa on pehmeämpää kuin itäosassa, on kivillä vahvistettu ulkoista vierustaakin. Itse seinäin paksuus on ollut n. 1,30 m, mikä voidaan todeta pohjoisseinän itäosalla, jossa seinääkin vielä oli säilyneenä.

Perustuksessa on siis noin 20 cm:n vahvuinen ulkoinen sokkeli. Seinät samoinkuin perustuskin, alimpia kivikertoja lukuunottamatta, on muurattu kalkkilaastilla keskiajan tavalliseen juottomuurin tapaan, niin että ainoastaan ulko- ja sisäkuori ovat säännöllisessä limityksessä sisuksen ollessa sekakiveä ja laastia.

Ikkunain ja ovien paikat eivät enää olleet määrättävissä, niiden muodosta puhumattakaan. Irtonaisina tavatut tiilenpalaset tekevät luultavaksi, että niin ikkunain kuin ovienkin pielet ovat olleet tiilestä. Tiilikoko on ollut 25—27 × 12,5 × 8,5—9 cm, siis jotenkin sama, jota Turun tuomiokirkossa on käytetty 1300-luvulla. Ikkunalasia sen sijaan on tavattu koko kappelin pohja-alalta, jopa joitakin kokonaisia ruutujakin, jotka osoittavat lasin käsittelyssä käytetyn murtorautaa (kuva 56). Lasilöytöjen runsaudesta etenkin kirkon kuoripäässä voi päättää, että ainakin kappelin kuoripäädyssä on ollut ikkuna. Tämän lisäksi voidaan otaksua, että eteläseinässä on ollut kaksi ja kenties länsipäädyssä, täällä nähtävästi olleen pääsisäänkäytävän yläpuolella, yksi ikkuna, koska tämänkin seinän keskikohdalta on lasia tavattu.

Kappeli on siis ollut kivinen (vrt. kuv. 57). Mikäli sen hatarista jäännöksistä, sen pohjamuodosta ja sen tiiliaineesta voidaan päättää, on sen rakennusaika lähinnä sijoitettava 1300-luvun jälkipuolelle tai 1400:n vaiheille. 1400-luvun alussa tulee näet ainakin Turun seuduilla käytäntöön toinen tiilimuoto, pitempi ja leveämpi kuin kappelissa käytetty, mutta samalla ohuempi, paksuudeltaan enintään n. 8 cm. Tämä aikamääräys saa myös vahvistusta siitä, että varhaisimmat ajalleen määrättävissä olevat irtolöydöt täällä alkavat vasta 1300-luvun jälkipuolelta, eli tarkemmin sanoen ovat Albrekt Mecklenburgilaisen (1364—1389) rahoja.

Lähempi vertailu ennenmainittuihin Skandinaavian muistokappeleihin saattaa antaa lisävalaistusta meidän kappelimmekin erikoislaadulle. Sverker-kappeli Alvastrassa, jonka asemaa ja rakennetta kuvat 58 ja 60 valaisevat, on samoin kuin Köyliön kappeli suorakaiteinen ilman erityistä kuorirakennusta ja ilman asehuoneita.[20] Se on sisältä mitaten 14 m pitkä ja vajaa 7 m leveä, siis suurin piirtein katsoen hyvin samaa kokoa kuin Köyliön kappeli. Sen pituussuunta poikkeaa myöskin itä-lännen suunnasta samoin kuin Köyliön kappelin, maastosta johtuen. Rakenne on Sverker-kappelissa jalompaa kuin Köyliön, se kun on hakatusta kivestä. Seinän vahvuus Sverker-kappelissa on 1,20 m, Köyliössä n. 1,30 m, mutta kummassakin on seinistä ulkoneva ulkopuolinen sokkeli. Oviaukkoja Sverker-kappelissa on ollut sekä länsipäädyssä että eteläseinän kuoriosassa. Ikkunoista on tavattu hakatusta luonnonkivestä tehtyjä pieliosia, mutta ei paikoillaan, joten ikkunain sijoitus sielläkin jää tuntemattomaksi. Köyliössä ikkuna- ja ovipielet ovat todennäköisesti olleet tiilestä. Lattiana on Sverker-kappelissa ollut tiiviiksi tallattu

Kuva 57. P. Henrikin kappelin perustusta Köyliössä.

maa, joka Köyliössäkin luultavasti on tehnyt lattian virkaa. Sverker-kappeli on samalla ollut Sverker-suvun hautakappeli, jolloin kappelin kaikki haudat ovat olleet kannellisia kivipaasihautoja kappelin lattialla. Köyliön kappelista ei ole tavattu minkäänlaista merkkiä hautaamisesta.

Samaa tyyppiä kuin Sverker-kappeli on ollut myös Sven Grathen muistokappeli Tanskassa. Sen rakenteesta ei kumminkaan ole lähempää tietoa. Eräällä kartalla vuodelta 1793 on sen pohja-ala merkitty ulkoa mitaten n. 15 × 12 m:n laajuiseksi. Myöskään hautaamisesta kappeliin ei ole tietoa. Itse kuningas Sven Grathenkin hauta oli kappelin ulkopuolella.[21]

Knut Lavardin kappeli Tanskassa on ollut toista tyyppiä kuin edellämainitut. Siinä on näet ollut erityinen kuorirakennus ja puolipyöreä apsis (kuva 59). Runkohuone siellä oli alkuaan n. 13,5 m pitkä ja 6,5 m leveä, mihin tulee lisäksi n. 5,20 m:n pituinen ja n. 4,40 m:n levyinen kuori. Mitat ovat sisämittoja. 1100-luvun jälkipuoliskolla jatkettiin kappelin runkoa länteen n. 4,10 m:n pituisella eteishallilla, jonka yläpuolella mahdollisesti kohosi torni. Hallin yhteydessä oli kappelin pääsisäänkäytävä länsiseinän keskikohdalla. Perustuksen vahvuus tässä kappelissa on ollut n. 1,25 m, mutta seinäin

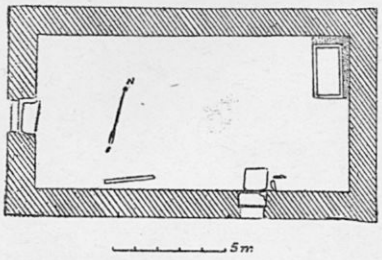

Kuva 58. Sverker-kappelin asema, Alvastra, Ruotsi.

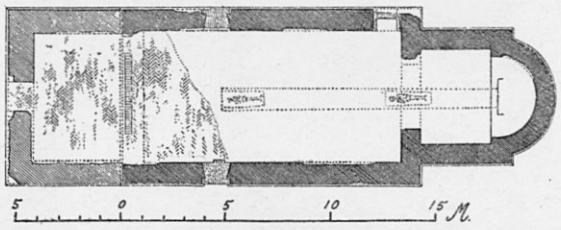

Kuva 59. Knut Lavard-kappelin asema, Ringsted, Tanska.

vain n. 0,85 m, joten ulkoinen sokkeli on ollut huomattavan vahva. Sokkeli on kaikissa näissä kappeleissa tarjonnut kappelin ulkopuolella oleskeleville hyviä istuinpaikkoja, mikä kappeleissa pyhiinvaelluksissa käyneille onkin ollut tervetullut. Seinät ovat täälläkin hakattua kiveä. Kappeli on saanut holvinsa vasta myöhemmällä keskiajalla, jota ennen se on ollut ilman holveja. Tälle kannalle on Köyliön kappeli jäänyt koko ajakseen, sillä sieltä ei ole minkäänlaisia merkkejä holveista tavattu. Lavard-kappelissa on tavattu ainoastaan kaksi hautaa, jotka molemmat ovat olleet ilman arkkua. Toinen näistä, runkohuoneen keskellä, oli miehen, toinen, triumfikaaren alla, naisen, jolla oli rukousnauha käsissään. Molemmat ovat myöhemmältä keskiajalta, ja niiden arvellaan olleen täällä kuolleita pyhiinvaeltajia.[22]

P. Eerikin muistokappeli Upsalassa oli puusta rakennettuna olemassa luultavasti jo v. 1273, jolloin P. Eerikin luut Vanhasta Upsalasta uuteen siirrettyinä kenties siinä saivat tilapäisen säilytyspaikan, kunnes rakenteilla olevan uuden tuomiokirkon sisälle v. 1290 rakennettu puukappeli tuli niiden väliaikaiseksi säilytyspaikaksi.[23] Minkälainen tämä kappeli muutoin oli, siitä ei ole tietoa. Se oli rakennettu lähelle sitä paikkaa, jossa kuningas Eerik oli saanut surmansa (circa locum passionis ejus). 1330-luvulla rakennettiin kappeli uudestaan tiilistä kaniikki Arneruksen toimesta. Se sai silloin puhtaasti goottisen rakenteen, monisivuisen kuoripäädyn ja pienen sivukappelirakennuksen kuorin kohdalle eteläsivulle. Tämän jälkeen kappeli kuvattiin m. m. Upsalan kaupungin sinettiin. Tarkemmat mittaukset kappelista on tehnytPeringskiöld ilmoittamatta kumminkaan mittakaavaa, joten sen suuruussuhteet jäävät selvittämättä. Kuvat 61 ja 62 valaisevat kappelin muotoa edelleen. Sen tukimuurijärjestelmä edellyttää kappelin olleen holvatun. Ikkunoita siinä on ollut, paitsi kuorin murtoseinissä, 3 kpl. kummallakin pitkällä seinällä. Länsipäädyssä oli kappelin ainoa sisäänkäytävä. Kappeli paloi useamman kerran, viimeksi v. 1702, minkä jälkeen se purettiin.[24]

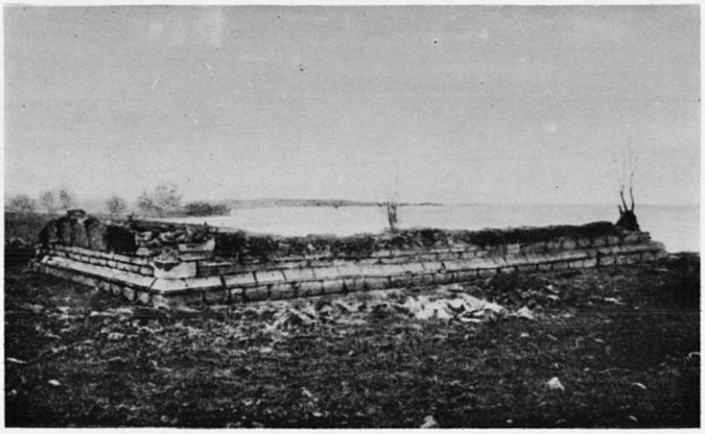

Kuva 60. Sverker-kappelin perustus. Alvastra.

Verrattuna edellämainittuihin muistokappeleihin on P. Henrikin kappeli Köyliössä jäänyt vaatimattomaksi, mutta kappelin yleinen luonne on ilmeisesti sama kuin näiden, samoin kuin sen koko on jotenkin sama. Se on ulkopuolella varsinaisen seurakunnallisen kirkkokäytön, mikä näkyy siitäkin, että sitä ei ole ainakaan yleisemmin käytetty hautaamiseen. Skandinaaviankin vastaavissa kappeleissa on hautaaminen vain erikoistapauksissa tullut kysymykseen. Myöskään hautausmaata sillä ei ole voinut olla. Se on pääasiallisesti ollut yksinäisten pyhiinvaeltajain käyttämä ja tullut suurempien kansanjoukkojen kokouspaikaksi samalla kertaa vain määrätyillä P. Henrikin juhlilla, kuten Messeniuksen kertomuksesta käy ilmi.

Kun P. Henrikin muistokappeli Köyliön kirkkosaaressa on siis ollut kivestä, ja Messenius, jonka tiedot tästä kappelista muutoin ovat osoittautuneet paikkansa pitäviksi, ilmoittaa sen olleen puisen, nousee kysymys, miten on selitettävä Messeniuksen tässä kohden ristiriitaiselta näyttävä tiedonanto. Jos Messeniuksen tietoa puukappelista on katsottava todellisuuteen perustuvaksi, täytyy sen kohdistua joko aikaan ennen edelläkerrotun kivikappelin rakentamista tai aikaan, jolloin kivikappeli jo on ollut alkuperäisestä käytöstään poissa ja sen sijalla jotakin, joka on saattanut aiheuttaa sen käsityksen, että kappelikin olisi ollut puusta.

Mitä ensinnäkin tulee ensiksimainittuun olettamukseen, ei sekään semmoisenaan näytä mahdottomalta. Olemmehan edellä nähneet Skandinaavian muistokappelien useassa tapauksessa tulleen ensinnä puusta ja sittemmin kivestä rakennetuiksi. Näin on ollut laita P. Botvidin ja P. Eerikin kappelien, joista edellisen uusinta tapahtui 47:n ja jälkimmäisen kenties n. 60 à 70 vuoden väliajan jälkeen. Sama on mahdollisesti ollut Sven Grathen kappelin laita, joka sekin ehkä aluksi oli puusta.[25] Heikkona viittauksena vanhemman puukappelin mahdollisuuteen Köyliön kappelin paikallakin voitaisiin kenties pitää erästä lovitettua hirttä, joka tavattiin kivikappelin perustuksen alaisesta puu-

vahvistuksesta ja joka näytti olevan lattianiskan tapainen. Tällaisessa asemassa hirsi ei ole voinut palvella kivikappelissa, jonka perustuksen alla se oli. Samoin havaittiin erään pinnaltaan lahon hirren päässä selvä sahan jälki, joka ulottui vain kappaleen matkaa pinnasta, minkä alapuolelta puu oli katkennut. Tällaisen puun voisi ajatella vanhaksi seinähirreksi, joka on katkennut nurkan veistoksesta. Lahoamistilan vuoksi ei käynyt varmuudella päättäminen puun mahdollisesta veistämisestä muutoin seinähirreksi. Siinäkin tapauksessa, että mainitut ja ehkä lahonneiden hirsien joukossa olleet useammatkin puut olisivat olleet peräisin vanhemmasta puurakennuksesta, jää myös mahdollisuudeksi että ne, niinkuin perustuksessa tavatut käsittelemättömätkin puut, on tuotu muualta, joten ne eivät semmoisenaan anna varmaa todistusta paikalla olleesta puukappelista. Puukappeli tällä perin matalalla saarella ei myöskään näyttäisi voineen olla kovin pitkäaikainen, koska kovemmilla tuulilla aallokko on voinut ulottua kappelin seiniin asti ja korkean veden aikana puurakennus saarella on voinut joutua suorastaan vaaranalaiseksi. Kivikappelin perustusten turvaamista ulospäin sillä tavoin kuin edellä on kerrottu ja sen yhteydessä toimitetuksi todettua rantain täyttämistä ja korottamista kivillä voitaisiin kenties myöskin pitää edellisen kokemuksen aiheuttamina varovaisuustoimenpiteinä.

Että P. Henrikin muistokappeli olisi voinut saada yksityisen rakennuttajan, jota Messeniuksen maininta edellyttää, jo 1300-luvun jälkipuoliskoa aikaisemmin, ei historiallisten olojemme kannalta katsottuna muutoinkaan näyttäisi herättävän epäilyksiä. P. Eerikin kuolinpaikalla, tämän pyhimyksen, jonka esikuva niin monessa muussa suhteessa on vaikuttanut meidän kansallispyhimyksemme kulttikehityksen yksityiskohtiin, oli muistokappeli olemassa jo 1200-luvun lopulla. Toimenpiteet Nousiaisissa P. Henrikin hautamuistokultin keskittämiseksi pitäjän uuteen kivikirkkoon jo 1300-luvun alkupuolella ovat voineet olla propagandana myös kuolinpaikkakultin aikaansaamiseksi. Tähän tulee lisäksi, että näihin aikoihin voidaan ajatella paikallisten muistojen piispa Henrikin kuolintapauksista kirkollisen legendan elävöittäminä kiteytyvän siihen Köyliön paikallisiin yksityiskohtiin liittyvään muotoon, jossa ne ovat joutuneet suomalaiseen piispa Henrikin surmarunoon ja siinä säilyneet. Ensimmäisenä tuloksena näistä muistelmista voitaneen pitää kirkon toimenpidettä piispan surmaajan entisen maaomistuksen, Köyliön saaren, hankkimiseksi Suomen piispan pöytään kuuluvaksi. Tämä on mahdollisesti tapahtunut piispa Hemmingin aikana, jonka loppuvuosina saari mainitaan piispan omistamana. Seuraava tulos saattaisi olla itse kuolinpaikan kunnioittaminen kappelilla, mikä myöskin olisi voinut tapahtua jo 1300-luvun alkupuolella. Tällä tavoin syntyisi myöskin otaksuttavissa oleva aikamäärä, jonka jälkeen puukappelin uusiminen kiviseksi kyseessäolevalla paikalla olisi voinut käydä

tarpeelliseksi. Siksi kunnes vertaamalla toisiinsa Messeniuksen muitakin tietoja, jotka kenties voisivat pohjautua samaan tietolähteeseen, josta Köyliön kappelia koskeva on saatu, on voitu osoittaa lähteelle varma aikamääräys, täytyy kysymys kivikappelia aikaisemmasta puukappelista kumminkin merkitä ratkaisemattomaksi mahdollisuudeksi.

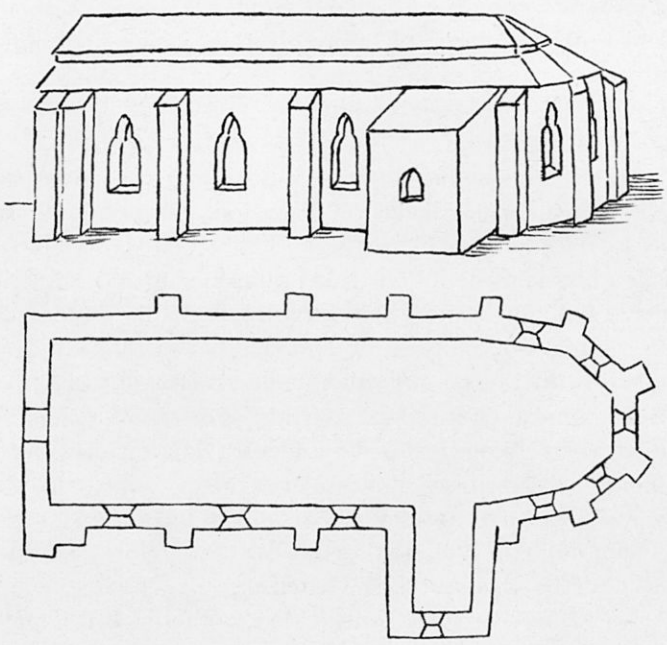

Kuvat 61 ja 62. P. Eerikin muistokappeli Upsalassa. Asema ja eteläinen julkisivu. Peringskiöldin mukaan.

Mitä sitten tulee siihen mahdollisuuteen, että Messeniuksen tieto puukappelista kohdistuisi kivikappelin varsinaisen käyttöajan jälkeiseen aikaan, näyttää silläkin olevan tukea paikallisissa oloissa. Tässä ansaitsee ensinnäkin huomiota Messeniuksen oma kertomus, jonka loppuosa on muodoltaan sellainen, että se näyttää kohdistuvan hänen omaan aikaansa. Hän näet kerrottuaan kappelista ja siitä, että sen luo muinoin kokoontui paljon kansaa hartausharjoituksiin, jatkaa, että joka vuosi kesäkuussa sinne (vieläkin) kokoontuu suuri kansanjoukko pitämään markkinoita, jolloin jokainen kiroilee Lallia, heidän apostolinsa surmaajaa. Näyttää ilmeiseltä, että tässä jo on kysymys P. Henrikin kuolinpaikkakultin aikanaan aiheuttamista jälkimenoista, joilla ei enää ole muuta yhteyttä alkuperäisen kirkollisen kultin kanssa kuin että siellä silloin ehkä kiroiltiin Lallia. Onko näin ollen ajateltavissa, että piispa Henrikin kuolinpaikkakappeli oli 1600-luvulla muuttunut markkinapaikaksi ja että sitä olisi menestyksellä voitu käyttää tähänkin tarkoitukseen? Kappelin, jonka lattiapinta-ala oli n. 70 m² ja jonka ympärillä oli rantaa lisäksi n. 390 m², ei luulisi voineen sopia kovin suuren kansanjoukon kokouspaikaksi, varsinkaan markkinainpitotarkoituksessa, jolloin tavaratkin vaativat tilansa. Toiselta puolen olisi ihmeellistä, että kappelista, jos se olisi ollut paikallaan vielä 1600-luvulla, ei olisi minkäänlaista tarkempaa tietoa säilynyt meidän

päiviimme. Pidän näin ollen todennäköisenä, että kappeli jo kauan ennen Messeniuksen aikoja oli raunioitunut, mikä juottomuuriselle kivirakennukselle tapahtuu piankin, kun se jää kattovuotojen alaiseksi, ja että Kirkkosaaresta oli jo silloin tullut se rauniosaari, joka se paikan tutkimiseen ryhdyttäessäkin oli.

Mutta eri tahoilla säilyneet muistelmat viittaavat siihen, että saarella kappelin häviämisen jälkeen on ollut jonkinlainen puurakennus. Tästä mainitsee J. A. Lindström kirjeessä 28/8 1868 jätteenä vielä »miespolvi» sitten olleen yhden hirsikerran, jolloin rakennuksen suuruudeksi voitiin arvioida 9 × 9 m,[26] ja K. Killinen sanoo 1870-luvulla paikalla käydessään nähneensä saarella »muutamia isoja hirsiä».[27] Nämä eivät mitenkään voineet olla samoja, joita saarta tutkittaessa suurella työllä kaivettiin esille kappelin perustuksista. Tähän puurakennukseen saattaa soveltua kirkkoherra Salmisen kuulema muistotieto rakennusta suojanneesta laudoituksestakin, samoinkuin muisto rakennuksen seinissä olleista renkaista veneiden kiinnittämistä varten.[28] Viimeksimainittu tieto viittaisi siihen, että tämä rakennus olisi ollut sijoitettuna jollekin kohtaa lähelle rantaa, jolloin saarelle olisi jäänyt parempi liikkumistila kaupantekoa varten.

Edellä on kerrottu Nousiaisten vanhoilla kirkonpaikoilla ylläpidetyn pieniä puurakennuksia kirkkojen kuoriosan suojana ja muistona hävinneistä kirkoista. Se puurakennus, josta Köyliön kirkkosaarella on muistoja, saattaa hyvin olla samaa tarkoitusta varten paikalleen noussut, ja se oli silloin sijainnut kappelin kuoriosan kohdalla saaren itärannalla. Tämä saattaa olla se »puukappeli», jonka muistot ovat säilyneet paikkakuntalaisten kertomuksissa. Näin on myös Messenius voinut joutua merkitsemään puukappeliksi sen, jonka hän käyttämästään vanhemmasta lähteestä on saanut tietää paikalla olleen. Tässä kohdin ansaitsee huomiota sekin, että Messeniuksen tieto on esitetty kahdessa jaksossa: Scondiassa on vain mainittu, että piispa Henrikin kuolinpaikan lähellä olleelle pienelle saarelle on aikojen kuluessa tullut rakennetuksi marttyyrin muistokappeli, ja tarkemmat tiedot seuraavat vasta riimikronikassa. Viimeksimainittuihin kuuluu tieto puukappelista, ilmoitus, että kappelin oli rakennuttanut hurskas mies, sekä muistot marttyyrin kuolinpaikan palvonnasta muinoin kuin myös markkinain pidosta siellä vuosittain kesäkuussa vielä hänen aikanaan. Tässä kuvastuu siis selvästi hänen tietoainestensa kaksi eri kerrostumaa, joista Scondiaan otettu voi olla hänen käyttämästään vanhasta lähteestä, kun taas riimikronikan lisätiedot näyttävät kirjeenvaihdon välityksellä tai muulla tavoin paikkakunnalta hankituilta ja ovat osaksi siellä eläneisiin muistoihin, osaksi silloin vielä vallinneihin olosuhteisiin perustuvia. Näin ollen Messeniuksen puhe puukappelista ei ollenkaan koskisi Kirkkosaaren varsinaista kappelia, vielä vähemmin

valaisisi kysymystä puukappelin mahdollisuudesta paikalla ennen kivikappelin rakentamista.

Sen sijaan saattaa ilmeisesti paikkakunnalla tavattu muisto siitä, että kappelin olisi lahjoittanut yksityinen henkilö hurskaasta harrastuksesta, olla todellisuuteen perustuva, semminkin jos lahjoittajalla, niinkuin tässä tapauksessa näyttää olleen laita, on ollut oma muistomerkkinsä paikkakunnalla. Tästä seikasta on tohtori Jaakkola kirjoituksessaan P. Henrikin kappelista huomauttanut.[29] Tämä muistomerkki on hautakivi, joka viimeksi on ollut Köyliön nykyisen kirkon ja kellotapulin välillä Köyliön saarella porraskivenä. Kiven kirjoitus on kulunut niin, että siitä on voitu tulkita vain alkuosa: »Herran vuonna 1378, elokuun 26 p:nä kuoli Herra . . .» (Anno Domini MCCCLXXVIII Feria. V. post. Festum. B [artolo] mei obiit Dominus . . . .)[30] Tohtori Jaakkola on edellyttänyt, että tämä nimeltään tuntemattomaksi jäänyt lahjoittaja on valinnut hautapaikkansa marttyyrin kuolinpaikalle lahjoittamassaan kappelissa, josta kivi sittemmin on siirretty Köyliön nykyisen kirkon yhteyteen. Jos otamme huomioon, miten Räntämäellä Koroisten vanhasta piispankirkosta tämän hävittyä siirrettiin pitäjän myöhemmin rakennettuun uuteen kivi kirkkoon m. m. Ingigerdin tunnettu hautakivi v:lta 1215, ja Ulvilan kirkkoon useita hautakiviä sitä vanhemmasta Liikistön kirkosta,[31] muita samanlaatuisia siirtoja mainitsematta, voimme hautakiven siirtoa Köyliön hävinneestä marttyyrikappelista pitäjän käytännössä olevaan kirkkoon pitää luonnollisena tavanmukaisena toimenpiteenä. Lahjoittaja on näin ollen saattanut olla ainoa kappelissa hautansa saanut, samoinkuin hänen hautakivensä on ainoa senaikuinen Köyliössä. Jos henkilö, jonka muisto on hautakiveen kiintynyt, todellakin on ollut P. Henrikin marttyyrikappelin perustaja Köyliössä, on hän, noudattaen Arnerus-kaniikin esimerkkiä Upsalassa kolmisenkymmentä vuotta aikaisemmin, rakennuttanut kappelinsa kivestä ja mahdollisesti itse joutunut lepäämään ikuista untaan P. Henrikin suojeluksessa kappelin yksinäisessä hiljaisuudessa, jossa hartaat pyhiinvaeltajat siunasivat hänen tekoaan. Hänen nimensä haihtui hautakivestä, vihdoin muistostakin, mutta maineen hurskaasta miehestä kantoi kivi nimettäkin sukupolvesta sukupolveen tullakseen vihdoin Messeniuksen riimikronikassa ikuistetuksi.

Pyhiinvaeltajain hartaustoimitusten tauottua Köyliön Kirkkosaaren kappelissa loppui myöskin säännöllinen huolenpito siitä. Etäällä ihmisasumuksista, tuulien ja myrskyjen käsissä, kävi kappelin kaiketi puusta tehty vesikatto piankin vuotavaksi, sadevesi imeytyi seinien sisätäytteeseen, jonka pakkanen paloitteli pieniin osiinsa pullistaen pintamuurit ulospäin, eikä aikaakaan niin koko kappeli oli rauniona. Tässä tilanteessa oli kappelin hurskaan perustajan muiston kunnioittamista hänen pyhiinvaeltajain jaloissa toden-

näköisesti jo silloin kuluneen hautakivensä pelastaminen läheiseen pitäjän kirkkoon, jossa se on säilynyt meidän aikaamme asti. Kansanjoukko, joka kaiketi P. Henrikin ruumiinsiirtämisjuhlan aikoihin kesäkuussa jatkuvasti kokoontui kappelisaarelle kaupantekoon, kaipasi kumminkin kappelin muistossa rakkaita piirteitä. Raunioilla toimitettiin tasoitus ja nurmettuvalle sorakummulle kohosi paikkakuntalaisten toimesta pienoinen hirsirakennus heikentämään saaren muutoin kolkkoa autiutta. Vihdoin lakkasi, kenties viranomaisten toimesta, markkinainpitokin saarella, mutta kauan senkin jälkeen kunnioitti kappelisaaren epämääräiseksi käynyttä P. Henrikin marttyyripaikan muistoa järvellä liikkuva kalastaja uhraten saaren kivikkoihin rahasen kalaonnensa kartuttamiseksi tai muu soutaja toiveittensa toteuttamiseksi.[32]

VIII.

Itämeren saarten lähetyspiiri.

Ne muistomerkit, joita edellisissä luvuissa on käsitelty, kohdistuvat piispa Henrikin toimesta järjestetyn kirkollisen hallinnon keskukseen ja piispa Henrikin kuolinpaikan muistoon, joka antaa viittauksen hänen toimintansa paikallisen ulottuvaisuuden suunnasta maassamme. Säilyneiden muistomerkkien valaistua näitä kysymyksiä on kiinnostavaa tutkia, mitkä syyt olivat vaikuttamassa siihen, että kirkollinen hallintokeskus sijoitettiin juuri Nousiaisten seutuun ja että kirkollinen järjestelytoiminta suunnattiin lähinnä pohjoiseen sisämaahan. Saadaksemme valaistusta tähän tulee meidän kirkkoja seurakuntamuistojen pohjalla tarkastaa Ahvenanmaan ja Kalannin kirkollista järjestymistä, josta jo edellä, II luvussa, on sivumennen annettu muutamia viittauksia. Tässä annettavaa esitystä valaisemaan on tarkoitettu kartta kuvassa 63, jossa kosketeltavat kirkkojen paikat on merkitty risteillä ja asutuspaikat pisteillä.

Ahvenanmaalla rajoittuu sen myöhäisin esihistoriallinen asutus suureen pääsaareen, n. s. Ahvenanmaan mantereesen, mihin etelässä suuri Lemlandin saari läheisesti liittyy ja nykyisin muutoinkin luetaan kuuluvaksi. Täällä voidaan tehdä myöskin se havainto, että tämän asutuksen runsaimmat ja valtavimmat jäännökset keskittyvät täkäläisten ikivanhojen kirkkopitäjäin keskuksiin ja että kirkot sijaitsevat nimenomaan keskellä noita vanhan asutuksen keskuksia. Edelleen ansaitsee huomiota se seikka, että Ahvenanmaalta puuttuvat kokonaan kulttuurimuistot pakanuuden ajan kaikkein myöhäisimmältä jaksolta, joka katsotaan alkavaksi n. v:n 1100 vaiheilta. Tälle asianhaaralle on tuskin löydettävissä muuta hyväksyttävää selitystä kuin se, että kristinusko on täällä tullut tunnetuksi ja sen tuomat uudet hautaustavat ja kirkollinen kulttuuri omaksutuiksi niin varhain, että entiset hautaamistavat ja sivistysmuodot ovat jääneet käytännöstä jo ennen mainittua aikaa. Samaa todistaa kirkkojen ja kirkkopitäjäin äskenmainittu suhde vanhoihin

asutuskeskuksiin, joka tekee ilmeiseksi, että seudun kirkollinen järjestäytyminenkin on liittynyt välittömästi jo pakanuuden ajan viimeisen jakson takaisiin oloihin.

Tämä Ahvenanmaan kirkollisen järjestyksen yleinen piirre kuvastuu selvästi siinä vielä nykyäänkin. Kirkot ovat, semminkin Ahvenanmaan keskisellä alueella, hyvin lähellä toisiaan, sijaitsevat kaikki pitäjänsä manneräärillä, ja pitäjät ovat alueiltaan pieniä ja pitkäkkäitä pohjoisen ja etelän suuntaan, riippuen siitä, että asutus avomeren rantapuolilla on vasta myöhemmin tullut pysyväiseksi ja asutusalueineen pitäjiin liitetty. Tämän seikan valaisemiseksi mainittakoon, että esim. Sundin ja Saltvikin kirkkojen väliä (kuva 63, n:o 8, 7) ei linnuntietä ole enempää kuin n. 5 km., Saltvikin ja Finströmin kirkkojen (kuva 63, n:o 7, 4) n. 6 km ja lännessä Eckerön ja Hammarlandin kirkkojen väliä (kuva 63, n:o 1, 2), missä kumminkin on laajoja vesialueita, vain n. 12 km:n matka, joka useassa pitäjässä on rantaseudulta oman pitäjän kirkkoon.

Pitäjäin nykyiset rajoilla määrätyt alueet ovat siis ilmeisesti myöhempää lisää, josta kirkon sijoitus ei ole ollut riippuvainen. Päinvastoin ovat kirkot täällä selvästi havaittavassa, synnyn ja sijoituksen aiheuttamassa suhteessa ainoastaan niiden lähimmän ympäristön asutukseen, joka vielä on tunnettavissa pakanuudenaikaisista asutusjäännöksistä. Joskin Ahvenanmaan kirkkoihin nähden muutamissa tapauksissa voidaan havaita paikallisista olosuhteista riippuvaa satunnaisuutta, kuvastuu niiden sijoituksessa kumminkin selvä, määrätietoisesti järjestävä johto. Tämä käy selville myös niiden keskinäisestä suhteesta ja niiden suojeluspyhimysten valinnasta, josta edempänä tulee lähemmin puhe. Tämän järjestelmän varassa on Ahvenanmaan kirkko myös saanut olla ja vakiintua, koska myöhempi alueellinen ja hallinnollinen järjestely on saanut pääasiassa mukautua siihen. Ahvenanmaan kirkollisen järjestyksen synnyssä ja varhaisessa kehityksessä voidaan siis todeta järjestelmällisen organisoinnin yleisluonne.[1]

Samalla kun edellä sanottu koskee Ahvenanmaan mantereen seurakuntia yleisesti, kosketeltakoon tässä tarkemmin erinäisiä erikoistapauksia.

Hammarlandin seurakunta (kuva 63, n:o 2) on jo alueensa kolmelle suunnalle ulottuvain vesirajain vuoksi mantereen yhtenäisimpiä ja säännöllisimpiä. Sen alueella levittäytyy myöskin jo esihistoriallinen asutus tasaisesti kautta koko pitäjän. Sen kirkko, Aleksandrian P. Katarinalle omistettu, on vanhimpia Ahvenanmaan nykyisistä kirkoista, rakennettu kivestä jo v:n 1200 vaiheilla tai pikemmin kenties tämän sataluvun alkupuoliskolla, sikäli kuin sen ikää yksityiskohtaista tutkimusta suorittamatta voidaan määritellä,. Tähän aikaan soveltuu myös sen suojeluspyhimys kirkkomme arvopyhimysten sarjaan, sillä länsimaisen kirkon yleisiin pyhimyksiin hän liittyy vasta Itämaille tehtyjen

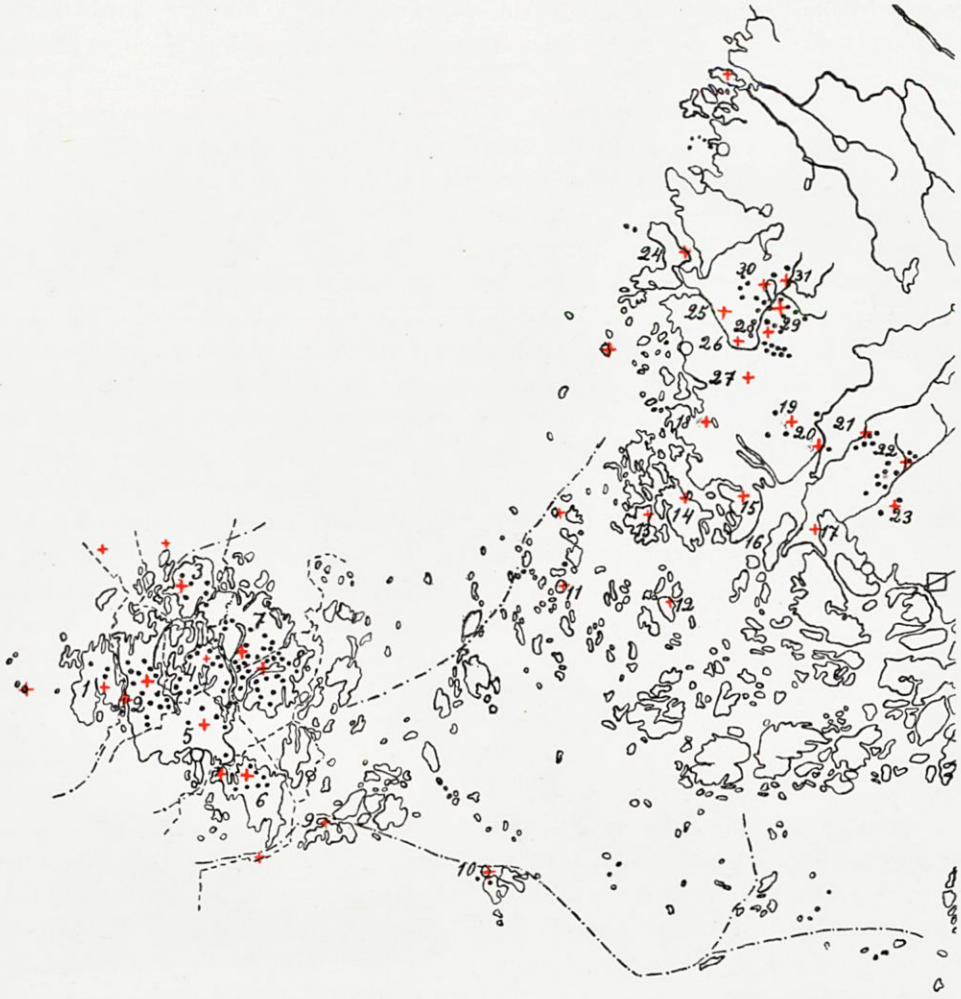

Kuva 63. Ahvenanmaan ja Kalannin varhainen kirkollinen järjestyminen sekä sen suhde asutukseen pakanuuden ajan lopulla.

ristiretkien saaliina, mutta saavuttaa siinä pian suuren kansanomaisuuden. Joka tapauksessa täytyy meidän pitää hänen esiintymistään tämän kirkon suojelijana juuri tähän aikaan nousussa olevan pyhimystulokkaan varhaisimpana esiintymisenä meidän kirkoissamme tässä asemassa. Suojeluspyhimyksen yhteenkuuluvaisuudesta kirkkonsa kanssa on jo aikaisemmin ollut kysymys. Kun tämän seurakunnan perustamisen voidaan katsoa kuuluvan Ahvenanmaan kirkon yleiseen, paljon tätä aikaa varhaisempaan järjestämiskauteen, on mahdollista, että ennen nykyistä kirkkoa seurakunnalla on ollut

toisella paikalla toiselle pyhimykselle omistettu kirkko, joka on jäänyt käytäntöön senkin jälkeen kun uusi seurakuntakirkko valmistui nykyiselle paikalleen.

Tällainen vanha kirkko onkin seurakunnan alueella todettavissa. Se sijaitsi pitäjän läntisellä laidalla Eckerön ja Hammarlandin välisessä Marsundin salmessa olevalla Kappalön saarella (kuva 63, n:o 2), missä se mainitaan käytännössä vielä v. 1544, jolloin se Kustaa Vaasan määräyksestä sai uhrata kellonsa kruunun tarpeiksi.[2] Tämän kirkon suojeluspyhimyksestä ei ole tietoa säilynyt, ei myöskään sen joka tapauksessa ikivanhasta syntyhistoriasta. Jos edellytämme, että tämäkin kirkko palautuu, niinkuin on mahdollista, Ahvenanmaan varhaisimpaan kirkolliseen järjestyskauteen, olisi kirkon paikan määräämiseen tässä tapauksessa vaikuttanut itse paikan silloinen erikoisen keskeinen merkitys aikaisempana kultti- tai kauppapaikkana. Viimeksimainittuunkin on mahdollisuuksia, koska saari sijaitsee vanhan valtaväylän varrella, joka Marsundin salmen kautta kulki Getan länsirantoja sivuten ja joka Getan pohjoispuolisen saariston[3] monista ikivanhoista satama- ja kirkkopaikoista päättäen on ollut vanhimpia matkaväyliä Suomen mantereen ja Ruotsin välillä. Seurakunnan taloudellisesti vartuttua olisi sitten uusi seurakuntakirkko ylempänä mainittuun aikaan perustettu mukavampaan paikkaan pitäjän keskelle, omistettu se silloin muotiin nousemassa olevalle suojeluspyhimykselle ja rakennettu, kuten näyttää, ensi kerran Ahvenanmaalla sen helposti käsiteltävästä ja lujasta graniitista. Entinenkin olisi vielä jäänyt käytäntöön matkamiehiä varten ja uhrilahjoja tuottavana seurakunnankin hyödyksi.

Että tapauksen kulku on ollut sellainen kuin edellisessä on otaksuttu, sitä ei voi nykyisillä tietovaroilla ratkaista, mutta todennäköisyyttä antaa sille pari myöhemmin mainittavaa rinnakkaistapausta. Merkkitapaukseksi jää pitäjän uuden kivikirkon rakentaminen, sillä se aloittaa täällä kivikirkkojen rakentamiskauden, joka aikaisemmin ja järjestelmällisemmin kuin missään muualla maassamme viedään perille. Esimerkkiä seuraa näet jotenkin samanaikaisesti jo naapuripitäjä Eckerö[4] ja todennäköisesti samalla sataluvulla vielä emäseurakunta Saltvik sekä Jomala (kuva 63, n:o 5). Sarjaa jatkavat sitten 1300-luvun alkupuoliskolla Sund ja Finström sekä seuraavan vuosisadan kuluessa Geta ja Lemland (kuva 63, n:o 3, 6) ynnä saaristoseurakunnista Föglö (kuva 63, n:o 9) ja Kumlinge ja niihin liittyen Kökarin luostari kirkkoineen (kuva 63, n:o 10).

Lemland ja Geta, kumpikin Ahvenanmaan mantereen etäisimmillä äärillä, muistuttavat kirkkojensa puolesta Hammarlandin tapausta, mutta ovat muutoinkin erikoisuutensa vuoksi mainittavat. Kummassakin näyttää esihistoriallinen asutus sijoittuneen jo useimpiin niistä kylistä, jotka vieläkin ovat ole-

massa, mutta asutus on nähtävästi seurakuntain yleisen järjestelyn aikana ollut liian heikkoa muodostaakseen täysillä oikeuksilla varustettuja seurakuntia.

Lemlandissa on pitäjän nykyinen seurakuntakirkko vasta 1400-luvulta ja P. Birgitalle omistettu. P. Birgitta kanonisoitiin v. 1391, ja hänen kulttinsa tulee vasta seuraavan vuosisadan alkupuolella Suomessa muotiin. Edeltäjästä tällä kirkolla ei ole mitään tietoa. Sen sijaan oli pitäjän alueella kaksikin kappelikirkkoa, molemmat pitäjää eri puolilta sivuuttavien valtaväylien varsilla ja ainakin toinen niistä ilmeisesti ikivanhaa alkuperää. Tämä oli pitäjän luoteisosassa jo 1200-luvun puolivälissä satamapaikkana mainitulla Lemböten niemellä,[5] toinen oli Rödhamnin satamassa pitäjän eteläosassa. Edellinen on viimeksi ollut harmaasta kivestä, torniton suorakaidekirkko, jolla ei ole ollut sakaristoa eikä asehuoneita ja joka, sikäli kuin kirkolla hiljattain toimittamastani tutkimuksesta on käynyt selville, puhtaasti goottisen rakenteensa, suippokaarisen ja tiilipielisen kuori-ikkunansa y. m. piirteiden antamien todistusten mukaan on rakennettu 1300-luvun alkupuolella. Kirkko, jonka suojeluspyhimys on ollut P. Olavi, on tällä paikalla kumminkin ilmeisesti paljon aikaisempaa alkuperää ja mainittuna aikana tullut vain uudestaan kivestä rakennetuksi. Se on katottomana rauniona vieläkin jäljellä. Jälkimmäinen, joka vielä v. 1652 oli matkustajain käytössä (»för resande folck»), on nähtävästi ollut puusta, ja sittemmin hävinnyt.[6] Kumpaisellakaan ei ole ollut tavallisen seurakuntakirkon edellytyksiä, ne kun ovat olleet alueen kiinteästä asutuksesta syrjässä. Kuitenkin on varsinkin Lemböten kappelia voitu käyttää paikkakuntalaistenkin jumalanpalvelustoimituksiin, edellyttäen, että alue muutoin on seurakunnallisesti liittynyt läheiseen Jomalan seurakuntaan, jonka kirkkoa ja kirkkomaata lemlandilaisetkin ovat käyttäneet tärkeimmissä sakramentaalisissa toimituksissaan, kuten kasteessa, avioliittoon vihkimisessä, kirkkoon otossa, hautaamisessa y. m.[7] Tähän yhteenkuuluvaisuuteen viittaakin se, että Jomalan kirkon suojeluspyhä, P. Olavi, on saanut suojelukseensa Lemböten kappelinkin.

Läheisesti samanluontoinen kuin Lemlandin alkuperäinen suhde Jomalaan näyttää olleen, on Getan suhde ollut Finströmiin. Samoin kuin P. Olavin kappeli Lemlandissa voi Getan P. Yrjänän kappeli palautua Ahvenanmaan kirkon varhaisimpaan järjestymiskauteen tulematta kumminkaan välittömästi itsenäisen seurakunnan kirkoksi. Sellainen on seudulla ollut yhteinen Finströmin pitäjän kanssa. Siitä huolimatta on Getan kylä rakentanut ja merenkulkijain »uhrilahjojen» avulla ylläpitänyt omaakin kirkkoa, joka aikaisemmin näyttääkin sijainneen Getan satamassa, ennenmainitun ikivanhan Pohjois-Suomeen johtavan valtaväylän varrella. Tästä kirkosta tulee kumminkin aikanaan myös Getan seurakuntakirkko. Se siirretään nykyiselle paikalleen itse Getan kylään, rakennetaan harmaasta kivestä ja saa pitää,

niinkuin luonnollista olikin, entisen suojeluspyhimyksensä P. Yrjänän. Tämä näkyy tapahtuneen vasta 1460-luvulla, jolloin kirkon rakentamiseen m. m. myönnetään anne-etuja.[8] Seurakunta, joka siten saa nimensä sen pääkylästä, liittyy silloin myös kappelina Finströmiin, josta se vasta v. 1906 on itsenäistynyt.

Ahvenanmaan mantereesta ulompana oleva saaristo on kauttaaltaan vasta historiallisella ajalla saanut asutuksensa, ja sen kirkollinen järjestyminenkin kuuluu vasta kirkon myöhempään historiaan. Vanhempiin aikoihin palautuvat kirkolliset muistot Föglössä ja Kökarissa, joiden kautta kulki jo v:n 1250 vaiheilla mainittu valtatie Suomen eteläisen saariston kautta Tallinnaan. Vanhimmat kirkot näyttävät olleen täälläkin satamakirkkoja, edellisellä saarella Flisön, jälkimmäisellä Hamnön satamassa, kunnes saaret 1400-luvulla muodostivat seurakuntansa. Pohjoiseen suuntaan tästä haarautuvan valtaväylän varrella näyttää Kumlinge järjestyneen seurakunnaksi 1400-luvulla, jonka jälkipuolella se mainitaan pitäjänä. Sen nykyinen kivikirkko on P. Annalle omistettu.

Ahvenanmaan varhaisinta kirkollista järjestymistä arvostellessa saadaan siis rajoittua sen mantereen keskusalueeseen, jossa se kauttaaltaan liittyy seudun pakanuudenajan lopulla vallinneisiin asutusoloihin. Pääpitäjät ovat siellä muodostuneet jotenkin samanaikaisesti käsittämään silloiset pääasutusryhmät ja kiteytyneet lujiksi järjestöiksi varhain, asutuksen myöhemmän kehityksen saadessa mukautua niihin, laita-äärillä myös yksityisluontoisten kappelien varassa, kunnes vaurastuivat muodostamaan omat seurakuntansa nekin. Tämä järjestö on myös harvinaisen yhtenäinen ja ehyt. Erityistä huomiota ansaitsee sekin, että Saltvikin seurakunta, jonka pakanuudenaikainen asutusryhmä on maan taajin, nousee järjestössä muiden esiseurakunnaksi, säilyttäen tämän asemansa pääasiassa meidän päiviimme asti. Se saa suojeluspyhimyksekseen, niinkuin kirkkojärjestöjen »äitikirkot» ainakin, itse Jumalan äidin, Neitsyt Marian, jonka ympärille muiden samanaikaisten seurakuntien ja kirkkojen suojeluspyhimykset: Sundin P. Johannes, Finströmin P. Mikael, Eckerön P. Laurentius, Getan P. Yrjänä ja Jomalan sekä Lemböten kappelin P. Olavi, pohjoismaisen kirkon varhaisina kantapyhimyksinä muodostavat arvokkaan kokonaisryhmän. Tämän järjestön varassa Ahvenanmaan kirkko on kehittynyt ja kiteytynyt jo alussa saamiinsa muotoihin, joissa myöhemmällä keskiajalla oli ainoastaan vähän muutettavaa ja jotka uuden ajan niinikään vähäisten muutosten jälkeen jälleen ovat tyydyttäneet nykyajan vaatimuksia.

Saltvikin kirkko on kansan muistossa ja Radloffin mukaan vanhoissa asiakirjoissakin[9] ollut tuomiokirkon arvossa ja maineessa. Tätä arvoa on ylläpitänyt kenties sekin, että seurakunta myöhemmin, toisinaan vaihdel-

len naapuriseurakunnan Finströmin kanssa,[10] on ollut maarovastin seurakuntana. Mutta olipa tämä muisto historiallisiin tosioloihin perustuva tai myöhemmistä olosuhteista saanut alkunsa, Ahvenanmaan kirkollisessa järjestössä on Saltvikin kirkolla ollut alusta pitäen pääkirkon keskeinen asema.

Tämän yhteydessä on otettava tarkastettaviksi myös seurakunta- ja kirkkomuistot siinä osassa Lounais-Suomen saaristoa ja rannikkoa, jonka varhaisesta kristinuskoon siirtymisestä on jo edellä viittauksia esitetty.

Sydänseutuna siinä Varsinais-Suomen osassa, joka muodostaa sen luoteisen esihistoriallisen asutuskeskuksen ja vihdoin Kalannin hallintopiirin, ovat nykyiset Uudenkirkon ja Laitilan pitäjät. Esihistoriallinen asutus on näiden pitäjäin alueella ollut taaja ja runsas ja sitä on yhtämittaisesti jatkunut varhaisemmalta rautakaudelta alkaen 1000-luvun lopulle saakka. Tämä asutus on kumminkin keskittynyt pääasiassa pitäjäin sisämaaseuduille, kun rantaseutu sen sijaan on löydöistä ja kiinteän asutuksen muistoista näiltä ajoin tyhjää. Samoinkuin on laita Ahvenanmaalla, päättyvät täälläkin esihistoriallisen kulttuurin muistot, muutamia yksinäisiä irtolöytöjä lukuunottamatta, sen viimeiseen ajanjaksoon, n. vuoteen 1100. Täälläkin on ilmiötä vaikea ymmärtää muulla tavoin kuin edellyttämällä uuden kristillisen kulttuurimuodon saapuneen seudulle ja tehneen lopun entisestä pakanallisesta. Tähän edellytykseen on sitä enemmän syytä, kun kirkolliset muistotkin palautuvat seudulla hämärään muinaisuuteen.

Päinvastoin kuin Ahvenanmaalla, jossa kirkollinen järjestely on alkanut esihistoriallisen asutuksen keskityskohdista ja jatkunut ääriseuduille sitä mukaa kuin nämä ovat saaneet kiinteätä asutusta ja riittävää seurakuntaainesta, ovat täällä seurakuntamuistot vanhimpia ja alkeellisimpia pakanuuden aikaan asumattomilla rantaseuduilla.

Uudenkirkon saaristosta on jo aiemmin mainittu yksinäinen saarikirkko, jonka perustamisajan paikallinen muistotieto vie piispa Henrikin aikojen taakse. Se on Uudenkirkon (Uudenkaupungin) ulkosaaristossa oleva Putsaaren kirkko (kuva 63, 26:n kohdalla). Tästä kirkosta kertoo maisteri ja kirjailija Evald Ferdinand Jahnsson v. 1879 seuraavan paikkakunnalta saamansa tarinan.[11] Ennen muinoin, kun kristinuskoa vielä maassa sorrettiin, rakensivat »uskovaiset» kirkon tänne Putsaareen, Pohjanlahden rannalle. He kätkivät temppelinsä vuorten rotkoon, ettei heidän jumalanpalvelustaan häirittäisi, ja jumalanpalveluksen aikanakin pidettiin läheisellä vuorenkukkulalla tältä varalta vartijaa. Papin sanotaan asuneen Putsaaressa, jossa silloin oli seitsemän torppaa. Uskonvainon lakattua kirkossa ei enää saarnattu, eikä sen hautausmaahan ruumiita haudattu, mutta paikkaa pidettiin pyhänä, ja hurskaat kävivät siellä rukoilemassa. Vihdoin merenkävijät

Kuva 64. Putsaaren kirkonpaikka ja siinä vielä oleva kappeli.

polttivat kirkon, mutta rangaistukseksi myrsky tuhosi heidän laivansa, jolloin ilkityön tekijät hukkuivat ja heidän ruumiinsa ajautuivat kirkon rantaan. Palon jälkeen kirkon raunio ei lakannut suitsuamasta ennenkuin uusi kirkko rakennettiin sijalle. Mutta uusikin kirkko paloi aikanaan ja sijaan rakennettiin pienoinen puukappeli, joka siinä vieläkin on (kuva 64).[12] Tarinassa kuvastuu sama yleinen käsitys kuin paikkakunnan kansan traditiossa ja kirkollisissa muistoissa yleensä: kristinusko on tullut seudulle mereltä käsin aikana, jolloin sillä oli vihollisia ja vastustajia mantereella, ja levittäytynyt vähitellen sisämaata päin. Mutta sillä oli myös kristillistä seurakuntaainesta mukanaan, sillä muutoin eivät vanhimmat seurakuntapiirit olisi voineet muodostua alueen rantaseuduille, missä ei varhemmin ollut kiinteää asutusta.

Uuden ajan alussa Uudenkirkon pitäjä (sen alueella kuva 63, n:o 25—28) jakaantui kahteen hallinnolliseen lääniin: Halluun eli Männäisiin, joka käsitti pitäjän itäisen osan ja Männäisten jokilaakson, sekä Petäisiin, joka käsitti pitäjän eteläosan ja ranta-alueen. Edellisessä noudatettiin verotuksessa n. s. suomalaista ja jälkimmäisessä n. s. ruotsalaista oikeutta. Tämä

Kuva 65. Kodialan kirkon paikka.

eroavaisuus verotuksessa perustui alkuaan kansallisuuseroon ja sen mukaan elinkeino- ja talousmuotojen eroavaisuuteen. Myöhemmin tuli ruotsalainen verotus, joka nojautui karjatalouteen, ulottumaan myös myöhemmin asutettuihin ja viljelykseen otettuihin aloihin, koska tätä verotusmuotoa pidettiin helpompana ja sen edellyttämää taloutta soveliaampana uudisviljelyksille. Ruotsalainen ja suomalainen verotusoikeus osoittavat siis vain paikkapaikoin kansallisuusrajoja. Uudellakirkolla vastaavat mainittuja vero-oikeusalueita samaan aikaan myös käräjäpiirit, joissa sama tuomari lautakunnan vaihtuessa istui säännönmukaisia käräjiä. Tällöin täytyy oikeusalueiden taustana edellyttää jo kansallisuus- ja kielieroakin alueiden välillä verotus- ja oikeuspiirejä järjestettäessä.[13] Keskiajalla — tästä on tietoja vain 1400-luvulta — jakautui pitäjä kolmeen hallintopitäjään: H a l l u, U u s i k i r k k o (Nykyrko) ja V e l l u a, joista kaksi ensimmäistä vastaa suomalaista ja Vellua ruotsalaista oikeusaluetta.[14] Verratessa näitä hallintopitäjäalueita seudun pakanuudenaikaisiin asutussuhteisiin havaitaan, että ainoastaan Hallun veropitäjässä on pakanuudenaikaisia asutusjätteitä ja

näitä niin runsas ja monien kylien alueille ulottuva ryhmä, että voi katsoa pitäjän muodostaneen eheän ja pakanuuden ajalta periytyvän suomalaisen asutuspiirin.[15] Muiden pitäjäin alueilta ei tällaisia asutusmuistoja toistaiseksi tunneta. Päättäen siitä, että Uudenkirkon hallintopitäjäkin luetaan suomalaiseen oikeusalueeseen, on sillä ollut suomalainen asutuksensa jo silloin, kun hallinnollinen järjestely on paikkakunnalla saanut alkunsa.

Seudun varhaisemmalla seurakuntajärjestölläkin näyttää olevan yhteyttä edellä esitetyn hallinnollisen pitäjäjaoituksen kanssa, kuitenkin niin, että hallinnollinen järjestely näyttää saaneen alkunsa vasta kun kirkollisella ja seurakuntaelämän alalla on jo pitkäaikainen kehitys tullut suoritetuksi.

Kirkollisesti näyttää nykyisen Uudenkirkon pitäjän alue jakaantuneen neljään itsenäiseen seurakuntaan. Näistä itäisin vastaa Hallun hallintopitäjää, joka siis on ollut kirkollinenkin kokonaisuus. Sen kirkko oli Kodialan kylässä (kuva 63, n:o 28), jossa sen perustuksista ja sitä ympäröineestä hautausmaasta on vieläkin selviä jäännöksiä laajan pakanuudenaikaisen hautakentän välittömässä yhteydessä. Kirkko oli käytännössä vielä 1540-luvulla, jolloin se mainitaan Mikael Agricolan seurakuntaluettelossa (kuva 65). Pakanuudenaikaisen yhtenäisen asutuspiirin käsittävänä se muistuttaa muodostelultaan suuresti Ahvenanmaan ennen kosketeltua pitäjäjärjestelyä. Länsiosassa pitäjää voidaan taas todeta kolme kirkollista kokonaisuutta, ja ne kaikki, samoin kuin Hallun pitäjäkin, ovat pohjana vielä siinä yökuntajaossa, joka v. 1411 uudestaan vahvistetaan käytäntöön jo silloin yhtyneen Uudenkirkon seurakunnan pappilan rakennusten rakentamista ja ylläpitoa varten. Vaikka onkin mahdollista, että näiden alkuperäisten seurakuntien rajoissa on jo tähän mennessä ja varsinkin kyseessäolevan rasituksen tasaamiseksi tapahtunut erinäisiä muutoksia, on tämän yhteydessä esitetystä yökuntain kyläinluettelosta saatavissa hyvä yleiskäsitys niitä vastaavien alkuperäisten kirkkopitäjäin ulottuvaisuudesta.[16] Tämän mukaan on edellämainittu Hallun pitäjä käsittänyt Kylähiiden, Kodialan, Hallun, Kallelan, Varhelan, Kahloisten, Tammiston ja Pehdon kylät, siis alueen, joka täysin vastaa myös Hallun veropitäjän aluetta. Muut seurakunnat ovat sijoittuneet seuraavasti: Männäisten jokilaakson pitäjään pohjoisessa kuuluivat jokilaakson kylät Männäisten kylää myöten joen suulle saakka sekä saaristo sen edustalla (Kammela); Velluan pitäjä etelässä ulottui Vehmaan pitäjän rajalta Sundholman lahden perään, mistä pohjoinen raja kävi Sautun ja Kaukajärven kautta Sairisten kylän pohjoispuolitse Apuljärven pohjoiseen kärkeen; tämän pohjoispuolella oli pitäjä, joka on käsittänyt saariston Putsaaresta Edväisiin, rannikon Sundholman ja Pyrilän kylien välillä sekä ulottunut kiilana edellämainittujen pitäjien väliin, sulkien rajoihinsa vielä nykyisen pitäjän kirkonkylän (Lemmittylän) sekä sen itäpuolella olevan Hautisten kylän.

Viimeksimainittu välipitäjä, sittemmin yhteispitäjän II yökunta, joka etelässä rajoittuu pitkään järvisarjaan, on siinä suhteessa huomiota ansaitseva, että sen pohjoinen raja seuraa tarkasti 4,25 m:n rantaviivaa mutkitellen sen mukaisesti, kunnes se Uudenkirkon nykyisen kirkonkylän ja Männäisten kylän välillä menee joen poikki ja sulkee piiriinsä joen pohjoispuolelle muodostuvan, joen polven rajoittaman niemekkeen, millä Idrisin Kalannin kauppapaikan saattaa otaksua sijainneen (vrt. korkeuskarttaa kuvassa 3).*

Kirkoista on jo Hallun pitäjän kirkko mainittu. Jokilaakson pitäjällä oli kirkkonsa Villilän kylässä (kuva 63, n:o 25), nykyisen Vähä-Villilän Haapakarilla, missä sen muisto paikkakunnalla vielä elää, vaikka jäännökset itse kirkosta ja sen hautausmaasta ovat häipyneet vähiin (kuva 66). Velluan pitäjällä se oli Velluan kylässä »Kirkkomäellä» (kuva 63, n:o 27), minkä nimi on periytynyt sille sittemmin rakennetulle talollekin. Taloasutus on pahoin hävittänyt kirkon ja hautausmaan jätteitä, mutta muisto siitä on paikkakunnalla järkkymätön (kuva 67). Keskisen pitäjän alueella on sekä ennen mainittu Putsaaren kirkko, jolla runsaasta hautaamisestaan päättäen on ollut alkuaan seurakuntakirkon luonne, että nykyisen pitäjän P. Olavin kirkko (kuva 63, n:o 26), jonka puusta rakennettu edeltäjä saman nimipyhimyksen suojeluksessa on nähtävästi ollut samoilla seuduilla.[17] Viimeksimainitusta, kenties tärkeällä kauppapaikalla sijaiten, on sittemmin tullut alueen pääkirkko saaristokirkon jäädessä lähimmän ympäristönsä käyttämäksi kappeliksi.

Rantapuolen pitäjistä ovat Vellua ja sen pohjoispuolella oleva välipitäjä vastanneet pääasiassa ruotsalaista Petäisten lääniä, Villilän pitäjä taas kuulunut suomalaiseen Hallun eli Männäisten lääniin. Mutta jokilaaksosta puuttuvat pakanuudenaikaiset muistot, joita niin runsaasti on itäisessä suomalaispitäjässä Hallussa. Se on siis saanut suomalaisen asutuksen tämän ollessa kristittyä, nähtävästi juuri Hallun ja kenties Laitilan vanhoista kirkkopitäjistä, ja näyttää siis olevan myöhempää alkua kuin muut kolme.

---

* Kolmeen viimeksimainittuun pitäjään (=yökuntaan) mainitaan kuuluneen seuraavat kylät: Eteläisin Vellua: Paulähde, Sairis, Palsa, Häihä, Kuantaka, Putta, Wellua, Lahtis, Petäis, Haloila, Vahteris, Santtio, Taipale, Kytämäki, Pitkäluoto, Arvassalo, Palila, Vanhakartano, Siikaniemi ja Sundholma. Välipitäjään (II yökunta): Lemmittylä, Pernis, Hauttis, Kärtti, Kalansalmi, Sorvakko, Ruoklax, Mehälä, Pietoila, Putkisaari, Lepäis, Vohdensaari, Oxlanpää, Salmis, Edväis, Pyrlä, Varioranta, Tyngis, Sarnisto, Ruonanperä, Siuttula, Orivo, Alsila, Sivoittu, Korvis, Raurio, Haudoinsaari ja Mauruma. Jokilaakson pitäjä (III yökunta): Männäis, Sivoila, Kaivoila, Pettais, Ridanala, Kaskis, Kaukoila, Surikkala, Hakois, Kingo, Suontaka. Elkkis, Haukiharja, Kammela, Pitorauma, Inhamo, Willilä, Sannais, Katina, Kainu ja Rano.

Kuva 66. Villilän kirkon paikka.

Se seikka, että jokilaakso ei ole saanut ruotsalaista asutusta silloin kun tämä asutus muodosti muut rantapitäjät, on ilmeisesti johtunut siitä, että jokilaakso kyseessäolevalla suupuolella ei vielä silloin ollut asutuskelpoinen. Kaikki edelläsanottu viittaa siis siihen, että seudun ensimmäinen kirkollinen järjestyminen on tapahtunut aikana, jolloin jokilaakso joen suupuolella vielä oli merenlahtena tai ainakin asutukseen sopimaton, ja että se on käsittänyt niin hyvin seudulle sijoittuneen kristillisen uudisasutuksen kuin lähimmän paikallisen suomalaisasutuksen, joka saa muodostaa oman kirkkopiirinsä eli seurakuntansa. Jokilaakson maaduttua sen vesijättöalueet saavat kristillisen asutuksensa läheisistä suomalaiskylistä, mikä jo siihen aikaan merkinnee suomalaisasutuksen yliotetta ruotsalaisiin tulokkaisiin nähden. Se muodostaa sinne myös oman pitäjänsä, ja kun ruotsalaisen välipitäjän sisämaan puoli siten jäi suomalaisen asutuksen väliin, suomalaistui sekin, ja sen kirkonkylä kirkkoineen ja lähikylineen yhtyi jokilaakson kanssa yhdeksi pitäjäksi, rantaosan liittyessä Velluaan. Tälle kannalle näyttää kehitys joutuneen hallinnollisen järjestelyn alkaessa paikkakunnalla.

Kuva 67. Velluan kirkon paikka.

Nykyiseksi pitäjäkokonaisuudeksi yhtyvät aikaisemmat pikkupitäjät, kuten toisessa yhteydessä olen esittänyt, todennäköisesti piispa Bero Balkin aikana, 1300-luvun lopulla, jolloin P. Olavin vanha seurakuntakirkko yhtyneiden seurakuntien yhteisvoimin rakennetaan uudestaan harmaasta kivestä uuden seurakunnan emäkirkoksi, jonka mukaan tämä myös sai nykyisen Uudenkirkon nimensä.[18] Jäsenseurakuntien vanhat puukirkot jäivät tämän lopullisen yhdistymisen jälkeenkin rukouskappeleina käytäntöön, toisia kenties vielä uusittiinkin, seikka, joka selvittää, miksi niistä ja niiden entisestä merkityksestä paikallinen traditio, niiden kaukaisesta alkuperästä huolimatta, on meidän päiviimme saakka ollut niin elävä. Ainoastaan Putsaaren kirkon vanha taianomainen pyhyyden maine on sen paikalla pysyttänyt pienoista muistokappelia, joka edelleen, vaikka ränstyneenä, on pystyssä.

Uudenkirkon pitäjän syntyhistoria, jonka pääpiirteitä on säilyneiden muistojen pohjalla koetettu edellisessä hahmotella, on erikoisen mielenkiintoinen sen vuoksi, että sitä voidaan seurata rinnan kirkollisen ja hallinnollisen järjestelyn alalla. Jos edellytetään, että hallinnollinen järjestely on näillä seu-

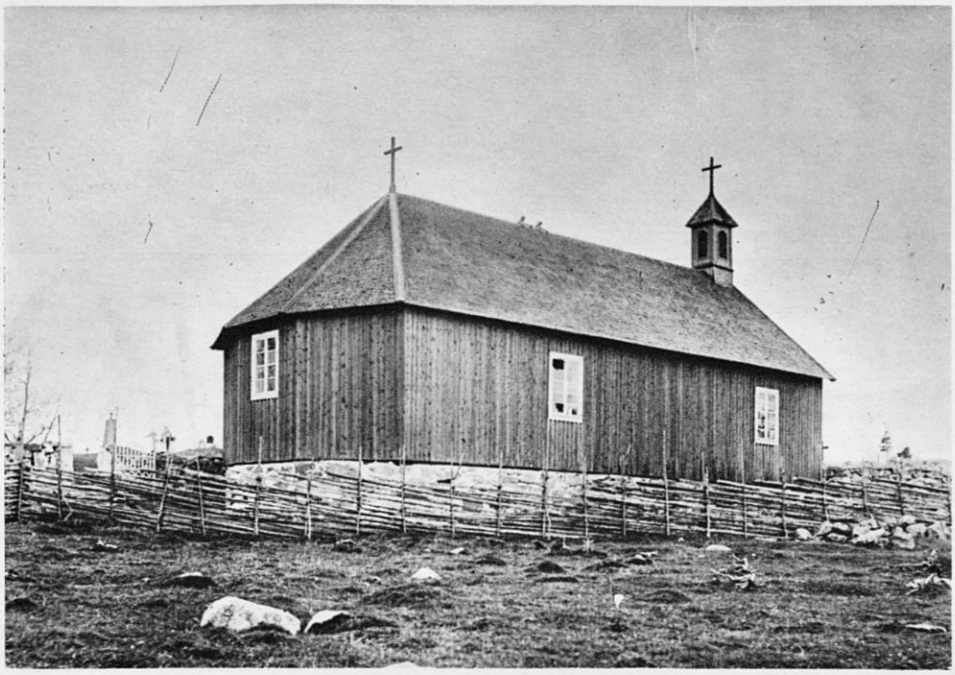

Kuva 68. Pyhämaan saaren vanha uhrikirkko.

duin saanut alkunsa 1300-luvun alkupuolella, jolloin Kalannin voutikunta mainitaan, jää tämän ajan taakse varmaan pitkiä aikoja vaatinut Männäisten jokivarren asuttaminen ja sen päättymisen jälkeen tapahtunut seurakuntajärjestön uudistus, sekä tätäkin etäämmäksi rannikon ruotsalaisasutuksen ja Hallun suomalaisen asutusryhmän samanaikainen ensimmäinen kirkollinen järjestyminen. Mutta tällä aika-arvioinnilla, vaikka sitä ei voidakaan vuosissa tai vuosikymmenissä määrätä, joutuukin kirkollisen järjestymisen alkaminen seudulla niin kauaksi ajassa taaksepäin, että ymmärrämme hyvin, miksi Hallun suomalaispitäjästäkin puuttuvat v:n 1100 vaiheilta alkavan pakanuuden viimeisen jakson kaikki kulttuurimuistot. Niitä on tullut korvaamaan kristillinen kulttuuri ja kirkollinen järjestö, jonka pohjana on jo Ahvenanmaalta tuntemamme määrätyn eheän asutusryhmän kristilliseksi tekevä ja kirkollisestikin kokoova järjestävä toiminta.

Sama kulttuuripiirre kuvastuu myös Uudenkirkon pohjoispuolisten pitäjäin vaiheissa. Pyhässämaassa (kuva 63, n:o 24) on aikaisemmin saariseurakunnalla kirkollisessa suhteessa ollut ilmeinen pääpaino. Sen kirkon alkuperä on ylimuistoinen. Kirkon mystillinen pyhyyden maine voittaa Putsaaren kirkonkin,

ja sen varassa siitä on tullut maamme kuuluisin uhrikirkko (kuva 68). Saariseurakuntaan kuului myös rannikon asutus, kunnes se vartuttuaan rakensi oman kirkon ja muodostui pääseurakunnaksi. Tämän itäpuolella olevan järvialueen takana oli ikivanha Untamalan (kuva 63, n:o 30) kirkollinen, hallinnollinen ja oikeuspitäjä, johon kuului Valkojärven länsipuolella oleva alue nykyisestä Laitilan pitäjästä. Se käsittää vanhan pakanuudenaikaisen suomalaisen asutuskeskuksen eikä ole, niinkuin usein näkee mainittavan, identtinen Laitilan nykyisen pitäjän kanssa.[19] Pitäjän kirkko, P. Pietarille omistettu, oli ja on vieläkin Untamalan kylässä (kuvat 69, 70).

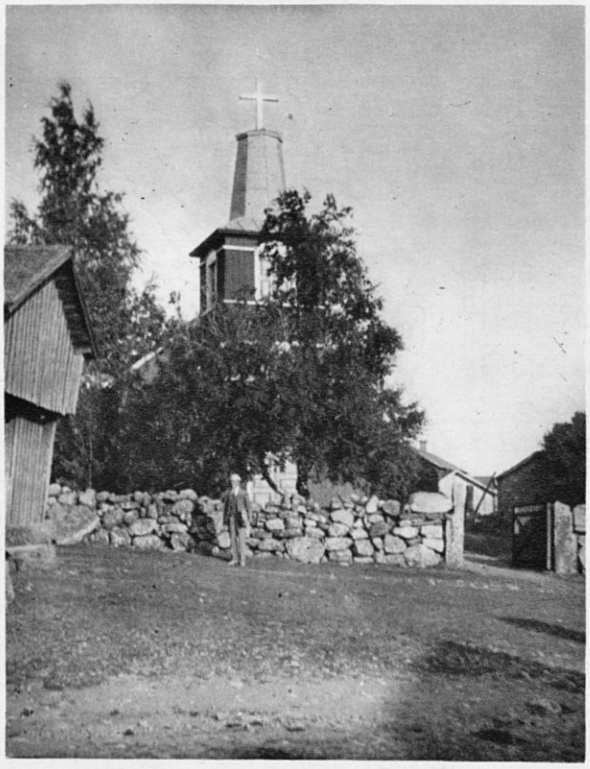

Kuva 69. Untamalan kirkko.

Valkojärven itäpuolelle, nähtävästi niinikään vanhan suomalaisen asutuksen keskuuteen, muodostui alkuaan kaksi itsenäistä pitäjää. Toisen kirkko, P. Bartolomeukselle omistettu, oli kansan muiston mukaan alkuaan Valkon, sittemmin Soukaisten kylässä (kuva 63, n:o 31) Valkojärven itärannalla, järven pohjoispäässä, toisen taas Laitilan kylässä saman järven eteläpäässä (kuva 63, n:o 29). Vaikka edellinen on aikoja sitten ollut poissa varsinaisesta seurakunnallisesta käytännöstä, kunnioittavat paikkakuntalaiset sitä edelleen ylläpitämällä sitä ja aina tarpeen vaatiessa uusimalla (kuvat 71, 72). Myöskin kirkon suojeluspyhimystä juhlitaan edelleen aivan entiseen tapaan sillä erotuksella vain, että päivän vietto on siirretty Bartolomeuksen päivän jälkeiseen sunnuntaihin. Tässä piilee vanha, vakava muisto vuosisatojen takaa. Laitilan kirkko oli P. Mikaelille omistettu ja oli alkuaan, niinkuin muutkin, puusta, kunnes se v. 1468 laamanni Hartvik Jopsson Garpin toimesta uusittiin kiveen. Nämäkin molemmat seurakunnat käsittävät laajoja kalmistoalueita, muistoina asutusryhmistä, jotka ovat olleet pitäjäjärjestelyn pohjana.

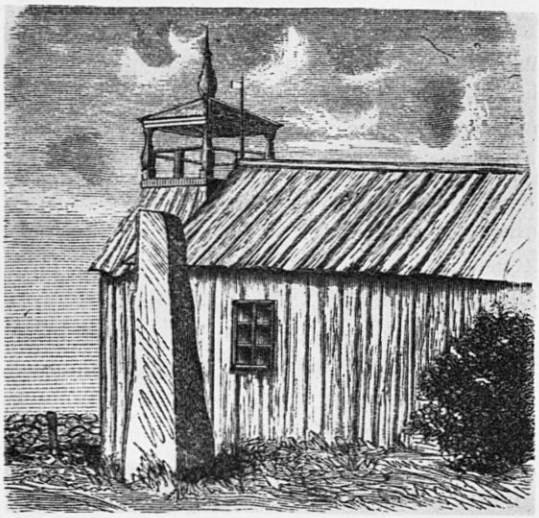

Kuva 70. Untamalan kirkko ennen uusimista. Kirkon edessä skandinaavisperäinen »bauta»-kivi.

Valitettavasti ei ole säilynyt mitään lähdettä, joka yksityiskohtaisemmin valaisisi näiden muinaisten seurakuntien alueita ja keskinäistä suhdetta. Todennäköisesti ovat myös Soukainen ja Laitila yhtyneet toisiinsa aikaisemmin kuin pitäjän nykyiselleen muodostaminen tapahtui, koska Untamalan itsenäisyysmuisto on säilynyt kauemmin kuin Soukaisten pitäjän. Nykyiselleen näyttää pitäjä joutuneen samoihin aikoihin kuin Uusikirkko, 1300-luvun lopulla. Yhdistämisen jälkeen käytettiin hävinneiden pitäjien kirkkoja vielä kauan. V. 1558 Untamalan kirkko menetti suurimman osan katolisista ehtoollisastioistaan valtion rahastoon.[20] V. 1596 pidettiin noissa kirkoissa jumalanpalveluksia vielä joka kolmas sunnuntai.[21]

Kuten edellisestä selviää, kuvastuu Pyhämaan ja Laitilan pitäjien varhaisessa historiassa sama piirre kuin Uudenkirkon. Pakanuuden aikana asumaton saaristo ja rantaseutu järjestyy kirkollisesti samanaikaisesti kuin sisämaan asuttu alue, jonka pakanuudenaikaiset asutusryhmitykset taaskin muodostavat sydämen sinne järjestetyissä pitäjissä. Tälle seudulle saapuneesta ruotsalaisesta tulokasasutuksesta ei ole myöhempien aikain selviä asiakirjatietoja, mutta sitä edellyttää ylempänä kuvastuva asiaintila semmoisenaan. Laitilassa tosin (länsi-)osa pitäjää suorittaa sekä kymmenys- että ruokalisäveronsa ruotsalaista verotustapaa noudattaen, mutta tarkempia tietoja puuttuu siitä, mihin menetelmä perustuu.[22] Erinäisistä ruotsalaisista uutuuksista Untamalan hautamuistomerkeissä on aikaisemmin mainittu (kuva 70).

Eteläisessä Kalannissa saatamme edelleen todeta saman ilmiön. Vehmaalla on länsiosa pitäjää ollut asutukseltaan ruotsalainen, mikä käy selville sen veronmaksutavasta ja siitä, että ruotsalaista oikeutta vastaava alue muodosti myös oman käräjäpiirinsä omine lautakuntineen niinkuin suomalainen itäosakin.[23] Kumpikin puoli nykyistä pitäjää muodosti alkuaan myös oman seurakuntansa. Suomalaisella seurakunnalla oli kirkkonsa Lahdingon ja Laitisten kylien välillä Kirkkomäellä (kuva 63, n:o 19), jossa sen raunioita ja hautausmaa oli jäljellä vielä 1860-luvulla. Läntisen, ruotsalaisen,

seurakunnan kirkko taas oli todennäköisesti nykyisen Lokalahden kirkon paikalla (kuva 63, n:o 18). Nykyinen P. Margaretalle vihitty harmaakivikirkko on varmaan pitäjäin yhteisaikana ja yhteisvoimin rakennettu, kuten näyttää, 1300-luvun alkupuolella. Vanha kirkko lännempänä jäi rukous- ja saarnakappeliksi, kunnes se v. 1409 Lokalahden kartanon omistajan toimesta jälleen sai seurakunnallisen arvon.[23a] Tällöin Lokalahti liittyi Vehmaan kappeliksi.

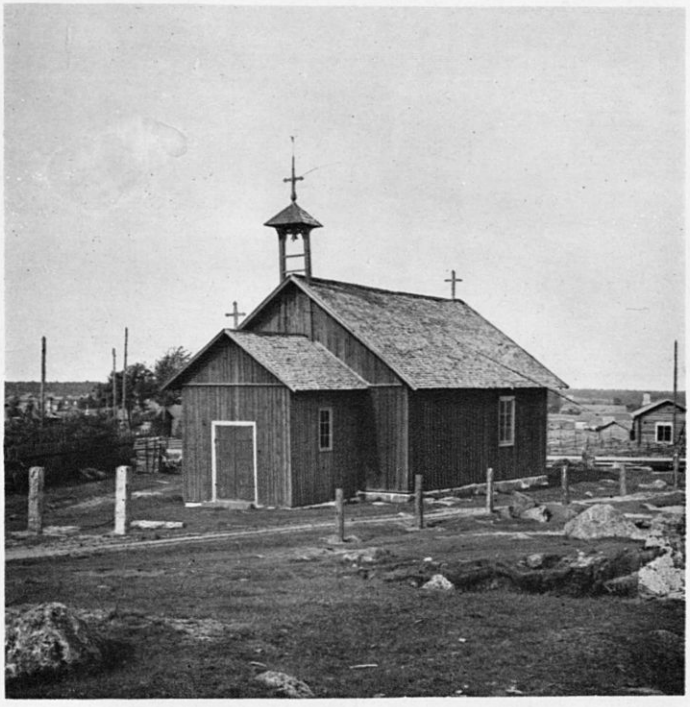

Kuva 71. Soukaisten Bartolomeus-kirkko.

Myöskin Taivassalon saaristosta tunnetaan varhaisimpaan keskiaikaan palautuvia ruotsalaismuistoja. Täältä on jo aikaisemmin tullut mainituksi uplanti-roodenilaisluontoinen laivakunta oikeuspiirinä, joka käsitti, paitsi Taivassalon pääsaarta, nykyisen Kustavin saariston, Merimaskun sekä osia Rymättylän ja Vehmaan pitäjistä (s. 15). Myöskin kaikilla näillä alueilla on ollut käytännössä ruotsalaisen oikeuden mukainen verotus, Rymättylässä ja Taivassalon pääsaarella osittaisesti.[24] Saariston länsiosassa ovat sekä Vartsala että Isoluoto (kuva 63, n:o 13, 14) ylimuistoisista ajoista alkaen muodostaneet omat seurakuntansa. Edellisen kirkon suojeluspyhimys oli P. Johannes, jälkimmäisen P. Jakob.[25] Nämä yhtyivät vasta v. 1783 nykyiseksi Kustavin seurakunnaksi. Tämän alueen myöhäisestä suomalaistumisesta on maisteri Volter Kilpi hiljattain antanut mielenkiintoisia kuvauksia.[26] Merimaskussa on Otavan saari, nykyinen Karvetin niemi, ollut kirkollinen kokonaisuus (kuva 63, n:o 17, käsittäen myös saaret n:o 16). Viimeksimainitun nimellä se mainitaan oikeuspitäjänäkin v. 1405.[27] Taivassalon ulkosaaristoon kuuluu myös Iniön saari (kuva 63, n:o 12), jossa vanhempaa ruotsalaista asutusta on vieläkin jäl-

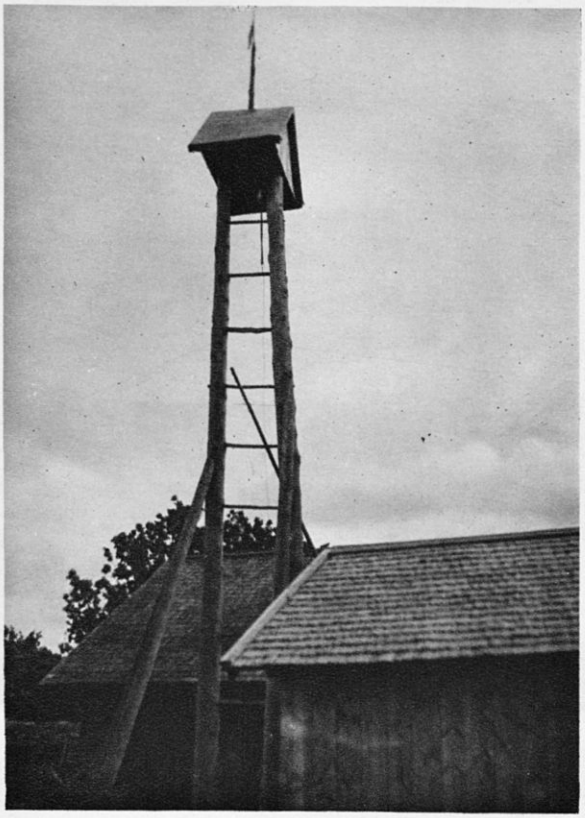

Kuva 72. Valkon kylässä vielä ylläpidetty kyläkello.

jellä. Sekin on muodostanut oman kirkollisen seurakuntansa, joka 1520-luvulla mainitaan pitäjänä. Samoin on laita Brändön saaren (kuva 63, n:o 11), jonka kirkko oli P. Jakobille omistettu. V. 1544 Brändön kirkko sai suorittaa kruunulle kupariaan (kuva 74).[28] Taivassalon pääsaaren vanhemmat kirkkomuistot eivät ole tiedossani. Sen nykyinen P. Ristin kirkko (kuva 63, n:o 15) on 1300-luvun alkupuolelta ja tullut perustetuksi vasta pitäjän uudestaanmuodostelun jälkeen pääasiassa nykyiselleen. Esihistoriallisen asutuksen muistoja täältä ei tunneta.

Taivassalon itäpuolelta olemme varhaisina ruotsalaismuistoina maininneet Santamalan laivakunnan Nousiaisten jokilaaksosta. Siihen kuului Maskun, Nousiaisten ja Mynämäen rantaseutuja sekä alueita Lemun ja Askaisten pitäjistä. Veroa suoritetaan kaikkien mainittujen vanhempien pitäjäin alalla vähemmässä määrin myös ruotsalaisen oikeuden mukaan, mutta epätietoiselta näyttää, missä määrin ja millä kohdin on tämän verotusjärjestelmän syntyessä vielä säilynyt ruotsalainen asutus ollut sen perustana. Seudun kirkollinen järjestelmä on siinä määrin samanluontoinen kuin edellä kosketelluilla alueilla, että sen alkuperän samanaikaisuudesta ei näytä olevan epäilyksiä.

Mynämäellä on P. Laurentiuksen kirkko (kuva 63, n:o 21) keskellä runsasta pakanuudenaikaista suomalaista asutusta, joka muodostaa yhtenäisen ja eheän piirin kirkon ympärille. Alkuperäinen Mynämäki onkin supistunut tähän vanhaan asutuspiiriin. Sen länsiosa, Mynälahden perän ympärystä, on näet alkuaan muodostanut oman seurakuntansa, jonka P. Jakobille omistetusta kirkosta Hietamäellä (kuva 63, n:o 20, kirkon paikka kuvassa 75) onkin

Kuva 73. Iniön kirkon paikka ja kirkkomaan aitaa.

jo ollut puhe. Tämän seurakunnan asutus lienee pääasiassa ollut ruotsalaista, jos kohta Valaskallion löydöistä päättäen siihen on jonkin verran suomalaistakin ainesta sisältynyt. Nousiaisissa on vanhan suomalaisen kirkkopitäjän keskus nykyisen kirkon seutuvilla, missä runsaat asutusjätteet ulottuvat Palonkylästä idässä länsipuolelle Nummenkylää Aatoilaan asti. Sen kirkko on ollut Repolassa (kuva 63, n:o 22), jossa sen muistoa on ylläpidetty myöhäisiin aikoihin asti. Tämän alueelle on myöhemmin tullut, kuten edellä on esitetty, Santamalan piispankirkko, josta samoinkuin jokilaakson myöhemmistä kirkollisista vaiheista on jo edellisessä ollut puhe. Myöskin Maskun seurakunta P. Johanneksen kirkkoineen (kuva 63, n:o 23), löytörikkaan kalmiston sivulla, näyttää kuuluvan edelliseen ryhmään.

Missä määrin se kirkollinen järjestely, jonka muistoja edellisessä on esitetty, on jatkunut etelämmäksi Maskun pitäjää, emme nykyisin tuntemiemme asianhaarain pohjalla voi ratkaista. Pikemmin näyttää siltä, kuin näin ei olisi tapahtunut. Eteläpuolella Maskun kirkkoa n. s. Maskun kangas katkaisee Varsinais-Suomen keskisen asutusryhmän yhteyden, ja erinäisiä kulttuuri-ilmiöitä verratessa havaitsee, että tämä varhaisemmin ja osittain vieläkin asu-

Kuva 74. Brändön saaren nykyinen kirkko.

maton vyöhyke muodostaa monessa suhteessa, niiden ohella myös myöhempien kirkollisten ilmiöiden alalla, eräänlaisen kulttuurirajan. Toiselta puolen näyttää jo viimeksi kosketelluilla seuduilla olevan edellä hahmotellussa kirkkoprovinssissa rajaseudun luonne. Niinpä ovat Masku ja Nousiainen koko edellä kosketellulla alueella ensimmäisiä paikkoja, missä pakanuuden muistot, m. m. vainajain hautaaminen vaatteissaan ja koristeissaan, jatkuvat pakanuuden ajan viimeiselle jaksolle, siitä huolimatta, että varhaisin kirkollinen järjestyminen niissäkin näyttää liittyvän sitä edelliseen kulttuurikauteen. Vaihekauden ilmiönä tämä ei sellaisenaan herätä kummastusta, vastaavia ilmiöitä on kyllälti sekä Skandinaavian maissa että edempänä,[29] mutta kun sitä ei ainakaan vastaiseksi tunneta alueelta muutoin, herättää se kysymyksen reaktioilmiön mahdollisuudesta esiintyessään nimenomaan alueen laitaseudulla. Tämän kysymyksen esittämiseen on syytä senkin vuoksi, että seutua koskevissa varhaisemmissa kirjallisissakin lähteissä kuvastuu nähtävästi vielä myöhäisempään aikaan kohdistuva reaktioilmiö siinä, että pakanallisina kulttipaikkoina aikanaan kirkolle otettuja maa-alueita oli otettu tai vaadittu kirkolta takaisin. Tämä edellyttää luonnollisesti heikkousperiodeja kirkolli-

Kuva 75. P. Jakobin kirkon paikka Hietamäellä.

sessa hallinnossa, jommoisia muutoinkin voidaan edellyttää olleen niin sen varhaisimmalla kuin myöhemmilläkin jaksoilla.

Oleellista koko alueen kirkolliselle järjestymiselle on sen tapahtuminen kristinuskoon kääntyneen tai ainakin kristillisen kulttuurin omaksuneen, ilmeisesti ruotsalaisen uudisasutuksen turvin ja sen kirkollisesti järjestymisen ohella. Tämä käy selville, paitsi kauttaaltaan tähän viittaavasta paikallisesta traditiosta, myös siitä, että saariston ja rannikon etäisillä ja näköjään vähäpätöisillä kirkkopyhätöillä usein on mannerasukkaillekin kauas myöhempiin aikoihin ulottuva keskeinen merkitys, ja että eräissä tapauksissa, kuten Uudellakirkolla, samanaikaisuus kirkollisessa järjestelyssä läheisillä suomalais- ja ruotsalaisalueilla on suorastaan sitä lähinnä seuranneiden tapausten edellytys. Aikaan nähden tämä järjestyminen osoittautuu kauttaaltaan koko alueella alkaneeksi jo silloin, kun kirkollisesti järjestynyt suomalainen asutus ei ole ennättänyt ainakaan yleisemmin siirtyä vielä pakanuuden kulttuurin viimeiselle jaksolle. Tässä suhteessa alueen kirkollinen järjestyminen liittyy läheisesti Ahvenanmaalla suoritettuun vastaavaan työhön. Ja samalla tavalla tässä järjestelyssä nyt kyseessäolevalla alueellakin on

pyritty kirkollisiksi kokonaisuuksiksi muodostamaan yhteenkuuluvia asutusryhmiä, toisinaan pienempiäkin, ilmeisesti sen vuoksi, että niistä tulisi yksimielisiä, helposti hallittavia ja lujia kokonaisuuksia. Tämän yhteydessä ansaitsee mainitsemista sekin, että Ahvenanmaan vanhimpien seurakuntien suojeluspyhimyksistä ovat kaikki muut paitsi Neitsyt Maria ja P. Yrjänä samassa asemassa edustettuina täälläkin, nim. Sundin P. Mikael Laitilassa, Eckerön P. Laurentius Mynämäellä, Jomalan ja Lemböten P. Olavi Uudellakirkolla sekä Sundin P. Johannes sekä Vartsalassa että Maskussa. Muut tämän seudun tunnetut suojeluspyhimykset ovat apostoleita: P. Pietari Untamalassa, P. Jakob Brändössä, Isollaluodolla ja Hietamäellä sekä P. Bartolomeus Soukaisissa. Koko tällä alueella näyttää siis olleen yksi yhteinen äitikirkko Jumalan äidin suojeluksessa, ja sen ympärille ryhmittyvät muina suojeluspyhimyksinä apostolit ja muutamat varhaiset pyhimykset, niiden joukossa P. Olavi juuri nousuun tulevana pohjoismaisena pyhimysedustajana.

Tällainen yhteys Ahvenanmaan ja Kalannin kirkollisessa järjestymisessä, joka tuntuu edellyttävän geneettisiä perusteita, antaa aihetta huomauttaa myös siitä liikeyhteydestä, joka näiden seutujen välillä vieläkin osittain jatkuu, mutta jolla ilmeisesti on ylimuistoiset traditionsa. Kalannin ruotsinkielinen ranta-asutus on jo kieliyhteydellään houkutellut ahvenanmaalaisia hakemaan kosketusta mannermaan kanssa sen välityksellä, jolloin se on saanut välittää heille tarvittavat mannermaan tuotteet ja avustaa heitä laivanrakennustaidollaan. Tie Ahvenanmaalta Kalantiin oli lyhyt ja selvä, käyttipä sitten ennenmainittua läntistä tietä Ahvenanmaan pohjoispuolitse tai suojatumpaa sisätietä, joka kulki Lemlandin pohjoispuolitse Lumparille, sieltä Lumparlandin ohi Deletille ja vei perille Kumlingen länsipuolitse. Väylä on selvempi ja vaarattomampi kuin sitä sisempi väylä Aurajoen suulle ja vaatii vain muutamien tuntien hyvän tuulen purjehduksen.

Edellä esitetyt tulokset vanhimpien kirkkomuistojen tarkastelusta Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomen Kalannissa asettavat eteemme koko joukon probleemeja, joiden yksityiskohtaisessa selvittelemisessä tutkimuksellamme on tärkeä tehtävä edessään. Onko Kalannin ruotsalaista asutusta pidettävä seurauksena ennenmainitusta Anund Emundinpojan Suomen-retkestä 1050-luvulla, onko sen kirkollinen järjestys niiden toimenpiteiden tulosta, joihin vähän myöhemmin on ryhdytty Itämeren saariasutuksen kristinuskoon saattamiseksi, ja vihdoin, onko mahdollista, että kirkollinen järjestely Ahvenanmaalla ja Kalannissa on suoritettu saman johdon alaisena — siinä kysymyksiä, jotka ennen muita nousevat etualalle.

Adam Bremeniläinen, joka Hampurin kirkkohistoriassaan (neljäs kirja: Descriptio insularum aqvilonis) kertoo molemmat edellämainitut tapaukset,

on kirjoittanut teoksensa 1070-luvulla, lähdemiehinään Ruotsia koskevissa kysymyksissä Tanskan kuningas Sven Estridinpoika, joka 12 vuotta oli oleskellut Ruotsissa, ja useat Ruotsissa toimineet bremeniläiset piispat, niiden joukossa Adalvard, Sigtunan ja Skaran piispa, sekä piispa Johannes, jotka 1060-luvulla palasivat toimistaan takaisin Bremeniin. Hän antaa tietoja svealaiskuninkaan Emund Vanhan (1050—60) valtakunnan laajennuspyrkimyksistä Itämeren itäpuolella. Tapausten kohdistumapaikkoina mainitaan sekä Scytia että »Naistenmaa» (»terra feminarum» = Kvänland). Retki, jonka toimeenpani kuninkaan pojan johtama sotajoukko, oli nähtävästi ledung-retki. Kertomus sen toimenpiteistä ja sillä sattuneista tapauksista on fantastinen, osittain legendanomainen, siihen kun sisältyy m. m. ruotsalaisille välttämätön kosto siitä, että olivat karkoittaneet piispan maastansa. Sen perustusta on kuitenkin,kuten prof. Kustavi Grotenfelt on osoittanut, pidettävä historiallisena. Sen kohdistumapaikaksi hän on myös osoittanut Varsinais-Suomen.[30] Valloitetun maan vallassapitämisen keinoja oli tähän aikaan, niinkuin myöhemminkin, maan asuttaminen tarpeellisella määrällä emämaasta lähetettyjä uudisasukkaita. Retken johtajat olivat kristityitä tai ainakin omaksuneet kristillisiä tapoja, kuten jo edellä on mainittu. Kirkon tuelle saatettiin jo tähän aikaan myös antaa vallan säilyttämisessä merkitystä. Tätä silmällä pitäen on uudisasukasaines nimenomaan voitu valita seuduilta, missä kristillismielisyys oli voitolla tai missä tätä oppia ei ainakaan vastustettu.

Tähän liittyy toinen Adam Bremeniläisen antama tieto siitä, että Emund Vanhan seuraajan, svealaiskuningas Stenkilin aikana (1060—66) lähetettiin jo Adam Bremeniläisen lähdemiehenä mainittu piispaksi vihitty munkki Hiltin eli Johannes kirkolliseen järjestelytyöhön Itämeren saarille. Mainittu Johannes oli niitä piispoja, jotka Bremenin arkkipiispa Adalbert (1043—72) oli lähettänyt Ruotsiin. Muut lähetetyistä toimivat piispoina Skarassa ja Sigtunassa, yksi Helsinglannissa asti. Johannes-piispan toimintapaikasta on esitetty eriäviä mielipiteitä ajatellen etupäässä Ölantia ja Gotlantia kysymykseen tulevina. Näitä oletuksia vastaan on kumminkin syytä huomauttaa, että molemmatkin saaret ovat silloin jo olleet kirkollisesti järjestyneitä. Gotlannilla sanotaan tämän työn olevan itse Olavi Pyhän toimittaman.[31] Näin ollen on uskottavampi prof. Kustavi Grotenfeltin otaksuma, että hänen toimipaikakseen tuli Ahvenanmaa, ja siihen sopii liittää Kalanti, jotka molemmat nähtävästi kuuluivat tähän aikaisemmin Ruotsille vallattuun alueeseen. Kun kuninkailla tähän aikaan yleensä oli suuri vaikutus kirkon asioihin, he perustivat hiippakuntia j. n. e., on uskottavaa, että muutoinkin hartaana kristittynä tunnettu Stenkil-kuningas huolehti lähinnä juuri edeltäjänsä aikana saadun uuden alueensa ja sinne siirtyneiden ruotsalaisten uudisasukkaiden kirkollisesta järjestämisestä. Näin olisi toimenpide suorastaan seuraus val-

tauksesta. Johannes-piispan mainitaan palanneen Bremeniin jo kaksivuotisen toimintansa jälkeen v. 1064, eikä hänen seuraajistaan ole tietoa. Epäilemättä niitä kumminkin on ollut.[32] Tämän yhteydessä ansaitsee erityistä huomiota Hampurin arkkipiispan Adalbertin vv. 1053 ja 1055 paavilta hankkima vahvistus ylikaitsijan asemaan pohjoismaisten kansojen kirkkoon nähden, jolloin näiden kansojen joukossa mainitaan paitsi ruotsalaisia m. m. hiihtosuomalaiset, »skridifinnarne», joilla tässä tuskin voidaan tarkoittaa lappalaisia, niinkuin on laita vanhemmissa europpalaisissa lähteissä,. Suomalaisten kirkon huomioonottaminen tässä yhteydessä on nähtävästi aiheutunut juuri tähän aikaan tapahtuneesta Emund-kuninkaan valtauksesta Suomessa, jonka ottaminen Hampurin kirkolliseen vaikutuspiiriin on jo tällöin saattanut olla ohjelmassa ja myös vähäistä myöhemmin toteutettu.[33] Se, että Ahvenanmaan ja Kalannin kirkollinen järjestyminen on tapahtunut saman periaatteen mukaan ja samoihin aikoihin, viittaa joka tapauksessa saman johtavan käden työhön. Koko tällä alueella toteutettu kirkollinen järjestys vastaa myöskin kaikissa oleellisissa kohdissaan samanaikaista kirkollista järjestystä Ruotsissa. Tästä tarjoaa m. m. professori Sune Lindqvistin yksityiskohtaisesti selvittämä piispa Eskilin († n. v. 1080) hiippakunta Södermanlannin länsiosassa mielenkiintoisia vertauskohtia.[34]

Kaiken sen pohjalla, mitä asiasta nykyisin tunnetaan, näyttäisi vastaus kaikissa edellä asettamissani kysymyksissä kallistuvan siis myönteiseen suuntaan. Ahvenanmaan ja Varsinais-Suomen Kalannin käsittävänä saisi Itämeren saarten lähetyspiiri 1000-luvun jälkipuoliskolla tämän ajan lähetyshistoriassa täysin asianmukaisen sisällyksen.

Tämän yhteydessä riittää toteaminen, että piispa Henrikin työlle on Suomen mantereellakin kaikista edellä esitetyistä asianhaaroista päättäen ollut edellytyksiä jo aikaisemmin suoritetussa järjestelmällisessä työssä kirkollisella alallakin. Tällä seikalla, samoinkuin sen yhteydessä edellytettävällä aiemmalla ruotsalaisella valtauksella, jonka aluetta edellä kosketellut kirkolliset muistot valaisevat, on täytynyt olla merkitystä myös sekä piispa Henrikin että hänen ristiretkensä toiminnalle ja sen suuntautumiselle maassa.

IX.

Nousiaisten hiippakunta.

Niiden muinaismuistojen joukossa, joihin tämän yhteydessä on tarkemmin perehdyttävä, on myöskin piispa Henrikin perustama Nousiaisten hiippakunta. Kirjalliset tiedot ovat siitäkin mitättömän vähäiset, ne kun pääasiassa rajoittuvat lähinnä vain itse piispa Henrikiin, samoinkuin säilyneet kansanmuistotkin. Niinkuin jo edellisestä on käynyt selville, viittaavat nämä piispa Henrikin ja hänen ristiretkensä toiminnan ulottuneen Nousiaisten keskusseudulta etupäässä pohjoiseen suuntaan, Satakuntaan, missä piispa Henrik myös sai surmansa Köyliössä. Kirkollisen toiminnan ja hiippakunnan alueen kehittymisestä piispa Henrikin kuoleman jälkeen on tuskin mitään tietoa säilynyt. Räntämäen piispankirkon ja muiden sen yhteydessä olevien muinaisjäännösten tutkimus, joka on paljastanut m. m. suuren määrän ajalleen määrättävissä olevia löytöjä, niiden joukossa rahojakin Knut Eerikinpojan hallituskaudelta (1167—1195), jopa selvässä samanaikaisuussuhteessa sikäläisiin rakennuksiin, on osoittanut piispanistuimen olleen siellä jo ennen 1100-luvun loppua. Nousiaisten hiippakunnan toimintakaudeksi tulee näin ollen noin neljännesvuosisadan aika. Joitakin viittauksia hiippakunnan oloihin tähän aikaan voidaan odottaa paikallisista kirkkomuistoistakin.

Edellisestä tunnemme jo piispankirkon ja muita kirkollisen hallinnon keskukseen kuuluvia muistoja Nousiaisista. Viimeksi ovat olleet puheena ne asianhaarat, jotka valaisevat kysymystä ruotsalaisten aikaisemmasta valtauksesta Varsinais-Suomessa ja kirkollisesta järjestymisestä Ahvenanmaalla ja Kalannissa. Se seikka, että tapaamme piispa Henrikin retkellä perustetun kirkkohallinnon keskuksen viimeksimainitun aiemman valtausalueen piirissä tai sen rajalla, osoittaa, niinkuin odottaa sopiikin, retken toiminnan liittyneen välittömästi entiseen valtausalueeseen ja aikaisempaan kirkolliseen istutukseen Suomen mantereella. Saamme siis pitää luonnollisena myös sitä, että retken toimintaan kuului ensi sijassa valtakysymyksen ja kirkollisen järjes-

tyksen uudistaminen entisellä valtausalueella, josta tuli kanta-alue retken jatkuvalle toiminnalle. Tällöin tulee myös todennäköiseksi, että retken ensimmäisenä päämääränä on ollut Ahvenanmaa, josta sitten on jatkettu matkaa kenties edellä kerrottua ahvenanmaalaisten tuttua, itäistä reittiä suoraan Kalantiin. Tämä on ilmeisesti tullut retken päämajan paikaksi. Kun tältä lähtökohdalta arvostellaan ruotsalaisten ristiretkeläisten tehtävää Suomessa, on palautettava mieleen, mitä jo aikaisemmin on esitetty Varsinais-Suomen tämänaikuisista asutusoloista.

On huomautettu, että Varsinais-Suomen asutus pakanuuden ajan lopulla seurasi pääasiassa meren rantoja, sijoittumatta lähimmille ranta-alueille ja saaristoon, mutta myös ulottumatta syvemmälle sisämaahan, jossa kymmenpenikulmaiset asumattomat erämaa-alueet erottivat sen Hämeen asutuksesta. Kun minkäänlaisia asutuslöytöjä mainitulta erämaa-alueelta ei ole vastaiseksi tiedossa, on todennäköistä, että tähän aikaan ei ole ollut mitään kosketusta olemassa eteläisen Varsinais-Suomen ja sisämaan hämäläisasutuksen välillä. Ainoa portti, joka hämäläisasutuksella tähän aikaan näyttää olleen merelle tähän suuntaan, on ollut Kokemäen jokilaakso. Lähimmäksi tätä tulee asutusta Varsinais-Suomesta pohjoinen Kalanti, joka on 3 à 3,5 penikulman päässä Euran ja Köyliön hämäläisasutuksesta. Näyttää siltä, että tätä seikkaa on pidetty silmällä jo ruotsalaisten ensimmäisen valtauksen aikana, koska nimenomaan Kalannin valtauksella voitiin saavuttaa kosketus Ranta-Hämeen asutuksen kanssa joutumatta valtausalueella välittömästi sisämaan vahvan hämäläisasutuksen painon alaiseksi. Mutta tätä näkökohtaa oli etenkin syytä pitää silmällä Henrikin ja Eerikin retkellä, sillä välitön yhteys Kokemäen jokilaakson hämäläisasutuksen kanssa, jota entisen valtausalueen turvin ja suuremmalla sotavoimalla voitiin uskaltaa tavoitella, tarjosi sekä poliittiselta että kirkolliselta kannalta syvemmälle sisämaahan tähtääviä etuja, samalla kun sisämaan asutuksesta eristetyn eteläisen Varsinais-Suomen voitiin laskea olevan voitettavissa rauhallisella kirkollisella työlläkin ja Ruotsista käsin suunnatun uuden asuttamistoiminnan turvin. Yksin tämä asianhaara tekee traditiomuistot ristiretken ja varsinkin piispa Henrikin toiminnan kohdistumisesta Kalannin vanhempaan ruotsalaiseen valtausalueeseen, jonne toimintakeskus tuli järjestetyksi, ja sen suuntautumisesta etupäässä pohjoiseen suuntaan Satakuntaan, uskottavaksi ja täysin ymmärrettäväksi riippumatta siitä, ovatko ne jokaisessa yksityiskohdassa historiallisiin tositapauksiin perustuvia vai eivätkö.

Kirkollisen toiminnan kannalta, johon tässä erityisesti kiinnitetään huomiota, ansaitsee mielenkiintoa, että Kokemäen jokilaaksossa, niinkuin jo aikaisemmin on mainittu, on todennäköisesti jo tähän aikaan ollut ulkomaisia kristillisiä kauppias-kolonioita, joiden kanssa Kalannista käsin kenties

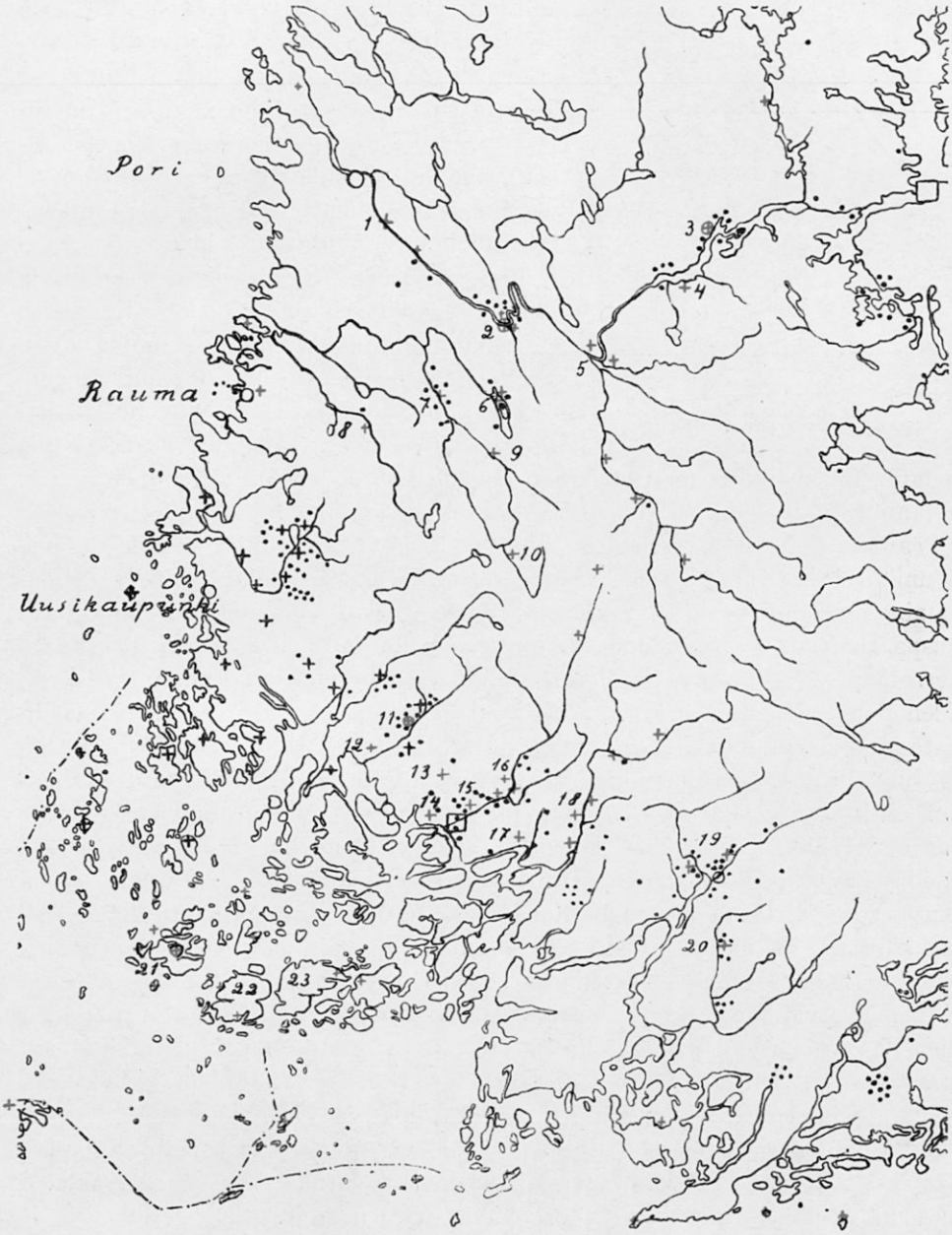

Kuva 76. Kartta, joka valaisee varhaista kirkollista järjestymisaluetta Lounais-Suomessa. Mustalla merkityt kirkot piispa Henrikin ristiretkeä aikaisempaa järjestymisaluetta.

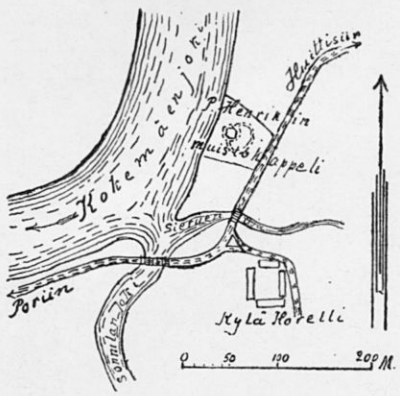

Kuva 77. Tarunomaisen Teljän kaupungin tienoo Kokemäellä.

oli pidetty yhteyttä. Näyttääpä siltä, että Kalanti itse sen jälkeen kuin ruotsalaista asutusta oli sinne sijoittunut ja liikesuhde sen ja emämaa-asutuksen välillä oli kehittynyt, tuli jossain määrin välittämään Satakunnan hämäläiskauppaa väljemmille vesille. Tähän näet viittaa arabialaisen Idrisin ennen kosketeltu tieto Kalannin kauppapaikasta. Mutta Kokemäenjoen keski- ja suunpuoleisellakin juoksulla on ollut omat ikivanhat kauppakeskuksensa omine aivan erikoisluontoisine kirkollisine muistoineen.

Vanhin kauppakeskus näyttää täällä olleen Kokemäellä (kuva 76, n:o 2). Niillä tienoin, missä joki tekee poukaman syvälle pohjoiseen, on muistoja säilynyt useammastakin kauppapaikasta lähekkäin, ja kullakin niistä näyttää olleen myös oma kirkkonsa. Ylistaron kylässä Kylä-Horellin talon maalla, lähellä Sonnilan ja Sieruen jokien laskua etelästä Kokemäenjokeen, on traditionomainen »Teljän (Telge) kaupunki», jonka paikalla jo aiemmin kosketeltu piispa Henrikin saarnahuone, »kaupungissa ollut entinen tavara-aitta», kuten kerrotaan, vieläkin on paikalla kirkollisena muistomerkkinä (kuvat 77 ja 78). Joen poukamassa, n. 4 km:n päässä edellisestä pohjoiseen, on esihistoriallisista muinaisjäännöksistä rikkaassa Kakkulaisten kylässä n. s. Kalvomäen ja Juupelin talon välillä muistoissa »Viron kirkon» nimellä säilynyt muinainen kirkko. Se sijaitsee kauppapaikalla, jonka paikkakunnallinen traditio tuntee »Hahlon kaupungin» nimellä. Tämän itäpuolella, n. 2,5 km:n päässä edellisestä, on »Killan kirkko», Hintikkalan kylässä Mankoisten talon maalla (kuva 79). Kirkosta ja sen hautausmaasta on jäännöksiäkin säilynyt. Paikasta on myös säilynyt muistoja jo pakanuudenaikaisena kokous- ja arpomispaikkana (siinä »helmiä jaettiin ja arpaa lykättiin ja lyötiin»). Myöskin Kokemäen vanhan Neitsyt Marialle pyhitetyn seurakuntakirkon paikalla, pienellä Kokemäenjoen saarella, kertoo muistotieto olleen kauppapaikan, jossa »saksat» eli ulkomaiset kauppiaat harjoittivat kauppaa (kuva 80). Nämä neljä muistotiedon säilyttämää kauppa- ja kirkonpaikkaa ovat siis kaikki yhdessä ryhmässä alueella, joka runsaista asutusjäännöksistään päättäen on ollut jo pakanuuden aikana tiheän asutuksen keskus (kuvassa 76 n:o 2:n ympärillä olevat ristit osoittavat näiden asemia).

Alempana jokivarrella on säilynyt kirkkomuistoja Soinilan kylästä nykyisessä Nakkilassa sekä Anolan kirkkosaarelta (kuvassa 76, n:o 1:n ja 2:n välillä). Vielä alempana ovat Ulvilan kirkkomuistot Liikistöstä (kuva 76, n:o 1)[1] ja

Kuva 78. »Teljän kaupungin» seutua Kokemäellä.

nykyisen kirkon paikalta, alueelta, jonne Kokemäen kauppa myöhemmin näyttää keskittyneen. Ulvilaan tulee, kuten tunnettua, kaupunki historiallisen ajan kaupungin merkityksessäkin, ja se saa säännönmukaiset kaupunkioikeudet helmikuun 7 päivänä 1365.[1a] Sikäläinen P. Olavin kirkko mainitaan 1300-luvun alulla. Vieläpä kaukana lahden suulla joen edustalla olevalla Lyttskärillä tietää kansanmuisto olleen kappelin.

Kun Kokemäen seudun kauppamerkityksestä ja sen kirkollisistakin muistomerkeistä on tehty selkoa sekä J. A. Lindströmin Kokemäen pitäjän kertomuksessa että myöhemmin J. W. Ruuthin Porin kaupungin historiassa y. m., saatan niiden tarkemman selonteon tässä sivuuttaa.[2] Niiden alkuperä ei myöskään ole nykyisin vielä määrättävissä. Varmalta näyttää, että Kokemäki kauppakeskuksena palautuu vanhempaan aikaan kuin lähempänä joen suuta oleva Ulvila. Tämän tekee otaksuttavaksi jo maan kohoaminen, joka ajan ollen pysäytti purjehdusliikkeen alemmaksi joen varteen ja keskitti varsinkin merikaupan sinne. Ulvilan kauppakeskuksesta on jo ennen mainittu Idrisin antama tieto. Näin ollen menisivät Kokemäen kauppamuistot ainakin 1100-luvun puolivälin taakse, jos kohta onkin ajateltavissa, että sisämaan kauppa jatkui seudulla vielä senkin jälkeen kuin Ulvilassa kauppa pääsee vauhtiin. Varmana saanemme pitää, että ulkomaiset kauppasaksat ovat löytäneet tänne tiensä kauan ennen piispa Henri-

Kuva 79. »Killan kirkkoluoto» Kokemäellä.

kin aikoja. Tätä todistavat jo seudun runsaat ikivanhat, vierasperäiset paikannimet ja raha- y. m. löydöt. Kirjallisia todistuksia erään kristinuskoa tunnustaneen viikinkijoukkueen käynnistä Hämeessä, millä tuskin voidaan tarkoittaa muuta kuin Ranta-Hämettä Kokemäenjoen varsilla, on säilynyt 1030:n vaiheilta Skandinaavian riimukivissä. Joukkueen johtajana oli uplantilainen Fröger, ja eräs hänen miehistään, Gestriklannista kotoisin, kuoli täällä. Hänenkin muistokirjoituksensa kivessä, minkä veli pystytti lähelle Gevleä, päättyy sanoihin: »Jumala auttakoon hänen sieluansa ja Jumalan äiti.»[3]

Edellämainitut kirkkomuistot Kokemäeltä ja Ulvilasta ovat erikoisluontoisia siinä, että niihin nähden ei ole havaittavissa määrättyjä asutusryhmitykseen perustuvia seurakunta-alueita, niinkuin on laita Ahvenanmaalla ja Kalannissa. Kokemäellä sen keskusalue muodostaa jo pakanuudenaikaisista runsaista asutusjäännöksistä päättäen yhtenäisen ja keskittyneen asutusryhmän, mutta sen neljä kirkkoa eivät edellytä yhtä seurakuntakokonaisuutta, vaan useampia vapaita ja, kuten näyttää, toisistaan riippumattomia kirkollisia yhtymiä. Näistä muodostetaan myöhemmin orgaaninen kokonaisuus, jonka alueelliseksi seurakuntakirkoksi silloin perustetaan tai Jumalan äidin suojelukseen vihitään pitäjän vanhan emäkirkon ensim-

Kuva 80. Kokemäen vanhan kirkon seutu.

mäinen edustaja pappilan alapuolella olevalla kirkkosaarella. Tätä järjestymistä saattaa pitää piispa Henrikin aikaansaamana, jonka toiminnan muistoja on useampaan kohtaan paikkakunnalla muutoinkin liittynyt. Soinilan kirkko alempana jokivarrella saattaa olla alkuperäinen seurakuntakirkko, se kun sijaitsee alueella, johon pakanuudenaikaiset asutuslöydöt vielä ulottuvat, jos kohta niiden lukumäärä ei ole suuri. Sen seurakunta-alue näyttää siinä tapauksessa käsittäneen näillä seuduin hajalla olleet asutusryhmät ja viittaa alkuperäiseen organisointijärjestelmään, joka on täällä kehittyneempi kuin Ahvenanmaalla ja Kalannissa. Muut alemman jokilaakson kirkot ovat sen sijaan kaikesta päättäen syntyneet kaupan keskittymis- tai satamapaikoille joen saarille aikana, jolloin jokilaakso ei vielä ollut edullinen maataviljelevän asutuksen keskittymiseen näille seuduille. Alueellinen seurakuntajärjestys, jossa Liikistön P. Olavin kirkko tulee emäkirkoksi joen silloisella suunpuolisella alueella, saattaa hyvin palautua piispa Henrikin aikoihin.

Toinen kirkollinen keskus, joka näyttää liittyvän Ala-Satakunnan kirkolliseen organisointiin, vaikka siltä ilmeisesti puuttuu tämän vanhempi kirkollisen kulttuurin aines, on muinainen Sastamala, nykyinen Karkku ja Tyrvää (kuva 76, n:o 3, 4). On mielenkiintoista todeta, että tämäkin keskus järjestetään Jumalan äidin ja P. Olavin suojelukseen samalla tavoin kuin

Kuva 81. Liikistön kauppa- ja kirkonpaikka Ulvilassa.

alempana jokivarrella Kokemäki ja Ulvila. Molemmilla tahoilla kuvastuu rinnakkaisen itsenäisen tehtävän perspektiivi ja sama johtava periaate järjestelyn takana. Kuten tunnettua, tulikin Karkun P. Mariasta koko Ylä-Satakunnan kuuluisa emäkirkko, jota sanotaan käydyn Kyröä (Hämeenkyröä), Lempäälää, Keuruuta ja Kihniötä (Peräseinäjoki) myöten.[4] Sen vaikutus ulottui siis laajalle sisämaahan, osaksi todennäköisesti jo ennenkuin kirkollinen järjestelytyö ennätti läpikäydä sisämaa-alueetkin. Tämän rinnalla jäi Ala-Sastamalan (Tyrvään) P. Olavi merkitykseltään pääasiassa paikalliseksi.

Olisi mielenkiintoista yksityiskohtaisesti seurata Kokemäen jokilaakson kirkollista vaikutusta ja kirkollisen järjestymisen kehittymistä edelleen ylempänä esitetyistä Kokemäen, Ulvilan ja Sastamalan keskusalueista, mutta se veisi meidät osaksi liian pitkälle tavoittelemastamme yleiskatsauksellisesta päämäärästä, osaksi myös sellaisen kehityksen jäljille, joka tapahtuu vasta Nousiaisten hiippakunnan aikojen jälkeen. Saamme näin ollen tyytyä tässä kosketeltujen kirkollisten keskusasemien toteamiseen. Näistä on Ala-Satakunnan kirkollinen keskus vanhempia kirkollisia yhteyksiä kokoavan järjestelyn tulos, jolloin pääkirkko, P. Maria Kokemäellä, on saanut alakirkokseen P. Olavin Ulvilassa. Ylä-Satakunnan kirkollinen keskus, jonka järjestämisen

taustana ei näytä olleen vanhempaa kirkollista kulttuuria, on saanut aivan samanlaisen järjestön: pääkirkko P. Maria Karkussa ja sen rinnalla Ala-Sastamalassa P. Olavi. Kummallekin keskuskirkolle näyttää olevan tarkoitettu oma vaikutusalueensa: lännempänä olevalle Kokemäelle aluskirkkoineen lähinnä Satakunnan eteläiset asutusalueet, ja idempänä olevalle Sastamalalle asutuskeskukset pohjoisessa, idässä ja etelässä. Verratessa näitä keskuksia Nousiaisten kirkolliseen pääkeskukseen havaitaan niiden kummankin kuvastavan piispallisen pääkeskuksen järjestystä, jossa niinikään pääkirkolla, P. Marialla, on rinnallaan P. Olavi, aluksi nähtävästi yksityisluontoisena kirkkona, kunnes siitäkin asutuksen kehittyessä sen ympäristöllä tulee seurakuntakirkko. Tämä yhdenmukaisuus näyttää liian yksityiskohtaiselta voidakseen olla sattumalta syntynyt. Kokemäen laakson kauppakeskukset ja sen aiemmat kirkolliset muistot sekä ennen kaikkea sen merkitys kautta Itämerenmaiden tunnettuna porttina sisämaan Hämeeseen, tekevät sen valtaamisen ja kirkollisen järjestämisen piispa Henrikin ristiretken saavuttamisenarvoiseksi päämääräksi. Läntisen Hämeen alueen myöhäisempi kirkollinen kehityskin saa tästä selvityksensä ja tulee ymmärrettäväksi. Tällä taustalla voimme nähdä myös edellämainitussa yhdenmukaisuudessa piirteen piispa Henrikin kirkollisen organisoinnin periaatteista. Desentralisoivalla järjestelyllä, mistä Ahvenanmaan ja Kalannin aiemmassa kirkollisessa järjestyksessä emme tapaa merkkejä, on siinä ollut huomattava sijansa.

Paitsi Kalannin ja Kokemäen jokilaakson alueisiin liittyvät piispa Henrikin henkilökohtaiset muistot lähinnä näiden välisen alueen kirkolliseen järjestelytoimintaan. Koska ei ole todennäköistä, että tämä välialue olisi jäänyt retken toiminnasta osattomaksi, eivät ainakaan sen jo tähän aikaan asutut seudut, ei ole mitään syytä epäillä tradition historiallista tosipohjaa tässä kohden. Estettä tähän nähden ei tee sekään, että alue pääasiassa liittyy Ala-Satakunnan kirkolliseen keskukseen.

Piispa Henrikin muistoista Eurassa ja Köyliössä (kuva 76, n:o 7, 6) on aikaisemmin ollut puhetta. Euran seutu muodosti jo pakanuuden aikana yhtenäisen asutusalueen. Sen runsaissa kalmistoissa esiintyy jo 800-luvulta lähtien polttamattomia ruumishautojakin, joissa usein tavataan hiiliä ruumiin päälle sirotettuna, kenties muistona ruumiin poltosta. Onko polttamatta hautaamiseen siirtymistä yleensä tällä paikkakunnalla pidettävä kristillisen hautaustavan vaikutuksena, siitä puuttuu vastaiseksi yksityiskohtaista selvitystä, mutta mahdollisuus siihen on olemassa. Pitäjän v. 1897 purettu puukirkko oli P. Mikaelin nimikko. Köyliön alkuperäinen seurakuntakirkko, jonka järjestämisessä piispa Henrikin saattaa otaksua olleen mukana, on nähtävästi ollut Lähteenkylän maalla, Köyliönjärven

itäpuolella. Köyliönsaaren jouduttua kirkon omaksi se sai oman kirkkonsa, josta sittemmin tulee seurakuntakirkko koko pitäjää varten. P. Henrikin muistokappelista saarella lähellä Lähteenkylää on edellä tehty selkoa. Myöskin tämä pitäjä käsittää pakanuudenaikaisen asutuskeskuksen. Se liittyi kappelina aiemmin Kokemäkeen, sittemmin Euraan, joka sekin kuului Kokemäen kirkolliseen keskukseen. Jo tähän aikaan saattavat kuulua myös Säkylä Pyhäjärven itärannalla ja Köyliön naapuri etelässä, joka keskiajan alkupuolella säännöllisesti mainitaan itsenäisenä pitäjänä,[5] sekä Pyhäjärven eteläpuolella sijaitseva Yläne, jonka kirkko oli P. Olaville omistettu (kuva 76, n:o 9, 10). Näiden pitäjien kautta kulki ennenmainittu pyhän Henrikin tie Nousiaisista Köyliöön.

Länsipuolella Pyhäjärveä kerrotaan Hinnerjoen kirkon (kuva 76, n:o 8) olevan piispa Henrikin perustaman. Tältä seudulta ei tunneta pakanuudenaikaisen asutuksen muistoja, mutta mahdollista on, että Kalannista käsin, lähinnä Laitilasta, on uudisasutusta, joka on omaksunut kirkolliset hautaustavat, jo aikaisin sijoittunut Hinnerjoen jokivarsille. Paikkakunnan kirkollinen keskus on kumminkin alkuaan ollut alempana jokivarrella Naarjärven tienoilla, jossa n. s. Santolvin kankaalla on muistoja seudun vanhimmasta kirkosta.[6] Se oli P. Olaville omistettu, mikä pyhimysnimi on antanut seudulle samanlaisen kansanetymologisen nimimuodon kuin Santa Maria Santamalalle Nousiaisissa. Myöhemmissä järjestelyissä ovat seudulle syntyneet nykyiset Lapin ja Hinnerjoen seurakunnat. Rauman ja Eurajoen seudut näyttävät vasta myöhemmin saaneen runsaamman kiinteän asutuksensa. Pyhä Risti pääkirkon suojeluspyhimyksenä Eurajoella samoinkuin myöhemmin Raumalla, jossa kaupunkikirkko oli P. Kolminaisuudelle omistettu, viittaa siihen, että kirkollinen järjestely Ala-Satakunnan eteläisellä rantaseudulla on tapahtunut vasta 1300-luvulla. Yksityisluontoisia saari- ja rantakirkkoja, jotka voivat kenties palautua vanhempaankin aikaan, tunnetaan Reksaarelta ja Rauman nummelta.

Tämän yhteydessä kosketeltakoon sivumennen myös piispa Henrikin ristiretken sotaisia muistoja. Nämä ovat, kuten jo on mainittu, vähäisiä ja vastaiseksi yksityiskohtaisesti tutkimatta. Paitsi niitä kansanmuistoja, joita tässä yhteydessä on aiemmin mainittu Pyhästämaasta ja Eurasta, tunnetaan kansan kertomuksia ja varustuspaikkoja, joita selvemmin tai hämärämmin yhdistetään ristiretkeläisten taisteluihin, etupäässä vain Kokemäen jokivarsilta. Niinpä kerrotaan n. s. Orjapaaden kukkulalla Villiön kylässä Kokemäellä »piispa Henrikin» taistelleen hämäläisten pakanain kanssa. Kallion vieressä on uhrilähde, jonka vedellä on luultu olevan ihmeitä tekevä vaikutus.[7] Pitäjän pohjoisosassa, Sääksjärven länsipuolella, on n. s. Kynsikankaalla Linnainmaa-niminen paikka. Näillä tienoin käydyssä taistelussa kerrotaan

milloin juutilaisten, milloin mustalaisten, milloin piispa Henrikin ristisotilaineen ajaneen takaa hämäläisiä aina Linnainmaahan saakka, missä vielä osoitetaan kaatuneiden hautapaikkoja. Paikka on toistaiseksi tarkemmin tutkimatta. Huomiota ansaitsee tämän yhteydessä pakanuudenaikainen Pentin linnavuori Karkussa säännöllisine kivistä ladottuine asunnonpohjineen, joissa on tavattu tulen käsittelyn jälkiä. Samanlaatuisia laitteita tunnetaan Arasalon linnavuorelta Ikaalisissa sekä erinäisistä samanaikaisista linnavarustuksista Ruotsissa. On vastaiseksi selvittämättä, voisivatko nämä erikoislaitteet olla yhteydessä linnain käytön kanssa nyt kyseessäolevana aikana. Erikoisuuksia varustusten alalla ovat näillä seuduilla suorat kiviaidat. Tällaisia tunnetaan Harolan linnaluodosta Kokemäellä ja Tyrvään Orimäeltä. Edellisestä on tavattu myöhemmän pakanuudenajan löytöjä ja jälkimmäistä arvellaan »jättiläisten» työksi. Varustukset ovat pakanuudenajaltamme muutoin tuntemattomia ja toistaiseksi tarkemmin tutkimatta.[8] Syytä on joka tapauksessa vastaisuudessa tutkia näitä ja seudun muitakin varustuspaikkoja nimenomaan myös nyt kyseessäolevan tärkeän historiallisen tapauksen kannalta.

Edellä kosketeltuun alueeseen rajoittuvatkin kaikki vastaiseksi tunnetut jäljet piispa Henrikin ja hänen ristiretkensä välittömästä toiminnasta. Onko se ollenkaan kohdistunut Varsinais-Suomen eteläosiin, siitä ei näin ollen käy tätä nykyä päättäminen. Kirkollinen järjestelytyö jatkuu nähtävästi keskeytymättä piispa Henrikin kuoleman jälkeenkin täten alulle pannun järjestelmän mukaan, ja huomattavampi ero ilmenee siinä vasta Etelä-Suomen saaristossa ja rannikolla. Sen perusteella, mikä nykyisin näyttää todennäköiseltä, saattaa piispa Henrikin aikaiseen Nousiaisten hiippakuntaan siis lukea, paitsi aiemmin kirkollisesti järjestynyttä Ahvenanmaata ja Kalantia saaristoineen, Ala- ja Ylä-Satakunnan Kokemäellä ja Sastamalassa olevine kirkollisine keskuksineen sekä Kalannin ja Kokemäen välisen asutun ranta-alueen Pyhäjärveä ja Köyliön järviä myöten. Kirkollinen hallintokeskus on Kalannin etelärajalla Nousiaisissa (kuva 76, n:o 11), ja sitä tukee taloudellisesti ja varustuksena linnoitettu maatila, joka kumminkin lienee vasta retkeä lähinnä seuraavina aikoina kuntoon saatu. Tämä samoinkuin alakeskukset Satakunnassa ja niiden veroiseksi muuttunut keskus Ahvenanmaalla jatkavat toimintaansa kukin lähimmässä ympäristössään, samalla kun uutta uudisasutusta Ruotsista käsin sijoittuu eteläiseen ulkosaaristoon ja vihdoin lähempäänkin saaristoon ja rannikolle. Tämän työn edistymistä saatamme nykyisin ainoastaan suurin piirtein seurata.

Yhtenä argumenttina tätä arvosteltaessa on tieto siitä, että piispanistuin jo ennen 1100-luvun loppua siirretään Nousiaisista Räntämäelle, Auran jokilaaksoon. Kun emme tunne mitään uutta sotaista toimenpidettä Ruotsin taholta tällä välin eikä edes aihetta sellaisen olettamiseen ole, saanemme otaksua, että Varsinais-Suomen keskinen asutusalue Auran jokilaaksoa myö-

ten on siihen mennessä tullut ainakin suurin piirtein katsoen kirkollisesti järjestetyksi. Tämä voi olla Nousiaisten piispallisen kirkkokeskuksen rauhallisenkin työn tulosta. Piispanistuimen siirto sinänsä, joka mahdollisesti on Juustenin piispainkronikan mukaan v:n 1178 vaiheilla sattuneen karjalaiseli kuronihyökkäyksen aiheuttama ja joka jo siitä päättäen, että piispan itsensä sanotaan joutuneen vihollisten saaliiksi, on koskettanut kirkon vanhaa keskusseutua Nousiaisissa, edellyttää kirkollisen järjestelytyön toimittamista nimenomaan tällä suunnalla.

Näin ollen saamme edellyttää, että useimmat niistä seurakunnista, jotka ovat Nousiaisten etelä- ja itäpuolella vanhassa Pohjois-Suomessa, ovat saaneet alkunsa jo Nousiaisten hiippakunnan aikana, jos kohta ne ovat voineet olla alueiltaan jonkin verran toisia kuin myöhemmin. Niinpä näyttää länsipuoli Raision pitäjää kallioineen ja myöhäisine vesiperäisine maatumineen olleen tähän aikaan vielä suureksi osaksi asumatonta. Itäpuolen läpi kulkee kauppamerkityksensä vuoksi jo aiemmin mainittu Raisionjoki, jonka varrella Ihalan kylässä nähtävästi on ollut seurakunnan ensimmäinen kirkko (kuva 76, n:o 14). Tämä jäi käytäntöön vielä senkin jälkeen, kun seurakunnan uudestaanjärjestelyn yhteydessä sen nykyinen P. Martinuksen kirkko kaikesta päättäen 1300-luvulla perustettiin ylemmäksi jokivarteen. Saman joen ylemmällä juoksulla oleva Ruskon seurakunta (kuva 76, n:o 13), josta ensimmäinen kotimainen piispamme Maunu I (1291—1308) oli kotoisin, on todennäköisesti myöskin peräisin jo näiltä ajoilta. Sen kirkko on mahdollisesti ollut juuri piispa Maunun kotikylässä Märttelässä ja ollut kenties P. Olaville pyhitetty, — häntä esittävä tunnettu alttariveistos 1200-luvulta on vieläkin jäljellä. Nykyinen Maria Magdalenalle pyhitetty kivikirkko »Ruskon mäellä» (»in monte Ruscho») on 1440-luvulta.[9] Aurajoen varsilta tunnemme, paitsi P. Marialle omistettua piispankirkkoa maavarustuksineen ja piispanlinnoineen, Sauvalan, Liedon ja Mäkkylän kirkot (kuva 76, n:o 15—16), kaikki nykyisessä Liedon pitäjässä. Sauvalan kirkko, jonka hautausmaa on vielä jäljellä, näyttää jo 1100-luvun hautalöydöistä päättäen varmaan olevan peräisin tältä ajalta, löydöt näet kuvastavat selvää siirtymäkautta pakanuudenaikaisista hautaustavoista kirkolliseen. Myös Liedon P. Pietarin kirkko, joka on kivestä rakennettu 1300-luvun alkupuolella pitäjän uudestimuodostelun jälkeen nykyiseen laajuuteensa, näyttää olevan sitä vanhempaa alkuperää. Tätä pohjoisempana olevaa Mäkkylän kirkkoa, josta hautausmaa on vielä jäljellä, ei toistaiseksi tarkemmin tunneta. Näihin liittyvät vanhat kirkkomuistot ylempänä jokivarrella, jossa Pöytyän v. 1366 mainittu P. Mikaelin kirkko[9a] ja m. m. vanhoista piispamuistoistaan tunnettu Oripää näyttävät olevan varhaista alkuperää. Tämä viittaa siihen, että tätä tietä on aikaisin pyritty yhteyteen hämäläisasutuksen eteläisimpien etuasemien kanssa.

Aurajoen latvaseutu tulee näet lähelle Loimijoen jokilaakson vanhaa kulttuuriseutua. Loimijoki laskee Kokemäenjokeen, ja asutus sen varsilla näyttää saaneen alkunsa pohjoisesta käsin. Joen suuseudulla Huittisissa (kuva 76, n:o 5) palautuu asutus jo pakanuuden ajalle, ja pakanuudenaikuisia löytöjä on tavattu sen eteläpuolella olevalta Alastaroltakin. Kansanmuistot, kielelliset ja kansatieteelliset yhteispiirteet viittaavat asutuksen lähteneen lähinnä Kokemäeltä.[10] Tämän mukana näyttää kirkollinen vaikutus aikaisin levinneen jokivarsille, sillä lukuisia pikkukirkkoja tunnetaan kaikista jokivarren pitäjistä. Huittisissa on vanhoja kirkonpaikkoja Karhiniemen kylässä, jossa kirkon lähellä oli Hiidenkallion uhrilähde. Mielenkiintoa ansaitsee, että tämän kirkon pohjamaa, minkä poiston jälkeen paikalla oli 18 × 12 m laaja syvennys, sanotaan viedyn nykyisen kirkon pohjan pyhitykseksi. Toinen vanha kappeli on täällä ollut Sammun kylässä Takkulan Kappelinmäellä, jossa kirkon jäännöksiä ja hautausmaan ruumislöytöjä vielä 1700-luvun alulla tavattiin ja tunnettiin.[11] Pitäjän nykyinen P. Katarinan kirkko on kivestä rakennettu 1400-luvulla ja saattaa olla Karhiniemen seurakuntakirkon seuraaja, joka tässä tapauksessa voi palautua 1200-luvulle. Vampulassa tunnetaan n. s. »Killen kirkko» samannimisen kallion vierellä Loimijoen rannalla sekä vanha kirkonpaikka Tamarin kylässä nykyisen kirkonkylän pohjoispuolella. Alastarolla on samanluontoisia kirkonpaikkoja Kerrimäellä Vampulan rajalla ja Mälläisten kylässä Hanhijoen ja Loimijoen yhtymäkohdassa. Loimaallakin on tällaisia kirkonpaikkoja Karsattilan kylässä sekä vanhan hautausmaan paikalla lähellä nykyistä kirkkoa. Vaikka jokilaakson seurakunnallinen järjestyminen näyttää ainakin pääasiassa tapahtuneen Nousiaisten hiippakunnan jälkeisinä aikoina, viittaavat sen monet pikkukirkot, jotka muistuttavat merenkulkijain satama- ja saarikirkkoja ja lienevätkin olleet matkamiesten rukouspaikkoja, siihen, että seutu kuuluu Nousiaisten hiippakunnan kirkolliseen vaikutuspiiriin. Saatamme näin ollen pitää todennäköisenä, että juuri mainittuja jokiteitä myöten on aikaisin pyritty saavuttamaan yhdysside Varsinais-Suomen eteläisen osan ja Kokemäenjoen kirkollisten keskusten välillä. Tällaisella yhdyssiteellä näyttäisi olleen tärkeä merkitys jo edellytyksenä piispanistuimen siirtämiseen Nousiaisista Räntämäelle.

Myöskin vanhan Etelä-Suomen alueella kirkolliset muistot palautuvat paikka paikoin jo 1100-luvulle. Näin näyttää jotenkin suurella varmuudella olleen laita Uskelan kirkon (kuva 76, n:o 19), joka aikaisemmin sijaitsi Uskelan jokivarrella muutaman kilometrin päässä joen suulta. Kirkko, joka oli puusta ja v. 1655 uusi,[12] sortui v. 1824, kuten tunnettua, jokeen, mutta kellotapuli on vieläkin paikallaan. Maanvieremän maaleikkauksissa on paljastunut perustuksia vanhemmista kirkoista sekä irtolöytöjäkin 1100-luvulta.

10 — Pyhä Henrik.

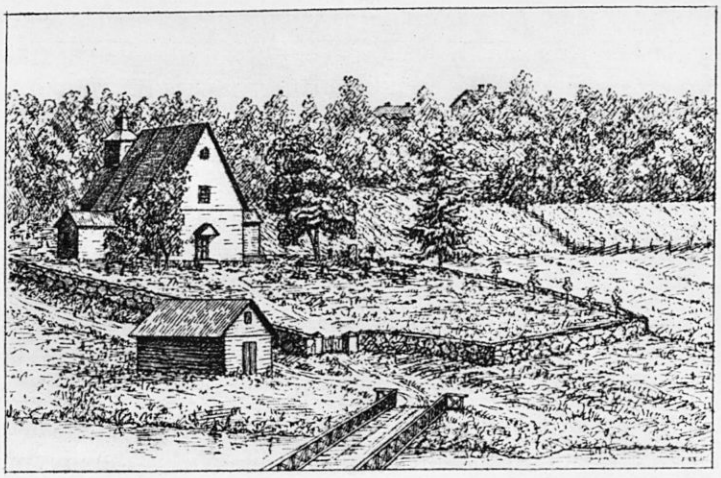

Kuva 82. Perniön Yliskylän kirkko.

Tähän aikaan näyttää menevän myöskin Perniön Yliskylän kirkko, jonka hautausmaalla ovat tunnetut pukuhaudat historiamme rajakaudelta (kuva 76, n. 20; kuva 82). Kirkko on ollut nykyaikaan saakka yksityisluontoinen. Myöskin Paimion jokivarsilta on vanhoja kirkkomuistoja (kuva 76, n:o 18). Heti joen suulla Paimionlahden perällä on hiljattain kiveen uusittu P. Jaakopin kirkko. Sen puinen edeltäjä paloi jokin aika sitten, mutta silläkin on ollut edeltäjänsä. Sen sanotaan olleen tämän seudun ensimmäinen kirkko ja 7 ympäristöpitäjän käyttämä. Se on näihin asti ollut yksityisluontoinen. Tätä ylempänä jokivarrella, nykyisen maantie- ja rautatiesillan välillä, oli Paimion vanha seurakuntakirkko, P. Mikael, joka oli käytännössä 1680-luvulle saakka. Kirkko oli puusta ja puusakaristolla varustettu. Uusi kirkko rakennettiin Vistan kylään Tillin talon maalle vv. 1681—89, ja v. 1850 sama talo sai vanhan kirkon paikan luovuttaessaan lisämaata hautausmaalle. V. 1868 vanha kirkonpaikka kynnettiin pelloksi. Hiljattain on kirkon pohja jälleen paljastettu. Sen hautausmaalla tavatut muokkaamattomat hautakivet muistuttavat varhaiskristillisiä hautakiviä ja viittaavat jo sinänsä varhaiseen aikaan (kuva 83). Tätä ylempänä jokivarrella oli Oilan kylän »kirkkokankareella» kirkko, jonka perustusta oli jäljellä vielä v. 1869. Tämänkin sanotaan olevan P. Mikaelin seurakuntakirkkoa vanhemman. Pohjoispuolella Paimiota on nykyisessä Tarvasjoen pitäjässä ollut ikivanha »Tallan kirkko», joka sijaitsi Paimionjoen rannalla vähän matkaa Juvan kosken alapuolella. V. 1827 on kirkon kalustokirjaan merkitty huomautus, että kirkko on tällä paikalla ollut n. 700 vuotta. Tämän yläpuolella, niinikään jokirannalla, oli Marttilan pitäjän P. Martinuksen kirkko, joka maanvieremässä siirtyi jokeen muodostuneelle saarelle. Tällä paikalla Mänsälän kylässä ylläpidettiin pientä muistorakennusta.[13] Seutu on Hämeestä käsin lähtenyttä varhaista historianaikaista uudisasutusta ja muodosti aikanaan Nybygdin hallintopiirin.

Kuva 83. Paimion P. Mikaelin kirkon paikka arkaistisine hautakivineen.

Edelläkosketellut Etelä-Suomen kirkkomuistot, niiden joukossa useita ilmeisesti ikivanhoja yksityisluontoisia kirkkojakin, jotka eivät ole saaneet osuutta seurakuntajärjestelyssä, viittaavat siihen, että kirkollinen vaikutus on seudulle saapunut aikaisin yksityisluontoisena vapaana harrastuksena ja vakiinnuttanut täällä oloja, jotka eivät ole sopeutuneet kirkolliseen seurakuntajärjestelmään silloin, kun tämä on näillä seuduin toteutettu. Myöskin se seikka, että hautausmailla, niinkuin suuremmassa mitassa on todettu etenkin Perniön Yliskylässä, on kirkollisen periaatteen mukaan sijoitettuja hautoja, joissa vainajat ovat arkuissaan täysin pakanuudenaikuisissa varusteissa, osoittaa tuon vanhemman kirkollisuuden olleen jotakuinkin pintapuolista ja mahdollisesti kokonaan paikkakunnalla toimivan kirkollisesti kouliintuneen johdon puutteessa. Toiselta puolen varsinainen seurakunnallinen järjestyminen osoittaa täällä myöhäisempiä piirteitä kuin Pohjois-Suomessa, mikä käy selville m. m. siitä, että vanhoillakaan asutuskeskuksilla ei ole tämän ryhmittymiseen kiinnitetty erityistä huomiota pitäjän alueita määriteltäessä. Nämä seikat tekevät todennäköiseksi, että Etelä-Suomi, joka jo Nousiaisten hiippakunnan aikana on kirkollista elämää tuntenut ja sitä omalla tavallaan toteuttanut,

olipa tämä sitten vaikutusta Pohjois-Suomesta käsin tai muilta tahoilta, on vasta Räntämäen hiippakunnan aikana saanut kirkollisen järjestelynsä.

Näyttää myöskin siltä, että Etelä-Suomen lähin saaristo ja rantaseutu ovat vielä 1100-luvulla olleet vailla sitä ruotsalaista seurakunta-ainesta, joka niiden kirkollisessa järjestyksessä näyttää muodostavan pääosan. Sen sijaan sitä näyttää olleen jo ulkosaaristossa. Täällä näet Houtskarin, Korppoon ja Nauvon saariryhmät (kuva 76, n:o 21—23) muodostavat varhaisen kirkollisen keskuksen, pääasemanaan Houtskarin saaristo, joka on läntisin tässä saariryhmässä. Houtskarin saaristo on näet rikas vanhoista pikkukirkoista, joiden sarjasta mainittakoon Berghamn (satama), Kivimo, Björkö (Birka?), Änkis (idässä), Sördö (luoteessa) ja Hevonkak. Muualla tässä saariryhmässä tunnetaan tällaisia Korppoosta Likholmen (länsirannalla) ja kirkonpaikka Korpoströmin rannalla sekä Nauvosta Nötö etelässä ja Vikomin kirkonpaikka Lillandetilla. Emäkirkkona oli Houtskarin P. Marian kirkko, jonka rinnalle täälläkin tulee P. Olavin kirkko Nauvossa. Asutuksen kasvaessa Korppoon saarilla se saa oman seurakuntakirkkonsa, P. Mikaelille omistetun, jonka alaiseksi vihdoin vanha emäkirkko Houtskarissa alistetaan. Korppoon kirkko rakennetaan kivestä 1300-luvun alkupuolella, ja tästä rakennusaineesta uusitaan myös Nauvon kirkko seuraavan sataluvun puolivälissä. Houtskarin P. Marian kirkko jäi sen sijaan puukirkon kannalle. Alkuperäiset suhteet on säilyttänyt muistossa kiinteä paikallinen traditio, joka on aikaisin joutunut kirjallisiin muistiinpanoihinkin.[14] Kun kyseenalainen kirkollinen keskus mainitussa ulommassa saaristossa on täysin yhtäpitävä Nousiaisten hiippakunnassa toteutetun järjestelmän kanssa ja kirkolliset muistot muutoinkin ovat alueella kieltämättä vanhoja, on syytä lukea se jo tämän hiippakunnan aikaan.

Näin ollen näyttää siltä, kuin vasta piispanistuimen siirryttyä Räntämäelle olisi keskitetty tarmokkaampaa toimintaa Etelä-Suomen kirkolliseen järjestämiseen. Mutta Räntämäen uutta hiippakuntaa kohtasi ensimmäinen tunnettu onnettomuutensa jo 1100-luvun lopulla. Venäläiset ulottivat hyökkäyksensä tänne asti ja veivät mukanaan m. m. hiippakunnan esimiehen, piispa Folkvinuksen. Juusten mainitsee piispainkronikassaan tämän tapahtuneen n. v. 1198. Tätä voinee pitää tapauksena, joka aiheutti hiippakunnan tukemisen m. m. Etelä-Suomen lähimmän saariston ja rantaseutujen uudella ruotsalaisella uudisasutuksella. Kun seuraavan Räntämäen piispan, Tuomaan, tiedetään ulottaneen tarmokkaan toimintansa jo Sisä-Hämeeseen asti, missä 1230-luvulla karjalaisten ja novgorodilaisten toimenpiteestä aikaansaadaan vakavaluontoinen kapina, edellyttää tämä jo sekä Etelä-Suomen kirkollisen järjestymisen tapahtumista että rannikon turvaamista luotettavalla asutuksella näin kauas tähdätyn toiminnan pohjaksi.

Edellisessä on piispa Henrikin perustama Nousiaisten hiippakunta hahmottunut alueellisestikin sekä piispa Henrikin aikuisen että sen jälkeisen kehityksen tuloksena konkreettisemmin kuin mitä tähän asti on ollut laita. Tässä ei ole voitu nykyisellä tietomäärällä päästä yleisiä suuntaviivoja pitemmälle, jotka nekin saavat jäädä vastaisen tutkimuksen tarkistettaviksi, samoinkuin tarkempi rajojen määrittely, mutta nyt esillä olevalle kysymyksellemme on tällä likimääräiselläkin tuloksella merkitystä. Me voimme sen avulla paremmin arvioida piispa Henrikin osuutta Suomen kirkon luomistyössä.

X.

P. Henrik, Suomen ristiretkipiispa.

Skandinaavianmaiden varhaisin lähetyskirkko oli monin paikoin yksinomaan ja kaikkialla suureksi osaksi yksityisen aloitteen varassa. Kirkkoja rakensivat yksityiset tai yhtyneet ryhmät, jotka lähetysmiesten propagandatyö oli tähän taivuttanut. Tällaisen vapaaehtoisuuden vuoksi tuli varhaisimman kirkon tunnusomaisimmaksi ominaisuudeksi satunnaisuus kirkkojen aikaansaamisessa, sijoituksessa ja ylläpidossa. Tätä kantaa seurasi kirkon järjestyminen orgaaniseksi rakenteeksi, mikä tapahtui maahan tulleiden vierasperäisten piispojen johdolla. Tästä kehityksestä H. Hildebrand antaa runsaaseen lähdeaineistoon perustuvan valaisevan yleiskuvan Ruotsin keskiaikaa käsittelevässä suuressa teoksessaan.[1]

Kuten jo edellisestä on selvinnyt, on meillä aikaisimmin kirkollisesti järjestyneillä alueilla Skandinaavianmaiden lähetysajan kirkkoihin verrattavia yksityisluontoisia kirkkoja tavattavissa ainoastaan Ala-Satakunnassa, jossa nämä kaikesta päättäen ovat olleet tänne sijoittuneiden ulkomaisten kauppayhtymäin rakentamia ja ylläpitämiä, sekä vanhassa Etelä-Suomessa, jossa kirkollinen järjestely näyttää myöhäisemmältä kuin Varsinais-Suomen muissa osissa ja jossa lähetystoimi Pohjois-Suomesta käsin tai muualta saadut esimerkit ovat saattaneet tätä ennen yksityiskirkkoja synnyttää. Näihin emme lue saarikirkkoja emmekä niihin verrattavia tien varsilla olevia sisämaan kappeleita, jotka näyttävät palvelleen matkamiesten tarpeita ja joita on syntynyt eri aikoina järjestyneen kirkon ohellakin. Sen sijaan on varhaisin kirkollinen muoto niin hyvin Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomen Kalannissa kuin vanhassa Pohjois-Suomessa ja Satakunnassa muutoin kauttaaltaan ja selvästi järjestelmällisesti organisoidun kirkon muoto. Sikäli kuin tällaisella yleisellä piirteellä yleensä on todistusvoimaa, täytyy meidän sen pohjalla edellyttää, että varhaisin kirkollinen järjestyksemme on toteutettu ainakin pääasiassa ilman edelläkäyvää vapaaehtoista lähetystyötä. Kun tällainen uusia rasituksiakin

edellyttävä järjestö on kumminkin saatu toteutetuksi, on maan kotiperäisen kansan taivuttaminen siihen tapahtunut muilla keinoin. Tällöin on tuskin ajateltavissa muuta keinoa kuin valloittajan ylivoima, joka näin ollen on oletettava varhaisimman kirkkomme taustaksi.

Toiselta puolen on kirkollisen järjestelyn ajassa ja periaatteissa edellä esitetyn tutkimuksen nojalla osoittautunut olevan selvä ero saariston ja läntisen rannikon ruotsalaisen asutuksen ja mantereen suomalaisen asutuksen alueella, kuitenkin niin, että rannikkoa lähin suomalaisseutu Varsinais-Suomen luoteisosassa lukeutuu edelliseen. Kirkollinen järjestys edellisessä liittyy kauttaaltaan pakanuudenaikuiseen asutusryhmitykseen, — joka täällä ei joudu läpikäymään pakanuuden viimeistä kulttuurijaksoa, — seuraten sen luontaisia kokonaisuuksia. Tämän kanssa rinnan järjestyy maahan tullut ruotsalainen uudisasutus pitäjäkokonaisuuksiksi asutuspiiriensä mukaisesti. Koko tällä alueella tunnetaan yksi Neitsyt Marialle pyhitetty äitikirkko Saltvikissa, jolla ainakin lähimmässä ympäristössään Ahvenanmaalla, alkuaan todennäköisesti koko alueella, on ollut esikirkon asema, jopa kansanmuistoissa tuomiokirkon arvoisena.

Mantereen suomalaisseudulla, vanhassa Pohjois-Suomessa ja Satakunnassa, osoittaa pitäjäjärjestys yleensä pyrkimystä suurempiin pitäjäyksilöihin, joihin kootaan hajanaisiakin asutusryhmiä. Ne saavat toisin paikoin keskuksensa seudulle, mistä esihistoriallisia asutusjätteitä ei tunneta. Koko järjestöllä on yksi piispan johtama hallintokeskus Nousiaisissa Neitsyt Marialle pyhitettyine kirkkoineen, jonka perustaminen voidaan määritellä 1100-luvun puolivälin vaiheille tai jälkipuoliskolle. Sen tukena on kirkollinen maaomistus ja sille rakennettu linnavarustus. Paitsi tätä ylintä keskusta on tärkeimmillä keskuspaikoilla Neitsyt Marialle pyhitettyjä emäkirkkoja, joiden vaikutuspiiriin ympäristö pitäjiksi järjestyneenä liittyy. Tällaiseksi alakeskukseksi tähän järjestöön tulee myös aikaisempi Neitsyt Marian esiseurakunta Ahvenanmaalla. Tähän viimeksi kosketeltuun järjestelmään ja sen suomalaiseen toteuttamisalueeseen liittyvät piispa Henrikin ja hänen ristiretkensä muistot.

Piispa Henrikin työn ja hänen ristiretkensä taustaksi maassamme osoittautuu näin ollen aikaisempi ruotsalainen valtaus, jonka tueksi on sijoitettu kristillistä ruotsalaista uudisasutusta Varsinais-Suomen Kalannin rannikolle ja saaristoon ja toimitettu koko alueella järjestelmällinen kirkollinen organisointi. Tähän viittaa myöskin piispa Agricolan kertomus Uuden Testamentin suomennoksensa esipuheessa, missä hän puhuu Kalannin luotolaisten tulleen Ruotsista ja olleen kristittyjä ennen mantereen suomalaisia. Tämä tieto semmoisenaan on merkillepantava, koska sen pohjana täytyy edellyttää olleen joko hänen tietoonsa tullut elävä kansanmuisto asiasta tai kirjallinen lähde, joka

sittemmin on hävinnyt. Asia tulee sitäkin huomattavammaksi, kun hänellä on siihen lisättävänä tämän aikaisemman valtausalueen tilaa valaisevia yksityiskohtia: hän sanoo kristittyjen ruotsalaisten siellä olleen pakanallisten suomalaisten ahdistamia, jopa siinä määrin, että heidän oli pakko vaaran uhatessa turvautua Ruotsissa olevien »ystäviensä ja lankojensa» apuun. Tämä semmoisenaan täysin uskottava tilanne Ruotsin kirkollisesti järjestyneellä valtausalueella Suomessa, mistä turvaa etsivien ruotsalaisten välityksellä tulee tieto Ruotsiin, ei saattanut olla kiinnittämättä sekä kirkollisten että valtiollisten viranomaisten huomiota.

Kuten jo ensimmäisessä luvussa on mainittu, on tohtori Korhonen edellyttänyt Suomesta käsin tulleen avunpyynnön suorastaan aiheeksi piispa Henrikin ja kuningas Eerikin toimeenpanemaan retkeen. Tästä edellytyksestä voidaan kuitenkin huomauttaa, että missään ei ole säilynyt tietoa siitä, että tällainen avunpyyntö olisi tehty lähinnä ennen mainitun retken toteuttamista. Agricolan kertomus, sikäli kuin se on tosioloihin perustuva, antaa pikemmin sen käsityksen, että Ruotsin apuun turvautumista oli tapahtunut täältä useammasti, pitkien aikojen kuluessa, ja että se kuvastaa yleensä Varsinais-Suomen kristittyjen vaaranalaista ja turvatonta tilaa pakanallisten suomalaisten naapurien läheisyydessä. Että tämä tilanne ja nimenomaan myös Suomen ruotsalaisten valitus ovat olleet vaikuttimena kyseessäolevan ristiretken toimeenpanossa, se tuntuu luonnolliselta ja siihen viittaa jo legendan kertomus, jonka ilmoitus retken suuntautumisesta »suomalaisia vastaan» tällä edellytyksellä on hyvin ymmärrettävä ja asiallisesti oikea. Mutta se ei yksin riitä selvittämään, miksi juuri Upsalan piispa Henrik ja Uplannin kuningas Eerik sitä ryhtyivät toteuttamaan ja juuri sinä aikana, jolloin sen toimeenpano tapahtui.

Tässä kohden antaa professori Grotenfeltin ja tohtori Jaakkolan kanta, jota niinikään on ensimmäisessä luvussa kosketeltu ja joka asettaa tapauksen tämänaikuisten yleishistoriallisten pyrkimysten ja liikkeiden yhteyteen, selitysperusteen, joka on sopusoinnussa myös tässä esitettyjen tutkimusten kanssa.

Ruotsissa oli varhaisin kirkollinen toiminta, kuten tunnettua, pääasiassa Hampuri-Bremenin arkkihiippakunnasta johdettu, ja sen vaikutuspiirissä. Bremenistä lähetetty oli myöskin se Hiltin- eli Johannes-piispa, joka sai tehtävänsä Itämeren saarilla ja joka saattaa olla Ahvenanmaan ja Kalannin kirkollisen järjestelytyön alkuunpanija. Tässä kohden tapahtui kuitenkin pian muutos. Paavi Gregorius VII (1073—85) oli tyytymätön tämän hiippakunnan toimintaan ja kehoitti monissa kirjeissään Tanskan, Norjan ja Ruotsin kuninkaita lähettämään pappejaan ja muitakin jalosukuisia nuorukaisia Roomaan kasvatettaviksi ja tarjosi neuvojaan kirkon järjestämistyössä.

Syy tyytymättömyyteen näyttää selvältä: Bremenin piispat kannattivat keisari Henrik IV:tä tämän taistelussa paavia vastaan. Arkkipiispa Liemar julistettiin senvuoksi pannaan ja oli pidätettynä virantoimituksesta (1077—80). Pohjoismainen kirkko oli sidottava välittömään yhteyteen paavinistuimen kanssa, ja tässä pyrkimyksessä oli Englannin kirkko, joka kannatti paavin valtapolitiikkaa, sopivampi välittämään yhdistämistä. Barin kirkolliskokouksessa v. 1098, jonka esimiehenä toimi Gregorius VII:n valtapolitiikkaa ajava paavi Urbanus II (1088—99), oli johtava englantilainen kirkonmies, tunnettu skolastikko Canterburyn Anselm, saapuvilla. Siinä annettiin jo Tanskalle lupa vapautua Saksan kirkollisesta yliherruudesta. Anselmin läheinen suhde Lundin piispaan Asgeriin lienee ollut vaikuttamassa siihen, että Lundin piispasta v. 1104 tuli arkkipiispa ja pohjoismaisen kirkon ylikaitsija. Toinen seuraus Englannin kirkon puuttumisesta pohjoismaisen kirkon asioihin näyttää olleen se, että Ruotsi sai kokonaisen sarjan englantilaisia piispoja eri hiippakuntiinsa. Kun olot 1100-luvun puoliväliin mennessä olivat kehittyneet niin pitkälle, että paavinistuimen alaisten kansankirkkojen perustaminen saattoi tulla kysymykseen muissakin Pohjoismaissa, ei näytä sattumalta, että asian toteuttaminen uskotaan englantilaissyntyiselle Alban kardinaalipiispalle Nicolaukselle, jonka toimenpiteistä jo ensimmäisessä luvussa on ollut puhe. Hänen seuralaisenaan ja hänen keskeneräiseksi jäänyttä tehtäväänsä edelleen kehittämään tulee Ruotsiin hänen maanmiehensä, piispa Henrik, joka Upsalan piispana tulee Suomenkin kirkon järjestäjäksi ja vahvistajaksi tätä yleistä päämäärää silmällä pitäen.

Saattaa panna kysymyksenalaiseksi, olisiko ristiretki Suomeen tullut tähän aikaan toteutetuksi, ellei mitään aloitetta tämän maan liittämiseksi Ruotsin vallan alaisuuteen ja kirkolliseen järjestämiseen olisi sitä ennen tehty. Sen kireän valtakamppailun vuoksi, joka Eerik Pyhän lyhyenä hallituskautena jännitti mielet siitä kilpailevien sukujen piirissä, on Eerik-kuninkaan retki Suomeen kummastuttanut niitäkin tutkijoita, jotka eivät ole tahtoneet sen todellisuutta kieltää. Professori Grotenfelt esim. tunnustaa, että tämä asianhaara ensi sijassa voisi antaa aihetta epäillä koko tietoa tästä retkestä.[2] Hän kumminkin otaksuu, että tilanne oli helpompi ennen kilpailevan Sverker-kuninkaan kuolemaa (jouluna 1155) kuin sen jälkeen, jolloin Sverkerin poika Kaarle Itägöötanmaan kuninkaaksi valittuna astui vastapuoleen. Kun tämän ajan lähteet kovin niukasti antavat tietoja yksityiskohdista tässä kohden, on vaikea saada käsitystä siitä, aiheuttiko Sverker-kuninkaan kuolema todellisuudessa muutosta muussa kuin siinä, että Eerik tällöin tunnustettiin ylikuninkaaksi, mikä tuskin saattoi heikontaa hänen asemaansa. Tähän seikkaan ei mielestäni missään tapauksessa voi perustaa retken aikamääräystä, josta tradition tietoa, että se tapahtui kaksi vuotta Henrikin piispaksi tulon

(Linköpingin kokouksen v. 1153) jälkeen, ei ole mitään syytä epäillä. Se vallan menettämisen vaara, joka Eerik-kuninkaalla retken aikana yhä oli, saattaa joka tapauksessa epäilemään hänen haluaan kyseessäolevan aloitteen tekemiseen.

Kirkon taholta asiaa tarkasteltaessa täytyy myöntää jommoisenkin eron olevan laskelmien perusteissa, jos on kysymyksessä kirkollisesti kokonaan tuntematon ja muokkaamaton maa taikka maa, jossa kirkollista järjestämistä jo on toteutettu, vaikka pienemmässäkin osassa sitä. Kirkon vakaumus ristiretkiyrityksen menestymisestä on ollut saatava kuninkaankin vakaumukseksi, vieläpä ajankohtana, jolloin tämän poissaolo maasta on saattanut merkitä vallan menettämistä. Onko katsottava mahdolliseksi tämän onnistuminen edellisessä tapauksessa, vaikka kirkolla itsellään olisikin tällainen vakaumus ollut? Lienee oikeutta epäillä sitä. Toiseksi tulee asia, jos retken päämääräksi suunnitellussa maassa on valtakunnalla vanhempi valtausalue, joka on kerran tullut kirkollisesti järjestetyksi ja josta on tietoja saapunut, että ympäristön pakanat sitä ahdistelevat. Tällöin tulee intressi yhteiseksi kirkolle ja valtiolle, ja yritykseen liittyy kummallakin perspektiivi valtauksen laajentamisesta, jonka puolesta kannatti uskaltaa kotoisen vaaran uhallakin ja jossa kumpikin osapuoli saattoi tukea toistaan, valtio kirkkoa asevoimallaan, hankkimalla sille rauhallista ja laajempaa vaikutusalaa, ja kirkko valtiota valtausalueen pysyttämisessä sen hallussa. Ainoastaan tällä edellytyksellä ovat mielestäni poistettavissa ne epäilyksen syyt, jotka tutkijoille ovat olleet aiheena milloin koko retken tämänaikuisen todellisuuden kieltämiseen, milloin erilaisiin heikkoihin selityskokeisiin tai harhaan meneviin johtopäätöksiin retken laadusta ja tarkoitusperästä.

Näihin voidaan lukea myös se kirkollisen ja valtiollisen toiminnan toisistaan erottaminen, joka kuvastuu tohtori Korhosen tutkimuksessa, kun hän tekee piispa Henrikistä yksityisen taivaallisten etujen tavoittelijan ja antaa Eerik-kuninkaan kuritella venäläisiä Suomenlahdella saadakseen tästä hyvitykseksi ryöstöverottaa liittolaisiaan suomalaisia. Tuskin tarvitsee huomauttaa siitä, että tällaista erottamista vastustaa tässä esitetyissä tutkimuksissa jo retkellä luotu varustettu kirkollinen hallintokeskus ja toteutettu kirkollinen organisointijärjestelmä sekä retken ulottaminen hämäläisten rantakeskuksille Satakuntaan, missä vaikutusaluetta avautui syvälle sisämaahan, mutta samalla oli pelättävissä entistä voimakkaamman vihamielisen painostuksen uhka. Nämä seikat edellyttävät kummankin osapuolen yhteistoimintaa, samalla kun maamme varhaisimmilta kirkollisesti järjestyneiltä alueilta puuttuvat muualla esiintyvät merkit yksityisten lähetysmiesten toiminnasta.

Tässä saattaa kiinnittää huomiota myöskin siihen, että retkellä saavutettu tulos koko siihen alueeseen kohdistuvana, minkä kyseessäolevan ristiretken

aikoihin voimme todeta maassamme kirkollisesti järjestyneeksi, näyttäisi inhimillisesti katsoen ylivoimaiselta yhden kesän ja talven työksi, ellei siinä olisi ennen suoritettua järjestelytyötä takana. Tähän tulee lisäksi edellä kuvattu selvä erotus kirkollisen järjestelyn ajassa ja periaatteissa saariston ja suomalaisen mantereen välillä, mikä tässä tapauksessa jäisi selittämättömäksi. Tässä näyttää siis toteutuvan sama, mitä Hildebrand sanoo englantilaisista lähetyspiispoista Ruotsissa, että he saivat niittää, mitä heidän saksalaiset edeltäjänsä olivat kylväneet.[3] Myöskin meidän maassamme on tämä selvältä näyttävä aikaisempi kylvö, jonka englantilainen Henrik-piispa on saanut niittää satona, ollut varsin huomattava. Kun Hampurin Hartvik-piispa alussa vuotta 1158, nähtävästi maahamme juuri hiljan tehdyn ristiretken johdosta, hankkii, kuvaavaa kyllä, Saksan keisarilta Fredrik Barbarossalta vahvistuksen yliherruuteensa myöskin suomalaisten kirkkoon nähden,[4] vaatii hän tässä kaikesta päättäen täysin oikeutettua osuutta ansioon meidän kirkkomme hyväksi tehdystä työstä, vaikka tämä ansio siitä huolimatta on tullut kilpailevalle Englannin kirkolle. Meidän on syytä tunnustaa osuutensa kummallekin sen mukaan kuin tosiseikat tutkimuksen kuvastamina antavat siihen perustusta.

Piispa Henrik ei näin ollen tule kirkkomme ensimmäiseksi lähetysmieheksi, niinkuin yleisesti on otaksuttu, eikä edes kirkkomme ensimmäiseksi järjestäjäksi, mistä Hampuri-Bremenin kirkko ja sen Itämeren saarilla toimineet edustajat, ennen muita, sanokaamme, Saltvikin piispa Johannes, saakoot kunnian. Mutta piispa Henrik on se mies, joka saattaa voimaan aikaisemman kirkollisen järjestyksemme, laajentaa sen sekä vahvistaa sitä uudella kirkollisella järjestöllä uudella puhtaasti suomalaisella valtausalueella Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa. Hän yhdistää koko Suomen tällöisen kirkon yhden Varsinais-Suomen mantereelle perustetun piispallisen hallintokeskuksen alaiseksi. Lopullisesti järjestetyn hiippakunnan arvoiseksi kirkkomme kokonaisuus tuskin tulee vielä piispa Henrikinkään toimesta; tähän lienee syynä hänen kuolemansa retken kestäessä ja Ruotsin heikot ja sekavat olot sitä lähinnä seuraavina aikoina. Mutta hänen oma organisointijärjestelmänsä on tähdätty jatkuvaan agressiiviseen laajennustyöhön, joka sen varassa myöskin edistyy, vaikka vaikeuksia on voitettavana.

Kirkollisen toiminnan edistyessä nousee nimittäin myöskin reaktio. Tästä ilmiöstä on professori Lindqvist esittänyt mielenkiintoisia esimerkkejä Eskilpiispan hiippakunnasta Ruotsin Södermanlannissa 1000-luvulta.[5] Tällainen ilmiö näkyy voivan uusiutua samassa tilanteessa aikaerosta riippumatta vaihtuvin muodoin. Suomen kirkosta antaa siitä tiedon ennen kosketeltu paavi Aleksanteri III:n kirje 1170-luvun alulta. Siinä hän kertoo, että suomalaiset aina, kun vihollisvaara heitä uhkaa, lupaavat pitää kristillisen uskon ja haluk-

kaasti pyytävät pappeja ja kristillisen lain opettajia, mutta sotajoukon mentyä hylkäävät uskon ja halveksivat sekä kovin vainoavat saarnamiehiä. Paavi tämän johdosta neuvoo Upsalan arkkipiispaa ja hänen alapiispojaan sekä Guttorm-jaarlia vastedes antamaan heille apuaan, jos sitä pyytävät, ainoastaan sillä ehdolla, että he luovuttavat linnansa tai antavat muita riittäviä takeita siitä, että pysyvät uskossaan ja kirkolle uskollisina. Keitä olivat nuo kristittyjen suomalaisten viholliset, sitä emme saa tietää, mutta ajatellen Agricolan kertomaa rinnakkaistapausta aikaisemmalta ajalta saatamme hyvin otaksua niiksi sisämaan hämäläisiä. Vastamainittua paavin kirjettä myöhemmältä ajalta (v. 1178) tunnemme karjalaisten hyökkäyksen näille seuduille ja vuosisadan lopulta venäläisten retken Auran suulle. Onko ja missä muodossa Ruotsista lähetetty Suomen kirkolle apua, siitä ei myöskään ole mitään muistoa säilynyt. Varmaksi tästä jää siis ainoastaan suomalaisten uskostaluopuminen ja pappien halveksiminen ja vainoaminen myötäkäymisen aikoina selvinä reaktion tunnuksina.

Suomen varhaisesta kirkkojärjestyksestä voimme sanoa, että sillä on kauttaaltaan pohjoismainen leima. Ei aikaisemmassa enemmän kuin myöhemmässäkään järjestelypiirissä tavata mitään, joka viittaisi toteuttajainsa kotimaisten kirkkojen erikoisominaisuuksiin. Ensimmäisiä kirkkorakennuksia, jotka kaikki järjestään ovat olleet puusta, ei ole yhtään säilynyt edes perustuksiltaan niin täydellisenä, että niistä voisimme tuntea muuta kuin suorakaiteisen runkohuoneen. Kirkkojen suojeluspyhimysten joukossa ei myöskään ole muita kuin P. Olavi, jotka viittaisivat aluepyhimyksiin. Norjan kuningas Olavi Haraldinpoika kaatui, kuten tunnettua, v. 1030 Stiklestadissa, mutta nousi jo seuraavana vuonna pyhimyksenä kultin esineeksi ja sai siinä periä vanhan pohjoismaisen Tor-jumalan kunnioitettuja, miehekkäitä ominaisuuksia, jopa hänen ulkonaisen tunnuksensakin, mikä teki hänet nopeasti kotoiseksi ja suosituksi kaikissa Pohjoismaissa. Pohjoismaalaisten mukana hänen kulttinsa kulki laajalle, mikä näkyy siitä, että jo v. 1050 tuli ruotsalaisten kauppiaiden Novgorodiin rakentama kirkko P. Olaville omistetuksi ja että Englannissakin, Yorkissa, jo v. 1053 mainitaan muuan P. Olaville vihitty kirkko.[6] Hän, jos kukaan, oli näin ollen sopiva antamaan pohjoismaiselle kirkolle kotoista paikallisväriä, jonka merkeissä toivottiin kirkon voittavan puolelleen vastahakoisetkin. P. Olavin nimi ensimmäisten kirkkopyhimystemme joukossa sekä Ahvenanmaalla ja Kalannissa että myöhemmin suomalaisalueilla Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa on se paikallistunnus, joka meidänkin kirkollemme nähtävästi on tahallisesti tahdottu antaa. Tämä on nimenomaan silmiinpistävää piispa Henrikin kirkkojärjestössä, jossa P. Olavi saa naapurina seurata kaikkia Neitsyt Marian emäkirkkoja piispankirkosta lähtien.

Piispa Henrikin henkilökohtaisista ominaisuuksista saamme hänen meidän arvosteltavaksemme säilyneen työnsä pohjalta vähän päätelmien aihetta. Hänen ilmeinen vaikutuksensa ristiretken aikaansaantiin Uplannin kuninkaalle vaikeana ja vaaranalaisena aikana — muutamia vuosia myöhemmin (v. 1160) Eerik-kuningas sortuukin hänen kruunuaan tavoittelevan tanskalaisen prinssin, Maunu Henrikinpojan salahyökkäyksen uhrina — edellyttää hänellä olleen tarmoa ja uskoa tehtävänsä arvoon ja merkitykseen. Hänen kirkollinen järjestelmänsä, sikäli kuin sitä nykyisin voidaan arvostella, kuvastaa tarkoituksenmukaisuutta niissä oloissa, joita varten se luotiin. Siltä ei puutu esikuvia Skandinaavianmaiden samanaikuisessa kirkkojärjestelmässä, sikäli kuin tämä selviää näiden vanhimmissa laeissa esiintyvästä säännöstelystä, mutta se on, mikäli voidaan todeta, sovellettu toisille perusteille ja ensisijassa silmälläpitäen kirkon laajentuvaa vaikutusalaa. Se on aikansa tuote siirrettynä kasvavaksi ajatellulle valtausalueelle, kun taas aikaisempi kirkkojärjestys on silloin käytettävissä olleen valtausalueen käsittävä ja siihen tyytyvä kokonaisuus niinkuin Skandinaavianmaiden 1000-luvun pienet hiippakunnatkin. Tästä eroavaisuudesta huolimatta on ollut viisasta jättää jälkimmäinen entiselleen häiriöiden välttämiseksi, ja näin on myös tapahtunut. Muutoin kuvastuu piispa Henrik siitä ainoasta tapauksesta päättäen, mistä legenda on säilyttänyt muiston ja missä hän esiintyy kirkon rankaisuvallan käyttäjänä — tapaus, josta sittemmin aiheutuu hänen kuolemansa kostotoimenpiteenä — kirkon järjestyksen ylläpitäjäksi alkavissakin kirkollisen järjestön oloissa, niinkuin ristiretkipiispalta odottaa sopiikin.

Piispa Henrikin merkitys Suomen kirkon luomistyössä kuvastuu tässä esitetyissä tutkimuksissa jonkin verran toisessa valossa kuin missä sen aikaisemmin olemme tottuneet näkemään. Tämä merkitys ei silti ole vähentynyt. Jo se seikka, että ristiretki nähtävästi pääasiassa piispa Henrikin ansiosta tähän aikaan toteutettiin, pelasti aikaisemman kirkollisen aloitteen maassamme sortumasta, mikä todennäköisesti olisi tapahtunut vieläkin avuttomampien aikojen seuratessa Ruotsissa. Piispa Henrikin toimesta aikaansaatu vankempi kirkollinen järjestelmä uudella valtausalueella antoi entiselle tukea ja loi vakaan pohjan jatkuvalle kirkolliselle työlle, joka vaikeissakin oloissa piti kirkollista traditiota yllä ja edistyikin hiljaisesti, kunnes se edullisemmissa oloissa seuraavalla sataluvulla sai uutta vauhtia laajentamaan vaikutustaan. Hänen kumppanilleen Suomen ristiretkellä, Uplannin kuninkaalle Eerikille, on tosin annettu aloitteentekijän ja varsinaisen johtajan maine, mutta tämä on nähtävästi tapahtunut sen vuoksi, että hänelle oli kerättävä ansioita pyhimysarvoa varten, jonka hän sai ennen Henrikiä. Tämä todennäköinen ansion ylitys on tavallaan tullut korvatuksi toisella samantapaisella: piispa Henrikin ansioita korostettiin häntä pyhimykseksi

puuhattaessa siten, että vaiettiin kokonaan maassamme aikaisemmin suoritetusta kirkollisesta työstä.

Piispa Henrik sai surmansa, niinkuin aikaisemmin on mainittu, retkeä seuranneena talvena, todennäköisesti siis v. 1156. Katolisen kirkon käsityksessä kuolema merkitsi uuteen elämään syntymistä. Tässä uudessa elämässä piispamme nousee jälleen arvoonsa Suomen kirkossa pyhimyksenä. Hänestä tulee maamme kirkon ja kansan suojeluspyhimys, jommoisena hänen merkityksensä ei ole ollut vähempi kuin hänen maallisen edeltäjänsä. Seuraavassa osassa tätä teosta lähdemme seuraamaan hänen pyhimyselämänsä kehitystä ja saavutuksia.

II

P. HENRIK, SUOMEN KIRKON JA KANSAN SUOJELUSPYHIMYS

XI.

Katolisen kirkon pyhäinpalvonta.

Edellisestä on jo selvinnyt, että piispa Henrikiä kuolemansa jälkeen palvottiin pyhimyksenä. Tämä puoli piispa Henrikin historiasta on aikomukseni seuraavassa ottaa seikkaperäisemmin käsiteltäväksi. Ennenkuin siirryn tähän kysymykseen, lienee syytä tässä erikseen lyhyesti kosketella pyhäinpalvonnan syntyä ja kehitystä sekä sen yhteydessä kysymykseen tulevia seikkoja keskiajan katolisessa kirkossa yleisesti.

Katolisen kirkon pyhäinpalvonta juontaa juurensa kristittyjen vainon ajalta ajanlaskumme ensimmäisillä vuosisadoilla. Se perustui tähän aikaan yleisesti vallitsevaan, joskin kristinuskon hengelle alunperin vieraaseen käsitykseen, että henkilössä, joka oli osoittanut erikoisen suurta lahjakkuutta, toimittanut ylistettäviä tekoja tai jonka vaikutus oli ollut muutoin siunauksellista, oli tavallisen inhimillisen mitan yläpuolelle kohoavia ominaisuuksia ja jumalallista voimaa. Kuolemansa jälkeen häntä pidettiin sankarina eli puolijumalana, ja jälkeenelävien kiitollisuus ja kunnioitus häntä kohtaan aiheutti sankarinpalvontaa. Tässä käsityksessä kasvaneet antiikin ihmiset eivät kristinuskoon liityttyäänkään päässeet kokonaan irti siitä, ja kun vainojen aikana kristillisten seurakuntain johtajilla ja muillakin etevimmillä jäsenillä usein oli edessä uskonsa todistaminen katkeraa kidutusta ja piinaa seuraavalla kuolemalla, on ymmärrettävissä, että käsitys sankareista antiikin mielessä jälleen heräsi eloon.

Tässä ei ole mahdollista tehdä selkoa kristittyjen vainosta, sen ilmenemismuodoista eri aikoina ja eri paikoissa, eikä edes niistä syistä, jotka kulloinkin sen aiheuttivat. Voin viitata tässä kohdin Ivar A. Heikelin erittäin mielenkiintoiseen teokseen »De kristna och Antika hedendomen».[1] Tyydyn mainitsemaan vain, että perimmäisenä syynä siihen, että kristityt ylimalkaan joutuivat ristiriitaan antiikin uskonnollisessa suhteessa suvaitsevan maailmankatsomuksen kanssa, oli kristinuskon ja antiikin eroava käsitys jumaluudesta.

Antiikin jumalat eivät olleet kaikkivoipia, kaikkitietäviä eivätkä kaikkialla läsnäolevia. Heidän valtapiirinsä oli aikaan ja paikkaan nähden rajoitettu. Heidän ja voimakasluonteisten sekä erikoisen eteväin ihmisten välillä ei ollut ylitsepääsemätöntä juopaa. Antiikin kirjavassa jumalapiirissä oli tarpeen yksi vertauskuvallinen yhdistävä side. Tällainen oli h a l l i t s i j a, valtion yhteyden symboli ja alamaisten sekä isänmaallisten että uskonnollisten tunteiden yhteinen kohde. Panematta vaaranalaiseksi omaa olemustaan valtio, s. o. silloinen sivistynyt maailma, ei voinut luopua vaatimuksesta, että kaikki sen alamaiset tunnustaisivat sen koossapitävän hallitsijamahdin jumalallisen luonteen. Mutta kristittyjen kaikkivoipa Jumala oli niin paljon korkeammalla kaikkea muuta, että sen tunnustajat eivät voineet, kieltämättä uskonsa olemusta, tunnustaa kenellekään ihmiselle, ei hallitsijallekaan, sijaa hänen rinnallaan. Tämä kristittyjen kielteinen suhtautuminen hallitsijan jumaluuden tunnustamiseen tuli ratkaisevaksi kohdaksi valtion suhtautumisessa kristinuskoon.[2] Rooman palo v. 64 oli lähimpänä aiheena ensimmäiseen kristittyjen joukkosurmaan Roomassa, jossa m. m. apostolit Paavali ja Pietari saivat jakaa muiden onnettomien kohtalon. Myöhemmin jatkui kristittyjen surmaamista aika-ajoin ja milloin missäkin Rooman laajan valtakunnan osassa, ja uskonmarttyyrien lukumäärä kasvoi kasvamistaan.

Seurakuntalaisten silmissä olivat marttyyrit, joiden piinaa, kärsimystä ja lujaa pysymistä uskossaan kuolemaan asti he olivat olleet todistamassa, sankareita, joiden lujuutena oli heissä asuva jumalallinen voima. Heidän vanhurskautensa suuruus ja heidän peloton uhrautumisensa uskonsa puolesta herätti aikalaisissa ehdotonta kunnioitusta. Smyrnan piispasta Polykarpuksesta, joka v. 155 sai 86-vuotiaana uskonsa vuoksi nousta roviolle, kerrotaan, että kristityt pyysivät saada ottaa hänen hiiltyneen ruumiinsa huostaansa, mikä sallittiinkin sen jälkeen kun ruumis oli lopullisesti tulella hävitetty. He hautasivat piispan tuhan ja kokoontuivat tilaisuuden sattuessa haudalle rukouksiin ja pitivät hänen kuolemansa vuosipäivinä muistojuhlan hänelle ja muillekin marttyyreille, joiden marttyyritapauksia juhlissa muisteltiin. Siinä näyttää olevan alku marttyyrienpalvontaan, joka myöhemmin sai suuremman kantavuuden.[3] Näissä ja samantapaisissa juhlissa muille marttyyreille pidetyt puheet saivat usein retorisia muotoja, jotka olivat omiaan hämmentämään käsityksiä ja johtamaan ajatukset takaisin antiikin puolijumaliin, mitkä jumalien edessä toimivat elävän ihmiskunnan hyväksi. Kuvaavana näille muistopuheille otan tähän lyhyen otteen puheesta, jonka Nyssan piispa Gregorius piti Theodorus-marttyyrin muistojuhlassa:

»Me olemme, oi Autuas, Luojan ihmisrakkauden tähden jälleen saaneet elää päivän, jona vietämme juhlaasi ja pidämme marttyyreille pyhitettyä kokousta. Me pyydämme Sinua, yhteinen Herramme, tule luoksemme, juh-

lamme vieraaksi, missä tahansa oletkin, sillä Sinua, joka olet koonnut meidät, mekin puolestamme kutsumme. Oleskeletpa nyt ylhäisessä ilmassa tai taivaallisten piireissä tai Herraa ympäröivän enkelien kuoron jäsenenä, pyydä hetken vapautta toimestasi ja tule niiden luokse, jotka Sinua näkymättömänä ystävänään kunnioittavat. Katsopa näitä juhlallisuuksia, jotka tekevät kiitollisuutesi Jumalaa kohtaan kaksinkertaiseksi, Jumalaa, joka on armoittanut Sinua monilla opetuksillaan kärsimyksiäsi ja autuaallista tunnustustasi varten, joiden vuoksi nyt saat iloita siitä, että olet saanut vuodattaa veresi ja kestää tulikoetuksesi. Niin monta kuin Sinulla oli muinoin kuolemasi todistajia, on Sinulla nyt palvelijoita, jotka Sinua kunnioittavat. — Me tarvitsemme hyviä töitä, rukoile yhteistä Kuningastamme isänmaan puolesta. Sillä marttyyrin isänmaa on hänen kärsimystensä paikka, hänen kanssaveljiään ja sukulaisiaan ovat ne, jotka omaksuvat hänet ja häntä ylistävät ja kunnioittavat. Me pelkäämme surun aikoja ja aavistamme vaaraa. Synnilliset Skyytat, jotka uhkaavat meitä sodalla, eivät ole meistä kaukana. Taistele Sinä puolestamme. Rukoile rauhaa, että nämä juhlalliset kokoukset eivät lakkaisi ja että temppelimme ja alttarimme säästyisivät raivoavien barbaarien hyökkäyksiltä. Jos vieläkin tehokkaampi rukous olisi tarpeen, kokoa veljiesi, marttyyrien kuoro ja rukoilkaa yhdessä. Useampien hurskaiden rukous olkoon tehokas poistamaan kansojen ja joukkojen synnit. Muistuta Pietaria, herätä Paulus, herätä evankelista Johannes, tuo rakastettu opetuslapsi, huoltamaan seurakuntia, jotka he ovat perustaneet, joiden vuoksi he ovat kantaneet kahleita ja kärsineet vaaraa ja kuoleman. —»

Kuten tästä esimerkistä näkyy, olivat tällaiset muistopuheet omiaan johtamaan siihen käsitykseen, että marttyyrit olivat välittäjiä Jumalan ja ihmisten välillä ja että ihmisten Jumalaan kohdistama rukous sai tehoa, jos se saatettiin perille marttyyrien välityksellä.

Mutta marttyyrien kunnioitus ei tullut vain niiden uskonsankarien osaksi, jotka uskossaan pysyminen vei kuolemaan asti (»martyres absolute sic dicti»). Marttyyreita oli sellaisiakin, jotka jo kuolemaan tuomittuina tästä lopusta kumminkin pelastuivat (»martyres designati»). Edelleen oli niitä, jotka uskonsa tähden antautuivat alttiiksi kuoleman vaaralle ja kärsivät kidutustakin, mutta joille langettavaa tuomiota ei annettu (»confessores»). Ja vihdoin oli niitä, jotka vainojen aikana pakenivat vaaraa jättäen omaisuutensa alttiiksi ja toteuttivat tällä tavoin Mestarin evankeliumissa (Matteus 10: 23) opetuslapsilleen antaman neuvon: Ja kun teitä vainoavat yhdessä kaupungissa, paetkaa toiseen j. n. e. (Profugi ja Exterres).[4] Kaikille näille sankareille osoitettiin kunnioitusta juhlilla ja puheilla, ja niiden joukko, joiden näkymättömän, mutta enemmän tai vähemmän tietoisesti ihmisille hyödylliseksi uskotun välitystoimen tärkeys yhä kasvoi, laajeni piireihin, joille ei enää voitu vetää selviä

rajoja. Tälle asteelle jouduttaessa on ymmärrettävissä, että erinäisiä raamatullisiakin henkilöitä, jotka olivat tosin eläneet kauan ennen kristittyjen vainon aikoja, mutta joita voitiin suuremmalla tai vähemmällä oikeutuksella rinnastaa marttyyreihin, ruvettiin kunnioittamaan marttyyreina. Näin oli laita Vanhan Testamentin profeettain, Makkabealaisperheen, Sadrakin, Mesakin ja Abed-Negon, jotka Nebukadnezar heitätti tuliseen pätsiin (Dan. kirja 3), Betlehemin viattomain poikalasten, jotka Kristuksen tähden saivat surmansa ja joille Augustinus, Leo, Chrysostomus ja Fulgentius ovat pitäneet puheensa ylistäen heitä »marttyyrien kukkasiksi», Stefanuksen, yhden niistä seitsemästä, jotka Jerusalemin seurakunta oli valinnut leskien hoitajaksi ja jonka juutalaiset sittemmin kivittivät kuoliaaksi (Apost. t. 6, 7) — hänestä tuli siten ensimmäinen eli protomarttyyri —, ja ennen kaikkea apostolien ja heidän opetuslastensa, joista useimmat olivat saaneet väkivaltaisen kuoleman. Näillä n. s. raamatullisilla marttyyreilla, jotka sitäpaitsi tulivat yleiskirkollisiksi useitten muiden jäädessä paikallisen kultin varaan, laajeni marttyyrien piiri melkoisesti.

Marttyyrienpalvonnan laajentuessa ja yleistyessä koko kristillisen kirkon piirin käsittäväksi vakiintui myös yhä kiinteämmäksi käsitys heidän välittävästä asemastaan Jumalan ja ihmiskunnan välillä, jolloin he yhä enemmän lähestyivät antiikin sankareita, puolijumalia. Mutta tämän ohella liittyi viimeksimainituista marttyyrien palvontaan myös sellaisia piirteitä, jotka tulevaisuuteen nähden saivat huomattavan merkityksen. Antiikin näkyväin jumalain (deus praesens) tarve kävi tuntuvaksi marttyyrienkin palvonnassa, ja tätä tarvetta tyydytettiin kahdella tavalla: muovailemalla tai maalaamalla kuvia palvotuista marttyyreista kunnianosoitusten ja rukousten vastaanottajiksi ja asettamalla palvonnan näkyväksi esineeksi suurempi tai vähäisempi jäännös marttyyreista taikka heille kuuluneista tai heitä lähellä olleista esineistä. Täten liittyi marttyyrien palvontaan vähitellen marttyyrien kuvien ja heidän reliikkiensä kultti, joka sittemmin keskiajan katolisen kirkon kultissa kävi luonteenomaiseksi ja lopulta suoranaiseksi välttämättömyydeksi. On mahdotonta sanoa, mistä hetkestä lähtien niin hyvin kuvain kuin reliikkienkin palvonta kristillisessä kirkossa on saanut alkunsa. Päättäen siitä, että jo niin aikaisin kuin v. 305 Elvirasin kirkolliskokouksessa katsottiin tarpeelliseksi hillitä kuvain käyttöä kirkossa, on siihen jouduttu sangen varhain.[5] Reliikkien palvonta taas on johdettavissa välittömästi marttyyrien hautain palvonnasta asti. Tästä on askel lyhyt marttyyrien luiden paloittamiseen myös hautapaikan ulkopuolisiin alttareihin sijoittamista varten, tapa, mistä piankin kehittyi kanoninen määräys, jonka mukaan alttaria ei yleensä saanut perustaakaan, ellei siihen ollut reliikkejä pantavissa.[6]

Marttyyrikultti oli rakentunut uskonsankarien ihailemisen ja kunnioittamisen pohjalle. Mutta sankaruus uskonnollisen vakaumuksen puolesta ja tavallista inhimillistä voimaa suurempi henkinen voima saattoi tavalla tai toisella kuvastua muissakin kuin niissä, jotka joutuivat uhraamaan henkensä uskonsa puolesta. Jo aikaisin herännyt eristäytymisliike uskonnolliselle hartaudelle omistautumista varten, pyrkimys, joka synnytti uudenluontoisia sankareita itsekieltäymyksen taidossa ja voimassa, kuuluisia erakoita, erakkoyhdyskuntia ja vihdoin järjestyneitä luostarikuntia, laajensi suunnattomassa määrässä niiden lukua, jotka ansaitsivat aluksi vain marttyyreille omistettua kunnioitusta ja palvontaa. Toiselta puolen herkkäuskoinen aikakausi näki jumalallisen voiman ilmausta kaikenlaisissa tavallisuudesta poikkeavissa ilmiöissä, jopa oman mielikuvituksen aiheuttamissa näyissä ja uskomuksissakin. Kun nämä liittyivät uskonnollisesti tai kirkon palveluksessa ansioituneisiin henkilöihin, heidän hautoihinsa tai jäännöksiinsä, ruvettiin uskomaan ihmeitten todellisuuteen ja pitämään ihmeitä eli miraakkeleja pyhyyden todisteina. Tällä tavoin marttyyrikultti laajeni vähitellen yleiseksi pyhimyskultiksi, jonka esineet kansa itse valitsi ja seurakuntain paikalliset johtajat tunnustivat ja jonka kohteiden määrä pian oli rajaton.

Kirkon lähimmäksi tehtäväksi tulikin koettaa estää palvottavien pyhimysten rajatonta lisääntymistä. Tällaisia yrityksiä oli jo Frankfurt am Mainin kirkolliskokouksen päätös v. 794, joka kielsi uusien pyhimyksien palvottavaksi ottamisen, ja Kaarle Suuren v. 805 antama määräys, jonka mukaan uusien pyhimysten tunnustaminen oli jäävä piispojen harkinnan varaan.[7] Käytännössä jäi asia kumminkin etusijassa viimeksimainitun menettelytavan kannalle ja pysyi sillä vielä kolmisen vuosisataa.

Kun pyhimysjuhlien vietto kuului viralliseen jumalanpalvelusohjelmaan ja palveltavien pyhimysten valinta jäi kunkin piispan määrättäväksi omassa hiippakunnassaan, oli siitä seurauksena suuri kirjavuus eri hiippakuntien pyhimyskalentereissa. Tämä jäikin luonteenomaiseksi koko keskiajalle, sillä kirkko tyytyi yhdenmukaistuttamaan vain tärkeimpien yleisjuhlain vieton. Paikallisten pyhimysten säilyttämisellä oli näet suuri käytännöllinen merkitys, sillä ollen paikkakunnillaan kansan erikoissuosiossa nämä usein paremmin kuin kirkon yleispyhimykset kokosivat kansan kirkon tueksi ja herättivät siinä uhrimieltä kirkon hyväksi. Tällaista merkityksellistä käytännöllistä etua ei kirkon yleisjohdon ollut syytä poistaa, pikemmin se oli edistämisen arvoinen kirkon yleiseksikin hyödyksi.

Mutta uusien pyhimysten tunnustaminen ei ajan ollen sittenkään saanut jäädä piispojen yksityisasiaksi. Ensimmäinen paavin julkisella kanonisoimistoimenpiteellä pyhimykseksi julistettu länsimainen pyhimys oli Augsburgin piispa Ulrich, jonka kanonisointi tapahtui v. 993, mutta lähes parisataa vuotta

kesti vielä, ennenkuin pyhimykseksi julistaminen lopullisesti siirtyi paavin yksinomaiseksi oikeudeksi. Tähän saattoi johtaa, niinkuin Siegel on arvellut, myöskin yleiskirkolle tarkoitetun uuden tulolähteen tavoittamisajatus.[8] Paavi Aleksanteri III:n säädöksellä vuodelta 1171 tuli pyhimykseksi julistaminen vihdoin kokonaan ja yksinomaan paavilliselle istuimelle kuuluvaksi. Tämän jälkeen ei enää voinut syntyä uusia pyhimyksiä ilman paavillisen istuimen virallista toimenpidettä, johon kuului pyhimysehdokkaan kelpoisuuden kaikinpuolinen tutkiminen kardinaalien congregatiossa ja kaksikin eriasteista ratkaisua paavin taholta. Teen näistä lyhyesti selkoa sikäli kuin Siegel on vanhempien lähteiden mukaan niistä kertonut.[9]

Juhlallinen pyhimykseksi julistaminen jakaantui kahteen eri toimitukseen: autuaaksijulistamiseen (beatificatio) ja kanonisointiin (canonizare = in canonem missae referre, joka merkitsee viemistä ehtoollisrituaalin rukousten joukkoon). Edellinen tapahtui ennen jälkimmäistä ja saattoi jäädä ainoaksikin toimenpiteeksi siinä tapauksessa, että ehdokasta haluttiin vain yhdessä kirkkoprovinssissa tunnustetuksi. Kumpaakin toimitusta varten oli ehtona, 1) että pyhimysehdokas oli ollut kuolleena vähintään 50 vuotta, 2) että hän oli viettänyt esimerkillistä pyhää elämää ja osoittanut uhrautuvaa antautumista kirkon tarkoitusperille ja, 3) että hänen kuolemansa jälkeen hänen vaikutuksestaan oli tapahtunut ihmeitä. Autuaaksijulistamistoimenpidettä varten congregatio dei riti sacri eli Jumalan pyhien menojen virasto tarkasti pyhimysehdokkaan kaikilta mainituilta näkökannoilta, ja tämä tarkastus, jonka aikana erinäiset juonittelutkin voivat tulla kysymykseen, saattoi usein kestää vuosikausia.[10] Jos tarkastuksessa oli tultu positiivisiin tuloksiin, määrättiin autuaaksijulistamistoimituksen päivä. Sen aamuna toimitettiin Vatikaanin kappelissa jumalanpalvelus, jonka jälkeen luettiin paavin congregation perustelujen pohjalla hyväksymä ehdokkaan autuaaksijulistus. Messun »rukoilkaamme (oremus)» kohdassa mainittiin ensi kerran autuaaksijulistetun nimi ja samassa silmänräpäyksessä poistettiin verhot kuvien edestä, jotka esittivät autuaaksijulistetun ihmeitä. Iltajumalanpalveluksessa paavi suoritti hartaustoimituksensa autuaaksijulistetun pyhäinjäännösten edessä, jotka silloin olivat esillä. Tässä nähtävästi tarkoitetaan vartavasten valmistettua käärettä, joka sisälsi pienoisen, kokonaisuutta symbolisoivan osan reliikeistä.

Autuaaksijulistamista seuraava kanonisatio oli edellistä juhlallisempi toimitus. Ennen sen tapahtumista tutki kardinaalien tuomioistuin congregatio pro canonizatione, muodollisestikin tuomioistuimen tapaisessa kokoonpanossa, täyttikö pyhimysehdokas aiemmin mainitut kolme ehtoa. Oikeuden asianajajana toimi henkilö, jonka epäilijän-asemaa kuvaa hänen nimityksensä »paholaisen asianajaja» (advocatus diaboli). Oikeuden apuna oli lääkäreitä ja fyysikkoja. Istunnossa piti eräs konsistoriaali-

asianajajista paaville ja kardinaaleille ylistyspuheen tulevasta pyhimyksestä, minkä jälkeen paavi lausui päätöksensä sanoilla: s a n c t u m e s s e d e c e r n i m u s e t d e f i n i m u s = määräämme ja päätämme hänen olevan pyhän. Tämän jälkeen hänen nimensä kirjoitettiin pyhimysten kirjaan. Tämä toimitus tapahtui juhlallisesti valaistussa Pietarinkirkossa. Paavi, kardinaalit ja paavin muu seurue tulivat sinne saattueena, jonka edellä kannettiin uuden pyhimyksen kuvaa. Jumalanpalveluksessa joko paavi itse tai joku kardinaaleista toimitti messun, minkä jälkeen paavi luki seuraavan julistuksen: pyhimysten ja erottamattoman kolmiyhteyden kunniaksi, katolisen uskon kohottamiseksi ja kristillisen uskonnon vastaanotettavaksi me määräämme ja päätämme, kaikkivaltiaan Jumalan, Isän, Pojan ja Pyhän Hengen sekä myös pyhien apostolien Pietarin ja Paavalin valtuuksilla, virkamme vallalla ja veljiemme neuvosta, että N. N. on oleva pyhimys ja on merkittävä pyhimysten luetteloon. Samalla kun me hänet täten viemme ja omaksumme luetteloon, me määräämme, että häntä on koko kirkon kunnioitettava ja että hänen syntymäjuhlaansa on vietettävä — — — päivänä (kalenteripäivä). Tämän jälkeen seurasi uuden pyhimyksen kunniaksi laulettu Te Deum. Kellojen soitolla ja trumpettien toitotuksilla Rooman kansa kutsuttiin juhlimaan. Julkisille paikoille oli sijoitettu ilmoituksia, joissa synnit julistettiin anteeksi kaikille, jotka pyhillä teoilla olivat ottaneet osaa kanonisointitoimitukseen ja olivat olleet mukana sen juhlasaattueissa. Niillekin, jotka olivat henkilökohtaisesti olleet estettyinä niihin saapumasta, taattiin sama etu, jos pyhillä teoilla merkitsivät itsensä niihin osaa ottaneiksi.

Viimeksimainittu toimenpide tarkoitti lahjoitusten antoa kirkolle. Mitä tämä merkitsi käytännössä, sitä osoittaa merkintä, että eräässäkin kanonisointitilaisuudessa tällä tavoin kertyi kokoontuneen kansan lahjoina 200,000 guldenia. Muutoinkaan toimitus ei tullut suoritetuksi ilman hyvitystä paavilliselle istuimelle. On todettu, että autuaaksijulistamisesta suoritettiin paavilliselle istuimelle n. 25,000 Rooman taaleria. Kanonisoimisesta oli suoritettava vieläkin suurempi hyvitys. Tavalliseksi palkkioksi on ilmoitettu 70,000 guldenia, mutta kanonisoitavan henkilön sukuperästä riippuen saattoi vaadittu summa olla suurempikin. Ruhtinaallisen henkilön kanonisoimisesta sanotaan suoritetun 100,000 taaleria.

Jos otamme huomioon, mitä sellaisten summien kokoaminen, joita edellä on mainittu, merkitsi semminkin aikaisempana keskiaikana, jolloin raha ylimalkaankin, mutta eritoten syrjäisissä maissa, oli verraten harvinaista, ymmärrämme miksi juhlallisesti kanonisoitujen pyhimysten luku on jäänyt suhteellisen vähäiseksi. Siegel on laskenut roomalaisen bullariumin sisältämät pyhimykset, kaikkein myöhäisimpiä aikoja lukuunottamatta, noin 140:ksi.[11] Nykyään niiden luku lienee jonkin verran yli puolentoista sadan. Arvellaan,

että monikin kyseessä ollut kanonisointi on kustannussyistä saanut raueta. Onpa sillekin huomiota herättäneelle seikalle, että P. Gregoriuksen jälkeen († 604) ei yksikään paavi ole tullut kanonisoiduksi, tahdottu löytää selitys kirkon säästäväisyysperiaatteista.[12] Näin ollen ei liene liian rohkea sekään otaksuma, että sellaiset tapaukset, joissa n. s. juhlallinen translatio, »translatio solemnis», on saanut eräissä suhteissa korvata kanonisointia,[13] ovat voineet aiheutua taloudellisista olosuhteista. Tällainen välitie on joka tapauksessa tehnyt kuurialle mahdolliseksi sen muutoin järkähtämättömiä sääntöjä loukkaamatta sallia m. m. paikalliselle kirkolle tärkeän pyhimyksen tunnustamisen kirkon, jopa katedraalikirkonkin suojeluspyhimykseksi, vaikka olosuhteet eivät sallineet pyhimyksen kanonisoimista ja hänen joutumistaan yleiseen pyhimysmatrikkeliin, mikä muutoin oli kirkon nimikkopyhimykseksi tunnustettavalle pyhimykselle ehdoton vaatimus. Tällaisista tapauksista saamme edempänä tutustua muutamiin meitä lähellä oleviin esimerkkeihin.

Lopuksi mainittakoon eräitä tärkeimpiä etuja ja oikeuksia, joita pyhimyksille tuotti vain kanonisointitoimitus. Tällaisista on jo edellä mainittu suojeluspyhimyskelpoisuus ja merkintä pyhimysten yleiseen luetteloon. Edelleen vain kanonisoidut pyhimykset tulivat Rooman kirkon yleiseen pyhimyskalenteriin, johon myös heille luettavat messut merkittiin asianomaisen päivän kohdalle. Kanonisoidun pyhimyksen kuvat saatiin myöskin varustaa gloorialla eli pyhimyskehällä merkiksi siitä, että hänen osalleen oli tullut varatuksi korkeampi taivaallinen asema. Myöskin voitiin tällaisten pyhimysten nimiin tehdä valoja ja heihin kohdistaa rukouksia, joissa kuvastui käsitys heidän korkeasta ja vaikutusvaltaisesta asemastaan taivaallisissa piireissä.[14] Kaikki nämä edut ja oikeudet olivat tietysti myös niillä pyhimyksillä, jotka Rooman kirkko ennen kanonisoimisen pakolliseksi tuloa oli yleisesti tunnustanut.

XII.

Piispa Henrik tulee pyhimykseksi.

Piispa Henrikin toiminta Suomessa tämän maan asukkaiden kristinuskoon saattamiseksi ja liittämiseksi Rooman kirkon yhteyteen oli sitä laatua, joka katolisen kirkon kannalta oli erikoisen ansiokasta ja suuriarvoista. Tähän tuli lisäksi, että hän tässä toimessa sai väkivaltaisen kuoleman, joka teki hänestä marttyyrin. Kun hänen vaikutuksestaan sanotaan jo hänen hautaustilaisuudessaan tapahtuneen ihmeitä, kuvastuu siinä ajan uskonnollinen käsitys kaikessa todellisuudessaan. Onkin epäilemätöntä, että piispa Henrik Suomen kirkossa ja maan kristillisen kansan käsityksissä heti kuolemansa jälkeen sai osakseen saman kunnioituksen, joka jo vuosisatoja aikaisemmin oli omistettu marttyyreille.

Aikaisemmat ja samanaikaiset esimerkit muualta, jopa Pohjoismaistakin, osoittavat myös, että tällaiset erikoisesti ansioituneet henkilöt piankin kuolemansa jälkeen tulivat kirkollisen palvonnan esineiksi. Norjan P. Olavi nostettiin jo kuolemansa jälkeisenä vuonna, v. 1031, piispa Grimkelin toimesta haudastaan ja sijoitettiin Trondhjemin P. Clemensin kirkon pääalttarille palvonnan esineeksi. Muutamia vuosia myöhemmin kuningas Maunu Hyvä (1035—47) rakennutti pyhimykselle uuden, kulta- ja hopealevyillä koristetun pyhimysarkun ja siirsi pyhimyksen vartavasten rakennuttamaansa P. Olavin kirkkoon, josta se myöhemmin, Harald Hårdråden aikana (1047—1066), siirrettiin P. Marian kirkkoon ja vihdoin, kuningas Olavi Kyrren aikana (1066—93), P. Kristuskirkkoon eli nykyiseen Trondhjemin tuomiokirkkoon.[1] Knut Lavardin esimerkki Tanskasta osoittaa, että hänen ruumiinsa jo v. 1146, eli 15 v. hänen kuolemansa jälkeen, sijoitettiin kirkollisen palvonnan esineeksi. Varsinainen pyhimyskirstu valmistettiin hänelle vasta myöhemmin (1150-luvun lopulla), ja hänen kanonisoimisensa tapahtui v. 1169 eli 38 vuotta hänen kuolemansa jälkeen.[2] Paavi Aleksanteri III:n kirjeestä Ruotsin kuninkaalle Knut Eerikinpojalle vuodelta 1172 käy selville, että myöskin se henkilö, jota

kirjeessä tarkoitetaan, olipa se sitten Sverker I († 1155) tai Eerik-kuningas († 1160), oli jo ennen kirjeen kirjoittamisaikaa ollut yleisen palvonnan esineenä.[3] Tähän ei ollutkaan mitään muodollista estettä olemassa, sillä olihan pyhimyksen tunnustaminen ja palvottavaksi hyväksyminen vastaiseksi vielä piispasta riippuvainen hänen oman hiippakuntansa piirissä eikä ennen vuotta 1171 myöskään ollut ehdottomasti määrätty aikaa, minkä tulisi kulua kuolemasta, ennenkuin palvonta olisi sallittava.

Mutta viimeksimainittuna vuonna muuttui tilanne, niinkuin edellisessä luvussa on esitetty. Tämän jälkeen ei enää sallittu paikallistenkaan pyhimysten tunnustamista ilman paavillisen kuurian hyväksymistä. Miten ankaria tässä suhteessa jo lähivuosina oltiin, sen osoittaa elävästi ennenmainittu paavi Aleksanteri III:n kirje Ruotsin Knut Eerikinpojalle sen johdosta, että siellä oli alettu palvoa pyhänä erästä henkilöä, josta paavillisen kuurian tietoon oli tullut, että hänet oli humalapäissään tapettu. Kirjeessä sanotaan m. m.: »vaikka hänen kauttaan olisi tapahtunut mitä runsaimmin tunnusmerkkejä ja ihmeitä, teidän ei ole sallittu ilman Rooman kirkon auktoriteettia pitää häntä pyhänä ja palvoa julkisesti».[4] Kysymys pyhimykseksi tunnustamisesta ja sellaisena palvomisesta oli siten koko laajuudessaan tullut paavillisen kuurian asiaksi, suurkirkolliseksi kysymykseksi, jonka ratkaisu riippui kardinaalien monipuolisesta tutkimuksesta ja harkinnasta ja jonka lävitseajajaltakin jo vaadittiin suurta kirkollista auktoriteettia.

Tutkimuksessaan »P. Eerikin pyhimystraditsionin, kultin ja legendan synty» on tohtori Jaakkola yksityiskohtaisesti tehnyt selkoa P. Eerikin pyhimykseksitunnustamiskysymyksen monimutkaisista vaiheista ja sen kehittymisestä vihdoin positiiviseen ratkaisuun. Näistä tutkimuksista käy selville, että kysymys, huolimatta siitä, että kansan taholta hänen pyhimyskulttinsa on kaikesta päättäen ollut täydessä käynnissä jo kymmenisen vuotta hänen kuolemansa jälkeen, pitkistyi moniksi vuosikymmeniksi ratkaisuun pääsemättä. Se joutui poliittisten juonittelujen esineeksi Ruotsissa, ja Eerikin pyhimysehdokkuutta vastustavan puolueen taholta on nähtävästi saatettu paavillisen kuurian tiedoksi häntä alentavia juoruja. Vasta v. 1256 on P. Eerik paavillisessa kirjeessä mainittu autuas- eli »b e a t u s»-määrityksin,[5] josta päättäen hänen pyhimysarvoonsa nähden on virallinen kuurian tunnustus saatu viimeistään 1200-luvun puolivälissä.

P. Henrikin pyhimysarvon tunnustetuksi saamisesta paavillisessa kuuriassa ei ole minkäänlaisia toimenpiteitä asiakirjallisesti tiedossa. V. 1296 meitä kohtaa paavi Bonifacius VIII:n kirjeessä vain se yllättävä tieto, että tämä on tapahtunut. Kun P. Henrik samalla mainitaan maamme pääkirkon eli silloin jo Turun tuomiokirkon toisena suojeluspyhimyksenä, vieläpä indulgenssipyhimyksenäkin, jonka nimissä luvataan määrättyjen päivien synnit anteeksi

mainitussa kirkossa kävijöille, näyttää hänen pyhimyskysymyksensä olevan jo silloin kaikkia asteitaan myöten valmis. Milloin, millä tavoin ja kenen toimesta tämä tulos on saavutettu, siitä saamme tehdä päätelmiä vain sen pohjalta, mitä kirkolliset olomme yleensä ja P. Eerikin rinnakkaistapaus Ruotsista saattavat siihen valaistusta antaa.

Niiden vaatimusten kannalta, joita pyhimysehdokkaan tuli täyttää ja joista edellisessä luvussa on ollut tarkemmin puhe, ei olisi pitänyt olla esteitä P. Henrikin pyhimysarvon tunnustamiseen jo 1200-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, jolloin hänen kuolemastaankin tuli määrätyt 50 vuotta kuluneeksi. Muihinkaan ehtoihin nähden ei luulisi olleen syytä painavampiin epäilyksiin, etteikö Henrik-piispamme niitä olisi hyvinkin täyttänyt. Koska hän oli hengellinen mies, on hänen elämästään tuskin voitu löytää moitteenalaista, ja hänen antautumisensa vaaranalaiseen ristiretkitehtävään, josta marttyyrikuolemakin tuli seuraukseksi, luulisi kelvanneen riittäväksi todistukseksi siitä uhrautuvasta innosta kristinuskon ja kirkon tehtäviin, jota pyhimysehdokkaille pidettiin ansiona. Hänen vaikutuksestaan tapahtuneista ihmeistä ja yli-inhimillisistä tunnusmerkeistä ei myöskään näytä olleen puutetta. Hän on myöskin, niinkuin jo edellisessä osassa on osoitettu, eläessään ollut Roomassa tunnettu henkilö ja kaikesta päättäen jo siellä katsottu soveliaaksi siihen vaativaan tehtävään Pohjoismaissa, joka lopulta teki hänestä marttyyrin. Epäilemätöntä on myöskin, että P. Eerikin pyhimyskysymyksen pitkäaikainen vireilläolo kuuriassa on edelleen tehnyt tunnetuksi ja painostanut myös P. Henrikin pyhimysansioita, sillä molempien pääansiohan oli Suomeen tehty ristiretki, joka siihen määrin on ollut molempien yhteistointa, että sitä tuskin on voitu asiallisesti kuvailla ja esittää, ilman että molempia osallisia on mainittu. Ja vihdoin ei ole tiedossa, että piispa Henrikillä, joka vain Suomen kirkolle voi tulla erityiseksi kotimaiseksi kantapyhimykseksi, olisi voinut olla kilpailijaa tämän kirkon piirissä, eikä siis tästä aiheutuvaa viivytystäkään asian ratkaisulle — mikä tuli kysymykseen P. Eerikiin nähden — ei näyttäisi voivan olla oletettavissa. Näin ollen täytyy tulla siihen käsitykseen, että ne syyt, jotka ovat lykänneet P. Henrikin esiintymisen kuurian tunnustamana pyhimyksenä aina 1200-luvun lopulle, eivät ole voineet olla P. Henrikin persoonaan kohdistuvia.

Sen sijaan voidaan löytää, ellei syitä, niin ainakin selityksiä tähän sekä omista kirkollisista oloistamme että erinäisistä tähän aikaan ilmaantuvista seikoista Ruotsin pääkirkossa.

Alkupuolella 1200-lukua, jolloin P. Henrikille pyhimysarvon tunnustaminen paavillisen kuurian taholta aikaisintaan olisi voinut tulla kysymykseen, oli Suomen kirkon hallinta voimakkaissa käsissä. Tästä todistavat ne monet paavinkirjeet Suomen piispalle, jotka vuodesta 1221 lähtien ovat säilyneet ja

jotka osoittavat Suomen hiippakunnan itsenäisyyden säilyttämisen itäisiä naapureita vastaan olleen silloin kuurian erityisen harrastuksen esineenä.[6] Että paavin kehoitukset eivät jääneetkään vaikutustaan vaille, sitä osoittaa Tuomas-piispan tarmokas toiminta hämäläisten käännyttämiseksi ja liittämiseksi Suomen hiippakunnan piiriin sen tueksi sekä myöhemmin novgorodilaisia vastaan tehty ristiretki, jossa Tuomas-piispa itsekin oli mukana.[7] Myöskin oli Tuomas-piispalla Suomen kirkon hallinnossa rinnallaan jonkinlainen tuomiokapituli,[8] mikä osoittaa kirkollisen organisoinnin säännönmukaisuutta. Ja vihdoin näemme hänen toimenpiteistään piispanistuimen siirtämiseksi sopivampaan paikkaan, mihin paavi Gregorius IX v. 1229 erinäisillä edellytyksillä oli antanut suostumuksensa,[9] että kirkkomme tukeminen ja edistäminen sekä ulkonaisesti että sisäisesti oli Tuomas-piispan toimintaintoisen harrastuksen esineenä. Näiden voimakkaiden toimintaotteiden mukaista olisi, jos niiden joukossa tapaisimme lisäksi aloitteen kotimaisen pyhimyksen aikaansaamiseksi Suomen kirkolle. Kun näin ei kumminkaan ole laita, lienee siihen syynä toiselta puolen se, että samaan aikaan oli Upsalan arkkihiippakunnan taholta samanlaatuinen aloite vireillä P. Eerikin pyhimystunnustuksen hankkimiseksi, toiselta puolen kenties se, että Tuomaan piispakauden loppupuoli tuli kovin levottomaksi. Kapina Hämeessä v. 1237 ja sitä seuranneet ristiretkipuuhat sekä vihdoin ristiretken toimeenpano v. 1240[10] keskittivät kaikesta päättäen piispamme huomion suurimmalta osalta näihin polttaviin kysymyksiin, joten kaikki muut seikat, jotka voitiin lykätä, saivat vastaiseksi jäädä syrjään. Että näin on käynyt ainakin muutamissa suhteissa, näkyy siitä, että m. m. Turun uuden tuomiokirkon rakentaminen jäi puolivalmiille asteelle. Piispa Tuomaan viimeiset vuodet olivat hänelle lamautumisen ja omantunnonhuolien aikaa, mikä aiheutui osittain suurin toivein toteutetun ristiretken epäonnistumisesta, osittain myös erinäisistä piispalle sopimattomista teoista, joihin hän innoissaan oli joutunut. Näiden vuoksi hän lopulta v. 1245 otti virastaan eronkin.[11] Näin ollen emme saata odottaakaan hänen piispautensa viimeisen vuosikymmenen ajalta enää tämäntapaista aloitetta.

Tuomas-piispan jälkeen seurasi muutamien vuosien aika, jolloin kirkkomme lienee ollut kokonaan vailla piispan arvoista esimiestä. Kun sellainen jälleen tänne saadaan, luultavasti Birger-jaarlin ristiretkijoukon mukana v. 1249, on hän, Bero I, samoin kuin kaksi hänen seuraajaansakin, Ragvald I (1258—1266) ja Katillus (1266—1286), aiemmin toiminut kuninkaan kanslerina ja edelleen ollut sekä kirkollisen että maallisen hallinnon edustajana maassa.[12] Kukaan heistä ei ollut tullut virkaansa edes kanonisen järjestyksen mukaisesti, tuomiokapitulin valitsemana. Eipä ole tietoa siitäkään, oliko maassamme tähän aikaan ensinkään tuota kirkollisen hallinnon tärkeätä elintä. Tosin on paavi

Aleksanteri IV kirjeessään 4 päivältä syyskuuta 1258 määrännyt Upsalan arkkipiispan huolehtimaan siitä, että viisijäseninen tuomiokapituli tulisi asetetuksi kaikkiin hänen alaisiinsa hiippakuntiin arkkipiispan määräämän ajan kuluessa, mutta näyttää siltä, että Suomessa tätä ei tullut järjestetyksi ennenkuin piispa Katilluksen aikana, jolloin hänen sanotaan v. 1276 sellaisen (collegium canonicorum) asettaneen.[13] Näin ollen näyttää kirkkomme tähän aikaan olleen varsin epäitsenäinen ja sellaisena epäilemättä heikko ajamaan paavillisessa kuuriassa vaikealuontoista uuden pyhimyksen aikaansaamiskysymystä.

Katillus-piispa kuoli v. 1286 ja haudattiin piispankirkkoonsa Räntämäelle. Hänen jälkeensä Suomi saa ensimmäisen kanonisesti valitun piispansa, joksi tulee Sigtunan dominikaaniluostarin priori Johannes I. Hänen sanotaan olleen synnyltään puolalainen, mutta jo 1230-luvulla siirtyneen Ruotsiin, jossa liittyi Sigtunan vastaperustetun dominikaanijärjestön kantajoukkoon. Paitsi tämän luostarin priorina hän näyttää jonkin aikaa toimineen tämän veljeskunnan piiriesimiehenä n. s. Dacian provinssissa. Hän oli siis kirkon palveluksessa harmaantunut ja nautti suurta arvonantoa ja kunnioitusta sekä oman luostarikuntansa keskuudessa että arkkihiippakunnan tuomiokapitulin jäsenten puolelta, mikä näkyy siitä, että hänet korkeasta iästään huolimatta v. 1289 yksimielisesti valittiin Upsalan arkkipiispaksi. Hänen aikanaan ovat siis Suomen kirkolla olleet kaikki edellytykset olemassa siihen, että on voitu ryhtyä toimenpiteisiin kotimaisen pyhimyksen aikaansaamiseksi sillekin. Tähän aikaan on myöskin jo kotimainen pappisaines päässyt vaikuttavaan asemaan, joten tällainen kysymys on senkin keskuudesta voinut saada innokkaita ajajia. Olihan Johannes-piispan kaniikkien joukossa m. m. Maunu Thunenpoika Ruskon Märttelästä, joka vähäistä myöhemmin tuli valituksi hänen jälkeensä Turun piispaksi. Että Johannes-piispan aikana piispa Henrikin pyhimyskysymys todellakin on ollut vireillä, siihen näyttää viittaavan m. m. se seikka, että piispa Henrikistä on jo v. 1290 valmistuneessa P. Eerikin liturgisessa legendassa käytetty pyhimyksille kuuluvaa määritystä »b e a t u s» eli autuas, mikä tässä tapauksessa kumminkin pikemmin merkitsee toivoa tai ehkä vakaumustakin hänen pyhimyskysymyksensä positiivisesta ratkaisusta kuin jo tapahtunutta ratkaisua. Tämä näyttää käyvän selville siitä, että paavin kirjeessä vuodelta 1292, joka koskee Turun tuomiokirkkoa, P. Henrikiä ei tämän kirkon suojeluspyhimyksenä vielä mainita.[14]

Johannes-piispan aika tuli Suomessa lyhyeksi. Upsalan arkkipiispan vaalin paavi vahvisti kirjelmällään 8 päivältä heinäkuuta 1290, ja 4 p. marraskuuta samana vuonna mainitaan hänen lopullisesti siirtyneen Upsalaan. 25 päivänä tammikuuta 1291 valittiin ensimmäisen kerran suomalainen mies Maunu I Turun piispaksi. Hänen aikanaan piispa Henrik mainitaan ensi kerran paavin

kirjeessä pyhimyksenä ja Turun tuomiokirkon suojeluspyhänä, jossa asemassa hän samanlaisessa kirjeessä vuodelta 1292 ei vielä ole. Näin ollen on kirkollisten olojemme kannalta täysi syy olettaa, että pyhimyksen virallinen tunnustus paavillisessa kuuriassa on vasta Maunu I:n aikana saavutettu.

Myöskin Upsalan arkkihiippakunnan olojen kannalta näyttää tämä tulos paikkansapitävältä. Alkupuolella 1200-lukua oli arkkihiippakunnan oma pyhimyskysymys sillä asteella, että se vaati voimain ja harrastusten keskittämistä sen ratkaisuun saamiseksi. Sen alaisen hiippakunnan samanlaatuinen kysymys olisi samaan aikaan kuuriassa esilletulleena epäilemättä heikontanut molempia ja joka tapauksessa tehnyt arkkihiippakunnan viranomaisille vaikeaksi antaa tehokasta kannatustaan tämänkin kysymyksen läpiajamisessa, niin kauan kuin sen oma pyhimyskysymys odotti ratkaisuaan. Jälkipuoliskolla satalukua oli, niinkuin tohtori Jaakkola on osoittanut, arkkihiippakunnassa voimakas puuha käynnissä vihdoin saadun uuden kotimaisen pyhimyksen arvon kohottamiseksi ja hänen tekemisekseen tunnetuksi ja kansanomaiseksi. Tämä pyrkimys oli näet siellä liittynyt toiseen vireillä-olevaan kysymykseen, uuden tuomiokirkon rakentamiseen sopivammalle paikalle Itä-Aarosiin eli uuteen Upsalaan. Nämä harrastukset liitti toisiinsa tarkoitus saada uusi tuomiokirkko sekä rakennukseltaan että arvoltaan valtakunnan emäkirkon valta-asemaan, ja siihen sitä auttaisi yleisesti tunnustetun ja arvossapidetyn kotimaisen pyhimyksen korottaminen kirkon suojeluspyhimykseksi, joka oli kokoava kansan uhrauksiin sen rakentamisessa ja vastaisessa ylläpidossa sekä edelleen kehittämisessä. V. 1273, kun uuden tuomiokirkon rakennus oli alullaan, siirrettiin P. Eerikin luut vanhasta Upsalasta uuteen juhlallisuuksin, joissa kuningas ja maan parhaat olivat mukana, ja hänestä tuli uuden tuomiokirkon toinen suojeluspyhimys entisen P. Laurentiuksen rinnalle, jonka hän pian voitti arvossa. Tämän jälkeen joudutetaan tuomiokirkon rakennustyötä voimaperäisesti, ja vähäisen lamaannusajan jälkeen, jonka aiheena lienevät olleet piispain vaihdokset, työ kiihtyy erityisesti 1280-luvun jälkipuoliskolla, jolloin m. m. Ranskasta tilattu mestari Estienne de Bonnueille (v. 1287) saapuu töitä suorittamaan. V. 1290 joudutaan rakennustöissä vihdoin niin pitkälle, että voidaan toimittaa väliaikainen vihkiminen ja siirtää vanhasta Upsalasta tänne m. m. tuomiokirkon yleiset pyhäinjäännökset.[15]

Tämä lyhyt katsaus osoittaa, että ennen Johannes-piispan aikoja arkkihiippakunnassa on huomio siinä määrin ollut kiintyneenä omiin suuriin kysymyksiin, kotimaisen kansallispyhimyksen aikaansaamiseen, piispanistuimen siirtoon ja uuden tuomiokirkon rakentamiseen, että sen taholta tuskin on riittänyt harrastusta Suomen kirkon erikoiskysymysten hyväksi. Toiselta puolen täytyy pitää luonnollisena, että mainittujen kysymysten kehitys Upsalassa ja semminkin niiden edistyminen siihen ratkaisukohtaan, jota vuosi 1290

joka tapauksessa näyttää merkitsevän — tällöinhän tapahtuivat P. Eerikin legendan ja officion valmistuminen, Upsalan tuomiokirkon väliaikainen vihkiminen ja kirkon yleisreliikkien siirtäminen sinne — on herättänyt vireille vastaavat kysymykset Suomen kirkossakin. Tämä seikka ja Upsalan esimerkki yleensäkin antaa aihetta tarkastaa pyhimyskysymystämme meidänkin kirkossamme esiintyvien vastaavien suurkysymysten yhteydessä.

Meilläkin on kysymys piispanistuimen siirrosta ja sen edellyttämän uuden tuomiokirkon rakentamisesta sopivampaan paikkaan ollut jo Tuomas-piispan ajalta lähtien vireillä. Jo v. 1229 oli paavi Gregorius IX Suomen piispan anomuksesta antanut Linköpingin piispan, Gotlannin cistercienssiabbotin ja Visbyn rovastin tehtäväksi tarkastaa anomuksessa ehdotetun piispanistuimen ja tuomiokirkon siirron tarkoituksenmukaisuutta ja antaa, jos huomaavat siihen olevan syytä, paavin puolesta ehdotettuun siirtoon lupa. Paikkaa, johon siirto olisi toimitettava, paavin kirjeessä ei mainita, mutta jo otsakirjoitus, jolla se on Turun tuomiokirkon kopiokirjaan viety: »Bulla Gregorij de translacione ecclesie katedralis a Raenthamackj usque huc» eli paavi Gregoriuksen kirje koskeva tuomiokirkon siirtoa Räntämäeltä tänne, rim. Turkuun, antaa viittauksen siihen, että muusta paikasta kuin siitä, missä kirkko nyt on, ei saata olla kysymys.[16] Että kirkon rakentaminen myöskin hetimmiten luvan siihen tultua pantiin alulle, siitä on takeena jo päättäväinen ja toimintatarmoinen Tuomas-piispa. Turun tuomiokirkossa hiljattain toimitettu perinpohjainen tutkimus on osoittanut myöskin tämän aikamääräyksen paikkansapitäväksi. Mutta samalla on myös todettu, että tuomiokirkon rakennustyö on keskeytynyt ennen alkuperäisen suunnitelman toteutumista. Kuori, jonka rakentaminen selvästi on alun perin kuulunut rakennusohjelmaan, jäi aloittamatta, kirkko ja sakaristo holvaamatta, muita sittemmin toimitettuja täydennyksiä mainitsematta. Tämä pysäys rakennustehtävissä aiheutui, niinkuin jo aiemmin on mainittu, nähtävästi niistä rauhattomuuksista, jotka tapahtuivat maassa 1237:n vaiheilla, ja niistä etualalle nousseista toimenpiteistä ja tapauksista, jotka näistä selkkauksista olivat seurauksina. Vasta 1250-luvun lopulla päästään rakennustyön jatkamiseen käsiksi, mikä käy selville m. m. paavi Aleksanteri III:n kirjeestä v:lta 1259. Tässä näet luvataan 40 päivän synnit anteeksi parannuksentekijöille, jos he vuosittain käyvät Neitsyt Marian juhlilla kirkossa, joka on rakennettu itse Neitsyen kunniaksi (»in honore ipsius virginis, sicut asseritis, est constructa»).[17] Rakennuksen tutkimuksessa on todettu, että tällöin on rakennettu kirkon pääkuori ja sakariston holvit, jotka kuvastavat Turkuun v. 1249 sijoittuneen dominikaaniveljistön tuomia tyyliuutuuksia, mutta pitemmälle ei tälläkään kertaa voitu töitä ulottaa. Pitempiaikainen pysäys seuraa jälleen, kunnes vasta sataluvun viimeisellä vuosikymmenellä taas päästään rakennustöitä jatkamaan.

Jouduttaessa 1280-luvun jälkipuoliskolle, jolloin Upsalan tuomiokirkossa työ on kiireimmillään ja jolloin Suomen piispanistuimelle nousee ensi kerran kanonisesti pätevä henkilö, on Turun tuomiokirkko, joskin sisustukseltaan vielä puutteellinen ja rakentamisessa sattuneiden pitkien pysäysten vuoksi osittain jo vanhentunut sekä ajan makua ja kaikkia tarpeitakin vastaamaton, mutta joka tapauksessa kivestä rakennettu ja varsinkin kuoriinsa ja sakaristoonsa nähden täysin ajanmukaisessakin käyttökunnossa. Mitään estettä piispanistuimen ja tuomiokirkon siirron toimittamiseen Räntämäeltä Turkuun — mihin välttämätön paavin suostumuskin oli jo 1200-luvun alkupuolella saatu[18] — ei siis enää ollut olemassa, kun maan piispanistuimellakin oli siirron toimittajaksi virka-asemaltaan täysin pätevä ja arvovaltainen hiipan haltija.

Räntämäen vanha tuomiokirkko, joka kuoria lukuunottamatta oli puusta ja tähän mennessä oli jo toisella vuosisadallaan ja jonka ylläpitäminen ja parantaminen ei kaiketi ollut kärsimättä siitä, että piispanistuimen siirto Turkuun oli jo vuosikymmeniä ollut päämääränä, oli todennäköisesti tähän aikaan myöskin siinä kunnossa, että se Turun uuden kivikirkon rinnalla, vaikka tämäkin oli puutteellinen, tuskin tarjosi enää suurempia etuja. Näissä oloissa voidaan ajatella Upsalan tuomiokirkon esikuvalla olleen meilläkin erityinen tehonsa.

Sen ilmoituksen tueksi, jonka Juusten antaa piispainkronikassaan ja jonka mukaan piispanistuimen siirto Räntämäeltä Turkuun olisi tapahtunut vasta v. 1300, ei ole, niinkuin jo Porthan on osoittanut, voitu mitään asiakirjalähdettä löytää. Sitä on vain jatkuvaan traditioon perustuen uskottu.[19] Sen sijaan on sen ajatuksen puolesta, että siirto on tapahtunut jo sitä aikaisemmin, sekä virallisia asiakirjailmoituksia että tunnetuita tapahtumia esitettävissä. Että siirto jo 1290-luvun alulla on tapahtunut tosiasia, se näyttää käyvän selville jo paavi Nikolaus IV:n kirjeestä 5 päivältä helmikuuta 1292, jossa Turun tuomiokirkkoa nimenomaan mainitaan »ecclesia katedralis»-nimellä. Kirjeessä näet luvataan 1 vuoden ja 40 päivän synnit anteeksi kaikille katuvaisille, jotka tätä tuomiokirkkoa lahjoillaan muistaen käyvät siellä määrätyillä Neitsyt Marian ja kirkon v i h k i m i s juhlilla.[20] Että kirjeessä tuomiokirkon nimityksen käyttäminen Turun uudesta kirkosta sisältäisi erehdyksen kuurian taholta, on mahdotonta, koska tällaista kirjettä ei ole voitu antaa ilman Suomesta käsin tehtyä anomusta. Mutta jo tätä aikaisemminkin tunnetaan Turun tuomiokirkosta tapaus, joka selvästi todistaa piispanistuimen jo silloin olleen Turussa. Tammikuun 25 päivänä v. 1291 tuomiokapituli toimitti Turun tuomiokirkon sakaristossa kokoontuen piispanvaalin, jonka tuloksena oli Maunu I:n valituksi tuleminen. Tuomiokapitulin kirjelmä, joka on päivätty 8 päivänä helmikuuta samana vuonna, tekee yksityiskohtaisesti selkoa tästä tapauksesta.[21] Tuomiokapituli, joka oleellisesti kuului piispanistuimen yhteyteen ja joka tässä tapauksessa suoritti tärkeintä virkatehtäväänsä,[22] ei ole

voinut tällöin toimia muualla kuin piispanistuimen virallisella paikalla, joten tapausta voidaan pitää autenttisena todistuksena siitä, että piispanistuin jo silloin oli Turussa.[23] Kun piispanistuimen ja tuomiokirkon siirto ei ole voinut tapahtua aikana, jolloin piispan virka oli avoin, ja kun toiselta puolen piispa Katilluksen hautaaminen Räntämäelle v. 1286 todistaa piispankirkon silloin vielä olleen siellä, saadaan pitää täysin varmana, että muutos on tapahtunut piispa Johannes I:n toimesta ja aikana.

Edellämainitussa paavi Nikolaus IV:n kirjeessä vuodelta 1292 mainitaan indulgenssipäivinä myöskin Turun tuomiokirkon vihkimispäivä, joka kalenterissamme on 17 päivänä kesäkuuta. Että tässä tarkoitetaan kirkon vihkimistä tuomiokirkoksi, siitä ei ole epäilystä. Koska kirkko jo ennen sen tulemista tuomiokirkoksi on ollut käytännössä, on se myös jo aikaisemmin tullut vihityksi.[24] Mutta kun kirkon vihkimispäivää vietettiin vuotuisena juhlana ja se sai määrätyn paikkansa kalenterissa, sovitettiin myöhemmätkin vihkimiset kalenterinmuutosten välttämiseksi entisen vihkimispäivän kohdalle.[25] Näin ollen täytyy olettaa piispanistuimen juhlallisen translation ja Turun kirkon vihkimisen tuomiokirkoksi tapahtuneen jonakin Johannes I:n piispakauden vuonna 17 päivänä kesäkuuta. Ottaen huomioon tämän päivämäärän saamme laskea mahdollisuuksien joukosta pois vuoden 1286, jolloin piispa ei vielä puolivälissä syyskuuta ollut muuttanut Turkuun, sekä todennäköisesti vuoden 1288, jolloin hän ainakin jo heinäkuun puolivälistä alkaen kenties vuoden loppuun asti oli Ruotsissa. Myöskin v. 1290 hän oli Ruotsissa tammikuun lopulla ja myöhemmin taas lokakuun lopusta lähtien, mutta sillä välin hän epäilemättä on ollut Suomessa, jonka piispanvirkaa hän hoiti tämän vuoden marraskuun 4 päivään saakka.[26] Tällä tavoin tulisivat vuodet 1287, 1289 ja 1290 lähinnä kysymykseen tuomiokirkon ja piispanistuimen Turkuun-siirron vuosina. Kun ottaa huomioon, kuinka puutteellisessa tilassa Turun uusi kirkko oli tullessaan tuomiokirkoksi, saa pitää luonnollisena, että samalla kun piispanistuimen siirrosta Turkuun tehtiin ilmoitus paavilliselle kuurialle, myöskin tehtiin selkoa kirkon tilasta ja anottiin kuurian apua sen saattamiseksi uutta arvoaan vastaavaan asuun. Tällaiseen anomukseen saattaa ennen mainittu paavi Nikolaus IV:n indulgenssikirje 5 päivältä helmikuuta 1292 hyvin olla vastaus. Jos näin on laita, mikä on sangen todennäköistä, on edellämainituista vuosista 1290 se, jota lähinnä on pidettävä piispanistuimemme ja tuomiokirkkomme Turkuun-siirron vuotena.

Mutta vedoten Upsalan esimerkkiin, joka nimenomaan Johannes-piispan sikäläisten läheisten suhteitten vuoksi ilmeisesti on meidän kirkollemme ollut yksityiskohtia myöten tuttu, voimme otaksua, että esitys kuurialle kirkkomme hyväksi ei rajoittunut siihen, mihinkä äskenmainittu paavinkirje sisälsi vastauksen. On enemmän kuin todennäköistä, että samalla on tehty

esitys myös maassamme jo kauan sitten pyhimysarvoa nauttineen piispa Henrikin julistamisesta virallisestikin pyhimykseksi. Jos missään, oli meidän oloissamme tarpeen sellainen vaikuttava vetovoima kuin kotimainen kansallinen pyhimys pääkirkon suojeluspyhimyksenä kansan kokoamiseksi kirkon tueksi sen rakentamisessa ja kehittämisessä edelleen maan pääkirkon todelliseen valta-asemaan. Tällaisen aikaansaamiseksi olikin aika esityksen tekoon kesällä 1290 erikoisen otollinen, sillä silloin oli Suomen piispa jo valittu Upsalan arkkipiispaksi ja paavin vahvistusta vaaliin odotettiin pian saapuvaksi — tämä on päivätty 8 päivänä heinäkuuta 1290. Kun siis piispalla oli lähitulevaisuudessa edessään matka paavin luo virkavahvistuksensa saamista varten hän saattoi toivoa tässä yhteydessä saavansa tilaisuuden henkilökohtaisestikin edistää pyhimyksemme tunnustetuksisaamista. Johannes-piispan matka paavin luokse, joka tähän aikaan oli Orvietossa Italiassa, toteutuikin kesällä 1291, mutta kuolema kohtasi hänet matkalla Provencessa Ranskassa syyskuun alkupuolella mainittuna vuonna.[27] Meillä ei näin ollen ole mitään tietoa siitä, mitä hän mahdollisesti ennätti tämän kysymyksen hyväksi toimia. Asia on jäänyt pimeäksi edelleen sen vuoksi, että piispa Henrikin pyhimykseksi-tunnustamisesta ei ole kanonisointikirjettä olemassa.

P. Eerikin pyhimysarvo oli aikoinaan jäänyt beatificatioasteelle. Pyhimyksen kanonisointikustannuksiin ei nähtävästi ollut varoja helppo saada kootuksi aikana, jolloin suuria uhrauksia vaadittiin suunniteltua arkkipiispanistuimen siirtoa ja sitä varten välttämättömän uuden tuomiokirkon rakentamista varten. Tätä seikkaa silmällä pitäen oli kuuriassa nähtävästi suostuttu siihen, että pyhimyksen reliikkien tavallista juhlallisempi translatio sai korvata kanonisointia pyhimyksen pätevyyteen nähden Ruotsin arkkipiispankirkon suojeluspyhimykseksi.[28] Tämä läheinen esimerkki silmäin edessä on meidän vastaavissa, mutta taloudellisesti vieläkin heikommissa oloissa tuskin pyrittykään pitemmälle kuin pyhän Henrikin autuaaksijulistuttamiseen, joka jo vaati kyllin suuria uhrauksia sekin, sekä sen ohella hänen tunnustamiseensa päteväksi uuden tuomiokirkkomme suojeluspyhimykseksi, mihin auttoi tavallista juhlallisempi translatio. Tähän välitiehen olikin kuurialla sitä suurempi syy suostua, kun hiippakuntamme asema Rooman kirkon itäisen rajan vartijana pohjoisessa asetti sille tavallista raskaampia velvollisuuksia, joiden täyttämisestä lopulta riippui yleiskirkonkin aseman säilyminen näillä itäroomalaisen kirkon rajamailla. Ja positiivinen ratkaisu saatiinkin asialle, vaikka se aiemmin selostettujen menettelytapojen vuoksi viipyi kauemmin kuin yksinkertaisemman indulgenssiavustuksen myöntäminen, joka ennätti ratkaisuunsa jo vuoden 1292 alussa. Milloin pyhimyskysymyksemme on ratkaisuunsa saatu, siitäkään ei ole tietoa säilynyt. Saamme

otaksua, että samaan aikaan hankkeissa ollut hiippakuntamme laajentaminen uudella ruotsalaisten ristiretkellä on vaikuttanut jouduttavasti pyhimyskysymyksemmekin ratkaisuun.

Edellä mainittu ristiretki toteutui, kuten tunnettua, keväällä v. 1293. Torkel Knuutinpojan kokeneella ja voimakkaalla johdolla se onnistui, ja tuloksena siitä oli Viipurin perustaminen ja läntisen Karjalan liittäminen pysyvästi Ruotsi-Suomen ja Turun hiippakunnan yhteyteen. Retkellä oli Vesteråsin piispa Pietari ja suuri joukko ylimyksiäkin mukana. Kun P. Henrikin pyhimyskysymys varmaankin jo tätä ennen oli tullut kuuriassa ratkaistuksi ja tiedoitus siitä Suomen kirkolle saapunut, on todennäköistä, että pyhimyksen reliikkien translatio Nousiaisista Turkuun toimitettiin juuri kesällä 1293, jolloin paitsi Pietari-piispaa muitakin ylimyksiä Torkel Knuutinpojan seurueesta saattoi olla tilaisuutta juhlistamassa.[29] P. Henrikin translatiojuhlaa on näet kalenterissamme vietetty tuomiokirkon vihkimisjuhlan jälkeisenä päivänä eli 18 päivänä kesäkuuta, jolloin osa ristiretkiseurueen ylimysjäsenistä helposti on voinut olla Turussa. Joka tapauksessa on juuri tänä vuonna paremmin kuin läheisinä muina vuosina voitu antaa toimitukselle tavallista juhlallisempi leima. Jo hiippakuntamme laajentuminen Karjalalla ja onnistunut valtiollinen rajansiirto itään olivat omiaan antamaan juhlalle tunnelman, joka kotimaiseen pyhimykseen kohdistettuna kerta kaikkiaan nosti hänet korkeaan arvoon.

Epäilemättä tästäkin toimenpiteestä annettiin paavilliselle kuurialle selonteko, jossa pyhälle istuimelle m. m. tiedoitettiin, että P. Henrik juhlallisessa translatiotilaisuudessa oli julistettu Neitsyt Marian ohella Suomen pääkirkon toiseksi suojeluspyhimykseksi. Mutta tämänkään tiedoituksen ohella jätettiin tuskin pyhälle istuimelle painostamatta uuden tuomiokirkkomme puutteellista tilaa ja sen uudistamisen tarvetta ja anomatta uusia indulgensseja sen hyväksi m. m. uuden kotimaisen suojeluspyhimyksen nimessä. Tähän esitykseen lienee pidettävä vastauksena paavi Bonifacius VIII:n kirjettä 10 päivältä toukokuuta v. 1296, jossa annettu 3 vuoden ja 120 päivän indulgenssi nimenomaan tuomiokirkon rakentamisen hyväksi (ad fabricam ecclesiae) on todellakin uuden tuomiokirkkomme arvon veroinen. Tässä kirjeessä, jossa P. Henrik ensi kerran esiintyy tuomiokirkkomme toisena suojeluspyhänä, ulotetaan myöskin indulgenssipäivät, paitsi Neitsyt Marian ja kirkon vihkimisjuhliin, myös Kristuksen, Johannes Kastajan, Pietarin ja Paavalin, P. Olavin, sekä niinkuin odottaa sopiikin, myös P. Henrikin juhliin, joten avustus ilmeisesti on ollut erikoisen tehokas.[30]

Ikäänkuin näiden saavutuksien päätteeksi ja siten syntynyttä uutta tilannetta symbolisoidakseen piispa Maunu hankki itselleen uuden virkasinetin tai oikeammin henkilökohtaista kontrollikäyttöään varten tarkoitetun sekree-

tin, johon hän antoi kuvata tuomiokirkkonsa molemmat suojeluspyhimykset Neitsyt Marian ja P. Henrikin, viimeksimainitun nimikirjaimilla S(anctus) H(enricus) varustettuna (kuva 84). Tätä sekreettiä hän on käyttänyt allekirjoittaessaan vv. 1297—1299 Ruotsissa yhdessä sikäläisten piispojen kanssa antamiaan indulgenssikirjeitä erinäisiin Ruotsin kirkollisiin tarkoituksiin.[31]

Kun traditio vastoin asiakirjain ja tunnettujen tapausten ja olosuhteiden selviä viittauksia on kytkenyt yhteen sekä piispanistuimen ja tuomiokirkon siirron että lisäksi P. Henrikin reliikkien translation ja sijoittanut kaiken tapahtuneeksi v. 1300, täytynee siihenkin olla joitakin syitä. Eräänä sellaisena voisi otaksua olleen tänä vuonna tapahtuneen ensimmäisen riemuvuoden vieton, joka kenties on tehnyt kirkon vihkimisjuhlan tavallista juhlallisemmaksi. Mahdollisesti on tässä yhteydessä tullut vihityksi myöskin kirkon runkohuone sen perinpohjaisen uusimisen jäljestä, joka siinä 1290-luvulla joka tapauksessa on toimitettu. Tällöin on juhlamenoissa tullut kysymykseen myöskin kirkon suojeluspyhimyksen reliikkien kuljetus saattueessa kirkon ympäri, joten tämän juhlan ja edelläkosketeltujen, ajan puolestakin läheisten translatiojuhlallisuuksien välillä on muistoissa helpostikin voinut syntyä yhdistelmä.

Kuva 84. Piispa Maunu I:n sekreetti. Käytetty jo 1290-luvulla.

XIII.

P. Henrik Turun tuomiokirkon suojeluspyhimyksenä.

Kuten jo edellisessä on viitattu, on P. Henrikiin Turun tuomiokirkon suojeluspyhimyksenä varmaan liittynyt suuria toiveita. Samoin kuin P. Eerikin vastaavassa asemassa Upsalassa uskottiin P. Henrikin, jonka marttyyrius ja mainetyö oli tarkoittanut Suomen kirkon rakentamista, tulevan siksi kansalliseksi pyhimykseksi, jonka sädekehä ennen muita keskittävänä momenttina keräisi kansan kaikki kerrokset uhrimielin hänen suojeluksessaan olevan maan pääkirkon tueksi. Seuraavassa koetan lyhyesti osoittaa, miten nämä toiveet tuomiokirkkoomme nähden toteutuivat.

P. Henrikin pyhimysmaine yhtyi maamme pääkirkkoon vasta sen jälkeen, kun kirkko jo oli tähän arvoon tullut. Näin ollen P. Henrik ei voinut olla, niinkuin oli laita P. Eerikin Upsalassa, itse tuomiokirkon siirtoa juhlistamassa, vielä vähemmin pyhittämässä kirkon perusmuurien laskemista. Mutta kirkon ensimmäinen uudistus sen uuden aseman vaatimuksien mukaiseksi tapahtui jo ainakin osittain uuden kotimaisen suojeluspyhimyksen turvin ja hänen nimessään kertynein avustuksin. Kirkko oli näet, niinkuin sittemmin useimmat kivikirkkomme, alunperin rakennettu harmaasta kivestä, josta vielä rakennettiin 1260:n vaiheilla tehty kuorikin. Ainoastaan sisäiset seinäpinnat kuorissa ja holvit ruoteineen niinhyvin kuorissa kuin sakaristossa oli jo tällöin tehty tiilistä. Kun kirkko vihdoin oli tullut tuomiokirkoksi, katsottiin kai sen rungon harmaakivipinnat liian vaatimattomiksi vastatakseen sen pääkirkon aseman erikoisuutta. Tässä kohdin on Upsalan tuomiokirkko, jonka muurit olivat nousseet punaisin tiilin, epäilemättä myöskin vaikuttanut esimerkillään. Mutta lähempänäkin oli saatu tilaisuutta ihailla tämän uuden, lämpöisyydellään vaikuttavan rakennusaineen etuja monumentaalirakennuksessa. Tästä aineesta oli näet jo 1200-luvun jälkipuoliskolla Turussakin rakennettu dominikaaniveljistön upea luostarikirkko. Kun kirkon harmaakiviset seinämuurit rakennustyön seisauksien aikana vesikaton vuodon

Kuva 85. Turun tuomiokirkko kaakkoissuunnalta nähtynä.

takia tai muusta syystä olivat pilaantuneet siinä määrin, että vielä puuttuvia holveja ei voitu niihin ilman muuta nojauttaa, toimitettiin niissä seinäpintojen uusiminen, samalla kun holveja varten joka tapauksessa oli rakennettava sekä ulkoiset tukimuurit että sisäiset pilasterit, kauttaaltaan tiiltä käyttämällä. Samalla uusittiin ikkunat ja oviaukot profiloiden runsaasti niiden pielet ja antamalla niille entistä voimakkaampi nousun vaikutus. Meillä on syytä otaksua, että kaupungin dominikaaniveljistö, joka jo aikaisemmin oli antanut

Kuva 86. Turun tuomiokirkko, sisäkuva länsisuuntaan.

apuaan kirkon kuorin ja sakariston rakentamiseen, tälläkin kertaa luovutti taitavat mestarinsa pääkirkon käytettäviksi. Tästä on voinut johtua, että m. m. kirkon uusien holvien jaoitus on tullut luostarikirkon holvien mukaiseksi.

Tämä uusinta toimitettiin todennäköisesti 1290-luvulla. Tähän viittaa nim., paitsi yksityiskohtien vertailu tämän ajan rakennuksiin Ruotsissa, myös ja varsinkin kirkon rakennusjaksojen yleinen kronologia, jossa kukin työsuori-

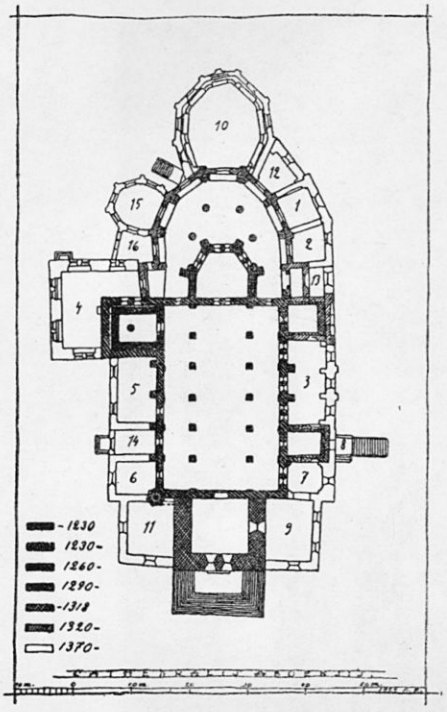

Kuva 87. Turun tuomiokirkon aseman kehitys. Vuosiluvut osoittavat rajavuosia, joita ennen tai joiden jälkeen laajennukset on suoritettu.

tus ajankin puolesta saa määrätyn paikkansa. Tätä aikamääräystä tukevat myös ne paavien annekirjeet, jotka edellisessä luvussa ovat tältä ajalta tulleet mainituiksi ja joiden tarkoitus kiireellisen ja kipeän tarpeen tyydyttämiseksi uudessa tuomiokirkossamme siten saa selvityksensä. Mutta työ keskeytyy taaskin kirkon runkohuoneen uudistuksen päättyttyä. Kirkon länsipäädyssä näkyvät liitteet, jotka ulkoista seinäpintaa uusittaessa on jätetty tornin rakentamista varten, osoittavat selvästi, että suunnitelmaan jo tällöin kuului tornikin. Tähän ei kuitenkaan välittömästi ryhdytty. Kenties oli keskeytykseen nytkin syynä varojen puute vai tahdottiinko odottaa, että vuoden 1296 annekirje, jossa P. Henrikkin oli annepyhimyksenä, ennättäisi antaa runsaamman tuloksen laajempienkin lisäysten suoritusta varten yksintein. Mahdollista on myöskin, että töiden keskeytykseen on ollut muita syitä. Tällöin voitaisiin arvata syyksi sitäkin, että runkohuoneen valmistuttua tahdottiin poistaa kirkosta telineet ja rakennusaineet piakkoin lähestyvän riemuvuoden (v. 1300) viettämistä varten. Voidaanpa ajatella myöskin, että kirkollamme riemuvuoden aattovuosina on ollut kiireellisiä kulttihuolia. Jos kohta on mahdollista, niinkuin tohtori Maliniemi on otaksunut,[1] että kirkon uuden suojeluspyhän, P. Henrikin kulttia varten on jo 1296:n tienoissa ollut olemassa aikaisemmin käytetyn piispamarttyyreille sovelletun yleisen kaavan mukaisen officion sijasta yksityiskohtaisempi, nimenomaan P. Henrikiin sovellettu liturginen officio, on kumminkin luultavaa, että sillä ei vielä ollut lopullista muotoaan ja laajuuttaan ja että tällainen nyt oli hankittava, kenties yhteisneuvoin Ruotsin piispojen kanssa ja semminkin arkkipiispan myötävaikutuksella. Merkille pantava on joka tapauksessa piispamme oleskelu Ruotsissa 1290-luvun jälkipuoliskolla kolmena vuonna peräkkäin. V. 1297 hän on siellä kesäkuussa (Idössä 21 p.), v. 1298 elokuussa (1 p. Telgessä) ja v. 1299 syyskuussa (Telge syysk. 6 p.). Kaikilta näiltä vuosilta on muistoina käynneistä piispamme yhdessä Ruotsin

piispojen kanssa antamia annekirjeitä erinäisiin kirkollisiin tarkoituksiin Ruotsissa.[2]

Olipa syy mikä tahansa, 1200-luvun viimeisinä vuosina on Turun tuomiokirkon rakennustyössä ollut seisaus. Heti 1300-luvun alussa ryhdytään siihen jälleen. Tornin rakentaminen pannaan alulle ja kirkon eteläsivun kummankin sisäänkäytävän eteen rakennetaan eteisrakennukset eli n. s. asehuoneet. Itäpuolinen näistä puretaan sitten muutama vuosikymmen myöhemmin 1300-luvun alkupuolella rakennetun uuden kuoriosan tieltä, seikka, joka antaa varman tuen asehuoneiden rakennusajan määräämiselle. Niin hyvin asehuoneet kuin tornin alaosa rakennetaan harmaasta kivestä, mikä merkitsee palaamista kirkon alkuperäiseen rakennusaineeseen, kenties senkin vuoksi, että muut kirkon rungosta ulkonevat rakennukset, kuori ja sakaristo, olivat tästä aineesta. Vasta tornin ylemmissä kerroksissa siirrytään jälleen tiileen. Tämä rakennusaineen muutos, samoinkuin erotus tiiliaineen laadussa tornin ylimmässä osassa, voinee jälleen merkitä pienempiä väliaikoja rakennustyön kulussa.

Tämä katsaus ensimmäiseen rakennussuunnitelmaan ja sen toteuttamiseen tuomiokirkkomme saattamiseksi maan pääkirkon arvoa vastaavaan asuun osoittaa ensinnäkin, että vuosi 1300 ei merkitse, niinkuin aikaisemmin on yleisesti otaksuttu, mitään päättävää astetta tuomiokirkkomme rakennushistoriassa. Toiseksi kuvastuu siitä selvästi määrättyyn kokonaisuuteen pyrkivän suunnitelman jaksoittainen toteuttaminen, asianlaita, joka pääasiassa aiheutunee siitä, että töiden suorituksen täytyi riippua varojen kokoonsaannista tähän tarkoitukseen, jos kohta muitakin syitä töiden keskeyttämiseen, esim. 1200-luvun viimeisinä vuosina, saattoi olla. Myöskään emme tunne tältä ajalta vielä muita keinoja tuomiokirkon rakentamisen kustantamiseksi kuin kirkkoa käyttävän seurakunnan uhraukset ja ennenmainitut anne-edut, jotka eivät liene olleet vähän merkitseviä. Sen tuloksen valaisemiseksi, mikä näillä taloudellisilla edellytyksillä joka tapauksessa saavutettiin, liitän tähän kuvat 87—92, jotka kirkon nykyisten ääripiirteiden taustalla esittävät tuomiokirkkoamme 1300-luvun alussa, sen asemaa ja ulkoasua eri puolilta sekä leikkausta läntisen asehuoneen kohdalta torniin päin katsottuna sellaisina kuin nämä kuvastuvat säilyneissä jäännöksissä vielä nykyisessä rakennuksessa.

Saatamme otaksua, että jo tämän tuloksen saavuttamisessa P. Henrik kirkon toisena suojeluspyhimyksenä on ollut tärkeä tekijä sekä indulgenssilahjoitusten että muidenkin uhrausten välittäjänä kirkon hyväksi. Toiselta puolen on tuomiokirkkomme jo tässäkin asussaan sallinut P. Henrikin kultin kehittämisen tärkeän suojeluspyhimyksen arvoa ja merkitystä vastaaviin muotoihin. Pääkuorin pohjoissivulla, pääalttarin evankeliumipuolella, oli

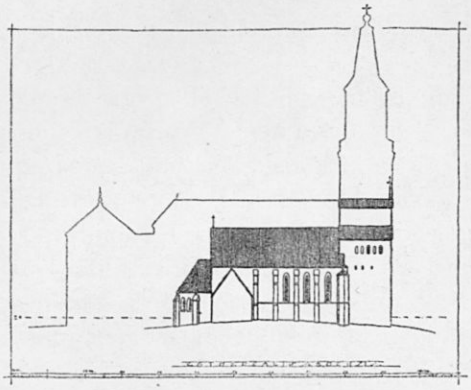

Kuva 88. Pohjoinen julkisivu.

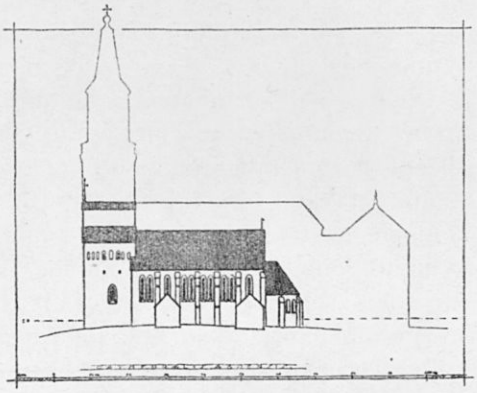

Kuva 89. Eteläinen julkisivu.

Turun tuomiokirkko 1300-luvun alussa.

pyhimyksen pyhäinjäännöslipas ja hänen kokonaisluustonsa suuren kunnioituksen esineenä; pyhimyksen erikoisjuhlina ja määrätyissä muissakin tilaisuuksissa tuotiin lipas reliikkeineen kansan yleisesti palvottavaksi, siunaamaan kirkkoa ja sen ympärillä lepääviä vainajia sekä myötävaikuttamaan niiden toivomusten toteuttamiseksi, jotka saattoivat vartavastenkin aiheuttaa tällaisen kulttitoimenpiteen. Tällä tavoin kansan luottamus pyhimyksen vaikutusvaltaan kasvoi, seikka, joka yhä suuremmassa määrässä koitui kirkon itsensäkin hyväksi. Ja kirkko tarvitsi suojeluspyhänsä erikoistukea edelleen.

V. 1318 venäläiset ryöstivät ja polttivat tuomiokirkon.[3] Uusia ponnistuksia vaadittiin kirkon kuntoonsaattamiseksi. Jossakin määrin tämä onnistuikin jo Ragvald-(1309—1321) ja Pentti-(1321—1338) piispojen aikana, mutta yhä tuntuvammaksi oli jo käynyt tilan ahtauskin kirkossa, semminkin sen pääkuorissa, joka ei antanut mahdollisuuksia kultin kehittämiselle siinä laajuudessa kuin ajan tarve ja harras pyrkimys edellyttivät. Kirkon korjaamisen ohella nousi sen laajentamiskysymys yhä polttavampana etualalle, ja tähän tehtävään tähtäävät epäilemättä ne monilukuiset lahjoitukset, kiinteistöjen ostot y. m. toimenpiteet tuomiokirkon rakennusrahaston kartuttamiseksi ja rakennustarpeiden hankkimiseksi, joista asiakirjat ovat säilyttäneet muistoja vuodesta 1320 lähtien ja pitkin tätä ja seuraavaa vuosikymmentä.[4] Vaikka emme voi tarkalleen päättää ajasta, jolloin tuomiokirkon laajentamiseen on ryhdytty, saamme pitää varmana, että toimenpiteet tätä varten ovat jo Pentti-piispan aikana olleet käynnissä. Töiden laajaperäisyydestä johtui, että niissä vasta Hemming-piispan aikana (1339—1366) ja hänen tarmokkaalla johdollaan päästiin ratkaiseviin tuloksiin. Niinkuin usein on laita rakennuskysymyksissä, on tässäkin laajennuksessa toinen työ vaatinut toisen. Kun

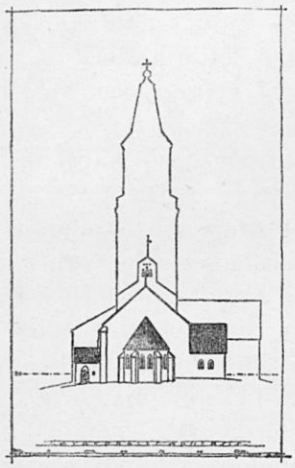

Kuva 90. Itäinen julkisivu.

Kuva 91. Leikkaus läntisen asehuoneen kohdalta länteen.

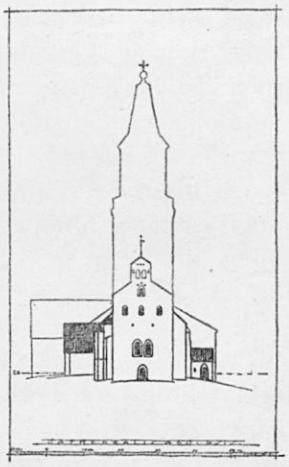

Kuva 92. Läntinen julkisivu.

Turun tuomiokirkko 1300-luvun alussa.

tuomiokirkon runko uuden kuoriosan rakentamisen jälkeen kasvoi sekä pituutta että korkeutta, kävi torni, siinä asussa, minkä se oli saanut sataluvun alulla, siihen aivan epäsuhteelliseksi. Tämäkin oli siis uusittava. Mutta tornin korottaminen on tuskin saatu päätteeseen, kun jo on edessä uusia rakennustehtäviä. Tuomiokirkon kulttikehitys on näet sillävälin joutunut asteeseen, joka vaatii uusia tiloja. Tällä kertaa tarvittiin sitä sivualttareiden tarpeiksi, joita varten jo 1300-luvun loppupuolella alettiin rakentaa kappeleita kirkon rungosta ulkoneviksi. Havaitaanpa tämän sataluvun lopulla uuden suurisuuntaisen laajennussuunnitelmankin pistäytyvän esille. Ulkomaiden suurkatedraalien viisilaivainen kirkkotyyppi on nähtävästi kajastanut piispojemme silmissä seuraavan laajennuksen määränä, jota piispa Bero Balk (1385—1412) vuosisadan lopulla alkaa toteuttaa, mutta uusi onnettomuus, tulipalo, joka hävittää hänen keskeneräisen luomansa, pysähdyttää suunnitelman alkuunsa.

Voidaksemme seurata 1300-luvulla toimitettuja uudistuksia ja laajennuksia hiukan tarkemmin liitän tähän kuvat 93—95, jotka niitä valaisevat. Näemme silloin ensinnäkin ääriviirteet uudesta kuorirakennuksesta, joka on kirkon rungon levyinen ja päättyy idässä viisitaitteisena. Kulmasauvoilla varustetut kahdeksankulmaiset pilarit, jotka seuraavat ulkoseinien suuntaa, rajoittavat kuorin ympäri käytävän, joka sallii saattuekulkueiden järjestämisen ympäri koko kirkon. Kuorin kummallakin sivulla kohosi kapea torni, joka oli kirkkoon päin avoin ja nousi omine kattohuippuineen kuoria korkeammalle. Eteläpuolella yhtyi siihen vielä entisen asehuoneen paikalle

rakennettu kirkon vanhan rungon korkuinen »poikkilaiva», joka tuli vastaamaan pohjoispuolella olevaa sakaristoa. Muutoin tuli uusi kuori sekä sisältä että ulkoa kirkon runkoa korkeammaksi. Tyyliltään uusi kuorirakennus liittyy Etelä-Baltian tiiliarkkitehtuuriin, josta käsin sen mestari epäilemättä on Turkuun hankittu. Käytäntöön näytää uusi kuori vihityn 1350-luvun alulla.

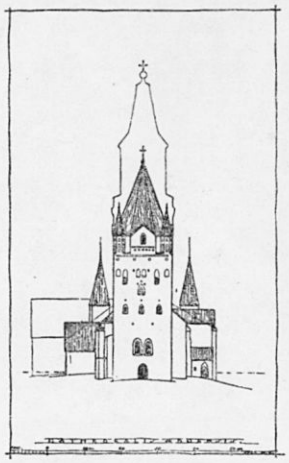

Kuva 93. Läntinen julkisivu.

Tornirakennus nähdään samoissa kuvissa. Entisen tornin kapeampi yläosa poistettiin ja korottaminen toimitettiin alaosan seiniä välittömästi jatkamalla. Tornin huippuosa muodostettiin kahdeksankulmaiseksi, niinkuin kuvat osoittavat, rakentamalla kulmiin vapaina seisovat pienemmät kulmatornit.

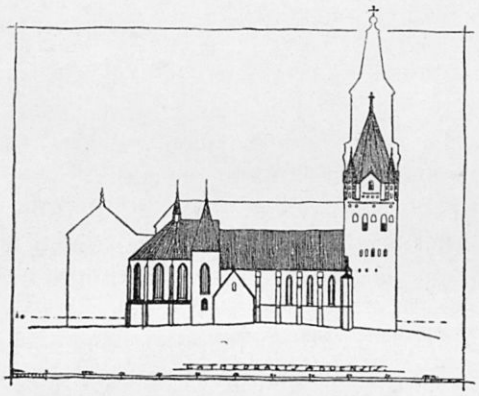

Kuva 94. Pohjoinen julkisivu.

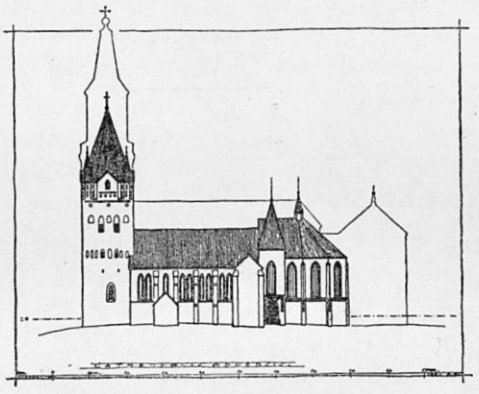

Kuva 95. Eteläinen julkisivu.

Turun tuomiokirkko 1370:n vaiheilla.

Päätornin kattohuippu on ollut suoraviivainen kartio. Valmiina näyttää tornirakennus olleen jo piispa Johannes Pietarinpojan (1366—1370) aikana 1360-luvun lopulla.

Kappelirakennusten rakentaminen alkaa jo 1370-luvulla, jolloin piispa Johannes Westfalin toimesta (1370—1385) rakennetaan ensimmäinen kappeli P. Katarinan alttaria varten kirkon kuoriosan eteläpuolelle jotenkin pääalttarin kohdalle. Aivan samanlaisen kappelin rakennuttaa hänen seuraajansa Bero Balk tämän länsipuolelle ja edelliseen yhtyväksi. Molemmat nämä kappelit ovat vielä matalat, rajoittuen pääasiassa kuori-ikkunain alapuolelle. Mutta viimeksimainitun piispan toimesta ja nähtävästi 1300-luvun lopulla

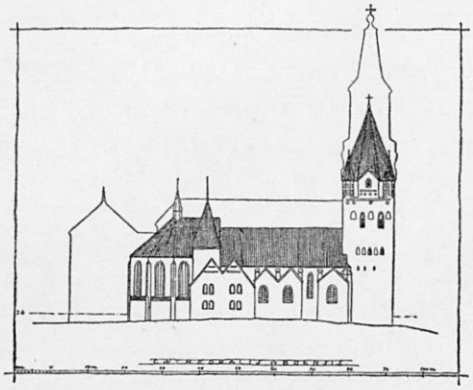

Kuva 96. Pohjoinen julkisivu 1400-luvun alkupuolella.

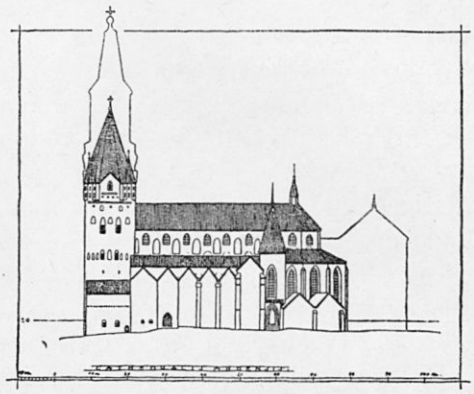

Kuva 97. Eteläinen julkisivu 1470:n vaiheilla.

Turun tuomiokirkko.

rakennetaan myös sivulaivan korkuinen ja kolme holvia käsittävä lisärakennus eteläisen poikkilaivan ja läntisen asehuoneen väliin, jota voidaan pitää alkuna toiselle sivulaivalle kirkon eteläpuolella. Tämä kolmipäätyinen rakennus, samoinkuin ennen mainitut kappelit, nähdään kuvassa 97, joskin alkuperäisestään madallettuina.

Että näin suuret rakennuspuuhat vaativat melkoisia kustannuksia, on ymmärrettävissä. Näiden korvaamiseksi oli eri keinoin varoja hankittava. Vuosina 1347 ja 1348 vapautettiin tuomiokirkko suorittamasta kruunulle tulevia veroja noin kymmenkunnasta maatilastaan,[5] ja v. 1362 määräsi piispa Hemming, että Uudeltamaalta kertyvistä kirkon kymmennyksistä oli puolet suoritettava tuomiokirkon rakennusrahastoon.[6] Enemmän kuin tämä yleisluontoinen avustus lienee kumminkin merkinnyt yksityinen uhrautuvaisuus. Lukuunottamatta lahjoituksia tuomiokirkon eri alttareille on jo piispa Hemmingin ajalta merkittävissä ainakin kymmenkunta maatilalahjoitusta tuomiokirkolle ja useimmat niistä nimenomaan kirkon rakentamista varten. Tässä suhteessa piispa itsekin osoitti hyvää esimerkkiä lahjoittaen v. 1351 hänkin yhden tilan kirkon rakennusrahastoon.[7] Myöskin hänen seuraajainsa aikana tällä sataluvulla on ainakin 12 maatilaa joutunut lahjoituksina tuomiokirkolle.[8] Useita maatiloja lahjoitettiin sen lisäksi kirkon eri alttareille ja pappien palkkaamiseen. Erityinen merkitys lienee nytkin ollut anne-eduilla, joita viisi eri paavillista kirjettä vuosilta 1342 (kaksi), 1353, 1366 ja 1377 tarjosi niille, jotka tekivät lahjoituksia kirkon rakennusrahastoon tai jotka lahjoja antaen kävivät kirkossa määrätyillä juhlilla.[9] Kolmessa näistä on myös P. Henrik annepyhimyksien joukossa.

Se silmiinpistävä kansanomaisuus, joka jo 1300-luvulla on tullut maamme pääkirkon osaksi ja joka monipuolisesti kuvastuu niinhyvin sen nopeassa

kasvamisessa suurkirkoksi kuin kansan ekonomisessa auliudessa — missä muodossa tai missä nimissä tämä ilmeneekin —, on tulos määrätietoisesta työstä kirkkomme arvon ja merkityksen kohottamiseksi. On selvä, että kirkon rakennus ei siinä ole voinut olla ainoana päämääränä. Kirkon sisäinen elämä, sen iäisyyspäämäärä ja sitä varten valmistautuminen ovat vaatineet tämän arvokkaan ja tilavan rakennuksen, jotta kirkon kultti siinä olisi voinut kehittyä sellaiseksi kuin ajan käsityskanta sen vaati. Kultin kehittäminen kuvastuukin selvänä rinnakkaispiirteenä kirkkomme ulkonaisen kasvamisen kanssa. Paitsi pääalttaria, johon keskittyi tärkein jumalanpalvelustoiminta ja joka vastaiseksi oli kirkon kotimaisen suojeluspyhimyksenkin säännöllisen palvonnan paikka, esiintyvät jo tähän aikaan erinäiset sivualttaritkin kultin kehittämisen ja lahjoitustenkin esineinä. Niinpä saavat jo Neitsyt Marian alttari v. 1351, P. Yrjänän ja P. Andreaksen alttarit v. 1355, P. Sigfridin alttari vv. 1365 ja 1387 sekä P. Katarinan alttari vv. 1370 ja 1395 maatilalahjoituksia.[10] Suurimman huomion esineeksi tuli kumminkin, niinkuin odottaa sopiikin, kirkon kotoinen suojeluspyhimys, P. Henrik. Hänen pyhänjäännöksilleen piispa Hemming hankki uuden kallisarvoisen reliikkisäiliön, joka jo ulkonaisella loistollaan oli omiaan kiinnittämään kansan huomion ennen muita häneen. Tärkeitä osia tämän pyhimyksen reliikeistä sijoitettiin myös, kuten tuonnempana saamme nähdä, kirkon pääalttarille säännöllisen palvonnan esineeksi. Ja tämän ja seuraavan vuosisadan vaihteessa perustetaan kirkkoon vielä erityinen P. Henrikin alttari erityisine säätiöineen hänen ja hänen pyhimyskumppaninsa, P. Eerikin palvonnan kohottamiseksi.[11] Tuomiokirkkomme suuressa nousussa 1300-luvulla sen kotimainen suojeluspyhimys kohoaa sen suureksi erikoispyhimykseksi, joka ennen muita syöpyy kansan tajuntaan ja muodostuu siinä suorastaan kirkkomme henkilölliseksi symboliksi. P. Henrikin kirkollinen legenda herättää kansan oman runollisen vaiston luomaan hänestä kansanomaisen »surmavirren», jonka sankarina on pyhimyksemme. Lahjoitukset, jotka annetaan tuomiokirkolle, kohdistetaan ikäänkuin P. Henrikin persoonalle (»sancto Henrico til hedher» v. 1363)[12], ja tuomiokirkko ja P. Henrik alkavat käydä identtisiksi käsitteiksi (»sancte Henrikx kirkiae j Åbo» 1365).[13] Eikä ole tavatonta, että P. Henrik paavin kirjeessäkin tulee yksin mainituksi tuomiokirkon nimikkopyhimyksenä.[14]

Tämä suhde pyhimyksemme ja tuomiokirkon välillä vakiintuu ja kiteytyy yhä kiinteämmäksi seuraavalla vuosisadalla, jolloin molemmat kehittyvät yhä suurempaan täydellisyyteen ja loistoon. Tuomiokirkossamme jatkuu tällöin miltei yhtämittainen rakennustoiminta. Tulen hävittämä Bero Balkin lisärakennus kirkon eteläsivulla uusitaan heti vuosisadan alussa kappeliksi matalammin holvein, ja se tulee siten uuden kappelityypin aloittajaksi (kuva 97).

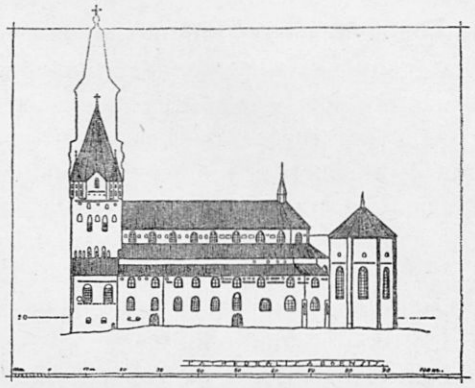

Kuva 98. Turun tuomiokirkko 1480:n vaiheilla. Eteläinen julkisivu.

Sakaristo laajennetaan nelinkertaiseksi entisestään, ja kun piispa Maunu Tavast v. 1412 tulee Suomen kirkon johtoon, jatkuu kappelien rakentaminen suuressa mittakaavassa. Kirkon pohjoissivulle rakennetaan laajennetun sakariston sivuun komea kaksiholvinen kappeli vastaamaan piispa Balkin suurta kappelia ja korkeudeltaankin sen esikuvan mukaiseksi (kuva 96). Vieläkin säilynyt aikamerkintä kappelin rauta-aidassa ilmoittaa sen valmistuneen v. 1425. Edelleen rakennetaan kirkon rungon länsipäähän sekä pohjois- että eteläpuolelle samankorkuinen yksiholvinen kappeli, ja eteläinen sisäänkäytävä korotetaan viereisten kappelien korkuiseksi (kuvat 96 ja 97). Mutta täten olikin kirkon vanha runko tullut kauttaaltaan kappelien ympäröimäksi, kappelien, jotka nousivat niin korkealle, että peittivät ikkunat kokonaan. Ainoa päivänvalo, joka tällöin saatiin kirkkoon, tuli kirkkoa korkeamman kuorin ja syvien kappelien kautta. Aikaisemmin tiilenväriset sisäseinät oli tosin kalkilla valkaistu, mutta siitä huolimatta pimeys kävi sietämättömäksi, ja ainoa keino sen poistamiseksi oli enää korottaa keskilaiva niin korkealle, että sen yläseiniin voitiin tehdä ikkunat sivulaivain vesikattojen yläpuolelle. Keskilaivan korottaminen toimitettiinkin tässä osassa kirkkoa todennäköisesti jo Maunu-piispan viimeisinä vuosina. Tällä tavoin vanha kirkon runko tuli keskiosaltaan jälleen kohoamaan melkoisesti kuoriosaa korkeammaksi ja sai vastaiseksi välikaton puusta. Kun ottaa huomioon, että kirkko Maunu Tavastin aikana joutui tulen uhriksikin kolme eri kertaa, nim. vv. 1425, 1429 ja 1443,[15] ja että se tulipalojen jälkeen muutoinkin vaati uudistusta ja parannusta, on rakennustyötä kirkossa jatkunut hänen aikanaan miltei keskeymättä.

Maunu-piispan seuraajan Olavi Maununpojan (1450—1460) aikana kirkko paloi jälleen v. 1458 ja oli palon jälkeen uusittava. Näiden uusintatöiden yhteydessä on mahdollisesti rakennettu sekin kappeli, joka nykyisen Stålhandsken kappelin jatkoksi tehtiin tornin eteläsivulle (kuvassa 97). Hänen seuraajansa, piispa Konrad Bitzin aikana kirkko paloi taas v. 1464 aiheuttaen suuria muutoksia rakennuksessa. Keskilaivan korottaminen oli aiemmin jäänyt puolinaiseksi, uusi kuoriosa kun oli jäänyt sen ulkopuolelle. Viimeksimainitun palon jälkeen toimitetaan sama korotus kuorissakin ja korotettu keskilaiva katetaan holveilla kirkon koko mitalla (kuva 86). Tämän työn suoritus tapah-

tuu puolivälissä 1460-lukua, jolloin muurari Pietari Kemiöstä v. 1466 kuittaa saatavansa siitä.[16] Samanlaatuinen tasoitus ja samalla suurikin sisätilan laajennus suoritetaan kirkon eteläisessä kappelisarjassa siten, että kappelit jaetaan kahteen tasakorkeaan kerrokseen, jolloin entiset holvit puretaan ja sijaan rakennetaan kahdet päällekkäiset holvit. Tällöin kirkon vanhimmat kappelit korotetaan muitten tasalle, entinen eteläinen kuoritorni katkaistaan, sitä ympäröivien kappelien ulkonurkat yhdistetään uudella ulkoseinällä ja holvaus viedään lävitse yhtenäisesti tältäkin kohdalta. Koko kappelisarjassa poistetaan sen monet päätykolmiot, ja uusi vesikatto tehdään tasakorkean pulpettikaton muotoon (kuva 98). Sama uusinta toteutetaan pohjoispuolisessakin kappelisarjassa. Tähän aikaan tulee kirkon runko jatketuksikin uudella komealla kappelilla, joka rakennetaan sen itäpäätyyn yhtyväksi (kuva 98). Tämä kappeli rakennetaan silloisen tuomiorovastin, sittemmin piispa Maunu Särkilahden yksityisenä lahjoituksena v:n 1470 vaiheilla ja se tunnetaan »Kaikkien pyhien kappelin» nimellä (»capella omnium sanctorum»). V. 1471 sen rakentaja Henrik nostaa muurarinpalkkionsa.[17] Sittemmin on kappeli yhdistetty kirkon rungon jatkoksi ja toimii vuodesta 1649 lähtien tuomiokirkon pääkuorina. Edelleen on nähtävästi tähän aikaan saanut alkunsa tornin pohjoispuolella oleva rakennus, jonka käyttö eri aikoina on ollut vaihteleva.

Täten onkin tuomiokirkkomme pääasiassa saanut nykyisen laajuutensa. Myöhemmistä laajennuksista ovat tärkeimmät vain eteläisen kappelisarjan jatkaminen Kaikkien pyhien kappeliin yhtyväksi (nyk. Tottin kappeli) ja pohjoisen sisäänkäytäväkappelin rakentaminen. Vihdoin on tornin eteläsivulla ollut kappeli korotettu nykyiseen muotoonsa ja tullut myöhemmin tuomiokapitulin virastohuoneistoksi.

Tässä lyhyesti kosketellut suurisuuntaiset laajennukset ja muutokset tuomiokirkossamme myöhemmällä keskiajalla, joita tähän jäljentämäni piirustukset muutamista kirkon huomattavimmista rakennusasteista (kuvissa 96—98) lisäksi valaisevat, kuvastavat yhtämittaista pyrkimystä kehittämään kirkkoamme yhä suurempaan täydellisyyteen. Yleisenä piirteenä siinä on kirkon sisäisen tilan laajentaminen kulttikehitystä silmälläpitäen, jopa taiteellisen kokonaisvaikutuksen kustannuksellakin, josta aikaisemmalla keskiajalla pidettiin tarkasti kiinni. Tällaiset uudistukset vaativat luonnollisesti jälleen melkoisia kustannuksia, joita varten erinäiset toimenpiteet tuomiokirkon ylläpidon tukemiseksi olivat tarpeen. V. 1417 vahvisti kuningas Erik Pommerilainen kirkon entiset rälssioikeudet ja myönsi samalla kertaa uusiakin määrätyille sekä kirkon yleisille että erinäisten alttarien tiloille.[18] Entinen kymmenysveron osa Uudeltamaalta kannettiin kaiketi myöskin tuomiokirkon hyväksi edelleen. V. 1486 säädettiin uusikin vero koko maasta, neljäsosa niinsanotuista köyhäinkymmenyksistä (»fatiga tyonde»), mutta tämä joutui kirkon pappien

palkkaamiseen.[19] Pääasiassa lienevät kirkon uudistukset kumminkin edelleen tapahtuneet yksityisen uhrautuvaisuuden varassa. — Yksityiset lahjoitukset tuomiokirkolle ja sen eri alttareille lisääntyivätkin myöhemmällä keskiajalla suunnattomasti. Lukuunottamatta lahjoituksia erinäisten pappisvirkojen palkkaamiseksi tuomiokirkossa voidaan tämän ajan asiakirjoista merkitä yksinomaan kiinteimistölahjoituksia tuomiokirkon yleisiin tarkoituksiin parikymmentä ja erinäisten alttarien tarpeisiin noin yhdeksänkymmentä. Tällä tavoin tuli tuomiokirkosta, niinkuin useimmista sen alttareistakin, vakavaraisia säätiöitä, jotka kartuttivat omaisuuttaan lainausliikkeellä, kiinteimistöjen ostoilla y. m. tavoin. Tämän lisäksi karttui kirkolle säännöllisiä »uhrilahjoja» lukuisten annekirjeiden varassa, joita 1400-luvulla annettiin useita ja runsaskätisesti.

Tuomiokirkon yleisiin tarpeisiin, joista kirkon rakentaminen useasti mainitaan erikseen, antoivat annekirjeitä: 9 p. marrask. v. 1412 viisi kardinaalia Roomassa, kukin 100 päiväksi, ja samana päivänä toiset viisi kardinaalia yhtä pitkäksi ajaksi kukin,[20] 18 p. tammik. v. 1418 paavi Martinus V Constanzissa 10 vuodeksi ja 400 päiväksi,[21] 13 p. kesäk. v. 1441 Turun piispa Maunu Tavast ja Upsalan, Linköpingin, Skaran, Strängnäsin, Vesteråsin ja Vexiön piispat Ruotsista 40 päivän ajaksi,[22] 8 p. maalisk. v. 1443 Baselin kirkolliskokous osittain 20 vuodeksi, osittain 2 vuodeksi ja 80 päiväksi, 11 p. huhtik. v. 1443 paavin lähettiläs Saksassa, kardinaali Alexander, 7 vuodeksi ja 280 päiväksi[23] ja 1 p. kesäkuuta v. 1445 paavi Eugenius IV yhtä pitkäksi ajaksi.[24] Sitäpaitsi saivat useat kirkon alttarit omat anne-etunsa. Niinpä sääsivät Turun piispa Maunu Tavast ja Upsalan, Linköpingin, Skaran, Strängnäsin ja Vesteråsin piispat Ruotsista 13 p. kesäk. v. 1441 40 päivän anteet P. Henrikin ja P. Eerikin alttarin hyväksi, ja paavin lähettiläs Saksassa, kardinaali Alexander, antoi 11 p. huhtik. v. 1443 viiden vuoden ja 200 päivän indulgenssit P. Ruumiin alttarin hyväksi.[25] Edelleen antoi kuusi kardinaalia 2 p. kesäk. v. 1445 sadan päivän anteet kaikille, jotka määrättyinä juhlina kävivät Neitsyt Marian pappisalttarilla ja n. s. Sielujen alttarilla (altare omnium fidelium defunctorum) avustaen niiden ylläpitoa ja kaunistamista.[26] Samoin antoi viisi kardinaalia 20 p. elok. v. 1465 sadan päivän anteet kaikille, jotka P. Henrikin ja P. Katarinan juhlilla tekivät P. Katarinan alttarille saman palveluksen.[27] Kaikkien näiden annekirjeiden varassa kirkolle ja sen alttareille karttui lahjoitusvaroja, joiden määrästä ei ole yksityiskohtaista selontekoa säilynyt.

Erityisesti silmälläpitäen P. Henrikin suhdetta edellä kosketeltuihin tuomiokirkon rakennustöihin sekä varojen hankkimiseen sitä ja kultin kehittämistä varten on mielenkiintoista nähdä, kuinka tärkeä tekijä pyhimyksemme siinä on. Ylempänä mainituissa annekirjeissä on P. Henrik säännöllisesti yhtenä niistä pyhimyksistä, joiden juhlina annettu annelupaus on

voimassa. Lukuunottamatta nimenomaan P. Henrikin alttarille myönnettyä anne-etua on paavi Eugenius IV:n annekirje vuodelta 1445 omistettu yksinomaan P. Henrikin translatiojuhlalle 18 p:nä kesäkuuta. Myöskin tuomiokirkon saamat lahjoitukset tehdään yhä yleisemmin suorastaan P. Henrikille. Niinpä Eskil Finke Paimion Moisiosta suostuu v. 1426 setänsä tuomiokirkolle lahjoittamasta maatilasta maksamaan vuotuista veroa »P. Henrikin rakentamiseksi» (»til sancti Henricx bygningh»).[28] V. 1432 Kemiön pitäjäläiset suostuvat erästä maatilaa koskevassa riidassa tuomiokirkon kanssa vihdoin peräytymään selvästi oikeutetusta vaatimuksestaan tuomiokirkon hyväksi Jumalan ja P. Henrikin tähden (»för Gudz ok sancta Henrics skuld»).[29] V. 1470 Klas Jönsson Perniöstä testamenttaa 22 markan arvoa vastaavan osan maatilastaan P. Henrikille, ja v. 1509 on P. Henrik osan saajana eräässä tuomiokirkon kanssa tehdyssä tontinvaihdossa.[30] Samanlaatuisia esimerkkejä voitaisiin asiakirjoista poimia enemmänkin. Tuomiokirkon tilat ovat näet säännöllisesti P. Henrikin tiloja, niitä viljelevät talonpojat P. Henrikin lampuoteja j. n. e. Sanalla sanoen, tuomiokirkko ja P. Henrik ovat kerta kaikkiaan käyneet yhdeksi käsitteeksi S a n c t u s H e n r i c u s.

Tämä on tulos tuomiokirkon rakennuksen ja P. Henrikin kultin rinnakkaisesta kehittämisestä, jossa toinen on auttanut toistaan. Samalla kun P. Henrikin kansanomaiseksi tehty pyhimysnimi on tehokkaasti auttanut ekonomisen pohjan luomisessa tuomiokirkolle ja sen kehittämisessä sekä ulkonaisesti että sisällisesti meidän oloissamme suuripiirteisiin mittakaavoihin, on tuomiokirkon ja sen kultin nouseva loisto puolestaan tehnyt mahdolliseksi yhä enemmän kohottaa sen nimikkopyhimyksen arvoa kirkossa palvottujen pyhimysten suuressa sarjassa. P. Henrikistä tulee tällä tavoin sekä nimeltään että vaikutukseltaan tuomiokirkkomme todellinen isäntäpyhimys, joka kirkon suojeluspyhänä voittaa arvossa itse häntä vanhemman Jumalanäidin sekä hänen rinnalleen myöhemmin kirkon suojeluspyhäksi korotetun P. Eerikin.[31]

P. Henrikin erikoisjuhlia tuomiokirkossamme olivat hänen kuolin- eli parempaan elämään syntymisjuhlansa, tammikuun 20 p:nä, ja hänen translatiojuhlansa kesäkuun 18 p:nä. Näihin tulee lisäksi edelliseen liittyvä n. s. kahdeksannen päivän juhla eli octava tammikuun 27 p:nä. Myöskin tuomiokirkon vihkimisjuhla 17 p:nä kesäkuuta tuli, riippuen P. Henrikin suhteesta tuomiokirkkoon, tavallaan P. Henrikin juhlaksi sekin. Että P. Henrik täydellisimpine pyhäinjäännöksinensä pääsi erikoiseen kunniaansa myöskin piispa Bero Balkin v. 1396 perustamassa Turun tuomiokirkon pyhäinjäännösjuhlassa F e s t u m r e l i q v i a r u m, jota vietettiin aluksi tammikuun 21 p:nä ja myöhemmin syyskuun 9 p:nä,[32] on itsestään ymmärrettävissä. Näistä juhlista tulivat erittäinkin pääjuhlat tammikuun 20 p:nä kesäkuun ja 17—18 p:nä

suuriksi kansanjuhliksi, jotka saivat kaupallisenkin luonteen, ja muisto niistä on P. Henrikin markkinoina säilynyt meidän päiviimme saakka.

Mutta P. Henrikin palvontaa varten oli tuomiokirkossa vuodesta 1400 lähtien erityinen alttarikin, jolla pyhimyksemme tuli säännöllisen kunnioituksen esineeksi. Se sijaitsi kuorin ulkopuolella sakariston seinässä, joten suuri yleisökin pääsi sen ääreen ja (vrt. kuva 103) jokainen harras kansalainen voi siinä esittää hiljaiset rukouksensa tämän vaikutusvaltaisen pyhimyksen kuultaville. Tätäkin alttaria kaunistettiin arvokkailla kalleuksilla, kun piispa Maunu Tavast sille sijoitti Jerusalemin-matkallaan v. 1425 Venetsiasta hankkimansa hopeakotelot P. Henrikin pääkallon ja olkavarren luiden säiliöksi.[33] Tämä alttari se myöskin sai vastaanottaa uhrien tuojain säännöllisesti karttuvat rovot, joiden määrä vuoden mittaan on voinut nousta huomattaviin summiin. Vielä kauan senkin jälkeen kun uskonpuhdistus oli tuonut kirkkoon uudet käsitykset, toiset jumalanpalvelusmenot ja tavat, ilmaantui P. Henrikin alttarikomeroon sakariston seinään, jonka uusi aika oli rautakalterilla varustanut, vanhan tavan mukaan P. Henrikille tarkoitettuja uhrirahoja ja esineitä. Vielä 1700-luvun lopulla sanoo hovioikeuden presidentti Carl Cederhjelm (1780—1788) »vanhojen» jatkaneen uhraamista P. Henrikin murhan sovitukseksi mainitulle alttarille.[34]

Se yhteys P. Henrikin ja Turun tuomiokirkon välillä, joka alkaa kirkon tullessa tuomiokirkoksi 1200-luvun lopulla ja jonka kehittymistä edellisessä on koetettu valaista, on jatkunut läpi katolisten vuosisatojen yhä varmistuen ja saaden uusia vivahteita. Uskonpuhdistus katkaisi tämän yhteyden sen alkuperäisessä merkityksessä, mutta jokunen häipyvä piirre siitä säilyi myöhempiinkin aikoihin. Tällaisiin voitaneen lukea sekin, että tuomiokirkossamme on P. Henrikin veistokuvia saanut olla esillä 1800-luvulle saakka, vieläpä on tilattu uusikin sellainen niin myöhään kuin v. 1682.[35]

Ne toiveet, jotka 1200-luvun lopulla elähdyttivät kirkkomme johtomiehiä heidän ryhtyessään ajamaan kotimaisen pyhimyksen aikaansaamista ensi sijassa pääkirkkomme, mutta välillisesti koko Suomen kirkon tueksi, ovat siis toteutuneet yli odotusten. Niistä tuloksista, joihin heidän kaukonäköisyytensä aikojen kuluessa johti, on kirkkomme myöhemminkin saanut ja saa yhä edelleen nauttia.

XIV.

P. Henrik Turun tuomiokirkon alttaripyhimysten sarjassa.

Seurattuani edellisessä P. Henrikin kultin ja Turun tuomiokirkon rinnakkaista kehitystä yhä korkeampaan arvoon ja suurempaan täydellisyyteen on syytä tarkastaa näitä ilmiöitä myöskin tuomiokirkon yleisen pyhimyskultin taustalla, joka semmoisenaan on ollut tärkeä tekijä molempienkin kehityksessä. Kirkon yleisen pyhimyskultin kehittäminen on, kuten jo edellisestä on käynyt selville, ollut aiheena tuomiokirkon yhtämittaiseen laajentamiseen, ja toiselta puolen on yleinen pyhimyskultti kirkossa ollut P. Henrikin kultin erikoiselle paisuttamiselle, ellei välttämätön, niin ainakin otollinen ympäristö ja tausta.

Turun tuomiokirkon alttaripyhimyksistä ja niille omistetuista alttareista ei ole säilynyt täydellistä luetteloa. Vielä vähemmin on säilynyt merkintöjä niiden paikoista tai sijoituksesta kirkossa. Varsin suuresta määrästä alttareita ja alttaripyhimyksiä on kumminkin poimittavissa tietoja erinäisistä tuomiokirkkoa koskevista asiakirjoista, erittäinkin lahjoituskirjeistä, annekirjeistä y. m., ja jommoinenkin määrä myös alttarien paikkoja on määrättävissä tilikirjojen, hauta- ja penkkiluetteloiden y. m. senluontoisten lähteiden pohjalta. Joitakin alttarien paikkoja on voitu määrätä säilyneiden alttarinperustusten tai muiden niitä varten tehtyjen laitteiden avulla, vaikka ei aina ole voitu varmasti päättää, mistä alttarista ne ovat jäännöksiä. Kokoamalla täten saatavissa oleva aineisto voidaan jotenkin suurella varmuudella todeta tuomiokirkossa olleen ainakin yli neljäkymmentä pyhimysalttaria, joista muutamien paikka kumminkin jää otaksuman varaan, samalla kun muutamille selville alttaripaikoille emme voi osoittaa kirkostamme tunnetuita alttareita. Näistä olen aikaisemmin julkaissut erikoistutkimuksen Turun Hist. yhdistyksen julkaisussa III, joka sisältää Turun tuomiokirkon historiaa.[1]

Yleiskäsityksen antamiseksi siitä valtaisasta pyhimyspiiristä, jossa P. Henrikillä oli tuomiokirkon erikoissuojelijan kunniasija, liitän tähän tuomio-

kirkosta asemapiirroksen, johon olen numeroilla merkinnyt pyhimysalttarien tunnetut ja otaksumani paikat. Viitaten edellämainittuun tutkielmaani luettelen ne tässä vain mainiten tärkeimmät niitä koskevat tiedot.

Numeroilla 1 A, 1 B ja 1 C olen merkinnyt pääalttarin paikat kirkossa eri aikoina keskiajalla. Ensinmainitulla kohdalla se sijaitsi 1200-luvulla, ennen kuorin rakentamista. Kuorin tultua rakennetuksi tämän sataluvun jälkipuoliskolla se siirrettiin sinne kohdalle 1 B ja uuden kuoriosan valmistuttua 1300-luvun keskivaiheilla se siirrettiin kohdalle 1 C. Päättäen siitä, että kirkko aluksi oli vain Neitsyt Marialle pyhitetty, saatamme otaksua tämän pyhimyksen olleen myös pääalttarin pyhimyksenä. P. Henrikin tullessa kirkon toiseksi suojeluspyhimykseksi hän tuli epäilemättä jossain muodossa edustetuksi myös pääalttarilla Neitsyt Marian rinnalla. Myöhemmällä keskiajalla olivat P. Henrik ja P. Eerik pääalttarin pyhimyksiä. Pääalttarin pyhimyskaapista, joka hävisi

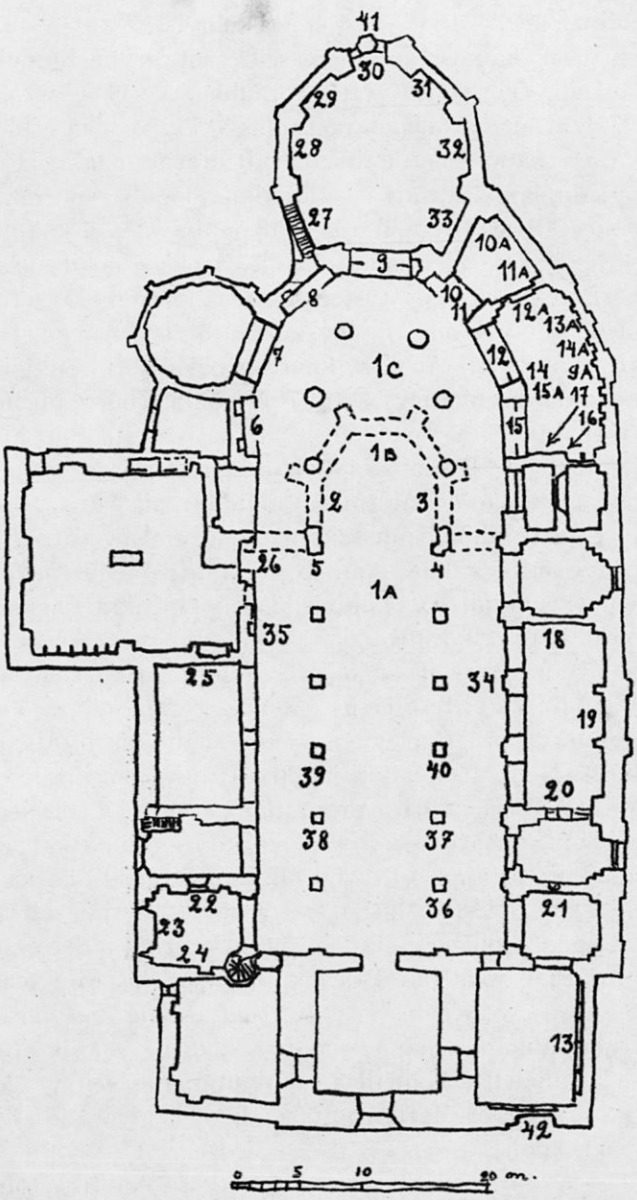

Kuva 99. Alttarien sijoitus Turun tuomiokirkossa. Alttarien paikat merkityt numeroin.

tulipalossa v. 1681, kertoo Hasselqvist, että se oli ikivanhaa työtä ja erinomaisen kaunismuotoinen sekä suurin kustannuksin veistoksilla ja maalauksilla koristettu, että se muiden koristeiden ohella kuvasi P. Eerikiä ja P. Henrikiä jaloillaan polkemassa Lallia sekä että se oli pääalttarin ja koko kirkon kaunistus.[2] Paitsi pääalttaria oli pääkuorissa ainoastaan P. Henrikin pyhäinjäännösalttari sekä keskiajan lopulla sen rinnalla P. Hemmingin samanlainen alttari. Nämä sisälsivät pyhimystensä kokonaisreliikit sekä erityisessä pienemmässä kirstussa, joka oli katoksen ja sitä kannattavien pylväiden sekä koristeellisten kehystysten suojassa, pienen osan niistä saattueissa kantamista ja yleisön palvonnan esineiksi asettamista varten. P. Henrikin pyhäinjäännösalttari sijaitsi vanhassa kuorissa pääalttarin pohjois- eli evankeliumipuolella, kohdalla 2, joka jäi laajennetun pääkuorinkin piiriin, ja se sai tämän valmistuttuakin pitää paikkansa. Tätä vastapäätä sai paikkansa laajennetussa kuorissa P. Hemmingin pyhäinjäännösalttari, joka vielä on jäljellä. Täällä oli, lähempänä pääalttaria, sijainnut piispan hautakin, jonka ääressä häntä jo ennen pyhimysjulistuksen tapahtumista oli palvottu.[3] Näiden alttarien ja pääalttarin välillä sijaitsivat kuoripappien penkit kummallakin puolella viimeksimainittua. Pohjoispuolisten penkkien yläpäässä lähinnä pääalttaria oli piispan erikoispenkki.

Kuoriin mennessä olivat triumfikaaripilarien länsisivuilla Pitäjän ja Pappisalttarien paikat. Nämä olivat kumpikin Neitsyt Marialle pyhitetyt, ollen olemassa jo vanhan kuorin aikana 1200-luvun jälkipuoliskolla. Ne ovat vieläkin jäljellä. Uuden kuoriosan valmistuessa kirkon lattiaa korotettiin n. metrin verran, minkä vuoksi alttareitakin oli korotettava. Alkuperäiset alttarit jäivät silloin korotetuille perustaksi. Myöhemminkin on ainakin Pitäjän alttari tullut uusituksi, koska sitä v. 1426 sanotaan uudeksi Neitsyt Marian alttariksi. Pitäjän alttari oli pääalttari suurelle yleisölle, jolla ei ollut pääsyä kuoriin. Sen esimiehenä oli kirkkoherra (Curatus), joka oli alttarin prebendaatti. Sitä mainitaan nimellä altare beate virginis, Vårfrualtare ja Socknealtare. Sen paikka oli triumfiaukon eteläpuolella kohdalla 4.[4] Pappisalttaria, joka oli vastakkaisella puolella kohdalla 5, nimitetään Neitsyt Marian eli pappiskuoriksi (»altare beate Marie virginis, dicte clericorum», »Warfru altare, som kallas klaerkkoor»).[5]

1300-luvulla rakennetussa uudessa kuorissa oli pääkuoria ympäröivään sivulaivan käytävään valmistettu seitsemän kaarikomeroa sivualttarien sijoittamista varten. Kuhunkin kaarikomeroon rakennettiin m. m. kaksi seinänsisäistä komeroa alttareille kuuluvan kaluston säilyttämiseksi. Näihin kaarikomeroihin sijoitettiin muutamia vanhempiakin alttareita, joiden paikka aikaisemmin oli ollut kirkon runkohuoneessa, ja perustettiin uusia. Erinäisillä

tuomiokirkon asiakirjoissa mainituilla ja kirkkoa tutkittaessa todetuilla perusteilla voidaan niihin sijoittaa seuraavat alttarit:

Heti triumfikaaren takana kuorin puolella oli kummassakin sivulaivassa ulkonema, joiden yläpuolelle kuoria markeeraavat tornit kohosivat. Kumpaankin johti ulkoa sisäänkäytävä, joista eteläinen oli komea yleisön portaali ja pohjoinen vaatimaton sisäänkäytävä pappeja varten. Viimeksimainitun itäpuolella olevassa komerossa, kohdalla 6, oli P. Yrjänän alttari, joka hautaluetteloissa mainitaan vielä v. 1600.[6] Tämä oli aikaisemmin sijainnut tuomiokirkon runkohuoneessa ja siirrettiin tänne nähtävästi v. 1355, jolloin presbyteri Henrik Tempil perusti sille prebendaatin ja lahjoitti messun apostoli Andreaksen kunniaksi antaen sille m. m. 30 markan arvoisen P. Andreaksen kuvan (»imaginem sancti Andree apostoli de triginta marcis»). Myöhemmin sai alttari muitakin messusäätiöitä ja lahjoituksia. Sillä oli, paitsi kiinteimistöjä, m. m. P. Yrjänän kuva puhtaasta hopeasta.[7] Tämän itäpuolella olevassa komerossa, kohdalla 7, oli kaiken todennäköisyyden mukaan piispa Hemmingin toimesta perustettu P. Sigfridin alttari. Tämä alttari oli nähtävästi sen ruotsalaiskansallisen liikkeen aiheuttama, joka Ruotsissa 1300-luvun alkupuolella pyrki kotimaisten pyhimysten hyväksi syrjäyttämään niinkin kansanomaiseksi käyneen naapurimaan pyhimyksen kuin Norjan P. Olavin[8] ja jota kannattamaan piispa Hemming ruotsalaissyntyisenä liittyi. Alttarin prebendaatin perusti v. 1365 ritari Niilo Thurenpoika.[9]

Kahden seuraavan kaarikomeron alttareista ei ole varmaa tietoa. Erinäisillä syillä saatamme kumminkin otaksua, että tämä kohta kirkosta, sijaiten pääalttarin takana, oli, niinkuin kuorin alkukohtakin triumfikaaren alla, P. Ristin palvonnalle omistettu. Viimeksimainitulla kohdalla oli kirkon »suurempi ristiinnaulitunkuva», jonka alla kolmasti polvistuvalle Isämeidän rukouksen lukijalle v. 1412 taattiin määrätyksi ajaksi synnit anteeksi (»ante maiorem ymaginem crvcifixi, supra introitum summi chori positam jn memoriam passionis Dominj nostri Ihesu Christi»).[10] Tätä vastaamassa täytyi kuorin takana olla pienempi ristiinnaulitunkuva P. Ristin alttarilla. Tämän yhteydessä saatamme olettaa olleen alttarin, joka läheisesti sekin liittyi P. Ristin palvontaan. Tällaisena mainitaan v. 1412 tuomiokirkolla olleen P. Maria Magdalenan alttari, pyhitetty hänelle, joka viimeiseksi viipyi Kristuksen ristin juurella ja oli ensimmäinen hänen haudallaan. Näin ollen sijoitan kaarikomeroon, kohdalle 9, P. Ristin ja sen pohjoispuolelle, kohdalle 8, P. Maria Magdalenan alttarin.[11] P. Ristin alttari oli 1470-luvun alulla poistettava tältä paikalta, kun kaarikomero oli puhkaistava yhteyden aikaansaamiseksi silloin rakennetun Kaikkien pyhien kappelin ja kirkon välillä. Tämä siirrettiin silloin kirkon eteläpuolelle kappeliin, joka muodostettiin tällöin yhdistämällä kaksi aikaisemmin erillistä kappelia.

Alttarin paikan siinä osoittaa seinämaalauksena kuvattu P. Ristin uudestaanlöytäjä, keisarinna Helena, kappelin eteläseinällä. Tämän alttarin mukaan, jonka poistamisen jälkeenkin siinä yhä edelleen ylläpidettiin ristiinnaulitunkuvaa, sanotaan koko kappelia tuomiokirkon tileissä, hautaluetteloissa y.m. Ristikuorin (»Korskoret») nimellä.

Eteläpuolella pääkuoria oli ensimmäisessä kaarikomerossa idästä lukien, kohdalla 10, kaksoisalttari, joka oli pyhitetty P. Laurentiukselle ja P. Olaville. Molemmat pyhimykset olivat Upsalan arkkipiispankirkon suojeluspyhimyksiä, mikä asema niillä oli myös Lundin, Sigtunan ja Linköpingin tuomiokirkoissa. Todennäköistä onkin, että tämä alttari on ollut kirkossa jo siitä lähtien, kun kirkko vihittiin tuomiokirkoksi. P. Olavi mainitaan tuomiokirkossa annepyhimyksenä jo v. 1296, ja P. Laurentiuksen nimi on 1300-luvun majuskelikirjaimin maalattuna kuoriin johtavan pääportaalin eteisholviin. Uudessa tuomiokirkossamme on tämä alttari edustanut Upsalan pääkirkkoa.[12] Sen paikka on aikaisemmin ollut jossain muualla kirkon runkohuoneessa. Kuoriin sijoitettuna P. Laurentiuksen kultti tulee erikseen painostetuksi, ja mahdollista on, että alttari suorastaan jakautuu kahtia silloin, kun Laurentius-alttari saa oman prebendaattinsa. Tällainen mainitaan sillä v:sta 1427 lähtien. Alttaria kehitetään runsailla lahjoituksilla alkaen kuningas Eerik Pommerilaisen v. 1404 tekemästä maatilatulojensa luovutuksesta alttarille, ja keskiajan lopulla sen omistuksiin kuuluu kahdeksan maatilaa ja runsaasti kalleuksia, niiden joukossa Neitsyt Marian kuva, jolla oli päässään kullattu hopeakruunu ja yllään tunika, mihin oli kiinnitetty kullattuja hopeakoristeita.[13] P. Olavin alttarista sen sijaan emme saa tietää mitään, joten näyttää siltä, että se on jäänyt kokonaan edelleen kehittämättä. Tämä kenties on seurausta jo aiemmin mainituista pyrkimyksistä tämän pyhimyksen kultin syrjäyttämiseen tuomiokirkossa, nimenomaan P. Henrikin hyväksi. Ilmeisesti on alttaria kumminkin pidetty voimassa. Keskiajan lopulla rakennetaan näiden alttarien kohdalle kappeli, johon P. Laurentiuksen ja P. Olavin alttarit siirretään (kohdat 10 A, 11 A). Tämän johdosta sanotaan kappelia myöhemmissä lähteissä milloin P. Laurentiuksen (esim. v. 1613 »S. Lars chor»), milloin P. Olavin kuoriksi (esim. 26/4 1615 »S. Oloffs chor»).[14] Mahdollisesti on P. Laurentiuksen alttarille ollut keskitettynä myös P. Vincentiuksen kultti. P. Vincentius mainitaan tuomiokirkossa annepyhimyksenä v. 1412 ja asiakirjain päiväyksissä usein (ensi kerran v. 1351). Hän kuului P. Laurentiuksen kulttipiiriin.[15] — Nykyisin kyseenalainen kappeli tunnetaan Tottien hautakappelina.

Kahdessa edellisen länsipuolella olevassa kaarikomerossa, kohdilla 12 ja 15, voimme päättää olleen P. Katarinan ja P. Bartolomeuksen alttarit. Edellinen mainitaan ensi kerran v. 1370, mutta on varmaan ollut

olemassa piispa Hemmingin ajoista lähtien. Alttari sai v. 1370 lahjoituksen prebendaatin perustamista varten, ja piispa Johannes Westfal rakennutti sille kappelin, jonka hän oli tarkoittanut omaksi hautakappelikseen. Kappelin valmistuttua 1370-luvulla alttari siirrettiin sinne kohdalle 12 A, ja v. 1384 sai piispa Johannes sen edessä hautansa. Mahdollista on myös, että tällöin perustettu P. Katarinan alttari on ollut kokonaan uusi säätiö ja että saman pyhimyksen entinen alttarikin sen ohella jäi edelleen voimaansa. Tämä kappeli on ensimmäinen tuomiokirkon rungosta ulkonevaksi rakennettu kappeli. V. 1465 P. Katarinan alttari sai 100 päivän anne-edut. Keskiajan lopulla mainitaan sille kuuluneen suuri joukko maatiloja.[16] P. Bartolomeus-alttarin perusti v. 1374 Turun porvari Johannes Kölnari sovittaakseen siten murhan, jonka uhriksi oli joutunut muuan Ludvigin toveri (»Lodeviks kumpan»). Apostoli Bartolomeus, joka itse joutui kaamean veriteon uhriksi Armeniassa, olikin omiaan muistuttamaan lahjoittajalle hänenkin julmaa tekoansa. Alttaria varten rakennettiin sataluvun lopulla kappeli aivan samaa tyyliä kuin edellinen ja alttari siirrettiin sinne kappelin itäseinälle pääalttariksi. Alttari sai aikojen kuluessa runsaasti lahjoituksia.[17]

Edellämainittuihin kappeleihin perustettiin sittemmin muitakin alttareita. P. Katariinan kappelissa sai varmaan sijansa vv. 1412 ja 1445 anne-pyhimyksenä tuomiokirkossa mainitulle P. Barbaralle omistettu alttari.[18] Tästä ei ole keskiajan lähteissä tarkemmin mainittu, mutta alttarin paikkaa osoittaa selvästi m. m. P. Barbaran kuva holvimaalauksissa. Alttari, joka alkuaan näyttää olleen kappelin länsiseinällä, on sittemmin tullut siirretyksi sen eteläseinälle. Merkitsen sen kohdat numeroilla 14, 14 A. P. Bartolomeuksen kappelissa ovat kaikesta päättäen myös olleet P. Annan ja P. Andreaksen alttarit. Edellinen mainitaan v:sta 1432 lähtien tuomiokirkossamme lahjoituksissa, joita sille annetaan vielä v. 1491. V. 1438 mainitaan alttarin prebendaatti. Mahdollisesti on alttarilla ollut yhteyttä P. Annan killan kanssa, joka tällä sataluvulla toimi Turussa.[19] P. Andreaksen alttari perustettiin v. 1416.[20] Alkuaan nämä sijaitsivat todennäköisesti kappelin eteläseinällä, kohdilla 16 ja 17, mutta myöhemmin ne siirrettiin läntiselle seinälle samalla todennäköisesti yhdistämällä alttarit yhdeksi sitenkin, että ne saivat yhteisen talouden ja yhteisen papillisen hoidon.[21]

Edellämainitut alttarien siirrot aiheutti kappelien yhdistäminen yhdeksi 1470-luvulla. Niiden entiset holvit purettiin ja väliseinä kappelien väliltä poistettiin, minkä jälkeen kappelit saivat nykyisen yhteisen holvinsa. Tämä työ oli yhteydessä koko eteläisen kappelisarjan jakamisen kanssa kahteen kerrokseen. Kappeliin siirrettiin myös pari alttaria lisäksi, joita varten tarvittiin lisätilaa. On jo aikaisemmin mainittu P. Ristin alttarin siirtäminen tänne pääkuorin takana olleesta kaarikomerosta. Toinen tänne sijoitettu

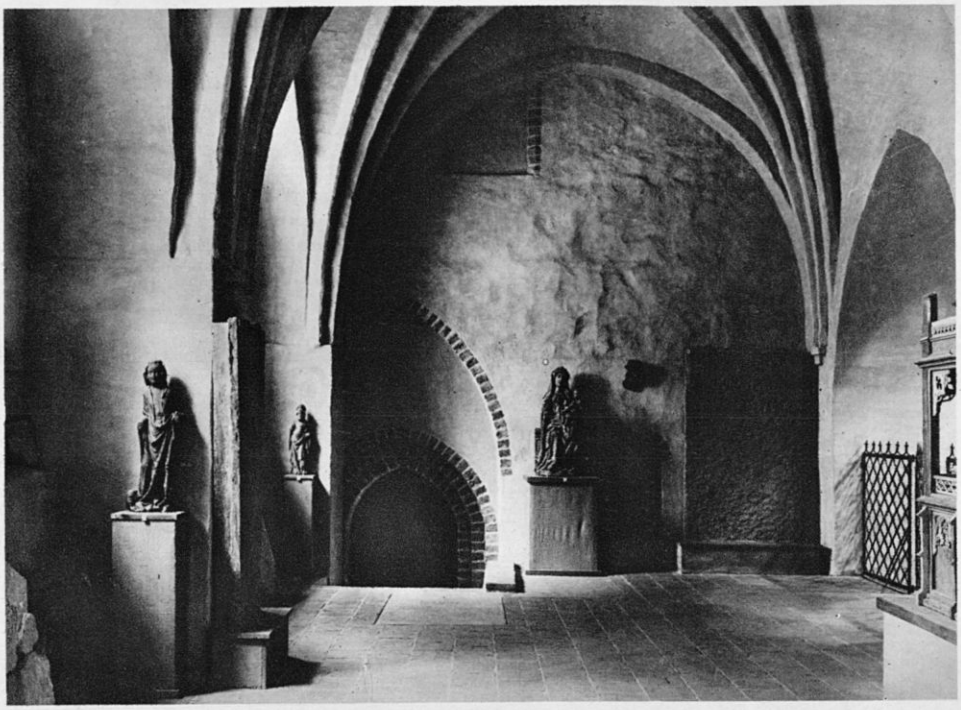

Kuva 100. P. Kolmen kuninkaan kuori.

alttari oli Messeniuksen mukaan v. 1455 perustettu P. Ursulan eli 11,000 neitsyen alttari, joka sitä ennen oli todennäköisesti sijainnut piispa Olavi Maunupojan aikana tornin eteläsivuun rakennetussa uudessa kappelissa. Tämä kappeli näet vuosisadan lopulla uusittiin ja korotettiin toiseen tarkoitukseen käytettäväksi, minkä vuoksi alttari sieltä oli poistettava. Merkitsen sen paikat numeroilla 13 ja 13 A. Alttarien uudestaansijoittelun jälkeen sai yhdistetty kappeli seinä- ja holvimaalauksensa, joissa kaikki tänne joutuneet alttaripyhimykset ovat edustettuina siten, että ne ovat joko vastaavien alttarien kohdalla tai niitä vastapäätä, nähtävästi pitäen silmällä alttarilla toimivan papin eri asentoja alttarilla. P. Ursulan alttarin paikka Ristikuorissa on määrättävissä hautaluettelojenkin nojalla, joissa »S. Ursula chor» on mainittu erään tunnetun sukuhaudan paikkana. Mahdollisesti on P. Ursulan alttarilla ollut yhteyttä samannimisen Turussa toimineen killan kanssa.[22]

Piispa Bero Balkin aikana rakennettu iso kolmiholvinen kappeli kirkon eteläisten asehuoneiden välissä käy kirkon tileissä Pormestarikuorin (»Borgmästarkoret») nimellä (kuva 156). Nimi johtuu siitä, että Turun pormestari ja raati perustivat siihen v:n 1420 vaiheilla pääalttarin »omaksi ja seuraajiensa

onneksi sekä koko kaupunkikunnan kasvamiseksi ja menestymiseksi». Alttari oli P. Kolminaisuudelle omistettu. Sen prebendaatti mainitaan jo 24 p. kesäk. 1420. Alttari sijaitsi pääalttarin tapaan kappelin itäseinällä.[23] Samaan kappeliin perustettiin sittemmin kaksi muuta alttaria, molemmat turkulaisen sivistyneistön perustamia. Toinen oli v. 1414 perustettu P. Pietarin ja Paavalin alttari, joka sijaitsi kappelin keskiholvin kohdalla eteläseinällä. Paikka on tunnettu piispa Konrad Bitzin hautapaikkana ja juuri tämän haudan avulla todettavissa.[24] Toinen oli P. Kolmen kuninkaan alttari (altare trium regum), joka oli samannimisen turkulaisen veljeyden (confraternitas) perustama v. 1447.[25] Tämän paikka oli ilmeisesti kappelin länsi seinällä (kuva 100). V. 1476 istui »P. Kolmen kuninkaan kuorissa» Eerik Akselinpoika Tott piispa Konrad Bitzin y. m. läsnäollessa oikeutta, jossa ratkaistiin erinäisiä tilusriitoja.[26] Alttarien paikat on asemaan merkitty n:olla 18, 19, 20.

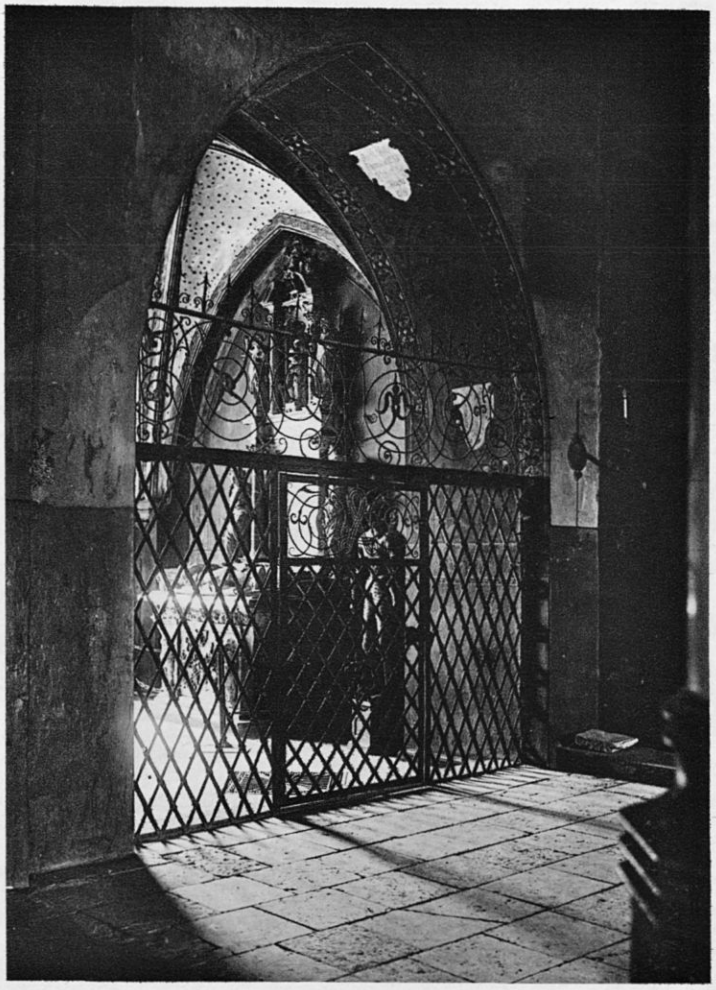

Kuva 101. Sielujen kuori, nykyisin Stålhandske-suvun hautakappeli.

Kirkon etelänpuolisista kappeleista läntisimmän olen otaksunut, katsoen sen pienuuteen ja eheyteen, olleen varatun yhdelle ainoalle alttarille, jota varallisuutensa vuoksi voi pitää kokonaisen kappelin omistajana. Tällainen alttari

Kuva 102. P. Ruumiin kuori.

oli kirkolla Sielujen alttari (altare animarum Christi fidelium), joka v. 1445 sai m. m. kuuden kardinaalin anne-edut (kuva 101). Alttarilla oli oma prebendaattitalo kaupungissa ja 18 maatilaa eri tahoilla maata.[27] Kappeli on ainoa kohta kirkossa, jossa tämänarvoisen alttarin saattaa ajatella sijainneen. Alttari on asemaan merkitty no:lla 21. Kappeli on nykyisin tunnettu Stålhandsken hautakappelin nimellä.

Pohjoispuolella kirkkoa on läntisimpänä Johannes Kastajan kappeli. Siihen ovat varmaan olleet keskitettyinä kasteen ja äitien erikoistoimituksille varatut alttarit. Kappelissa on valmistettu sija kolmelle alttarille. Niistä saattaa pääalttarin paikan otaksua kuuluneen Johannes Kastajan alttarille (asemap. n:o 22). Johannes Kastaja on v:sta 1296 lähtien ollut kirkon annekirjeissä muistettu. V. 1416 sai hänelle omistettu alttari prebendaatin.[28] Pohjoisseinällä ollut alttari (asemap. n:o 23) on kenties ollut P. Margaretalle omistettu. Tämä pyhimys oli äitien suojelija raskaudentilassa ja sen vaivoista auttaja. V. 1412 ja 1445 hänet mainitaan anepyhimysten joukossa. Kappelin länsiseinällä ollut alttarinpaikka (asemap. n:o 24) on merkitty P. Veronican kuvalla. Onko siinä

ollut alttari ollut hänelle omistettu, on nykyisin vaikea ratkaista.

Seuraava kappeli itään päin on Maunu Tavastin perustama, tunnettu P. Ruumiin kuori (kuva 102). Se valmistui v. 1425. Tällöin se sai ainoan alttarinsa (asemap. n:o 25), joka oli jo v. 1421 perustettu» Jeesuksen Kristuksen kaikkein pyhimmän Ruumiin, Kaikkien Pyhien Enkelien ja P. Birgitan nimiin, ylistykseksi ja kunniaksi». V. 1443 se sai 5 vuoden ja 200 päivän anneedut.[29] Tämän alttarin kohdalla kirkon sivukäytävässä on selvä alttarin paikka (asemp. n:o 35). Sen johdosta, että P. Enkelit tulivat P. Ruumiin alttarilla edustetuiksi, olen otaksunut tässä olleen aiemman enkelien alttarin, joka P. Ruumiin alttarin perustamisen yhteydessä tulee tältä paikalta poistetuksi. Enkeleitä edusti tavallisesti P. Mikael, joka vv. 1342 ja 1412 mainitaan kirkon annepyhimyksenä.[30]

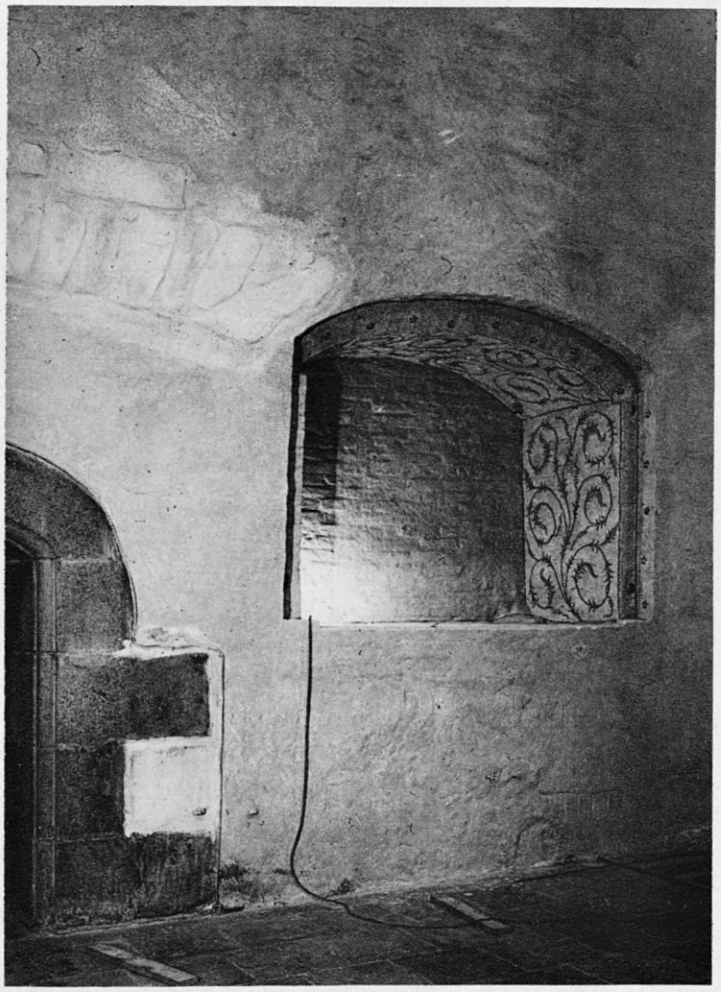

Kuva 103. P. Henrikin ja P. Eerikin alttari.

Seuraava alttari idänpuolella, kohdalla 26, oli P. Henrikille omistettu kansanalttari. Tämä oli järjestetty sakariston päätyseinään valmistettuun komeroon, jonka holvi ja seinät ovat olleet freskoilla kaunistetut (kuva 103). On ilmeistä, että tämä alttari on tahdottu saada kuorin piirissä olleen P. Henrikin

pyhäinjäännös- eli hauta-alttarin lähimpään yhteyteen ja sijoitettu seinäkomeroon sen vuoksi, että pohjoisella käytävällä ei alttarin takia syntyisi ahdinkoa. P. Mikaelin alttari poistettiin käytävältä, kuten edellä on mainittu, samasta syystä. Alttari on perustettu kansallispyhimyksemme jokapäiväistä palvontaa varten yhteiselle kansalle, joka ei saanut tilaisuutta lähestyä pyhimystä hänen hauta-alttarillaan, tämä kun kuorissa sijaiten oli siltä eristettynä. Tämän alttarin perustivat piispa Bero Balk ja hänen tuomiokapitulinsa. Ensimmäiset lahjoitukset sille teki vv. 1386 ja 1400 raatimies Pietari Ålännig puolisoineen Tukholmasta perustaen sille samalla kaksi viikkomessua. V. 1441 se sai Turun ja Ruotsin piispojen yhteisesti säätämät 40 päivän anne-edut. Tämän säädöksen nojalla tuli alttari, joka aluksi oli vain P. Eerikille ja P. Henrikille omistettu, valtakunnan kaikkien suojeluspyhimysten alttariksi. Valtakunnan suojeluspyhimyksinä mainitaan v. 1365 P:t Pietari, Paavali, Laurentius, Sigfrid (Vexiön piispa), Eerik, Henrik ja Eskil (Tunan piispa) sekä v. 1462 valtakunnan erikoissuojelijoina P:t Johannes Kastaja Eerik, Henrik, Anna ja Birgitta, joista kolme viimeksimainittua nimenomaan Suomen suojeluspyhimyksinä.[31] Keskiajan lopulla kuuluivat niihin valtakunnan kaikki kotimaiset pyhimykset, siis edellämainittujen lisäksi vielä Skaran piispa Brynolf, Linköpingin piispa Nicolaus, P. Henrik (Sictunenis?), piispat David ja Botvid, P. Katarina (P. Birgitan tytär), P. Elin Skövdestä, P. Ingrid Skenningestä ja P. Ragnil Teljestä sekä Turun piispa Hemming. Alttarista tuli tällä tavoin koko valtakunnan »isänmaan alttari». Jokapäiväisessä kansan käytännössä se pysyi P. Henrikin alttarina, jolle se tässä toi esiin rukouksensa ja uhrinsa.[32]

Piispa Maunu Särkilahden rakennuttama Kaikkien pyhien kappeli, kirkon nykyinen pääkuori, valmistui 1470-luvulla. V. 1471 sen rakentaja, Henricus murator, nostaa saatavansa (pro ereccione capelle omnium sanctorum vna cum testudine). Kappeli käy sitten »Uuden kappelin» nimellä saaden välistä tarkemman ja asiallisesti oikean paikkamääritelmän »hautausmaalla» (nova capella in coemiterio)[33] sekä saa pitää tämän nimensä kirkon asiakirjoissa 1600-luvulle saakka, jolloin toinen, silloin valmistunut hautakappeli perii saman nimen. Se on eräänlainen pienoiskuva kirkon 1300-luvulla valmistuneesta kuoriosasta ja jäljittelee sitä siinäkin, että kappelia rakennettaessa on valmistettu seitsemän samanlaista kaarikomeroa kuin kuorissa oli alttareita varten. Väbitellen paikat täyttyivät myös alttareilla.

Pääalttariksi siihen tulee kohdalle 30 sijoitettu K a i k k i e n P y h i e n alttari.[34] Tämän viereen, kohdalle 29, tulee v. 1485 perustettu uusi P. R i s t i n alttari (in nova Capella ad latus aqvilonare). Alttaria nimitetään myös V a p a h t a j a n (S. Salvatoris) alttariksi. Näiden alttarien eteen rakennetussa hautaholvissa saivat Maunu Särkilahti († 1500) itse, hänen ystävänsä, Viipurin puolustaja Knut Posse († 1500) sekä piispat Laurentius Suurpää († 1506) ja Johan-

nes Olavinpoika († 1510) viimeisen leposijansa.[35] Tämän haudan avulla, jonka toisinaan sanotaan olevan pääalttarin, toisinaan P. Ristin alttarin edessä, saadaan viimeksimainitun paikka määrätyksi. Paitsi näitä on vain kaksi muuta alttaria täällä tarkalleen määrättävissä. Ne ovat P. Kristoforuksen ja P. Martinuksen. Edellinen mainitaan kirkon tileissä v. 1588 (Sancte Christoffer Coor in vti kirckien med thet Capellet wid kirckigården).[36] Ennen kappelin rakentamista oli P. Kristoforuksen alttari kirkon ulkopuolella sen itäpäädyssä. Osia sen kohdalla olleen komeron pyhimystä esittävistä kalkkimaalauksista oli säilyneenä vielä kirkkoa hiljan tutkittaessa. Kappelin sisälle joutuneena oli alttari tältä paikalta poistettava samasta syystä kuin P. Ristin alttari kirkon sisäpuolelta. Se siirrettiin silloin lähimpään pohjoispuoliseen kaarikomeroon, kohdalle 27. P. Martinuksen alttarin paikka, joka oli edellistä vastapäätä oleva kaarikomero (asemap. n:o 33), on voitu määrätä hautaluettelojen avulla. V. 1618 sanotaan nim. pormestari Clas Thomassonin tulleen haudatuksi tuomiokirkkoon P. Martin kuoriin (i S. Morthens chor).[37] Tämä hauta tavattiin mainitun kaarikomeron edustalta, jossa sen ilmaisee vielä säilynyt ja täysin luettavissa oleva hautakivi. P. Martinus mainitaan tuomiokirkon annepyhimyksenä jo v. 1412. Hänen alttarinsa on usein yhteydessä Pyhänhengen huoneiden nimellä käyneiden armeliaisuuslaitosten kanssa, jommoinen Turussakin on ollut ainakin jo v:sta 1396 alkaen.[38] On näin ollen mahdollista, että P. Martinuksen alttari tuomiokirkossa on nyt kyseenalaista kappelia aikaisempi ja siirretty kappeliin sen entiseltä paikalta kirkossa. Kun uusi perustelmakin on mahdollinen, täytyy kysymyksen tässä kohden lähteiden puutteen vuoksi jäädä avoimeksi.

V. 1493 pyytää Maunu Särkilahti, Kaikkien Pyhien kappelin rakennuttaja, Norjan Trondhjemista P. Olavin reliikkejä Turkuun, luvaten vastineeksi P. Henrikin reliikkejä.[39] On ajateltavissa, että tämä toimenpide olisi yhteydessä uuden P. Olavin alttarin perustamisaikeen kanssa. Tämän paikaksi olisi varmaan silloin tullut hänen oma kappelinsa. Aikeen toteutumisesta ei ole mitään tietoa säilynyt. Siinä tapauksessa, että tuumasta on tullut tosi, on otaksuttavissa, että tälle meidänkin kirkossamme niin tärkeälle pyhimykselle on alttarin paikka valittu kappelin pohjoispuolelta, mikä puoli kauttaaltaan on kirkossa katsottu arvossa eteläistä korkeammaksi. Silloin olisi kaarikomero 28 tähän ollut täysin otollinen. Asia ei ole nykyisin ratkaistavissa. Ei myöskään ole säilynyt mitään viittauksia siihen, mitä alttareita olisi voinut olla kaarikomeroissa 31 ja 32.

Edelläesitettyjen alttarien lisäksi on tuomiokirkossamme varmaan ollut useita muita alttareita, joiden paikasta ei ole täyttä tietoa. Toiselta puolen on useitten pilarien länsisivuilla ja eräällä kohtaa kirkon eteläseinällä ollut tavattavissa jätteitä alttarien perustuksista, joiden aina tuli olla kivestä. Viimeksi-

mainittu kohta eteläseinällä voinee kumminkin saada alttarinsa niiden Turun kaupungin alttarien piiristä, joille tällä kohtaa oleva Pormestarikuori on ollut omistettu. Turun kauppiaatkin ovat näet jo aikaisin, ainakin v:sta 1355 lähtien, muodostaneet yhtymän (convivium), jonka suojelijana on ollut kauppiaiden ja merenkulkijain erikoispyhimys, Myran piispa P. Nikolaus.[40] Tälle pyhimykselle omistettu alttari mainitaankin tuomiokirkossa v. 1412. On näin ollen todennäköistä, että Turun kaupunkialttarien ryhmään on lisäksi kuulunut P. Nikolauksen alttari, jonka paikka silloin on voinut olla kohdalla 34.

V. 1455 lahjoitti lyypekkiläinen kauppias Henrik Hovemann testamentissaan Turun tuomiokirkolle 10 markkaa rahaa sellaisen taulun maalaamista varten, joka kuvaisi PP. Fabiania, Sebastiania ja Antoniusta. V. 1470 määrää Klaus Juhonpoika testamentissaan tuomiokirkon P. Sebastianille 60 markkaa rahaa ja karjaa ehdolla, että tuomiorovasti antaa kynttiläin palaa hänen sielunsa puolesta.[41] Nämä tiedot tekevät ilmeiseksi, että tuomiokirkossa on ollut mainituille pyhimyksille yhteinen alttari, jota erikoistapauksissa on voitu kutsua jonkun sillä palvotun pyhimyksen nimellä. P. Antoniuksen kuva onkin tästä alttarista vielä jäljellä. Edelleen mainitaan v. 1412 annekirjeessä tuomiokirkossamme P. Stefanuksen alttari, jommoisella toistakymmentä maaseutukirkkoammekin on ollut varustettu. Vihdoin on täysi syy olettaa, että Turun kaupungissa toimineilla armeliaisuuslaitoksilla, joita kannattivat P. Gertrudin ja P. Erasmuksen nimiin muodostuneet yhtymät, on tuomiokirkossa ollut alttarinsa kummallakin. Edellinen mainitaan Turussa ensikerran v. 1439 ja jälkimmäinen v. 1466. Kummallakin oli kaupungissa myös oma kiltatalo. Näiden laatua kuvaa jossain määrin se, että niitä on voitu käyttää vaativampiinkin tarkoituksiin. V. 1457 maan säädyt kokoontuivat P. Gertrudin kiltatalossa, ja v. 1466 istui P. Erasmuksen kiltatalossa maaoikeus Eerik Akselinpoika Tottin toimiessa puheenjohtajana.[42] Yhtymät näyttävät siis olleen vakavaraisia, jotapaitsi niiden toiminnalle oli eduksi alttarien ylläpito tuomiokirkossa. Jos otamme lukuun myös vanhemman P. Martinus-alttarin kaupungin Pyhänhengen laitoksen erikoisedustajana, saamme kaikille pilarien sivuihin merkityille alttaripaikoille, asemap. n:o 36—40, alttarinsa, vaikka emme voikaan sanoa, mikä niistä on ollut missäkin.

Vieläpä kirkon ulkopuolella on ainakin kaksi alttarin paikkaa selvänä. Toinen kirkon länsipäädyssä kohdalla 42 on täysin eheänä jäljellä. Toisenkin paikan kirkon itäpäädyssä, kohdalla 41, tekee varmaksi paikan vihkimisen muistoksi seinään hakattu vihkimäristi. Mille pyhimyksille nämä alttarit ovat olleet omistettuja, siitä ei ole säilynyt tietoa.

Keskiajan kirkossa sen monet alttarit eivät olleet vain ulkonaisia koristeita. Niillä toimitettiin myöskin säännöllisiä jumalanpalveluksia. Turun tuomio-

kirkon jumalanpalveluksista on piispa Jaakko Gummerus antanut kuvauksen.[43] Tässä mainittakoon niistä lyhyesti vain sikäli kuin tämä on tarpeen edellä kosketeltujen alttarien osuuden valaisemiseksi niissä.

Kirkon p ä ä a l t t a r i oli se alttareista, jolla toimitettiin kirkon yleiset jokapäiväiset rukous- ja messutoimitukset. Ensinmainittuja olivat n. s. k a n o n i s e t r u k o u s h e t k e t (horae canonicae) ja keskiajan lopulla niiden jatkoksi liittyneet N e i t s y t M a r i a n r u k o u s h e t k e t (horae b. Virginis). Näitä oli 7: matutina l. »huomenveisu» (n. klo 4 a.), prima (n. klo 6 a.), tertia (n. klo 9 a.), sexta (n. klo 12), nona (n. klo 3 ip.), vespera (n. klo 5 ip.) ja complettorium (auringon laskun aikaan). Suurempia rukoushetkiä (horae maiores), joissa kaikkien kuoripappien tuli olla saapuvilla, olivat matutina ja vesper, muut olivat pienempiä; niissä vain rukoushetkien johtajaksi valittu »horista» ja jotkut kuoripapit suorittivat toimituksen. Rukoushetkien väliin sijoittuivat m e s s u t. Näistä oli juhlallisin sunnuntai- ja juhlapäivien p ä ä m e s s u (summa missa), joka toimitettiin pääalttarilta ja jonka aikana muilla alttareilla ei saanut pitää messua. Tämä toimitettiin tertian jälkeen (klo 9 à 10 ap.) Messun kulusta saadaan käsitys P. Henrikin messun tekstistä, joka tulee seuraavassa luvussa puheeksi. Muita messuja pidettiin muilla alttareilla, joissa sen ohella harjoitettiin yksityistä hartautta.

J o k a p ä i v ä vietettiin tuomiokirkossa muutamia määrättyjä messuja. Tällaisia oli n. s. A u r o r a - m e s s u, jota varten kuningas Eerik Pommerilainen ja kuningatar Margareta v. 1403 olivat tehneet lahjoituksen.[44] Joka arkipäivä pidettiin messu myös Pyhän Ruumiin alttarilla.[45] Muutoin oli suuri osa yksityisinä säätiöinä pidettävistä messuista sijoitettu määrätyille viikonpäiville.

M a a n a n t a i s i n pidettiin etupäässä sielumessuja. Tällaisia oli joka viikko tänä päivänä pidettävä P. R u u m i i n (Maunu Tavastin säät.) ja P a p p i s a l t t a r i l l a (Klaus Lydikenp. säät.) sekä Kaikkien Pyhien kappelissa P. R i s t i n alttarilla (Maunu Grisfothin säät.).[46] Muita jokaviikkoisia maanantaimessuja mainitaan pidetyn P. R u u m i i n alttarilla Kristuksen ruumiista sekä K a i k k i e n P y h i e n pääalttarilla kaikista pyhistä.[47]

T i i s t a i s i n laulettiin sielumessuja (R e q v i e m) K a i k k i e n P y h i e n p ä ä a l t t a r i l l a, P. K o l m e n k u n i n k a a n sekä P. A n n a n alttarilla.[48] K e s k i v i i k k o i s i n pidettiin P a p p i s a l t t a r i l l a messu »Neitsyt Marian viidestä murheesta» (fæm drowilsom), K a i k k i e n P y h i e n pääalttarilla »Neitsyt Marian lohdutuksesta ja murheesta» (warkunnelse och bedröffwelse), P. K o l m e n k u n i n k a a n alttarilla Pyhästä Hengestä ja P. R i s t i n alttarilla Kristuksen viidestä haavasta.[49] T o r s t a i s i n oli P. R i s t i n alttarilla messu Kristuksen kruunaamisesta.[50]

Perjantaisin olivat Kristuksen viisi haavaa messun aiheena Pappis-, Pietari-Paavalin ja Kaikkien Pyhien pääalttarilla. P. Ristin alttarilla messuttiin P. Katarinasta.[51] Lauantaisin pidettiin P. Marian messuja Kaikkien pyhien kappelissa, sekä sen pääalttarilla että sen viereisellä P. Ristin alttarilla.[52]

Edellämainittujen messujen lisäksi oli joka viikko, vaikka päivää ei ole lähemmin määrätty, pidettävä kirkossa useita messuja. Tällaisia oli pidettävä P. Yrjänän alttarilla kaksi, P. Bartolomeuksen alttarilla kaksi, P. Henrikin ja P. Eerikin alttarilla kaksi, P. Johanneksen alttarilla kolme, P. Ruumiin alttarilla yksi, P. Annnan alttarilla kolme, Pitäjän alttarilla kaksi ja Kaikkien Pyhien pääalttarilla yksi.[53] Myöskin vuosittain, lahjoittajain kuolinpäivänä, tai muutoin määrättyinä aikoina pidettäviä messuja oli kirkolle säädetty useita.[54] Jokunen säädös sisältää tällaisissa tapauksissa neljäkin messua samana päivänä. Näin oli laita P. Yrjänän alttarin kahdesti vuodessa.[55] Kun lisäksi ottaa huomioon viikon varrella sattuneet pyhimyspäivät erikoismessuineen sekä satunnaiset lupaus-, hautaus- ja vihkimämessut y. m., koitui siitä jokaisen viikonpäivän osalle melkoinen määrä messuja, mitkä kaikki oli sovitettava priman (n. klo 6 ap.) ja vesperin (n. klo 5 ip.) väliin. Täten on helposti ymmärrettävissä, että pyrittiin kirkkoon rakentamaan kappeleita alttareita varten, jotta messut eivät olisi kovin pahoin tulleet häiritsemään toisiaan.

Turun tuomiokirkon alttareista ja niillä toimitetuista messuista antavat edelläesitetyt luettelot vain vaillinaisen kuvan. Jo siitäkin käy selville, että se pyhimysten sarja, joka tuomiokirkossamme on keskittänyt kansalaisten hartautta, ja se piiri, jonka ensimmäiseksi P. Henrik tuomiokirkkomme suojelus-pyhimyksenä kohotettiin, on ollut monipuolinen, runsas ja juhlallinen. Tältä taustalta on ymmärrettävissä se korkea arvo, johon hän pääkirkkomme erikoispyhimyksenä ja samalla koko yleiskirkkomme suojelijana kansan käsityksessä nousi vuosisatain kuluessa merkitykseensä nähden järjestelmällisesti paisutettuna ja korostettuna.

XV.

Jumalanpalvelusmenot P. Henrikin juhlissa.

P. Henrikin erikoisjuhlia olivat, kuten jo aikaisemmin on mainittu, hänen kuolinpäivänsä, 20 p. tammikuuta, ja hänen ruumiinsiirtämispäivänsä, 18 p. kesäkuuta. Näitä päiviä vietti koko Suomen kirkko suurina yleisjuhlina, joille jo juhlien edellinenkin päivä oli niiden vigiliana omistettu. Ensinmainitun juhlan jälkeistä kahdeksatta päivää vietettiin lisäksi ainakin keskiajan lopulla n. s. octavajuhlana.[1]

Se ohjelma, jota P. Henrikin juhlain jumalanpalveluksissa seurattiin, oli kokoonpantu jumalanpalveluksissa yleisesti noudatettujen kaavain mukaisesti, mutta tekstit oli sitä varten valittu ja suurelta osalta vartavasten sepitettykin nimenomaan juhlain kohdetta kuvaaviksi ja hänen ylistämistään tarkoittaviksi. Näitä tekstejä on säilynyt useampanakin kokoonpanona sekä katkelmina koti- ja ulkomaiden arkistoissa. Latinankielisinä on niitä julkaistu E. M. Fantin Ruotsissa (Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa, cod. A 56, ja Upsalan yliopiston kirjastossa, cod. n. 15) säilyneiden käsikirjoitusten pohjalla toimittama[2] sekä toht. K. K. Meinanderin Dresdenin hovikirjastossa (Cod. A 182) säilyneen käsikirjoituksen mukaan ja edellisiäkin hyväkseen käyttäen sommittelema kokoonpano.[3] Parhaillaan on niitä painettavana toht. Aarno Maliniemen toimittamaan tekstijulkaisuun P. Henrikiä koskevasta kirjallisuudesta, joka ilmestyy Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimitusten sarjassa. Viimeksimainitusta kokoelmasta on niitä toht. Maliniemen ja prof. Otto Mannisen suomentamina julkaistu Otavan kustannuksella ilmestyneessä sarjassa Suomen Kansalliskirjallisuus (IV osa).

Erikoistutkimusta P. Henrikin juhlaohjelman eli officiumin kokoonpanosta ja historiasta ei toistaiseksi vielä ole aikaansaatu. Sellaisen yrittäminen ei myöskään kuulu nyt käsillä olevan tehtävän puitteisiin. Sen sijaan olisi tässäkin yhteydessä jonkinlainen yleiskatsaus kyseenalaiseen ohjelmistoon jo P. Henrikin kultin kehityksen kannalta paikallaan. Vaikka lopullista

kokoonpanoa mainituille ohjelmille kaikissa yksityiskohdissaan ei vielä voidakaan esittää, koetan kumminkin edellämainitun aineiston pohjalla ja nojautuen niihin yleiskaavoihin, joita vastaavanlaatuisissa juhlissa on käytetty Ruotsissa,[4] luonnostella pääkohdat niistä käyttämällä silloin pääasiassa edellä kosketeltuja tekstien suomennoksia.

P. Henrikin muistojuhlan vietto alkoi, kuten jo mainittiin, juhlan edellisenä päivänä, jonka pääjumalanpalveluksena oli n. s. iltahartaus, vesper. Itse juhlapäivän vietto alkoi jo aamuyöstä, jolloin toimitettiin n. s. yöhartaus, matutina. Aamulla, oikeastaan jo auringon nousun aikaan, kokoonnuttiin uudestaan kirkkoon viettämään aamuhartautta, laudes. Päivällä toimitettiin päiväjumalanpalvelus, messu, ja iltapäivällä jälleen iltahartaus, vesper. Näiden välilläkin, samoinkuin viimeksimainitun jälkeen, pidettiin hartaushetkiä, mutta juhlan erikoistekstit näyttävät pääasiassa keskittyneen mainittuihin päätoimituksiin. Todennäköistä on myöskin, että aikojen kuluessa syntyi useitakin toisintoja näidenkin ohjelmistojen yksityiskohtiin, joten vaihtelua on voinut olla tarjolla semminkin rukouksiin ja lyhyempiin lukukappaleisiin nähden, puhumattakaan päiväjumalanpalvelusten saarnoista, jotka useimmiten lienevät olleet pappien tilapäisesti sepittämiä, annettuja ohjeita noudattaen. Tässä esitettävä ohjelmisto käsittää siis vain yleisen kaavan tavallisimmin käytettyine laulukappaleineen.

I.

Ensimmäinen vesper.

Tämän toimituksen aloitti pappi 70:nnen psalmin ensimmäisen värssyn alkusanoilla:

Deus in adiutorium meum intende
(Riennä Jumala minua vapahtamaan)

kuoron heti jatkaessa värssyn toisella säkeellä:

Domine ad adiuvandum me festina
(Kiiruhda Herra minua auttamaan)

sekä esittämällä:

Gloria Patri et filio et spiritui sancto sicut erat in principio et nunc et semper et in secula seculorum.
(Kunnia olkoon Isälle ja Pojalle ja P. Hengelle, niin kuin on ollut alusta ja nyt ja aina ja iankaikkisesti.)

Tämän jälkeen esitettiin viisi Davidin psalmia, ensimmäisenä jokin kiitospsalmeista, joka alkaa sanalla laudate: kiittäkää. Kunkin psalmin edellä laulettiin johdatukseksi siihen kahden kuoron esittämä vuorolaulu eli antifoni.

Antifonit.

1. Iloitse, lauma uskovain,
ylistä veisuin riemukkain
nyt syntymää sä Henrikin,
jok' astui ilon majoihin,
luo taivaan kuoroin korkeain,
marttyyrin kruunun saavuttain.

2. Hyveen kuulun kunniassa,
vihittynä virassaan,
hurskas urho Upsalassa
ryhtyi kansaa kaitsemaan.

3. Ylimmän arvon hälle soi
kuningas Eerik pyhä,
kun Herran pelvoss' ahkeroi
hän uskollisna yhä.

4. Oi kirkko onneas, kun tää
ol' isäs hengellinen,
kun kruunus kantoi moinen pää,
oi Ruotsi onnellinen!

5. Turvatkaamme riemuiten
suojapyhiin näihin,
luokseen meit' ett' iäisen
veis he ilon häihin.

Tämän jälkeen luettiin seuraava lyhyt teksti (P. Henrik puhuu).

Capitulum.

Reliqvi domum meam, dimisi hereditatem meam, dedi dilectam animam meam in manus inimicorum eius

Olen jättänyt huoneeni, olen hylännyt perintöni, olen antanut kalliin sieluni hänen vihamiestensä käsiin.

Tätä seurasi yhtyneen kuoron esittämä

Hymni.

1. On juhla kuulu koittanut,
on tänään iloon taivahan
täält' isä Henrik muuttanut,
puettu kaapuun kunnian.

2. Kuin koi ol' aamun ihanan
opetus-isä ihmeinen,
taritsi kalliin tavaran
Jumalan tulkki totinen.

3. Perusti kirkon kestävän
valoksi suomalaisten maan
ja kansan, peikkoin pelkääjän,
opetti Herraan uskomaan.

4. Käy pyhän kimppuun kiukuissaan
mies julma, kuoliaaksi lyö,
kun vaati velkaa katumaan,
jonk' oli tuonut verityö.

5. Kun puolusmiehemme hän on,
syyt, Jeesus, meille anteeks suo
ja meidät taivaan kartanon
iäiseen ilojuhlaan tuo!

Tämän jälkeen toimitus jatkui pääasiassa seuraavasti:

Ora pro nobis (Rukoile puolestamme).

Antifoni.

Vei jalon piispan Henrikin,
vanhurskauden sankarin,
jonk' avut ihanimpinaan,
sai kova kuolo kukkimaan,
nyt tänään Kristus kunnian
kotihin, kuolon voittajan.

Tämä antifoni oli johdantona seuraavan ylistysvirren esittämiseen:

Canticum.

Marian ylistysvirsi Luukkaan evankeliumin 1: 46—55:n mukaan:

Magnificat anima mea Dominum...
(Minun sieluni suuresti ylistää Herraa j. n. e.)

Kyrie eleison...
(Herra armahda meitä j. n. e.)

Collecta.
(Rukous.)

Tätä seurasi kuoron esittämä vastauslaulu:

Responsorio: Amen.

Papin yksinlauluna:

Versus: Siunatkaamme Herraa.

Kuoron:

Responsorio: Kiitetty olkoon Herra.

II.

Matutina.

Yöhartaus alkoi alkulaululla Invitatorium, jonka aloitti yksinlaulaja ja jota kuoro jatkoi.

Invitatorium.

Riemuin pyhää viettäkäämme
synnyinpäivää Henrikin,
Herraa kilvan kiittäkäämme
syttyväisin sydämin.

Tätä seurasi:

Versus.
(Yksinlaulu,)

Domine labia mea aperies — Herra aukaise minun huuleni.

Responsorio:.
(Kuoron vastaus.)

ut os meum anunciabat laudem tuum. — että minun suuni julistaisi Sinun kiitostasi.

Versus.
Deus adiutorium j. n. e.

Responsorio:
Domine ad adiuvandum j. n. e.

Gloria Patri (samat kuin vesperissä).

Sitten esitettiin psalmi n:o 95 (roomal. raamatussa n:o 94) alkava sanoilla Venite (Tulkaa, veisatkaamme kiitosta Herralle j. n. e.). Tämän psalmin aikana uusittiin määrätyillä kohdin invitatorio osittain tai kokonaan. Psalmin esitystä seurasi:

Hymni.

1. Kristuksen uljas sotilas
toi ilon uuden maailmaan.
On Henrik, taivaan asukas,
puettu armon kunniaan.

2. Maailman ilot Herran mies
kaikk' ylenkatsoi, uuvuttaa
ei voinut vaara, vaivan ies
työt' uskon kylvön uutteraa.

3. Oi pyhä piispa, kunnioin
marttyyrikuolo kruunaa sun.
Meit' auta hurskain ansioin
tykösi taivaan riemuhun!

4. Valitun taivaan asukkaan
siis kiitos soikoon ainiaan,
ja suojapyhää Suomen maan
ain' anokaamme auttamaan!

Tämän jälkeinen osa toimituksesta jakaantui kolmeen jaksoon, n. s. nocturneihin. Kuhunkin jaksoon kuului kolme lukukappaletta, Lectio, kukin johtavine vuorolauluineen ja seuraavine versus- ja responsorio-esityksineen. Tekstit olivat seuraavat:

Ensimmäinen nocturno.

Antifoni.

Keralla Eerik-kuninkaan
mies pyhä saapuu Suomehen,
jalosti täällä sotimaan
jää sotilaana Kristuksen.

Lectio I.

Kuuluisan kuninkaan pyhän Eerikin hallitessa Ruotsissa johti Upsalan tuomiokirkkoa kunnioitettava piispa, autuas Henrik, elämän pyhyyden vuoksi huomattava ja tapojen kunniallisuudesta mainehikas mies. Nämä valaisivat ikäänkuin kaksi suurta kynttilää tuon maan kansaa yhä enemmän oikean Jumalan tuntemiseen ja palvelemiseen ja kasvattivat heitä siinä. Mutta pyhä kuningas kohteli sisäisen rakkauden tuntein erinomaista, elämänsä, tapojensa ja korkeimman kirkollisen arvonsa vuoksi vaikutusvaltaista piispaa ja kunnioitti häntä suuresti hänen erikoisen ystävällisyytensä vuoksi. Onnellinen maa, jota jumalallinen majesteetti oli sallinut samaan aikaan kahden sellaisen johtajan ohjaamana hallittavan. Ei ollut silloin pelkoa, että valtakunta sisällisesti jakaantuneena hävittäisi itseään, kun asujaimiston päämiehet niin yksimielisesti sopivat toimimisesta Jumalan kunniaksi ja alamaisten rauhalliseksi ja oikeamieliseksi hallitsemiseksi.

Responsorio.

Kansat kaikki rientäkäätte,
ylistykseen yhtykäätte,
riemuelkoon Suomen maa,
taivaan Herraa kiittäkäätte,
Henrikin nyt viettäkäätte
syntyjuhlaa riemuisaa.

Versus.

Hänen suojeluunsa jäätte,
pyhän, puhtaan elon näätte,
sanat, työt sen todistaa.

Antifoni.

Julistaa armon sanomaa
sen asukkaille selkeää
ja taivaan tielle taluttaa
hän laumaa yöhön eksyvää.

Lectio II.

Siihen aikaan rakennettiin Jumalan pelossa kasvavaa kirkkoa, oikaistiin lakeja, joita oli joko vanhempi aika vähemmän oikein säätänyt tahi pahojen ihmisten nurjamielisyys väärentänyt. Harrastettiin alamaisten keskeistä rauhaa ja oikeamielisyyttä. Raatelevat sudet eivät rohjenneet teroittaa myrkyllisiä hampaitansa viattomia vastaan, kun kuningas istuen valtaistuimellaan hajoitti katseellaan kaiken pahuuden ja hyvä paimen miehuullisesti valvoi laumaansa vartioiden.

Mutta kun Suomen silloin sokea ja julma pakanakansa tiheään aiheutti Ruotsin asukkaille raskaita vahinkoja, niin pyhä Eerik-kuningas otti mukaansa Upsalan kirkosta autuaan Henrikin ja kokosi sotajoukon sekä suuntasi sotaretken Kristuksen nimen ja oman kansansa vihollisia vastaan. Voimallisesti pakotettuaan nämä Kristuksen uskoon ja oman valtansa alaisuuteen sekä kastettuaan heitä suuren joukon ja perustettuaan niihin seutuihin kirkkoja hän palasi Ruotsiin kunniakkaana voittajana.

Kuva 104. Aukeama Suomessa käsinkirjoitetusta P. Henrikin legendasta 1400-luvulta. (Helsingin yliopiston kirjasto.)

Responsorio.

Jumalatonta vimmastaan
mies pyhä moitti muutamaa,
tää että taipuis katumaan,
miestapon tahtois sovittaa
ja armon saisi, rikostaan
noin katumalla katalaa.

Versus.

Mutt' onneton hän ilkkui vaan
tuot' armon lääkett' auttavaa.

Antifoni.

Ett' orjat epäjumalain
vois Kristukselle voittaa;
ei pelkää, kiukku vainoojain
vaikk' uhkaa vahingoittaa.

Lectio III.

Niinpä autuas Henrik, joka arveli olevansa ylhäältä määrätty Herran viinitarhan viljelijäksi ja vartijaksi, jäi rohkeasti niihin seutuihin kostuttaakseen taivaallisen opin kasteella vastakäännettyjen nuoria taimia ja vahvistaakseen Jumalan palvelemista, pelkäämättä asettua alttiiksi millekään vaaroille voidakseen levittää Jumalan kunniaa. Oi kuinka suuri uskon hehku, kuinka suuri jumalallisen rakkauden palo olikaan sytyttänyt hartaan piispan sydämen kultaisen alttarin, hänen, joka vähäksyttyään aineellista rikkautta ja ystävien lohdutusta sekä Upsalan piispuuden ylhäistä istuinta asettui alttiiksi monille kuolemanvaaroille köyhien ja harvojen lampaiden pelastuksen tähden, seuraten sen paimenen esimerkkiä, joka jätettyään yhdeksänkymmentä yhdeksän lammasta erämaahan etsi yhtä ainoaa eksynyttä ja löydettyään sen nosti omille olkapäilleen ja kantoi lammastarhaan.

Responsorio.

Noin pahuuteensa paatuen,
kuria kirkon pilkaten,
kuin peto raivokkaaksi
mies kiihtyi verenvikainen,
vanhurskauden paimenen
koht' iski kuoliaaksi.

Versus.

Niin paimen palmun perien
on tänään taivaan salien
siis tullut asukkaaksi.

Toinen nocturno.

Antifoni.

Alati valvoi, ahkeroi,
totuuden jalo paimen tää
ja Herran laumaa vartioi —
työn täydemmin ei täyttäjää.

Lectio IV.

Mutta kun hän viisaasti ja uskollisesti ahkeroi Suomen seurakuntaa rakentaakseen ja vahvistaakseen, tapahtui, että hän tahtoi kirkollisella kurilla ojentaa erästä murhamiestä, niin ettei anteeksisaannin liiallinen helppous olisi tälle yllykkeenä rikkomiseen. Tätä pelastuksen lääkettä tuo onneton verenhimoinen mies halveksi ja käänsi sen tuomionsa lisäykseksi, vihaten sitä, joka häntä terveellisesti nuhteli. Ja niin hän surmanhimoisena hyökkäsi vanhurskauden palvelijan ja hänen oman pelastuksensa puolesta kiivailevan piispan kimppuun ja tappoi hänet julmasti. Siten Herran pappi Jumalan kasvojen eteen tarjottuna otollisena uhrina kaatui vanhurskauden puolesta ja kävi sisälle taivaallisen Jerusalemin temppeliin kunniakkaan voiton palmua kantaen.

Responsorio.

Tuon hyvän piispan hytyrään
murhaaja peitti oman pään,
mies julma, julkeasti;
hiipan päästä pois kun veti,
kamara sen kanssa heti
myös lohkes luuhun asti.

Versus.

Karhu, jonka kaataneensa
kerskui, surmaan sortaneensa,
puraisi ankarasti.

Antifoni.

Sydämin alttiin ainian,
uskon innoin uutteroin
hän kantoi eteen Korkeimman
rukousten uhrit noin.

Lectio V.

1. Sen jälkeen tuo rikollinen murhaaja nosti pyhän piispan päästä lakin, jota tämä tavallisesti kantoi, ja asetti sen omaan päähänsä. Palattuaan kotiin hän kerskaili suorittamastaan rikoksesta, että muka oli kaatanut karhun, tällä tarkoittaen pyhän miehen murhaa, ja iloitsi, vaikka oli tehnyt väärin, ja riemuitsi pahoissa menoissansa. Mutta kun hän yritti ottaa pois lakin, jonka oli pannut päähänsä, niin päänahka ja liha tarttuivat kiinni lakkiin ja hän veti samalla nekin irti päälaestaan. Tosiaankin oli jumalalliselle kostolle sopiva rankaisu, että sellaisella piinalla säälittävästi kidutettiin sitä, joka ei pelännyt törkeästi hyökätä Herran voidellun päälle ja tapettuansa ryöstää häntä.

Responsorio.

Kauan jälkeen kuuluisan
Jumalan miehen kuoleman
lintu vetten päällä
keksivi jääpalasen
ja piispan sormen, sormuksen
myös kelluvalla jäällä.

Versus.

Pyhä jäännös päällä jään
noin säilyy, vammaa vähääkään
ei kärsi hellesäällä.

Antifoni.

Ääntä hartaan rukoilijan
myös kuuli kaiken Luoja,
pahoist' auttoi, palvelijan
ol' uskollisen suoja.

Lectio VI.

2. Kunniakkaan marttyyrin sormi, joka talvella oli leikattu irti, löydettiin yhdessä hänen sormuksensa kanssa keväällä, kun kaikkialta muualta jää jo kokonaan oli sulanut, eräältä jäänkappaleelta, jonka päällä korppi raakkui.

3. Kun Kaisalan kylässä isä ja äiti hankkiutuivat pukemaan kuolleen poikansa ruumista, huusivat he avukseen pyhän Henrikin suojelusta, ja kun he olivat tehneet pyhimykselle lupauksen pojan puolesta, niin tämä, joka makasi kuolleena, palasi kohta elämään.

4. Kun vanhemmat itkivät vehmaalaisen Antonin tyttären Lucian kuolemaa, niin tämä autuasta Henrikiä avuksi huudettaessa äkkiä palasi elämään ja terveyteen.

5. Eräs Sastamalan vaimo, joka kolmen vuoden ajan oli ollut raskaan taudin vallassa, huusi avukseen pyhää Henrikiä sekä teki lupauksen ja saaden takaisin terveytensä parani täydelleen heti kohta.

Responsorio

Vapahtajan seuraajana
valpas paimen vartioi,
pakanoille uskon sana
tosi saarnassansa soi,
aurinkona kirkkahana
vuosisatain valon toi.

Versus.

Vaivastaan nyt riemuisana,
kunniassa korkeana
korjata hän viljan voi.

Kolmas nocturno.

Antifoni.

Tuo runsain kasvuin Herralleen,
mit' oli saanut hoitaakseen,
totinen palvelija,
jo pääsee rauhaan runsaaseen,
on valmis hänen varalleen
suloinen leposija.

Lectio VII.

6. Eräs harmaaveli, viraltaan pappi ja saarnaaja, nimeltään Erlend, joka oli kuuden vuoden ajan kärsinyt ankaraa päänkivistystä ja joka teki autuaan Henrikin juhlan aattona lupauksen, että jos hän tuosta vaivasta vapautuisi pyhimyksen avulla, hän ripustaisi pyhimyksen ruumiin eteen vahasta tehdyn pään ja pitäisi sen jälkeen marttyyria aina suurimmassa kunniassa, vapautui kohta pitkäaikaisesta sairaudestaan.

7. Eräs kyröläinen vaimo kärsi vuoden ajan ankaraa sokeutta. Luvaten pyhiinvaellusretken ja huutaen avuksi pyhää Henrikiä hän sai näkönsä jälleen.

8. Eräs kyröläinen mies, jolla oli toinen jalka pahasti halpautunut, teki lupauksen, että hän jalkaisin käy katsomassa autuaan Henrikin pyhiä jäännöksiä, jos hän saisi hänen ansioittensa avulla osakseen parantumisen hyväntyön. Hänet erinomainen marttyyri heti armollisesti paransi tuosta säälittävästä halvauksesta.

Responsorio.

Opetus-isän hurskaus
sai saarnan satoisaksi,
elämän pyhä vaellus
osviitaks ihanaksi.
Ties selväin merkkein todistus
tuon kuolon korkeaksi.

Versus.

Niin hänet Luojan herraus
nyt kruunaa voittajaksi.

Antifoni.

Tavoitti sydän täydelleen,
mit' ikävöi se kohti;
maan vaivoista jo taivaaseen
marttyyrikuolo johti.

Lectio VIII.

9. Kun erään kirkon palvelijan Ingen esikoistytärtä vaivasi kuolemansairaus, teki isä kuolinvuoteen ääressä eri pyhimyksille lupauksia tyttärensä paranemiseksi, eikä parannusta tullut. Ja kun hän oli laskenut tyttären maahan kuten jo kuolleen, niin eräs kunnianarvoisa henkilö sanoi näyssä isälle, joka uupumuksesta ja surusta oli ikäänkuin vaipunut uneen: »Miksi et kutsu avuksi pyhää Henrikiä.» Kun hän havahtui, niin myös eräs vanha vaimo, joka oli avustamassa, sanoi: »Tee lupaus pyhälle Henrikille, hän näet tahtoo saada lupauksesi.» Mies teki lupauksen, että hänen tyttärensä joka vuosi aina paastoaisi marttyyrin juhlan aattona ja lahjoja mukanaan tuoden kävisi katsomassa pyhimyksen ruumista ja että hän ja tytön äiti täyttäisivät lupauksen niihin vuosiin saakka, jolloin tyttö tulisi täysikasvuiseksi. Tämän lupauksen jälkeen tyttö nousi ylös täysin tervehtyneenä.

Responsorio.

Oi elo noudateltava!
Oi kuolo toivoteltava!
Oi paimen seuraeltava,
kumartain rukoeltava
Pyhien kunniassa!*

Versus.

Marttyyri ihaeltava,
sun meit' on suositeltava
Isälle taivahassa,
Pyhien kunniassa.*

* Latinaksi kaiverrettu P. Henrikin hauta-alttarin kansilevyyn Nousiaisten kirkossa.

Antifoni.

Vei palvelijan vireän
Isäntä ihanuuteen
jo ilon päättymättömän
ja voiton ruhtinuuteen.

Lectio IX.

10. Eräät kokemäkeläiset miehet olivat hylkeenpyynnissä keskellä merta ollessaan joutuneet liian kovan myrskyn kouriin. Silloin he henkensä menettämistä ja omaisuutensa kadottamista peläten huusivat avukseen pyhää Henrikiä, ja heti tuli merellä tyyni ja he pääsivät kuolemanvaarasta.

11. Kun Gudmund, Turun piispan palvelija, oli tullut Sandhemin papin luo Länsi-Göötanmaalla ja illalla myöhään aterian jälkeen oli juonut pyhän Henrikin muistomaljan, niin pappi tämän kuullessaan nauroi ja sanoi: »Jos hän on pyhä, suuttukoon minulle jos voi.» Mutta seuraavana yönä häntä vuoteessa maatessaan alkoi vaivata liiallinen ruumiin turvotus ja tuska, ja ymmärtäen toivomansa vihan tulleen luokseen hän kutsui mainittua Gudmundia, katui tekemäänsä pilkkaa, kutsui pyhää Henrikiä avuksi parantuakseen sekä lupasi kaikkina elämänsä päivinä paastota hänen aattonaan, ja heti hän pyhän Henrikin avulla vapautui vaivastaan.

Näiden ja sangen monien muiden merkkien ja ihmetekojen kautta Herra teki ihmeelliseksi pyhimyksensä ja osoitti, että kaikkien on häntä kunnioitettava ja palveltava.

Responsorio.

Kristuksen jo soturille
joutui, ristin marttyyrille
voitto, kruunu sankarille,
vaivan mi vanhurskahille
kostaa, piinan vaikean.

Versus.

Määrään juoksi, uskoville
pantuun, kantaa palkaks sille
kaapua nyt kunnian.

Tähän päättyvät tämän jumalanpalveluksen osan erikoistekstit. Mahdollista on, että toimituksen päätteeksi jatkui vielä yleisen kaavan mukaisia lauluesityksiä, joihin kuului m. m. Te deum laudamus sitä seuraavine responsorioineen ja versuksineen.

III.

Laudes.

(Aamuhartaus.)

Välittömästi yöpalveluksen jälkeen seurasi aamuhartaus (laudes), joka oli sovitettu päivännousun aikaan ja omistettu erityisesti Jumalan ylistämiselle ja ihannoimiselle. Se suoriutui pääasiassa saman ohjelman mukaan kuin ves-

per. Viimeksimainitusta tunnettujen alkuesitysten jälkeen esitettiin jälleen viisi Davidin psalmia, jotka saattoivat olla toisia kuin vesperissä esitetyt ja eri kerroin kenties vaihdellakin. Kunkin psalmin aloitteeksi laulettiin jälleen antifoni. Viimeksimainittujen vartavasten sepitetyt tekstit olivat seuraavat

Antifonit.

1. Niin monet tautiin voipuneet
taas saivat parannuksen;
marttyyrin voimin toipuneet
toi siitä todistuksen.

2. Kovasta polttehesta pään
pääs minoriitti-veli
koht' avull' esipyhän tään,
kun häneen turvaeli.

3. Väistyi sokeuden yö
pitkän, saartavaisen,
Isän hurskaan ihmetyö
näkeväks sai naisen.

4. Aallot tuimat asettui
niiden heittelystä
merimiehet pelastui,
kiitti pyhimystä.

5. Avuksi kun huudettiin,
eloon auttoi armoin
kuolleetkin, on kuultu niin
vahvistuksin varmoin.

Psalmien esitystä seurasi kaavan mukaan Gloria Patri, samoin kuin Capitulum-tekstiä. Viimeksimainittua seurasi

Hymni.

1. Iloitse, tytär Siion, saat
avukses hurskaan ansiot,
soturin palmut voitokkaat
saat talteen, taiston palkinnot.

2. Tuon hyvän piispan hytyrää
on karvas kantaa murhaajan,
toi kovan koston saalis tää,
vei päästä kaiken kamaran.

3. Pois kala kantoi sormuksen,
jään tallettaman talvella,
takaisin kalliin jäännöksen
toi kaiken kansan palvella.

4. Sokeat, rammat, ontuvat
saa avun, terveyden saa,
kun hartahasti anovat
hält' armotyötä avaraa.

5. Totisen virpi viinipuun
kun hohtaa moista hedelmää,
niin, veljet, ilolauleluun
ja ylistykseen yhtykää!

Tätä seurasi Sakariaksen kiitosvirsi ja sen edellä käyvä

Antifoni.

Soturi jalo Kristuksen
ja parhain esipappien,
hän tänään taivaan ilohon
otettu voittajana on,
iäisen onnen asuntoon,
Jumalan armon aurinkoon.

Benedictus.

Sakariaksen kiitosvirsi sisältyy Luukkaan evankeliumin 1 luvun värssyihin 68—79 ja alkaa latinaksi sanoilla: Benedictus Dominus j. n. e. (Kiitetty olkoon Herra Israelin Jumala j. n. e.)

Loppuosa toimitusta kävi samalla tavoin kuin vesperissä.

IV.

Missa.

(Päivämessu.)

Päivämessu eli n. s. korkeamessu toimitettiin yleisen kaavan mukaan. Ainoastaan erinäiset kohdat siinä oli tätä tilaisuutta varten erikseen sepitetty.

Messun alkuvalmistus, n. s. praeparatio, tarkoitti messua toimittavan papin ja hänen apulaistensa omakohtaista valmistusta tehtäväänsä ja tapahtui osaksi sakaristossa, osaksi pääalttarilla. Sakaristossa pappi toimitti ensin rukouksensa, minkä jälkeen avustavat diakonit pukivat hänet messupukuun. Tämä tapahtui niin, että jokainen puvun osa yksitellen puettiin hänen ylleen lausumalla sen yhteydessä määrätyt sanat. Tämän jälkeen siirtyi pappi avustajineen kuoriin, missä seurasi confiteor eli uskontunnustus määrättyine yksityiskohtineen.

Introitus.

Messun ensimmäinen osa alkoi vuorolaululla, jonka messukuoro ja messupappi esittivät. Tämä sisälsi yhden tai useamman raamatunlauseen. Nyt kyseessä olevassa tapauksessa on tähän kohtaan merkitty seuraavat sanat:

Iloitkaamme Herrassa kaikki, jotka vietämme tämänpäiväistä juhlaa Henrik-marttyyrin kunniaksi, jonka kuolemasta iloitsevat enkelit ja ylistävät Jumalan Poikaa.

Tätä seurasi psalmi 96, värssystä 6, sekä sen jälkeen kuoron esittämä Kyrie eleison (Herra armahda) ja papin yksin laulama Gloria in excelsis Deo (kunnia olkoon Jumalalle korkeudessa), mihin kuoro vastasi: Ja maassa rauha j. n. e. Tässä kohdassa on merkitty laulettavaksi myös Gloria Patri (ks. s. 212). Lopuksi kuoro esitti ylistysvirren Laudamus te, benedicamus te, adoramus te (Me kiitämme Sinua, me ylistämme Sinua, me rukoilemme Sinua) j. n. e.

Lectiones.

Messun toinen osa sisälsi epistolan ja evankeliumin lukemisen sekä rukouksen, joka vieläkin on säilynyt jumalanpalveluksessamme. Tämän aloitti papin tervehdys: Pax vobiscum (Rauha olkoon teille), mihin kuoro vastasi et cum spiritu tuo (niin myös sinun henkesi kanssa). Tämän jälkeen luettiin rukous:

Collecta:

Kaikkivaltias, iankaikkinen Jumala, joka olet suonut P. Henrikille, marttyyrillesi ja kunnianarvoisalle piispalle, voiton palmun, me rukoilemme Sinua, anna meillekin hänen ansioittensa ja esirukouksiensa tähden armosi ja kunnia Herramme kautta.

Sitten lauloi pappi, kirjan ollessa eteläpuolella alttaria, epistolan viisaudenkirjan 45 luvusta, alkaen 14 värssystä, minkä jälkeen kuoro esitti n. s.

Gradualen;

tämä käsitti tavallisesti psalmivärssyjä, jotka päättyivät Hallelujalla. Tämänkin yhteydessä näkyy erikoissepitelmiä tulleen kysymykseen. Näihin liittyi lyhyt kuoroesitys, kuten seuraava:

Hurskas paimen, Henrik, Herran
marttyyri, pyhä puolusmies,
laillas kruunu saamaan kerran
meit' oikean suo johtaa ties.

Tätä seurasi kuoron esittämä sekvenssi. Näitä tunnetaan kaksi. Prof. O. Mannisen suomentamina otetaan tähän

Sekvenssi I.

Soikoon riemu pyhä, suuri,
Henrikin on juhla juuri,
jalo paimen, uskon muuri,
meille tarjoo riemun tään,
taivaan ase armoitettu,
valikoitu, ylennetty
kunnioista ylimpään.

Britanniassa syntyi hän,
sai Herran armon väkevän,
johdatuksest' Ylimmän
piispaksi hän vihittiin.

Kuulu paimen Upsalan,
sankar' uskon oikean,
sovissa ristin sotijan
Suomessa hän surmattiin.

Niin moni merkki, ilmestys
osoittaa, ett' on pyhimys
hän jalo, että Jumalaa,
jot' alttiisti hän palveli
ja rakasti ja julisti,
palvella tulee, rakastaa.

Herran marttyyri, jo vaivas
palkkaa, jonk' on pannut taivas,
korkeint' ikikunniassa,
Pyhäin seurass' ihanassa
koroitettu nauttimaan!

Meidät, jotka riemukkaina
kilvan kiitämme sua aina,
seuraan Enkeleitten saata,
ilohon, jok' ei voi laata,
autuaitten asumaan!

Sekvenssi II.

Katso suurta kaitsijaa,
altist', aina taipuvaa
Ylimmäisen tahtohon,
sotijaa vanhurskauden,
rippileipää Kristuksen,
joka happamaton on!

Isää hellää lapsilleen,
lampuria laumalleen,
väkivalloin vainotaan.
Paimen laumaa vahvistaa,
lauma paiment' ahdistaa
hamaan kuoloon ankaraan.

Piinaa pyhän piispan, oi,
joka Herran kalkin joi
marttyyrina kuollessaan!

Tanterelta taistelon
häll' on lakastumaton
voiton palmu palkkanaan.

Veren seppelöimän vie
uskon marttyyrin nyt tie
murheen alhost' autuuteen.
Kunnian hän kuninkaan
kasvoja käy katsomaan
kirkkautten kirkkauteen.

Iloitse, Suomen kansa, nyt
lähteess' uudeks syntynyt
pyhässä kautt' isän tään!
Kristus, meitä Henrikin
tähden taivaan riemuihin
vie pääll' armos olkapään!

Amen.

Tällä välin oli papin käyttämä käsikirja siirretty alttarin pohjoiselle sivulle ja sen kummallekin puolelle sytytetty kynttilä lain ja profeettain vertauskuvaksi. Sekvenssin jälkeen seurasi evankeliumin lukeminen, minkä jälkeen kynttilät sammutettiin, »sillä kun evankeliumi on tullut julistetuksi, lakkaavat laki ja profeetat». Evankeliumin tekstinä oli Johanneksen evankeliumin 4: 34—39. Tämän jälkeen kuoro seurakunnan puolesta esitti credon, uskontunnustuksen, minkä jälkeen seurasi saarna; tämäkin kohdistui päivän juhlan esineeseen. Erään saarnan, joka nähtävästi on tarkoitettu papistolle pidettäväksi, on toht. Aarno Maliniemi suomennettuna julkaissut Otavan sarjassa Suomen Kansalliskirjallisuus (IV osa, ss. 37—49).

Offertorium.

Messun kolmannessa osassa esitettiin Davidin psalmeja, joiden kestäessä seurakunta vei uhrinsa alttarille anoen rukouksissaan niiden armollista vastaanottamista. Tässä yhteydessä luettiin m. m. seuraava teksti:

Etsin Davidin, palvelijani, pyhällä öljylläni voitelin hänet; sillä minun käteni auttaa häntä ja minun käsivarteni tukee häntä.

Tässä osassa päättyi toimitus hiljaisella rukouksella:

secreta.

Me rukoilemme Sinua, Herra, ota vastaan arvon mukaisesti tarjoamamme lahjat ja salli, että pyhän Henrikin meidän puolestamme puhuvat ansiot tulevat avuksi meidän pelastuksellemme.

Canon missae.

Kuva 105. Sekvenssi I:n alku pergamentille kirjoitettuna, 1400-luvulta. (Helsingin yliop. kirjasto.)

Neljäs osa messua sisälsi Herran ehtoollisen. Se alkoi praefatiolla, joka tarkoitti valmistusta pyhään toimitukseen. Vuorolaulun jälkeen tapahtui alkuvalmistus rukouksin ja ylistyslauluin, jotka kuoro esitti. Tähän liittyi kuoron seurakunnan puolesta esittämä Sanctus (Pyhä, pyhä, pyhä j. n. e.), mihin pappi lisäsi Benedictus (Siunattu olkoon hän j. n. e.). Tämän jälkeen seurasivat consecratio-osan lukuisat rukoukset ja itse consecratio, leivän ja viinin muuttuminen Kristuksen ruumiiksi ja vereksi. Sitten tapahtui Herran ehtoollinen, communio. Tämän yhteydessä luettiin m. m. seuraava rukous:

Comm.: Se, joka minua palvelee, seuraa minua, ja missä minä olen, siellä on myös minun palvelijani oleva.

Ehtoollisen jälkeen luettiin

Post comm.: Sinä olet rikastuttanut palvelijakuntaasi pyhillä lahjoilla; me rukoilemme Sinua, hänen välityksellään, jonka juhlaa me vietämme, virvoita meitä Herramme Jeesuksen Kristuksen kautta.

Toimitus päättyi papin seurakunnan puoleen kääntyneenä lausuessa: Ite, missa est, Deo gratias (Toimitus on päättynyt, Jumalalle kiitos), minkä jälkeen hän alttariin päin polvistuneena luki loppurukouksen.

V.

Toinen vesper.

Juhlapäivän iltapäivällä pidetyn iltajumalanpalveluksen ohjelma on ollut pääasiassa sama kuin edellisen päivän vesperissä. Tekstejä tietenkin vaihdeltiin, mikäli niitä oli tarjolla. Tähän otan seuraavan Magnificat-virren edellä lauletun

Antifonin.

Oi Kristus, voima sotijain
ja kruunu kirkas voittajain,
maan korpiteitä kulkevain
suo, Henrikimme suostuttain,
sa meidän mielin autuain
iäisen riemun majoiss' ain'
iloita seurass' uskovain.

Tämän yhteydessä mainittakoon sekin rukous, joka on suomennettuna otettu Suomen Kansalliskirjallisuus-sarjassa painettuun kokoelmaan P. Henrik-juhlain tekstejä ilman tarkempaa ilmoitusta siitä, mihinkä osaan juhlain ohjelmistoa se lähinnä kuuluu.

Suffragium.

Oi Henrik, kuullen rukoustamme
sa kansaas lempeästi katsele,
suo armos tulvia sen ylitse!

P. Henrikin ruumiinsiirtämisjuhla.

Tämä juhlan erikoisteksteistä on huomattavin laaja kolmiosainen hymni, joka suurelta osaltaan toistaa jo edelliseen sisältyvät P. Henrikin ansiot ja ihmeet, mutta sisältää niissä uusiakin piirteitä. Hymni on ylevä ja kaunis ja on prof. O. Mannisen suomentamana seuraava:

Hymni.

I.

1. Iloitse, lauma uskovain,
nyt juhlin uusin, kirkkauteen
kun voiton palkan saavuttain
käy pyhä Henrik iäiseen.

2. Tie taivaan, hurskas vaellus
Jumalan esipapin tään
ja voimallinen opetus
ol' ihme armon aamusään.

3. Hän hiippakunnast' Upsalan
saloille Suomen kutsuttiin
valoksi heimon harhaavan,
jok' uskoi hiisiin hirmuisiin.

4. Elämän sanall', avuillaan
hän avaa aarteen kestävän,
vakaana töissään, uskossaan
ikuisen korjaa hedelmän.

5. Päin astui uhkaa ylpeiden
kuin Daavid taistoon peloton,
ja kuin Elias tulinen
vanhurskauden sankar' on.

6. Kun eestämme hän rukoilee,
meit' iloon, Jeesus, ainaiseen,
kuss' uskovaiset riemuitsee,
sa ota luokses taivaaseen.
Amen.

II.

1. Saa juhlapäivän loistamaan
avujen jalo runsaus;
marttyyri Henrik saapuissaan
on taivaan salin kaunistus.

2. Maan päällä kulki kartuttain
tääll' uskotun hän leiviskän;
käsissä jumalattomain
sai kovan kuolon kestää hän.

3. Niin vakan alta vapahtuu
kaikk' avut kirkkaat loistamaan,
totuuden puhkee viinipuu
jalosti vihannoitsemaan.

4. Näät pyhä veri vierressään
sai lähteen jäästä kuohumaan,*
pois huuhtoin taudit hyyde tään
vei moninaiset voimallaan.

5. Hytyrä pyhän piispan pään
toi tappajalle tappion;
keväällä kaarne päältä jään
löys sormuksen ja peukalon.

III.

1. Nyt uusi virsi veisatkaa,
ylistysvirsi riemukas,
kun taivaan kevät kukoistaa,
kun voittaa Herran sotilas.

2. Rikottu ruukku balsamin
luo tuoksua niin ihanaa,
ett' ihmiskielin kirjoihin
sit' ilmi tuskin tuoduks saa.

3. Taas eloon kuolleet virkoaa,
sokea jälleen näön saa,
ja mykkäin kieli kirpoaa
ja rammat käymään kavahtaa.

4. Satama armon avaran
koht' etsiville suojan suo;
on voima heikon, herpoovan
avujen ihmeaarre tuo.

5. Meit', isä hurskas, muistaos,
sua innoll' ylistäissämme,
suo meille runsas suosios,
vie elävälle lähteelle.

Se hymni, joka sisältyy »Piae cantiones»-kokoelmaan ja alkaa säkeellä »Ramus virens olivarum», on pääasiassa tapauksiakertovaa laatua. Se alkaa vedenpaisumuksesta, jonka jälkeen Suomenmaakin nousi »upoksista» ja pimeyden alta, ja jatkuu sitten kuvauksella, miten Suomi tulee kristityksi P. Eerikin ristiretken ja sitä seuraavan P. Henrikin toiminnan vaikutuksesta, jota piispa jatkoi marttyyrikuolemaansa asti. Piispan kuolintavasta enempää kuin kuoleman aiheuttajastakaan tässä ei anneta tarkempaa tietoa, mutta hymnin suomentaja on antanut viimeksimainitulle Lalli-nimen. Hymni

* Tähän sisältyy P. Henrikiin sovellettu, marttyyrien tavallinen lähde-ihme.

on useasti julkaistu, m. m. O. A. Forsströmin »Suomen keskiajan historiassa» (s. 49 j. s.), ja tunnettu on etenkin sen jokaiseen säkeistöön liittyvä toisintovärssy:

Kiitä, kansa Suomenmaan,
tästä lahjastansa,
min antoi Herra armostaan
Sanan saarnallansa.

P. Henrikin juhlilla toimitetut jumalanpalvelusmenot antavat elävän käsityksen siitä suuresta arvosta, joka pyhimyksen niin hyvin maalliselle kuin taivaallisellekin toiminnalle annettiin sekä yksityisen että koko kansan elämässä. Kun ajattelemme niissä toistuvien aiheiden esittämistä milloin papin lukuina ja yksinlauluina, milloin kuoron laulamina, usein näytelmällisellä elävyydellä, ja sen jatkumista vuosi vuodelta maan kaikissa kirkoissa, voimme ymmärtää, että pyhimyksemme jo yksin näiden juhlien vaikutuksesta painui kansamme mieliin suurena ja loistavana sekä tämän että tulevan elämän onnen haltijana, jonka apu niin yhdessä kuin toisessa oli välttämätön. Tätä pyhimyksen asemaa vahvistivat edelleen päivittäiset kehoitukset hänen apuunsa ja ansioihinsa turvautumiseen ja hänen suojelukseensa antautumiseen. Tätä tietä tuli pyhästä Henrikistä ei yksin maan pääkirkon ja Suomen hiippakunnan, vaan koko maan ja kansan sekä jokaisen sen yksityisen jäsenen erityinen ja korkein pyhimyssuojelija.

XVI.

P. Henrikin kultti maan muissa kirkoissa ja marttyyrin kuolinpaikalla.

Edellisestä on käynyt selville, kuinka korkeaan asteeseen P. Henrikin kultti kehittyi hiippakuntamme pääkirkossa Turussa. Se P. Henrik-juhlien ohjelmistokin, jota edellisessä luvussa on selostettu, on ensisijassa tarkoitettu suoritettavaksi maan pääkirkossa, jonka runsas papisto ja muutkin ulkonaiset edellytykset tekivät sen esittämisen mahdolliseksi kaikessa täyteläisyydessään ja komean ulkonaisen loistonkin kehystämänä. Mutta maan pääkirkon erikoispyhimyksen kultille oli maan kaikissa muissakin kirkoissa omistettava asiaankuuluvaa huomiota ja hänen erikoisjuhlissaan noudatettava vahvistettua ohjelmistoa paikallisten edellytysten ja olosuhteiden mukaisesti.

Jokaisella maan kirkolla oli oma suojeluspyhimyksensä, jonka nimeä kirkko kantoi ja jonka kultille kirkkoa käyttävä seurakunta antoi erikoisen arvon. Mutta samoin kuin jokainen hiippakunnan kirkko oli eräänlaisessa alistussuhteessa maan pääkirkkoon, oli viimeksimainitun erikoissuojelija ylisuojelijan asemassa hiippakunnan muihinkin kirkkoihin nähden, ja hiippakunnan yleispyhimykselle oli siten annettava sille tuleva asema myöskin kunkin kirkon kulttijärjestyksessä, jos kohta siinä muutoin sallittiinkin jonkinmoista vapautta. Onpa sanottu, että P. Henrikin alttareitakin olisi ollut maan kaikissa kirkoissa.[1] Tämä onkin mahdollista, vaikka emme voi sitä enää todeta. Sodat, tulipalot ja myöhempinä aikoina kuvien tahallinenkin poisto kirkoista ovat tehneet suuria aukkoja kirkolliseen taidekuvastoomme niinkuin kirkkojen arkistolähteisiinkin. Varsin monesta kirkosta on tämän kultin muistoja sentään säilynyt.

Ahvenanmaalta ja saaristosta tunnetaan P. Henrikin alttarikuvia kuudesta eri kirkosta. Hammarlandin kirkossa on pyhimyksemme alttarikaapista säilyneiden veistokuvien joukossa. Lemlandin kirkossa hänen kuvansa on maalauksena eräässä alttarikaapin sivuovessa. Brändön alttarikaapissa on P. Henrik kaapin muiden veistokuvien joukossa (kuva 106).

Kuva 106. P. Henrik Brändön alttarikaapista. P. Henrikin rinnalla Maria Magdalena.

Finströmin (k. 108) ja Korppoon alttarikaapeissa hänen kuvansa on veistoksena keskikuvan ohella ja Houtskarin alttarikaapissa hän taas on ovimaalauksena.[2] Finströmin kirkossa P. Henrik tämän lisäksi on alttarikuvan tapaisena freskomaalauksena.

Varsinais-Suomesta ja Satakunnasta on P. Henrikin alttarikuvia säilyssä kahdestatoista eri kirkosta. Nousiaisten kirkko on ollut P. Henrikille omistettu ja siellä on hänen säilynyt veistokuvansa ollut pääalttarilla.[3] Taivassalossa (k. 109) ja Huittisissa on ollut P. Henrikin ja P. Eerikin alttari niinkuin Turun tuomiokirkossakin. Raisiossa ja Perttelissä on kummassakin P. Henrikin pyhimyskaappi. Yksinäisiä P. Henrik-veistoksia on Paraisten, Uskelan, Marttilan ja Oripään kirkoista. Vehmaan kirkossa säilynyt yksinäinen piispaveistos 1300-luvun alkupuolelta poikkeaa tavallisista P. Henrik-esityksistä, mutta saattaa olla P. Henrikiä tarkoittava sekin. Samoin on laita erään Turun museossa olevan piispaveistoksen, jonka saantipaikka ei ole tiedossa. Mynämäellä taas on P. Henrik puuveistoksena kuorikaiteen rikkaassa kuvastossa. Freskomaalauksena P. Henrik tämän lisäksi esiintyy useissa alueen kirkoissa. Rymättylässä hän on P. Eerikin ohella alttarikuvituksen tapaan esitettynä.

Uudenmaan kirkoista on Pyhtään kirkko ollut P. Henrikille omistettu. Kirkon pääalttarin alttarikaapissa on hänen kuvansa P. Mikaelin rinnalla ollut edustettuna. Itä-Suomesta on kirkollinen taideaines miltei kokonaan hävinnyt. V. 1448 mainitaan kumminkin Viipurin kaupungin kirkossa olleen P. Henrikin ja P. Eerikin alttari, jonka prebendaatille muuan Kaarle Knuutinpojan dominikaaniluostarille tekemä lahjoitus oli lankeava

siinä tapauksessa, että luostari jostain syystä lakkaisi toiminnastaan.[4]

Hämeen kirkoista on Sääksmäessä (kuva 107) ja luultavasti myös Akaassa ollut P. Henrikin pyhimyskaappi. Urjalan ja Hollolan kirkoissa on P. Henrik pääalttarin pyhimyskuvien joukossa, jotapaitsi viimeksimainitussa on ollut hänelle erikoinen alttari, minkä pyhimyskaappi vielä on jäljellä. Yksinäisiä puuveistoksia, todennäköisesti osina alttarikaapeista, on hänestä säilyneenä Asikkalan, Hattulan, Kangasalan ja Pälkäneen kirkoista. Pohjanmaalla näyttää P. Henrikin kultti keskittyneen erikoisesti Isonkyrön kirkkoon. Sen alttarikaapissa, josta Elias Brenner on 1670-luvulla kuvannut silloin jäljellä olleita osia, on P. Henrik ilmeisesti saanut kunniasijan kirkon oman suojeluspyhimyksen, P. Laurentiuksen rinnalla, jotapaitsi kaapin ovien maalauksissa oli P. Henrikin legendaesityksiä kuvattuna (kuva 110).[5] Saloisten kirkon alttarikaapissa on P. Henrik ovimaalauksena. Munsalan, Vähänkyrön ja Vöyrin kirkoissa on yksinäisiä puuveistoksia hänestä.[6]

Kuva 107. P. Henrik Sääksmäen kirkosta.

Siinä kuva-aineistossa, joka P. Henrikistä on säilynyt, on piispamme kuvattuna virkapuvussaan ja virkansa ulkonaisilla merkeillä varustettuna. Hän on tavallisesti ilman partaa ja näyttää senvuoksi nuorehkolta. Tässä suhteessa erottuu piispamme meidän taidekuvastossamme esiintyvästä toisesta piispapyhimyksestä, P. Nicolauksesta, joka säännöllisesti kuvataan parrallisena. Poikkeuksen tekee Isonkyrön alttarikuvasto, jossa P. Henrik vastoin tavallisuutta kuvataan parrallisena ja P. Nikolaus ilman partaa. Myöskin Vehmaan kuvassa, joka on vanhin säilyneistä, on piispa (Henrik?) parrallisena. P. Henrikin erikoistunnusmerkkinä on tavallisesti pieni, paljaspäinen ja usein kirveellä varustettu mies, jonka päällä hän seisoo. Tämä tarkoittaa hänen

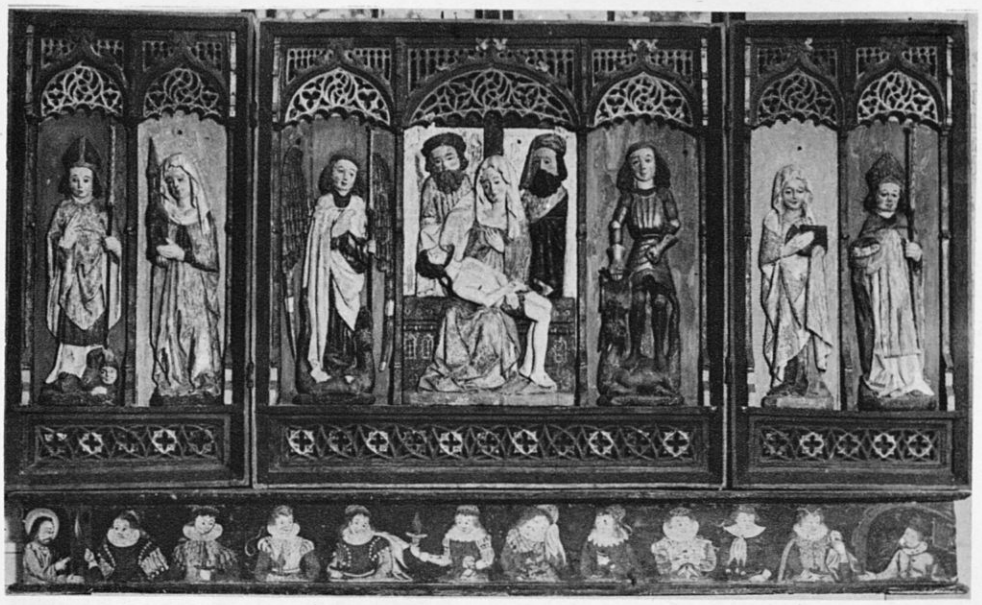

Kuva 108. Finströmin alttarikaappi 1400-luvun lopulta. Keskikuvassa on n. s. Pietà-ryhmä (kuollut Kristus äitinsä sylissä, taustalla Josef Arimatialainen ja Nikodemus), jonka sivuilla ovat ritarit P. Yrjänä ja P. Mikael. Ovilla ovat: oikealla (katsojasta vasemmalla) P. Henrik ja P. Gertrud, vasemmalla P. Sigfrid ja P. Birgitta.

surmaajaansa Lallia. Huomattava on kumminkin, että tämä tunnus, sikäli kuin nykyisin tiedetään, liittyy hänen kuvaansa vasta 1400-luvulla. Sitä ennen ja joskus myöhemminkin se esiintyy niin meillä kuin Ruotsissakin ilman tätä tunnusta.[7]

Varsinaisten kulttikuvien lisäksi tavataan P. Henrik monissa maamme kirkoissa myös freskomaalauksena seinissä tai pilareissa. Hänen piispallinen hahmonsa on näin ollen joka taholla maata ollut hyvin tuttu, samalla kun hänen merkityksensä maan apostolina, marttyyrina ja ansiollisena suojelijana, legendakertomuksin, rukouksin ja ylistyslauluin yhä korostettuna, nousi korkeaan arvoon jokaisen kansalaisen kohdalta. Vielä kauan keskiajan jälkeenkin hankittiin kirkkoihimme P. Henrikin kuvia. Tällaisen hankkimisesta tuomiokirkkoomme 1600-luvulla on jo aikaisemmin mainittu. Muissakaan kirkoissamme ei ole harvinaista tavata P. Henrikin maalattuja kuvia lehterikaiteissa ja saarnastuolin portaissa muiden apostolien, kirkko-isien y. m. pyhien miesten rinnalla.[8]

Samalla kun P. Henrikin kultti siten on saanut maan pääkirkon yleispyhimykselle kuuluvan huomion koko silloisen hiippakuntamme kirkoissa, näyttää kumminkin siltä, kuin tämä kultti olisi erityisesti keskittynyt eri-

näisille seuduille maata. Tässä suhteessa ansaitsevat huomiota Pyhtään P. Henrikin kirkko, joka on ainoa yleispyhimyksellemme omistettu Varsinais-Suomen ulkopuolella, Viipurin kaupunkikirkon P. Henrikin prebendaattialttari, jota pidettiin sikäläistä dominikaaniluostaria pysyvämpänä, ja Etelä-Pohjanmaan kirkkojen lukuisat P. Henrikin alttarit, joista Isonkyrön kirkon ansainnee ensi sijan. Myöskin Hämeessä näyttää Hollolan-Asikkalan seutu tässä kultissa ottaneen jonkinlaisen keskeisaseman. Piileekö tässä yleispyhimyksemme kultin keskittymisilmiössä määräperäistä, kirkon johdon taholta järjestettyä toimintaa, on nykyisin vaikea varmasti ratkaista, mutta erinäiset asianhaarat viittaavat sellaisen mahdollisuuteen.

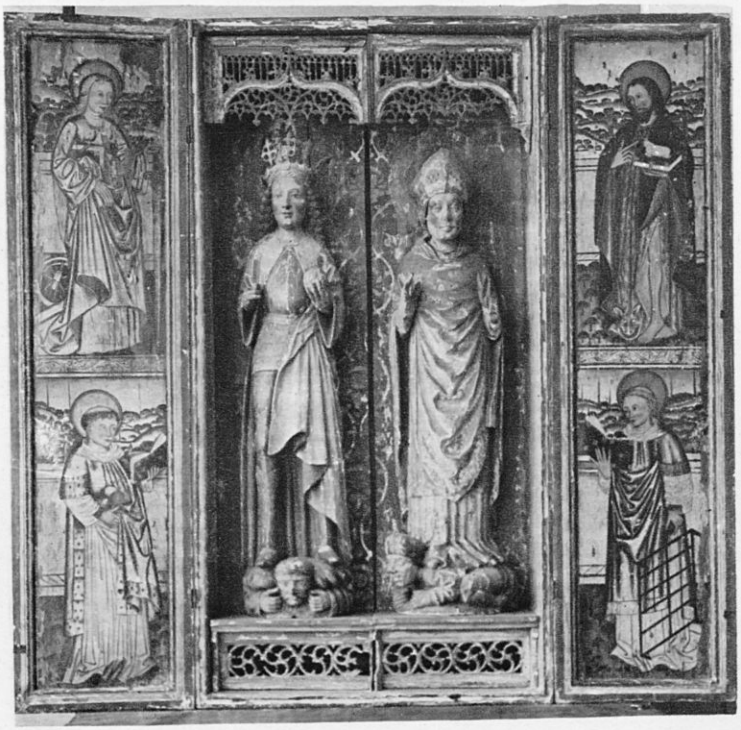

Kuva 109. P. Henrikin ja P. Eerikin alttari Taivassalosta, 1400-luvun keskivaiheilta. Keskiryhmässä P. Eerik ja P. Henrik veistoksina sekä ovilla maalauksina P. Katarina ja P. Stefanus oikealla (katsojasta vasemmalla) ja Johannes Kastaja sekä P. Laurentius vasemmalla.

Kymin jokilaakso, jonka vanhimpia keskusalueita on Pyhtään seutu, on ennen Karjalan valloitusta ollut maan valtaraja itää vastaan sekä senkin jälkeen heimoraja Hämeen ja Karjalan heimojen välillä. Myöhemmin tuli Viipurista itäisen rajamme vartija. Hollolan tienoo on ollut keskusseutu Hämeen itäisten erämaiden asuttamisessa ja Etelä-Pohjanmaa vanha kulttuurikeskus, pohjoisen heimo- ja valtarajan sekä kirkollisen toiminnan tukikohtia tällä suunnalla. Kyseenalaisen P. Henrikin kultin keskityskohdat ovat näin ollen samalla sekä valtakunnallisesti että kirkollisesti tärkeitä

keskeisseutuja, missä erityisesti on ollut syytä kehittää ja korostaa maan yleiskirkon erikoiskulttia.

Tutkimuksessaan piispa Henrikin surmavirren historiasta on prof. H. Ojansuu osoittanut edelläkosketellut P. Henrikin kultin keskukset mainitun kansanomaisen surmavirren erikoisiksi kehittäjiksi. Runon täydellisin ja kaunein toisinto on muistiinpantu Kyminlaaksosta ja myös niillä seuduin, »karjalaisten laulualueiden läheisyydessä», se on saanut lopullisen muotonsa. Kielellisten ominaisuuksien pohjalla prof. Ojansuu määrittelee runotoisinnon syntyalueeksi alueen, jonka läntisenä rajana on Porvoosta Lahden kautta pohjoiseen ja itäisenä rajana Haminasta samaan suuntaan vedetty viiva sekä pohjoisena rajana viiva, joka Suomenlahden suunnassa kulkee Heinolan halki. Saman surmavirren toinen toisinto, jonka Elias Brenner lienee muistiinpannut, arvatenkin syntymäpitäjässään Isossakyrössä, on luultavasti syntynyt Pohjois-Hämeen ja Etelä-Pohjanmaan alueella (vrt. kuva 5). Tänne arvellaan runon kulkeneen Kymin laaksosta ja Kaakkois-Hämeestä Päijänteen rantoja pitkin. Runo, jonka alkumuoto on peräisin Lounais-Suomesta, olisi näin ollen ensinnä kulkeutunut maan itäisille rajaseuduille ja sieltä Hämeen halki Etelä-Pohjanmaalle.[9] Jos tämä kulkusuunta kyseessäolevan surmavirren kehityksessä ja leviämisessä osoittautuu paikkansapitäväksi, antaa se eräänlaisen kronologisen pohjan itse P. Henrikin kultin keskittämisilmiönkin asteittaiselle kehitykselle.

Lounais-Suomessa ovat P. Henrikin kultin erityisiä keskuksia ulkopuolella Turun tuomiokirkkoa olleet pyhimyksen kuolinpaikka Köyliössä ja hänen hautapaikkansa Nousiaisissa. Edellisestä on jo aikaisemmin ollut puhe kuolinpaikalle rakennetun muistokappelin selvittämisen yhteydessä.

Se kultti, joka kuolinpaikalle rakennetussa pienessä muistokappelissa saattoi tulla kysymykseen, oli aivan erikoisluontoista, lähinnä sitä laatua, joka voidaan lukea yksityisen hartaudenharjoituksen piiriin. Se oli pyhiinvaeltajain hartaudenosoitusta kunnioitetulle pyhimykselle tämän kuolin- tai oikeammin syntymäpaikalla toivossa, että teko ansiona otettaisiin huomioon hänen suuressa lopputilityksessään. Pyhiinvaellusliikkeellä oli keskiajan uskonnollisessa elämässä merkitsevä sija. Lienee senvuoksi syytä mainita sen selitykseksi muutama sana etupäässä pohjoismaisen ja meidän oman kirkkomme kannalta.

Se juhlallisen vakavuuden tunne, jonka pyhän historian tapahtumapaikkojen näkeminen vaistomaisesti herätti, sai katolisen kirkon jo aikaisin panemaan arvoa käynneille paikoissa, joihin liittyi muistoja ennen kaikkea Vapahtajan, mutta myös muiden pyhien henkilöiden vaelluksesta tai uskonnollisesti merkitsevistä tapauksista. Pyhä maa ja varsinkin Jerusalem pyhine

Kuva 110. Isonkyrön alttarikaappi P. Henrik-legendoineen 1400-luvun kolmannelta neljännekseltä. Elias Brennerin värikuva n. v:lta 1671—72.

muistoineen tuli mielityksi pyhiinvaeltajain matkojen määräksi. Marttyyrien hautapaikat eri tahoilla Euroopaa, merkitsevien pyhäinjäännösten säilytyspaikat, kirkot tai muut pyhät paikat, joiden pyhyydestä tapahtuneet ihmeet olivat todisteina, houkuttelivat hurskaita luokseen, ja kirkko, joka näki näissä vaelluksissa palkitsemisen arvoisen hyvän työn, edisti niitä. Pyhiinvaelluspaikkoja, joilla oli merkitystä ahtaammalle tai väljemmälle piirille, syntyi ajan ollen kaikkiin kristikunnan maihin, eikä useinkaan ole helppo osoittaa, mikä on ollut aiheena paikan luokseenvetävälle pyhyyden maineelle. Omasta maastamme olemme aikaisemmin maininneet Putsaaren ja Pyhämaan Luodon kuuluisat uhrikirkot ylimuistoisina pyhiinvaelluspaikkoina, joihin kohdistuneet vaellukset ja niiden ohella tehdyt uhrit eivät ole rajoittuneet katolisen ajan piiriin. Samanlainen uhrikirkon maine on ollut usealla Ahvenanmaan kirkolla sekä useilla kirkoilla ulkopuolella sen alueen, jonka kirkoista tässä yhteydessä on ollut tarkemmin puhe. Tunnetuita pyhiinvaellus- ja uhrikirkkoja ovat meillä m. m. olleet P. Jaakobin kirkko Rengossa ja P. Ristin kirkko Hattulassa, molemmat Sisä-Hämeessä. Viimeksimainittu oli m. m. kuningatar Margaretan (1376—1412) pyhiinvaellusohjelmassa.[10]

P. Henrik oli ainoa paavillisen tunnustuksenkin saanut kotimainen marttyyri Suomessa. Olisi näin ollen kummeksittava, ellei hänen kuolinpaikkansa Köyliössä olisi tullut otolliseksi pyhiinvaelluspaikaksi ainakin Suomen kirkon piirissä, jonka suojeluspyhimyksen arvoon hän oli noussut. Olivathan P. Eerikin kuolinpaikka Upsalassa, P. Olavin hautapaikka Trondhjemissa, P. Knutin hautapaikka Odensessa, P. Birgitan ja P. Katarinan hautapaikka Vadstenassa, puhumatta muista, saavuttaneet pyhiinvaelluspaikkoina mainetta kaukana ulkopuolella oman maansa rajojen. Saamme näin ollen pitää varmana, että P. Henrikin kuolinpaikkaankin kiinnitettiin tässä suhteessa huomiota jo samalla, kun hänen pyhimysarvolleen haettiin perusteita. P. Henrikin kultin kehittäminen alkaa, niinkuin jo Turun tuomiokirkosta puheen ollen on osoitettu, suuremmassa mittakaavassa vasta v:n 1300 vaiheilla. Tämän sataluvun alkuvuosikymmeninä viriää ajatus, kuten edempänä saamme nähdä, m. m. hautamuistokultin aikaansaamisesta hänelle Nousiaisissa, ja samoihin aikoihin on epäilemättä myös ryhdytty toimenpiteisiin kuolinpaikkakultin järjestämiseksi Köyliöön. Näin ollen on hyvin mahdollista, että tätä varten on jo sataluvun alkupuolella kappelikin aikaansaatu Köyliöön, vaikka emme sitä nykyisin voi varmaksi todeta. Kivinen kappeli on paikalla ollut, kuten aikaisemmin on esitetty, jo ennen sataluvun loppua.

Tämän yhteydessä lienee syytä antaa Messeniuksen riimikronikan kertoa piispa Henrikin kuolemasta ja hänen kuolinpaikkansa palvonnasta tarkemmin kuin mitä siitä hänen täällä olleen muistokappelinsa yhteydessä on tullut mainituksi.

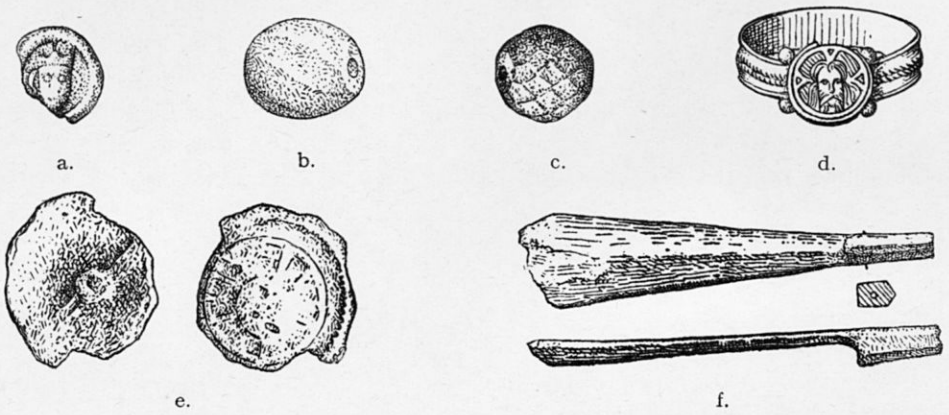

Kuva 111. Uhrilöytöjä P. Henrikin kappelista. a. Brakteaatti-raha Albrekt Mecklenburgilaisen ajalta; b. ja c. helmiä; d. reliikkisormus 1400-luvulta; e. ja f. käytännöltään tuntemattomia esineitä.

— — — piispa, joka oli syntyisin Englannista, jäi tänne, ahkeroitsi vastakristittyjen hyväksi, rankaisi ilmeisiä pahoja tekoja ankarasti; erästä, joka oli tappanut miehen, suututti kirkon rangaistus kovasti, senvuoksi hän, kun piispa ajoi yli Köyliön järven, surmasi sielunpaimenensa ja ryösti rosvoineen mitä hänellä oli, löi poikki sormen, jossa oli kultainen sinettisormus, mikä Jumalan sallimasta kumminkin katosi lumeen hänen sitä löytämättä; pahemmin kävi hatun, jonka murhamies pani päähänsä, se näet veti muassaan päästä poistettaessa hiukset ja päänahan; pahemmankin rangaistuksen, niin kuin eräs kirjoitti, hän sai Jumalalta ja ihmisiltä; Nousiaisten kirkossa, joka silloin oli rakennettuna, pyhämies lienee saanut hautauksensa; mutta samana vuonna, kun jää keväällä oli sulanut, löydettiin sormi ja sormus korpin ilmisaamassa jääkappaleessa, jota auringon helle ei ollut sulattanut, — näin olen käsittänyt; sillä paikalla, missä P. Henrik tuli murhatuksi, tai hyvin lähellä sitä oli pieni kari tai saari, jolle muuan hurskas mies oli rakennuttanut puisen kappelin; muinoin vaelsi sinne paljon kansaa, toimitti siellä kaikella hartaudella jumalanpalveluksensa, ja kesäkuussa vuosittain pitää suuri kansanjoukko siellä markkinoita; Lallia, joka sen apostolille antoi kuoliniskun, kiroilee jokainen. Saaressa hän asui, tuo arvoton ylhäissukuinen. —

Kuvaus on kieltämättä yksityiskohtainen ja eloisa pyhiinvaeltajankin ajatuskannan kuvastajana. Täällä tapausten keskustassa on hänellä ollut tilaisuus kokonaan omistautua pyhimyksen maallisen vaelluksenkin muistoille juuri sinä ajan kohtana, jolloin tämä astui iäisyyden portille. Pyhän ja pahan

vastakohta on hänelle täällä voinut tulla eläväksi tunnoksi, joka hänen mieleensä hahmotti molemmat persoonallisena oliona, ja hänen hartautensa on voinut muodostua hyväksi ja voimakkaaksi tahdoksi toimia hyvän puolesta ja pahaa vastaan. Kesäiset kansankokoukset kuolinpaikan kappelilla ovat varmaan muistoja pyhiinvaeltajain tulvimisesta tänne kesäkuun Henrikinpäiville tuomiokirkon vihkimisjuhlan ja P. Henrikin ruumiinsiirtämisjuhlan muistoja viettämään, 17 ja 18 p:nä kesäkuuta. Nämä juhlat ovat varmaan saaneet kaupallisenkin merkityksen ja säilyivät Messeniuksen kertomuksessa myöhäisinä markkinoina.

a. b. c.

Kuva 112. Pyhiinvaeltajain merkkejä. a. P. Olavin merkki, peräisin Trondhjemista, tavattu uhrilöytönä P. Henrikin kappelista Köyliössä; b. P. Birgitan merkki, peräisin Vadstenasta, tavattu uhrina muutamassa pyhimyskaapissa Akaan kirkosta; c. P. Birgitan merkki, tavattu Ruotsista.

Pyhiinvaeltajain muistoja on säilynyt kappelin raunioissakin. Näihin kuulunevat helmet, joita täällä on löydetty 8 kappaletta, kaksi meripihkasta, kuusi lasimassasta (kuva III b—c). Näihin kuulunee myös kullattu hopeinen kantasormus, jonka kanta muodostaa pienen

laatikon varmaankin pyhäinjäännöksen sijoitusta varten. Laatikon kannessa on kuvattuna ristinimbukselle sijoitettu Kristus-pää (kuva 111 d). Sormus on tyypillinen 1400-luvun tuote.[11] Näihin kuulunevat edelleen pari käytännöltään tuntematonta tinaesinettä (kuva 111, e—f). Myöskin rahoja on raunioista tavattu. Vanhimmat niistä (4 kpl.) ovat Albrekt Meklenburgilaisen (1364—89) ajalta (kuva 111 a) ja muut keskiajan rahat, yhteensä 15 kpl., jakautuvat Ruotsin kaikkien sen jälkeisten hallitsijain ajoille. Näitäkin lienee pidettävä pyhiinvaeltajain uhreina kappelille. Kun rahat senkin jälkeen jatkuvat löydöissä jakautuen jokaisen Ruotsin hallitsijan aikaan Kustaa Vaasasta (1521—60) Adolf Fredrikin (1751—71) aikaan asti, näyttää uhraaminen jatkuneen keskeymättä 1700-luvun jälkipuoliskolle saakka.[12] Merkittävin kaikista täällä tavatuista löydöistä on kumminkin lyijystä valettu kuninkaan kuva, joka tarkoittanee P. Olavia kirveineen (kuva 112 a). Se on selvä pyhiinvaeltajain merkki. Tällaisia saivat pyhiinvaeltajat käymiltään pyhiltä paikoilta ostaa ikäänkuin kuitiksi suoritetusta pyhiinvaelluksesta. Merkki kiinnitettiin rintaan tai hattuun.[13] Merkki on valitettavasti rikkinäinen, mutta näyttää siinä kuva olleen sijoitettuna jonkinlaiseen baldakiinilaitteeseen. Sen on nähtävästi aikaisemmin Trondhjemissa pyhiinvaelluksella käynyt pyhiinvaeltaja monen vaivan ja kärsimyksen hinnalla ostettuna kalleutena uhrannut täällä P. Henrikille, jonka kuvan hän täältä voi hankkia uuden saavutuksensa merkiksi. Vastaavasta tapauksesta voidaan esimerkkinä mainita P. Birgitan pyhiinvaellusmerkki, joka on pyhiinvaeltajalle annettu Vadstenassa ja jonka tämä on puolestaan uhrannut Akaan kirkossa erääseen pyhimyskaappiin, minkä ovimaalauksissa on ollut m. m. P. Birgitan kuva (kuva 112 b). Kaapissa on merkki säilynyt meidän aikaamme saakka.[14] Että se on Vadstenasta lähtöisin, sen osoittaa aivan samanlainen merkki Ruotsista (kuva 112 c).[15]

P. Henrikin marttyyripaikan palvonta Köyliössä on mielenkiintoisimpia yksityiskohtia kansallispyhimyksemme yleiskultin historiassa. Runsaat puolitoistasataa vuotta piispa Henrikin oman ajan jälkeen kansan sitkeille muistelmille rakentuneena se on niitä piirteitä kansallispyhimyksemme kultissa, jotka aikojen mukana muodoltaan ja vihdoin sisällykseltäänkin muuttuneina ovat jatkuneet kauan varsinaisen luvallisen aikansa jälkeen.

P. Henrikin kuolinpaikkakultin ohella ansaitsee erikoista huomiota tähän verrattava, jos kohta omia erikoismuotojaan saanut pyhimyksen hautamuistokultti. Tämän keskityskohdaksi tuli Nousiainen, jossa piispan hauta oli sijainnut. Sillä ei ollut mitään tekemistä piispan haudan kanssa, joka ruumiin siirron tapahtuessa oli tyhjennetty. Tähän kohdistuva kultti oli pyhimyksen reliikkien mukana keskittynyt Turun tuomiokirkkoon. Hauta-

muistokultti oli siitä erillinen kulttiaihe, joka järjestettiin historiallisen hautapaikan lähettyville. Tässä tapauksessa se sijoitettiin 1300-luvun alulla rakennettuun Vanhan Nousiaisten pitäjänkirkkoon. Se oli kansankulttia vapaalla alttarilla, joka Nousiaisissakin sai aivan erikoisen siihen sovelletun muodon. Tästä teen selkoa seuraavassa luvussa.

XVII.

P. Henrikin hautamuistokultti Nousiaisissa.

Peringskiöld kertoo P. Eerikin haudasta Vanhassa Upsalassa, että se, ollen tavallinen multahauta, sen jälkeen kun kuninkaan luusto oli otettu pois haudasta ja sittemmin siirretty uuteen Upsalaan, jäi aluksi ilman kaikkea hoitoa, jopa niin, että sen paikkakin kirkossa ennätti unohtua. Vasta kolmisenkymmentä vuotta P. Eerikin ruumiinsiirron jälkeen kiinnitettiin hautaankin huomiota. Arkkipiispa Nikolaus Allonis toimeenpani tutkimuksen hautapaikan selvillesaamiseksi, ja kun tämä oli todettu, hän antoi merkitä paikan marmorikivellä, joka oli kooltaan 1,54 × 0,77 m ja pantiin haudan kohdalle kirkon lattiaan. V. 1302 hän myöskin antoi 40 päivän anteet kaikille, jotka parannuksentekijöinä saapuivat hartaustoimituksiin P. Eerikin alkuperäiselle haudalle. Haudanpalvonnan syyksi sanotaan täällä sitä, että erinäisiä pienempiä pyhimyksen luita oli havaittu sekaantuneen haudan multaan. Vielä v. 1470 arkkipiispa Jakob Ulfson viittaa annekirjeessään haudallakävijöille tähän seikkaan (In ipso autem sepulchro inter pulveres sacri corporis, etiam aliqua ossa parva de corpore ipsius Martyris continentur).[1]

Jos piispa Henrik oli haudattuna kivihautaan, kuten näyttää mahdolliselta, olivat hänen luunsa kirstuun-asettajaisissa helpostikin haudasta poistettavissa, joten samaa aihetta hänen varsinaisen hautansa palvontaan ei näyttäisi olleen. Siitä ei myöskään ole minkäänlaista tietoa säilynyt. Myöhemmin, P. Henrikin kultin kehittyessä, katsottiin hänen hautamuistokulttinsa asianmukaiseksi ja sopivaksi edistämään hänen pyhimysarvoaan. On luonnollista, että tämä keskittyi Nousiaisiin. Silloin kun tähän kiinnitetään huomiota, on entinen pääkirkko Nousiaisissa jo ollut rauniona. Muuttuneet olosuhteet paikkakunnalla olivat tehneet kirkon ylläpitämisen tällä paikalla paikkakunnan tarpeisiin soveltumattomaksi. Kun pyhimyksen jäännökset olivat Turussa ja alkuperäinen hauta tyhjä, oli kirkko vapaa keskittämään hänen hautamuistokulttinsa läheiseen uuteen pitäjänkirkkoon.

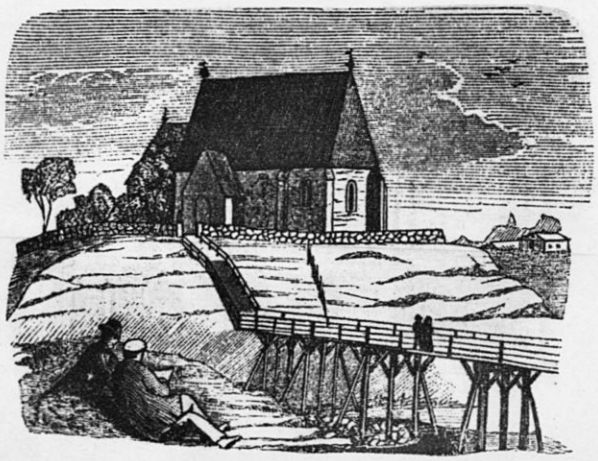

Kuva 113. Nousiaisten kirkko.

Näyttää siltä, kuin olisi tätä ajatusta pidetty silmällä jo uutta kirkkoa rakennettaessa. Joka tapauksessa on kirkon rakennuksessa silmiinpistävä sen yksityiskohtiin ulottuva pyrkimys kuvastaa P. Henrikin oman turkulaisen kirkon silloista muotoa ja yleisvaikutusta niin hyvin kuin huokeampi rakennusaine, harmaakivi, ja muutoin heikommat taloudelliset edellytykset sen sallivat. Kirkon erillinen kuori, joka tämän ajan kirkoissa muutoin ei enää tullut kysymykseen, muovailtiin ikkunoineen y. m. yksityiskohtineen Turun tuomiokirkon silloisen kuorin mukaiseksi. Turun tuomiokirkosta ovat myöskin pilarit ja profiloidut seinäpilasterit, joiden muodolle tuomiokirkon triumfikaaren pilasterit ovat olleet esikuvana, ja tuomiokirkon vaikutusta saattaa lisäksi olla kirkoissamme tähän aikaan muutoin vieras, kolmisivuinen länsipääty, jolla kenties on tavoiteltu tuomiokirkon torniosan sille antamaa yleisvaikutusta. Myöskin kirkon kulttipuolta näyttää alunpitäen erikoisesti pidetyn silmällä. Kirkosta on näet vielä jäljellä, paitsi lukuisia myöhempiä alttarikuvia, madonna Kristus-lapsineen, ylösnouseva Kristus, apostoli Jakob vanhempi ja eräs toinenkin apostoli, kaikki 1300-luvun alkupuolelta, todistamassa sen lukuisista alttareista jo kirkon alkuaikoina. Epäilemättä on P. Henrik, jolle tämä uusi kirkko alun pitäen on tullut pyhitetyksi, ollut alusta lähtien pääalttarin pyhimys, vaikka vanhempaa alttarikuvaa kuin 1400-luvulta ei hänestä ole siellä säilynyt. Vielä 1670-luvulla oli P. Henrik kirkon pääalttarilla.[2]

Vasta 1300-luvun loppupuolella on kirkossa kumminkin saatu aikaan P. Henrikille erityinen hauta-alttari. Se sanotaan piispa Johannes Petrin v. 1370 lahjoittamaksi. Tuliko alttari vielä silloinkaan paikoilleen pannuksi, on epätietoista. Samalta vuosikymmeneltä on näet säilynyt Nousiaisten kirkkoa varten annettu paavi Gregorius XI:n annekirje, josta nähdään, että kirkossa on näihin aikoihin käymässä tai ainakin suunniteltu suurenlaisia uusintatöitä. Kirjeessä, joka on päivätty 28 p. maalisk. 1377, luvataan näet kymmeneksi vuodeksi 100 päivän anteet kaikille kirkossa määrättyinä juhlina käy-

Kuva 114. P. Henrikin hauta-alttari Nousiaisten kirkossa.

ville parannuksentekijöille, jotka avustuksillaan edistävät kirkon rakentamista (ad fabricam ipsius ecclesiae manus porrigentibus adjutrices).[3] Mitä rakennustyö koski, siitä ei ole ilmoitusta jäänyt. Itse kirkosta selviää, että siinä ovat m.m. holvit tulleet uudestaan rakennetuiksi. Mahdollista on, että jo silloin on tähän uudistustyöhön valmistauduttu. Mikä on ollut syynä kirkon silloin vielä verraten uusien holvien uudistamistarpeeseen, sitä en ole pikaisilla käynneilläni kirkossa onnistunut selvittämään, mutta itse uudistamistoimenpide on selvä. Tällaisen suurtyön edessä ei näytä luultavalta, että kallisarvoista alttaria olisi menty kirkkoon sijoittamaan. Näin ollen näyttää todennäköisemmältä, että edellämainittu lahjoituksen vuosi itse asiassa tarkoittaa lahjoituksen tekoa vasta myöhemmin toteutuvaa tarkoitusta varten. Ehkäpä piispa onkin tehnyt tämän lahjoituksen kuolinvuoteellaan, joten sen toteuttaminen tästäkin syystä jäi seuraavien piispojen huollettavaksi. Tähän viittaa myöskin se seikka, että tällainen alttarilaitos, johon ainakin kiviaines on ollut hankittava ulkomailta, ei ollut käden käänteessä valmis paikoilleen pantavaksi. Hauta-alttari, joka näin ollen kenties vasta 1300-luvun lopulla kirkkoon saadaan, on umpinainen, mustasta saviliuskekivestä tehty sarkofagi, joka seisoo sokkelilla ja jonka peittää sarkofagin runkoa laajempi, tasainen, samasta kivilajista tehty pöytälevy (kuva 114). Sokkelin ylärajassa,

samoinkuin pöytälevyn alla, on yksinkertainen, aistikkaasti profiloitu lista. Sarkofagin runko on 2,30 m pitkä ja 1,05 m leveä sekä 1,05 m korkea. Pöytälevy, joka on 16,5 cm paksu, on 2,46 m pitkä ja 1,22 m leveä. Jalkalistan vastaavat mitat ovat 2,50 ja 1,265 m. Sokkelin korkeus, joka nykyään on 0,55 m lattiasta, on eri aikoina vaihdellut, sillä alttarin paikkaa on useammasti muutettu. Nykyään se on sitä varten v. 1901 kirkon eteläpuolelle rakennetussa kappelissa, joka on yhteydessä kirkon kanssa. Sitä ennen se oli kirkon keskilaivassa heti saarnastuolin kohdalla, jossa koko monumentin korkeuden mainitaan olleen 0,653 m,[4] mutta mitta käsittää vain rungon keskiosan. V. 1674 mainitsee kirkkoherra Albertus Davidis alttarin niinikään sijainneen saarnastuolin kohdalla (»under predikestolen»), jossa se oli rautaisella aitauksella ympäröity. Sen korkeuden hän mainitsee 7 $^1/_2$ korttelіksi, joka vastaa n. 1,15 m:ä. Alttarilla on siis silloin ollut n. 15 cm:n korkuinen sokkeli.[5] Mikä alttarin alkuperäinen paikka kirkossa oli, siitä ei ole tietoa säilynyt.

Kuva 115. Pöytälevy P. Henrikin hauta-alttarista.

Alttarin rakenteesta mainittakoon edelleen, että se on kauttalttaan hienoksi hakattu sekä kiilloitettu. Sen toisessa päädyssä on pieni nelikulmai-

Kuva 116. Ristiretkeläiset saapuvat Suomeen.

nen syvänne eli komero (sepulcrum) pyhäinjäännöksiä varten. Nämä sijoitettiin tällaisissa alttareissa varta vasten varattuun komeroon tavallisesti pienessä laatikossa (capsa), joka usein sisälsi myös alttarin perustamisasiakirjat, minkä jälkeen aukko suljettiin kivilaatalla (sigillum). Tällainen sulkukivi on tässäkin alttarissa varmaan aukon suulla ollut. Alttarin jalkalista on profiloinnin lisäksi koristettu reliefiin hakatuilla nelilehtisillä ruusukkeilla, joita siinä on kummallakin pitkällä sivulla 8 ja päätysivuilla 4. Myöhemmin alttari saa lisäkoristeita. 1420-luvun lopulla näet piispa Maunu Tavast varustaa alttaripöydän päällyspinnan ja rungon kaikki sivut kuvioiduilla kuparilevyillä. Samalla kun tämä toimenpide merkitsee uusien arvokkaiden taideteosten hankkimista maahamme, on se todisteena P. Henrikin kultin yhä kasvavasta noususta.

Tätä alttaria on yleisesti sanottu kenotafiksi, joka nimitys rinnastaa sen antiikin muistohautoihin. Kenotaphion-nimi tulee kreikan kenotaphos-sanasta, joka merkitsee tyhjää hautaa, ja vastaa todellakin sitä hautatyyppiä, jota sillä tarkoitettiin. Tällaisia tyhjiä hautoja rakennettiin vainajille, jotka olivat kuolleet vierailla mailla tai muutoin sellaisissa olosuhteissa, että ruumiin hautaansaanti oli mahdotonta. Laadultaan samanlaisia hautoja on Pohjoismaissakin rakennettu pakanuuden ajalla, ja erittäinkin viikinkiaikana ne tulivat tavallisiksi. Nämä haudat ovat rakenteeltaan siihen aikaan tavallisten varsinaisten hautain tapaisia, vaikka niissä ei ollut vainajan ruumista. Tällainen ei ole itse asiassa meidän hauta-alttarimme,

joka on umpinainen, lukuunottamatta reliikkisäiliötä, jommoinen muodossa tai toisessa oli jokaisessa keskiajan katolisessa alttarissa.[6] Tähän tulee lisäksi, että meidän alttariamme on kirkossa käsitelty alttarien yleiseen tapaan, puettu alttarivaatteilla, kuten edempänä saamme nähdä, ja epäilemättä myös käytetty määrättyihin alttaritoimituksiin, jotka ovat olleet yhteydessä P. Henrikin hautamuistokultin kanssa. Tähän katsoen lienee täysi oikeus nimittää laitetta alttariksi.

Kuva 117. Taistelu ristiretkeläisten ja suomalaisten välillä. Suomalaisten pakanain kastaminen.

Vanhempina aikoina oli kaikilla alttareilla enemmän tai vähemmän haudan muoto, jonka aiheutti taistelevan kirkon yleinen tapa kokoontua marttyyrien haudoille rukouksiin ja ehtoollistoimituksiin. Tästä johtuu alttarin yläosan pöydän-muoto ja nimitys (mensa). Samasta syystä sai alttarin varsinainen runko kirstun muodon ja myös tähän viittaavan nimen (arca). Varhaiskristillinen alttari olikin kokoonpanoltaan haudan ja pöydän yhtymä, sillä sen rungon muodosti kaksi syrjälleen ja rinnakkain, mutta toisistaan erilleen sijoitettua levyä, jotka yhdisti niiden päälle lappeelleen asetettu kolmas levy, pöytä. Rungon sisus oli ontto. Kun siinä oli paikka marttyyrin reliikeille, sai koko tila martyriumin tai confession nimen. Kun alttaria kohotettiin korkeammalle kirkon lattiasta ja sen sisäinen ontto tila samassa määrin nousi, oli koko laitetta tuettava kolonneilla, jotka yhdistettiin kaarilla ja muodostivat alttarin erityisen kaunistuksen. 1100-luvulla alettiin alttarista jättää sen ontto tila pois, ja sen runko tuli päistäkin umpinaiseksi. Seuraavalta vuosisadalta alkaen sijoitetaan alttari, joka siihen asti oli ollut vapaana lattialla,

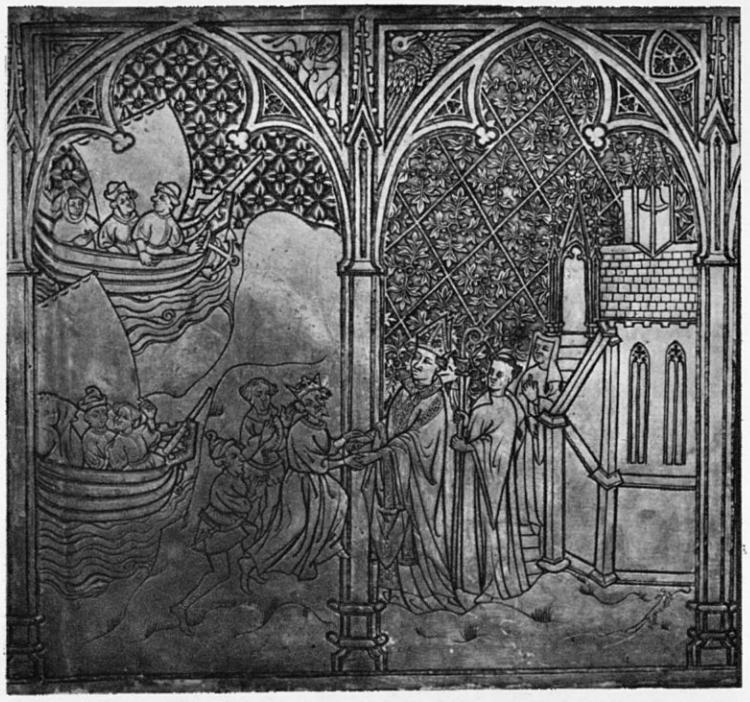

Kuva 118. Kuningas Eerik hyvästelee piispa Henrikiä palatakseen kotimaahansa.

seinää vasten, josta oli seuraus, että papin tuli alttaritoimituksissa kääntyä milloin selin alttariin, milloin selin yleisöön.[7] Mutta näistä muutoksista huolimatta säilyivät erikoistapauksissa vanhemmatkin alttarimuodot ja alttarin sijoitus uusien sijoitusten ja uusien muotojen rinnalla. Niinpä on meillä varhaiskristillinen onttorunkoinen alttarityyppi säilynyt muutamissa kirkoissamme meidän päiviimme saakka. Paraisten kirkossa on tällainen alttari tiilestä ja kuoriseinää vasten rakennettuna vieläkin jäljellä. Kemiön kirkossa tuli jokin vuosikymmen sitten samantyyppinen alttari arkkitehdin ymmärtämättömyyden vuoksi muutetuksi. Myöskin asemaan nähden säilyi vanhempi vapaa alttari. Niinpä oli cistercienssien pääalttarista nimenomaan voimassa määräys, että sen tuli olla erillään seinästä. (Majus altare a muro sejungitur ut circuiri possit.)[8] P. Henrikin hauta-alttari Nousiaisissa, joka on kehittyneempää marttyyrialttarityyppiä,[9] on esimerkki tämän aseman säilymisestä meillä. Että tällä alttarilla oli vapaa asema kirkossa, niinkuin se sitten keskiajalla muutoin sijaitsikin, se käy selville paitsi alttarin yleismuodosta, myös sen myöhemmästä kuvakoristelusta, joka edelleen valaisee tämän kansallismarttyyrimme hautaalttarin erikoislaatua.

Kuvien sijoituksesta sekä alttaripöytään että sen kaikkiin sivuihin voimme nähdä, että alttari on ollut vapaana seisova niin, että sitä on voitu joka puolelta lähestyä. Toiselta puolen edellyttää kuvalevyjen sijoitus myöskin alttarin pyhäinjäännöskomeron eteen sellaista muutosta, että komeron sulkeva

sinettikivi, joka nähtävästi ulkoni jonkin verran alttarirungon pinnasta, oli kuvalevyjen tieltä poistettava, minkä vuoksi itse kuvalaatta tällä sivulla oli jaettava kahtia ja molemmat puolet varustettava saranoilla. Kuvalevyt tulivat siis muodostamaan uuden sulkulaitteen komerolle. Sen sijaan alttarin kuvittaminen ei estänyt alttarin peittämistä vaatteilla sillä toimitettavien messujen ajaksi niinkuin ennenkin. Päinvastoin näemme, että uusiakin alttarivaatteita tämän jälkeen sille saatiin. Niinpä lahjoittivat puolisot Henrik Klaunpoika Diekn v. 1453 ja Lucia Olavintytär v. 1457 kumpikin alttarille uuden alttarivaatteen (til sancti Henrix graff i Nosis eth taekaen — eth altare klaede).[10] Mutta välillä oli alttari ilmankin verhoja, ja silloin se ikäänkuin itse kertoi kuvillaan kansalle kirkkomme suuresta marttyyrista, hänen teoistaan ja hänen aikaansaamistaan ihmeistä. Tässä suhteessa tuli alttarista todellinen kansan kuvakirja, jonka sisällyksen kerrankin nähtyään muisti, mutta jonka aina halusi nähdä uudelleen. Se teki alttarin vetovoiman varmaan entistä tehokkaammaksi ja sai liikkeelle hartaita pyhiinvaeltajia maan kaikilta ääriltä.

Kuva 119. Lalli tappaa ruotsalaisen ristisotilaan. Piispa Henrik julistaa Lallin pannaan murhan johdosta.

Haudan pöytälevy (kuva 115) esittää piispa Henrikiä koko ruumiin kuvana ja täydessä virkapuvussa seisomassa pienen, tavallisesti syntiä tai pakanuutta kuvaavan ihmisolion yläpuolella, jolle tässä tapauksessa on annettu kirves piispan murhaajan tunnukseksi. Tässä kohden kuvittaja nojautuu selvästi suomalaisen kansanrunon kertomukseen.[11] Piispan kasvojen kummallakin puolella liitelee siivekäs enkeli ja hänen jalkojensa juuressa

polvistuu rukoileva lahjoittaja, piispa Maunu Tavast, piispallisessa puvussaan ja päätä kaartavassa kirjoitusnauhassa sana commenda (puhu puolestani).

Koko tämä keskusryhmä on sijoitettu runsaasti koristeltuun goottiseen portaaliin, jolla tarkoitettaneen taivaan porttia. Portaalin attikakerroksessa nähdään Kristus seisomassa kolmitornisella parvekkeentapaisella laitoksella, toisessa kädessään maailmankuva, toinen käsi siunaavassa asennossa, ja hänen kummallakin puolellaan seisoo enkeli heiluttaen suitsutusastiata. Ulompana portaalin sivutorneissa nähdään ylinnä kaksi profeettaa tyhjine kirjoitusnauhoineen. Niiden alapuolella tornien muissa komeroissa on kolmessa ryhmässä muita taivaallisia henkilöitä: ylimpänä piispan oikealla puolella apostolit Pietari ja Paavali ja vasemmalla Andreas (ei Matteus, kuten Nervander mainitsee[12]) ja Johannes, keskikohdalla oikealla pyhät kuninkaat Eerik ja Olavi ja vasemmalla kaksi pyhää piispaa, toinen kirja kädessä, kenties Hippon piispaa ja tunnettua kirkkoisää P. Augustinusta tarkoittava, toinen Myran piispa P. Nicolaus leipiä kädessään merkkinä hänen tehokkaasta avustaan Myran kaamean nälänhädän aikana. Alinna oikealla ovat pyhät Katarina ja Margareta sekä vasemmalla kaksi huntupukuista pyhää naista, toisella kirja ja miekka kädessään, toisella ristisauva, kirja ja helminauha tunnuksina. Portaalia ympäröi kirjoitus:

O vita commendabilis,
o mors, desiderabilis,
propter qve venerabilis
hic pontifex sit similis
in gloria sanctorum.
Commenda
nos amabilis
pater et honorabilis,
martyr, regi celorum.

Sanat ovat P. Henrikin päivän juhlaohjelmasta ja vastaavat matutinatekstin kolmannen nocturnon 8:nnen lection jälkeistä responsoriota ja versusta. Ne on suomennettu s. 221.

Pöytälevyn kulmissa nähdään evankelistain vertauskuvat: Matteuksen enkeli, Markuksen leijona, Luukkaan härkä ja Johnneksen kotka.

Alttarin sivukuvissa esitetään P. Henrikin historiaa, marttyyrikuolemaa ja ihmeitä. Sarja alkaa pääkuvasta katsoen piispan oikeanpuolisen pitkän sivun alapäästä ja jatkuu vasempaan ympäri alttarin.

Ensimmäisessä kuvassa nähdään ristiretkeläiset saapumassa Suomen rannikolle, jossa suomalaiset ottavat heidät asevoimin vastaan (kuva 116). Suomalaisten pakanuutta kuvaa alaston epäjumalankuva heidän keskellään.

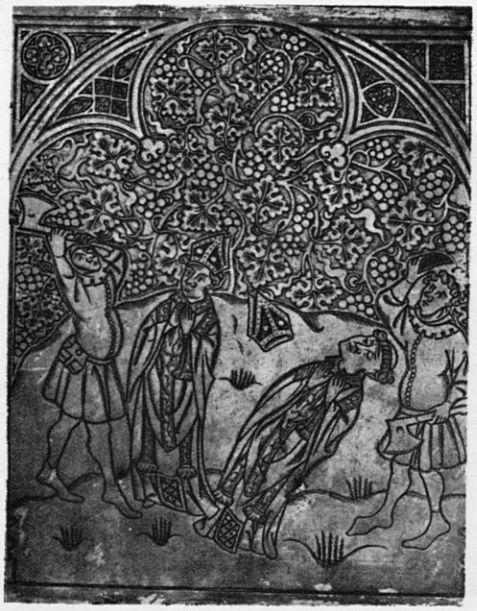

Kuva 120. Lalli surmaa piispa Henrikin.

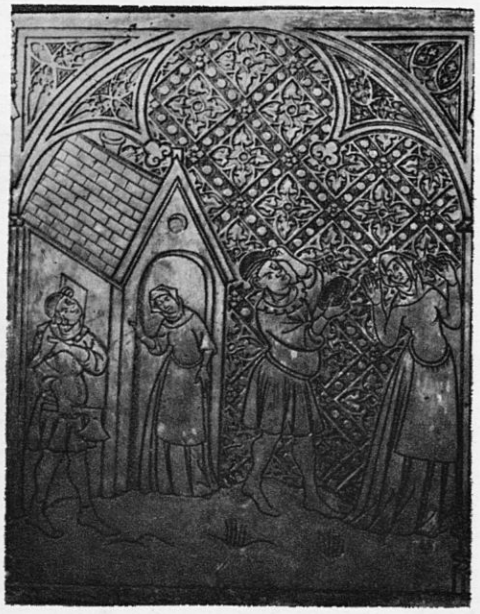

Kuva 121. Lallin kotiinpaluu.

Muutoin he ovat, niinkuin ristiretkeläisetkin, taiteilijan oman ajan puvuissa ja varustuksissa. Niinpä on suomalaisilla aseinaan m. m. tykistöä. Toisessa kuvassa (kuva 117) tapahtuu taistelu ristiretkeläisten ja suomalaisten välillä, ja etualalla piispa Henrik kastaa voitettuja suomalaisia. Piispan takana nähdään m. m. muuan naishenkilö, joka jo edellisessä kuvassa rohkeana seisoo hänen vierellään veneessä. Kolmannessa kuvassa (kuva 118) kuningas Eerik ottaa nöyränä ja melkein polvistuen, niinkuin hänen lähimmät seuralaisensakin, jäähyväiset piispa Henrikiltä lähteäkseen takaisin Ruotsiin joukkoinensa, jotka laivassa odottavat kuningasta. Piispa seisoo kirkkonsa edustalla. Hänen seurassaan on diakoni, joka kantaa piispan sauvaa, ja sama nainen, joka edellisissäkin kuvissa seuraa häntä. Kirkko on uusi ja komea. Sen kolmimurtoinen pääty muistuttaa nykyistä Nousiaisten kirkkoa (vrt. kuvaa 113). Neljännessä kuvassa taas, jonka, samoin kuin edellisenkin, pylväs jakaa kahtia, nähdään vasemmalla suomalainen Lalli taistelussa ristisotilaan kanssa metsässä tammen juurella ja oikealla piispa Henrik kahden papin seurassa kirkkonsa edustalla julistamassa Lallia pannaan sotilaan tapon johdosta (kuva 119). Päätylevyssä (pöytäkuvan päänpuolisessa päädyssä) kuvataan kahdessa ryhmässä (kuvat 120, 121) piispan marttyyrikuolemaa ja sen lähimpiä seurauksia. Lalli tappaa piispan kirveellä

Kuva 122. Piispa Henrikin hautasaattue saapuu Nousiaisten kirkolle.

ja panee hänen hiippansa omaan päähänsä. Kotiin palatessaan hän tapaa tupansa edustalla vaimonsa, joka ihmettelee miehensä outoa päähinettä ja hämmästyy kauheasti, kun mieheltä päähineen mukana lähtee tukka ja päänahka päästä (Lectio V, 1, s. 219).

Alttarin toisella pitkällä sivulla kertomus jatkuu edelleen. Tämän sivun ensimmäisessä kuvassa (kuva 122) esitetään piispa Henrikin hautasaattuetta. Neljä pappia kantaa piispavainajata paareilla kirkkoon. Edellä käy pappeja kantaen ristiä ja saattuelippuja ja jäljessä seuraa piispan hyvä hengetär surun murtamana. Kirkon edustalla on silta. Taaskin on selvästi kysymyksessä nykyinen Nousiaisten kirkko, jonka edustalla entisen Moisiossa sijainneen pääkirkon puolelta silta johtaa joen yli (vrt. kuva 113). Toisessa kuvassa nähdään piispa sarkofagillaan (kuva 123). Siinä tapahtuu ruumiin siunaus ja viimeinen voitelu. Piispaa seurannut nainen hyväilee vainajata. Tämän jälkeen siirrytään ihmeiden esitykseen. Seuraavassa kuvassa, jonka taas pylväs jakaa kahtia (kuvat 124, 125), herää kuollut lapsi henkiin, kun lapsen vanhemmat rukoilevat P. Henrikiä lapsen pelastamiseksi. P. Henrikin ihmeiden joukossa on kaksikin tällaista tapausta, toinen Kaisalan talosta Nousiaisissa,[13] toinen Vehmaalta (Lectio VI, 3 ja 4, s. 220). Neljännessä kuvassa (kuva 126) esitetään Köyliön ihmettä, jossa sokea ukko poikineen korpin opastamana löytää p. piispan katkaistun peukalon (Lectio VI, 2, s. 220).

Toisessa päädyssä, pääkuvan jalkopuolella on kaksi levyä, kuten jo on mainittu. Näistä esitetään toisessa (kuva 127) Länsigöötanmaan ihmettä (Lectio IX, 11, s. 222), joka tapahtuu Sandhemin pappilassa, kenties piispa Rodolphuksen kotiseudulla. Vasemmalla nähdään siinä Turun piispan palvelija Gudmund juomassa P. Henrikin maljaa, jolloin Sandhemin pappi hymyilee

epäillen piispa Henrikin pyhyyttä. Oikealla on epäilevä pappi sairasvuoteella tuskien valtaamana. Vasta kun hän Gudmundin läsnäollessa katuu epäilystään ja rukoilee P. Henrikin apua, pääsee hän tuskistaan. Toisessa levyssä taas (kuva 128) nähdään kokemäkeläiset pelastumassa merihädästä P. Henrikiin kohdistetun rukouksen avulla (Lectio IX, 10, s. 222).

Kuva 123. Piispa Henrikin ruumiinsiunaus.

Tämä alttarikuvitus, jonka sekä historiallinen että taidehistoriallinen arvo on kieltämättä huomattavan suuri, on syntyhistorialtaan vielä yksityiskohtaisesti selvittämätön. Metallisia hautalevyjä, joihin on kaiverrettu kuvaesityksiä, on, samoin kuin kuvitettuja kivisiä hautalaattoja, Euroopassa runsaasti säilynyt keskiajalta. Sen sijaan kuuluu hautalaitteiden tai hauta-alttarien koristelu metalliin kaiverretuilla kuvaesityksillä siinä laajuudessa kuin on laita P. Henrikin hauta-alttarissa harvinaisuuksiin. Nimenomaan puuttuu alttarimme sivukuvilta, jotka kuvaavat piispamarttyyrin elämää ja ihmeitä, vastaiseksi tunnettuja vastineita muualta.

Alttarimme pöytälevyä on E. Nervander verrannut lähinnä Roskilden piispan Nils Jepsen Ulfeldin († 1395) metalliseen hautalevyyn Tanskassa, jonka J. B. Løffler on julkaissut (v. 1885) kuvateoksessaan »Grafstenene i Roskilde Kjøbstad». Hän on osoittanut siinä suuria yhtäläisyyksiä sekä sommitteluun että suoritukseen nähden meidän pöytälevymme kanssa. Kuitenkin ovat eroavaisuudet myös silmäänpistäviä. Nämä kuvastuvat lähinnä sekä koristeellisissa että henkilöesitysten yksityiskohdissa. Niinpä on piispa Henrik meidän kuvassamme kasvojensa muodon, käsien asentonsa, pukunsa ja muiden tunnuksiensa puolesta yhtä itsenäinen luoma kuin on piispa Jepsen Roskilden kuvassa. Myöskin taivaanportin henkilöaineisto on meidän kuvassamme kokonaan toinen kuin piispa Jepsenin hautalaatassa, muita eroavaisuuksia siinäkin mainitsematta. Yhtäläisyys rajoittuu siis yleisiin sukulaisuus-

Kuva 124. Vanhemmat itkevät kuollutta lastaan Kaisalassa tai Vehmaalla.

Kuva 125. Lapsi herää henkiin P. Henrikin avulla.

piirteisiin, jotka ovat kieltämättömät.[14] Toht. M. R. James, joka Cambridge Antiquarian Societyn Tiedonantojen syyskuun numerossa 1901 julkaisee kuvitetun kertomuksen alttarimme kuvalevyistä,[15] lausuu käsityksenään, että alttarimme sivukuvat mahdollisesti olisivat syntyneet soveltamalla tähän tapaukseen tapaa kuvittaa reliikkisäiliöitä kohtauksilla pyhimyksen elämästä ja että kuvalevyt olisi valmistettu Pohjois-Saksassa tai ehkä pikemmin Flanderissa, jossa noin sata vuotta ennen meidän kuviamme lienee valmistettu Lyypekin tuomiokirkon piispanhaudan kuvalevy samoinkuin Erik Menvedin ja hänen puolisonsa Ingeborgin haudan vastaava levy Ringstedissä.[16] Omasta puolestani en saata olla huomauttamatta siitä suuresta yhtäläisyydestä, jota moniaat alttarimme sivulevyjen kuviot osoittavat erinäisten Pohjois-Saksan taideteosten kanssa. Niinpä on pystynenäinen, pulleavatsainen ja paljas- tai trikoosäärinen Lalli meidän alttarikuvastossamme sen miehen täydellinen kaksoisveli, joka Franken työpajasta Hampurista lähteneessä Uudenkirkon alttarikaapissa ruoskii P. Barbaraa.[17]

Mutta missä tahansa alttarimme kuvalevyt ovatkin saaneet lopullisen taiteellisen asunsa, näyttää varmalta, että ensimmäinen luonnos kuvitukseen on tehty Turussa. Olen jo edellisessä huomauttanut siitä, että kuva Nousiaisten

kirkosta on ollut taiteilijan käytettävänä. Tähän voidaan lisätä, että se yhtäjaksoinen kokonaisuus, joka ilmenee piispa Henrikin elämän ja ilmeitten kuvauksessa, saattaa tuskin olla ulkomaisen taiteilijan määrittelemä. Myöskin on pyhimyskuvasto pääkuvan taivaanportissa tässä ryhmittelyssä Suomen kirkon erikoispiiristä, joten täytyy edellyttää, että se on Suomesta käsin kokoonpantu. Lahjoittajan kuvan pöytälevyssä ovat useimmat tutkijat katsoneet olevan luodun hänen todellisen muotokuvansa pohjalta.[18] Myöskin itse piispa Henrikin kuva, joka toistakymmentä eri kertaa esiintyy kuvastossa eri asetelmissa ja aina määrätyn muotoisena kapeanaamaisena prelaattina, edellyttää Suomesta käsin annettua kuvaa pohjanaan. Tämä käy selville, paitsi piispamme individuaalisesta kasvojen muodosta, myöskin hänen puvustaan ja piispanmerkeistään. Niinpä näyttää piispan hiippa kuvassa olevan sama, jonka runko vielä on tuomiokirkossa jäljellä. Valitettavasti ovat hiipasta kaikki sen päälliskankaan jätteet ja nauhoitukset tulleet poistetuiksi, joten yksityiskohtaisempaan vertailuun ei ole tilaisuutta. Sen sijaan näyttää mahdolliselta, että piispan sauva kuvassa on piirretty tuomiokirkossa vielä säilyssä olevasta keskiaikaisesta piispansauvasta, joka sen jälkeen kumminkin on menettänyt hopeaisen käyräpäänsä eli kreklansa sekä hopeaisen kehystyksen ison nelikulmaisen vuorikristallin ympäriltä, joka vieläkin on jäljellä. Mutta sauvassa on yläpäässä sama ja samoin profiloitu rengasvahvike, joka nähdään kuvassakin, sekä sama kultalankakierros kuin kuvan sauvassakin sillä erotuksella vain, että alkuperäisessä sauvassa on toinenkin samanlainen kultalanka, joka kiertää sauvaa päinvastaiseen suuntaan, mutta jonka vaskenpiirtäjä, kenties säilyttääkseen sauvan yleismuodon selvempänä, on jättänyt kaivertamatta. Samasta yksinkertaistuttamissyystä on kenties jätetty pois toisetkin, alkuperäisen sauvan keskikohdalla ja alapäässä olevat aivan

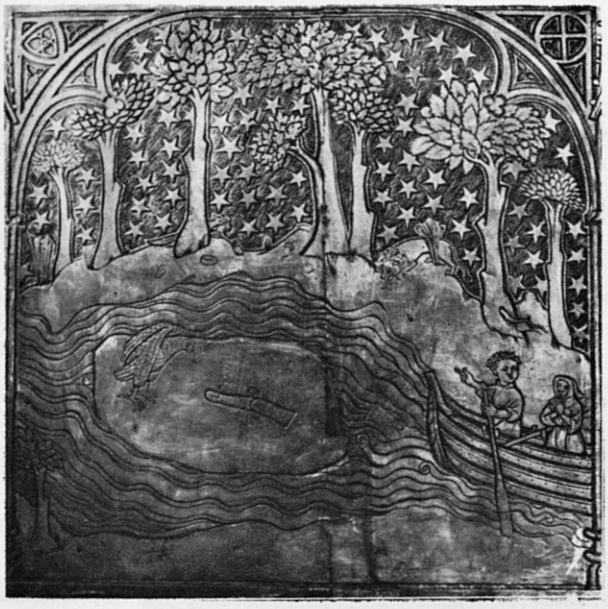

Kuva 126. Piispan peukalo löydetään Köyliön järveltä.

Kuva 127. Ihme Sandhemin pappilassa Itägöötanmaalla.

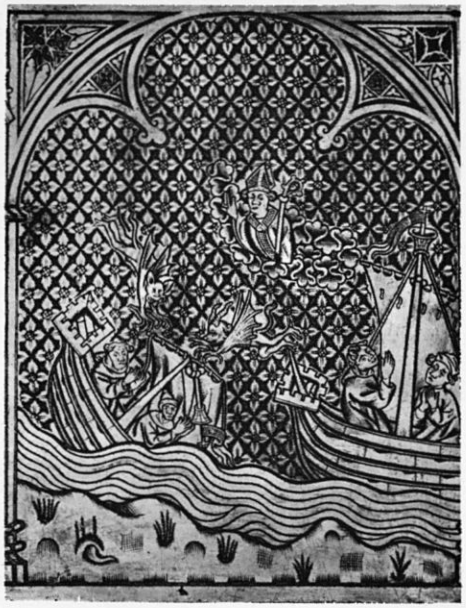

Kuva 128. Kokemäkeläiset pelastuvat merihädästä.

ylimmän kaltaiset rengasvahvikkeet (vrt. kuva 129). Tämän perusteella saattaa pitää luultavana, että piispan kaapukin on kuvaan piirretty alkuperäisen, Turun tuomiokirkossa olleen kaavun mukaan. Kuvassa esitetty kaapu on koristeltu isoilla lehtiruusukkeilla, joita kehystää neliöitä muodostava nauhaornamentti, mihin ruusuke leikkaa tilansa. Koristelu on espanjalaista islamilaisen vaikutuksen tunnuksin ja muistuttaa suuresti maurilaisia majolikalevyjä.[19] Tässä ansaitsee huomauttamista, että piispa Maunu Olavinpoika Tavast (1412—1450), joka on lahjoittanut kyseessäolevat hautaalttarin kuvalevyt, pyhiinvaellusmatkallaan etelään 1424—5 hankki myös tuomiokirkolle uuden piispankaavun, jonka ikuistaminen kuvalevyssä on voinut tulla kysymykseen.

Siihen, että pohjasommitelma hauta-arkun kuparilevykuvituksiin on tehty Suomessa, viittaa edelleen piispan murhaajan esittäminen suomalaisena talonpoikana pitkine piiluinensa, jonka suomalainen kansanruno on tällaiseksi hahmotellut. Ulkomainen vaskenpiirtäjä on siihen perehtyäkseen tarvinnut opastusta ja kuvallista ohjausta. Että kuvaston lopullinen muovailija on vapaasti käyttänyt hänelle jätettyä pohjaluonnosta, se käy ehkä parhaiten ilmi siitä, miten hän on käännellyt ja sijoitellut Nousiaisten kirkon kuvaa niinkuin tila ja sommitelma muutoin on sitä vaatinut. Tämä seikka

ei vähennä lopullisen muovailijan oman työn arvoa kuvaston luomisessa. Se vain tekee kuvaston meille sitäkin suuremman mielenkiinnon esineeksi.

Kokonaisuutena on P. Henrikin hauta-alttari Nousiaisten kirkossa ainoalaatuinen muistomerkki Pohjoismaissa, samalla kun se on todistus P. Henrikin kultin kehittämisestä ja kansanomaiseksi tekemisestä taiteellisesti arvokkain ja sisällykseltään syvää hartautta ja vakavaa tahtoa kuvastavin keinoin.

Kuva 129. Turun tuomiokirkon piispansauva keskiajalta.

XVIII.

P. Henrik Suomen kansan ja maan suojeluspyhimyksenä.

P. Henrikin kultti Turun tuomiokirkossa — kehitettynä mahdollisimman monipuoliseksi ja suurelliseksi, semminkin P. Henrikin erikoisjuhlissa, joihin paljon kansaa kerääntyi maan kaikilta ääriltä —, P. Henrikille kirkkomme yleispyhimyksen ominaisuudessa omistettu erikoiskultti maamme kaikissa kirkoissa ja vihdoin häneen kohdistunut hautamuistokultti Nousiaisissa ja kuolinpaikkakultti Köyliössä, joiden ansiollisuutta teroitettiin pyhiinvaellusten päämäärinä, olivat omiaan kehittämään ja ylläpitämään kansassa vakaumusta pyhimyksen suuresta vaikutusvallasta sekä yksityisen kansalaisen onneen että koko hiippakunnan ja maan hyvinvointiin ja menestymiseen. Kansan syville riveille oli pyhimyksen ruumiillistaminen tuomiokirkon suuressa ja pyhimysrikkaassa rakennuksessa, joka erämaan asujan silmissä mahtoi kuvastaa itse taivaan pyhine asukkaineen, erityisesti omiaan havainnollistamaan hänen korkeata ylevyyttään. Tuomiokirkon monilukuisten kiinteistöjen välityksellä, jotka eri tahoilla maata kävivät »P. Henrikin tilojen» nimellä ja joita talonpojat itse viljelivät »P. Henrikin lampuoteina»,[1] kansa tuli havainnollisesti kokemaan alamaisuuden ja riippuvaisuuden tunnetta ylhäistä päämiestään kohtaan. Kaupungeissakin oli P. Henrikin taloja, katupuoteja, aittoja, tavarasuojia (»promptuaria l. granaria sancti Henricj») y. m.,[2] joiden vuokraajien suhde tuomiokirkkoon ja sen nimikkopyhimykseen oli samanlainen. Kukaan ei ole kirjoihin vienyt köyhän kirkolle uhraamaa ropoa, mutta saamme pitää varmana, että hän sen antoi »P. Henrikille» tai uhrasi »Jumalan ja P. Henrikin kunniaksi» yhtäläisellä hartaudella kuin maatilan omistaja antoi sille talonsa tai kuningas suojelustaan tai rälssioikeuksiaan, joista on kirjoihin jäänyt merkintä.[3]

Yksityisellä kansalaisella oli oikeus valita erityiseksi suojeluspyhimykseksi minkä pyhimyksen halusi. Useimmiten sen valitsivat jo vanhemmat antaessaan lapsilleen pyhimysnimiä. Tästä ei ollut estettä kansan yleisenkin

Kuva 130. P. Henrik Suomen kirkon suojeluspyhimyksenä. Piispan kummallakin puolella polvistuneina katsojasta oikealla piispa Konrad Bitz ja vasemmalla tuomiorovasti Maunu Särkilahti. Värikuva Turun v. 1488 Lyypekissä painetusta missalesta. Maunu Särkilahden yläpuolella kirjan painajan Bartolomeus Gothan vaakuna.

suojeluspyhimyksen tunnustamiseen välittömästikin omanaan eri tilanteissa ja aina ylimpänä suojelijanaan. Kun Henrik Klaunpoika Djäkn testamentissaan v:lta 1452 kutsuu P. Henrikiä »omaksi pyhäksi suojelijakseen» (min helge patron), on siinä henkilön yksityispyhimys sama kuin kansan yleinen. Hänen puolisonsa Lucia Olavintyttären testamenteissa vuosilta 1451 ja 1455 ovat hänen suojeluspyhiään P. Henrik ja P. Birgitta (myna helga patrona S. H. o. S. B.),[4] molemmatkin hiippakunnan yleisiä suojelijoita, jos kohta jälkimmäistä lienee katsottava lähinnä testamentin tekijättären omaksi erikoispyhimykseksi. Tällaisena on varmaankin Turun linnanvouti Josef Pietarinpojalla sotilashenkilönä ollut »P. Yrjänä-ritari», jonka suojelukseen hän kirjeessään v:lta 1509 sulkee valtionhoitajankin, samoin kuin turkulaisella kauppias Hans van Eckenilla P. Anna, jos kohta hän toisissa tilaisuuksissa vetoaa P. Henrikin suojelukseenkin.[5] Tämänlaatuiset esimerkit, joita kirjallisista lähteistä voi poimia valitettavasti vain sivistyneistön elämästä, kun varsinainen rahvas kirjoitustaidottomana vain harvoin lienee tässä suhteessa huomioon otettavia tietoja itsestään jättänyt, osoittavat selvästi, että kansan jäsenet yksityiskohtaisestikin ovat käsittäneet P. Henrikin omaksi tai erityisen suojeluspyhimyksensä ohella ylimmäksi suojelijakseen.

Miten vähän kiinteäksi voidaankin arvioida kansan yhteisyys- ja kokonaisuustunnetta maassamme keskiajalla, kieltää sitä ei kokonaan voida. Sen herättäjänä ja kehittäjänä on kirkko kiinteästi keskitettyine järjestöineen katsottava tärkeäksi, minkä ohella kirkon luoman yhteisen kansallispyhimyksen merkitys siinä ei ole ollut vähäinen. Suomen hiippakunnan korkein esimies oli Turun piispa. Hänen rinnallaan oli tuomiokapituli. Hiippakunnan piispankirkko Turussa oli maan kaikkien muiden seurakuntakirkkojen emä- eli äitikirkko. Kaikki nämä kuuluivat hiippakunnan hallintoon, joka tarvitsi ja sai kaikkien seurakuntien aineellista kannatusta. Tämä kannatus, tarkoittipa se sitten kirkon ylläpitoa, sen papiston palkkaamista tai hiippakunnan yleisiä menoja, oli »P. Henrikin veroa» (beati Henrici subsidia) tai »P. Henrikin osuutta» (sancti Henricx deel) kirkollisessa verotuksessa,[6] jonka suorittamisessa jokainen kansalainen muodossa tai toisessa oli mukana. Se kokonaisuus, jota pyhimyksemme tässä tapauksessa symbolisoi, oli maan yleiskirkko, Suomen hiippakunta. Kuvallisesti tämä pyhimyksemme asema on erinomaisesti havainnollistettu siinä kuvaesityksessä, joka liittyy piispa Konrad Bitzin ja tuomiorovasti Maunu Särkilahden toimesta Lyypekissä v. 1488 painettuun Turun hiippakunnan missale-teokseen ja joka nähdään tähän jäljennettynä (kuva 130). Pyhimyksemme esiintyy siinä kaikessa arvonsamukaisessa juhlallisuudessaan kirkkomme ylikaitsijana, jonka edessä piispamme ja tuomiorovastimme polvistuvat antaessaan hiippakunnalleen ja sen kirkolle ensimmäisen, nimenomaan Suomen kirkkoa varten painetun käsikirjan, varmaan sille erinomaisen arvokkaan lahjan.

Sen kirjelmän konseptissa, jossa Turun piispa Konrad Bitz ja hänen tuomiokapitulinsa 15 p:nä lokakuuta v. 1462 uudistivat Naantalin luostarin oikeudet, sanotaan, että »meidän Turun hiippakuntamme» suojeluspyhimyksiä ovat P. Henrik ja hänen rinnallaan myös mainitun luostarin erikoispyhimykset P. Anna ja P. Birgitta, kun taas koko Ruotsin valtakunnan suojeluspyhimyksiä ovat P. Johannes Kastaja ja P. Eerik.[7] Tässä kuvastuu selvästi käsitys Suomen kirkon erityisestä kokonaisuudesta suuremmassa kokonaisuudessa, Ruotsin valtakunnan kirkossa. Tämä käsitys kirkollisesta järjestöstämme lankeaa yhteen maamme valtiollisen erikoisuudenkin kanssa, mikä ei olekaan ihme, kun ottaa huomioon, että suuret piispamme keskiajan jälkipuoliskolla olivat aktiivisesti osallisina maamme valtiollistenkin asiain johdossa ja virkansa arvovallalla edustivat maatamme kokonaisuudessaan. Kirkon yleispyhimys, P. Henrik, tulee siten koko maamme suojeluspyhimykseksi symbolisoiden sitä niin hyvin kirkollisena kuin valtiollisena erikoisuutena, rinnallaan P. Eerik, niinkuin näyttää, etupäässä silloin, kun koko valtakunnallista kokonaisuutta tahdotaan tehostaa.

Keskiaikaisista lähteistämme voidaan poimia melkoinen joukko aineistoa, joka valaisee pyhimyksemme asemaa tässäkin maan yleisen suojelijan ominaisuudessa. Tämän yhteydessä mainitsen vain muutamia tapauksia, jotka kuvastavat eri vivahteita siinä.

Kun piispa Laurentius Suurpää 8 p:nä syyskuuta v. 1504 ilmoittaa valtionhoitaja Svante Sturelle, joka oli pyytänyt Suomen kirkolta lainaa, että sillä ei ollut varoja koossa, vahvistaa hän ilmoituksensa todenperän valantapaisesti lausuen: »niin totta kuin Jumala ja P. Henrik meitä auttakoon» (Gud hielpe oss swa wiist och sancte Henric).[8] Tapaus on m. m. esimerkki siitä, että meilläkin voitiin vannoa Jumalan ja kansallispyhimyksemme nimiin,[9] niinkuin oli Ruotsissa tapana tehdä Jumalan ja P. Eerikin nimiin.

Virallisessa kirjeenvaihdossa oli varsin yleisenä tapana sulkea kirjeen saaja »Kaikkivaltiaan Jumalan ja P. Henrikin suojelukseen sekä hengen että sielun puolesta» (Idher herredöme her medh alzmechtigh Gudh oc sancte Henrich med liiff oc siäl befalendis). Näin päättää Turun tuomiokapituli kirjeensä valtionhoitajalle ($^{28}/_{12}$ 1505), Viipurin linnanpäällikkö Eerik Turenpoika Bjelke Turun piispalle ($^{27}/_{5}$ 1507, $^{28}/_{11}$ 1508 ja $^{23}/_{2}$ 1509), Rauman kaupungin pormestari ja porvarit piispa Arvid Kurjelle ($^{27}/_{2}$ 1512)[10] j.n.e., mikä osoittaa, että tämä kaunis kohteliaisuus ei ollut yksin hengellisten käyttämä. Kun Satakunnan vouti Paavali Hermanninpoika kirjeessään valtionhoitajalle ($^{24}/_{7}$ 1504) toivoo P. Henrikin ohella myös P. Eerikin suojelusta, tai piispa Laurentius kirjeessään Upsalan arkkipiispalle, valtakunnan neuvostolle y. m. ($^{3}/_{2}$ 1505) »Kaikkien pyhien Ruotsin suojelijain» suojelusta kirjeen vastaanottajille,[11] näyttää erikoisen syvä valtakunnallinen kohteliaisuus olevan kysymyksessä.

Kuva 131. Turun aurtua vv. 1495—97.

Kuva 132. Turun puoliaurtua vv. 1495—97.

P. Henrikin asema maan yleisenä, korkeimpana suojeluspyhimyksenä näyttää erityisesti kuvastuvan seuraavista tapauksista: Kun piispa Maunu Särkilahti v. 1493 pyytää Nidarosin piispalta Norjassa P. Olavin pyhäinjäännöksiä Turkuun, mainiten tämän pyhimyksen kultin yleisyydestä maassamme, ja tarjoaa niitä vastaan P. Henrikin reliikkejä, asettaa hän »meidän suojeluspyhimyksemme P. Henrikin» koko maamme erikoissuojelijana P. Olavin rinnalle, jolla Norjassa oli vastaava asema.[12] Samassa arvossa on pyhimyksemme myös maamme säätyjen kirjeessä 24 p. kesäk. 1457, jossa nämä ilmoittavat hyväksyvänsä Ruotsin kuninkaan vaalin, kun siinä P. Henrikiä kutsutaan »meidän pyhimmäksi suojeluspyhimykseksemme» (wor helgheste patron sancto Henrico).[13] Näin on edelleen laita piispa Johannes Olavinpojan kirjeessä valtionhoitajalle 12 p. maalisk. 1509, jossa piispa ilmoittaa venäläisten aikeesta hyökätä maahan ja lupaa, että »koetamme Jumalan ja P. Henrikin avulla, viimeisiä voimiamme myöten puolustaa (maata), ettei heillä millään taholla menestystä olisi» (— nästh Gudz hiälp och sancte Henricx).[14]

Niinä suuren vaaran vuosina 1490-luvun puolivälissä, jolloin venäläiset olivat suunnattomin sotavoimin hyökänneet maahamme uhaten päättää retkensä Tukholmassa, oli kaikkienkin pyhimysten apu maassamme tarpeen. Niinpä piispa Maunu Särkilahti kirjoittaa kirjeessään valtionhoitajalle 5 p. lokakuuta 1495 pyytäen tältä Ruotsin sotavoimain avustusta m. m.: »Nyt on rahvas, mies talosta, aseissa. P. Kolminaisuuden siunaus tulkoon heidän osaksensa. Neitsyt Marian hellä rukous, P. Henrik ja P. Eerik, Ruotsin suojeluspyhät, ja kaikkien Jumalan pyhimysten välitys [forskuldan] armahtakoon niitä hyviä miehiä, jotka nyt ovat lähteneet vihollista vastaan[15].» Ruotsinkin apujoukot lähtivät marraskuussa 1495 valtionhoitaja Sten Sturen johdolla Tukholmasta matkaan kansallispyhimyksensä, P. Eerikin lipun suojassa. Sillä välin maa pelastui, niinkuin tunnetaan, ikäänkuin ihmeen kautta. P. Andreaksen päivänä, 30 p:nä marraskuuta, samana päivänä, jolloin Sten Sturen apujoukko saapui Turkuun, torjuttiin venäläisten yleishyökkäys Viipuria vastaan heidän kärsiessään suunnattomia tappioita. Tämä odottamaton pelastus oli omiansa vahvistamaan uskoa pyhimysten,

tässä tapauksessa etenkin oman kansallispyhimyksemme, P. Henrikin suojeluksen tehoon.

On mahdollista, että juuri edelläkosketeltu sotatapaus aiheutti kansallispyhimyksemme P. Henrikin kohottamisen vielä muodollisestikin maan valtiaan asemaan. Ruotsissa oli Sten Sturen aikana lyöty rahaa, jonka leimoista puuttuivat kaikki valtionhoitajan henkilöllisyyteen viittaavat merkit. Rahojen kirjoituksissakin oli valtakunnan suojeluspyhimyksen nimi: S(an)c(tu)s. Ericus Rex, ikäänkuin vieläkin vallassa olevan kuninkaan. Suomessakin vaati edellä kosketeltu sota-aika ja silloin m. m. runsaasti käytetyn pestatun sotaväen palkkaaminen rahanlyönnin saattamista jälleen käyntiin. Tällöin Turussa leimatuissa yhden ja puolen aurtuan rahoissa on leimana kruunupuolella keskellä valtakunnan yleinen vaakuna, kolme kruunua kilvessä — puoliaurtuassa vain yksi kruunu — ja sen ympärillä kirjoitus: S[AN]C[TV]S HEIN[RI]CHVS E. B[-EPISCOPVS], ja vastakkaisella puolella: keskellä kruunulla varustettu A kirjain, tarkoittaen leimauspaikan nimeä [ABOA=Turku] ja sen ympärillä kirjoitus: MONETA ABOSIENS'. Puoliäyrityisissä on kirjoitus muodossa: S. HEINRICH-. E. B-MONETA-ABOENS. Rahoista, joista kuvissa 131 ja 132 nähdään näytteitä ja joiden leimaamisaika todennäköisesti on vuoden 1495 lopusta vuoden 1497 alkuun, on siis meidän kansallispyhimyksemme P. Henrik saanut P. Eerikin paikan Ruotsin vastaavassa rahassa, tullen siten antamaan rahallemme tunnusomaisemman erikoisleiman kuin mikä sillä koskaan muulloin on ollut Ruotsin vallan aikana.[16]

Suomessa ei edellämainitun ajan jälkeen varsinaisen keskiajan kuluessa enää rahaa leimattu. Kansallispyhimyksemme P. Henrik tuli siten päättämään tärkeän ajanjakson maamme historiassa sekä hengellisen että maallisen hallitsijan paikalla.

XIX.

P. Henrikin palvonta Suomen ulkopuolella.

P. Henrikin palvonnasta Suomen ulkopuolella ovat tiedot verraten niukat. V. 1899 esitti toht. K. K. Meinander siitä silloin saatavissa olleet hajanaiset ilmoitukset koottuina esitelmään, joka pidettiin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kokouksessa ($^{16}/_{2}$) ja on painettu samana vuonna aikakauslehdessä Finskt Museum (ss. 45—48). Sittemmin on erinäisiä täydentäviä tietoja asiasta ollut tavattavissa eri tahoilla. Vaikka yleiskuva pyhimyksemme kultista maamme rajojen ulkopuolella ei olekaan oleellisesti muuttunut siitä, mikä jo edellämainitusta tutkimuksesta on saatu, katson kokonaiskuvan täydentämiseksi pyhimyksemme kulttipiiristä tarpeelliseksi tässä lyhyesti kosketella tätäkin puolta pyhimyksemme historiaa.

Kun P. Henrik Ruotsissakin luetaan valtakunnan suojeluspyhien joukkoon, jopa sijoitetaan sen ensimmäisen, P. Eerikin rinnalle, on oletettavissa, että hänen palvontansa ennen muita maita on Ruotsissa ollut yleinen. Keskiajan lopulla onkin pyhimyksemme kuolinpäivä, joka siellä on sijoitettu tammikuun 19 päivän kohdalle, jokaisen hiippakunnan kalenterissa, saaden Linköpingin hiippakunnassa korkeimman juhla-arvon (totum duplex), Skaran hiippakunnassa alhaisen »simplex»- ja muissa, nimittäin Upsalan, Strengäsin ja Vesteråsin hiippakunnissa, niiden välillä olevan »duplex»-arvon.[1] Myöskin useiden luostarijärjestöjen kalentereissa on P. Henrik tullut huomioonotetuksi.

Että P. Henrik on tullut kultin esineeksi Ruotsissa hetimmiten pyhimykseksi julistamisensa jälkeen, siihen näyttää viittaavan hänen aikainen esiintymisensä sekä Ruotsin vanhoissa laeissa että liturgisessa kirjallisuudessa. Edellisissä P. Henrikin päivä mainitaan sekä Itägöötanmaan- että Uplannin laissa jo 1290-luvulla, ja samaan aikaan on hänen messunsa sikäläisten erikoismessujen (missae speciales) joukossa. Asiakirjapäiväyksissäkin hänen nimensä näkyy jo 1340-luvulla, eli vain vähäistä myöhemmin kuin Suomessa, jossa aikaisin päiväys hänen päivänsä mukaan on vuodelta 1335.[2] Kirkkotaiteessakin

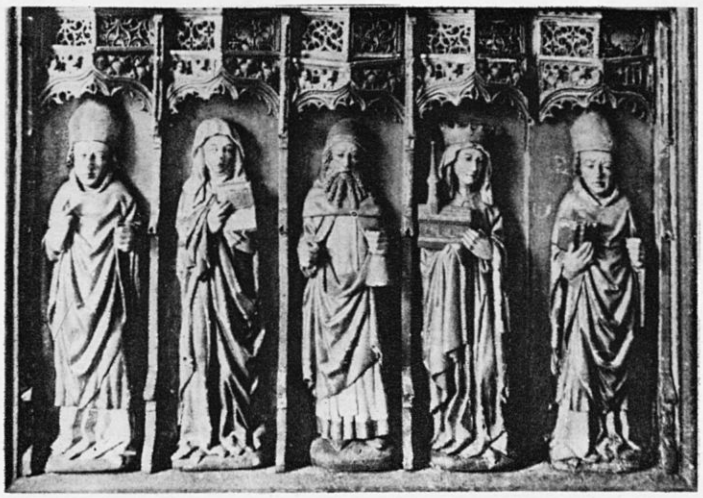

Kuva 133. Ryhmä Tukholman suurkirkon alttarikaapista. Kuvat: P. Henrik, joka sisäovien suljettuina ollessa tuli olemaan P. Eerikin vieressä, P. Birgitta, P. Antonius, P. Gertrud ja tuntematon piispa.

on hänen muistonsa otaksuttu olevan edustettu jo erään Vermlannin kirkon (Amnehärad) kalkkimaalauksissa vuodelta 1323.[3] Siinä on kuvattu piispanlegenda, jossa sauvalla varustettu piispa siunaa kahta miestä.

Monipuolisimmin on, niinkuin odottaa sopiikin, P. Henrikin kultti ollut edustettuna arkkihiippakunnan pääkirkossa Upsalassa. Siellä oli kaksikin alttaria, joissa P. Henrik oli alttaripyhimyksenä. Toinen niistä, nimeltään P. Henrikin ja P. Olavin alttari, sijaitsi Peringskiöldin mukaan pohjoisen sisäänkäytävän lähellä ja vihittiin v. 1410, jolloin P. Henrikin pyhäinjäännöksiä sijoitettiin alttariin. Toinen oli P. Eerikin alttari, joka oli omistettu myös P. Laurentiukselle, Henrikille, Botvidille ja Birgitalle, siis Ruotsin kansallisille pyhimyksille, ja joka sijaitsi P. Eerikin pyhäinjäännösarkun edessä (ante scrinium beati Erici). Tämä vihittiin v. 1472 panemalla alttariin m. m. P. Henrikin pyhäinjäännöksiä. Sitäpaitsi oli P. Henrikin pyhäinjäännöksiä sijoitettu useampaan muuhunkin alttariin Upsalan tuomiokirkossa. V. 1413 niitä pantiin P. Kolminaisuuden y. m. alttariin, V. 1414 P. Mikaelin ja P. Annan alttariin, v. 1456 P. Tuomaan alttariin ja v. 1466 kirkon pääalttariin, joka silloin alttarin korottamisen jälkeen vihittiin uudestaan. Kirkon eteläisen oven pielessä oli lisäksi P. Henrikin kuva kiveen hakattuna, kädessään »seteli», johon oli kirjoitettu sanat E. C o e l i s S a n c t u s H e n r i c u s. P. Henrikin legendaesityksiä sisältyi myöskin kirkossa olleeseen tunnettuun P. Eerikin tauluun, jonka m. m. O. A. Forsström on Peringskiöldiin nojautuen kuvannut Suomen keskiajan historiassaan.[4]

P. Henrikin alttareita oli Ruotsissa useissa kirkoissa. Tukholman Suurkirkossa oli P. Henrikin kuori ja alttari jo ennen vuotta 1423, vaikka se mainitaan vasta v. 1426.[5] Samassa kirkossa mainitaan olleen pyhimyksestämme myös

hopeainen kuva, joka painoi 285 luotia.[6] Kirkon mahtavassa alttarikaapissa, joka v. 1468 valmistui Lyypekissä mahdollisesti Bernt Notken ja Herman Roden yhteistyönä, on myös P. Henrik saanut sijansa. Hillen kirkossa Gestriklannissa on P. Henrikin kuva kalkkimaalausten joukossa. Samassa kirkossa on P. Henrik myös ollut alttarikuvana. Alttarissa, joka nyt on Ruotsin kansallismuseossa, kuvataan piispaa, samoin kuin edellämainitussa alttarissakin, ilman Lallia jalkojensa alla, mutta varustettuna nimellään S. hinrick, mikä osoittaa, että Lalli ei suinkaan aina ole P. Henrikin välttämätön tunnusmerkki. Ilman Lallia on P. Henrik kuvattu myös Västra Rydin alttarissa Uplannissa ja Salemin kirkossa Södermanlannissa. P. Eerikin ja Henrikin alttareita on edelleen ollut Knivstan kirkossa Uplannissa ja Tortunan kirkossa Vestmanlannissa. Örebrossa on eräs kirkko todennäköisesti ollut pyhitetty P. Henrikille, jonka messuja siellä vietettiin vuosittain vielä 1800-luvun alussa. Erntunan kirkossa Uplannissa vihittiin v. 1435 kappeli ja alttari, johonka pantiin m. m. P. Henrikin pyhäinjäännöksiä.[7]

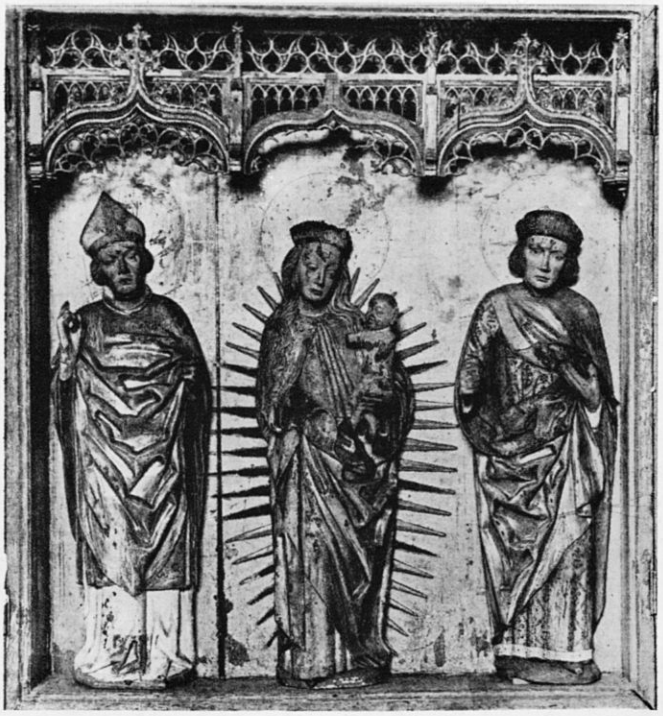

Kuva 134. P. Henrik Salemin alttarikaapista, Södermanland, Ruotsi. Parina hänellä on Neitsyt Marian vasemmalla (katsojasta oikealla) puolella P. Botvid.

Nämä poiminnat P. Henrikin kulttimuistoista Ruotsissa ovat vain hajanaisia rippeitä siitä, mitä varmaan Ruotsin kirkollakin on aikoinaan ollut P. Henrikin palvontaan kuuluvaa eri tahoilla maata.

P. Henrikin ottaminen Trondhjemin kalenteriin, jossa hänen päivällään on ollut »semiduplex»-arvo, osoittaa, että hänen kulttinsa on jossain määrin ollut voimassa Norjassakin.[8] Aikaisemmin on mainittu v. 1493 kyseessä-

olleesta reliikkien vaihdosta Trondhjemin ja Turun kesken, jonka seurauksena pyhimyksemme pyhäinjäännöksiä todennäköisesti on joutunut Norjaankin. Tämä kosketus Suomen ja Norjan kirkkojen välillä on kenties alkuisin niiltä ajoin, jolloin Maunu Särkilahti paavin v. 1465 antamalla suostumuksella sai silloin avoimen arkkidiakonin viran Trondhjemissa tarvitsematta siirtyä sinne virkaa hoitamaan.[9] Muista samanaikaisista kosketuksista mainittakoon turkulaisen munkin Matti Pentinpojan siirtyminen v. 1475 Trondhjemin luostariin.[10] Suomelle näyttää tästä olleen seurauksena norjalaisen Suniva-kultin joutuminen tänne.[11]

Tanskassa on P. Henrik ollut Lundin ja sen alaisen Odensen hiippakunnan kalentereissa, mutta puuttuu muista Lundin alaisista hiippakunnista (Aarhus, Kööpenhamina, Slesvig) samoin kuin Roskildesta.[12] Jossain määrin on hänen kulttinsa siis ollut käytännössä sielläkin.[13] Ainakin yksi P. Eerikin ja P. Henrikin alttari mainitaan täällä olleen Landskronan luostarissa, jonne sen oli lahjoittanut Tyftoftin ritari Anders. Alttari joutui sittemmin Danzigiin. Huomiota ansaitsee, että siinä, P. Henrikin kuvan sisässä, sanotaan olleen P. Henrikin pää reliikkinä, mikä merkinnee sitä, että reliikki oli pieni sirunen pääkallosta, joka oli päänmuotoiseksi laitteeksi puettu.[14] Saksassa oli P. Eerikin ja P. Henrikin alttari Danzigissa, jonka karmeliittiluostariin sen v. 1438 lahjoittivat Upsalan tuomioherra Johannes Andreae ja Tukholman porvari Kort Rogge. Alttaria näyttää seuranneen lahjoitus prebendaattia varten. Tämän ohella olivat luostariveljekset sitoutuneet pitämään alttarilla joka päivä yhden messun.[15] Muita P. Henrikin alttareita Saksasta ei tunneta. Vastainen tutkimus voinee niitä paljastaa useampia. Semminkin odottaisi niitä Lyypekin tienoilta, missä on valmistettu Ruotsiin useampia alttarikaappeja, (Tukholman Suurkirkko, Salem), joissa P. Henrikin kultti on otettu huomioon.

Huomiota ansaitsee kumminkin, että P. Henrikiä ei ole otettu yhteenkään Saksan hiippakuntakalenteriin. Tämän seikan ei tarvitse merkitä kokonaan kielteistä suhtautumista pyhimyksemme kulttiin, jos kohta se ei siellä näytä saaneen yleiskirkollista asemaa. Dresdenin kuninkaallisessa hovikirjastossa säilytetään P. Henrikin officiumin käsikirjoitusta, josta jo aikaisemmin on ollut puhe. Miten ja milloin käsikirjoitus sinne on joutunut, siitä ei vastaiseksi ole tietoa. Kulttitarkoituskaan ei liene mahdollisuuksien ulkopuolella. Muitakin esimerkkejä voidaan mainita siitä, että pyhimyksemme kultti on siellä rannikkoa syvemmälläkin ollut jossain määrin tunnettu. Johannes Molanus, joka v. 1568 (Löwenissä) julkaisi Usuardin vanhan »Martyrologium»-teoksen varustaen sen muistutuksilla (annotationibus), on teokseensa ottanut m. m. lisätiedon pyhästä Henrikistä, jonka hän sanoo saaneensa Kölnin kartusiaanimunkeilta (per patres Carthusiae Colonensis). Tieto sisältää vain, että P. Henrik oli Upsalan piispa, Englannista syntyisin,

ja että hän P. Eerikin ollessa Ruotsin kuninkaana oli mainitun hiippakunnan esimiehenä yhdessä kuninkaan kanssa tehnyt retken Suomeen käännyttämään sen kansaa sekä saanut siellä väkivaltaisesti surmansa. Tähän tietoon vedoten on englantilainen pappi John Wilson v. 1608 ilmestyneessä »The English Martyrologe»-teoksessaan kertonut pyhimyksestämme seikkaperäisemmin, mutta hämmentäen asioita ja varsinkin paikannimiä. Niinpä on P. Henrik, Suomen apostoli ja marttyyri, hänellä »Opslon» piispa, jolla ilmeisesti tarkoitetaan Turkua (= Åbo). Hänen hautansa paikka on niinikään Opslo = Turku, jossa hänen ruumiinsa säilytettiin »Lutherin aikoihin asti, jolloin hänen jäännöksensä häväistiin, hajoitettiin tuhkaksi ja heitettiin ilmaan».[16]

Katsoen siihen, että piispa Henrik oli Englannista syntyisin, odottaisi hänen palvontansa sielläkin saaneen jalansijaa, semminkin kun häntä ei ole tämän maan martyriologioissa unohdettu. Toht. M. R. James, joka siellä v. 1901 julkaisi P. Henrikin hauta-alttarin kuparipiirrokset,[17] ilmoittaa samassa yhteydessä tehneensä tutkimuksia myös pyhimyksen syntymäpaikan ja suvun selville saamiseksi löytämättä kumminkaan mitään lähdettä näiden seikkojen valaisemiseksi. Sen sijaan hän mainitsee William Worcesterilaisen noin v. 1478 kirjoittamassaan teoksessa »Itinerarium, sive liber memorabilium» antaman ilmoituksen, että Yarmouthin karmeliittiluostarissa (Englannin itärannalla, Lontoosta koilliseen) on ollut P. Henrikille omistettu kappeli, jossa on m. m. erityisessä taulussa ollut latinankielinen muistokirjoitus P. Henrikistä. Muistokirjoitus on sisältänyt vain tiedon siitä, että P. Henrik oli syntyisin Englannista, että hän oli Upsalan piispana P. Eerikin ollessa kuninkaana Ruotsissa, että hän oli kuollut 14 (pro 20) p:nä tammikuuta ja haudattuna Turun kaupungissa Suomessa. Mielenkiintoinen on joka tapauksessa tieto, että Yarmouthin karmeliittiluostarissa on ollut P. Henrikille omistettu kappeli, mikä suoranaisesti todistaa P. Henrikin kultin olleen Englannissakin tunnetun ja käytännössä.

Myöhemmin on piispa Jaakko Gummerus tiedustellut P. Henrikin muistoja Englannissa tapaamatta hänkään niihin merkittävämpiä lisiä.[18]

Tämän ohella on syytä mainita muuan ulkomaalainen kuvaesitys P. Henrikin legendasta. Teoksessaan Iconographie Gottes und der Heiligen[19] antaa J. E. Wessely pyhimyksestämme sen tiedon, että häntä taiteessa kuvataan marttyyriutensa mukaan murhatuksi miekalla (mit dem Schwerte getödtet). Tässä kohdin viitataan Joh. Bap. Cavalleriin teokseen Ecclesiae Anglicanae trophea j. n. e., joka v. 1584 ilmestyi painosta Roomassa. Teoksessa, jota piispa Gummerus on aikaisemmin selostanut,[20] kuvataan 36:ssa vaskipiirrostaulussa englantilaissyntyisten marttyyrien kuolinkohtauksia. Kuvat on piirtänyt italialainen taidemaalari Nicolaus Circinianus (Circignano) n. s. Collegium Anglicumia varten Roomassa, tyylistään ja erinäisistä marttyyritapauksistakin

päättäen, 1500-luvulla. Kuvattujen marttyyrikohtaloiden joukossa ovat myös Pohjoismaissa toimineita englantilaisia hengenmiehiä koskevat. Vexiön P. Sigfridiä, jonka legendaan liittyvät hänen kolmen sisarenpoikansa marttyyriudet, kuvataan taulussa 13, ja taulussa 24 saavat P. Eskilin ja P. Henrikin marttyyriusesitykset sijansa. Kuviin liittyvissä allekirjoituksissa annetaan esitetyistä marttyyreista selityksiä, jotka kumminkin ovat kovin virheelliset. Niinpä sanotaan P. Eskiliä Lundin piispaksi, vaikka ilmeisesti tarkoitetaan Tunan (sittemmin Eskilstuna) piispaa Eskiliä, joka tunnetuilla uhrijuhlilla Stengnäsissä (n. v. 1080) legendan mukaan sai surmansa kivittämällä, niinkuin kuvassa onkin esitetty.[21] Lundin arkkipiispa Eskil kuoli sen sijaan rauhallisesti v. 1181 Clairvaux'ssa. Vaikka puheenalaiset kuvat ovat, niinkuin toht. Meinander on huomauttanut, mitättömän barokkimaalarin tuotteita ja kuviin liittyvät kirjoitukset virheellisiä, ansaitsevat ne kumminkin itse legendaesityksiinsä nähden huomiotamme.

Valokuvan mukaan, josta olen kiitollinen prof. Tancred Boreniukselle, jäljennän tähän taulun 24, jonka etualalla olevat P. Henrik- ja P. Eskil-esitykset ansaitsevat mielenkiintoa. Alinna nähdään siinä P. Henrik polvillaan kumarassa ja hänen takanaan murhaaja sotilasmaisessa puvussa hankkiutumassa katkaisemaan piispan kaulaa pistinmiekallaan. Tämän ryhmän oikealla puolella Eskil-piispa polvistuu rukousasentoon ja kolme henkilöä heittää häntä kivillä. Tausta kuuluu kolmanteen esitykseen, joka allekirjoituksessa selitetään. Henkilöiden puvut ja ryhmien asennelmat ovat taiteilijan luonnehtimat, mutta itse marttyyrikuolemat ovat ainakin Eskil-piispaan, samoinkuin P. Sigfridiin nähden legendan mukaiset. Jo tämä seikka saattaa olettamaan, että näin voi olla laita P. Henrikinkin marttyyrikuoleman. Tässä kohden ansaitsee huomauttamista, että kirkollinen legendamme ei ole antanut mitään tietoa siitä, miten ja minkälaisella aseella piispa Henrikin murha on tapahtunut. Marttyyrien tavallinen surma-ase oli miekka, ellei legenda tai traditio ollut nimenomaan toisenlaisesta aseesta muistoa jättänyt. On näin ollen oletettavissa, että piispan kuolinkohtausta esitettäessä on mainitun kirkollisen legendan pohjalta ilman muuta johduttu ajattelemaan piispan kaulan katkaisemista miekalla, ellei sen ohella jo legendaa kokoonpantaessa olisi ollut suusanallista täydentävää traditiota asiasta olemassa. Samoin on ase voinut luoda kantajansa sotilasmaisesti varustetuksi henkilöksi.

Vanhempi historiallinen kirjallisuutemme edellyttää kumminkin tämänluontoisen täydentävän tradition olemassaoloa. Öhrnhjelm, Messenius, Peringskiöld, Peldan y. m. ovat aivan yksimielisesti kertoneet piispa Henrikin murhaamisesta miekalla ja murhaajasta ylhäissukuisena miekan kantajana.[22] Niinpä on esim. Gabriel Peldanin asiasta kertoessaan käyttämä sanamuoto: — Lalli, jalosukuinen pakana — — — surmasi jumalanmiehen miekalla

(Lalli — — — ethnicus n o b i l i s — — — virum Dei f e r r o trucidavit), edellä kosketeltua kuvaesitystäkin täysin vastaava. Edempänä tulee puheeksi kuvaesitys, joka on säilynyt meillä jo 1300-luvulta ja jonka pohjana ilmeisesti on sama vanha traditio. Kysymys on vain siitä, miten on selitettävissä, että tämä vanha traditio, joka jo 1400-luvulla tulee sen kotimaassa korvatuksi toisen muodon saaneella traditiolla, on voinut joutua Roomassa toimineen taiteilijan käytettäväksi 1500-luvulla. Ei ole otaksuttavissa, että se olisi sielläkin suusanallisena säilynyt; eikä kuva osoita myöskään muutoin minkäänlaista merkkiä siitä, että se olisi saanut henkilökohtaista vaikutusta Pohjoismaista käsin. Vanhaa kirjallista lähdettä, jossa tämä olisi esitetty, emme tunne, mikä tietysti ei todista sitä, että sellaista ei olisi voinut olla olemassa. Pikemmin on kumminkin edellytettävissä, ellei kuva ole kokonaan tekijänsä fantisoima, että tekijällä on ollut lähteenään kuvallinen esitys pyhimyksemme marttyyrikuolemasta. Miten tahansa, kuvan yhdenmukaisuus vanhan tradition kanssa on joka tapauksessa mielenkiintoinen, olipa se sitten vaikka sattumoisin saavutettu.

Kuva 135. P. Henrikin ja P. Sigfridin marttyyrikuolemat italialaisen Circignanon maalauksen mukaan 1580-luvulta.

P. Henrikin ikonografia, joka käsittäisi kaiken siihen kuuluvan aineiston niin hyvin kotimaasta kuin ulkomailta, on toistaiseksi vielä aikaansaamatta. Kun tämä kerran tulee laadituksi, voi se kuva, joka nyt tunnetun aineiston pohjalta voidaan saada pyhimyksemme kultin levinneisyy-

destä ulkopuolella maamme rajojen, tulla täyteläisemmäksi. Siihen voivat lisävalaistusta antaa myös vastedes tehtävät arkistotutkimukset. Nyt saamme tyytyä vain toteamaan, että kansallispyhimyksemme on tullut kultissakin huomioon otetuksi ensisijassa Ruotsissa, mutta jossain määrin myös muissa Pohjoismaissa, eikä ole ollut tuntematon Saksassa enemmän kuin Englannissakaan.

III

P. HENRIK PYHÄINJÄÄNNÖSKULTIN ESINEENÄ JA TURUN TUOMIOKIRKON PYHÄINJÄÄNNÖS-KULTTI

XX.

Pyhäinjäännöslöytö Turun tuomiokirkosta.

Kevättalvella v. 1924, tuomiokirkon sakariston ollessa perinpohjaisen uudistuksen alaisena, tavattiin eräästä sen monista seinäkomeroista pieni kokoelma pyhäinjäännösluita, jotka kiinnittivät erityistä huomiota puoleensa osaksi sen vuoksi, että ne näyttivät yhteenkuuluvilta, osaksi sen vuoksi, että näyttivät joutuneen komeroonsa vasta keskiaikaa myöhemmällä ajalla. Kokoelma sisälsi ihmispääkallon, josta puuttui alaleuka, ja kaksi olkavarren luuta, kaikki erikseen verhottuina vaatteisiin, olkavarren luut samasta kankaasta leikattuihin tai reväistyihin vaateliuskoihin. Kuten jo aikaisemminkin on mainittu, oli säännöllisesti tapana pukea pyhäinjäännökset vaatteisiin, joten löydetyt luut tunnettiin jo tästä käsittelystään pyhäinjäännöksiksi.[1] Tätä löytöä koskevista löytösuhteista mainittakoon vain pääkohdat.

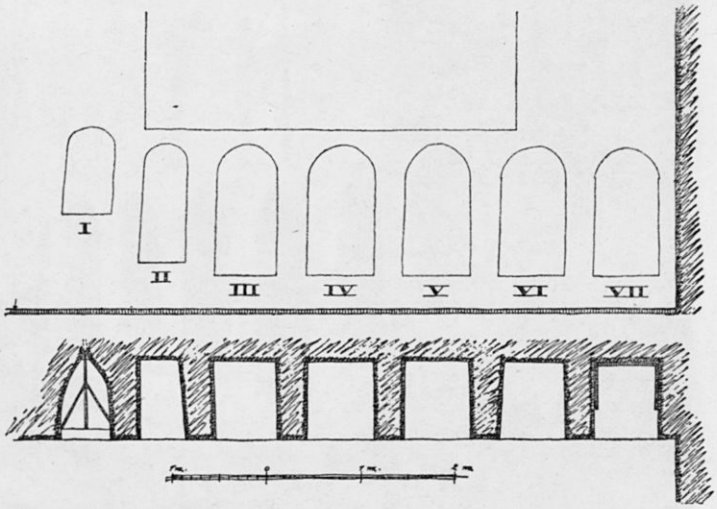

Kuva 136. Turun tuomiokirkon sakariston läntinen seinä komeroineen. I piscina, II—VII säilytyskaappeja, VII pyhäinjäännösten löytöpaikka.

Turun tuomiokirkon sakaristo, joka 1400-luvun alussa oli saanut nykyisen laajuutensa, oli jo keskiajalta lähtien ja 1800-luvulle saakka

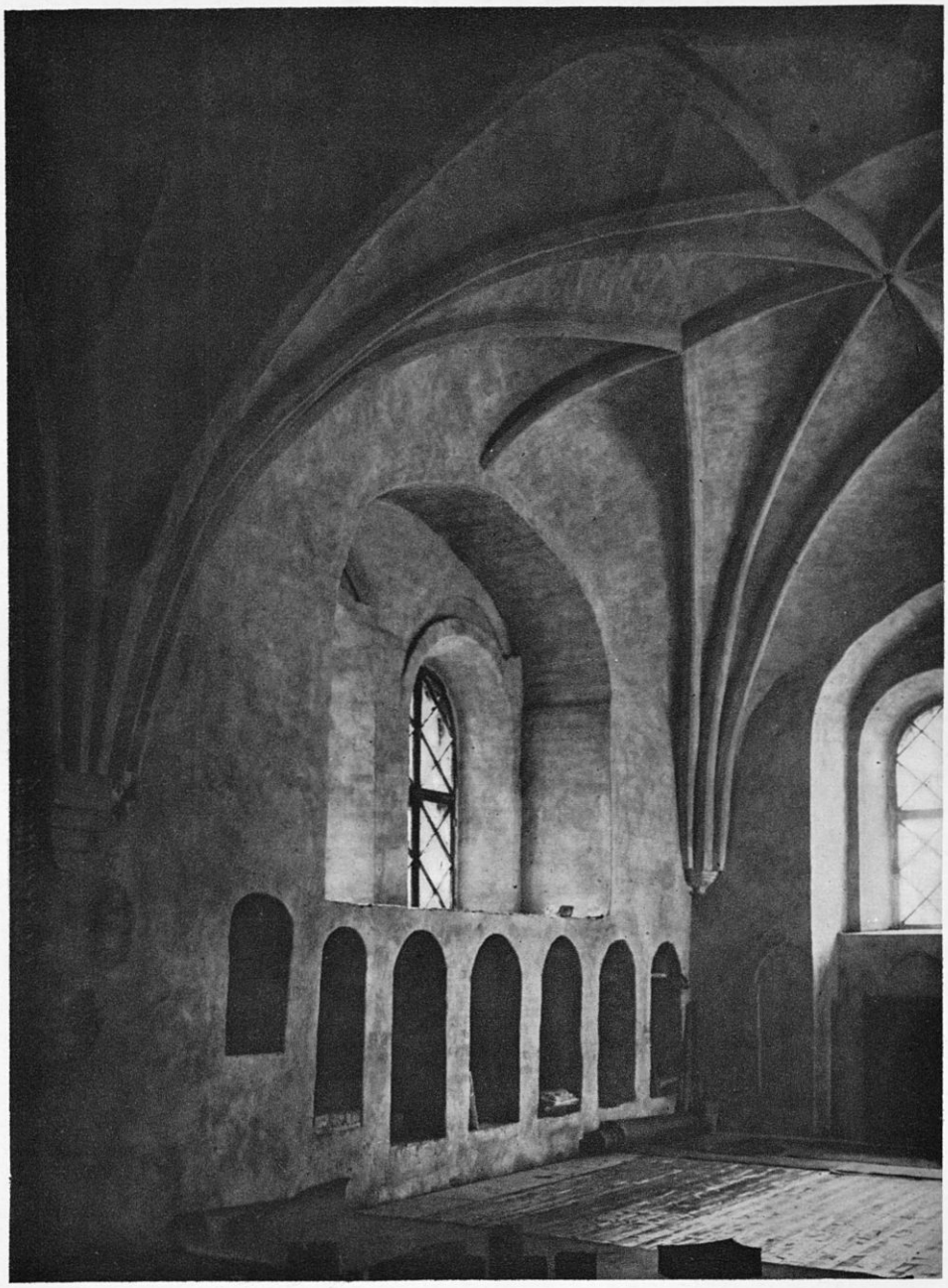

Kuva 137. Turun tuomiokirkon sakariston länsiseinän pohjoispuoli komeroiden uusimisen jälkeen. Etäisin komero nurkassa sisälsi pyhäinjäännökset.

jaettu kivisellä väliseinällä kahtia, itäiseen puoliskoon, jota tuomiokirkon asiakirjoissa nimitetään »sisemmäksi sakaristoksi», ja läntiseen puoliskoon. Kumpaisessakin puolessa on ulkoseiniin rakennettu vieri viereen seinänsisäisiä komeroita. Idänpuolisessa osassa ne ovat isoja, puoliympyränmuotoisesti kaareutuvia, n. 1,15 m korkeita, 1,75 m leveitä ja 0,85 m syviä, ja ovat olleet varustettu tammesta tehdyillä koristeellisilla kaapeilla, joista yksi vielä on jäljellä. Länsipuolessa sakaristoa ovat vastaavat kaapit olleet korkeampia ja kapeampia, 0,73—0,75 m:n levyisiä ja saman verran syviä sekä n. 1,85 m:n korkuisia. Näissä on ollut kiinteä lautaseinäinen sisustus, johon on kuulunut myös hyllylautoja, sekä tammiset ovet, joista on tavattu ainoastaan osia. Kummassakin sakariston puolessa on näiden lisäksi yksi pienempi ja muita korkeammalla oleva komero järjestetty vedenkaatoaltaaksi eli n. s. piscinaksi, jonka pohjana on syvennykselle ja vesiurille hakattu kalkkikivilaatta, mistä vesijohto jatkuu rakennuksen perustuksiin (kuva 136).[2]

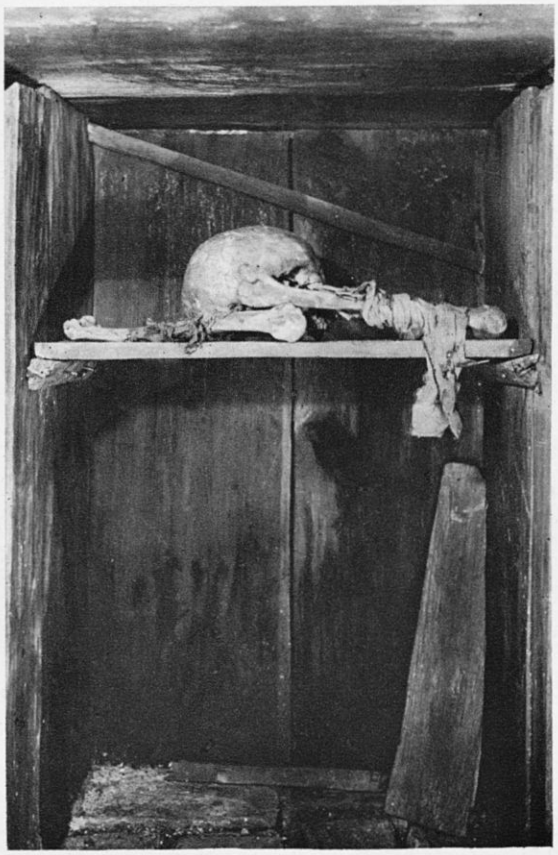

Kuva 138. Sakariston komero VII aukaistuna ja puhdistettuna. Pyhäinjäännösluut hyllylle takaisin nostettuina.

Uudella ajalla on ainoastaan läntistä sakariston puolta käytetty varsinaisena sakaristona. Siinä oli oma saarnastuolinsa, joka rakennettiin vv. 1616—17, oma piispantuolinsa ja omat penkkinsä, jotka mainitaan esim. v. 1665, sekä kokouspöytänsä, joka mainitaan vv. 1654 ja 1688.[3] Itäosaa taas käytettiin kirkollisten inventaarien ja muun kaluston säilytyspaikkana, minkä ohella siinä aika ajoin säilytettiin myös ruumiita, kunnes niiden hautaamiseen oltiin valmiita.[4] Tämän vuoksi aukaistiin tähän osaan sakaristoa myös ulko-ovi, jonka varhaisin maininta on v:lta 1627.[5]

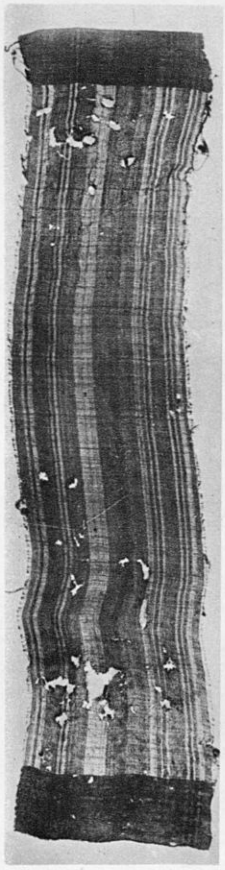

Kuva 139. Silkkivaate, joka oli olkavarrenluun B ympäri käärittynä.

1600-luvulla toimitettiin sakaristossa erinäisiä muutoksia, jotka aiheuttivat m. m. useimpien seinäkomeroiden särkemisen ja umpeenmuuraamisen. Länsiosassa sakaristoa uusittiin läntinen ikkuna, jonka aikaisemmin jotenkin tasainen penkki alennettiin enemmän alaspäin laskevaksi. Tällöin ikkunan alla olevain komeroiden holvit särjettiin ja itse komerot muurattiin kokonaan umpeen. Pohjoisten ikkunain alainen seinä sakariston kummassakin osassa ohennettiin melkein komeroiden pohjaan saakka, jolloin komeroista ainoastaan pohjimmainen seinämys jäi jäljelle. Itäosassa sakaristoa tehtiin seinänsisäinen porras vieväksi sakariston toiseen kerrokseen, jossa muuan huone sisustettiin säilytyshuoneeksi y. m. tarkoitukseen. Tämä porras tuli leikkaamaan itäosan vanhan ikkunan, joka oli sen eteläisen holvin kohdalla, minkä vuoksi uusi ikkuna aukaistiin itäseinään pohjoisen holvin kohdalle. Näiden muutosten toimeenpanossa, joihin tuli lisäksi aikaisemmin mainittu uuden ulko-oven aukaiseminen, tulivat useimmat komerot hävitetyiksi tai muutetuiksi, niin että niiden peräosa oli täytettävä umpimuurilla. Yksi ainoa pyörökaarikomero jäi koskematta ja sai pitää kaappinsa, joka on säilynyt meidän päiviimme asti. Kiinnimuurattuihin komeroihin jääneistä esineistä ovat myöhäisimmät ajalleen määrättävissä olevat, nim. rahat, v:lta 1627. Kyseenalaiset muutokset on siis toimitettu tämän vuoden jälkeen. V. 1677 uusitaan samoja ikkunoita jo uudestaan.[6] Muutokset ovat siis tapahtuneet mainittujen vuosien välillä. Kun tuomiokirkon tilit vuosilta 1637—53 ovat hukassa, ei muutosten toimeenpanoaika ole tarkemmin määrättävissä. Kun jo v. 1636 näkyy ostetun isompi määrä kalkkia Liivinmaalta ja tiiliäkin lähes 10,000, näyttää siltä, että työ on suoritettu lähinnä sitä seuraavina vuosina.

Tämän jälkeen jäivät avoimiksi vielä molemmat piscina-komerot, itäosan ainoa koskematon kaappikomero ja länsiosan säilytyskomeroista länsiseinän pohjoisin, joka on nyt kyseessäolevan pyhäinjäännöslöydön piilopaikka (n:o VII kuvassa 136 ja etäisin kuvassa 137). Nämäkin tulivat vihdoin kiinnimuuratuiksi. V:n 1810 inventaarissa mainitaan sakariston »kaikkien komerojen» — tarkoitetaan tietysti kaikkia niitä, jotka silloin vielä olivat avoinna — tulleen kiinnimuuratuiksi luutnantti Stenstamin toimesta. Tämä lienee tapahtunut v. 1806.[7] Tätä aikaisemmin on löytömme sisältänyt komero

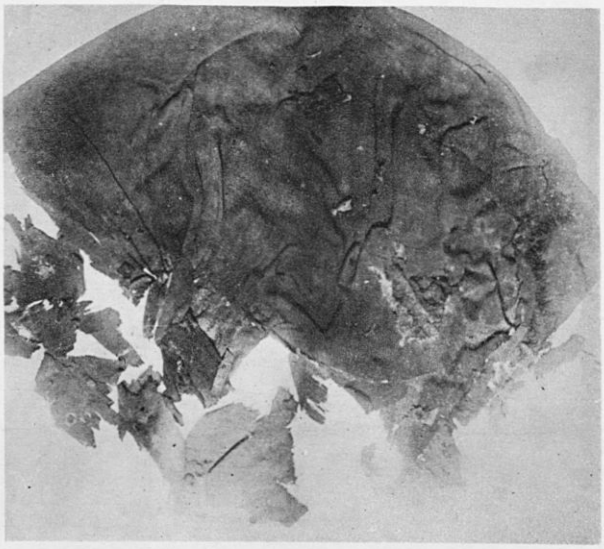

Kuva 140. Pääkallon alempi silkkivaate, väriltään vihreä.

ollut suljettuna vankalla tammiovellaan, joka, niinkuin monista merkeistä vielä voitiin todeta, oli lujasti naulattuna kiinni komeron sisälautoihin. Komeroa kiinni muurattaessa on näet sen ovi tullut aukimurrettaessa rikotuksi, jolloin palanen ovilautaa on jäänyt komeroon. Sen toisessa sivussa oli vielä ruostunut naulantynkä kohdalla, joka laudan ollessa oven sivulautana hyvin sopi erääksi oven kiinninaulaamiskohdaksi. Aukimurretun oven keralla ovat myöskin komeron sisälaudoituksen ulommaiset laudat irtautuneet ja olivat komeroa avattaessa poissa. Komeron pitkäaikaisesta kiinniolosta jo ennen sen umpeenmuuraamista todistaa edelleen se, että hyllyjen pienanaulat olivat komeron kiinni jouduttua sen ummehtuneessa ilmassa ruostuneet niin pahoin, että hyllylaudat olivat pudonneet alas, joten pyhäinjäännösluutkin olivat vierähtäneet komeron pohjalle, missä ne olivat, niinkuin hyllylaudatkin, saaneet päälleen komeroa kiinni muuraavan muurarin tuoretta laastia.

Komero, jonka sisus nähdään kuvassa 138, oli muurattu kiinni ainoastaan puolen tiilen seinällä, joten sen sisus oli ontto. Sitä aukaistaessa v. 1924 tuoksahti komerosta esiin vahva pyhänsavun tuoksu, jonka aiheuttajina saattoivat olla ainoastaan sieltä tavatut reliikit vaatteineen. Tämäkin osoittaa komeron pitkäaikaista yhtäjaksoista ummessa-oloa, jonka katkeaminen 1800-luvun alulla komeron tammiovea vaihdettaessa tiilimuuriin on ollut niin lyhytaikaista, että mainittu tuoksu ei ollut ennättänyt sillä välin reliikeistä haihtua. Tämä näyttäisi viittaavan siihen, että pyhäinjäännökset ennen komeroon joutumistaankin ovat olleet umpi-ilmaisessa paikassa ja että komero heti niiden jouduttua sinne on tullut pysyvästi suljetuksi.

Tehdäkseni selkoa tarkemmin itse löydöstä merkitsen löytöön kuuluvat luut seuraavasti: A = pienempi olkavarrenluu, B = isompi olkavarrenluu ja C = kallokoppa.

Kuva 141. Pääkallon päällimmäinen silkkivaate, viininpunaista kangasta. Silmäaukon reunusnauha.

Kuten jo aikaisemmin on mainittu, olivat luut löydettäessä komeron pohjalla kasassa osittain ylemmän hyllylaudan päällä, joka alas pudotessaan oli jäänyt vinoon asentoon. Alinna oli luu A, joka oli komeron tiilipohjalla laastinpalasten ja muun rojun seassa. Osittain tämän, osittain ylemmän hyllylaudan päällä oli luu B edellisen kanssa vinosti ristissä. Viimeksimainitun päällä taas oli luu C niin, että päälaki oli ylöspäin. Hyllyltä pudotessaan olivat kallon vaateverhot pudonneet sen ympärille kasaan niin, että kallon laki oli kokonaan paljaana. Kun vaatteet ovat alunperin olleet kallon ympäri ommellut yhtenäiseksi kokonaisuudeksi, ne eivät olisi tällä tavoin voineet laskea kalloa lävitseen, ellei niitä olisi jo ennen tänne sijoittamista rikottu ja uudestaan miten kuten kiedottu kallon ympäri. Kun kallon vaateriekaleet olivat siten tulleet peittämään myös A- ja B-luita, ei ollut mahdollista poistaa luita paikaltaan muulla tavoin kuin ottamalla koko luusto varovasti alustalle, josta niiden selvittely myöhemmin toimitettiin. Tällöin tehtiin seuraavat havainnot:

Sekä A- että B-luu on ollut kiedottuna n. 57 cm:n pituiseen ja 12 cm:n levyiseen vaatekaistaleeseen limittäin siten, että luu kokonaisuudessaan on tullut vaatteella peitetyksi. Näistä on B-luun vaate paremmin säilynyt, ja siitä näkee, että kaistaleen kumpikin pää on kankaan luontainen reunus ja että kaistale on vain reväisty kankaasta palttamatta siten syntyneitä pitkiä

reunoja. Kangas on neliniitisesti kudottua silkkiä ja väriltään nyt kellanvihreänharmaata (kuva 139). A-luun kangas oli niin pahoin mädäntynyttä, että siitä voitiin saada talteen vain hajanaisia palasia, mutta kudonnaltaan ja väriltään se on ollut samaa kangasta kuin B-luun kaistalekin. Mikä on kankaan alkuperäinen väri ollut, on nyt vaikea ratkaista.

Pääkallon vaateverhoja selvitettäessä havaittiin niiden olevan rikkinäisiä jäännöksiä kolmesta pääkallon ympäri erikseen neulotusta umpinaisesta vaatetuksesta. Alimpana luuta vastaan on ollut karkeasta valkoisesta liinasta tehty vaatetus, joka on muodostettu siten, että kallo kokonaisuudessaan on kiedottu mainittuun vaatteeseen ja vaate harsittu reunoistaan kiinni. Tämän päälle on kääritty vihreä silkkivaate kireästi pääkallon ympärille kääntämällä huolellisesti laskoskohdat, minkä jälkeen kangas on samanvärisellä langalla harsittu kiinni, joten siitä on tullut täysin umpinainen kallon mukainen ja kireä pussi kallon ympärille. Päällimmäiseksi on vielä käärityn viininpunainen silkkivaate yhtä kireälle kuin edelliset ja ommeltu kiinni samoin kuin edelliset, jolloin ylempää vaatetta ommeltaessa neula on toisinaan käynyt alemman vaatteenkin läpi, joten ne olivat kaikki toisissaan kiinni. Päällimmäinen kangas ei kumminkaan ole ollut täysin umpinainen. Siihen on nimittäin jätetty aukko silmäin ja nenäluun kohdalle. Aukon reunat on varustettu päällyskankaan värisellä nauhalla, jonka ympäri on kääritty kultalankaa. Molemmat päällyskankaat on kudottu verraten paksusta langasta, neliniitisesti, ja ne ovat olleet ilman mitään koristelua.

Kuva 142. Katkelma pyhäinjäännös(?)-pussin suusta. Nahkaa, johon liittyy kiinnityspaula.

Kaikki edellä kuvaillut pääkallon vaatteet on joskus selvästi revitty rikki, minkä jälkeen ne ovat komerossa pahasti mädäntyneet. Päällimmäinen vaate on pahimmin revitty takaraivon puolelta ja sen alla oleva vihreä vaate naaman puolelta. Tästä syystä ei ole ollut selvitettävissä, onko alemmassakin kankaassa ollut samanlainen aukko silmien kohdalla kuin päällimmäisessä kankaassa. Alimmasta liinavaatteesta oli enää vain kaistaleita jäljellä. Samalla kun kuvaan tähän vaatteet siinä tilassa missä ne nyt ovat (kuvat 140 ja 141), viittaan kuviin 178 ja 179, joissa nähdään vielä koossa oleva aivan samoin valmistettu pääkallon puku kuin löytöön kuuluva on ollut eheänä.

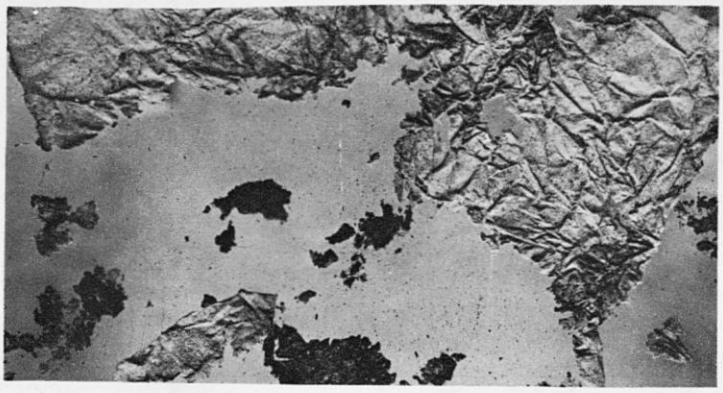

Kuva 143. Kaistaleita pyhäinjäännösten yhteydessä olleesta paperista.

Edellä kuvattuja vaateriepuja selviteltäessä tavattiin niiden joukosta myös kahdelle liepeelle leikattu nahkapalanen, jonka pituus on n. 10 cm ja liepeiden väli n. 5 cm (kuva 142). Nahkapalasen suippoon kärkeen on kiinnitetty kolmesta säikeestä kiertämällä tehty paula, jota on jäljellä vain n. 12,5 cm:n pituinen palanen. Paulanauhan paksuus on n. 4 mm. Näyttää siltä, että laite on jonkinlaisen pussinsuun side. Pyhäinjäännösten yhteydessä löydettynä sen saattaa otaksua olevan jonkinlaisen pyhäinjäännössäiliön jäännös. Sen yhteenkuuluvaisuus edelläkuvattujen pyhäinjäännösten kanssa on mahdollinen, vaikk'ei lähemmin osoitettavissa.

Edelleen tavattiin pyhäinjäännösluiden yhteydessä B-luuhun tarttunut myttyyn rutistunut paperipalanen, joka auki kehitettynä osoittautui osaksi isommasta paperista. Siitä oli suurin osa kokonaan mädäntynyt. Sen pieniä sirpaleita tavattiin myös pääkallon alapuolisista onkaloista. B- ja C-luut olivat nim. juuri tämän paperin kohdalla joutuneet päällekkäin, mikä seikka on ollut omiaan edistämään paperin mätänemistä. Koossa pysynyt osa paperista on kaistale arkin reunaa, jossa ei mitään kirjoituksen jälkiä ole voitu huomata. Paperi on hiukan ruskeahkon väristä, ja siinä näkyvät selvästi pitkin ja poikin päin paperia käyvät, lävitse katsoen vaaleammilta näyttävät tekoraidat. Pituusraitojen väliä on 22 mm. Huomiota ansaitsee, että samanlaista paperia on tuomiokirkon tili- y. m. kirjoissa 1600-luvun jälkipuoliskolta

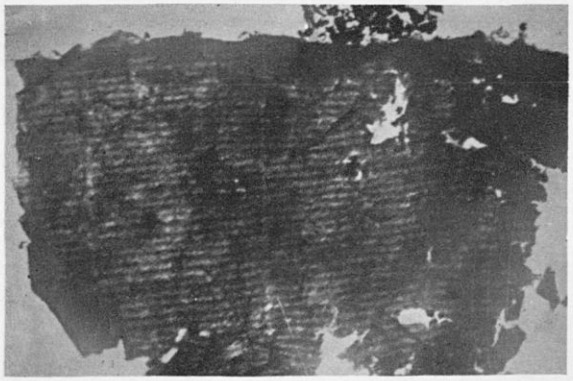

Kuva 144. Sama paperi lävitse katsottuna, jolloin havaitaan sen tekoraidat.

lähtien. Paperin esiintyminen pyhäinjäännösten yhteydessä tekee mahdolliseksi, että pyhäinjäännöksiä on piiloon seurannut kirjallinen ilmoitus siitä, mitä pyhimystä pyhäinjäännökset ovat edustaneet. On senvuoksi suuresti valitettavaa, että komeroa kiinni muurattaessa 1800-luvun alulla, jolloin paperi luultavasti on ollut paremmin säilynyt, Turussa ei ole ollut ketään, joka olisi seurannut muurarin työtä ja saanut paperia ja koko löytöä huomioonsa, pelastaakseen siten sen kenties sisältämän kirjallisen ilmoituksen reliikkien pyhimysomistajasta jälkimaailman tietoon. Ilmeisesti Turussa tähän aikaan ei enää ollut muistoa siitä, mikä salaisuus tuomiokirkon sakariston kiinninaulatussa komerossa piili.

Edempänä saan tilaisuuden vielä palata tähän kysymykseen. Sillä välin annan antropologiselle asiantuntijalle löydön selvittelyssä puheenvuoron.

XXI.

Pyhäinjäännösten anatomis-antropologinen tutkimus.

Kirj. prof. Yrjö Kajava.

Edellisessä luvussa esitetty pyhäinjäännöslöytö käsittää seuraavat luut:
1) ihmisen oikeanpuolisen olkaluun (A),
2) ihmisen oikeanpuolisen olkaluun (B),
3) epätäydellisen ihmisenkallon, joka on kolmessa osassa, nim. a) jotenkin täydellinen aivokoppa, b) yläleuan luut ja c) pieni erillinen palanen yläleuan luuta vasemman silmäkuopan alta.

Olkaluut.

Oikean olkaluun A (kuvat 145, 146 ja 147 A) yläpäästä on isoja paloja murtunut: osa olkaluun päätä (caput humeri) ja koko tuberculum majus ovat poissa, tuberculum minuksesta on niinikään iso pala poissa. Tuberculum majuksen kohdalla olevan murtuman pohjasta lähtee n. 3 mm:n laajuinen reikä, joka olkaluun pään kautta kulkien avautuu tuberculum minuksen kohdalla olevaan murtumalla syntyneeseen kuoppaan. Myös nivelpinnasta on sieltä täältä pinnallisia kerroksia murtunut pois. Luuvarsi on hyvin säilynyt. Koukistajalisäkkeen (epicondylus medialiksen) pinnasta on luukudos hieman murtunut, samoin olkaluun telan (trochlea humerin) reunasta ja värttinänastan (capitulum humeri) pinnasta. Olkaluun yläpään nivelpinnassa on n. 1 cm:n pituinen keinotekoinen uurre, jossa luun pintakerros on murtunut ja painunut alla olevaan luuhohkaan. Uurre on aivan suora, ja sen pohjassa näkyy terävän reunan painama merkki. Sanotun uurteen suunta on edestä ja sisäsivulta ulos ja taaksepäin kulkeva. Tarkastettaessa lähemmin tätä uurretta voidaan todeta, että se on varsin äskettäin syntynyt, todennäköisesti luun kolahtaessa jotakin kovaa esinettä vas-

ten. Muuten luu on ehyt, väriltään kellanvaalea.

Luun pinnanmuodostuksista mainittakoon, että hartialihaksen ryhmy (tuberositas deltoidea) on heikko, mutta selvä, samoin pienen ja ison olkakyhmyn särmä (crista tuberculi minoris ja crista tuberculi majoris). Olkaluun alapäässä oleva margo lateralis on jotenkin vahva, rosopintainen. Myös epicondylus medialis on ollut verraten vahvasti kehittynyt, margo medialis on heikompi. Fossa coronoidea selvä, kohtalaisen iso, fossa radialis tuskin huomattava, fossa olecrani jotenkin iso.

Kuva 145. Kaksi pyhäinjäännöslöytöön liittyvää olkaluuta A ja B sekä eräs vahva suomalaisen miehen olkaluu C. Kaikki oikeanpuolisia ja katsottuina edestä.

Oikea olkaluu B (kuvat 145, 146 ja 147 B) on edellistä kaikin puolin isompi ja väriltään huomattavasti tummempi, vaalean kellanruskea, sekä suhteellisesti paremmin säilynyt kuin edellinen. Caput humerin takapinnasta on jotenkin laajalta alueelta luun pintakerrosta poissa, samoin on ohut pintakerros monesta kohdasta sekä luuvarresta että luun alapäästä hävinnyt. — Epicondylus medialiksen takapinnasta on leikkaamalla poistettu palanen (kuva 148). Täten syntyneen pitkänsoikean leikkauspinnan koko on 22 × 13 mm. Leikkauspinta osoittaa, että leikkaus on suoritettu ennenkuin luu on käynyt varsin hauraaksi, todennäköisesti luun tuoreena ollessa ja kahdella leikkauksella, siten, että ensimmäinen leikkaus on tehty ensin niin syvälle luuhun, että leikkaava ase on pysähtynyt jonkin matkaa kuljettuaan luun sisään, ja vasta toinen leikkaus on irroittanut luun pinnasta palasen. Leikkaus on kulkenut ylhäältä ja takaa alas ja eteenpäin. Koko muu leikkauspinta on sileä, paitsi ala-etuosaa, jossa luu on leikatessa lopuksi murtunut. Sen jälkeen kun sanottu leikkaus on tehty, ei luu ole tältä

Kuva 146. Olkaluut A, B ja C kuvattuina takaa.

Kuva 147. Olkaluut A, B ja C kuvattuina sisäsivuilta.

kohdalta enää mädäntynyt, koska leikkauspinta — jossa kuitenkin on paljastunut luun varsinaista pintaa harvempi sienimäinen luukudos — on vielä täysin sileä (kuva 148).

Lihasten kiinnityskohdat ovat yleensä selvät, joskaan eivät erityisen vahvat. Tuberositas deltoidea on vahvempi kuin edellisessä olkaluussa, jotavastoin margo medialis humeri on edellisen olkaluun vastaavaa reunaa huomattavasti heikompi. Fossa coronoidea on heikko, samoin fossa radialis; fossa olecrani on sitävastoin syvempi ja vahvempi kuin edellisessä luussa.

Kuva 148. Olkaluun B alapää: 1 takaa, 2 sisäsivulta päin katsottuna. Huomaa koukistajalisäkkeen (epicondylus medialiksen) kärjessä oleva leikkauspinta.

Edellä lyhyesti kuvatuista olkaluista olen ottanut seuraavat mitat:

Taulukko 1. Turun Tuomiokirkosta löydettyjen olkaluitten mittoja.

	Olkaluu A cm	Olkaluu B cm
Olkaluun suurin pituus	31,3	32,7
» koko pituus	31,5	33,0
Ylemmän luunpään leveys	—	5,0
Alemman » »	6,4	6,1
Luuvarren suurin läpileikkaus	2,1	2,4
» pienin lävistäjä	1,7	1,8
» » ympärysmitta	6,4	7,0
Niveltelan leveys	(3,7)	4,3
Capitulum humeri n leveys	—	1,6
Niveltelan syvyys	—	2,7
Fossa olecranin leveys	2,8	2,8
» » syvyys	1,4	1,3

Voidaksemme verrata olkaluun paksuus- ja samalla myös vahvuussuhteita olen mitannut 20 suomalaista * oikeanpuolista olkaluuta sekä laskenut niistä, samoinkuin nyt tutkittavana olevista olkaluistakin, sekä luuvarren poikkileikkauksen vertausluvun että olkaluun pituuden ja paksuuden välisen vertausluvun. Tulokset esitetään seuraavassa taulukossa.

Taulukko 2. Kahdenkymmenen suomalaisen olkaluun mittoja verrattuina Turun tuomiokirkosta löydettyjen olkaluitten mittoihin.

Luun suurin pituus cm	Luuvarren suurin lävistäjä cm	Luuvarren pienin lävistäjä cm	Luuvarren poikkileikkauksen vertausluku	Pituuden ja luuvarren pienimmän lävistäjän välinen vertausluku	Luuvarren pienin ympärys cm	Pituuden ja paksuuden välinen vertausluku
27,6	2,2	1,5	68,18	5,36	5,7	20,7
31,4	2,1	1,8	85,71	5,81	6,1	19,4
30,2	2,4	1,7	70,83	5,67	6,9	22,8
35,3	2,6	2,0	76,92	5,71	7,5	21,2
35,7	2,4	1,9	79,17	5,28	7,0	19,6
31,6	2,3	1,8	78,26	5,63	6,4	20,3
33,6	1,9	1,6	84,21	4,71	5,8	17,3
34,5	2,5	1,9	77,00	5,43	7,0	20,3
32,0	2,5	1,8	68,00	5,63	7,0	21,9
27,9	2,2	1,6	72,73	5,71	6,0	21,5
32,1	2,2	1,9	86,36	5,94	6,8	21,2
34,0	2,6	2,1	80,77	6,18	7,4	21,8
34,7	2,6	1,8	69,23	6,92	7,1	20,5
31,6	2,4	2,1	87,50	6,56	6,8	21,5
31,0	2,2	2,0	90,91	6,45	6,4	20,6
30,7	2,7	1,7	62,96	5,48	6,8	22,2
31,3	2,4	1,8	79,17	5,81	6,9	21,7
28,1	2,1	1,6	76,19	5,71	5,9	21,0
32,8	2,6	2,0	76,92	6,06	7,0	21,3
36,1	2,3	2,0	86,96	5,54	6,7	18,6
31,3	2,1	1,7	80,95	5,43	6,6	21,1
32,7	2,4	1,8	75,00	5,50	7,0	21,4

Kuten näkyy, eivät tutkittavina olevat olkaluut tässä suhteessa sanottavasti eroa muista tutkituista olkaluista. Etenkin olkaluun luuvarren poikki-

* Nämä luvut ovat peräisin yliopiston anatomisen laitoksen kokoelmista ja ovat valmistetut siitä ruumismateriaalista, joka laitokselle saadaan. Ne edustavat pääasiallisesti ruumiillisen työn tekijöitä.

leikkauksen vertausluku, jonka perusteella arvostellaan, missä määrin olkaluun luuvarsi on läpileikkauksessaan litteä tai pyöreä, mahtuu hyvin niiden rajaarvojen sisälle, joissa nyt kysymyksessä oleva vertausluku normaalisesti liikkuu. Se osoittaa, että olkaluu A on poikkileikkauksessa pyöreämpi, olkaluu B taas hieman litistyneempi. Sama on asianlaita myös pituuden ja paksuuden väliseen vertauslukuun nähden. — Pituuden ja luuvarren pienimmän lävistäjän välinen suhdeluku näyttää kuitenkin osoittavan, että tutkittavana olevat olkaluut eivät ole erikoisen vahvarakenteisia. Niiden vertausluvut 5,43 ja 5,50 ovat siksi alhaiset, että vertailuun käyttämissäni olkaluissa, jotka eivät ole millään tavalla valittuja, on ainoastaan neljä tai viisi sellaista, joiden vastaava vertausluku on joko yhtä alhainen tai alhaisempi, samalla kun muilla 15:llä (tai 16:lla) tämä vertausluku on isompi. Jos laskemme kaikkien vertailuun käytettyjen olkaluiden vastaavain vertauslukujen keskiarvon, saamme luvun 5,78, joka on tutkittavanamme olevain olkaluiden vertauslukua huomattavasti isompi.

Olkaluun perusteella on luonnollisesti mahdoton suuremmalla tarkkuudella määrätä kysymyksessä olevan henkilön pituutta, mutta jonkinlainen likimääräinen arviointi on sen avulla kuitenkin mahdollinen. Olkaluun koko pituus (otettuna siten kuin *Martin* on esittänyt käsikirjassaan s. 907 n:o 3), joka vastaa olkavarren pituutta, on saksalaisella miehellä tasaluvuin 19 % henkilön koko pituudesta (*Martin*, s. 298). Laskiessamme tämän mukaan henkilön pituuden meidän tapauksissamme saamme sen henkilön pituudeksi, jonka olkaluu on edellä merkitty kirjaimella A, 165,7 cm, samalla kun kirjaimella B merkityn henkilön pituudeksi tulisi 173,7 cm. Vastaava % on badenilaisilla ja Puolan juutalaisilla 19,8, jota arvoa käyttämällä nyt kysymyksessä olevat henkilöt olisivat 159,1 cm ja 166,7 cm pitkät. Saadakseni jonkinlaisen vertauskohdan kotimaasta olen valitsematta ottanut täällä mitatusta hämäläisaineistostani 50 tapausta, joiden olkavarren mitta oli 31—32 cm, ja laskenut näiden mittaamalla saadun pituuden keskiarvon. Tällöin tulin arvoon 167,7 cm. Samalla tavalla olen laskenut henkilöpituuden keskiarvon 50:stä mitatusta tapauksesta, joiden olkavarren pituus oli 32,5—33,5 cm, ja saanut keskiarvoksi 171,4 cm. *Martinin* julkaiseman taulukon (1914, s. 950) mukaan vastaisi olkaluu A 163,4 cm:n ja olkaluu B 166,6 cm:n pituista henkilöä. Laskemalla *Personin* (1898) monimutkaisemman menetelmän mukaan (kaavasta 70,641 + 2,894 × olkaluun mitta) henkilöpituudet saadaan olkaluuta A vastaamaan pituus 162,2 cm ja olkaluuta B pituus 165,3 cm. Edelläesitettyjen laskujen mukaan vastaisi siis lyhyempi tutkittavana oleva olkaluu (A) henkilöä, jonka pituus on 159,1 ja 167,7 cm:n välillä, samalla kun isompi olkaluu (B) vastaisi 166,7—173,7 cm:n pituista henkilömittaa. Jos vielä laskemme keskiarvon kullakin edellämainitulla tavalla

saadusta tuloksesta, saamme tapauksen A-henkilön mitaksi 163,6 cm, ja B-henkilön mitaksi 168,5 cm.

Kysymystä siitä, kumpi edelläkuvatuista olkaluista kuuluu tutkittavana olevaan kalloon, tai kuuluuko kumpikaan, on tietysti mahdoton täysin varmasti ratkaista. Todennäköistä kuitenkin on, että pitempi olkaluu (B) ja tutkittavana oleva kallo ovat kuuluneet samalle henkilölle. Laskiessamme henkilömitan tämän olkaluun perusteella tulemme jotenkin samaan tulokseen kuin laskiessamme sen kallon perusteella. Sitäpaitsi vastaa olkaluu B värinsäkin puolesta kalloa paremmin kuin olkaluu A.

Pääkallo.

Kuten jo mainittiin, olivat pääkallosta jäljellä 1) jotenkin täydellisesti säilynyt aivokopan luusto (neurocranium), 2) yläleuan luut ja 3) pienehkö palanen vasemmanpuolisen yläleuanluun silmäkuoppaan rajoittuvasta osasta. Näistä oli viimeksimainittu osa irtaantunut aivan vast'ikään (todennäköisesti kalloa poistettaessa seinäkolosta), koskapa murtumispinta oli aivan terävä, joten tämän pienen luupalan voi asettaa suorastaan entiseen kohtaansa ja liimata siihen kiinni. Yläleuanluut sitävastoin olivat olleet pitemmän ajan irrallaan muun kallon yhteydestä, koskapa suuri osa niitä muuhun kalloon liittävistä luista on mädäntynyt. Erikoisesti on mainittava, että kummankinpuoliset poskiluut (ossa zygomatica) puuttuvat kokonaan. Nämä suhteellisen isot ja kiinteäkudoksiset luut ovat tuskin voineet mätänemällä niin täysin hävitä, että niistä ei olisi jäljellä mitään, samalla kun monet muut hennommat kallon luut ovat säilyneet. Varmaa on, että nämä luut puuttuivat kallosta jo silloin, kun se asetettiin viimeiseen säilytyspaikkaansa tuomiokirkon seinään, ja sangen todennäköistä on, että ne eivät ole suorastaan mätänemällä, vaan jotenkin väkivaltaisesti tulleet poistetuiksi kallosta. Sama seikka koskee myöskin hampaita. Kallosta puuttuvat kaikki hampaat. Kuten myöhemmin tulemme näkemään, on suuri osa niistä pudonnut pois vasta kuoleman jälkeen.

Kaikki edellämainitut kallon osat ovat epäilemättä peräisin samasta kallosta, johon ne melko helposti voidaan liiman ja plastiliinin avulla liittää alkuperäisiin paikkoihinsa (kuva 149). Täten paikatusta kallosta puuttuvat kummankinpuoliset poskiluut (ossa zygomatica) ja oikeanpuolinen poskikaari (arcus zygomaticus) kokonaan, samalla kun vasemmanpuolisesta on ohimoluun poskilisäke (processus zygomaticus ossis temporalis) jäljellä. Nenäluun tyvi on jäljellä, kärkiosa murtunut poikki. Molempain suulaenluiden (ossa palatina) yläosat puuttuvat, niinikään puuttuvat kyynelluut (ossa lacrimalia), oikean poskiluun processus frontalis sekä nenäontelon kuorikot ja väliseinä

sekä suurin osa seulaluuta (os ethmoidale) samoinkuin osia kitaluusta (os sphenoidale).

Aivokopan luiden luukudoksen rakennepiirteet ovat melko hyvin säilyneet. Sen ulkopinta on kaikkialla ehyt, joskin hieman pehmeä,* väriltään paikoin tummanruskean harmaa. Siellä täällä — etenkin kallon alapinnalla — on värisävy hieman punertava, tiilen väriin vivahtava. Paikoin on kallossa vaaleampia pilkkuja (esim. kuv. 151, 152), jotka olivat kallon pintaan kiinnittyneen muurauslaastipalasten alla, toisin paikoin on kallossa vihertäviä pilkkuja, ja näidenkin kohdalla näkyi kallon pinnalla jonkinlaista karkeata jauhoista ainetta. Vasemmalla takana on kallon pinnan väri vaaleampi kuin muualla. mikä osoittaa, että mätäneminen on kallon eri osissa tapahtunut jossain määrin erilaisten olosuhteitten vallitessa. Oikean lakimukuran (tuber parietale) kohdalla näkyy kallon pinnalla matalia uurteita, jotka ovat syntyneet jonkin kovan esineen raapaisusta. Nämä uurteet kulkevat kahteen toisiaan jotenkin kohtisuorasti leikkaavaan suuntaan ja ovat syntyneet varsin myöhäisellä ajalla luunpinnan jo ollessa pehmeän.

Kuva 149. Pyhimyksen kallo sen jälkeen kun naaman luut on liitetty plastiliinilla aivokopan luihin.

Kalloa tarkastellessamme voimme sen varhaisemmista vaiheista tehdä seuraavat johtopäätökset: Ennenkuin kallo on joutunut viimeiseen säilytyspaikkaansa kirkon seinäkomeroon, on se jo ollut huomattavasti koloutunut ja särkynyt. Siitä on silloin jo puuttunut kummatkin poskiluut — jotka eivät ole voineet yksinomaan mätänemällä hävitä — ja alaleuanluu. Sen yläleuanluut ovat niinikään todennäköisesti olleet irrallaan muun kallon yhteydestä, ja kaikki yläleuanluissa

* Luunpinnan pehmeys ilmeni m.m. siinä, että kun kallosta piirustettiin kraniogrammeja, piirsi diagrafin puikko sen pintaan matalan uurteen, joka näkyy valokuvassakin (kuva 149).

kuollessa vielä kiinni olleet hampaat ovat olleet irroitetut tai pudonneet pois.

Tutkiessani kalloa muuten olen tullut seuraaviin tuloksiin. Lihasten kiinnityskohdat esiintyvät takaraivoluussa jotenkin vahvoina ja selvästi esiinpistävinä rosopintaisina kenttinä, joita rajoittavat harjanteet (lineae nuchae) ovat myös hyvin selvät. Ohimon seuduissa sitävastoin ovat ohimoviivat (lineae temporales) heikonpuoleiset. Aivokopan muoto on jotenkin säännöllisen munamainen, levein kohta lakimukurain seudussa. Kallon tyyppi ei ole kuitenkaan puhdas ovoidinen, vaan mieluummin brisoidityyppiin vivahtava. Eteenpäin kapenee aivokoppa huomattavasti. Takana pistää takaraivoluun suomu erityisenä pullistumana vähän esille. Otsamukurat (tubera frontalia) ovat tuskin huomattavat, jotavastoin lakimukurat (tubera parietalia) ovat selvät, joskaan eivät varsin voimakkaat. Kulmakaarten (arcus superciliares) sisäpäät ovat lievästi paksuntuneet ja selvästi ulkonevat. Otsa on suhteellisen matala ja kapea sekä viettävä. Kallo on hieman epämukainen: katsottaessa ylhäältäpäin näyttää aivokopan oikea takaosa suuremmalta ja ulkonevammalta kuin vasen, ja katsottuna altapäin näyttää sen vasen puoli pullistuneemmalta kuin oikea. Epämukaisuus näkyy myös hyvin kalloa takaapäin tarkastettaessa (vrt. kuvia 151 ja 152).

Kallosta olen ottanut seuraavat mitat:

Kallon suurin pituus	192	Vaakasuora ympärysmitta	532
Glabello-inion-pituus	178	Korva-aukkojen välinen kaari	317
Glabello-lambda »	176	Keskiviivakaari	373
Kallonpohjan mitta	104	Otsaluun keskiviivakaari	122
Ison niska-aukon pituus	38	Päälaenluun »	110
» » leveys	36	Takaraivoluun »	130
Kallon suurin leveys	140	Otsaluun jänteen pituus	112
Otsan pienin leveys	94	Päälaenluun » »	114
» suurin »	116	Takaraivoluun » »	104
Korva-aukkojen välinen leveys	121	Hammaskaaren pituus	55,2
Takaraivon suurin leveys	122	Hammaskaaren leveys	60,5
Kartiolisäkkeitten välinen leveys	103	Pään korvakorkeus	109
Basion-bregma-korkeus	125	Korva-bregma-korkeus	122

Sitäpaitsi olen mitannut aivo-ontelon tilavuuden, jonka arvoksi olen saanut 1450 cm^3. — Edellämainittujen mittojen perusteella olen laskenut seuraavat vertausluvut:

Kallon vertausluku	72,92	Pituus-korvakorkeus-vertausluku	63,54
Pituus-korkeus-vertausluku	65,10	Poikitt. otsan vertausluku	81,03
Leveys-korkeus-vertausluku	89,29	» otsa-päälaen vertausluku	67,14
Hammaskaaren vertausluku	107,8		

Kuva 150. Pyhimyksen kallo suoraan sivulta kuvattuna (norma lateralis).

Yläleuan luita tarkastellessamme toteamme, että sen alveolikaari on suhteellisen kapea ja pitkä. Sen vertausluvuksi saadaan, v. 1911 julkaisemaani alveolikaari-vertauslukua käyttäen, 107,8. Suomalaisilla on vastaava vertausluku (*P. v. Bonsdorffin* mukaan, 1925, s. 44) 118,9 ja lappalaisilla (*Kajava*, 1912, s. 170) 117,8. Tällainen kapea ja suhteellisen pitkä alveolikaari (ja siis samalla kapea ja pitkä suulaki) on ominainen kallossa, jonka pituus-leveys-vertausluku, kuten tässä, on suhteellisen alhainen.

Tutkittavan kallon sukupuoli. Kaikki merkit viittaavat siihen, että tutkittava kallo on kuulunut miespuoliselle yksilölle. Tätä kysymystä valaisevat seuraavat tunnusmerkilliset seikat:

1) suhteellisen vahvat lihaskiinnityskohdat.

2) kallon koko. Kallon ympärysmitta, 532 mm, on arvo, joka varsin hyvin vastaa europpalaisten miesten kallon ympärysmittaa, mutta joka arvo sangen harvoin esiintyy naisella. Samaa voidaan sanoa keskiviivakaaren pituudesta, joka tutkittavassa kallossa oli 373 mm, kallon suurimmasta pituudesta (192 mm) ja kallon pohjan mitasta (104 mm), mainitakseni erikseen vain muutamia mittoja.

3) aivo-ontelon suuruus 1450 cm^3 vastaa tarkalleen europpalaisen miehen kallon keskitilavuutta, samalla kun europpalaisen naisen keskimääräinen aivo-ontelon tilavuus on 1300 cm^3.

4) kohtalaisen vahvasti kehittynyt otsataso (glabella).

5) selvästi ulkonevat ja etenkin sisäpäissään paksuntuneet kulmakaaret.

6) otsan kapea muoto ja kaltevuus.

7) otsamukuroiden (tubera frontalia) heikkous; sekä

8) aivokopan muoto.

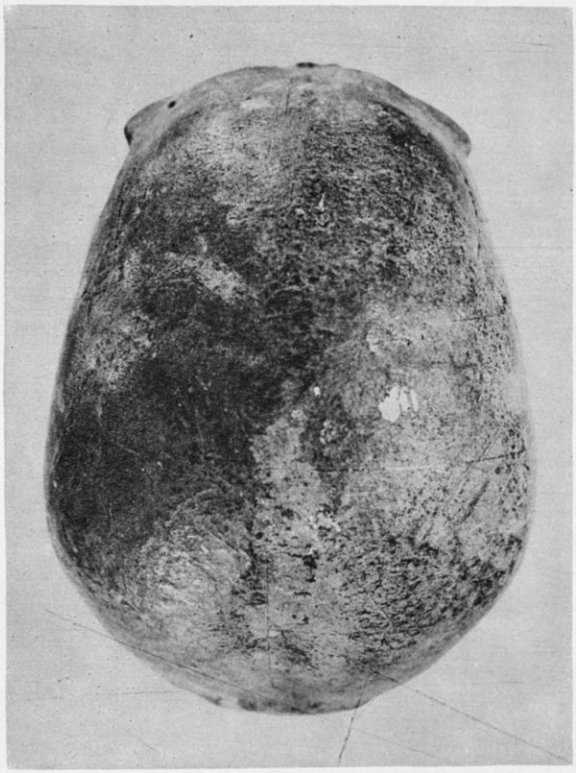

Kuva 151. Pyhimyksen kallo suoraan ylhäältä kuvattuna (norma verticalis).

Vaikka kaikissa tapauksissa ei olekaan mahdollista täydellä varmuudella kallon tutkimuksen perusteella määrätä sen omistajan sukupuolta (*Stratz*, 1926, s. 129, mainitsee *Mantegazzan* ja *Rebentisch'in* laskevan 5 ja 9 % erehtymismahdollisuuden), on tässä kallossa kuitenkin siksi runsaasti selviä tuntomerkkejä, että se niiden perusteella voidaan katsoa miehen kalloksi.

Kallon omistajan ikä. Koetellessamme arvostella, kuinka vanhan henkilön tutkittavanamme oleva kallo on, kiinnitämme pääasiallisen huomiomme kallon saumoihin. Ne ovat europpalaisilla avoimet n. 20—30 ikävuoteen, jolloin niiden luutuminen alkaa. Aluksi luutuu nuolisauman pars obelica, 20—40 vuoden välillä seuraa kietosauman pars temporalis sekä nuolisauman pars verticalis ja pars postica. 40 ikävuoden jälkeen jatkuu tämä saumojen luutuminen sutura spheno-frontaliksen pars orbitalikseen, sutura mastoideo-occipitaliksen pars inferioriin ja nuolisauman pars bregmaticaan (kaikki edellä luetellut saumat ovat tutkittavanamme olevassa kallossa jo täysin luutuneet), sutura lambdoidean pars lambdoidea ja media (tutkittavassa kallossa suurimmaksi osaksi luutunut). Vaikka sutura squamosa ei yleensä luudu varsin aikaisin, on se tässä kuitenkin sangen suuressa määrin luutunut. Samoin ovat tutkittavassa tapauksessa joko täysin tai miltei kokonaan luutumalla hävinneet seuraavat saumat ja saumain osat: pars asterica suturae lambdoideae, pars complicata suturae, coronalis, sutura parieto-mastoidea sekä sutura spheno-temporalis.

Edellä esitettyjen saumojen luutumisaste osoittaa, että kysymyksessä on suhteellisen korkeaan ikään joutuneen henkilön kallo. *Zanolli* (*Martin*, s. 632) on huomannut, että saumain luutuminen tapahtuu miehellä erittäin nopeasti

40 ja 50 ikävuoden välisellä ajalla. Todennäköisesti nyt kysymyksessä oleva henkilö on saavuttanut ainakin tämän iän. — Toiselta puolen on kuitenkin mainittava, että tutkittavana olevan kallon luukudoksessa ei ole havaittavissa myöhemmän vanhuuden ialle luonteenomaista luun surkastumista ja että myös hampaista ovat esim. kaikki etu- ja kulmahampaat olleet kuolinhetkellä olemassa, mitkä seikat puhuisivat sen otaksuman puolesta, että kysymyksessä oleva henkilö ei ole voinut olla varsin vanha. Luulisin arviossa tultavan sangen lähelle todellisuutta, jos kysymyksessä olevan henkilön iäksi otaksutaan n. 50 vuotta.

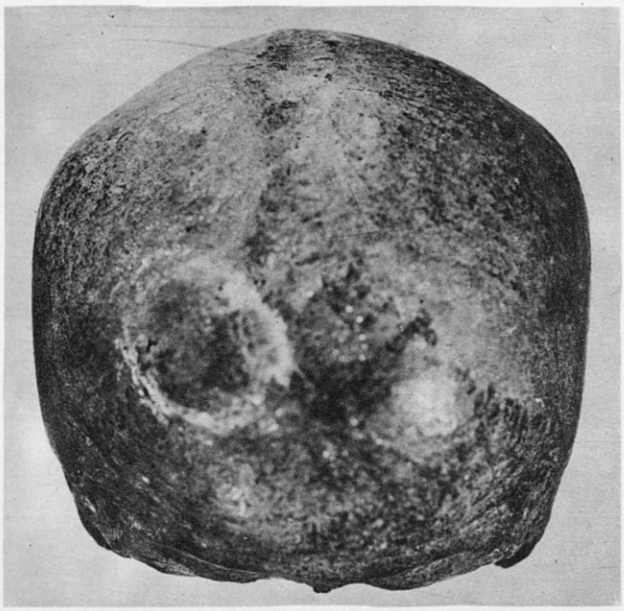

Kuva 152. Pyhimyksen kallo suoraan takaa kuvattuna (norma occipitalis).

K a l l o n o m i s t a j a n p i t u u s. Vielä vaikeampi kuin jonkin pitkän raajanluun avulla on tietysti kallon perusteella arvioida henkilön ruumiin mittaa, etenkin silloin, kun ei ole edes käytettävissä kokonaisena säilynyttä kalloa. Pään vaakasuoran ympärysmitan mukaan, joka tässä voidaan tarkasti määrätä, on kuitenkin mahdollista tehdä jonkinlainen likimääräinen arviolaskelma seuraavasti. Täysikasvuisen miehen pään vaakasuora ympärysmitta on n. 33 % henkilön koko pituudesta. Nyt kysymyksessä olevassa tapauksessa tunnemme kallon vaakasuoran ympärysmitan (532 mm). *Martinin* mukaan (1914, s. 654) on kallon vaakasuoran ympärysmitan ollessa 520 mm europpalaisen miehen vastaava pään ympärysmitta 550 mm. Tämän perusteella voimme siis tässä tapauksessa lisäämällä kallon ympärysmitta-arvoon 30,7 mm saada pään ympärysmitan, joka tulisi siis olemaan 562,7 mm. Kun edellä esitetyn perusteella lasketaan tälle pään ympärysmitalle arvioitu henkilön pituus, saadaan arvo 170,5 cm. Tässä laskussa on kuitenkin otettava huomioon, että pitkäkalloisilla, joihin meidän kallomme kuuluu, pään ympärysmitta on suhteellisesti suurempi kuin lyhytkalloisilla (*Stratz*, 1926, s. 31), joten näin laskettu mitta on kenties hieman liian suuri.

Luonnollisesti olisi myöskin sangen mielenkiintoista saada käsitys siitä, minkälaisissa olosuhteissa kysymyksenalainen henkilö on elänyt. Mutta tutkittavanamme olevan kallon perusteella asiaa arvosteltaessa kykenevät ainoastaan muutamat seikat antamaan meille, tosin hyvin epätäydellisen ja varovasti arvioitavan, vastauksen tähän kysymykseen. Tarkastelemme sitä seuraavassa.

Takimmaisten poskihampaitten tienoilla on hammaskaari levinnyt ja ryhmypintainen. Samantapaisia muodostuksia tavataan sangen usein esim. lappalaiskalloissa. Ovatko ne purennan ja kovan ruoan aikaansaamia muodostuksia vai jotenkin muuten selitettävissä, on toistaiseksi ratkaisematta. *Virchow* on todennut tällaisia hyperostaattisia paksunnoksia alveolikaaressa kalloissa, joissa hampaat olivat vahvasti kuluneet. Myöskin tutkimissani lappalaiskalloissa, joissa samoja muodostuksia oli todettavissa, olivat hampaat sangen pitkälle kuluneet, jotenka näissä tapauksissa on sangen lähellä se oletamus, että kovan ravinnon aiheuttaman ärsytyksen vuoksi luu on aloittanut sanotuissa kohdin lisäkasvun. Tässä selostamassani tapauksessa tuskin vastaavanlainen selitys on oikea, koska alveolikaari muuten on suhteellisen heikko ja hammaskuoppain seinämät ohuet.

Minkälaiset kysymyksessä olevan henkilön hampaat olivat olleet, sitä ei enää voinut todeta, koska kallossa ei ollut ainoatakaan hammasta jäljellä. Hammaskuopista päättäen oli suurin osa niistä kuitenkin pudonnut vasta kuoleman jälkeen. Hammaskaaren oikeassa puoliskossa oli todettavissa kahdeksan hampaan hammaskuopat, vasemmalla sitävastoin vain seitsemän, mikä seikka johtuu siitä, että joko vasemmanpuolinen kolmas poskihammas on puuttunut, tai että toinen poskihammas on jo aikaisin pudonnut pois tai poistettu, jonka jälkeen sen juurikuoppa on täyttynyt luukudoksella. Viimeksimainittu selitys tuntuu oletettavimmalta, etenkin koska kahden takimmaisen hammaskuopan välissä oleva osa alveolikaarta on tavallista pitempi ja siis vastaavain hampaitten välissä on ollut tavallista suurempi hammasloma.

Useimmat hammaskuopat ovat täysin koskemattomat. Niiden ulkopinta on ainoastaan murtunut myöhemmin tapahtuneen mätänemisen vaikutuksesta. Tämä seikka osoittaa, että ainakin vastaavien hampaitten juuret ovat olleet terveet. Mutta toisista hammaskuopista on niihin asti jatkunut hammastauti hävittänyt luukudosta. Eniten ovat tällaisen hävityksen alaisia olleet kummankinpuoliset ensimmäiset poskihampaat ja vasemmanpuolinen toinen poskihammas sekä vähemmässä määrin kummankinpuolinen ensimmäinen välihammas. Etu- ja kulmahampaitten hammaskuopissa ei ole vastaavia muutoksia havaittavissa. Mahdollista — vieläpä todennäköistäkin — on, että joissakin niistäkin hampaista, joiden hammaskuoppa on koskematon, kuitenkin on ollut hammasmätäpesäkkeitä.

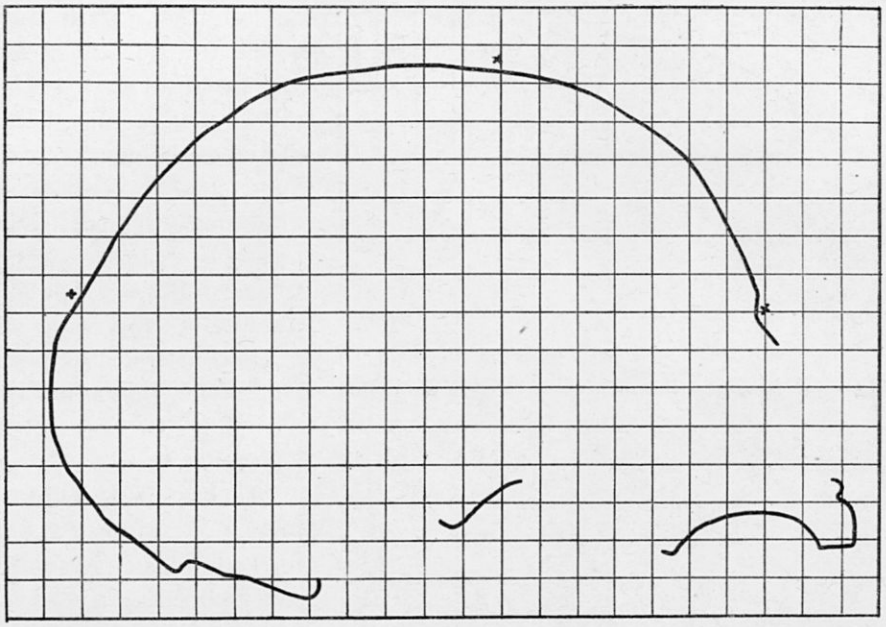

Kuva 153. Keskiviivan kautta Fürstin kraniografilla piirustettu sagittaalikäyrä.

Se seikka, että kysymyksessä olevalla henkilöllä on ollut näin runsaasti viallisia hampaita suussaan, tuntuu puhuvan sellaisen olettamuksen puolesta, että hän on kuulunut silloiseen sivistyneeseen luokkaan ja syönyt ruokaa, joka on ollut pehmeämpää kuin tavallisen kansanmiehen ruoka. Todennäköistä nim. on, että sillä ajalla, josta tässä on kysymys, rahvaanmiehen hampaat kovan ruoan käytön vuoksi olivat suhteellisesti paljon vähemmän sairaat. Vertailun vuoksi mainittakoon, että tutkimissani 181:ssä 1800-luvulla esille kaivetussa lappalaiskallossa totesin vain 40,3 % yläleukoja, joissa oli selviä hammastaudin jättämiä merkkejä.

Myöskin eräs toinen seikka näyttää viittaavan siihen, että nyt kysymyksessä olevan kallon omistaja on syönyt yleensä verraten pehmeätä ruokaa, nim. sutura squamosan suhteellisen pitkälle mennyt luutuminen. Tutkiessaan lappalaiskallojen saumojen luutumista ja todettuaan, että mainittu sauma näillä luutuu huomattavan paljon harvemmin kuin keskieuroppalaisilla, on *Lassila* (1921, s. 56) lausunut sen olettamuksen, että vahva pureminen vaikuttaa ohimoluun suomuun siten, että sen ja muiden kallonluiden välinen luutuminen myöhästyy. Jos tämä selitys on oikea, mikä näyttää sangen uskottavalta, ei nyt tutkittavassamme tapauksessa ainakaan tällainen kova purenta ole ollut sanotun sauman luutumista estämässä.

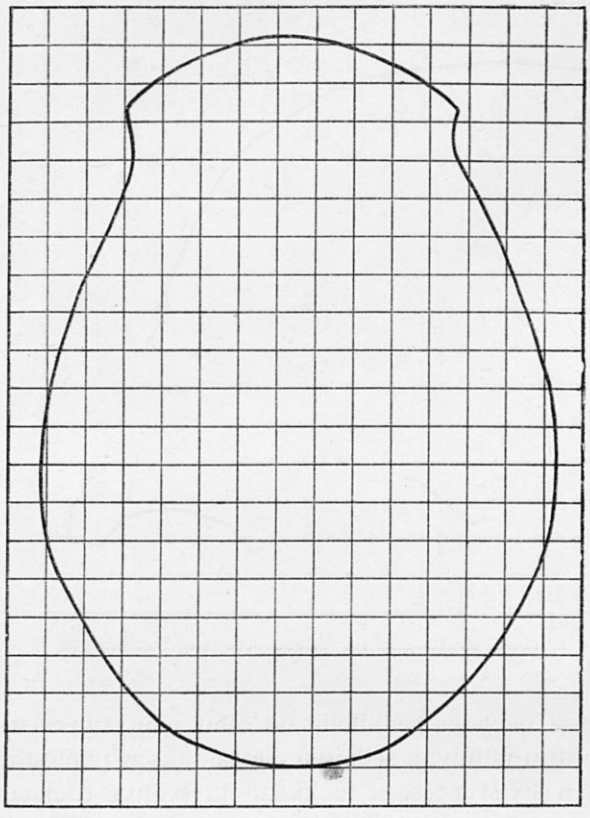

Kuva 154. Glabelli, horisontaalitasossa Fürstin kraniografilla piirustettu vaakatasossa kulkeva käyrä.

Edelläsanotun perusteella tuntuu siis oletettavalta, että kysymyksessä olevan kallon omistaja ei ole ollut tavallinen rahvaanmies, vaan todennäköisesti kuulunut aikansa sivistyneistöön. Samaa käsitystä tukee osaltaan vielä olkaluuta B tutkittaessa tehty huomio, että se on kuulunut henkilölle, jonka lihasto ei ole ollut varsin vahvarakenteinen.

Tarkastellessamme kallon rodullisia ominaisuuksia kiinnittää sen suhteellisen kapea ja pitkä muoto erityisesti huomiotamme. Näitä ominaisuuksia kuvastaa paraiten n. s. kallon vertausluku eli kraniaali-indeksi, joka tutkittavassa kallossa on 72,92. Tämän mukaan kallo on vahvasti dolikokefaalinen. *Westerlundin* (v. 1902) julkaisemain tutkimusten mukaan karjalaisten pään vertausluku on 82,0, hämäläisten 80,5, suomenkielisten länsisuomalaisten 79,9 ja Suomen ruotsinkielisten 79,6. Vertausluku, joka vaihteli 70,0—74,9, esiintyi Suomen suomenkielisellä väestöllä ainoastaan 3,1 %:ssa ja Suomen ruotsinkielisellä väestöllä 6,9 %:ssa. Suomessa on niin alhainen vertausluku, joka todettiin tutkittavana olevassa kallossa, hyvin harvinainen. Mutta myöskin Ruotsissa tavataan näin alhainen vertausluku suhteellisen harvoin. »Anthropologia suecican (1926, s. 92) mukaan on vertausluku 70,0— 74,9 tavattu 18 %:ssa koko Ruotsissa, Etelä- ja Länsi-Ruotsissa n. 20 %:ssa.*

---

* Täydellisyyden vuoksi on tässä mainittava, että edellämainitut joukkotutkimusten antamat arvot on saatu päätä mittaamalla ja että pään ja kallon vertausluku ei ole täysin sama. Ero on kuitenkin niin pieni, että sillä käytöllisesti otettuna ei ole mitään merkitystä.

Tutkittava kallo on erikoisen matala. Niinhyvin sen korvakorkeus (109 mm) kuin myös basion-bregmakorkeus (125 mm) edustavat mahdollisimman alhaisia mitta-arvoja. Tästä seuraa, että myös tämän kallon laskettu pituuden ja korkeuden välinen vertausluku on hyvin alhainen (65,10), mikä merkitsee sitä, että henkilö on ollut laakakalloinen, kamekrani. Niinikään kallon leveyden ja korkeuden välinen vertausluku (tässä 89,29) osoittaa matalaa kalloa, huolimatta siitä, että se samalla on suhteellisen kapeakin.

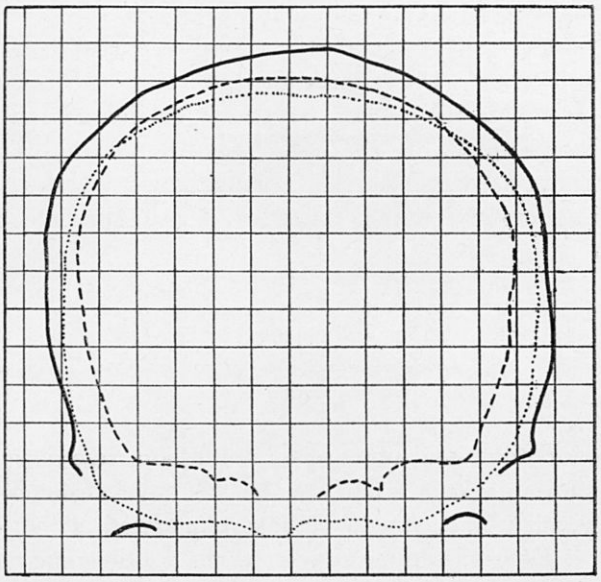

Kuva 155. Fürstin kraniografilla piirustettuja frontaalikäyriä.
—— korva-aukkojen kautta kulkeva käyrä.
- - - - etufrontaalikäyrä.
..... takafrontaalikäyrä.

Tutkittavana olevassa kallossa on etenkin etuosa, otsa, hyvin kapea. Otsan pienin leveys on 94 mm, mikä on verraten alhainen arvo yleensä. Vastaava leveys esim. ruotsalaisilla on keskimäärin 104 mm. Tämä arvo on tosin saatu elävillä henkilöillä tehdyistä mittauksista ja on siis pari millimetriä pääkallosta mitattua arvoa suurempi, mutta sittenkin ero on huomattava. Ruotsissa tavattiin eläviä henkilöitä mitattaessa pienin otsan leveysarvo 90—94 mm vain 0,9 %:ssa ja arvo 95—99 mm, joka vastaisi meidän arvoamme kallosta mitaten, 11,3 %:ssa. Suomalaisilla vastaava arvo on huomattavasti suurempi kuin ruotsalaisilla. Käsitystämme kallon muodosta ja suuruussuhteista täydentävät vielä oheenliitetyt kraniogrammit, kuvat 153, 154 ja 155.

Edelläesitettyjen kallonmittojen avulla on vaikeata mennä täysin varmasti ratkaisemaan, mitä rotua tai kansallisuutta tutkitun kallon omistaja on ollut. Kuitenkin näyttää jotenkin varmalta, että hän ei ole ollut suomalainen.

Tutkittava kallo on siis huomattavan dolikokefaalinen, se on kohtalaisen pitkä, mutta suhteellisen kapea ja erittäin matala, siis yleensä melko pieni. Etenkin sen otsa on kapea ja matala sekä suhteellisen viettävä. Edellä on jo esitetty, että aivo-ontelon tilavuus kuitenkin vastaa europpalaisten miesten aivo-ontelon tilavuuden keskiarvoa (vrt. *Martin*, 1914, s. 643), joskaan se ei

saavuta läheskään korkeimpia arvoja. On todennäköistä, että aivo-ontelon tilavuus on jonkinlaisessa riippuvaisuussuhteessa henkilön henkisen kehityksen kanssa. Useat huomiot, joita tässä suhteessa on tehty eri ammattikuntiin kuuluvilla henkilöillä, näyttävät tukevan tällaista olettamusta. Minä lainaan tähän numeroita *Da Costa Ferreiran* tutkimuksista, jotka koskevat eri yhteiskunta-asemassa olevien portugalilaisten aivo-ontelon tilavuutta. Hän totesi, että aivo-ontelon keskimääräinen tilavuus oli:

korkeimmissa ammateissa	keskimäärin	1629 cm³
kauppiailla	»	1598 »
valtion virkailijoilla	»	1590 »
käsityöläisillä	»	1573 »
päiväpalkkalaisilla	»	1570 »

Korkeimmissa ammateissa toimivain aivo-ontelon keskitilavuus oli 57,2 cm³ suurempi kuin koko väestön vastaava keskiarvo, kauppiaitten 25,9 cm³ suurempi j. n. e., mutta päiväpalkkalaisten 2,7 cm³ pienempi tätä arvoa.

Koettaessamme aivo-ontelon tilavuuden perusteella määrätä aivojen painon voimme tehdä sen *Welckerin* mukaan (1886) siten, että silloin, kun aivo-ontelon tilavuus on 1400—1500 cm³, laskemme 100 cm³:n vastaavan 93 g:aa aivoainetta. Täten laskien saamme tutkimassamme tapauksessa aivojen painoksi 1348,5 gr. — *Manouvrier* laskee, että aivojen paino on 87 % kallon tilavuudesta. Tämän laskelman mukaan saamme tässä tapauksessa aivojen painoksi 1261,5 gr. *Bolkin* mukaan on suhde aivojen painon ja aivo-ontelon tilavuuden välillä 50-vuotiaalla 90—95,2 : 100, joten siis meidän tapauksessamme aivojen paino tulisi olemaan 1305—1377 gr. Miten laskenemmekin, aina saamme tapauksessamme aivojen painoksi arvon, joka on huomattavasti pienempi kuin 1400 gr.

Myöskin aivojen painon ja henkisten kykyjen suhdetta on koetettu verrata ja on todettu, että aivojen painolla on kieltämätön merkitys henkisiin kykyihin, kuten seuraavasta *Matiegkan* taulusta, joka esittää 20—60-vuotiasten miesten aivojen painoa, käy selville. Sen mukaan aivojen paino on:

korkeimmissa ammateissa, lääkäreillä	1500 gr
alemmilla virkamiehillä	1469 »
käsityöläisillä ja ammattilaisilla	1450 »
palkollisilla	1436 »
työmiehillä	1433 »
päiväpalkkalaisilla	1410 »

Tutkittavana olevan kallon suhteellisen alhainen aivo-ontelon tilavuus ja siitä laskettu niinikään alhainen aivojen paino ei näin ollen — nykyisiä mittoja arvostelussa käytettäessä — todistaisi varsin korkealle kehittynyttä intelli-

genssiä. Muistaa kuitenkin tulee, että muutamilla kansoilla on todettu myöskin aivo-ontelon tilavuuden aikojen kuluessa vähitellen suurentuneen. Niinpä esim. *Madisson* (1925) on todennut, että virolaisten aivo-ontelon tilavuus on 15:nnen vuosisadan jälkeen suurentunut kokonaista 71 cm^3.

Tutkittavinani olleita Turun tuomiokirkon sakariston seinäkomerosta löydettyjä pyhäinjäännöksiä tarkastaessani olen tullut seuraaviin lopputuloksiin:

Löytöön kuului kaksi oikeanpuolista ihmisen olkaluuta sekä kolmeen palaseen murtunut ihmisen kallo. Suurin kallon osa oli jotenkin hyvin säilynyt aivokoppa, muut olivat osia yläleuanluista, jotka osat voitiin helposti sovittaa alkuperäisiin kohtiinsa kallossa.

Toinen olkavarren luista (A) vastasi n. 165 cm:n, toinen (B) n. 170 cm:n pituista henkilöä.

Olkaluu B on todennäköisesti kuulunut samalle henkilölle, jonka kallon jätteet ovat tutkittavina.

Kummatkin olkaluut ovat siksi vahvarakenteiset ja niiden lihaskiinnityskohdat siksi selvät, että niitä on pidettävä miespuoliselle henkilölle kuuluvina. Kuitenkaan eivät lihasten kiinnityskohdat ole niin vahvat, että luita voisi pitää ruumiillisen työn tekijälle kuuluvina. Päinvastoin on oletettavissa, että ne ovat kuuluneet heikkolihaksiselle henkilölle. Tätä todistaa sitäpaitsi myös olkaluiden suhteellinen hentous.

Olkavarsi B on todennäköisesti leikattu erilleen ruumiista ennenkuin kaikki nivelsiteet kyynärvarren seuduilla ovat olleet täysin mädäntyneet. Tällöin on tullut pieni palanen olkaluun alapäästä leikkaamalla poistetuksi. Tämän irroittamisen jälkeen luu on ollut suhteellisen vähäisen mätänemisen hävittävän vaikutuksen alainen, koska leikkauspinta on jotenkin hyvin säilynyt.

Kallosta puuttuvat kummatkin poskiluut täydellisesti. Nämä luut eivät ole voineet kokonaan hävitä tavallisen mätänemisen ja pehkautumisen vuoksi; paljon lähempänä on se olettamus, että ne on jollakin tavalla väkivaltaisesti kallosta irroitettu.

Tämä irroittaminen, samoinkuin kallossa vielä kuolinhetkellä olleiden useiden hampaiden häviäminen, on tapahtunut ennen sen joutumista viimeiseen säilytyspaikkaansa, tuomiokirkon seinäkomeroon.

Kallo on vahvasti dolikokefaalinen ja sangen matala sekä muutoinkin poikkeava suomalaisesta kallosta, mistä johtuu, että sen omistaja todennäköisesti ei ole ollut suomalainen, vaan muualta tänne muuttanut.

Kun kallon mukaan lasketaan sen henkilön pituus, jonka kallo on ollut, saadaan arvoksi n. 170 cm.

Henkilö, jonka kallo on tutkittavana, on ollut n. 50-vuotias.

Hän on kallosta päättäen kuulunut aikansa sivistyneistöön.

Kallon suhteellisen matala ja kapea otsa sekä aivo-ontelon pieni tilavuus osoittavat kuitenkin, että hänen aivonsa ovat olleet suhteellisen pienet. Mikäli tämän perusteella voidaan tehdä päätelmiä hänen henkisistä kyvyistään, ei niitä voi erittäin korkeiksi arvioida.

XXII.

P. Hemmingin pyhimysarkku.

P. Hemmingin pyhimysarkku on ainoa pyhäinjäännösten säilyttämistarkoitukseen rakennettu koristeellinen laite, joka Turun tuomiokirkon varmaan runsaasta tämänluontoisesta varastosta on säilynyt meidän päiviimme saakka. Sen halpa rakennusaine, puu, joka ei ole saanut mitään koristelisiä kalliimmista metalleista, lienee ollut syynä siihen, että se on saanut säilyä tuomiokirkossa, kun kaikki metalleista valmistetut tai niillä koristetut esineet tähän kuuluvan kaluston alalta ovat hävinneet kaiken maailman tietä. 36 vuotta sekin oli poissa tuomiokirkosta. V. 1893 se siirrettiin Turun linnaan perustettuun historialliseen museoon muka paremmin säilytettäväksi. Tällä matkallaan arkku ei kumminkaan ole parantunut. Uteliaat museokävijät ovat siitä nyppineet koristelistojen palasia muistoiksi käynneistään, ja monet tärkeät koristeaiheet, jotka sen tuomiokirkossa ollessa vielä olivat jäljellä, ovat sillä tiellä kuluneet kokonaan loppuun. Turun tuomiokirkon uudistuksen päätyttyä v. 1929 se tuotiin kirkkoon takaisin ja sai siellä vastaiseksi vaatimattoman paikan eräässä sivukappelissa (kuva 156). Samalla se korjattiin, sikäli kuin tämä oli välttämätöntä laitteen koossapysymiseksi. Tämän yhteydessä tutkittiin laite perin pohjin. Tämän tutkimuksen tuloksena esitetään arkusta tässä muutamia yleispiirteitä, jotka valaisevat sen rakennetta ja sen alkuperäistä koristeellista yleisasua.

Paitsi sitä, että pyhimysarkku sellaisenaan valaisee Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultin silmiinpistävimpiä piirteitä, on sillä merkitystä Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultin valaisemiselle sen vuoksi, että siitä on kirkon viimeksisäilyneenä pyhäinjäännösarkkuna tullut tuomiokirkon uudelle ajalle säilyneiden pyhäinjäännösten säilytyspaikka. On selvää, että tähän arkkuun on tullut kootuksi ainoastaan rippeitä tuomiokirkon tähän alaan kuuluneista runsaista aineksista, ainoastaan sellaista, mikä syystä tai toisesta ei ole tullut tarpeettomana hävitetyksi. On myöskin luultavaa, että tähän pyhimys-

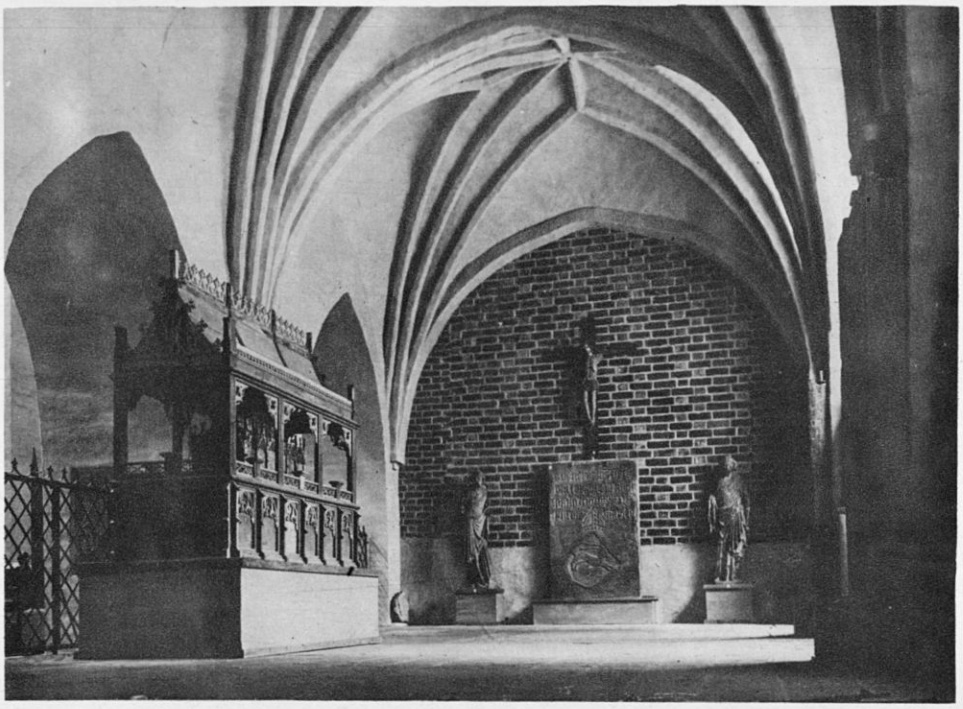

Kuva 156. P. Hemmingin pyhimysarkku Turun tuomiokirkossa. Taustana P. Kolminaisuuden kuori.

arkkuun siten kootuista pyhäinjäännösaineksista on yhtä ja toista hävinnytkin. Se, mitä siinä vielä on jäljellä, on aiemmin kosketellun löydön ohella tärkeintä, mitä esineellisen aineiston alalta on säilynyt aikanaan niin tärkeän kulttuuri-ilmiön kuin pyhäinjäännöskultin selvittämiseksi tuomiokirkossamme.

Piispa Hemming kuoli v. 1366 ja haudattiin omaan valmistuttamaansa hautaan tuomiokirkon silloin uuteen pääkuoriin. Tämä hauta oli nähtävästi väljä holvihauta, joka oli pääalttarin eteläpuolella. Itse hauta on sittemmin hävitetty, mutta vankka kiviporras, joka lähti eteläisen kuoripilarin länsisivulta, on siitä vieläkin jäljellä (paikka asemap. kuva 99, s. 197, n:o 1 c:n kohdalla). Ensimmäisenä tässä haudassa sai sijansa piispa Hemmingin edeltäjä, piispa Pentti († 1338), joka väliaikaisesta haudastaan kuoriosan valmistuttua siirrettiin sinne. Piispa Hemmingin jälkeen siihen sijoitettiin vielä kaksi hänen seuraajaansa, piispat Henrik Hartmanninpoika († 1367) ja Johannes Pietarinpoika († 1370).[1] Hauta oli varmaan varustettu myös lattiapintaan näkyvällä hautakivellä, jota ei tarvinnut liikutella hautaamisen uudistuessa. Ihmeitä, todisteina piispa Hemmingin pyhyydestä, oli tapahtunut jo v. 1416,

eli tasan 50 vuotta hänen kuolemastaan, ja tällaisia oli uusiutunut jatkuvasti hänen nimeään avuksi huudettaessa. Tuomiokirkossa nämä ihmeet oli huolellisesti merkille pantu ja rekisteröity.[2] Nämä pyhyyden todisteet olivat varmaan myös johtaneet piispan pyhimyspalvontaan, joka tuomiokirkossa oli keskitettynä piispan haudalle. Suoranaisena todistuksena tästä on se haudan käsittely kynttilöihin ja vaatettamiseen nähden samalla tavoin kuin erinäiset siinä yhteydessä mainitut alttaritkin kirkossa, mikä kuvastuu 1470-luvun puolivälissä annetussa lukkarin ohjesäännössä.[3] Sataluvun lopulla ollaan puuhassa, kuten piispa Maunu III:n kirjeestä v:lta 1495 havaitaan, paavillisen suostumuksen saamiseksi piispan autuaaksi julistamiseen, ja v. 1499 lienee sellainen saatukin.[4] Pyhimyksen kirstuunasettamistoimitus kumminkin viivästyi. Aika oli rauhaton ja varojen niukkuus tuntuva. Olipa lainattukin tätä varten kerättyjä varoja valtionhoitaja Sten Sturelle lainaa takaisin saamatta.[5] Asian viipymiseen vaikuttivat epäilemättä myös taajat piispain vaihdokset Turussa (vv. 1500, 1506 ja 1510) ja paavien vaihdokset Roomassa (vv. 1503 ja 1513), tanskalaisten käynti Turkua ryöstämässä (v. 1509) y. m. seikat. Asia vaati myös valmistuksia sekä Roomassa että Turussa. Vasta v. 1514 piispa Hemmingin kirstuunasettajaisjuhla saattoi tulla toteutetuksi, ja se suoritettiin tuomiokirkossamme juhlallisin menoin todennäköisesti 21 p. toukok., joka oli piispa Hemmingin kuolinpäivä.[6]

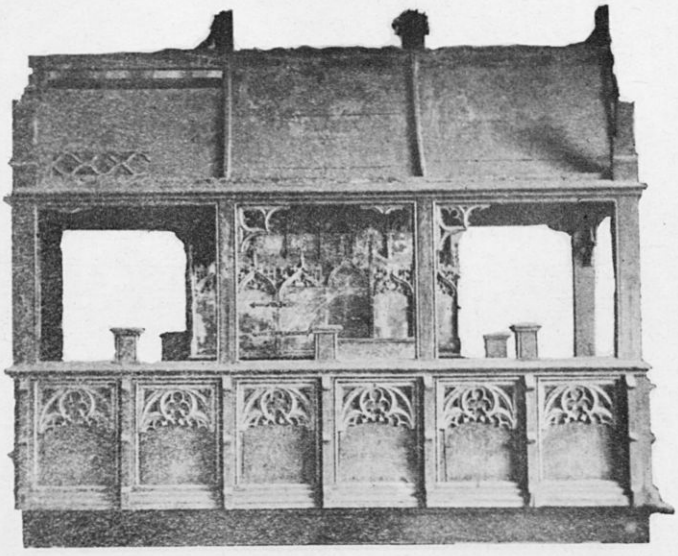

Kuva 157. P. Hemmingin pyhimysarkku telineineen Turun tuomiokirkossa v. 1893.

Niihin valmistuksiin, joita ennen mainitun juhlan viettoa oli toimitettava, kuului myös nyt kyseessä olevan pyhimysarkun valmistaminen. Se lienee tehty Turussa, sillä jo arkun hento rakenne on tehnyt sen pitkämatkaisen kuljetuksen mahdottomaksi. Turussa on toinenkin samanaikainen taideteos, joka näyttää olevan saman tekijän kädestä kuin nyt puheena oleva pyhimysarkku.

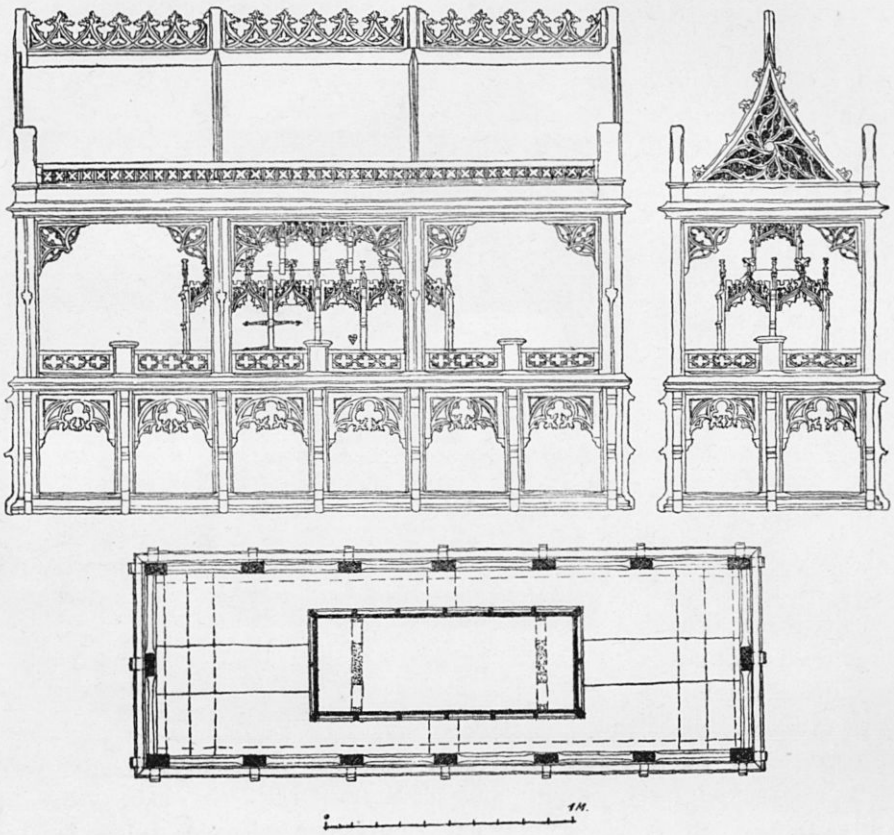

Kuva 158. P. Hemmingin pyhimysarkku telineineen, sivu, pääty ja asema. Mittauspiirros.

Se on muuan P. Anna-ryhmän pyhimyskaappi, joka lienee Liedon kirkosta peräisin. Itse kaapin kuvaryhmää on pidetty ulkomaisena tuotteena. Erittäinkin sen pyöristellyn ja pehmeän kasvojen ja vaatteiden käsittelyn on katsottu viittaavan ulkomaiseen alkuperään.[7] Jos näin on laita, näyttää kuva saaneen kaappinsa kotona, sillä siinä määrin on sen baldakiinileikkaus sekä sommittelultaan että yksityiskohdiltaan, joista erityisesti mainittakoon lehtileikkaukset kaapin aasinselkäkaarissa, samanlainen kuin pyhimysarkkumme harjalistan ja arkun vastaavien kaarien koristeleikkaukset, joiden kotimaista alkuperää ei kukaan ole pannut kyseenalaiseksi. Myöskin muuan Turun tuomiokirkkomuseossa oleva porvarillinen miehenpääveistos samalta ajalta osoittaa kaupungissa näihin aikoihin olleen taitavan veistokuvien leikkaajan.

Pyhimysarkun yleinen ulkomuoto nähdään tähän liitetyistä kuvista. Niissä nähdään myöskin erinäiset aiemmin rikkinäiset osat täydennettyinä sikäli

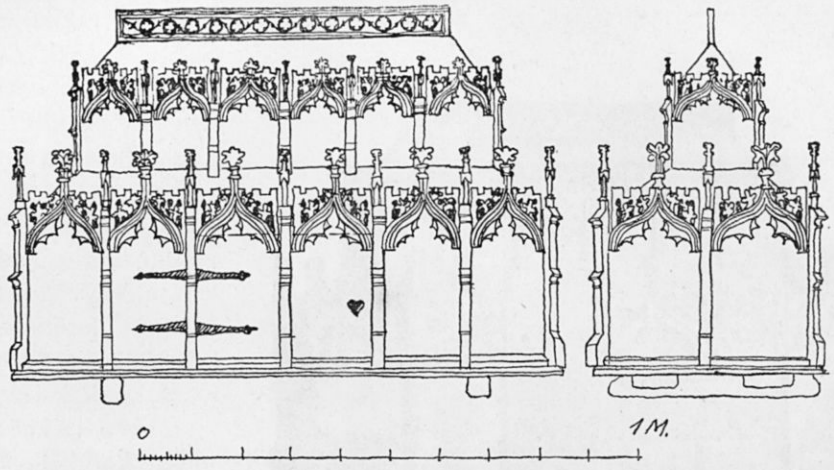

Kuva 159. P. Hemmingin pyhimysarkku, sivu ja pääty. Mittauspiirros.

kuin jäännöksissä on ollut varmaa pohjaa täydennyksille. Myöskin värit sekä arkun kehyslaitteessa että itse arkussa ovat enimmäkseen varisseet pois, mutta ovat jäljelläolevista rippeistä selvästi määrättävissä. Näin ollen antaa värikuvamme (kuva 161) ainakin pääasiassa oikean käsityksen laitteen alkuperäisestä väriloistostakin. Itse arkussa on silmiinpistävä sen runsas kultaus, joka on tehty lehtikullalla. Pintojen kaarien rajoittamissa osissa vaihtelevat siinä pohjavärit. Ne ovat alasarjassa: päissä vihreä ja sininen sekä toisessa sininen ja punainen, sivuilla taas punainen, sininen, vihreä, sininen, punainen, vihreä sekä toisella puolella vihreä, sininen ja punainen kahdesti. Yläsarjassa on värien vuorotus: toisessa päässä vihreä, toisessa punainen, ja sivuilla: punainen, sininen ja vihreä kahdesti ja toisella vihreä, punainen ja sininen kahdesti. Sarkofagin sivuissa on kaarten alaisten pintain väri kauttaaltaan vihreä. Listoissa ja pylväissä on pohjaväri punainen.

Laitteen rakenne on seuraava:

Siinä on kaksi itsenäistä osaa: varsinainen arkku ja sen säilytysteline. Edellinen on pienoiskirkkoa muistuttava harjakattoinen rakennus, jonka yläosa kohoaa basilika-kirkon keskilaivan tapaan rakennuksen muuta osaa korkeammaksi. Rakennuksen julkisivut jakautuvat koristeellisten pylväiden ja niiden välisten kaarien rajoittamiin pintoihin, joiden väreistä on edellä ollut puhe ja jotka antavat sille todellisten rakennusten rytmiä. Kaksi toisen pitkän sivun keskimmäisistä kaaripinnoista on rakennuksen ovina. Ovet ovat saranoilla ja lukolla varustetut. Arkku on rakennettu tammesta erittäin huolellisesti, ja sen veistokset ja koristeet osoittavat etevän taiturin käsialaa. Myöskin maalaus, joka on pohjattu kankaalla ja liimaliidulla, on ammatti-

Kuva 160. P. Hemmingin pyhimysarkku ennen sen korjaamista.

taitoisen tekijän työtä. Sisältä on arkku luonnollisen tammen värinen eikä ole ollut, niinkuin tällaisissa esineissä välistä on laita, kankaalla verhottu. Arkun pohjan alla on kaksi poikittain käyvää palkkia, yksi sen kummassakin päässä. Näissä on kummassakin kaksi ovaalinmuotoista reikää toistensa kohdalla siten, että niiden läpi on voitu työntää kaksi jonkin verran latuskaista tankoa. Näistä tangoista on arkkua kannettu saattueissa. Arkku on siis Skandinaavian kirkoistakin yleisesti tunnettua kirkonmuotoista pyhimysarkkutyyppiä, jossa vaihtelut koskevat aineen laatua ja muodon sekä koristelun yksityiskohtia. Ne ovat välistä hopeasta, joskus sen ohella emaljityötä, välistä kuparista tai puusta, jolloin ovat kankaalla päällystettyjä tai ilman kangasta. Toisissa on »katto» kokonaisuudessaan tai vain puolet siitä ylös nostettavana kantena, toisissa taas on saranoilla käyvä ja lukittava ovi arkun päässä tai, kuten meidän arkussamme, sen toisella pitkällä sivulla. Kuvaan tähän muutamia näytteitä niistä (kuvat 162 ja 163).

Teline, jolla arkku lepää, on katolla varustettu sarkofagi. Alaosa siinä on umpinainen laatikko, jonka sivupintoja on käsitelty koristeellisesti jakamalla pikkupintoihin, kuten itse arkussa, mutta jonkin verran yksinkertaisemmin. Sarkofagista nousee kahdeksan pylvästä kannattamaan sen jyrkkänousuista harjakattoa, jonka päädyt ovat leikkauksilla koristellut. Sarkofagia reunustaa koristeellinen kaidelista, ja samanlaatuinen koristeellinen lista kohoaa katon räystäistä. Kattoa kannattavat nurkkapylväät samoinkuin harjalistan väliset neljä pylvästä ovat päättyneet fiaaleihin, joiden muoto on tuntematon. Samoin on kattoa kannattavien pylväiden ulkosivuissa ollut koristelistoja, joiden muodon voi aavistaa näkyvistä jäljistä, mutta ei tarkalleen uusia. Koko tämäkin laite on rakennettu tammesta, koristeltu ja maalattu, joskaan ei yhtä huolellisesti kuin itse arkku. Maalauksesta puuttuu m. m. arkussa oleva kangaspohjustus. Katto on »taivaansininen», ja että siinä taivasta onkin jäl-

Kuva 161. P. Hemmingin pyhimysarkku telineineen. Taiteilija W. Wahlroosin tekemä entisöintikuva v:lta 1927.

jitelty, sen näkee sen tähdistöstä, josta kumminkin on vain muutamia tähtiä jäljellä.

Arkku ja sen sarkofagiteline näyttävät täysin kiintonaiselta kokonaisuudelta. Näin ei kumminkaan ole asian laita. Sarkofagin katos on näet kevyt, irtonainen kansi, joka on helposti pois nostettavissa. Tätä tietä onkin arkku ollut telineestä poistettavissa saattueessa kantamista tai kuorista kirkkoon kansan palvottavaksi siirtämistä varten. Myöskin sarkofagin päällys on ylös nostettavaksi kanneksi rakennettu. Tämäkin siis on säiliö, joka samalla palvelee arkun alustana. Tässä säiliössä, joka on hyvin koko ruumiin mittainen sen tilavuus kun on 2,38 × 0,85 × 0,55 m, on varmaan ollut pyhimyksen kokonaisluusto erityisessä yksinkertaisessa arkussa, joka ei enää ole säilynyt. Tästä kokonaisluustosta on siis ainoastaan pieni edustava osa tullut erikseen sijoitetuksi sarkofagilla olevaan pieneen arkkuun.

Kuva 162. Pyhimysarkku Upsalan tuomiokirkosta, tarinan mukaan paavillisen lähettilään Archimbolduksen 1500-luvun alulla rahakirstuna käyttämä. Ranskalaista työtä v:n 1200 vaiheilta.

Kyseessäoleva pyhimysarkku edellyttää siis selvästi pyhimyksen luuston jakamista kahteen pääsäiliöön, lukuunottamatta sitä, mitä siitä sijoitettiin eri alttareihin omassa kirkossa tai luovutettiin muihin kirkkoihin. Tämä näyttääkin olleen yleisesti käytäntöön tullut menetelmä. Muutama esimerkki asian valaisemiseksi muualta saakoon tässä sijansa.

Lundin tuomiokirkosta säilyneessä pyhäinjäännösten luettelossa[8] mainitaan kirkon sakaristossa, sen »alimmassa reliikkihuoneessa», säilytetyn m. m. isoa puuarkkua, joka oli lukittavissa kahdella kullatulla kuparilukolla. Siinä säilytettiin osia neljäntoista eri pyhimyksen luustosta. Tämän arkun kannella tai katoksella oli pienempi puinen kirstu, joka niinikään oli kullatulla kuparilukolla suljettava. Tästä kirstusta sanotaan luettelossa: »Kun tätä kirstua alkavan poudan aikana kannetaan saattueessa, kuulkoon Herra Jumala armostansa ja pyhimystensä ansioiden tähden uskovaisiansa heidän rukoillessaan

sadetta.» Saattuekulkuja varten voitiin tässä siis ison arkun sisällyksestä tärkein osa tilapäisesti sijoittaa pikkukirstuun. Edelleen säilytettiin samassa huoneessa kahta puukirstua, joista toisen kansi oli rikki, toisen eheä, mutta molemmissa oli lukko kelvoton. Edellisessä säilytettiin P. Eufrosina-neitsyen, jälkimmäisessä P. Florencia-neitsyen melkein kokonaista luustoa. Kummankin mainitun pyhimyksen luustosta säilytettiin osia myös kirkon pääalttarilla pienessä kallisarvoisessa lippaassa, joka kantoi vihityn hostian säiliötä (pixidiä). Tämä tärkeimpien luiden eristäminen erityiseen lippaaseen selittää, huomauttaa Evert Wrangel, miksi pyhimysten isoissa arkuissa, joissa kokonaisluusto säilytettiin, kansi tai lukko saattoi olla rikkinäinen.[9]

Ruotsista mainittakoon samanlaatuisesta toimenpiteestä esimerkki P. Katarinan, P. Birgitan tyttären kirstuunpanosta 1 p:nä elokuuta 1489. Toimituksen suoritti arkkipiispa Jakob Ulfsson neljän piispan, valtionhoitaja Sten Sturen, valtakunnan neuvoston ja suuren ritari- ynnä muun kansanjoukon läsnäollessa. Kun pyhimyksen arkku oli nostettu haudastaan, otti arkkipiispa pääkallon, suuteli sitä ja antoi muidenkin toimitukseen kuuluvain suudeltavaksi, minkä jälkeen kallokoppa suljettiin kallisarvoiseen, sitä varten valmistettuun säiliöön. Alaleuka otettiin siitä erilleen ja pantiin toiseen säiliöön, joka oli tehty vuorikristallista, kullasta ja hopeasta. Käsivarsien luista sijoitettiin niinikään osia kahteen niitä varten valmistettuun säiliöön. Muut luut koottiin pieneen puukirstuun, joka oli ulkoapäin maalattu ja sisältä verhottu purppuranvärisellä kankaalla. Tämä kirstu sijoitettiin isompaan kirstuun, jonka saapuvilla olevat piispat kantoivat haudalta juhlasaatossa. Viimeksimainittu kirstu aiottiin myöhemmin korvata hopeasta tehdyllä, mutta ennen sen valmistumista ennätti uskonpuhdistus väliin.[10] Tässäkin tapauksessa on pääkallon lipasta ja arkkua, jossa suurin osa luustosta sai sijansa, pidettävä pyhäinjäännösten pääsäiliöinä.

Tämän yhteydessä lienee lyhyt selonteko P. Hemmingin kirstuunasettajaisjuhlasta paikallaan.

Ohjelma siihen, joka arvellaan olevan Sten Sture vanhemman Roomassa olevan lähettilään, Hemming Gadin, lähettämä kirjeessä Turun kaupungin pormestarille ja raadille, on kirjoitettu 15 vuotta ennen juhlan toimeenpanoa, eikä näin ollen ole takeita siitä, että se on yksityiskohdissaan tullut sellaisena toteutetuksi, mutta se antaa kumminkin elävän kuvan tällaisten suurkirkollisten juhlain yleisestä menosta. Mainittakoon vielä, että toimituksen suoritti Upsalan arkkipiispa Jakob Ulfsson, sama, joka oli toimittanut edellä kerrotun P. Katarinan kirstuunpanon Ruotsissa. Apunaan hänellä olivat Strengnäsin piispa Mathias Ryning ja Turun piispa Arvid Kurki, ja saapuvilla siinä oli valtakunnan hengellisiä ja maallisia ylimyksiä. Valtionhoitaja sen sijaan, vaikka ohjelmassa niin oli edellytetty, ei näytä juhlaan osallistuneen.

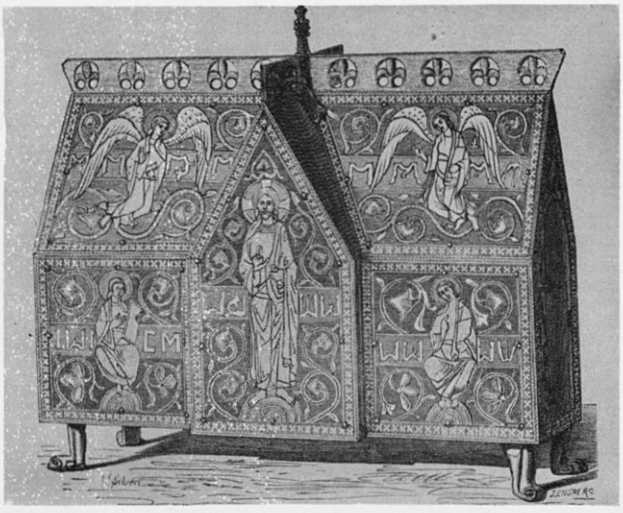

Kuva 163. Pyhimysarkku Spångan kirkosta Ruotsista. Ranskalaista työtä v:n 1200 vaiheilta.

Juhlan valmistuksiin piti kuulua n. 30 kyynärän pituisen ja 4 kyynärää korkean lavan eli »parkin» rakentaminen keskelle kirkkoa keskilaivan kohdalle. Tälle lavalle oli rakennettava alttari, jolla messu piti toimitettaman. Lavan kohdalle oli ripustettava satakunta lamppua ja sille muutoin sijoitettava niin paljon kynttilöitä kuin suinkin saatiin sopimaan. Pilarien juurilla oli poltettava pyhääsavua ja myrhaa. Lavan yläpuolelle oli edelleen ripustettava valtionhoitajan, arkkipiispan ja piispa Hemmingin vaakunat, jotapaitsi viimeksimainitun vaakunoita ja muotokuvia oli ripustettava kirkon pilareihin vahakynttilöillä valaistuina. Muutoin oli kirkko koristettava vihertävin oksin ja kukkaköynnöksin, joiden tuli riippua katosta. Myöskin kirkkomaa ja kirkon portit samoinkuin ylimysten asunnot ja muutkin rakennukset kaupungilla tuli koristaa köynnöksillä, vaakunoilla ja vihreillä lehvillä — lipuilla koristaminen oli siihen aikaan vielä tuntematonta — sekä kaduille levittää lehtiä ja ruohoja.

Itse toimituksen tuli tapahtua seuraavasti:

Sitten kun piispan luut oli otettu haudastaan ja sijoitettu pyhimysarkkuun, joka myöskin oli määrä koristaa piispan vaakunakuvilla, mitä ei kuitenkaan toteutettu, oli kannettava pyhimysarkkua pyhien laulujen kaikuessa saattueessa ympäri kirkkoa, minkä jälkeen se oli sijoitettava lavalle. Kantajilla, joina toimivat piispat ja ylimykset, tuli olla palavat vahakynttilät kädessä. Jo tästä käy selville, että ainoastaan pyhimyslippaan varsinaisen arkun kantaminen saattoi tulla kysymykseen, sillä ison ja painavan telineenkin kantamiseen ja pystyssä pysyttämiseen olisi tarvittu monen voimakkaan miehen molemmatkin kädet. Arkkipiispan laulettua V e n i s a n c t e S p i r i t u s oli esitettävä l i t a n i a ja C y r i e e l e i s o n. Arkkipiispan yksinlauluun: I n s a n c t o h o c n e g o t i o h u j u s b e a t i p a t r i s b e a t i H e m m i n g i (Tämän autuaan isän, autuaan Hemmingin tässä pyhässä toimi-

tuksessa . . .) oli kuoron vastattava: T e r o g a m u s a u d i n o s (Sinua rukoilemme, kuule meitä). Kun pyhimysarkkua tämän jälkeen vielä oli kannettu hautausmaan ympäri ja sieltä palattu lavalle, oli messu aloitettava. Tämän ajaksi oli pyhimysarkku sijoitettava kansan palvottavaksi. Messun aikana tuli ylimysten tehdä erinäisiä uhreja, joiden tuli langeta toimivien pappien hyväksi. Messua seurasi lavalta latinankielinen puhe ja kirkkomaalla luultavasti kansankielellä saarna P. Hemmingistä.

Täten oli jouduttu toimituksen pääkohtaan, itse pyhitystoimitukseen. Sen oli arkkipiispa suorittava alttarilta lavalla. Yksityiskohtia siitä ei ole ohjelmaan merkitty. Sen sijaan on tarkasti kerrottu kaikenlaisista valo- y.m. efekteistä, joita toimituksen aikana oli muka kirkossa järjestettävä, mutta joista useat ovat sitä laatua, että niiden toteuttaminen suuren kansanpaljouden läsnä ollessa näyttäisi jo tulipalon ja paniikin vaaran kannalta mahdottomalta. Epäilemättä toimitettiin tässä niinkuin P. Katarinan vastaavassa toimituksessakin pyhimyksen pyhäinjäännösten jakaminen sitä varten valmistettuihin kahteen pääsäiliöön sekä osittaminen niille alttareille ja kirkoille, jotka jo tässä tilaisuudessa niistä saivat osansa. Näistä tunnemme ainoastaan Tukholman Suurkirkon, jossa piispa Hemming eläessään oli aikaisemmin ollut pappina ja sittemmin myös Turun piispaksi vihitty.[11] Toimitus päättyi messuun ja rukouksiin.

P. Hemmingin pyhimysarkku on niitä harvoja säilyneitä katoksellisen sarkofagin tyyppisiä pyhäinjäännössäiliöitä, joiden tehtävä oli sisältää sekä pyhimyksen kokonaisluusto että eräs pienempi osa siitä erikoissäiliössä liikkuvaa kulttikäyttöä varten. Aikanaan ne eivät ole mahtaneet olla niinkään harvinaisia, koska näyttävät olleen aiheena m. m. niille kiinteille hautapatsaille, joita tavataan Alankomaissa, Ranskassa ja Italiassa ja joissa komea koristeellinen sarkofagi kantaa koristeellisten kolonnien varassa kattolaitetta. Pyhimyshautamuistomerkkinä se on loistavalla tavalla toteutettuna Petrus Vischerin tunnetussa Sebaldus-haudassa Nürnbergissä. Tähän verraten on meidän pyhimysarkkumme heikko varjo, mutta silti ei sen vähemmän mielenkiintoinen. Paikallaan Turun tuomiokirkossa (vrt. asemap. kuva 99, s. 197, n:o 3) se loistavine väreineen varmaan veti aikalaisten huomiota puoleensa ja herätti heissä syvää kunnioitusta sitä pyhimystä kohtaan, jonka näkyväisiä muistoja se säilytti.

XXIII.

P. Hemmingin pyhimysarkku Turun tuomiokirkon reliikkijäännösten säilytyspaikkana.

Kertoessaan P. Hemmingin pyhimysarkusta sen ollessa vielä Turun tuomiokirkon sakaristossa mainitsee Adolf Lindman sen sisällä olleen punaisen pussin, jossa oli ihmispääkallo, minkä muistotieto tiesi olevan piispa Hemmingin, sekä muutamia riepuja (»klutar»), jotka sisälsivät ihmisluita.[1] Saman tiedon toistavat sekä J. W. Ruuth Turun kaupungin historiassaan että K. K. Meinander kirjoitelmassaan P. Hemmingin pyhimysarkusta.[2] Näyttää siltä, kuin jo Porthan olisi tämän pyhimysarkun sisällystä tarkastellut, mutta nähtävästi kiinnittämättä siihen erikoista huomiota.[3] Arkussa säilytetyn pyhäinjäännöskokoelman tarkempaan tutkimiseen ei tietääkseni kukaan tutkijoista ole tähän asti vaivautunut.

Toimittaessani tuomiokirkon rakennuksen tutkimisen katsoin asiakseni perehtyä tähänkin aineistoon, josta tässä annettakoon lyhyt selonteko.

Pyhimysarkusta tapasin seuraavat esineet:

1. Keltaiseen puuvillakangaskääreeseen sijoitettuina ihmispääkallon muotoisen pyhäinjäännöslaitteen, joka oli puettu punaiseen silkkivaatteeseen samalla tavalla kuin aikaisemmin esitetty tuomiokirkon sakaristosta tavattu pyhäinjäännöspääkallo, sekä toisen, ihmispäälaen muotoon puetun pyhäinjäännöslaitteen, joka oli erikseen sijoitettuna punaisesta silkkiripsistä tehtyyn, umpinaiseksi ommeltuun pussiin.

2. Joukon hajallaan olevia pyhäinjäännöksiä useista eri pyhimyksistä tai pyhistä esineistä, toiset koskemattomissa kääreissään ja varustettuina pergamenttiliuskalla, mihin on kirjoitettu pyhäinjäännöksen edustaman pyhimyksen nimi, toisista taas oli kääreet aukaistu ja etiketit joko kokonaan tai osittain poissa. Lisäksi oli joitakin kääreettömiä pyhäinjäännöksiä sekä irtonaisia etikettejä.

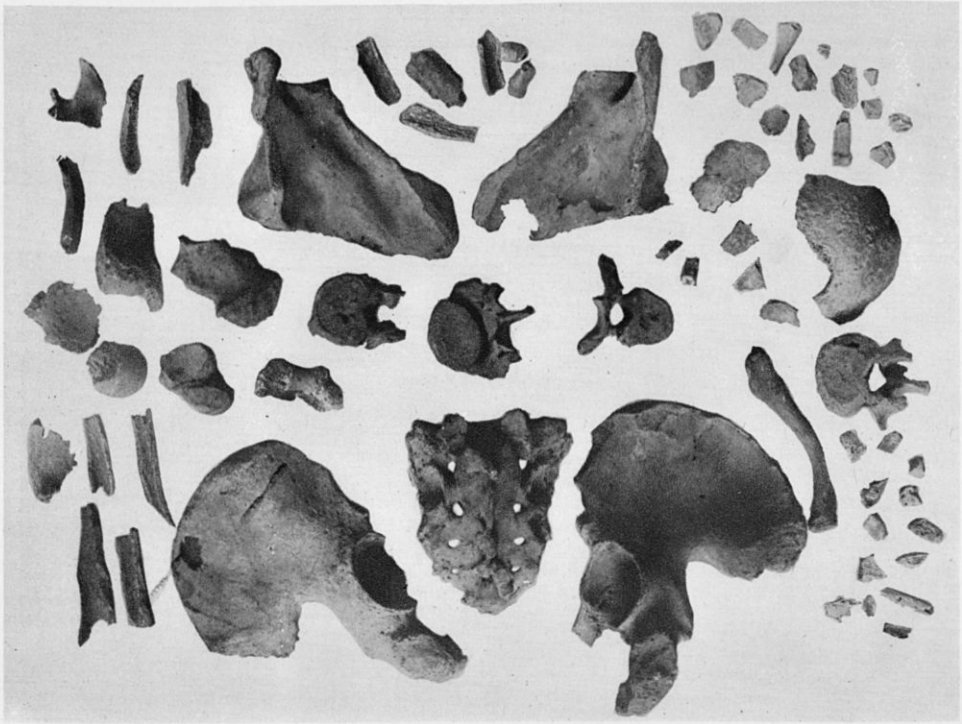

Kuva 164. Pyhäinjäännösluita P. Hemmingin pyhimysarkusta.

3. Joukon irtonaisia luita, suurempia ja pienempiä, niiden seassa myös aivan pieniä luunsiruja, kaikki hajallaan ja ilman tarkoitettua järjestystä pitkin pyhimysarkun pohjaa (kuva 164).
4. Kaksi vaateriepua myttyyn rutistettuina.
5. Tyhjennetyn pyhäinjäännöspussin.
6. Palasia vahasineteistä.
7. Keskiaikaisen hopearahan.
8. Arkun pohjalle jääneitä rippeitä seulottaessa tavattiin vielä:
   a. hyvin pieniä luun siruja,
   b. pieni kappale vihreätä sinettivahaa,
   c. joukko pieniä lahonneita puunsiruja, joiden seassa on muutamia tammilastuja, kaksi toisesta päästään teroitettua katkelmaa nelikulmaisesta lehtipuisesta puikosta sekä lahonneita kuusipuun siruja;
   d. kaksi rukiin, yksi valkean kauran ja yksi valkean herneen jyvä sekä kaksi kuivunutta palasta luumun tai kirsikan kuoresta;
   e. joukko arkun ulkopuolisessa maalauksessa käytetyn pohjakipsauksen palasia ja värien sirpaleita, jotka ovat raoista pudonneet arkkuun.

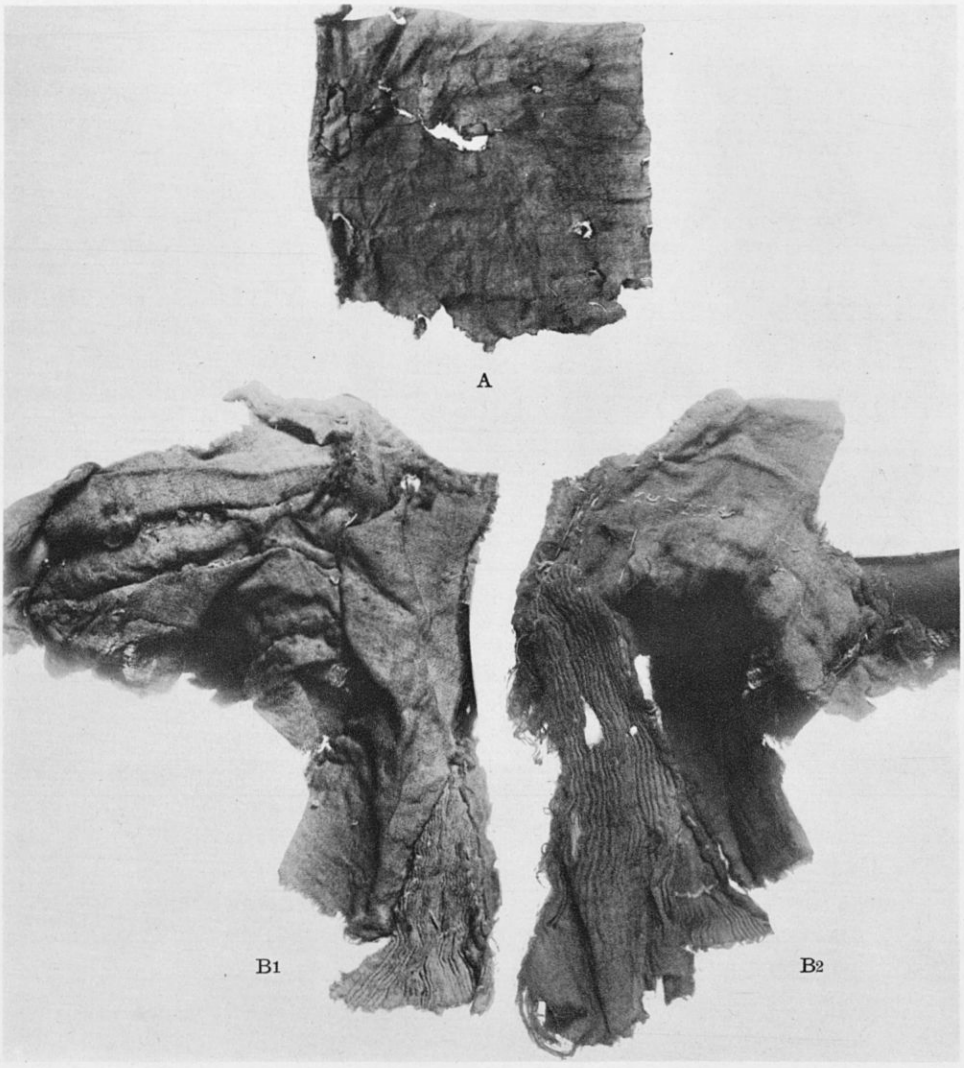

Kuva 165. Vaateriepuja P. Hemmingin pyhimysarkusta. A punaista liinakangasta. B röijyn palanen: B 1 rinnan ja B 2 selän puolelta.

f. muutamia savenpalasia, joita saven pehmeänä ollessa on käsin pidelty.

Varsinaiset pyhäinjäännökset tulevat edempänä yksityiskohtaisemmin esiteltäviksi. Tässä otan tarkemmin puheeksi ainoastaan ne edellämainituista esineistä, joiden yhteenkuuluvaisuus jonkin määrätyn pyhäinjäännöksen kanssa ei ole todettavissa tai jotka muutoin ansaitsevat tämän yhteydessä huomiota.

Kuva 166. Pyhäinjäännöspussi P. Hemmingin pyhimysarkusta.

Vaaterievut.

Näistä on toinen tummanpunaiseksi värjättyä kaksiniitistä liinakangasta ja muodoltaan melkein nelikulmainen. Sen suuruus on noin 28 × 28 cm. Siitä on kolme laitaa karkealla valkoisella liinalangalla pallistettu, kun taas neljäs laita on repeämän jäljeltä ja epätasainen. Riepua on nurjalta puolelta kahdesta kohdasta paikattu samalla kankaalla, mitä se kokonaisuudessaan on. Paikat on ommeltu samanlaisella valkealla liinalangalla, jolla pallistaminen on toimitettu. Paikkain kohdalla on kankaassa reiät, ja reikiä ja repeämiä siinä on nytkin useammassa kohdin. Kankaan yleismuoto nähdään kuvasta 165 A.

Toinen vaateriepu on selvästi röijyn palanen. Se on villakangasta, jossa loimilangat ovat punaiset ja kudelangat vihreät. Se on kudottu neliniitisesti niin, että kudelangat muodostavat diagonaaleja. Katkelma on röijyn toisesta olkapäästä, ja siinä on jäljellä olkapään päällinen osa pallistettuine kaulareikineen, osa rinta- ja osa selkäpalasta sekä rippeitä hihan kainalonalaisesta osasta. Sekä selän että rinnan puolella on ollut rypytetty kaista. Röijy on hyvin karkeasti ommeltu kokoon osittain karkealla sinisellä, osittain valkoisella liinalangalla. Kaulareiän palle on sisäpuolelta vuorattu karkealla valkoisella liinakankaalla, joka on samanvärisellä liinalangalla pitkin neulomuksin harsittu kiinni. Tässä vuorissa ei näy kulumisen merkkiä eikä merkkiä siitäkään, että se yleensä olisi ollut ihmisihoa vastassa. Muutoin on röijykangas rikkinäinen ja laskosten kohdalta kulunut. Kuvassa 165 B nähdään röijykatkelma sekä rinnan että selän puolelta.

Kun vaatteet nyt olivat luista erillään, ei voida varmasti päätellä, mitä yhteyttä niillä on alkuaan ollut arkun pyhäinjäännösluiden kanssa. Kun muita vaatteita ei arkussa ollut, on Adolf Lindmanin lausunnosta päättäen mahdollista, että jotkut arkun luista ovat ainakin hänen aikanaan olleet näihin riepuihin käärittyinä. Röijyn edellämainittu, tavalliseen käytäntöön huo-

nosti soveltuva valmistustapa tekee mahdolliseksi, että se on valmistettukin nimenomaan luiden pukemista varten.

Pyhäinjäännöspussi.

Pyhimysarkun pohjalta tavattu pyhäinjäännöspussi on noin 9 cm korkea ja tehty harmaan värisestä kaksiniitisestä villakankaasta sekä vuorattu karkealla valkealla liinakankaalla. Päällyskangas on ommeltu yhteen neljästä, toisesta päästään tylsään suippoon leikatusta kaistasta, ja kaikki neljä saumaa ovat päältäpäin koristetut sauman suuntaisilla neuloksilla, joissa on kaksi punaista, kaksi sinistä ja kaksi vihreätä lankaa vierekkäin. Yhdessä saumassa on kumminkin siniset langat korvattu vihreillä ja toisessa taas vihreät sinisillä. Vuorissa sensijaan on vain yksi sauma. Pussin reunassa on sulkulanka pujotettu päällyskankaan lävitse siten, että pussin suu lankaa kireälle vedettäessä käy suppuun.

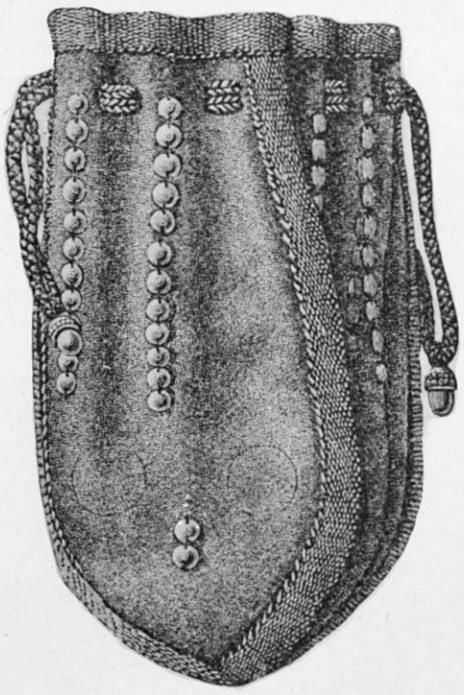

Kuva 167. Pyhäinjäännöspussi 1300-luvulta. Ruotsin valtion hist. museossa.

Pussi nähdään kuvassa 166.

Vertailun vuoksi kuvaan tähän samanlaatuisen pyhäinjäännöspussin, jota nykyään säilytetään Ruotsin valtion historiallisessa museossa (kuva 167). Se on tehty ruskeasta sametista ja koristeltu yksinkertaisin neuloksin. Se sisälsi samanlaisissa pienissä kääreissä, kuin edellä kohdassa 2 mainitut, pyhäinjäännöksiä neljästätoista eri pyhimyksestä, joista merkinnät oli kirjoitettu samanlaisille kapeille pergamenttiliuskoille kuin täältä löydetyt. Hildebrand, joka julkaisee pussin, arvelee sen polveutuvan 1300-luvulta eli samalta ajalta, jolta pergamenttien kirjoitukset ovat peräisin.[4]

Analogian perusteella tästä ja muista samanlaatuisista tapauksista, joita voitaisiin mainita Lundista, Upsalasta y. m., voinemme olettaa, että arkustamme tavatut pienet pyhäinjäännöskääreet ovat niiden ohelta löydetyn pussin sisällystä. Jos näin on laita, voinemme päättää, että pussia, jonka yksinkertainen ulkoasu ei anna ajanmääräykselle perusteita, on ajalta, jolta

Kuva 168. Tanskalainen »hvide»-raha P. Hemmingin pyhimysarkusta.

useimmat siihen sisältyneet pyhäinjäännökset ovat. Täältä tavattujen pyhäinjäännösten kääröönpanoajasta antavat kääröihin liittyneet kirjoitukset likimääräisiä tietoja. Näistä tulee edempänä tarkemmin puhe. Tässä mainittakoon vain, että kirjoitusten aikaviittaukset kohdistuvat kolmeen vuosisataan. Näin ollen olisivat sekä aikaisemmat että myöhemmät kääreet pussiin myöhempiä lisiä. Suurimman määrän pyhäinjäännöksiä tullessa yht'aikaa kokoelmaan hankittiin tavallisesti kokoelmalle sopiva säiliö, johon aikaisemmatkin siirrettiin ja johon myöhemmin tulleita pantiin lisäksi, kunnes uusi isompi kokoelma jälleen vaati uuden säiliön hankkimisen.

Muut löydöt.

Arkusta tavatuista muista löydöistä kosketeltakoon tässä vain seuraavia.

Se keskiaikainen hopearaha, joka jo aikaisemmin on niiden joukosta tullut mainituksi, on tanskalainen n. s. »hvide» eli $^1/_3$, myöhemmin $^1/_4$ killinkiä. Se on leimattu Malmössa Hannu-kuninkaan aikana (1481—1512) ja sisältää tekstit: IOHAS: DGRDACIE sekä HON HALHOIENS (Johannes Dei Gratia Rex Daciae — Moneta Malmoensis).[5] Raha nähdään kuvassa 168.

Ansaitsee huomauttamista, että raha on ollut käypää ja että sitä on voinut olla Turussakin piispa Hemmingin kirstuunasettajaisjuhlan aikana v. 1514. Näin ollen ei näytä mahdottomalta, että raha on meidän päiviimme saakka säilynyt muisto niistä uhreista, joita mainitussa juhlassa varmaan runsaastikin tehtiin kirkolle ja erittäinkin P. Hemmingille hänen palvontansa kehittämiseksi. Raha on eksynyt pyhimysarkkuun piiloutuen sen rakoihin, mistä sen tutkimus nyt toi päivänvaloon elävöittämään uhrauksen erikoisdetaljia katolisuuden viimeisessä suurjuhlassa Turussa.

Aiemmin mainitut vahanpalaset ovat epäilemättä sineteistä. Näyttää siltä, että ainakin kolme eri sinettiä on jättänyt vahakokoelmaan aineksia. Yhdessä niistä on itse sinettileima ollut punaisesta lakasta, joka on painettu vahapohjalle, toisessa näyttää leima olleen painettu vihreälle vahalle, josta kuitenkin vain hyvin pieni palanen on jäljellä, ja kolmannessa on sinettikuvio painettu suoraan pohjavahalle, jolla on harmaa väri. Ensinmainitussa on itse sinetistäkin pieni kappale jäljellä, vieläpä sinetin tekstistäkin kuusi kirjainta, mutta osittain vaillinaisesti esiin tulleina, joten ei edes kaikkien kirjainten tulkinta ole varma. Katkelma nähdään kuvassa 169. Vihreä vahan-

palanen ei sen sijaan anna perusteita minkäänlaisiin päätelmiin sinetistä, josta se mahdollisesti on peräisin. Kolmannessa sinetinkatkelmassa sen sijaan nähdään hyvin korkeassa reliefissä lehtikoriste sekä itse sinettipinnasta vain pieni kaistale, jossa nähdään pari kynttä eläimen jalasta (kuva 170). Muut vahanpalaset ovat sinettien pohjapuolesta, eikä niissä ole mitään merkkejä itse sinetistä.

Kuvat 169 ja 170. Vahalle painettujen sinettien katkelmia P. Hemmingin pyhimysarkusta.

Pyhimysarkuissa säilytettiin usein myös pyhimyksien kanonisoimis- tai beatifikatiokirjettä, samoinkuin alttarien säiliöihin sijoitettiin alttarin perustamiskirje. Näin ollen on mahdollista, että edellä kuvattuihin sinettien palasiin sisältyvät m. m. viimeiset rippeet P. Hemmingin beatifikatiobullasta. Lahjoituskirjeet saattavat tietysti myös tulla kysymykseen.

Näiden yhteydessä tavatuissa kovettuneissa savipalasissa nähdään selviä sormenpääkuvioita, mutta niiden esittämisellä tässä ei olisi merkitystä.

Kaikki edelläkosketellut pyhäinjäännökset ovat näitä palvovan keskiajan jälkeen olleet niille vähemmän kunnioitusta osoittaneen käsittelyn alaisia. Irtonaisista pyhimysluista on poistettu alkuperäiset vaatetukset, ja pienet pyhäinjäännöskääreet on revitty ulos yhteisestä säiliöpussistaan ja jokunen niistä on uteliaisuudesta aukaistukin. Niinikään ovat pyhäinjäännökset jo päältä nähden siksi eriluontoiset, että jo ilman muuta voi nähdä niiden edustavan useampia eri pyhimyksiä. Vieläpä näyttää selvältä, että monet näistä eivät ole alun perin ensinkään voineet tähän pyhimysarkkuun kuulua. Tämä voidaan varmasti päättää m. m. eräästä luustosta, joka selvästi on osa jonkun pyhimyksen kokonaisluustosta. Tällaisia ei keskiajalla pidetty kasattuina, vaan luuston pituustilan vaatineissa arkuissa luuston kokonaishahmoa vastaavassa vaatetuksessa. Kun tällainenkin luusto on joutunut tähän pieneen lippaaseen, on todennäköistä, että se on tähän siirretty P. Hemmingin kokonaisluuston sisältäneestä arkusta, joka oli sijoitettuna pyhimysarkun sarkofagin sisustaan. Tämä arkku oli nähtävästi yksinkertainen, niinkuin tavallista oli muuallakin, eikä sen säilyttämisestä tämän vuoksi ole välitetty, sen jälkeen kun luut siitä oli siirretty lippaaseen. Muutoinkin ovat pyhäinjäännökset selvästi peräisin useammista erimuotoisista erikoissäiliöistä ja saaneet tässä

lippaassa sijansa vasta kun ovat tulleet poistetuiksi palvonnan esineen asemasta. Voimme näin ollen katsoa pyhimyslippaamme tällöin tulleen niiden yleiseksi kokoamispaikaksi.

Seuraavassa koetan tehdä selkoa täten säilyneistä pyhäinjäännösaineksista. Tässä selvittelyssä on prof. Yrjö Kajava suorittanut tärkeimmän osan toimittaessaan niiden antropologis-anatomisen tutkimisen.

XXIV.

P. Hemmingin pyhäinjäännökset.

Edellisessä kosketeltuja pyhäinjäännöksiä on yleisesti pidetty P. Hemmingin jäännöksinä, mikä ei olekaan kummeksittava, koska ne ovat säilyneet hänen pyhimysarkussaan. Lähemmin tarkastellessa niitä voi kumminkin pian todeta, että melkoinen osa niistä kuuluu muille pyhimyksille. Paitsi niitä pyhäinjäännöskääreitä, joihin liittyvät nimikirjoitukset nimenomaan viittaavat muihin pyhimyksiin, osoittavat kokoelmassa olevat ihmispääkallon ja ihmispäälaen muotoa muistuttavat pyhäinjäännöslaitteet selviä ulkonaisia merkkejä, jotka eivät näytä piispa Hemmingiin soveltuvilta. Näiden selittelyn jätän kumminkin tuonnempana niistä esitettävän seikkaperäisen tutkimuksen yhteyteen. Näin ollen jää vain pyhimysarkun irtonainen luukokoelma siksi ryhmäksi pyhäinjäännöksiä, johon P. Hemmingin jäännökset voivat sisältyä. Tämän seikan selvittämiseksi on mainittu luukokoelma tässä lähinnä otettava tarkastettavaksi.

Piispa Hemming oli syntynyt Ruotsissa, Bälingin pitäjässä Uplannissa n. v. 1290. Kuollessaan v. 1366 hän oli saavuttanut n. 76 vuoden iän. Hänen hautansa oli, kuten jo on mainittu, Turun tuomiokirkon silloisessa pääkuorissa, lattian alle rakennettu hautaholvi, johon johtanut kiviporras vielä on jäljellä. Hänen vierellään lepäsivät haudassa piispat Pentti ja Johannes Pietarinpoika hänen oikealla ja Henrik Hartmanninpoika hänen vasemmalla puolellaan. Muita ruumiita tähän hautaan ei tiettävästi ole haudattu, joten neljällä arkulla haudassa rinnatusten on ollut hyvä tila. Viimeinen hautaus siihen toimitettiin neljä vuotta piispa Hemmingin hautaamisen jälkeen, minkä jälkeen arkkujen siirtämistä haudassa ei enää liene tapahtunut. Piispa Hemmingin ruumis on siten saanut olla haudassaan mahdollisimman edullisissa olosuhteissa, joten kaikki edellytykset ovat olemassa siihen, että sekä arkku että ruumis ovat olleet mahdollisimman hyvin säilyneinä silloin, kun ne 148-vuotisen hautalevon jälkeen otettiin sieltä ylös pyhimyskirstuun pantaviksi. 1920-luvulla Turun

tuomiokirkon lattianalaisia hautoja läpikäytäessä voitiin todeta, että saman ajan haudoissaan levänneet ruumisarkut, jotka eivät olleet myöhemmin joutuneet väkivaltaisen kosketuksen alaisiksi, ovat ahtaammassakin tilassa, kuin mitä piispa Hemmingin hauta arkuilleen tarjosi, olleet sisällyksineen odottamattoman hyvin säilyneitä kirkon kuivan sorapohjan vuoksi. Näin ollen ei saata olettaa minkään erehdyksen piispa Hemmingin ruumiin tuntemisessa sen pyhimyskirstuun panon aikaan tulleen kysymykseen. Edelleen saattaa sen kokemuksen pohjalla, joka tuomiokirkon haudoista niitä tutkittaessa on saatu, katsoa jotakuinkin varmaksi, että piispa Hemmingin luustoa ei v. 1514 voitu panna pyhimyskirstuun ilman väkivaltaista irroittamista ja edelläkäypää puhdistamista.

Prof. Yrjö Kajava on pyynnöstäni tutkinut nyt kyseessä olevan luukokoelman anatomisesti ja antanut siitä selonteon, joka kokonaisuudessaan seuraa tässä.

LUUKOKOELMAN ANATOMIS-ANTROPOLOGINEN TUTKIMUS.

Kirj. prof. Yrjö Kajava.

Tohtori Juhani Rinteen toimesta on tarkastettavakseni jätetty joukko luita, jotka on tavattu Turun tuomiokirkossa säilytetystä piispa Hemmingin arkusta. Useimmat luut oli tarkastettavikseni saapuessaan merkitty numeroilla, joita seuraavassa käytän, toiset olen itse numeroinut. Edellämainituista luista olen todennut seuraavaa:

I. Vartalon luustoon kuuluvia luita on kaikkiaan neljä selkärangan nikamaa, ristiluu sekä kolme kylkiluun palasta ja osa rintalastaa, jotka seuraavassa esitän yksityiskohtaisemmin (kuva 171).

4 D. on jokin rintanikamista 6—8. Se on, muutamia koloutumia lukuunottamatta, täydellinen.

4 A. Viimeinen rintanikama. Sen kaaren takaosa on sahaamalla irroitettu kummastakin päästään ja poistettu, joten nikamassa, paitsi solmua, on jäljellä ainoastaan ylemmät nivelhaarakkeet. Sahattu pinta on epätasaisesti uurteinen (sahan hampaiden jäljet). Oikeanpuolisessa nivelhaarakkeessa on melko syvä, leikkaamalla tehty halkeama. Samoin on vasemman nivelhaarakkeen taka-ulkopinnasta leikkaamalla poistettu palanen.

4 C. Ensimmäinen lannenikama, paikoin kolhiutunut, muutoin ehyt.

4 B. Viimeinen lannenikama. Vasen poikkihaarake selvästi leikkaamalla katkaistu, oikea näyttää kuluneen tai murtuneen poikki.

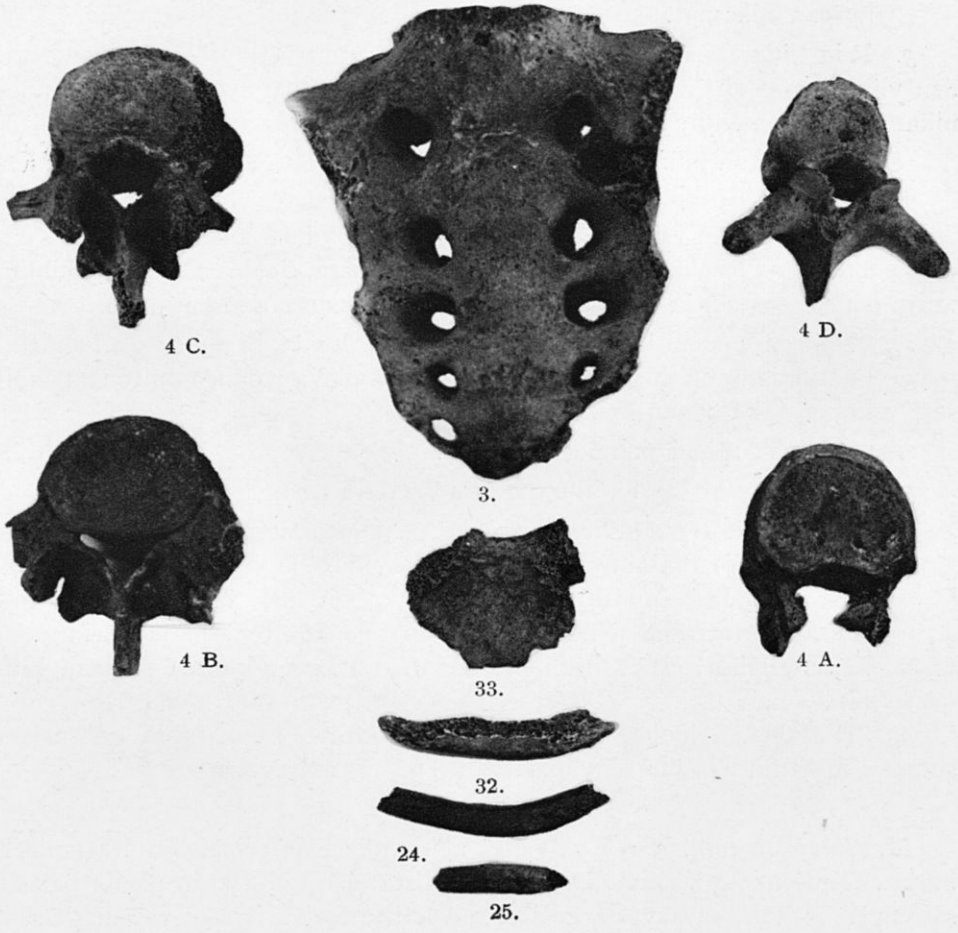

Kuva 171. Vartalon luustoon kuuluvia luita.

Tämä nikama, joka on ollut nivelyhteydessä ristiluun kanssa, ei sovi kokoelmassa olevaan ristinikamaan, jossa, kuten myöhemmin saamme nähdä, on viimeinen lannenikama kiinnikasvaneena. Se eroaa sitäpaitsi väriltään huomattavasti sekä edelläesitetyistä selkärangan nikamista että sanotusta ristiluusta, minkä vuoksi tuntuu toden-

näköiseltä, että tämä nikama on ollut erilaisissa olosuhteissa kuin edellämainitut luut. Kaikesta tästä johtuu, että nyt kysymyksessä oleva nikama ei voi olla samasta henkilöstä kuin tutkittavana oleva ristiluu, eikä todennäköisesti myöskään samasta kuin edellämainitut selkärangan nikamat.

3. Ristiluu, muodostunut yhteensulautumalla kuudesta nikamasta. Sen ylin nikama siis on ristiluuhun luutumalla kiinnittynyt viimeinen lannenikama. Luu on ehyt, joskin hieman koloutunut.

Ristiluun muodosta voi varmasti sanoa, että se on kuulunut miespuoliselle henkilölle.

24. Noin 5 cm pitkä palanen jonkin keskimmäisen oikeanpuolisen kylkiluun takaosasta, jossa näkyy kylkiluun uurre (sulcus costae) ja kylkiluun kulman (angulus costae) seutu.

25. Noin 2 cm pitkä ja sangen heikko kylkiluun palanen, jossa ei näy kylkiluun uurretta. Kysymyksessä oleva palanen on todennäköisesti 11:nnen tai 12:nnen kylkiluun päätä.

Luussa pieni punainen merkki.

32. Palanen kylkiluun takaosasta.

Tämä luu on rakenteensa ja pehkautumisensa puolesta todennäköisesti jostakin muusta ruumiista kuin kokoelman muut edellä kuvatut luut. Myöskin kylkiluun palaset n:o 24 ja 25 ovat toisiinsa verrattuina siinä määrin luun pehkautumisen ja värin puolesta erilaiset, että tuskin nekään ovat voineet kuulua samaan luurankoon.

33. Rintalastan kädensija (manubrium sterni). Luun pinta on sangen suuresti murtunut ja luu senvuoksi vaikeasti tunnettavissa.

II. Raajojen luut. Sekä ylä- että alaraajoista on erinäisiä luita kokoelmassa. Kuitenkaan ei raajojen pitkistä luista ole muuta kuin pieniä palasia säilynyt. Esitän seuraavassa ensiksi selvästi tunnettavissa olevat luupalaset ja sen jälkeen erikseen yllämainitut pienet luupalaset.

A) Yläraajan luut (kuva 172):

2 A. Oikeanpuolinen lapaluu, jotenkin täydellisesti säilynyt. Ainoastaan lapaluun harjun keskiosasta on luuta murtunut, samoin olkalisäkkeen päästä.

Luun koosta päättäen se on miespuolisen henkilön, joskin on muistettava, että lapaluun koko vaihtelee melko suuresti. Seuraava taulukko antaa tukea edelliselle olettamukselle.

	lapaluun morfologinen leveys	lapaluun morfologinen pituus	lapaluun pituus	lapaluun ulkoreunan pituus
Kysymyksessä oleva lapaluu	157	100	130	145
Suomalaisen miehen »	165	101,8	109,6	137,6
» naisen »	148	92,5	99,6	125,3

2 B. Vasen lapaluu, josta suuria paloja on murtumalla irtaantunut niin hyvin luun sisäreunasta kuin sen kummastakin kuopasta sekä korppi- ja olkalisäkkeestä.

Kaikesta päättäen ovat kysymyksessä olevat lapaluut kuuluneet samalle henkilölle. Ne ovat mittasuhteisiinsa nähden kutakuinkin samanlaiset — pieniä eroja on aina todettavissa oikean ja vasemman lapaluun välillä. — Niinikään ovat myös muutamat pinnan muodot kummassakin lapaluussa täysin vastaavat.

34. Palanen vasemmanpuolisesta lapaluusta. Jäljellä olkalisäkkeen tyvi ja osa lapaluun kaulaa.

Koska edellä jo on esitetty sekä oikea että vasen lapaluu, täytyy tämän palasen olla jostakin toisesta ruumiista kuin nämä.

8. Vasen solisluu. Sen sisäpään etupinnasta on isohko luupalanen irtautunut murtumalla tai kulumalla. Samoin on sekä sisä- että ulkopäässä pari muuta kohtaa, joissa luukudos on murtunut.

Luu on suhteellisen vahvarakenteinen ja kuuluu todennäköisesti miespuoliselle henkilölle.

9. Palanen oikean olkaluun alapäätä, jossa niveltela ja molemmat epikondylukset ovat jäljellä. Luu on murtumalla katkennut heti niveltelan yläpuolelta. Kuitenkin on eräs tämän murtumispinnan kohta siksi suora, että voisi olettaa sen terävää iskuasetta käyttäen irroitetuksi.

Luu näyttää pehkautuneen pitemmälle kuin useimmat muut kokoelman luut, minkä vuoksi on kyseellistä, kuuluuko se ensinkään samaan ruumiiseen kuin nämä.

12. Jonkin sormen tyvijäsenluun (falangin) äärimmäinen puolisko.

13. Vastaavanlaisen luun tyviosa.

Kummankin viimeksimainitun luun vahvuuden vuoksi on otaksuttavaa, että ne ovat peräisin miehen kädestä.

27. Samanlaisen luun tyven aivan pieni osa.

Kuva 172. Yläraajojen luita.

Kaikki edellämainitut sormiluut (12, 13 ja 27) ovat murtumalla katkenneet, teräaseen merkkejä ei ole todettavissa. Todennäköisesti ne ovat kuuluneet samalle henkilölle.

B) Alaraajan luut (kuva 173):

1 A. Oikeanpuolinen lonkkaluu (os coxae), jonka peitetyn

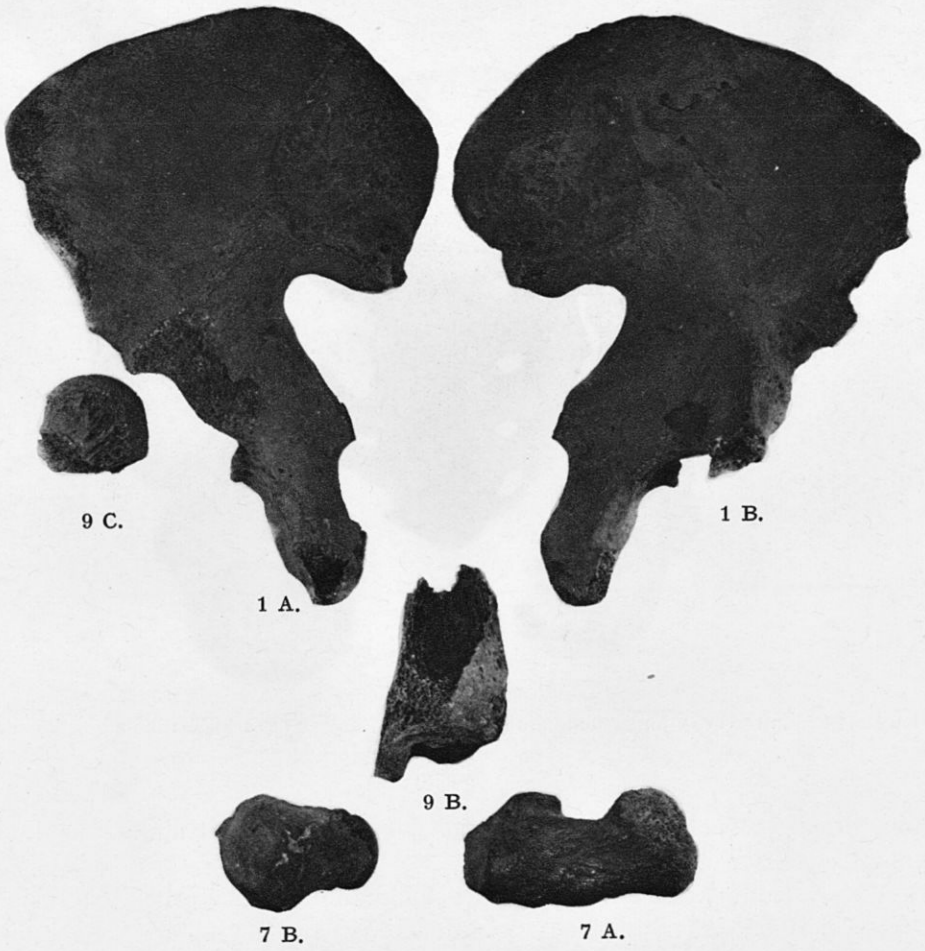

Kuva 173. Alaraajojen luita.

aukon etuosan rajana ollut häpyluu puuttuu. Suoliluun ylemmän etukärjen seudussa on pienempi luureunan murtuma.

1 B. Vasen lonkkaluu. Koko häpyluu sekä sitä rajoittavat osat istuin- ja suoliluuta puuttuvat. Luu on sitäpaitsi koloutunut ulko-

Kuva 174. Lantiovarus, jonka lonkkaluut 1 A ja 1 B (kuva 173) sekä ristiluu n:o 3 (kuva 171) muodostavat.

pinnaltaan ja suoliluun ylemmän etukärjen seuduilta. Kaikki luun kudoshukat ovat syntyneet murtumalla.

Kummatkin edelläkuvatut lonkkaluut sekä varhemmin esitetty ristiluu ovat ilmeisesti kuuluneet samalle henkilölle. Ne sopivat täydellisesti toisiinsa muodostaen yhteisesti lantiovaruksen, jonka muodosta voi päättää, että se on kuulunut miespuoliselle henkilölle (kuva 174).

9 *C.* Oikeanpuolisen reisiluun pää (caput femoris) halkaistu ja katkaistu reisiluun kaulan ulko-osasta. Viimeksimainittu katkaisu on tapahtunut terävällä aseella, joka on suoraviivaisesti kulkenut n. 10 mm luukudoksen sisään, loppuosa on murtunut.

9 *B.* Oikeanpuolisen sääriluun alapää, joka on katkennut vinosti murtumalla. Luu on hieman koloutunut.

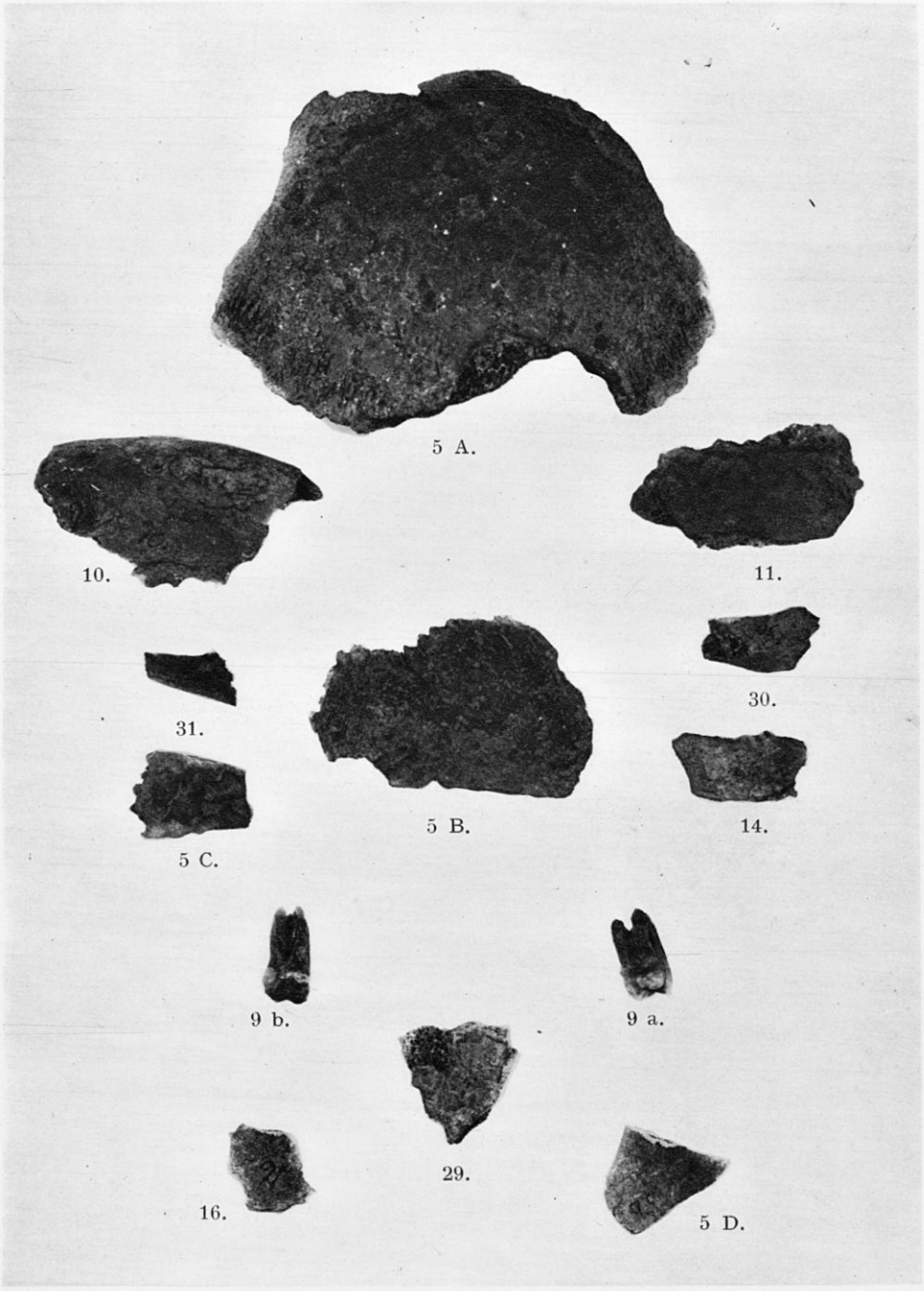

Kuva 175. Pääkallon luita.

Luu näyttää enemmän pehkautuneelta ja väriltäänkin erilaiselta kuin edelliset alaraajan luut. Mahdollisesti se ei ole samasta ruumiista kuin nämä.

7 B. Oikeanpuolinen telaluu (talus), hyvin vähän koloutunut.

7 A. Oikeanpuolinen kantaluu (calcaneus), jotenkin hyvin säilynyt.

Kaksi viimeksimainittua luuta sopivat täydellisesti toisiinsa, ne ovat todennäköisesti kuuluneet samaan jalkaan. Luiden väri ja pehkautuminen vastaa edellä esitettyjä lonkkaluita, mutta eroaa sääriluun palasesta (n:o 9 B).

III Pääkallon luut.

Pääkallon luista on kokoelmassa ainoastaan pieniä palasia. Vain eräs kallon luu on hieman suurempi. Ne ovat seuraavat (kuva 175):

5 A. Vasemman päälaenluun (os parietale) palanen. Ohimosaumasta näkyy jätteitä, samoin takaraivosaumasta. Molemmat saumat vahvasti luutuneet.

Saumain luutumisesta päättäen on luu vanhanpuoleisesta henkilöstä.

11. Palanen jotakin aivokopan luuta, todennäköisesti niskaluun (os occipitale) takaosa. Luussa näkyy selvästi teräaseen leikkaama leikkauspinta. Luu on todennäköisesti osittain leikkaamalla, osittain murtamalla irroitettu.

5 B. Pieni palanen aivokopan seinän luustosta. Luun sisäpinnalla näkyy aivopoimujen painamia kuoppia ja näiden välisiä harjanteita. Eräs luun reuna on huomattavan ohut ja näyttää vastaavan päälaenluun ohimoseutua; eräässä toisessa reunassa on jätteitä saumasta, joka ei ole ensinkään luutunut.

Tämä luupalanen ei ole samasta kallosta kuin kaksi edellistä, sillä sen luutumaton sauma todistaa, että se on melko nuoresta henkilöstä. Se on sitäpaitsi sekä värinsä että pehkautumisensa puolesta erilainen kuin nämä.

30. Todennäköisesti vasemman yläleuanluun otsalisäke (processus frontalis maxillae). Palanen on siksi pieni, että sitä ei voi täysin varmasti tuntea.

31. Ohut ja kapea luupalanen, joka mahdollisesti on ohimoluun poskilisäkkeen (processus zygomaticus ossis temporalis) kärki. Sen leveämmässä päässä on saumapinta, jossa luutumista ei ole ollut.

Luu on peräisin nuoresta henkilöstä, mahdollisesti samasta, josta n:o 5 B.

5 C. Sirpale jotakin aivokopan litteätä luuta. Luun eräässä reunassa avoin saumapinta.

14. Kaikissa suhteissa edellisen kaltainen luu.

Kaksi viimeksimainittua luuta ovat niinikään nuoresta henkilöstä ja vastaavat kaikin puolin luita n:o 5 B ja 31. — Mahdollisesti ne ovatkin samasta kallosta.

10. Alaleuanluun vasemman puoliskon etuosa, läheltä leuan kärkeä. Luusta on jäljellä pääasiassa vain luun ohut pintakerros, luun sisäosasta on nim. sienimäinen aine miltei kokonaan koverrettu pois. Luun sisäpinnalla voi helposti tuntea linea mylohyoidean ja fossa sublingualiksen, niinikään on erään hammaskuopan reuna näkyvissä.

Luu on huomattavasti pehkautunut ja väriltään toisenlainen kuin edelliset (n:ot 10, 31, 30 ja 11).

29. Pieni palanen jostakin aivokopan litteästä luusta. Luun sisäpinnalla näkyy aivopoimujen merkkejä.

5 D ja *16.* Kaksi pientä litteätä luupalasta pääkallosta. Luitten väri poikkeaa tämän kokoelman muista luista siinä, että se on valkoisemman kellertävä, ja luun peruskudos on haurasta ja näyttää ikäänkuin hehkutetulta.

Todennäköisesti ovat nämä aivo-ontelon luut ihmisen kallosta, mutta eivät missään tapauksessa samasta tai samoista kalloista kuin edellä kuvatut kallon luut, lukuunottamatta kenties viimeksimainittua palasta (n:o 29).

9 a. Oikeanpuolinen yläleuan kolmas poskihammas. Hampaassa on kolme nystermää, joista sisin on suurin, sekä kolme juurta, joista poskenpuoleiset ovat toisiinsa kiinnikasvettuneet. Hammasmätää ei ole, mutta kyllä vähän hammaskiveä. Purupinta ei ole kulunut.

Hammas on todennäköisesti suhteellisen nuoresta henkilöstä, sillä kolmas poskihammas vikautuu yleensä sangen helposti ja on vanhoilla henkilöillä senvuoksi täysin terveenä, kuten tässä, harvinainen. Sitäpaitsi se on täysin kulumaton, mikä seikka kuitenkin voisi johtua siitä, että sen vastahampaat ovat puuttuneet.

9 b. Vasen alaleuan toinen poskihammas, jonka juurien välissä on hammaskuopan väliseinän jätteitä. Purupinta jonkin verran kulunut, hammas muuten terve.

Hammas on väkivaltaisesti poistettu leuasta kuoleman jälkeen. Se voisi hyvin kuulua samalle henkilölle kuin edellinen hammas (9 a).

IV. Erillisiä pieniä luupaloja (kuva 176).

15, 17, 18, 19, 21, 23 ja 26. Eri suuria paloja joistakin pitkistä luista, todennäköisesti sääriluusta, väkivaltaisesti irroitettuja ja murrettuja jotenkin

säännöllisen pitkänomaiseen muotoon. Luitten reunat yleensä särmikkäitä ja teräviä.

20. Edellisten kaltainen, määrättyyn muotoon murrettu palanen todennäköisesti reisiluun yläpäästä. Palasen pinnassa näkyy lihaskiinnityskohta epätasaisena pintana, todennäköisesti tuberositas glutaea.

22. Pitkänomainen palanen jostakin pitkästä luusta. Luupalasen muoto on jotenkin edellisten kaltainen, mutta sen reunat ovat kaikkialla kuluneet ja pyöristyneet.

Luuta on todennäköisesti käsitelty sangen paljon, koskapa sen reunat ovat siksi kuluneet. Se eroaa, paitsi tässä suhteessa, myöskin pehkautumisensa puolesta edellisistä luupalasista, minkä vuoksi on oletettavaa, että tämä luu on peräisin jostakin toisesta henkilöstä ja että sitä on toisella tavalla hoidettu ja paljon enemmän käsitelty kuin edellisiä luupalasia.

28. Palanen todennäköisesti reisiluun pintaa. Luun pintaan on terävällä aseella kaiverrettu jokin merkki, joka lähinnä muistuttaa kirjainta M tai N.

Edellisten lisäksi on kokoelmassa vielä joitakin niin pieniä luusiruja tai osia luun sienimäisestä aineesta, että niitä ei voi ensinkään määritellä tai tuntea.

Tarkastellessamme ja vertaillessamme edellälueteltuja luita toisiinsa voimme todeta, että lonkkaluut (n:ot 1 A ja 1 B, kuva 173) sekä ristiluu (n:o 3, kuva 171) ovat kuuluneet samalle miespuoliselle henkilölle, jonka lantiovaruksen ne ovat muodostaneet (kuva 174). Lantiovaruksen mukaan arvioituna näyttää sitäpaitsi siltä, kuin kysymyksessä oleva henkilö olisi ollut kohtalaisen kookas. Sitäpaitsi kuuluvat kaikella todennäköisyydellä reisiluun pää (n:o 9 C, kuva 173) ja jalan luut (n:ot 7 A ja 7 B, kuva 173) niinikään samaan luustoon. Edellisten lisäksi laskisin tähän luustoon kuuluviksi vielä molemmat lapaluut (n:ot 2 A ja 2 B, kuva 172) sekä vasemman solisluun (n:o 8, kuva 172) ja mahdollisesti myös sormien jäsenluut (n:ot 12, 13 ja 27, kuva 172). Sensijaan ei ole todennäköistä, että oikean olkaluun alapää (n:o 9, kuva 172) enemmän kuin oikean sääriluunkaan alapää (n:o 9 B, kuva 173) ovat kuuluneet samaan luustoon. — Niinikään luulisin edellämainittuun luustoon voitavan laskea kokoelmassa olevan rintalastan kädensijan (n:o 33, kuva 171) ja rintanikamat (n:ot 4 D ja 4 A, kuva 171) samoinkuin myös ensimmäisen lannenikaman (n:o 4 C, kuva 171), kun taas viimeinen lannenikama (n:o 4 B, kuva 171) ei ole voinut kuulua samaan luurankoon.

Pään luita (kuva 175) tarkastelemalla voimme osittain saumojen luutumisen perusteella, osittain luukudoksen erilaisuuden vuoksi todeta, että

Kuva 176. Erillisiä raajojen luita.

näiden luiden joukossa on ainakin kolmen henkilön kallon osia. Suurin palanen (n:o 5 A) on peräisin suhteellisen vanhan henkilön kallosta, josta mahdollisesti myös alaleuanluun osa (n:o 10) ja luupalanen n:o 11 ovat. Sensijaan ovat luut n:o 5 B, 5 C, 14 ja 31 verraten nuoren henkilön kallosta, josta voisi olettaa myös kokoelman hampaitten olevan peräisin. Edellisistä luurakenteensa puolesta poikkeavat selvästi luupalaset n:o 5 D ja 16,

jotka kuuluvat epäilemättä samaan kolmanteen kalloon. Mahdollista on, että palanen n:o 29 on myöskin kuulunut tähän kalloon.

Kokoelmassa löytyvistä useista pienistä luupalasista (kuva 176), jotka ovat peräisin osittain risti-, osittain sääri- tai olkaluusta, ei voi tässä suhteessa mennä varmuudella mitään sanomaan. Kuitenkin on ilmeistä, että ne ovat ihmiskäden irroittamia ja todennäköisesti myös ihmisen luustosta peräisin olevia luupaloja, joista ainakin yksi on ollut sangen paljon käsiteltävänä ja siitä syystä huomattavasti kulunut. — Todennäköistä on, että ne ovat lähtöisin eri ruumiista ja vasta myöhemmin joutuneet paloiteltuina arkkuun, mistä ne nyt on löydetty.

Loppupäätelmänä luulisin voitavan sanoa, että suurin osa kokoelman luita on peräisin samasta vanhanpuoleisesta ja vahvarakenteisesta miehestä, mutta että sitäpaitsi on joukossa luita, jotka ovat kuuluneet suhteellisen nuorelle henkilölle, ja että tutkittavain kallonluiden joukossa on todettu vielä osia jostain kolmannestakin ja raajojen luiden joukossa vielä neljännestäkin henkilöstä. Mahdollista sitäpaitsi on, että — etenkin kun otetaan lukuun myös edellämainitut pieniksi palasiksi murretut luut — vielä useammankin henkilön jätteitä on joutunut tutkittavain luiden joukkoon.

Helsingissä marraskuussa 1927.

P. Hemming pyhäinjäännöksissä edustettuna.

Kuten edelläolevasta tutkimuksesta selviää, on kyseenalaisessa luukokoelmassa samasta yksilöstä kokonainen lantio, osa pääkalloa, muutamia selkänikamia ja kylkiluita, molemmat lapaluut ja katkelmia rintalastasta ja toisesta solisluusta sekä osia raajojen luustosta, siis varsin huomattava osa samasta luurangosta. Luuston edustama yksilö on ollut mies, kohtalaisen kookas ja luustostaan päättäen korkeanlaisen iänkin saavuttanut. Luuston sijoittaminen pyhimysarkkuun ja erittäinkin erinäisissä luuston osissa selvästi näkyvät merkit luiden lohkaisemisesta sahalla tai muulla teräaseella osoittavat myös, että luusto on henkilöstä, jota on pyhimyksenä palvottu. Edelleen on luuston säilynytkin osa siksi huomattava, että on täysi syy katsoa sen kuuluneen henkilölle, josta tuomiokirkolla on ollut kokonaisluusto. Tällaisia oli suurilla keskuskirkoillakin vain poikkeustapauksissa muista kuin paikallispyhimyksistä. Edellisessä (s. 308) on tullut mainituksi pari tällaista tapausta Lundin tuomiokirkosta, jossa pyhäinjäännösten luku oli tavattoman suuri. Upsalan tuomiokirkon pyhäinjäännösluettelossa v:lta 1344 mainitaan vain P. Eerik sellaisena pyhimyksenä, josta koko luusto oli kirkossa edustettuna (»corpus integrum beati erici regis et martiris»).[1] Paitsi piispa Hemmingiä

Kuva 177. P. Hemming ja P. Birgitta. Urjalan kirkon alttarikaapista 1400-luvun lopulta.

saattaisi tämän luuston henkilöllisyyteen nähden tulla kysymykseen vain toinen kotimainen pyhimyksemme, piispa Henrik, mutta kun hänen luustonsa on, niinkuin edempänä saadaan nähdä, ainakin suurimmalta osalta jo aiemmin joutunut pois tuomiokirkosta, jää piispa Hemming siksi pyhimykseksi, jonka pyhäinjäännöksiä luuston lähinnä saattaa otaksua olevan.

P. Hemmingin pyhimysaika päättyi kirkossamme lyhyeen. Voidaan huomauttaa, että niin monia lähetyksiä hänen pyhäinjäännöksistään ei sen ajan kuluessa vielä ennätetty toimittaa. Aikaisemmin mainittu Tukholman Suurkirkon tapaus osoittaa kumminkin, että hänen pyhäinjäännöstensä jakamista tapahtui jo itse kirstuunasettajaisjuhlassa. Tämä on ainoa tällainen tapaus, josta on muistiinmerkintä säilynyt meidän aikaamme, mutta tuskin ainoa tapaus, joka pyhäinjäännösluiden jakamista aiheutti. Saattaa syystä otaksua, että ainakin ne maamme kirkot, joissa P. Hemmingin kulttia oli jo hänen kirstuunasettamisjuhlansa aikoihin toteutettu, tulivat jo tällöin osallisiksi hänen pyhäinjäännöksistäänkin. Näin oli laita esim. Urjalan kirkon Hämeessä, jonka alttaripyhimysten joukossa nähdään molemmat kotimaiset piispapyhimyksemme Neitsyt Marian ja P. Birgitan rinnalle sijoitettuina. Kenties oli P. Hemming joutunut erikoiskultin esineeksi myös jo Lohjan kirkossa, jossa hänen kuvansa, kuten E. Nervander otaksuu, esiintyy kirkon freskomaalausten joukossa.[2]

Niin runsasta pyhäinjäännösten jakoa kuin pyhimysarkussamme säilynyt vajanainen kokonaisluusto kuvastaa, on tuskin kumminkaan ennättänyt tapahtua P. Hemmingin pyhäinjäännöksistä. Tässä on oletettava tapahtuneen luiden häviämistä myöskin muulla tavoin uskonpuhdistuksen jälkeisellä ajalla. Tällaiseen häviämiseen onkin ollut mahdollisuuksia kyllin jo niinä vuosisatoina, jolloin pyhimysarkkua säilytettiin tuomiokirkon sakaristossa ja sittemmin sen eteläisellä lehterillä sekä myöhemmin Turun linnan museossa, jossa varsinkin tämän alkuaikoina oli vartiointi hyvin heikkoa. Pikemmin on ihmeteltävä, että niistä on senkin verran jäljellä kuin itse asiassa on.

Kun näin ollen on todennäköistä, että prof. Kajavan luukokoelmastamme erottama kokonaisluurangon jäännös laatunsa puolesta siten soveltuu hyvin olemaan muistona suuresta Hemming-piispasta, kuvaan hänet luuston antaman käsityksen täydentämiseksi tässä sellaisena kuin keskiaikainen tuntematon taiteilija on hänen muotonsa hahmotellut (kuva 177). Siinä näemme piispa Hemmingin puettuna valkoiseen albaan ja brokadikuvioin koristeltuun kullanväriseen dalmatikaan. Päällimmäisenä hänellä on kullanvärisellä päärmeellä varustettu sininen kaapu, jonka kiinnittää rinnalla oleva pyöreä solki. Oikean kätensä piispamme kohottaa siunaavaan asentoon vasemmassa pitäessään piispansauvaa. Enkeli sijoittaa hänen päähänsä mitran.

Piispan jalkojen juuressa polvistuu ruskeaan pukuun puettu pyhiinvaeltaja, jolla on sauva kädessään.

Jos Lohjan kirkon maalauksissakin oleva piispa, joka on virkapuvussaan ja piispansauvalla varustettu, mutta pitää mitraa kädessään, on todellakin P. Hemmingiä tarkoittava, osoittaa tämän edellisestä poikkeava kuvallinen esitys, että hänen kuvansa taiteessa ei vielä ollut ennättänyt saada sovinnaista, määrätyn tunnuksen omaista sommittelua.

Mitä pyhimyksiä luukokoelmassa edustetut kolme muuta yksilöä voivat tarkoittaa, siitä esitän edempänä arveluni.

XXV.

P. Henrikin pyhäinjäännöksiä.

Se pyhäinjäännöslaite P. Hemmingin pyhimyskirstusta tavatussa pyhäinjäännöskokoelmassa, joka muistuttaa ihmispääkalloa, ei todellisuudessa sisällä kokonaista pääkalloa, vaan on kokonaan keinotekoinen. Tämän huomaa jo tarkastaessa sen mittasuhteita. Kun tähänkin laitteeseen on sen muutoin umpinaiseen pukuun »naaman» kohdalle jätetty kolmikulmaiselta näyttävä reikä, josta näkyy laitteen sisään, ja vaatetus on oikealta puolelta rikki, joten sitäkin tietä pääsee sisustaa tarkastamaan, vaatetusta pahemmin rikkomatta, on laitteen rakenne helposti todettavissa. Se on tehty irrallisista luupalasista, jotka kukin erikseen on kääritty karkeaan valkoiseen liinakankaaseen, ennenkuin niistä on yhteen sovittamalla alettu muodostaa kokonaisuutta. Runkona koko laitteessa on ihmispääkallosta eristetty alaleuan luu, joka useampaan kertaan liinavaatteeseen käärittynä muodostaa laitteessa perusluun, mihin muut luukääreet ovat tuetut. Sen jatkona »takaraivoon» päin on sekä sivuilla että perällä luukääreitä, jotka mainittuun runkoluuhun tuettuina muodostavat laitteen kokonaispohjan, ja katteena

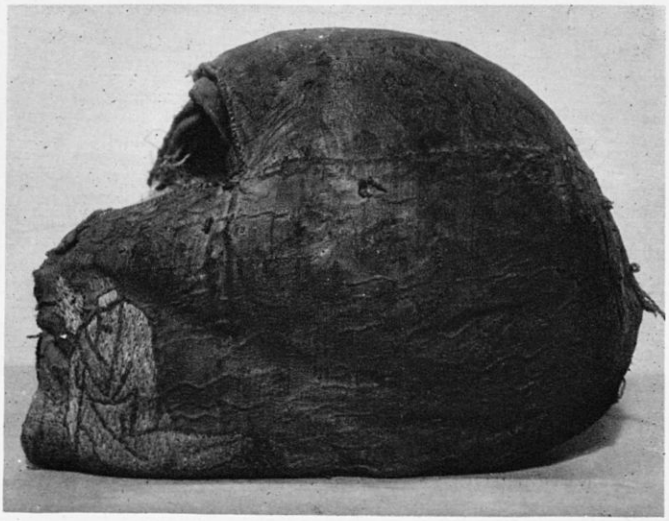

Kuva 178. Kallolaite vasemmalta sivulta.

Kuva 179. Kallolaite suoraan edestä.

siinä on erikseen liinavaatteeseen kääritty isonlainen kappale kallokopan päänlaen luuta, joka taas on keinotekoisesti tuettu ennen mainittuun runkoluuhun sekä lepää sen pohjajatkoksi sovitetuilla luukääreillä. Täten kokoonpantuina on luukääreet kiedottu tiukasti isompaan liinakankaaseen, joka muodostaa kuoren kaikkien ympärille, kiristää niitä toisiaan vastaan ja sitoo kaikki yhdeksi, jopa varsin lujaksi kokonaisuudeksi. Tämä kokoava kääre on ollut täysin umpinainen ja ommeltu kankaan reunakohdista kiinni. Se aukko, joka siinäkin nyt on »naaman» kohdalla, on uteliaiden väkivaltaisesti tekemä samoinkuin repeämät laitteen koko vaatetuksessa oikealla sivulla. Laite kokonaisuudessaan on tämän lisäksi puettu kahteen päällekkäiseen silkkivaatteeseen, joihin kumpaankin samalle kohdalle jätetyn aukon kautta laitteen valkea eheä pohjavaate on ollut näkyvissä. Tästä päällysvaatetuksesta teen edempänä lähemmin selkoa. Annan sitä ennen prof. Yrjö Kajavan esittää laitteen luustoa, mikäli hän niitä röntgen-valokuvien avulla on voinut tarkastaa, sillä vaatteiden purkaminen tätä varten oli mahdotonta, koska laite siten olisi kokonaan särkynyt. Laitteen yleismuoto nähdään kuvista 178—180.

KALLOLAITTEEN LUUSTO.

Kirj. prof. Yrjö Kajava.

Koska edelläkuvatun keinotekoisen kallon luita ei voinut saada esille siitä pussista ja niistä kääreistä, joihin ne olivat ommellut, rikkomatta koko vanhaa ja arvokasta reliikkiä, jää sen tutkiminen ja anatominen kuvaileminen pääasiassa röntgen-kuvien varaan. Jo ulkoapäin tarkastettaessa voitiin kuitenkin

Kuva 180. Kallolaite oikealta sivulta, kallokopan luu reikineen paljastettuna.

havaita, että koko tämä keinotekoinen, kalloa muistuttava laite ei ollut tavallinen kallo, vaan kokoonpantu erinäisistä kallon luista, samalla kun toisia osia oli selvästi jätetty pois. Näin syntynyt kyhäelmä oli myös huomattavasti tavallista kalloa pienempi. Sen suurin pituus, leuan kärjestä takaraivoa vastaavaan paikkaan, oli 183 mm, suurin leveys 128 mm ja sen suurin korkeus 112 mm. Leuan kärjen ja takaraivoa vastaavan kohdan kautta mitattu ympärysmitta oli 550 mm ja suurin pystysuoran tason kautta mitattu poikittainen ympärysmitta 400 mm.— Ulkopuolisella tarkastuksella ja tunnustelulla voitiin sitäpaitsi todeta, että »kallon» ala-etuosan muodosti alaleuanluu, mutta tämän yläpuolella ei voitukaan todeta muita naaman luita, vaan oli tässä naamaa vastaavalla kohdalla ainoastaan iso kolmikulmainen aukko, joka johti kallon sisäiseen onteloon. Tämän aukon kautta tunnustellen todettiin m. m., että alaleuanluu oli erityiseen kankaaseen verhottu ja että sen yläpuolella oli niinikään erityisiin pusseihinsa verhottuina irtonaisia luukappaleita, joista eräs, alaleuanluun vasemman puoliskon yläpuolella oleva luu, oli melko iso, litteä ja käyrä, todennäköisesti jonkin aivokopan luun palanen. Niinikään oli mahdollista tuntea ja osittain nähdäkin samanlainen kankainen verho kallon ylä- ja takaosan muodostavain litteiden, kaarevien luitten peitteenä.

Edellisen lisäksi voi hieman ulkopuolista verhokangasta siirtämällä kallon päälakea vastaavalta kohdalta sen oikealla puolella löytää luussa jotenkin pyöreän ja suhteellisesti sileäreunaisen, 11 × 12 mm:n suuruisen reiän, jonka reunan yhdellä puolella voi selvästi havaita vuolemisen jälkiä, sekä tämän reiän vieressä matalan, pyöreän, jotenkin samansuuruisen, 10 × 8 mm laajan kuopan. Tätä kuoppaa peittää luun pintakerros, jossa näkyy kauttaaltaan pieniä murtumia. Kuoppa on selvästi puristamalla, ei kaivaen, syntynyt.

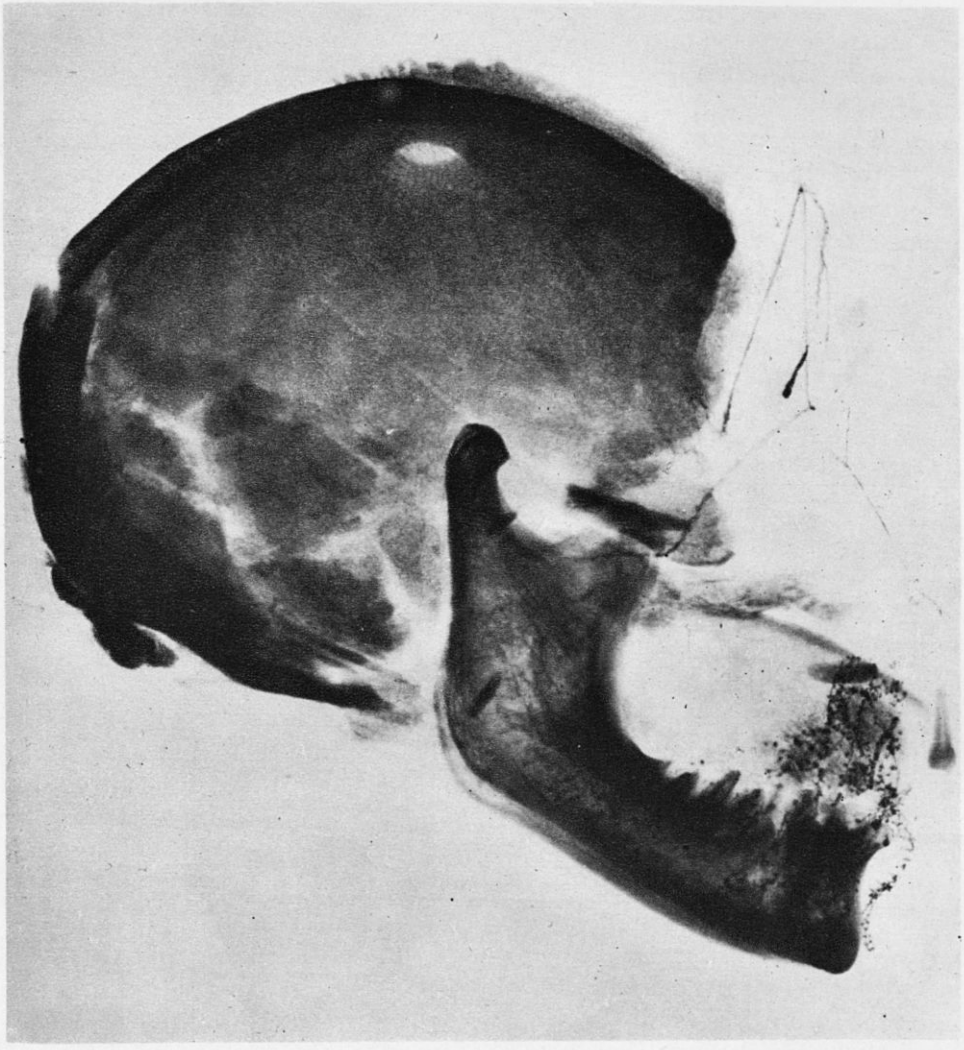

Kuva 181. Kallolaitteen luusto röntgen-kuvassa.

Niinikään voidaan todeta, että edellämainitut kallon takaosan muodostavat leveät, kaarevat luut ovat keskiviivassa kulkevan, avonaisen raon toisistaan erottamat. Mainittujen luitten alaosissa tuntuu sitäpaitsi useita murtumia, ja luun toisistaan irtaantuneet palaset luiskahtelevat ritisten toisiaan vastaan aivan kuin luunmurtuma-potilasta tarkastettaessa. — Oikeanpuolisen leukaluukulman takana tuntuu 6—7 cm pitkä ja 2 cm leveä alue, jossa kääreitten läpi voidaan tunnustelemalla erottaa suurehko joukko pieniä (luu-?)siruja.

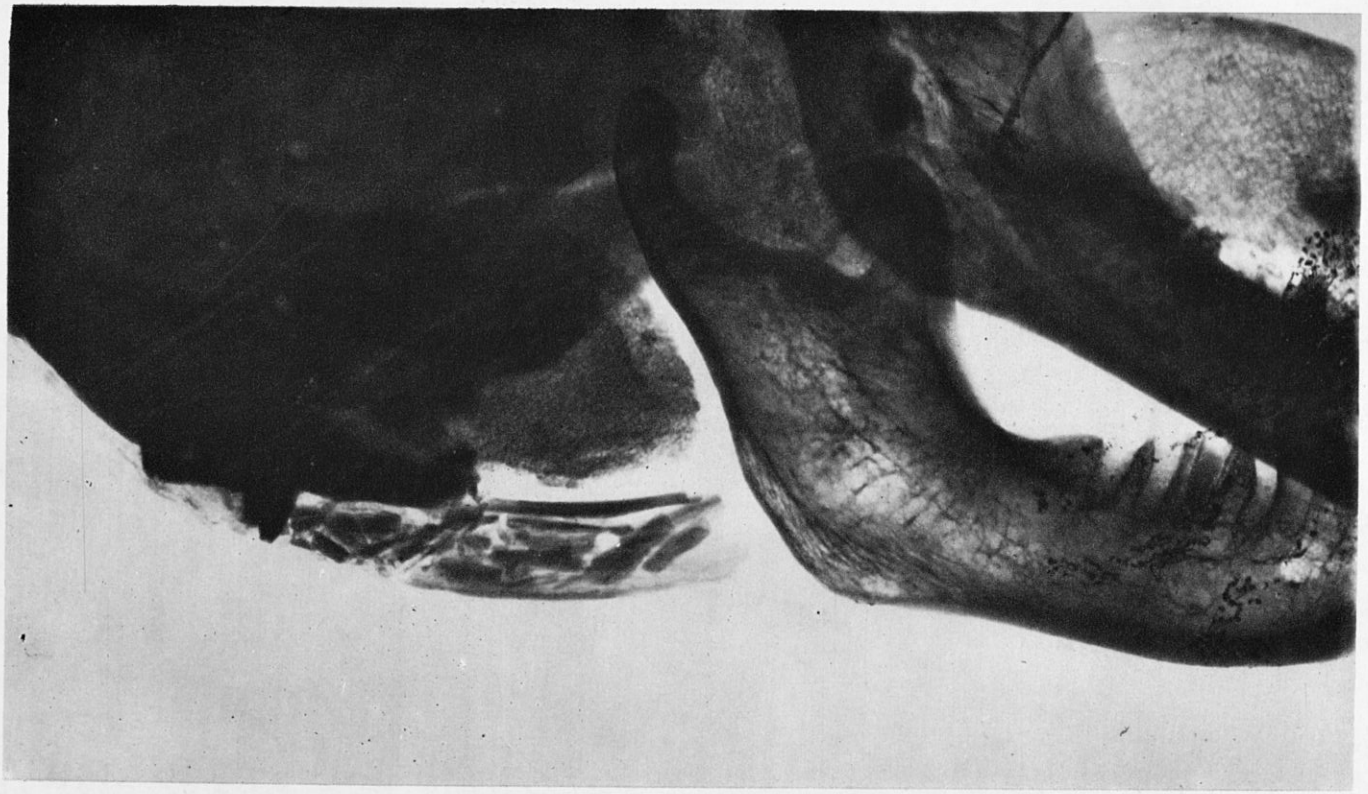

Kuva 182. Kallolaitteen luusto. Alaleuan molemmat puoliskot ja sen takana olevat pienet luut näkyvissä. Röntgen-kuva.

Kallon pinta, joka, kuten edellä on mainittu, on yhdestä kohdasta paljas, on väriltään vaalean-kellanruskea. Luukudos ei näytä sanottavasti pehkautuneelta.

Röntgen-kuvista kallolaitetta tarkastettaessa voidaan todeta jo ulkopuolisen tutkimuksen perusteella lausuttu väite, että kallo on keinotekoinen, oikeaksi. Tämän keinotekoisen kallon luista voidaan tuntea toiset aivo-ontelon ja kallon luiksi, mutta joukossa on myös luita, jotka varmasti ovat peräisin jostakin muusta ruumiinosasta, vieläpä sellaisiakin, jotka eivät ensinkään kuulu ihmisen luustoon.

Röntgen-kuvien mukaan, jotka on otettu 2 metrin fookusetäisyydellä, mitattuna on laitteen suurin pituus n. 190 mm, suurin leveys n. 135 mm ja suurin korkeus n. 120 mm. — Se seikka, että suorastaan reliikistä otetut mitat ovat hieman pienemmät kuin röntgen-kuvista mitatut, johtuu luonnollisesti siitä, että röntgen-kuvat, huolimatta siitä, että fookusetäisyys on ollut 2 m, ovat kuitenkin todellisuutta hieman suuremmat. Kallon leveyden mitta on sitäpaitsi senkin vuoksi epätarkka, että sen keskellä kulkeva avoin rako ei eri kerroilla mitatessa tietenkään ole täysin yhtä suuri.

Kallolaitteessa oleva alaleuanluu on täydellinen. Kuitenkin on sen vasemmassa haarassa toisen välihampaan ja ensimmäisen poskihampaan välissä luunmurtuma, joka katkaisee alaleuanluun rungon. Murtumakohdalla on luu hieman siirtynyt alkuperäisestä paikastaan, ja samalla on sen vasen haara työntynyt jonkin verran oikeata haaraa kohti. Sanottu siirtyminen on kuitenkin erittäin vähäinen, mikä johtunee siitä, että luun osia, jotka todennäköisesti ovat murtuneet vasta sen jälkeen kuin kallolaite on tehty, pitää niiden ympärille kiedottu kangas paikoillaan. Leukaluu on hintelä, sen kärki on kapea ja esillepistävä. Röntgen-kuvista, jotka oli otettu 2 m:n fookusetäisyydellä ja joista siis luun mittasuhteet olivat melko tarkkaan määrättävissä, otin seuraavat mitat:

1) Nivellisäkkeitten välinen etäisyys lisäkkeen sisäreunasta 64 mm, lisäkkeen keskeltä 90 mm, lisäkkeen ulkoreunasta 104 mm. (Nämä mitat ovat liian pienet leukaluun haaran siirtymisen vuoksi, myöhemmin esitän ne korjattuina.)

2) Ohimolisäkkeitten välinen etäisyys 92 mm.

3) Leukakulmain välinen etäisyys 92 mm. (Myöskin kaksi viimeksimainittua mittaa ovat saman siirtymisen vuoksi liian pienet.)

4) Alaleuanluun etumainen leveys, leukareiän kohdalta, 47 mm.

5) Alaleuanluun korkeus, alaleuan kärjestä hammaslisäkkeen reunaan keskiviivassa 29 mm.

6) Alaleuanluun rungon korkeus leukareiän kohdalta 30 mm.

7) Alaleuanluun haaran korkeus leukakulmasta nivellisäkkeeseen 64 mm.

Kuva 183. Kallolaitteen luusto suoraan alhaalta nähtynä. Röntgen-kuva.

8) Alaleuanluun loven syvyys 15 mm.
9) Alaleuanluun haaran leveys 30 mm.
10) Alaleuanluun loven leveys 27 mm.

Kaikki mitat vastaavat niin tarkoin kuin mahdollista Martinin oppikirjassa, v:lta 1914, ss. 559—560, esitettyjä mittoja.

Kuten jo sanottu, ovat ne mitat, jotka osoittavat alaleuanluun haarain välistä leveyttä, liian pienet, sillä leukaluun vasen haara on katkettuaan siirtynyt hieman oikealle. Tämän siirtymisen suuruuden olen koettanut ruutupaperipohjaa hyväkseni käyttäen määrätä ja olen saanut sen arvoksi 7 mm nivelpäästä lukien. Näin korjattuna tulisi siis alaleuanluun nivellisäkkeitten väli todellisuudessa olemaan sisäreunasta mitattuna 71 mm, keskeltä nivelpäätä mitattuna 97 mm ja ulkoreunasta mitattuna 111 mm. Myös ohimolisäkkeitten ja leukakulmain välinen etäisyys on liian pieni, mutta kun itse mittapisteetkin ovat röntgen-kuvista otettuina hieman epätarkat, en ole lähtenyt tuloksia tässä suhteessa korjaamaan.

Oikeassa leukaluun puoliskossa esiintyvät kaikki hammaskuopat selvinä. Niiden mukaan voidaan todeta tässä leuan puoliskossa olleen 2 etu-, 1 kulma-, 2 väli- ja 2 poskihammasta. Kolmannesta poskihampaasta ei ole näkyvissä aihettakaan. Hammaskuopat ovat selvästi rajoitetut. Vasemmassa leukaluun puoliskossa on hampaitten luku ollut sama kuin oikeassa. Tälläkin puolella puuttuu siis kolmas poskihammas eikä siitä ole merkkiäkään näkyvissä; hampaat ovat pudonneet tai poistetut kuopistaan. Kuitenkin ovat vasemman toisen välihampaan ja oikeanpuolisen ensimmäisen poskihampaan katkenneet juuret hammaskuopissaan. Juuret näyttävät murtuneen poikki nähtävästi silloin, kun hampaita on kuoleman jälkeen poistettu leuasta. Missään hammaskuopassa ei näy merkkejä luuhun asti jatkuneesta hammastaudista. Sitäpaitsi ovat kaikki hammaskuopat siksi hyvin säilyneet, että voidaan sangen suurella varmuudella väittää hampaiston olleen täydellisen (lukuunottamatta kummankinpuolisia viimeisiä poskihampaita, jotka eivät olleet ensinkään kehittyneet) kyseessäolevan henkilön kuollessa.

Irtonaisena on sitäpaitsi alaleuanluun kärjen yläpuolella, omaan kääreeseensä sidottuna, alaspäin suunnattu yksijuurinen ja kaksinystermäinen hammas, todennäköisesti alaleuan toinen välihammas. Tämä hammas on täysin terve ja kulumaton.

Alaleuanluun seudussa on sitäpaitsi erinäisiä irtonaisia luupalasia, joista eräs melko iso, edellämainittu litteä ja kaareva luu. Röntgen-kuvassa on kuitenkin mahdotonta tarkemmin määritellä, mitä luita ne ovat.

Keinotekoisen kallon takaosan muodostaa kaksi suurta kaarevaa luulevyä, jotka keskiviivassa ovat olleet sahasauman toisiinsa liittämät. Nämä luut ovat päälaenluita (ossa parietalia). Luiden välinen, keskiviivan kautta kulkeva nuolisauman välittämä yhteys on irtaantunut, joten luut ovat nyt toisistaan kauttaaltaan n. 4—6 mm leveän raon erottamina. Lähemmin tarkasteltaessa voidaan selvästi nähdä, että tämä rako on suurimmalta osaltaan syntynyt siten, että sahalaitainen nuolisauma (sutura sagittalis), joka ei tässä kallossa ole ollut luutunut kuin ainoastaan pieneltä osaltaan, on repeytynyt

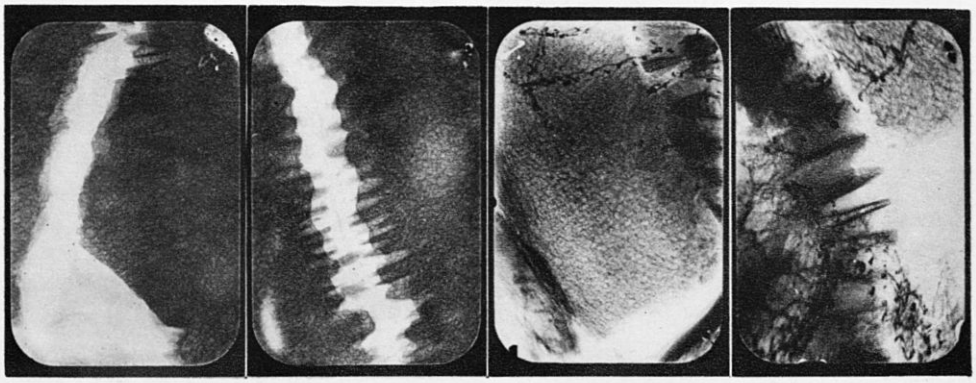

Kuva 184. Kallokopan luun saumadetaljeja. Röntgen-kuvia.

auki. Ainoastaan luiden etuosassa on sauma mahdollisesti ollut luutunut n. 5 cm:n matkalla, ja luita toisistaan irroitettaessa on vasemmanpuolinen päälaenluu tästä kohdasta haljennut. Tämänkin sauman osan piirteet erottuvat selvästi röntgen-kuvassa osoittaen, että luutuminen ei missään tapauksessa ole ollut varsin täydellinen.* Samalla on sanotun luun etureunasta irtautunut kolmikulmainen luupalanen, jonka eteenpäin suunnattu asema on n. 2 cm ja jonka korkeus on n. $1\,^1/_2$ cm. Paitsi edellämainittua avonaista keskisaumaa voi todeta, että päälaenluiden ja otsaluun välinen kietosauma (sutura coronalis) on niinikään kauttaaltaan ollut luutumaton ja että otsaluu on irtautunut sanotuista luista juuri tätä saumaa pitkin.

Kummankin päälaenluun alaosassa näkyy useita luunmurtumia, jotka ovat paloitelleet sanotut luut pienempiin osiin. Jo edellä mainittiin, että nämä murtumalla syntyneet osat voitiin tunnustelemallakin havaita. — Oikeassa päälaenluussa on jotenkin pyöreä n. 10 mm:n laajuinen, niinikään edellä jo kuvattu reikä. Sen etäisyys luun etureunasta on n. 5 cm ja keskisaumasta n. 3 cm. Muuta erikoista ei röntgen-kuva tuo esille tästä reiästä, paitsi mitä jo edellä on siitä sanottu.

Kysymyksessä olevan kallolaitteen ala-takaosassa näkyy poikittainen, n. 2 cm leveä ja 6 cm pitkä luupalanen, joka röntgen-kuvasta päättäen on

---

* Tämän yhteydessä mainittakoon, että tavallisesti nuolisauman takaosat luutuvat ennen kuin etumainen osa. Onko tässä mahdollisesti tavallisuudesta poikkeava luutumistapaus vai onko kenties sauma ollutkin luutumaton siltäkin kohdalta, josta murtuminen on tapahtunut, ja vain sahasauman pitkälle toistensa lomiin pistävät hampaat siten kutoutuneet toisiinsa, että edellämainitunlainen murtuminen on ollut mahdollinen, sitä seikkaa ei röntgen-kuvan perusteella voi varmasti ratkaista.

murtunut useampaan pieneen osaan. Nämä osat ovat kuitenkin kaikki paikoillaan, jotenka on oletettavaa, että tämäkin palanen on omassa erityisessä kääreessään kallolaitteessa. — Edellisten lisäksi näkyy vielä keinotekoisen kallon alaosassa, oikeanpuolisen leukakulman takana suuri määrä pieniä luita. Eräs niistä on hieman isompi, n. 4 cm pitkä ja 1 cm leveä, litteä luupalanen, mutta muut ovat kaikki pienempiä, joko tasapaksuja ja hyvin kapeita (pisin on 25 mm pitkä ja 1—2 mm leveä, hieman kaareva luu, todennäköisesti jonkin pienen eläimen kylkiluu) tai hieman lyhyempiä ja paksumpia, jossain määrin varpaitten tai sormien jäsenluita muistuttavia luita. Nämäkään eivät kuitenkaan voi olla ihmisen luita.

Koska tämä keinotekoinen kallo on ollut säilytettynä piispa Hemmingin pyhäinjäännösarkussa, on luonnollisesti se olettamus lähellä, että kallo olisi kyhätty kokoon piispa Hemmingin luista. On näin ollen tärkeätä saada selvitetyksi kysymys siitä, voisiko näin olla asian laita. Me tiedämme, että piispa Hemming oli kuollessaan 76 vuoden vanha. Keinotekoisen kallon luiden iän määrääminen on siis tässä tapauksessa erittäin merkityksellinen. — Röntgenkuvamme osoittavat, että edellä esitetyt pääkopan luut olivat kallon saumoja pitkin irtautuneet otsaluusta ja että siis kietosauma oli ollut kauttaaltaan luutumaton sillä henkilöllä, jonka kallosta sanotut luut ovat peräisin. Niinikään voitiin todeta, että myös nuolisauma, ainakin suurimmalta osaltaan, oli ollut luutumaton ja että se mahdollisesti yhdessä kohdassa oli ollut enintään alkavan luutumisen alainen. Me tiedämme, että kallon luiden väliset saumat seuraavat luutuessaan tarkkoja lakeja, ja että europpalaisella miehellä aivokopan saumojen luutuminen alkaa luutumisella nuolisaumassa 20—30:nnen ikävuoden aikana. Tosin voidaan saumojen luutumisessa todeta erinäisiä yksilöllisiä poikkeavaisuuksia ja muuntelevaisuutta, mutta ainakin jo 40 vuoden iässä saumojen luutuminen on aina alkanut. Naiskalloissa on luutuminen yleensä hieman myöhäisempi kuin mieskalloissa. Edellisen perusteella voimme näin ollen melko suurella varmuudella sanoa, että tutkittavana olevan keinotekoisen kallon päälaenluut ovat peräisin henkilöstä, joka on ollut n. 20—30 vuoden vanha kuollessaan. Missään tapauksessa hänen ikänsä ei ole ollut yli 40 vuoden. Ainakaan nämä luut eivät siis ole voineet kuulua piispa Hemmingille.

Kuuluuko keinotekoisen kallon leukaluu samalle henkilölle, jolle edellä esitetyt päälaenluut ovat kuuluneet, tätä kysymystä on mahdoton ainakaan yksin röntgen-kuvien avulla ratkaista. Sen sijaan voimme kuitenkin alaleuanluuta tarkastellessamme joltisenkin varmasti arvostella senkin omistajan iän. Ennen kaikkea se seikka, että todennäköisesti kaikki hampaat kuolinhetkellä ovat olleet suussa jäljellä ja pudonneet tai todennäköisesti poistetut leuasta vasta myöhemmin, viittaa siihen, että kysymyksessä on ollut suh-

teellisen nuori henkilö. Sen lisäksi viittaa suhteellisen nuoreen ikään vielä niinhyvin nivellisäkkeen pään muoto kuin myöskin ohimolisäkkeen muoto. Kaikessa tapauksessa voidaan täysin varmasti väittää, että kysymyksessä oleva leukaluukaan ei voi olla niin vanhasta henkilöstä kuin piispa Hemming oli kuollessaan, vaan todennäköistä on, että leukaluu on kuulunut keskiikäiselle henkilölle.

Alaleuanluun huomattavan kapea muoto viittaa siihen, että se on kuulunut kapeanaamaiselle ja todennäköisesti myös pitkäkalloiselle henkilölle. Tahtomatta tehdä mitään johtopäätöksiä mainittakoon vielä, että sen pääkallon nivelkuoppainvälinen etäisyys, jonka toht. Rinne löysi Turun tuomiokirkon sakaristosta ja jonka minä n. vuosi sitten anatomisesti tutkin, mitattuna nivelkuopan pohjan keskikohdalta oli 98 mm, mikä arvo melkein millimetrilleen vastaa kysymyksessäolevan alaleuanluun nivellisäkkeitten keskipisteitten välistä etäisyyttä, joka oli 97 mm. Tämä on sitäkin huomattavampi, kun sanotunlainen etäisyysarvo ei ole aivan yleinen, vaan vastaavat arvot ovat yleensä hieman suuremmat.

Pyhäinjäännöslaitteen ulkonaiset tunnusmerkit.

Edellä esitetty kallolaitteen luuston tutkimus tekee siis selväksi, että kyseenalainen pyhäinjäännös ei voi olla piispa Hemmingin luustosta. Erikoisen mielenkiintoiseksi sen tekee se luuston tutkimuksesta selville käynyt mahdollisuus, että laitteen varsinainen perusluu, alaleuka, jonka »pukemista» kaikki laitteessa olevat muut luut ovat tarkoittaneet, olisi peräisin siitä alaleukaa vailla olevasta pyhäinjäännös-pääkallosta, jonka löysin tuomiokirkon sakariston komerosta ja jota on kuvailtu luvuissa XX—XXI. Mainittu pyhäinjäännöslöytö, joka itsessään hävinneine, paperille kirjoitettuine muistiinpanoineen, hätäisine uudestaanpukemisineen ja selvästi viimeistään 1700-luvun alkupuolella tapahtuneine piilottamisineen, on varsin mystillinen, saa siitä mahdollisuudesta, että osa samasta luustosta olisi toisessa pyhäinjäännöslaitteessa tuomiokirkossa tavattavissa, sitäkin huomattavamman merkityksen. Kyseenalainen keinotekoinen kallolaite, joka on selvä pars pro toto eli osa kokonaisuuden muotoiseksi kyhätty, saattaa näin ollen antaa lisäselvitystä aikaisemmin esittämälleni löydöllekin. Palaan senvuoksi vielä kallolaitteen tarkempaan selvittelyyn.

Edelläkuvatulla tavalla liinavaatteella koottu pyhäinjäännöskääre on, kuten jo on tullut mainituksi, puettu myös hienommilla päällysvaatteilla, jotka, samalla tavoin kuin oli laita tuomiokirkon sakaristosta löydetyssä pääkalloreliikissä, muodostavat kaksi umpinaista sisäkkäistä pussia. Alempi on

ommeltu vaaleanpunaisesta yksivärisestä silkkikankaasta, joka on vedetty kireästi kääreen ympärille ja ommeltu kokoon kankaanvärisellä silkkilangalla. Naaman kohdalle on tähän aluspukuun jätetty kolmikulmainen aukko, jonka reunoihin on ommeltu kultalangalla ja kankaanvärisellä silkkilangalla kapea pyöreähkö reunus. Tämän pussin päälle on sitten vedetty päällysverho viininpunaisesta silkkidamastista, kireälle niinkuin edellinenkin, ja ommeltu umpinaiseksi, lukuunottamatta aukkoa samalla kohdalla kuin alemmassa kankaassa. Tämänkin aukon reunat on purkautumisen estämiseksi ommeltu kultalangalla, joka kumminkin on käytännössä kulunut, minkä jälkeen paikkaaminen on toimitettu hyvin taitamattomasti ylitseluoden reuna karkealla valkoisella liinalangalla. Koko päällimmäisen vaatetuksen ompelu on, omituista kyllä, toimitettu valkoisella liinalangalla eikä kankaanvärisellä silkillä niinkuin alempi vaatetus. Aukon oikeanpuolisen kulman kohdalla on päällimmäinen kangas kiinnitetty pohjakankaisiin palmikoidulla vihreällä silkkinauhalla, joka varmaan on laitteessa myöhempi lisä. Koko päällimmäinen pussi on käsinpitelystä ja suutelemisesta käynyt kiiltäväksi ja muutoinkin pahoin kulunut (kuva 185).

Sen lisäksi, mitä edellä on kerrottu, ansaitsee kallolaitteen päällimmäisessä pussissa huomiota sekä itse kangas että sen erikoiskoristelu. Kangas on näet kudottu kuvioihin, joissa nähdään yhdensuuntaisten lootusköynnösten muodostamalle pohjalle sijoitettuina riveihin vuorotellen tyyliteltyjä lintuja lentoasennossa sekä satuloituja nelijalkaisia eläimiä (kuva 187). Aiheet kankaassa ovat selvästi itämaisia, todennäköisesti kiinalaista alkuperää, mutta niiden käsittely kuvastaa pikemmin Europassa toimitettua jäljittelyä, kuten näyttää, alkavan gotiikan hengessä. Tällaisia kankaita valmistivat ulkoeuroppalaisten mallien mukaan erittäinkin Italian silkkikutomot, joiden tuotteissa nähdään runsaasti samanluontoisia jäljittelyitä kuin reliikissämme oleva kangaskin on.[1] Kangas näyttää olevan n. 1300-luvun alulta, ja se on nähtävästi hankittu Etelä-Europasta.

Mutta reliikkimme päällyspuvussa on teennäistäkin kuvitusta. Siinä näet on leuankärkeen ja sen kummallekin puolelle neulottu pyhimysmarttyyriutta kuvaava legendaesitys. Kuvassa nähdään vasemmalla jalallaan seisova ja oikeata takanaan pitävä ritarimaisesti puettu mies pitkällä miekallaan katkaisemassa polvistuvan ja käsiään rukousasennossa pitävän piispan kaulaa. Marttyyrin pää on jo pudonnut maahan ja pitkät säikeet sekä vartaloon jääneessä että päätä seuranneessa kaulantyngässä osoittanevat vuolasta verentulvaa. Lyöjän miekka on vielä ojennettuna ja sen kärki ulottuu maassa lepäävän pään katkaisukohtaan saakka. Ritarilla on ruumiinmukaiset housut, jotka samoinkuin käsivarsien, käsien ja kaulan ympäryksen puku, vieläpä jalkineetkin, on ommeltu keltaisella silkki- ja kultalangalla, mikä

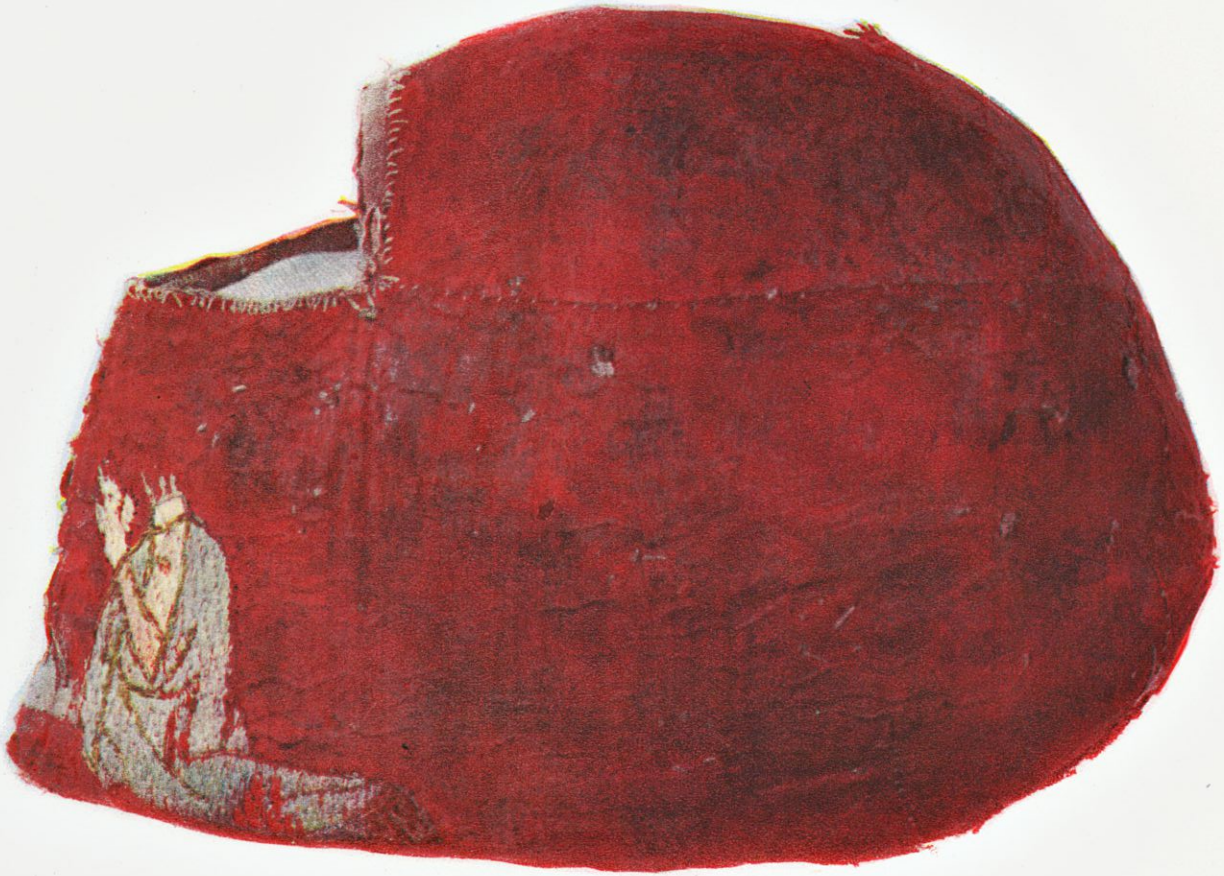

Kuva 185. Pääkallon muotoon muovailtu pyhäinjäännös. Valmistettu 1300-luvun alkupuolella ja sisältää pyhäinjäännöksenä alaleuanluun P. Henrikin pääkallosta.

Kuva 186. P. Henrikin marttyyrikuolemaa esittävä ommeltu kuvaus pyhimyksen alaleuanluun sisältävän pyhäinjäännöksen vaatetuksessa.

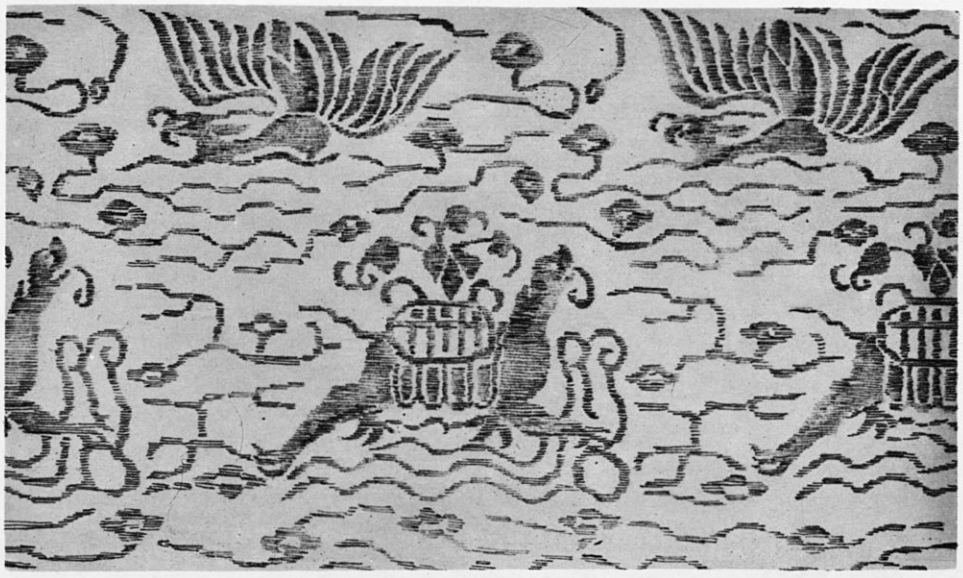

Kuva 187. Kallolaitteen päällysvaatteen kudontakoristelua.

ompelus jatkuu päänkin ympäri, kuvaten ilmeisesti ruumiinmukaista metallirenkaista panssaripukua, joka jättää vain kasvot paljaiksi. Tämän päällä hänellä on kellertävä, villalangalla ommeltu vaippa eli asetakki, joka riippuen olkapäiltä peittää rinnan ja ulottuu puoliväliin sääriä sekä on alhaalta leikattu syviin kaistoihin. Kasvot ovat vain markeeratut valkoisella villalangalla; yksityiskohtia niissä ei näy. Vyöllä on ritarilla pitkä miekantuppi. Miekka, joka on suora, kaksiteräinen, verijuovalla ja suoralla väistinraudalla varustettu, ja jota ritari pitää oikeassa kädessään, on ommeltu keltaisella silkki- ja kultalangalla. Marttyyrin pukuna taas on vaaleansininen, varpaisiin asti ulottuva viitta, jonka laskokset on merkitty kultalangalla. Käsien ollessa kohotettuina ylöspäin paljastuu valkealla ommeltu kapea hiha viitan alta näkyviin. Hänen polvistuessaan käyvät jalkineetkin näkyviksi. Ne on ommeltu tummanruskealla ja ne kuvastanevat piispan tohveleita. Kädet ja kaula, samoinkuin kasvot ja kaulanosa maassa lepäävässä päässä on ommeltu valkoisella. Tukka taas on keltaisesta silkistä ja kultalangasta, ja viimeksimainittu kuvastaa myös pyhimyksen sädekehää (kuva 186).

Niin yksinkertainen kuin kuvaesitys onkin, semminkin teknilliseltä suoritukseltaan, kuvastuu sen asettelusta ja sommittelusta kumminkin sekä eloa että liikettä. Marttyyrin asento on luonnollinen, ja hänen pukunsa laskokset ovat harkittuja. Ritarin asennossa on voimaa ja liikettä. Ritarin puku on myöskin siinä määrin yksityiskohtainen, että voimme siinä selvästi tuntea

Kuva 188. Ritari 1310-luvulta rengaspanssarissa ja asetakissa sekä varustettuna miekalla. Upsalan tuomiokirkosta.

puvuston, joka oli tavallinen 1200- ja 1300-lukujen taitteessa ja viimeksimainitun sataluvun alkupuolella. Rengaspanssaripuku (ringbrynja), jonka rakenteesta, käytöstä ja kehityksestä H. Hildebrand antaa seikkaperäisen kuvauksen,[2] oli Pohjoismaissakin tunnettu jo ennen kristillisen ajan alkua ja pysyi käytännössä läpi koko keskiajan. Tämän ajanjakson jälkipuolella sen yläruumista peittävä osa kumminkin lyheni samoinkuin sen päällä käytetty asetakki. Viimeksimainittu näkyy meidän kuvassamme vielä alkuperäisen pitkänä, puolisääreen ulottuvana, jommoisena se nähdään vielä esim. laamanni Birger Pietarinpojan puvussa hänen hautakivessään Upsalan tuomiokirkossa 1300-luvun toiselta vuosikymmeneltä (kuva 188). Tähän aikaan viittaa kuvassamme myöskin miekan muoto, jossa erityisesti kiinnitettäköön huomiota terän leveyteen heti väistinraudan alapuolelta. Jo samalla sataluvulla myöhemmin kapenee miekanterä tältä kohdalta ja käy tasaleveäksi, samalla kun sen kädensija pitenee ja väistinrauta usein kaartuu päiden kääntyessä alaspäin (vrt. kuvat 188 ja 189).[3]

Kaikki aikakriteeriot kallolaitteen kuvaesityksissä viittaavat siis 1300-luvun alkupuoleen, jolloin piispa Hemming vielä oli elävien joukossa. Marttyyrilegenda sen vaatetuksen kuvituksessa ei myöskään sovellu Hemming-piispaan, koska hän tiettävästi ei ollut marttyyri. Myöskin kyseessäolevan pyhäinjäännöslaitteen ulkonainen asu marttyyriuksineen ja aikamääräyksineen osoittaa selvästi, että P. Hemming ei saata olla tähän pyhäinjäännökseen liittyvä pyhimys.

Pyhäinjäännöksen vaatetuksessa kuvattu marttyyrilegenda viittaa sen sijaan siihen, että pyhäinjäännös on jostakin tuomiokirkossa palvellusta marttyyrista. Jos siihen sisältyvä alaleuanluu kuuluu siihen pyhimyspääkalloon, joka tavattiin tuomiokirkon sakariston komerosta, niinkuin luiden anatominen tutkimus on osoittanut mahdolliseksi, on silloin kysymyksessä marttyyri, joka Turun tuomiokirkossa on nauttinut erikoisen suurta arvoa, koska siitä silloin on tullut alttareilla esille pannuksi, paitsi kallokoppaa ja olkavarren luita, myöskin alaleuanluu erikseen. Tällöin saattaa tuskin olla kysymys muusta kuin tuomiokirkon omasta suojeluspyhimyksestä, P. Henrikistä, josta tuomiokirkolla oli hallussaan kokonaisluusto. Näin ollen kuvastaisi pyhäinjäännöksemme legenda-esityskin P. Henrikin marttyyriutta.

Aikaisemmin on jo useammassakin yhteydessä huomautettu siitä, että P. Henrikin kuolinkohtauksesta on ollut toinenkin traditio olemassa kuin myöhemmällä keskiajalla yleinen ja vasta 1400:n vaiheilta tunnettu tarina metsästä palaavasta suomalaisesta talonpojasta, joka surmasi piispan kirveellään. Tämä traditio, jonka mukaan piispan surmaajana on ylhäissukuinen henkilö ja joka surma-aseeksi edellyttää miekan, on ilmeisesti myös äskenmainittua vanhempi ja aikaisemmin kosketellusta Circignanon legenda-esityksestä päättäen ollut Roomaa myöten tunnettu. Kuvaesitys nyt puheena olevassa pyhäinjäännöksessä olisi näin ollen vanhin vastaiseksi tunnettu kotimainen kuvallinen esitys P. Henrikin marttyyrilegendasta vanhemman miekkasurma-tradition pohjalta.

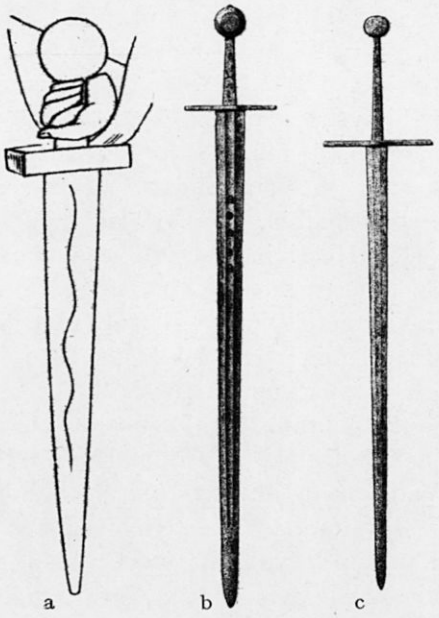

Kuva 189. Miekkoja 1300-luvulta ja 1400:n vaiheilta. a 1300-luvun alulta, b 1300-luvun kululta ja c 1400:n vaiheilta.

P. Henrikin pyhäinjäännökset hänen pyhimyshistoriansa valossa.

Meidän tulee kumminkin vielä tarkastella, miten edelläkuvattujen pyhäinjäännösten yhdistämistä P. Henrikin pyhäinjäännöksiin on tämän pyhimyshistorian kannalta arvosteltava.

Edellisestä tunnemme, että P. Henrikin pyhäinjäännökset ovat olleet 1290-luvulta lähtien Turun tuomiokirkossa, sijoitettuina pyhimysarkkuun, jonka paikka oli pääkuorissa (vrt. asemap. s. 197 n:o 2). Uutta kuoriosaa rakennettaessa 1300-luvun alkupuolella oli pyhimysarkku, niinkuin myös kirkon pääalttari, paikaltaan poistettava ainakin vanhan kuorirakennuksen purkamisen ajaksi. Uuden kuorin valmistuttua pyhäinjäännökset saavat entisen paikkansa kuorissa, mutta eivät enää entistä lipastaan. Pääalttari sen sijaan siirrettiin peremmälle kuoriin. Kumpaankin nähden oli keskiaikaisen kirkkojärjestyksen mukaan siis uusi translatio ja sen ohella uusi vihkiminen toimitettava. Nämä toimitukset tapahtuivat, niinkuin vastaavissa tapauksissa yleensä, uuden kuoriosan vihkimisen yhteydessä ja tämän toimituksen osana. Uuden kuoriosan vihkimisen toimitti piispa

Hemming v:n 1350 vaiheilla, joka tapauksessa ennen vuotta 1355, jolloin P. Yrjänän alttari uudessa kuoriosassa saa prebendaattinsa ja messusäätiönsä (vrt. s. 199).[4] Tämän juhlallisuuden valmistuksiin kuului m. m. uuden pyhimyslippaan hankkiminen P. Henrikille. Tämän toi piispa Hemming nähtävästi mukanaan Ranskasta, jonne hän vv. 1346—7 teki matkan m. m. Birgitan asioissa.[5] Ranskasta oli tällaisia arkkuja ennenkin tuotu Pohjoismaihin, m. m. Ruotsiin, jossa niitä on säilynyt useista kirkoista.[6]

P. Henrikin uudesta pyhimysarkusta emme tunne muuta kuin että se oli hopeasta. Tieto on Messeniuksen antama, ja muun lähteen puutteessa onkin tietoa epäilty.[7] Kuitenkin ovat pyhäinjäännösarkut, jotka kokonaan tai osittain olivat hopeasta, Pohjoismaissakin varsin tavallisia. V. 1405 teki kultaseppä Lambert Tukholmassa P. Eerikin pyhäinjäännöksille uuden arkun, jonka kultaukseen käytettiin 534 Englannin nobelia.[8] P. Birgitan pyhäinjäännösarkku, joka niinikään oli Tukholmassa valmistettu ja v. 1412 saapui Vadstenaan, oli myös puhtaasta hopeasta ja painoi 429 naulaa. P. Katarinan, P. Birgitan tyttären pyhimysarkku oli kullatuilla hopealevyillä päällystetty.[9] Ranskassa valmistetut Upsalan tuomiokirkon ja Spångan sekä Trönön kirkkojen pyhimysarkut ovat emaljityötä.[10] Tavallisimmin lienevät tällaiset esineet olleet puusta, mutta hopealevyillä päällystetyt. Piispa Hemmingilläkin on kaikesta päättäen ollut edellytyksiä hankkia tuomiokirkkonsa suojeluspyhimykselle ajanmukainen pyhimyslipas, joka ainakin hopeapäällystyksestään on ansainnut hopealippaan nimityksen.

P. Henrikin pyhäinjäännösten uusi translatio uuteen pyhimyslippaaseen 1300-luvun puolivälissä edellyttää joka tapauksessa pyhimyksen luuston käsittelyä näihin aikoihin. Katsoen siihen, että P. Henrikin kultti Turun tuomiokirkossa oli tähän mennessä kehittynyt jo korkeaan arvoon ja suureen loistoon, on enemmän kuin todennäköistä, että pyhimyksen kulttia pääalttarin siirron jälkeen toimitettavan vihkimisen yhteydessä on korostettu, paitsi muulla tavalla, myöskin siten, että hänestä on pyhäinjäännöksiä erityisessä reliikkisäiliössä sijoitettu pääalttarille näkyväksi kultin esineeksi. Tähän on ollut sitä enemmän syytä, kun tuomiokirkolla tähän aikaan ei vielä ollut pyhimykselle erikoisalttaria. Lundin tuomiokirkossa, joka oli P. Laurentiukselle ja P. Knutille omistettu, oli tällä tavoin pääalttarilla esille pantu P. Laurentiuksen pääkallo suuressa päänmuotoisessa hopea-astiassa ja P. Knutin olkavarrenluu kullatussa käsivarrenmuotoisessa säiliössä, jonka kädessä oli pyhimyksen tunnus: valtaomena, lukuunottamatta muita osia samoista pyhimyksistä toisissa säiliöissä.[11] P. Knutin kokonaisluusto oli Odensen tuomiokirkossa, mutta siitä huolimatta oli pyhimyksen pääkallo erikoissäiliössä kirkon pääalttarilla. Aachenin tuomiokirkossa oli Kaarle Suuren kokonaisluusto kallisarvoisessa pyhimyslippaassa,

mutta pääkallo oli päänmuotoisessa erikoissäiliössä erikseen sijoitettuna kirkon pääalttarille.[12] Näin on epäilemättä myös ollut laita P. Eerikin Upsalassa.

Tältä pohjalta lähtien johtuu ajatus itsestään edelläkosketeltuun alaleuka-reliikkiin. P. Katarinan esimerkki Ruotsista, josta aikaisemmin on mainittu (s. 308), osoittaa että alaleuka pääkallosta irti olevana luuna ennen muita katsottiin sopivaksi tälla tavoin eristettäväksi. Sillä tavoin paisutettuna vierailla luilla, kääreillä ja laitteilla, kuin meidän pyhäinjäännöksemme osoittaa, on siitä myöskin saatu arvokas ja huomattava reliikki, jolla sille sopivassa säiliössä alttarille sijoitettuna on ollut hartautta herättävä merkitys. Tarvittaessa on reliikkimme myös tullut otetuksi säiliöstään suudeltavaksi ja siunauksen levittäjäksi, ja tämä on tapahtunut niin usein ja niin pitkän ajan kuluessa, että se siitä on huomattavasti kulunut. Jo tämä ominaisuus yksin tekee reliikin tuomiokirkkomme pääalttarin ja sen valtapyhimyksen, P. Henrikin, pyhäinjäännökseksi. Kun reliikin kuvaesitys sen lisäksi viittaa juuri siihen aikaan, jolloin pääalttarin vihkiminen siirron jälkeen oli toimitettava, tai oikeammin aikaan, jolloin tätä toimitusta varten muutoinkin valmistuksia tehtiin, voidaan hyvällä syyllä katsoa reliikin silloin tulleen alkuperäisestä yhteydestään eristetyksi ja edelläkuvatulla tavalla varustettuna tuomiokirkon pääalttarille sijoitetuksi.

P. Henrikin pyhäinjäännösten erottaminen hänen omassa tuomiokirkossaan ei rajoittunut yksin alaleuanluun sijoittamiseen pääalttarille. Myöhemmin erotettiin niistä muitakin yksityisluita.

Piispainkronikassaan Paavali Juusten kertoo piispa Maunu Tavastista (1412—50), että hänen aikanaan ja toimestaan tehtiin P. Henrikin pää ja käsivarret hopeisiksi (»ejus tempore, et eo cooperante, caput et brachia beati Henrici argentea facta sunt»). Porthan on arvellut kolme erilaista menetelmää tässä mahdolliseksi: 1) että Tavast olisi teettänyt hopeasta pään ja käsivarret P. Henrikin pään ja käsivarsien näköisiksi, 2) että hän olisi hopeoittanut P. Henrikin pään ja käsivarren luut, tai 3) että hän olisi päällystyttänyt viimeksimainitut hopealla.[13]

Keskiajan yleisen menettelytavan kannalta reliikkien esillepanossa on kumminkin vain yksi selitys Juustenin tiedonannolle mahdollinen, nim. se, että Maunu Tavast hankki päänmuotoisen hopeisen reliikkisäiliön ja kaksi käsivarren muotoista hopeista reliikkisäiliötä, joihin pantiin: ensinmainittuun P. Henrikin pääkallo ja jälkimmäisiin hänen käsivarrenluitaan. Tällaiset reliikkisäiliöt ovat kauttaaltaan mitä tavallisimpia. Lundin tuomiokirkossa oli kaksi päänmuotoista pyhäinjäännössäiliötä, toinen sisälsi P. Laurentiuksen kallon, toinen useamman pyhimyksen reliikkejä. Käsivarren-

muotoisia reliikkisäiliöitä oli yksi, P. Knutin olkavarren luun sisältävä, mutta kädenmuotoisia oli kaksi, molemmat sormiluita sisältäviä (P. Clemens ja P. Birgitta). Olipa koko vartalokuvan muotoisiakin säiliöitä kirkon suojelus-pyhimyksien, P. Laurentiuksen ja P. Knutin reliikeille.[14] Ruotsista kuvaan tähän (kuva 190) pari käsivarrenmuotoista reliikkisäiliötä, joista toinen on sisältänyt P. Birgitan, toinen P. Eskilin olkavarrenluun, molemmat kuuluneet aikoinaan Linköpingin tuomiokirkolle.[15]

Saamme näin ollen pitää varmana, että piispa Maunu Tavastin aikana ja toimesta P. Henrikin luustosta, joka muutoin säilytettiin hänen pyhäinjäännös-arkussaan, erotettiin pääkallo ja kaksi käsivarren luuta pantaviksi pään- ja käsivarrenmuotoisiin reliikkisäiliöihin. Nämä säiliöt hän oli hankkinut pyhiin-vaellusmatkallaan vv. 1424—5 Venetsiasta. Tätä koskevaa tietoa on selitetty niinkin, että hän olisi hankkinut kokonaan uuden pyhäinjäännösarkun piispa Hemmingin hankkiman tilalle, mikä käsitys ei kuitenkaan saa alkulähteistä tukea.[16] Kaikki edellä mainitut käsivarrenmuotoiset reliikkisäiliöt ovat sisältäneet pyhimystensä olkavarren luun. Vaikka tätä ei ole erikseen mainittu, on todennäköistä, että P. Henrikinkin käsivarren luustosta juuri olkavarren luut tulivat tällä tavoin erilleen sijoitetuiksi. Jos aikaisemmin erotettu alaleuanluu kuuluu, niinkuin näyttää, tuomiokirkon sakaristosta löydettyyn pyhimyskalloon, saanemme pitää jotakuinkin varmana, että itse kallo, josta alaleuanluu puuttuu, ja löydössä sitä seuranneet olkavarren luut ovat juuri niitä luita, jotka Maunu Tavastin toimesta siten sijoitettiin erikoissäiliöihin P. Henrikin reliikkeinä. Ovathan ne siten joka tapauksessa saman marttyyri-piispan luustosta, jonka jo säilyneistä tärkeistä luista voi päättää tuomiokirkon omistaneen huomattavan osan, mikä meillä tuskin on voinut tulla kysymyk-seen muihin kuin kotimaisiin pyhimyksiin nähden, joista toinen, P. Hemming, ei ollut marttyyri.

Mutta luiden anatominen tutkimus on osoittanut, että toinen reliikkiemme olkavarrenluista ei ole samasta yksilöstä kuin kallo ja toinen olkavarrenluista. Jos viimeksimainitut ovat P. Henrikin, täytynee toisen olkavarrenluun olla jostakin muusta yksilöstä. Näin on tietysti asianlaita — anatomisesti katsoen. Mutta pyhimyksistä puheen ollen täytyy ottaa lukuun myös kirkon vallitseva käsityskanta. Pyhyys oli keskiajan katolisen kirkon käsityskannan mukaan tarttuvaista. Samalla tavoin kuin pyhyyden katsottiin pyhistä astioista tarttuvan eli siirtyvän veteen, jossa niitä huuhdottiin,[17] katsottiin myös luun tai muun esineen, joka todellisten pyhäinjäännösten yhteydessä oli tullut kosketukseen niiden kanssa, saavan siitä pyhyyttä, jopa niin, että se reliikkinä katsottiin oikean veroiseksi. Kyseessäoleva reliikkilaitteemme, jossa ainoas-taan yksi luu, alaleuka, on oikea, muut täydennysluita, riittäköön tässä siitä esimerkiksi.

Tärkeiden pyhimysten luita tuli käyttää säästäen. Tästä tulemme vielä edempänä näkemään esimerkkejä. Kukaan ei voinut edeltäpäin laskea, minkä verran niitä tultiin tarvitsemaan pyhäinjäännösten jakeluun. Ei myöskään käynyt päinsä, että pyhimysluuston kokonaisuus, joka lepäsi pyhimysarkussaan ja oli siinäkin joskus kultin esineeksi asetettava, olisi luiden jakelun vuoksi tullut näyttämään liian vaillinaiselta. Sen tuli näyttää kokonaiselta kaikesta huolimatta. Kun kerran vieras luu tuli pyhäksi pyhimysluuston yhteydessä, katsottiin myös täysin asianmukaiseksi luuston täydentäminen vieraiden luustojen vastaavilla luuaineksilla. Tämän vuoksi voi anatominen tutkimus todeta pyhäinjäännösluustoissa vieraita täydennysluita. Käsivarsisäiliössä, joka on kuvattuna edellä (kuva 190 a), pitäisi kirjoituksen mukaan luun olla P. Birgitan. Prof. C. Fürst on tutkiessaan sen anatomisesti todennut sen olevan olkavarren luun miespuolisen henkilön luurangosta.[18] Luu on siis täydennysluu. Kun Peringskiöld mainitsee pääkallon P. Eerikin pyhimysluustossa Upsalassa olleen vieraan,[19] on se nähtävästi ollut korvaamassa oikeata kalloa, joka on tullut erikoissäiliössä pääalttarilla esiinpannuksi. P. Birgitan ja P. Katarinan yhteisessä pyhimysarkussa on todettu koko joukko täydennysluita.[20] Edempänä saan tilaisuuden osoittaa, että P. Henrikin pyhimysluustossakin on ollut samanlaisia täydennysluita, jotka siinä korvasivat kokoelmasta poistettuja oikeita. Tällainen täydennysluu on ilmeisesti myös se olkavarren luu reliikkilöydössämme, jonka prof. Kajava on todennut toiseen yksilöön kuuluvaksi. Siitä huolimatta on luun reliikkinä katsottu olevan P. Henrikin.

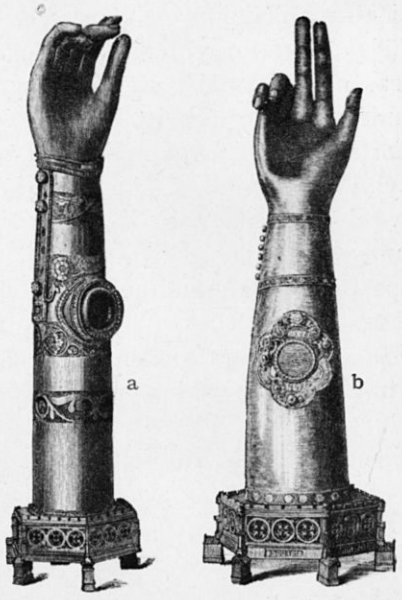

Kuva 190. Käsivarrenmuotoisia reliikkisäiliöitä. a P. Birgitan, b P. Eskilin reliikkejä varten. Ruotsista.

Kysymys siitä, mille alttarille kirkossamme Maunu Tavastin erottamat kansallispyhimyksemme luut on voitu sijoittaa, ei myöskään ole mielenkiintoa vailla. Että nämäkin loistavaan hopeaan puetut reliikit olisi tarkoitettu kirkon pääalttarille, sitä en pidä luultavana. Pääalttarillahan oli kaikesta päättäen jo ennestään pyhimyksestämme huomattava reliikki, kallisarvoisessa säiliössään todennäköisesti sekin. Toiselta puolen näyttää siltä, että reliikki-

säiliöiden muodoilla on tavoiteltu kokonaisuutta: pää ja kädet, joten luulisi niitä tarkoitetun yhtenä ryhmänä esille pantaviksi. Jos tämä käsitys on oikea, niin näyttäisi olevan kysymyksessä alttari, jolla kansallispyhimyksemme arvoa ja merkitystä on näin silminnähtävästikin tahdottu erikoisesti kohottaa. Tällöin voi mielestäni tuomiokirkossamme vain yksi alttari tulla kysymykseen, nim. P. Henrikin erikoisalttari. Tällainen alttari, jota piispa Hemmingin aikana ei vielä ollut, minkä vuoksi kansallispyhimyksemme palvonnan keskittäminen pääalttarille silloin oli motivoitu, perustettiin piispa Bero Balkin aikana 1300-luvun lopulla. Tälle alttarille, joka oli pyhimyksen hauta-alttaria lähinnä, mutta pääkuorin kaiteiden ulkopuolella suuren yleisönkin saavutettavissa, oli P. Henrikin niin sanoakseni jokapäiväinen palvonta keskitetty ja kiintynyt, jopa niin, että siitä vielä 1700-luvun lopullakin kuuluu kaikua. Pidän tämän vuoksi todennäköisenä, että kyseenalainen osa P. Henrikin reliikeistä on ollut P. Henrikin ja P. Eerikin alttarin kalleuksia.

Tuloksena edellä esitetystä tutkimuksesta, jolle prof. Kajavan anatomis-antropologinen luiden selvittely on antanut reaalisen pohjan, on siis käsitykseni, että Turun tuomiokirkon sakariston komerosta tapaamani pyhimyspääkallo ja kaksi olkavarren luuta, jotka ovat samalla kertaa ja samasta kankaasta saaneet vaatepukunsa, sekä P. Hemmingin pyhimysarkussa säilynyt varsinaisesti alaleuanluun sisältävä, mutta pääkallon muotoon muovailtu pyhäinjäännös, jossa on kuvattu pyhimyspiispan marttyyrikuolema, ovat kansallispyhimyksemme P. Henrikin pyhäinjäännöksiä, jotka on kokonaisluustosta eristetty erityisiin säiliöihin ja pantu esille päälttarille sekä P. Henrikin eiikoisalttarille. Pienen kääreen kansallispyhimyksestämme tapaamme vielä toisessa yhteydessä. Kysymys siitä, miten pyhimyksemme pyhäinjäännöksiä on voinut säilyä tuomiokirkossa siitä huolimatta, että venäläisten piti ne v. 1720 viedä Venäjälle, on vielä koskettelematta, mutta palaan siihen P. Henrikin pyhäinjäännösten myöhemmän kohtalon selvittelyn yhteydessä. Sitä ennen teen selkoa vielä P. Hemmingin pyhäinjäännösarkun muista pyhäinjäännöksistä.

XXVI.

P. Birgitan pyhäinjäännös.

P. Birgitta, Uplannin laamannin Birger Pietarinpojan tytär ja Itägöötanmaan laamannin Ulf Gudmarinpojan puoliso, synt. 1303 (1304?), † Roomassa 23 p. heinäk. 1373, pyhimys 1379—80, kanonis. 1391. Ruumis lähetettiin Roomasta joulukuussa 1373 ja saapui Vadstenaan 4 p:nä heinäk. 1374.[1] Piispa Hemming esitti paaville Birgitan näyt (revelaciones) ja piti hänelle ylistyspuheen Birgitasta. Hän oli myös Birgitan henkilökohtainen ystävä (cui familiarissimus fuit).[2] P. Hemmingin rinnalla P. Birgitta on taiteessamme kuvattu Urjalan alttarikaapissa 1400-luvun lopulla, tähän jäljennettynä kuvassa 177.

Olen edellä maininnut muutamia tietoja Ruotsin kuuluisan P. Birgitan historiasta, sillä se pyhäinjäännös, joka tässä tulee lähemmin puheeksi, näyttää olevan tuomiokirkossamme säilynyt muisto hänestä.

Aikaisemmin olen tätä pyhäinjäännöstä nimittänyt ihmispäälakea muistuttavaksi kääreeksi. Tämä muoto sillä osoittautui olevan vasta, kun sen päällimmäinen verho oli poistettu. Tämä oli aniliininpunaista silkkiripsiä, ja sen peittäessä reliikkiä oli kääreellä pullea nelikulmainen muoto, kooltaan n. 11—14 × 12 × 6 cm. Kun tämä päällyskangas näytti aivan uudenaikaiselta ja kun se musta lanka, jolla vaate oli harsittu kokoon, näytti olevan selvää koneellisesti valmistettua karhulankaa, päätin aukaista sen. Havaintoni osoittautuikin oikeaksi, sillä tämän verhon on kääreelle antanut ilmeisesti sama henkilö, joka on teettänyt tälle ja edellisessä luvussa käsitellylle leukaluukääreelle yhteisen säilytyspussin keltaisesta puuvillakankaasta. Se oli harsittu kokoon samalla langalla kuin nyt puheena olevan kääreen silkkiverhokin. Tämä henkilö lienee tuskin kukaan muu kuin pastori Adolf Lindman, joka 1860-luvulla toimi Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean sihteerinä ja silloin kirjoitti tässäkin usein mainitut muistiinpanonsa Turun tuomiokirkosta, joissa muiden muassa näitäkin pyhäinjäännöksiä kosketellaan.

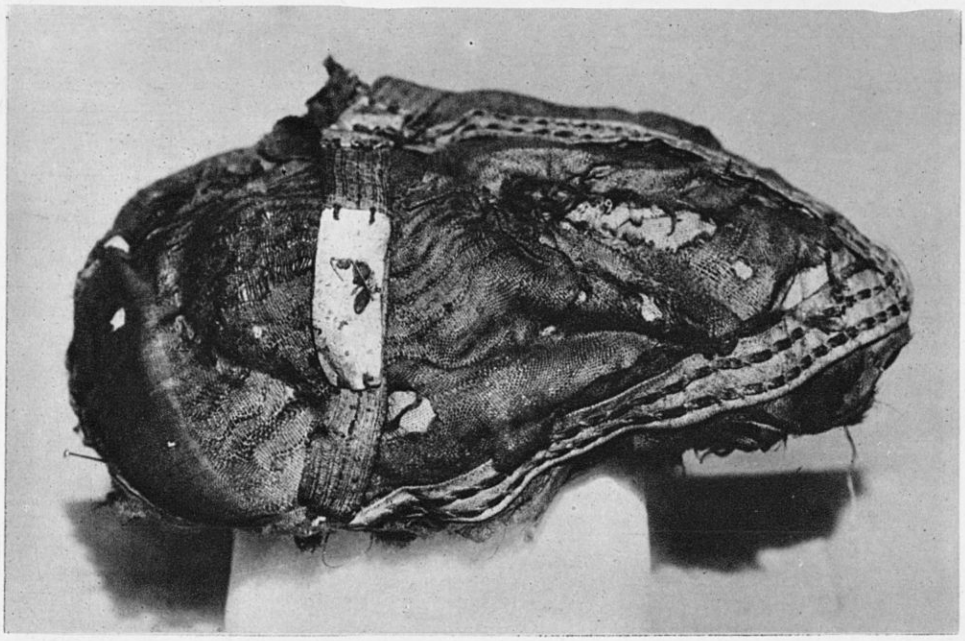

Kuva 191. Päälaenmuotoinen reliikkikääre uudesta päällyspeitteestään vapautettuna.

Alkuperäinen kääre mainitun uuden silkkikankaan sisällä osoittautui varsin mielenkiintoiseksi. Se on horisontaalisesti halkaistun kallokopan muotoinen, pohjaltaan miltei täysin tasainen ja pyöreä, n. 14 cm läpimitaltaan ja n. 7,5 cm korkea. Sen on peittänyt tummanpunainen, hyvin ohut ja pehmeä yksivärinen silkkikangas, josta nyt on enää vain vähäisiä rippeitä jäljellä. Tämän alla on karkeampi pehmeä silkkivaate, joka on kellanruskean värinen ja kankaanvärisellä silkkilangalla pitkin neulomuksin yliluoden harsittu kokoon (kuva 191). Tämän vaatteen sisäpuolella ovat pyhäinjäännökset kääritty inä lukuisiin erikoiskääreisiin, jotka on ommeltu toisiinsa kiinni. Mainitut kääreet ovat karkeaa liinakangasta. Itse luut ovat enimmäkseen pieniä murusia, joiden joukossa on vain jokunen harva isompi palanen. Näistä ansaitsevat erityistä mainitsemista muutamat ohuet pääkallon palaset, joissa luuaines oli hyvin tiheätä ja valkoista, luun huokoset ikäänkuin kalkkiaineella täyttyneitä, pinnan taas ollessa tavallista kellertävämpää väriltään, joten ne muistuttivat polttohaudoista tavattavia luunmuruja. Kun kääreiden joukossa oli yksi aukaistu ja tyhjä ja pyhimysarkun pohjalta muiden luiden joukosta tavattiin kolme pientä pääkallon palasta, jotka laadultaan ja pintaväriltään olivat aivan samanlaiset kuin kääreissä olevat, on todennäköistä, että mainitut luupalaset ovat juuri tämän reliikkilaitteen tyhjennetystä erikoiskääreestä kotoi-

sin. Luupalaset, joista on mainittu jo edellä (s. 329, merkit, 5 D, 16 ja 29, kuva 175), kuvaan tähän erikseenkin.

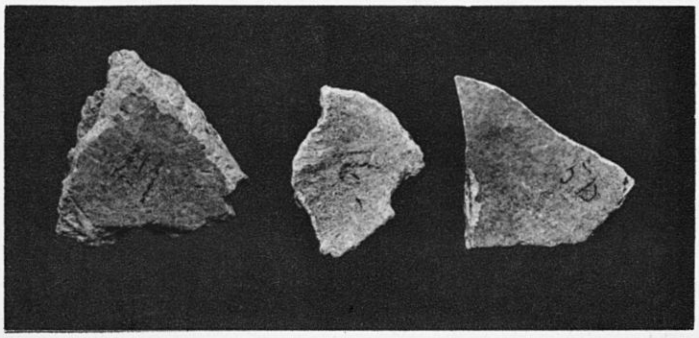

Kuva 192. Luupalasia päälaenmuotoisesta reliikkikääreestä. Vastaavat luita 29, 16 ja 5 D kuvassa 175.

Kääre oli kovin rikkinäinen, mikä teki mahdolliseksi luiden osittaisen suoranaisenkin tarkastelun ja selvät merkit laitteessa osoittivat, että sitä oli ennenkin tutkisteltu, jopa yritetty sen rikkinäisiä hetaleita korjatakin ja palauttaa käärettä entiselleen siinä kumminkin huonosti onnistuen. Kääre on näet ollut vyötetty nauhoilla, jotka ovat olleet osittain irrallaan ja joita oli yritetty sijoittaa paikoilleen tarkkaamatta kumminkaan niiden kankaaseen jättämiä selviä merkkejä, neulosten jälkiä, paremmin säilynyttä kankaan väriä kohdilla, mitkä olivat olleet nauhojen peittämät y. m., joten sijoitus oli mennyt harhaan ja vaatinut m. m. koko laitteen puristamista muotoihin, joita sillä ei ollut alkuaan ollut. Nämä virheet korjattiin myöhemmin Kansallismuseossa, jossa laite muutoinkin korjattiin jälleen koossapysyväksi, täydentämättä sitä kumminkaan puuttuvilla osilla. Sen ohella tehtiin siitä värillinen rekonstruktio, joka osoittaa laitteen alkuperäisen muodon. Tämä nähdään kuvassa 194.

Kuten kuvastamme käy selville, kiertää laitteen alareunaa vihreänvärinen raidallinen nauha, joka on 12,5 mm leveä ja johon on ollut kiinnitettynä kahdeksan koristetta noin 24 mm:n välein. Nämä koristeet ovat nauhan levyisiä ja n. 33 mm:n pituisia valkean nahan palasia, joiden päihin on ommeltu punaisia helmiä pystysuoriksi sarjoiksi, viisi helmeä kussakin. Nahkapalasten päällyspinta on ollut kullattu, ja itsekuhunkin on tälle pinnalle pieniä valkoisia helmiä sisältävästä helminauhasta poimutettu koriste siihen tapaan kuin näkyy kuvassa. Tämä helmipoimu on eheänä enää vain yhdessä nahkapalasessa, kun muissa näkyy vain rippeitä siitä. Myöskin on koristeiden päätehelmistä enää vain muutamia jäljellä. Paitsi tätä reunanauhaa käy ristiin yli päälaen toinen nauha, joka on tehty valkeasta karkeasta liinakankaasta kääntämällä kangaskaistaleesta reunat sisäänpäin kaksin kerroin. Täten saatu nauha on 11,5 mm leveä, ja sen pintaan on kiinnitetty kaksi n. 2 mm:n levyistä nahkakaistaa, jotka on ommeltu ohuella langalla nauhaan kiinni. Kumpikin ristin muodostava nauhan osa on oma kappaleensa, joista toinen käy toisen päällitse ja joiden

päät jäävät reunanauhan alle. Tällä tavoin kaunistettuna on kääre, sen nyt pahoin virttyneen päällyskankaan eheänä ja alkuperäisessä värissään ollessa, ollut melko kaunis. Sen nauhoitus muistuttaa birgittalaisnunnan samalla tavoin nauhoin koristettua päänpeitettä, jos kohta värien yhdistelmä tässä on toinen kuin siinä. Nunnan päällyshuivi (velum) oli näet musta ja »kruunun» nauhat kaikki valkeata liinaa sekä nauhojen viidellä yhtymäkohdalla varustetut pyöreällä punaisella verkapalasella, vastaten Kristuksen viittä haavaa.

Kääreen sisältämät luut on prof. Yrjö Kajava tutkinut, pääasiassa röntgenvalokuvien avulla. Hänen selontekonsa niistä on seuraava:

KÄÄREEN LUUAINEISTON ANATOMIS-ANTROPOLOGINEN TUTKIMUS.

Kirj. prof. Yrjö Kajava.

Päälaenmuotoinen pussi osoittautuu röntgenvalokuvattuna sisältävän kolme suurempaa ja joukon pienempiä luupalasia sekä suuremmalta osaltaan jotakin täytettä, jota ei röntgen-kuvassa voida tarkemmin analysoida. Merkitsen edellämainitut kolme isompaa luupalasta numeroilla 1, 2 ja 3.

Luupalanen n:o 1 on kylkiluun tyviosa. Palasessa, joka on 7 cm pitkä ja leveimmältä kohdalta 1,5 cm leveä, näkyy selvästi kylkiluun, nivelpinnan peittämä pää, kylkiluun kaula ja kylkiluun kulma sekä osa runkoa. Se on katkaistu vinosti murtamalla. Luu on todennäköisesti jokin ihmisen keskimmäisistä kylkiluista.

Luupalanen n:o 2 on 8 $^1/_2$ cm pitkä, litteä luu, jossa näkyy selvästi luusta lähtevän lisäkkeen tyvi. Kyseessäolevaa luuta voitiin tunnustella kääreitten läpi ja se tuntui koeteltaessa muistuttavan ohimoluuta ja siitä lähtevää poskilisäkkeen tyveä; sitäpaitsi tuntui sanotun lisäkkeen tyvessä kuoppa, joka muistutti leukanivelen kuoppaa. Aivan pieni osa luuta pisti esille pussin kääreistä, ja se näytti väriltään sekä kudosrakenteeltaan muistuttavan niitä kolmea luupalasta, jotka piispa Hemmingin pyhäinjäännösarkusta löytyneiden luiden joukossa merkittiin numeroilla 5 D, 16 ja 29.

Luupalanen n:o 3 on n. 6 cm pitkä, edellistä kenties hieman paksumpi luu. Sekin on litteä ja hieman kouru muodoltaan, todennäköisesti myös pääkallon luista murrettu osa.

Vaikka kahta viimeksimainittua luuta ei voikaan röntgen-kuvien avulla lähemmin määrätä, näyttää kuitenkin sangen todennäköiseltä, että ne ovat osia ihmisen kallosta.

Edellisten lisäksi sisältää pussi vielä joitakin pienempiä luupalasia. Pari niistä näyttää olevan murtumalla irtautuneita palasia edelläesitetystä luusta

n:o 2; ne sijaitsevatkin aivan lähellä sanottua luuta. Kolmesta muusta aivan pienestä luupalasesta ei voi muuta sanoa kuin että niissä voi nähdä hienoja luun rakennepiirteitä. Eräässä hieman isommassa näistä näkyy suhteellisen terävä, pieni, kolmikulmainen luuosa, joka — edellyttäen, että se ensinkään on ihmisen luu — voisi kenties olla jostakin nenäontelon seinämästä.

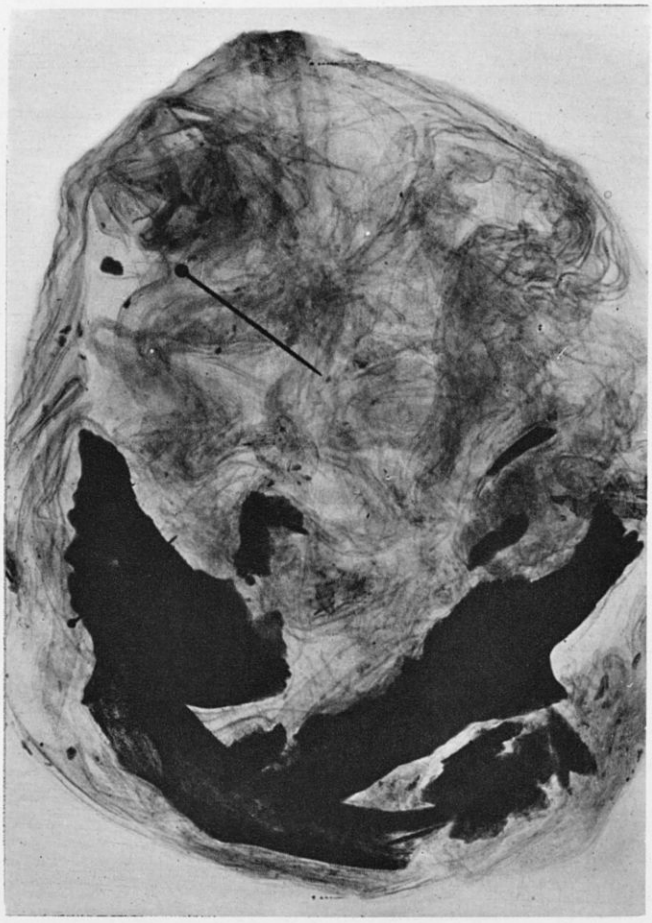

Kuva 193. Päälaenmuotoisen reliikkikääreen luusto röntgenkuvassa.

Erikoisen maininnan ansaitsevat eräät pienet luut, jotka sijaitsevat aivan toistensa vieressä kylkiluun (n:o 1) ja luupalasen n:o 2 välisessä kulmauksessa. Niitä on kaikkiaan 6 kappaletta, n. 1,5—2,5 cm:n mittaisia luita, joiden suurin paksuus vaihtelee 2—4 mm. Niissä voidaan kussakin erittäin selvästi erottaa luun rakennepiirteet, sisempänä harvempirakenteinen sienimäinen kudos (substantia spongiosa) ja pinnalla kiinteämpi tiivis luukudos (substantia compacta). Levein luista on kaareva ja muistuttaa kylkiluun palasta. Pari muutakin luuta on kaarevaa, mutta niiden muoto ei röntgenkuvassa näytä yhtä selvästi vastaavan kylkiluun muotoa, ne kun kapenevat toiseen päähänsä päin aina 1 mm:n ohuisiksi. Jos kuitenkin otetaan huomioon se seikka, että tämä kapeampi pää on röntgen-kuvassa mahdollisesti tullut niin kuvatuksi, että se osoittaa luun reunaa, leveämpi pää pintaa vastaan kohtisuorasti kulkevien säteitten heittämää varjoa, voidaan melko suurella varmuudella laskea nämäkin luut kylkiluiksi. — Kaikki viimeksimainitut

luupalaset ovat selvästi senlaatuiset, että ne eivät ole voineet kuulua ihmisen luustoon, mutta minkä eläimen luita ne mahdollisesti ovat, sitä ei ainakaan röntgen-kuvien avulla voida määrätä, jos se yleensä muutenkaan näin pienten luupalasten avulla olisi mahdollista. Todennäköisesti ne ovat peräisin jostakin pienestä nisäkkäästä. Koska nämä luut ovat aivan toistensa vieressä yhtenä ryhmänä, on todennäköistä, että ne ovat samaan kääreeseen suljetut ja muodostavat täten oman ryhmänsä tässä laitteessa olevain muiden pyhäinjäännösluiden joukossa.

Reliikin edustama pyhimys.

Ajatuksen siihen, että P. Birgitta, tuo Suomessakin yleisesti kunnioitettu ja palvottu ruotsalainen pyhimys, jonka henkilökohtainen ystävä ja yliluonnollisten näkyjen ensimmäinen virallinen tulkitsija piispa Hemming oli, saattaisi olla niiden pyhimysten joukossa, jotka ovat P. Hemmingin pyhimysarkussa, antoi välittömästi tämän pyhäinjäännöslaitteen päälaen muoto ja sen värieroavaisuuksistaan huolimatta birgittalaisnunnan päähinettä muistuttava koristelu sekä siinä olevien pyhimysluiden luontaisesta tilasta poikkeava laatu. Kysymyksessä oleva pyhäinjäännös, joka vähäisestä sisällyksestään huolimatta on keinotekoisesti paisutettu huomattavan suureksi ja määrättyyn muotoon sommitelluksi laitteeksi, edellyttää joka tapauksessa pyhimystä, jolla tuomiokirkossamme on ollut erikoisen huomattava arvo. Jos pyhäinjäännös sitäpaitsi on alunperin kuulunut P. Hemmingin pyhimyskirstuun, mikä on hyvinkin mahdollista, on sen Birgitta-edustuksen mahdollisuus sitäkin luonnollisempi, kun juuri tämän pyhimyksen 1400-luvulla yhä kasvava maine on nähtävästi ollut vaikuttamassa piispa Hemmingin omaan pyhimysarvoon-joutumiseen.

P. Birgitan pyhäinjäännöksiä saattaa olettaa Turun tuomiokirkossa olleen jo kauan ennen piispa Hemmingin autuaaksi-julistamista. Ellei voida otaksua, että niitä on jo Birgitan miraakkeliainesta kerättäessä 1370-luvulla piispa Hemmingin hautakirkkoon toimitettu, josta kumminkin jo piispa Hemmingin eläessä on todistettu yksi ja n. v. 1375 toinen Birgittaa koskeva ihme,[3] näyttää niitä olleen Turussa ainakin jo 1390-luvulla. Jo Arbogan synodaalikokouksessa v. 1396 oli P. Birgitan kanonisoimispäivä, 7 p. lokakuuta, määrätty pidettäväksi koko maan käsittävänä duplex-asteisena korkeampana juhlana.[4] Ja jo samalta vuodelta on kaksikin indulgenssikirjettä, joissa luvataan 40 päivän anteet Turun tuomiokirkossa m. m. P. Birgitan päivinä käyville parannuksentekijöille.[5] Kirjeet ovat Upsalan arkkipiispan Henrikin ja Turun piispan Bero Balkin antamat ensi sijassa viimeksimainitun tuomiokirkkoon perustaman pyhäinjäännösjuhlan (festum reliqviarum) kunnioittamiseksi, joten on

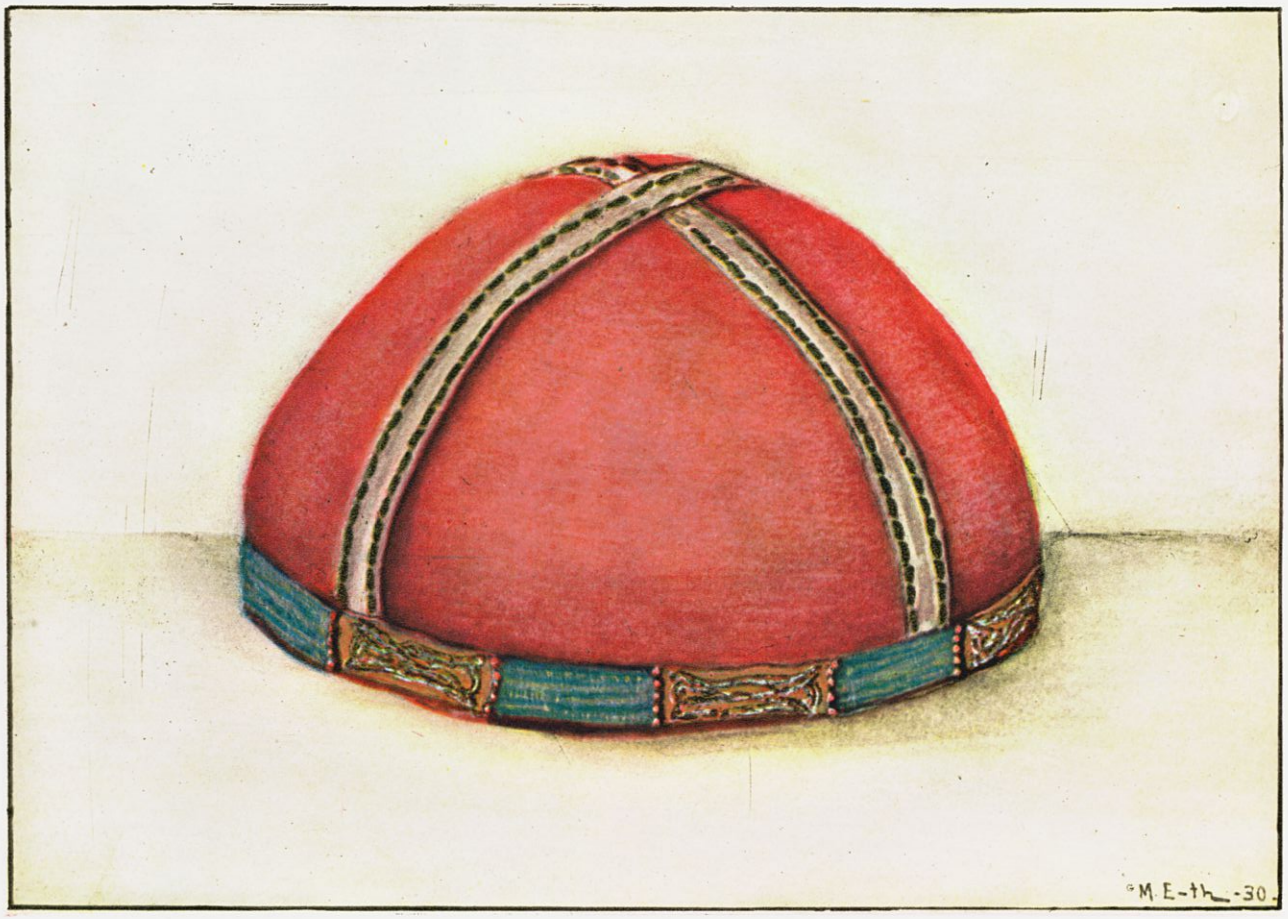

Kuva 194. P. Birgitan pyhäinjäännös, valmistettu Vadstenassa ja sijoitettu nähtävästi v. 1514 P. Hemmingin pyhimysarkkuun.

erikoista syytä olettaa, että P. Birgitankin reliikkejä oli jo ainakin tällöin tuomiokirkossamme.[6] Myöhemmin niitä joutui tänne toinenkin lähete. Kun piispa Maunu Tavast P. Martin päivänä, 11 p:nä marraskuuta 1421, perusti tuomiokirkkoomme P. Ruumiin alttarin, pyhitettiin se, paitsi Kristuksen ruumiille, myös kaikkien pyhien enkelien ja P. Birgitan kunniaksi ja ylistykseksi.[7] Tuskin tarvitsee epäillä, että tälle alttarille sijoitettiin m. m. P. Birgitan reliikkejä, sillä olihan Maunu Tavast, tunnettu Birgitan kultin edistäjä Suomessa,[8] siinä asemassa, että hän voi hankkia nimenomaan myös P. Birgitalle perustamalleen alttarille tämän ihailemansa pyhimyksen reliikkejä. Suoranaisena todistuksena tästä voitaneen pitää kardinaali Alexanderin indulgenssikirjettä 11 päivältä huhtik. 1443 mainitun alttarin hyväksi, jossa annepäiviä ovat m. m. P. Birgitan päivät.[9] P. Birgitan reliikkejä on näin ollen tuomiokirkossamme varmaan ollut sijoitettavaksi kyseessäolevaan pyhimysarkkuun, jos sijoitus on tapahtunut katolisen ajan jälkeen. Mutta katsoen siihen, että P. Birgittaa ja P. Hemmingiä jo ennen viimeksimainitun beatifikatiota pidettiin tavallaan yhteenkuuluvina, kuten osoittaa m. m. molempien pyhimysten kuvaaminen vierekkäin Urjalan alttarikaapissa 1400-luvun lopulta,[10] on myös hyvin mahdollista, että uusi laite P. Birgitan reliikkejä saapui Hemmingin arkkuunasettajaisjuhlaan hänen pyhimysarkkuunsa pantavaksi.

P. Birgitan jäljelläolevat luut Ruotsissa ovat suurimmaksi osaksi tätä nykyä Vadstenassa, jossa ne säilytetään hänen ja hänen tyttärensä P. Katarinan yhteisessä pyhimysarkussa (kuvat 195 ja 196).[11] Tämän arkun luusisällyksen ja muutkin Birgittaa koskevat luut on prof. Carl M. Fürst anatomisesti tutkinut ja selvittänyt.[12] Hän on voinut todeta täten syntyneessä luukokoelmassa osia useammasta kuin kymmenestä eri yksilöstä, joista ainakin neljä on ollut miespuolista. Pääkalloja on kokoelmassa vain kaksi, molemmat iäkkäiden naisten. Niissä on prof. Fürst havainnut selviä sukulaisuusmerkkejä, toisessa sitäpaitsi merkkejä siitä, että sen omistaja on eläessään synnyttänyt lapsia, kun taas toisesta vastaavat merkit puuttuvat. Näistä havainnoistaan hän tekee sen johtopäätöksen, että kysymyksessä on äiti ja tytär — P. Birgitta ja P. Katarina. Edellisen kallosta, joka kuvassamme 196 nähdään eniten vasemmalla, ei ole paljon muuta jäljellä kuin päälaki eli »kalotti», jonka risaiset reunat osoittavat murtamisen, sahaamisen ja taltaniskujen jälkiä, luonnollisesti merkkeinä pyhäinjäännösten lohkaisemisesta siitä.

P. Birgitan kallon identifioimisessa on prof. Fürstillä ollut tärkeänä kriteeriona se seikka, että kallon kiinteä luuaines samoinkuin sen n o r s u n l u u n v a l k e a v ä r i ja t u m m a n r u s k e a l u u p a t i n a ovat tavallisista haudassa häviämisen alaisina olleista luista silmiinpistävästi poikkeavat. Tämän ominaisuuden vuoksi, mikä, paitsi kallossa, tavataan myöskin luu-

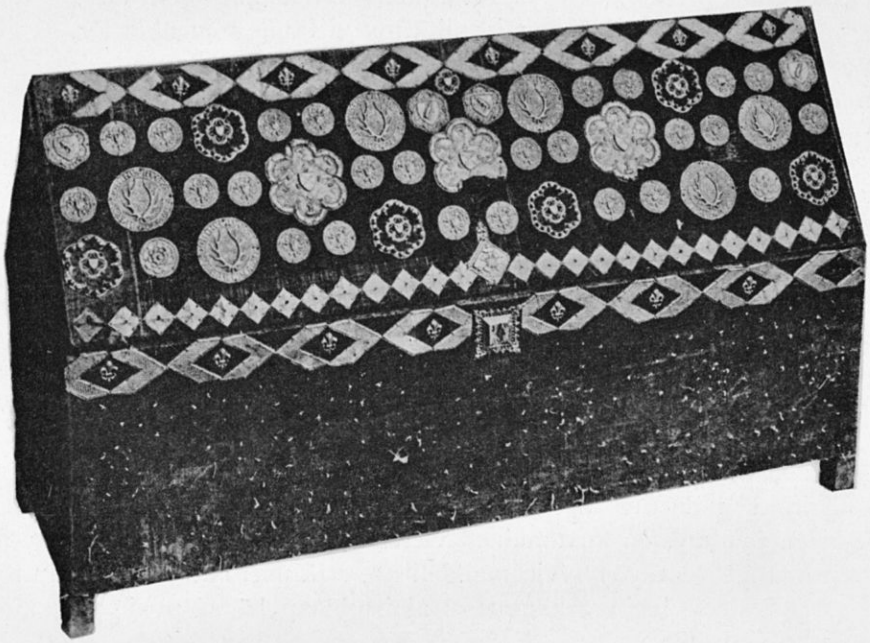

Kuva 195. P. Birgitan ja P. Katarinan pyhimysarkku Vadstenassa.

kokoelman muutamissa muissa luissa, jotka todennäköisesti ovat samasta luurangosta, jos kohta sitä ei voida anatomisesti suoranaisesti todistaa, päättää prof. Fürst, että vainaja, josta luusto on, on keinotekoisesti luurangoitettu eikä ole ensinkään levännyt haudassa. Tällainen, jälkeen v:n 1300 nähtävästi harvinainen käsittely on historiallisten todistusten mukaan kaikesta päättäen tullut P. Birgitan osaksi. Noin kuusi viikkoa P. Birgitan kuoleman jälkeen Roomassa toimitettiin ruumiin tarkastus sen Ruotsiin lähettämistä tarkoittavia toimenpiteitä varten ja havaittiin luurangon olevan kuivan ja puhtaan käärinliinojensa sisällä. Kaikki muu oli hävinnyt. Ja ennenkuin vainajan maalliset jäännökset n. neljä kuukautta kuoleman jälkeen lähetettiin Roomasta, olivat klarissalaisnunnat S. Lorenzon luostarissa Roomassa saaneet pitää niistä melkoisen osan, josta eräs myöhempi luettelo mainitsee toisen käsivarren, toisen lantioluun, kolme kylkiluuta ja neljä selkänikamaa, eli siis huomattavan määrän varsin keskeisiä luita. Ei ole ajateltavissa, että vainaja niin lyhyen ajan kuluttua kuolemastaan, kuin tässä on kysymyksessä, olisi voinut luonnollista tietä luurangoittua niin perin pohjin kuin mitä äskenmainitut tiedot edellyttävät.

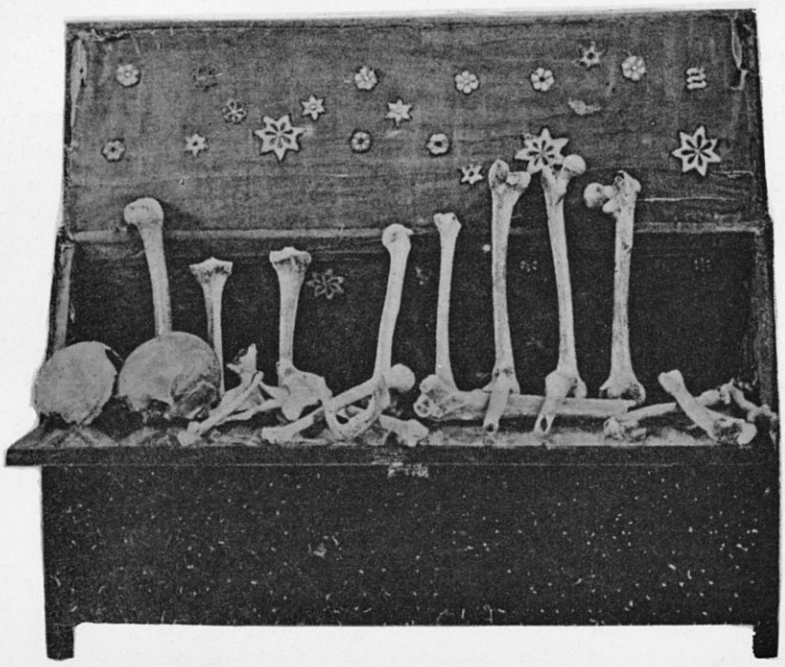

Kuva 196. P. Birgitan ja P. Katarinan pyhimysarkku avattuna. Näkyvissä myös arkun luusisällys.

Varhaisemmalla keskiajalla, huomauttaa prof. Fürst, ei keinotekoinen luurangoittaminen, varsinkaan ylhäisön keskuudessa ja ruttojen aikana tai sellaisissa tapauksissa, että kuolema tapahtui kaukana kodista, jolloin toimenpide tarkoitti vainajan kuljetuksen helpottamista, ollut suinkaan harvinainen. »Näin käsiteltiin niitä piispoja, ruhtinaita ja ritareita, jotka Fredrik Barbarossan armeijan mukana v. 1167 saapuivat Rooman lähettyville ja siellä kuolivat ruttoon, ja näin käsiteltiin myös keisarin omaa ruumista, kun hän oli hukkunut Saleph-virtaan Jerusalemin läheisyydessä. Samoin meneteltiin Ranskan Ludvig IX:n suhteen, kun hän v. 1270 kuoli Tunisissa.» Paavin tunnettu »de sepulturis»-bulla vuodelta 1300 kielsi tosin tällaiset toimenpiteet, mutta siitä huolimatta näyttää menetelmä tulleen poikkeustapauksissa käytäntöön. Epäillä sopii kumminkin, onko menetelmästä käytetty »per excoctionem»-sanonta tarkoittanut vedessä keittämistä.

Kun meidän reliikkilaitteessamme olevat ja siihen ilmeisesti kuuluneet luut myöskin poikkeavat tavallisista, luonnollista tietä ruumiista eristyneistä luista ja edellyttävät vainajan kuumentamista jollakin tavoin sekä ovat nyt samaa kiinteätä luukudosta, norsunluunvalkoista väriä ja ruskeata pinta-

patinaa kuin P. Birgitan kallo Vadstenassa, ei liene, edelläkosketellut muut seikat huomioon ottaen, liian rohkeata olettaa, että siinä olevat kallonpalaset ovat P. Birgitan kallosta kotoisin. Jos näin on laita, saanemme olettaa, että kyseenalainen kääre on Vadstenan luostarissa valmistettu sen erikoista päänvaatetusta silmällä pitäen, nauhoitettu lähtökohtansa merkiksi ja tarkoitettu pantavaksi P. Birgitan pyhäinjäännöksenä hänen elinaikaisen ystävänsä piispa Hemmingin pyhimysarkkuun tämän suuressa pyhitysjuhlassa.

XXVII.

Marttyyreja ja muita pyhimyksiä.

Se pienten pyhäinjäännöskääreiden kokoelma, joka P. Hemmingin pyhimysarkusta tavattiin ja joka mahdollisesti on kuulunut yhteen, erikoissäiliönään niiden ohella tavattu pyhäinjäännöspussi, edustaa, sikäli kuin kääreissä edustettuja pyhimyksiä ilmaisevat kirjoitukset ovat säilyneet ja tulkittavissa, kauttaaltaan marttyyrien suurta sarjaa. Vaikka näiden pyhimysten luku ei olekaan kokoelmassa suuri, ovat ne kuitenkin erikoisen huomattavat siitäkin syystä, että ne ovat vastaiseksi ainoat, jotka ovat kirkkomme katolisessa pyhäinjäännösaineistossa säilyneet autenttisilla todistuksilla varustettuina. Kokoelma on siinäkin suhteessa merkillinen, että se sisältää pyhäinjäännöksiä, paitsi V a p a h t a j a s t a, maamme kansallispyhimyksestä P. H e n r i k i s t ä ja tuomiokirkkomme kolmannesta suojeluspyhästä P. E e r i k i s t ä. Itse pyhäinjäännökset kokoelmassa ovat mitättömän pieniä, jopa niin, että niihin ei kannata edes ainestutkimuksen vaivaa uhrata, semminkin kun tämä voi tapahtua vain röntgen-valokuvauksen avulla, ellei kääreitä tahdo kokonaan särkeä, mutta niiden sivistyshistoriallinen arvo ei olekaan kääreiden sisällyksessä, vaan itse kääreiden olemassaolossa. Ne kuvastavat kaikkein suurinta osaa katolisen kirkon pyhäinjäännösaineistoa, tämän kirkon käsitystä pyhimyksen läsnäolosta ja vaikutuksesta eläviin, riippumatta siitä, oliko siitä nähtävissä tai käsin kosketeltavissa suuri vai pieni ainemäärä, sekä vihdoin, paikallisista pyhimyksistä puheen ollen, kulttivirtausten järjestelmällisiä tai satunnaisia kulkusuuntia. Koskettelen näitä pyhäinjäännöksiä ja niiden edustamia pyhimyksiä hiukan tarkemmin.

V a p a h t a j a.

Kääre litteähkö ja suunnikkaan muotoinen, 18 mm pitkä, n. 10 mm leveä ja n. 6 mm paksu sekä verhottu punaisella neliniitisellä liinakankaalla. Kääre on ommeltu kiinni valkoisella liinalangalla, jolla sen

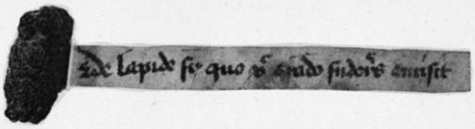

Kuva 197. Reliikki Getsemanen kivestä.

toiseen pitkään sivuun on myös kiinnitetty 55 mm:n pituinen ja 6 mm:n levyinen pergamenttiliuska. Tämäkin liuska oli kiedottuna kääreensä ympärille. Liuskassa on selvä seuraava kirjoitus:

De lapide sr̄ [super] quo Xc [Christus] orād̄o [orando] sudor̄s [sudores] emisit.

Kirjoituksen mukaan on kääreessä, jota ei ole aukaistu, osa kivestä, jolla Kristus rukoillen vuodatti hikipisaroita (Getsemanessa). Toht. Aarno Maliniemi, joka on auttanut minua kirjoitusten tulkitsemisessa, arvioi kirjoitustyylin viittaavan 1400-lukuun. (Kuva 197.)

Neitsyt Marian ohella on Vapahtajamme niitä, joiden pyhäinjäännökset ovat katolisessa kirkossa olleet runsaimpia ja epäilemättä myös arvokkaimpia. Lukuunottamatta hänen keskeistä asemaansa yleensä kristinuskossa olivat hänelle omistetut monilukuiset erikoisjuhlat, jotka kohdistuivat määrättyihin kohtiin hänen maallisessa vaelluksessaan ja hänen pelastustoimintaansa eläväöittäen niitä, omiaan kiinnittämään huomiota kaikenlaisiin yksityiskohtiin, jotka pyhäinjäännöskultin tullessa yleiseksi katsottiin soveliaiksi kultin kohteiksi. Kristuksen syntymä, seimi, maallinen koti, vaellus maan päällä, opetustoimi, ihmeet, ehtoollisen asettaminen, ristinkuolema ja siihen liittyvät eri kohdat, Golgatan-matka, risti, hauta y.m. ovat antaneet loppumattoman määrän aineksia kirkkojen pyhäinjäännöskokoelmiin. Muutamat esimerkit, jotka olen poiminut Skandinaavian kirkkojen pyhäinjäännösluetteloista, saavat tässä riittää valaisemaan tähän kuuluvien pyhäinjäännösten laatua.

Kristuksen rististä (de ligno Domini) oli osia miltei kaikissa kirkoissa, useissa lukuisissa eri kääreissä tai säiliöissä. Lundin tuomiokirkon kokoelmissa niitä on ollut yhdessätoista ja minoriittiveljillä Kööpenhaminassa ja Roskildessa yhdeksässä eri säiliössä. Myöskin Kristuksen hauta ja hautakivi ovat antaneet runsaasti reliikkiaineksia (Lundin tuomiokirkossa 7 säiliöön). Jos ottaa huomioon edellämainitut kolme kirkkoa ja niiden lisäksi Kööpenhaminan Neitsyt Marian kirkon sekä Gumlösan kirkon Skånessa, kaikki keskiaikaisessa Tanskassa, Stavangerin tuomiokirkon Norjassa sekä Upsalan ja Skaran tuomiokirkot ja Sigtunan Mariankirkon sekä Eriksbergin kirkon Länsigöötanmaalla Ruotsissa, joiden kaikkien pyhäinjäännöksistä on luetteloita säilynyt, niin voidaan niistä yksin Vapahtajaan kohdistuvina mainita seuraavat reliikkiaiheet: paikka, jolla Kristus syntyi, Kristuksen kehto, seimi, vaatteet, jalkineet, silta (»arena»), jolla Kristus seisoi Jordanissa kastetilaisuudessa, vuori, välistä kivi, jolta Kristus opetti, pöytä, jota käytettiin ehtoollisenasettamis-

tilaisuudessa, astia, josta Kristus silloin söi, vuori, jolla Kristus paastosi, kivi, jolla Kristus hikoili — siis sama kivi, josta meidän reliikkikääreemme sisältää pienen murusen—, kivi, jolla Kristuksen risti seisoi, paikka, joka oli lähinnä Kristuksen ristiä, pylväs, johon Kristus oli sidottu häntä ruoskittaessa, Kristuksen veri, astia, johon sitä valui, sieni, jolla annettiin iisoppia, orjantappurakruunu, paikka, josta Kristus nousi taivaaseen, j. n. e.[1] Kaikki nämä ja paljon muita tähän kuuluvia reliikkiaiheita tapaa siis vain muutaman kirkon reliikkiluetteloita selaillessa. Esimerkit osoittavat kylliksi, miten moninaisiin yksityiskohtiin reliikkejä etsittäessä tältä kohdalta kiinnitettiin huomiota.

Kristusreliikkejä on tuomiokirkossamme voinut olla useammallakin alttarilla. Ennen kaikkea voidaan tällaisia olettaa olleen P. Ristin alttareilla, joita tuomiokirkossamme on ollut kaksikin, toinen jo 1300-luvulta pääalttarin takana kirkon itäseinällä, sittemmin Ristinkappeliin siirretty, toinen, v. 1485 perustettu, Kaikkien Pyhien kuorissa. Epäilemättä piispa Maunu Tavast toi tällaisia mukanaan pyhiinvaellusmatkaltaan Palestiinasta myös perustamalleen ja v. 1425 vihitylle P. Ruumiin alttarille. P. Ristin alttareille lienee kumminkin ensi sijassa sijoitettu P. Ristin reliikkejä. Näin tapahtui ainakin Upsalassa v. 1472 vastaavaa alttaria vihittäessä.[2] Kenties ovat meilläkin P. Hemmingin pyhimysarkusta tavatut pienet lehtipuunpalaset P. Ristin tai muita Vapahtajaan liittyviä puureliikkejä.

Samasta Getsemanen kivestä, josta nyt kyseessäoleva reliikkimme on, on ollut osia myös sekä Lundin että Stavangerin tuomiokirkoissa. Sen 1400-lukuun viittaava kirjoitus näyttää osoittavan sen joutuneen johonkin tällä vuosisadalla vihityistä monista alttareista. Jos reliikki on samaan kokoelmaan kuuluva kuin muut pienet reliikit löydössämme, mikä on mahdollista, on silloin lähinnä ajateltava alttaria, joka on useampaan kertaan uudestaan vihitty. Tämä kysymys selvinnee lähemmin, kun muutkin kokoelmaan kuuluvat reliikit ovat tulleet tarkastetuiksi.

P. Henrik.

Pieni kääre, jonka ympäri on kiedottu tummanpunainen, mutta jonkin verran virttynyt, ohut silkkivaate. Kääre on 13 mm pitkä, 6 × 8 mm leveä ja 6 mm paksu. Siihen on kiinnitetty 59 mm pitkä ja 10 mm leveä pergamenttiliuska, joka löydettäessä oli kääritty pyhäinjäännöksen ympäri ja oli katkennut kahteen palaseen. Auki kehitettynä havaittiin pergamentin sisältävän seuraavan kirjoituksen:

De brachio Sc̄i hērici [De brachio Sancti henrici].

Kirjoituksen mukaan sisältää kääre, jota ei ole aukaistu, kappaleen P. Henrikin kyynärvarren luusta.

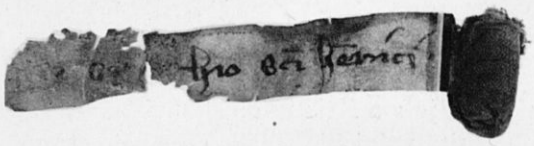

Kuva 198. Reliikki P. Henrikin kyynärvarresta.

Kirjoituksen tyyli viittaa 1300-luvulle. (Kuva 198.) Se pienen pieni kääre, joka kantaa P. Henrikin nimeä, sisältää hiukkasen kansallispyhimyksemme ja tuomiokirkkomme erittäin kunnioitetun suojeluspyhän maallisista jätteistä. Jos kirjoituksen osoitus on oikea, lienee se piispan kyynärvarresta. Niin pieni on palanen kuitenkin, että sen paikka luurangossa ei ole anatomisesti määrättävissä, kun luuranko sellaisenaan ei ole jäljellä.

On merkille pantava, miten säästävästi tämän tärkeän pyhimyksen jäännöksiä on ollut käytettävä hänen omankin kirkkonsa tarpeiden ollessa kysymyksessä. On ilmeistä, että pyhäinjäännös tässä tapauksessa ei olekaan aiottu erityisessä säiliössä alttarilla yksinään nähtäväksi, vaan on alttarin arvon kohottamiseksi ollut muiden pyhäinjäännösten ohella itse alttariin pantuna (»in altari reposite»).

Kirkon suojeluspyhimys näyttää, päättäen Skandinaavian maiden kirkkojen esimerkeistä, tulevan itse alttariin pantavana reliikkinä omassa kirkossaan kysymykseen lähinnä kirkon kaikkein tärkeimmissä alttareissa tai sellaisissa alttareissa, joiden arvoa ja kansanomaisuutta siten tahdottiin erityisesti nostaa. Niinpä esiintyy Upsalan arkkipiispankirkossa sen erikoissuojelija ja Ruotsin kansallispyhimys, P. Eerik, reliikkinä samanlaisessa asemassa, paitsi pyhimyksen omalla alttarilla, joka vihittiin v. 1472, kirkon pääalttarilla, joka oli omistettu P. Kolminaisuudelle, Kristuksen Ruumiille, P. Nikolaukselle ja P. Katarinalle ja joka uudistettuna vihittiin vv. 1413 ja 1466, P. Johannes Kastajan alttarilla, joka vihittiin v. 1445, P. Tuomaan alttarilla, joka vihittiin v. 1456, P. Kirkkoisien alttarilla (Chorus Sanctorum Doctorum), joka vihittiin v. 1414, sekä mahdollisesti P. Sielujen alttarilla (Chorus Animarum), joka vihittiin v. 1412, jos P. Eerik on ollut niiden monien muiden (aliis multis) pyhimysten joukossa, joiden reliikkejä P. Blasiuksen ohella alttarille pantiin.[3] Voinemme päättää tästä, että sekin alttari, johon m. m. kyseenalainen P. Henrik-reliikki on kirkossamme kuulunut, on etsittävä sen tärkeimpien alttarien joukosta.

On jo aikaisemmin mainittu, että se käsiala ja kirjoitusmuoto, joka kuvastuu pyhäinjäännöstä seuraavassa pyhimyksen nimen merkinnässä, on 1300-luvulla tavallinen. Pyhäinjäännös on tästä päättäen siis tällä vuosisadalla kääreeseen pantu.

Tuskin tarvinnee lisätä, että P. Henrik on kalenteripyhimystemme ensimmäisiä. Hänen erikoisjuhliaan olivat, kuten jo on mainittu, tammikuun 20 p. ja kesäkuun 18 p.

P. Eerik.

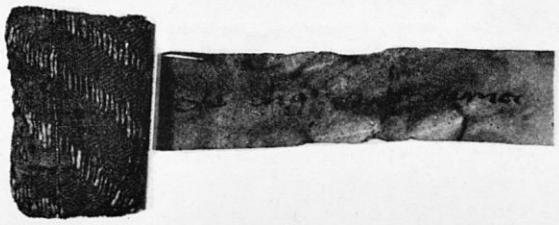

Kuva 199. Reliikki P. Eerikin sormesta.

Nelikulmainen latuskainen kääre, jonka ympäri on ommeltu ohut neliniitisesti kudottu vihreä silkkikangas. Kankaassa käy harmaalla langalla ommeltuja (?) diagonaaliraitoja n. 7 mm:n päässä toisistaan. Kääre, joka on 28 mm pitkä, 18 mm leveä ja n. 7 mm paksu, on ommeltu umpinaiseksi punaisella villalangalla, jolla sen toiseen pitkään laitaan on myös neuloen kiinnitetty 55 mm pitkä ja 13,5 mm leveä pergamenttiliuska. Viimeksimainittu oli kiedottuna kääreen ympärille, mutta löydettäessä katkenneena läheltä sen juurta. Pergamentin oikaisemisen jälkeen voitiin siinä lukea kirjoitus:

De digito bt̄i erici, eli P. Eerikin sormesta.

Kirjoitustyyli 1300-luvulta. Käärettä ei ole aukaistu. (Kuva 199.)

Kokoelmassamme on myöskin tuomiokirkkomme kolmas suojeluspyhimys, P. Eerik, sormellaan (de digito) mukana. Pyhimys on meilläkin siksi yleisesti tunnettu, että sen tarkempi esittely tässä on tarpeeton. Sekä kultin esineenä että kirkkotaiteessamme ylimalkaan on pyhimys käsitetty lähinnä oman kansallispyhimyksemme kanssa yhteen kuuluvaksi, mikä onkin luonnollista, kun molempien pyhimysansiona on pääasiassa ollut suomalaisten kristinuskoon käännyttäminen. Turun tuomiokirkossakin oli molemmilla pyhimyksillä yhteinen alttari, ja itse kirkon pääalttarilla olivat molemmat pyhimykset väritetyin veistokuvin edustettuina.[4] Pyhäinjäännöskokoelmassamme ovat molemmat pyhimykset jälleen rinnan, mikä asianhaara edelleen vahvistaa olettamustamme, että käsittelynalaiset pyhäinjäännöksemme ovat kuuluneet jollekin kirkkomme tärkeimmistä alttareista. Upsalan tuomiokirkossa nämä pyhimykset esiintyvät reliikkeinä toistensa kanssa yhdessä, sikäli kuin tiedetään, vain pääalttarilla ja P. Eerikin sekä P. Tuomaan alttareilla.[5]

Samoinkuin P. Henrikin on myös P. Eerikin pyhäinjäännöskääre valmistettu 1300-luvulla. Käsiala siinä ei ole sama kuin P. Henrikin kääreessä, mikä onkin odotuksen mukaista, kun P. Eerikin kääreen kirjoitus on todennäköisesti toimitettu Upsalassa ja P. Henrikin Turussa.

Kalenteripyhimyksenä on P. Eerik Turun hiippakunnassakin hyvin vanha, jos kohta hänen juhla-asteensa on kohonnut vähitellen yksinkertaisesta simplex-arvosta duplex-arvon kautta kaikkein korkeimpaan totum duplex-

Kuva 200. P. Margaretan reliikki.

arvoon. Viimeksimainitun arvon arvelee toht. Maliniemi saavutetun piispa Bero Balkin aikana sekä läheisessä yhteydessä ennenmainitun P. Henrikin ja P. Eerikin alttarin perustamisen kanssa v:n 1400 vaiheilla.[6]

P. Margareta.

Pieni mytyn muotoinen kääre, jonka muodostaa valkoinen kaksiniitinen liinavaate, minkä päät on koottu suppuun ja ommeltu kiinni, ei aivan reunoista, vaan syvempää, joten ompeleen yläpuolelle nousevat reunat muodostavat kohokkeen. Kääreen suurin mitta on n. 18 mm. Sen sivuun on ommeltu n. 38 mm:n pituinen ja 8 mm:n levyinen pergamenttiliuska, joka löydettäessä oli käärittynä mytyn ympäri ja sisältää kirjoituksen:

De sc̄a margareta.

Nyytin suulla olevasta pienestä aukeamasta voi nähdä pienen luupalasen, joka siis lienee »Sancta Margaretasta». Nyytti on muutoin aukaisematon. Kirjoitus 1300-luvulta. (Kuva 200.)

P. Margaretan nimelle merkitty pyhäinjäännös edustaa kokoelmassa Rooman kirkon yleistä ja vanhaa pyhimystä, jota meidänkin hiippakunnassamme on yleisenä kalenteripyhimyksenä palvottu. Hänen juhlapäivänsä oli Suomessa 13 p:nä heinäkuuta, ja sitä on vaihdellen vietetty simplex- ja duplex-arvoisena.[7] Niissä kirkoistamme, joissa P. Margaretalla oli suojeluspyhän arvo, niinkuin esim. Vehmaalla, lähellä Turkua, on hänen juhlaansa epäilemättä vietetty totum duplex-arvoisena. Hänen kaunotarkuvansa on yleinen meidänkin kirkkotaiteessamme sekä maalauksissa että veistokuvissa. Vehmaan tunnettu P. Margareta-veistos 1400-luvun alulta on parhaita taideteoksia, mitä keskiajaltamme on säilynyt (kuva 201).[8] Häntä esitetään taistelevana lohikäärmettä vastaan, sauva, risti tai miekka aseenaan, tai lohikäärmettä kahleista mukanaan kuljettavana. Usein on hänellä marttyyriutensa merkkinä myös kruunu päässä.

P. Margareta on pyhimystarun mukaan ollut saraseenilaisen uhripapin, Theodosiuksen, tytär Antiokiasta. Imettäjänsä välityksellä, joka oli salainen kristitty, hän jo lapsena perehtyi kristinuskoon, jossa pysyi lujana. Hänen erinomaisen kauneutensa vuoksi vaati roomalainen prefekti Olybrius, joka ei ollut kristitty, häntä puolisokseen, mihin Margareta kristittynä ei voinut suostua. Kun isä huomasi, että tyttären vastustus aiheutui hänen kristillisestä uskostaan, hän antoi hänet kidutettavaksi. Margareta teljettiin vankilaan, jossa paholainen lohikäärmeen muodossa häntä ahdisti ja jossa hän ristinsä avulla pysytti ahdistajansa etäällä. Vihdoin monien kidutusten perästä, joissa

Margareta osoitti niin suurta mielenlujuutta, että 5,000 pakanaa sen johdosta kääntyi kristinuskoon, hänet mestattiin miekalla v. 300 (306).

Pyhimyksenä on P. Margareta ollut raskaudentilassa olevien naisten kunnioitettu suojeluspyhimys.[9]

Upsalan tuomiokirkossa pantiin v. 1456 P. Andreaksen ja v. 1445 P. Sigfridin alttariin m. m. P. Margaretan pyhäinjäännöksiä,[10] mutta kirkolla oli niitä aikaisemminkin, sillä niitä mainitaan kirkon pyhäinjäännösluettelossa jo v:lta 1344.[11] Edelleen olen niitä merkinnyt Gumlösan kirkosta Skånesta, Lundin tuomiokirkosta (neljässä eri säiliössä),[12] Kööpenhaminan Neitsyt Marian kirkosta (kaksi käärettä) sekä minoriittiveljien luostareista Kööpenhaminassa ja Roskildessa (yhteensä 9:ssä eri kohdassa).[13] Meidän kirkoissamme saattaa olettaa tämän pyhimyksen reliikkejä olleen ainakin Vehmaan kirkossa, jossa pääalttari näyttää olleen hänelle pyhitetty.[14]

Myöskin tämä pyhäinjäännös näyttää saadun tuomiokirkkoon 1300-luvulla, johon aikaan siihen liittyvän kirjoituksen tyyli viittaa.

Kuva 201. P. Margareta. Veistos Vehmaan kirkosta v:n 1400 vaiheilta.

P. Benedicta.

Pieni luupalanen, n. 20 mm pitkä, 10—15 mm leveä ja n. 8 mm paksu. Luun toinen pinta on siloinen ja toinen tavallisilla luun sisuksen huokosilla. Viimeksimainittu puoli luusta on peitetty valkoisilla villoilla. Luun ympäri on kääritty, päät punaisella liinalangalla yhteen ommeltuina, n. 4 mm:n levyinen pergamenttiliuska, jossa on kirjoitus:

S c̄e̅ b e n e d c̄e̅ (Sancte benedicte).

Kirjoituksen tyyli 1300-luvulta. (Kuva 202.)

Rooman kirkon yleisesti tunnustama neitsytmarttyyri oli myös P. Benedicta, jonka luustosta pieni palanen on pyhäinjäännöstemme joukossa. Hän oli roomalaisen senaattorin tytär ja kärsi marttyyrikuolemansa keisari Diocletianuksen vainojen aikana Galliassa eli nyk. Ranskassa n. v. 305. Taiteessa hänet kuvataan alastomana ristiin sidottuna ja ruoskittavana. Lyonin hiippakuntaa, jonka piirissä hänen hautansa sijaitsee, voidaan pitää hänen palvontansa erikoisena edustajana. Muista Ranskan hiippakunnista mainitaan Noyon ja Soisson hänen kulttinsa kehittäjinä. Myöskin premonstratenssimunkistolla hän oli kalenteripyhimyksenä. Saksan hiippakunnista oli P. Benedicta tässä asemassa Brandenbur-

Kuva 202. P. Benedictan reliikki.

gissa, Erfurtissa ja Kölnissä.[15] Pohjoismaisiin pyhimyskalentereihin tämä pyhimys ei näytä joutuneen, mutta hänen palvonnastaan sielläkin näyttää todistavan hänen nimensä joutuminen keskiaikaiseen naisten nimistöön.[16] Pyhäinjäännöksiä on hänestä ollut m. m. Gumlösan kirkon rikkaassa kokoelmassa Skånessa ja Kööpenhaminan sekä Roskilden minoriittiveljillä.[17] Suomessa P. Benedicta on tähän asti ollut kokonaan tuntematon sekä kalentereissa että kirkkojen pyhimyskuvastossa.

Koska pyhäinjäännöskääreemme täytynee otaksua lähteneen Ranskasta, osoittaa se tuomiokirkossamme kaukaista kulttikosketusta. 1300-luvulla, johonka aikaan pyhäinjäännöskääreemme kirjoitustyyli viittaa, asuivat paavit Avignonissa, ja tie sinne kulki pohjoisesta Lyonin kautta. Liike Avignonin ja Turun välillä olikin tähän aikaan vilkas. Sitä aiheuttivat paavillisten verojen kanto, jossa lähettiläät Johannes de Serone ja Bernardus de Ortolis sekä heidän apunaan luostarin lehtori, veli Gotskalk Turusta 1320-luvulla puuhasivat ja josta kertyneitä varoja viimeksimainittu v. 1328 kävi Avignonissa tilittämässä, Turun tuomiokirkon rakentaminen, jota varten hankittiin annekirjeitä (vv. 1342 ja 1353), sekä moninaiset muut seikat. Erityisesti mainittakoon turkulaisen kaniikin Tideman Ulfhardinpojan Avignonin-matka kuningas Maunu Eerikinpojan lähettiläänä v. 1347, ja ennen kaikkea piispa Hemmingin matka etelään ystävättärensä, sittemmin P. Birgitan, näkyjen tunnetuksitekemistä varten.[18] Myöskin Pariisissa ja ehkä muissakin Ranskan yliopistoissa näihin aikoihin opiskelleet suomalaiset ylioppilaat voivat kulttivirtausten välittäjinä tulla kysymykseen. Jo 1300-luvun alkupuolella ja keskivaiheilla oli Pariisissa useampia turkulaisiakin opiskelijoita, niiden joukossa Johannes Pietarinpoika, joka v. 1368 tuli Turun piispaksi. Ainakin yhden heistä, Turun kaniikin Conradus Conradin, tiedetään v. 1347 käyneen Avignonissakin.[19] Nämä ja muut samanlaatuiset esimerkit, joita voitaisiin mainita runsaamminkin sataluvun jälkipuoliskolta, osoittavat vain, että mahdollisuuksia välittömäänkään kulttilainaan kyseenalaisen pyhimyksen kaukaiselta hautapaikalta ei suinkaan ole puuttunut.

P. Pancratius.

Kääre, joka on litteähkö, n. 15 mm pitkä, samanlevyinen ja n. 10 mm paksu, on verhottu punaisella kaksiniitisellä liina-(?)kankaalla, joka on sidottu kääreen ympäri ja ommeltu kierretyllä valkoisella liinalangalla. Kääreeseen on kiinnitetty 40 mm:n pituinen ja 6—7 mm:n levyinen pergamenttiliuska, joka, samoinkuin edellisissä, oli kiedottu kääreen ympärille. Pergamentissa luetaan selvästi kirjoitettuna:

de reliquiis s̄ panc̄tij.

Kirjoitus on tyyliä, joka viittaa 1200-luvun jälkipuoliskoon ja 1300-luvun alkuun.

Käärettä ei ole aukaistu. (Kuva 203.)

Kuva 203. P. Pancratiuksen reliikki.

Kun Rooman kirkossa tämännimisiä pyhimyksiä oli kaksikin, nim. P. Pancratius, Sisilian piispa, joka taiteessa kuvataan kivi kädessä merkiksi marttyyrikuolemastaan,[20] ja samanniminen nuorukainen, jonka attribuuttina kuvissa on miekka (ja keihäs), olisi ollut syytä tarkemmin merkitä, kummasta pyhimyksestä pyhäinjäännös on. Kun P. Pancratius esiintyy myöskin kalentereissamme, päivänään 12:s toukokuuta, eikä mitään merkkiä näy siitä, että piispamarttyyria Pohjoismaissa ensinkään on tunnettu, on todennäköistä, että pyhäinjäännöksemme ovat jälkimmäisestä.[21]

P. Pancratius oli Roomaan sijoittunut fryygialainen, toisten tietojen mukaan roomalaisnuorukainen, joka keisari Valeriuksen aikana v. 293 tai 304, kolmetoistavuotiaana, rohkeana uskossaan kärsi marttyyrikuoleman. Hänen kaulansa katkaistiin miekalla, joka — välistä sen lisäksi palmu tai kruunu — on hänen marttyyriutensa merkki.[21] Kulttisankarina on hänet tavallisesti yhdistetty muutamiin muihin marttyyreihin, nim. P. Nereukseen ja P. Achilleukseen, jotka olivat eläneet jo ajanlaskumme ensimmäisellä vuosisadalla ja keisari Domitianuksen aikana saaneet marttyyrikuolemansa. He olivat olleet keisarin veljentyttären, Flavia Domitillan, kamaripalvelijoita ja uskollisia kristityitä, kuten emäntänsäkin. Kun Flavia uskonsa vuoksi ja palvelijainsa kehoituksesta kieltäytyi menemästä vaimoksi roomalaiselle konsulille, joka ei ollut kristitty, saivat kaikki kolme marttyyrikuoleman.[22]

Kirjoitustyylinsä viittauksen mukaan voi pyhäinjäännöksemme olla samanaikuinen kuin vanhin meillä säilynyt legendaarikatkelma, jonka pyhimyssarjassa nämäkin nyt kyseessäolevat pyhimykset ovat saaneet sijansa. Katkelma on näet toht. Maliniemen todistelun mukaan Lyonin legendaarista 1100- tai 1200-luvulta ja ollut liturgisessa käytännössä Suomessa. Myöskin vanhin dominikaanikalenteri, joka maassamme on ollut käytännössä ja joka on dateerattu 1200-luvun jälkipuoliskolle, sisältää puheenalaiset pyhimykset.[23] P. Pancratiukseen on siis maassamme jo varhain ollut huomio kiinnitetty, ja jotakin tietä, jonka tarkempaan määrittelyyn meiltä puuttuu lähteitä, on hänen pyhäinjäännöksiään kenties jo uuteen tuomiokirkkoon siirryttäessä sille saatu.

P. Pancratiuksen pyhäinjäännökset eivät Pohjoismaissakaan ole yleensä olleet harvinaisia. Upsalan tuomiokirkossa niitä oli jo ennen v. 1344, ja Länsigöötanmaan Eriksbergissä, jonka kirkko nähtävästi on ollut kuninkaallisin

uhrauksin rakennettu ja varustettu, on niitä ollut jo 1100-luvulla.[24] Myöskin Lundin tuomiokirkossa niitä on ollut ainakin kahdessa eri kääreessä, jotka molemmat säilytettiin komeassa leijonajalkaisessa lippaassa, missä, paitsi näitä, oli 122 eri reliikkikäärettä.[25] Minoriittiveljillä Kööpenhaminassa ja Roskildessa tämän pyhimyksen pyhäinjäännöksiä oli ainakin kolmessa eri säiliössä.[26] P. Pancratius oli Leidenin (Hollannissa) ja Bergenin (Norjassa) kaupunkien suojeluspyhimys.[27]

Kirjelmässään 3 päivältä marraskuuta v. 1492 pyysi valtionhoitaja Sten Sture vanhempi puolisoineen paavin lupaa saada Tukholman Suurkirkkoon perustaa alttarin P. Yrjänän, P. Gereonin ja hänen seuralaistensa sekä 11,000 neitsyen kunniaksi. Samalla hän pyysi aiotulle alttarille myös pyhäinjäännöksiä erinäisistä pyhimyksistä, niiden joukossa P. Pancratiuksesta. Näitä ei tällä kertaa annettu, mutta sen sijaan P. Anastasiuksen pyhäinjäännöksiä. Myöhemmin saatiin kumminkin muiden pyydettyjen pyhimysten, mutta ei P. Pancratiuksen.[28] Tapaus valaisee pyhäinjäännösten hankkimistoimenpiteitä keskiajan lopulla.

Tuomiokirkossamme P. Pancratiuksen pyhäinjäännökset ovat joka tapauksessa sen vanhimpia kulttimuistoja.

»Marttyyrien kukkaset.»

Melkein neliönmuotoinen pieni kääre, jonka peittää ohut, harmaa ja diagonaaliin kudottu silkkikangas, minkä pintaan on karkealla valkoisella liinalangalla ommeltu poikkiraitoja. Kankaan pintaan on tipahtanut vahaa. Reunat on ommeltu kiinni punaisella liinalangalla. Kääreen suuruus on 18 × 17 × 7 mm. Sen yhteen laitaan on kiinnitetty 32 mm:n pituinen ja 10 mm:n levyinen pergamenttiliuska, joka oli kiedottu kääreen ympäri. Pergamentissa on kahdella rivillä kirjoitus:

De ſpe.. ā in'
nocentum ossib3.

Kirjoituksen mukaan sisältää kääre siis viattomain lasten reliikkejä. Kirjoituksen tyyli viittaa 1300-lukuun. (Kuva 204.)

Raamattu kertoo Herodeksesta, Juudean kuninkaasta, että hän saatuaan itämaisilta viisailta kuulla Jeesuksen syntymästä Betlehemissä, hänen, joka oli tuleva juutalaisten kuninkaaksi, pelkäsi vaaraa sukunsa vallalle ja antoi määräyksen kaikkien kaksi vuotta täyttäneiden ja sitä nuorempain poikalasten tappamisesta Betlehe-

Kuva 204. Viattomain lasten reliikki.

missä ja sen ympäristöllä. Hän oli laskenut Jeesuksen korkeimman mahdollisen ikärajan itämaisten viisaiden Jeesuksen syntymästä saamien merkkien ajasta ja toivoi siten tämän tuhoutuvan, vaikka ei tarkemmin tiennyt hänen olinpaikkaansa (Matt. ev. 2 luku). Betlehemin viattomat lapset saivat siis näin menettää henkensä Jeesuksen tähden.

Kun kristillinen kirkko toiselta vuosisadalta lähtien alkoi kiinnittää yhä suurempaa huomiota marttyyrien kunnioittamiseen, ja tämä ulotettiin niinsanottuihin raamatullisiinkin marttyyreihin, saivat Betlehemin viattomat lapsetkin tästä osansa, ja jo varhain vietettiin sekä idän että lännen ja etelän kirkossa myös Betlehemin viattomain lasten muistoa erityisenä juhlana. Kirkkoisä Augustinus († 430), Leo Suuri († 614), Chrysostomus, Konstantinopolin piispa († 407), ja Ruspen piispa Fulgentius (500-l. Afrikassa) ovat pitäneet puheita näiden lapsimarttyyrien kunniaksi,[29] joita kohtalomarttyyriutensa vuoksi sanottiin »marttyyrien kukkasiksi». Myöhemmässä järjestelyssä on heidän juhlansa Rooman kirkossa sijoitettu »ensimmäisen marttyyrin» Stefanuksen päivän lähelle eli 28 p:ään joulukuuta.

Pyhäinjäännöskultin myöhemmin liittyessä pyhimyspäivien viettoon tulivat viattomain lasten reliikitkin halutuiksi ja niitä oli keskiajalla levitettyinä ympäri kristillistä maailmaa. Reliikkipyhimyksinä ovat viattomat lapset niitä, joiden reliikkien autenttisuus tuskin koskaan saattoi tulla kysymykseen ja jotka sen vuoksi aina edellyttivät olettamusta. Tästä johtuen heihin kohdistuva reliikkien lähde pysyi ehtymättömänä, mikä taas aiheutti niiden suuren yleisyyden. Pohjoismaisista kirkoista olen merkinnyt niitä Upsalasta, Lundista (ainakin kolme eri käärettä), Kööpenhaminan P. Marian kirkosta (ainakin kaksi käärettä) ja viimeksimainitun sekä Roskilden minoriittiveljien luostareista (ainakin seitsemisen eri käärettä).[30] Kun kyseenalaisia pyhäinjäännöksiä on epäilemättä ollut saatavissa sekä Roomassa että Avignonissa, jopa muissakin Europan kirkollisissa keskuksissa, on mahdotonta päättää, mitä tietä reliikki on 1300-luvulla joutunut tuomiokirkkoomme.

P. Gertrud ja seuralaisia.

Kun tässä käyttämäni otsake muodoltaan on keskiajan pyhimyskalentereissa tutunomainen puheen ollen marttyyreista, joilla on ollut yhteinen marttyyrikohtalo, huomautettakoon, että otsake tässä merkityksessä ei sovellu siinä mainittuun pyhimykseen, joka ei ole marttyyri. Tässä on otsake annettu ryhmälle tuntemattomien pyhimysten pyhäinjäännöksiä, joista yhden eräillä syillä voidaan otaksua edustavan P. Gertrudia ja kaikille olevan yhteistä sen, että ne todennäköisesti ovat kuuluneet keskenään ja edellisessä esitettyjen pyhäinjäännösten kanssa samaan pyhäinjäännössäiliöön sekä olleet saman alttarin kalleuksia. Nämä pyhäinjäännökset ovat seuraavat:

1) Pieni suunnikkaanmuotoinen kääre, joka on verhottu valkoisin loimin ja punaisin kutein neliniitisesti (diagonaaliin) kudotulla liinakankaalla. Kääre, joka on 15 mm pitkä, 9 mm leveä ja n. 4 mm paksu, on ommeltu kuteenvärisellä langalla reunoistaan kiinni. Sen päähän on kiinnitetty 4 mm:n levyinen pergamenttiliuska, josta on jäljellä 15 mm:n pituinen katkelma. Tässä on kirjoitus: D e s a n —

Mitä pyhimystä pyhäinjäännös edustaa, sitä ei siis enää voi saada selville. (Kuva 205: 1.)

2) Aukaistu kääre, jonka muodostaa nelikulmainen tummanpunaisen silkkikankaan palanen. Sen sisällä on kaksi pientä luusirua sekä pienen taitetun pergamenttipalasen välissä jonkin pienen turkiseläimen, nähtävästi hiiren tai rotan karvoja. Kankaan ulkopuolelle, kääreen reunalaskoksiin, on tarttunut kappale kovaa tuntematonta harmaanväristä ainetta. Kääreen koko on n. 2 × 1,8 cm.

Siihen liittynyt kirjoituksen sisältänyt pergamenttiliuska on irtautunut. (Kuva 205: 2.)

3) Mytyn muotoinen sykerö, joka on muodostettu pitkulaista kangasliuskaa solmimalla. Kangas on valkoista tai ehkä hiukan kellertävää hienoa liinakangasta. Mahdollista on, että kääre on ollut osittain aukaistuna ja uudestaan solmittu kiinni. Nykyisessä löyhässä muodossaan se on pallomainen, ja sen läpimitta on 25 mm. Sykeröön liittyy 80 mm:n pituinen ja 6—10 mm:n levyinen pergamenttiliuska, josta molemmat pintakerrokset ovat melkein kokonaan varisseet pois. Lävitse katsoen näkee liuskassa jälkiä kirjoituksesta, mutta sitä on mahdoton enää tulkita. (Kuva 205: 3.)

4) Pieni luupalanen, jotenkin samankokoinen kuin P. Benedictan pyhäinjäännös. Luu on halkaistu, kuten tämäkin, ja sisäpuoli luusta on peitetty valkoisilla villoilla, samoin kuin P. Benedictan. Kirjoitusliuskaa ei ole jäljellä. (Kuva 205: 4.)

On todennäköistä, että niin hyvin tämä kuin P. Benedictan samanlainen on ollut kankaalla verhottu. Reliikkien yhteydessä tavattiinkin kaksi pientä kangaspalasta, toinen karkeaa ja harvaksi kudottua valkeata liinavaatetta, toinen ruskeahkoa epämääräistä kangasta. Näistä on toinen voinut kuulua P. Benedictan, toinen tämän pyhäinjäännösluun verhoihin.

5) Pienen pyhäinjäännöskääreen päällyskangas hienoa punaista liinakangasta. Palanen on nelikulmainen, n. 60 mm pitkä ja 40 mm

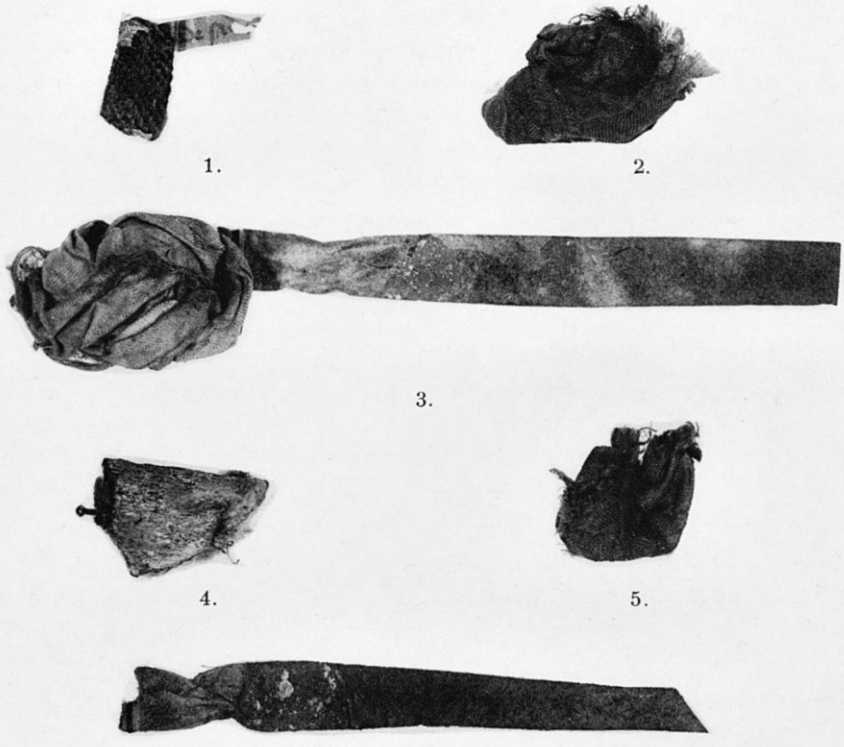

Kuva 205. Tuntemattomia reliikkejä.

leveä. Kääreestä on sisus poistettu, mutta se muoto, johonka se vieläkin pyrkii, osoittaa siinä olleen vain pieniä luuhiukkasia, pienempiä kuin P. Benedictan ja kohdassa 4 mainittu luu, joten se ei näytä voivan kuulua kumpaankaan niistä. (Kuva 205: 5.)

6) Irtonainen pergamenttiliuska, n. 85 mm pitkä ja 10 mm leveä. Tästäkin ovat pintakerrokset kokonaan poissa. Lävitse katsoen näkee tässäkin liuskassa kirjoituksen jälkiä, mutta mahdoton on sitä tulkita. Liuska on voinut kuulua joko kohdassa 2 tai 5 mainittuun kääreeseen. Sen sijaan tuskin kohdassa 4 mainittuun luuhun, jonka kirjoitusliuska on otaksuttavasti ollut samalla tavoin luunsa ympäri kääritty kuin P. Benedictan luussa ja näin ollen ollut lyhyempi sekä kapeampi. (Kuva 205: 6.)

Edelläkuvatuissa pyhäinjäännöskääreissä on siis ollut edustettuna viisi nimeltään tuntematonta pyhimystä, jotka aikaisemmin kerrotun seitsemän

nimeltään tunnetun marttyyrin ohella nähtävästi ovat olleet sijoitettuina niiden yhteydessä tavattuun pyhäinjäännöspussiin. Itse reliikeistä taas on vain yksi sitä laatua, että se saattaa viitata määrättyyn pyhimykseen. Se on kohdassa 2 mainittu kääre, joka paitsi kahta pientä kiiltopintaista luupalasta sisältää pergamenttiliuskan sisään pantuja hiirenkarvoja. Viimeksimainittujen laatu on nim. mikroskoopissa selvästi todettavissa. Näin ollen jäävät, ellei suoranaista petosta ole edellytettävä, ne pyhimykset, joiden parta- tai hiuskarvoja tavataan pyhäinjäännöksissä, tämän suhteen kysymykseen tulevien pyhimysten ulkopuolelle. Parta- ja hiusreliikit näyttävät sitäpaitsi yksinomaan sisältävän partaa tai hiuksia, eikä, kuten nyt puheena oleva, karvoja luiden ohella.[31] Pyhimys, jonka omien reliikkien yhteydessä hiiren tai rotan karvat (tai nahka) voisivat suorastaan olla tunnusmerkin arvoisia, on

P. Gertrud.

Tämä pyhimys, jonka kultin arvellaan tulleen Suomeen saksalaisten hansakauppiaitten mukana, on tullut kalenteriimme vasta 1400-luvun alkupuolella, mutta on kiltapyhimyksenä mainittu Kokemäellä jo v. 1347 (convivium sancte Gertrudis). Turussa mainitaan P. Gertrudin kilta aikaisimmin 1439.[32] Nimenä esiintyy Gertrud Turussa jo v. 1331.[33] Pyhimyksen kultin yleisyyttä kirkoissamme todistaa hänen kuviensa runsas esiintyminen sekä kirkkojemme kalkkimaalauksissa että alttarikuvina.

P. Gertrud oli erityisesti matkamiesten ja köyhien suojelija, ja häneen kohdistetut rukoukset auttoivat hiirien ja rottien tuhoa vastaan. Hän oli Austrasian majordomuksen Pipinin tytär, harras ja puhdas kristitty. Hän tuli abbedissaksi äitinsä perustamaan luostariin Nivelleen Brabantissa, jossa toimi suurena hyväntekijänä ja rauhan rakentajana. Siksipä oli riitapuolien sopiessaan tapana juoda P. Gertrudin malja. Legenda kertoo edelleen, että Nivellen P. Gertrudin kirkon kryptassa olevan kaivon vesi karkoitti hiiret ja rotat rakennuksista ja pelloilta, jos sitä pirskoitti niihin. Mainitut eläimet katsottiin näet epäpuhtaan pimeydenvaltakunnan eläinkuntaan kuuluviksi, jonka valtakunnan hävittäminen ja jonka vallan ja sen päämiehen vastustaminen oli P. Gertrudin erityisiä ansiokkaita tehtäviä. Siksipä kuuluivat hiiret ja rotat hänen tunnusmerkkeihinsä taiteessa ja hänen erikoisuuteensa pyhimyksenä. Pohjoismaisessa kirkkotaiteessa kuvataan hänet tavallisesti kantamassa kädessään pientä kirkkoa merkiksi siitä, että hän oli luostarinsa ensimmäinen abbedissa.[34]

P. Gertrudin pyhäinjäännöksiä mainitaan olleen esim. Gumlösan kirkossa Skånessa ja Lundin tuomiokirkossa sekä Kööpenhaminan ja Roskilden minoriiteilla, viimeksimainituilla kuusi eri käärettä.[35]

Pyhäinjäännökset pääalttarin kalleuksia.

Kysymys siitä, mille alttarille tuomiokirkossamme edelläkosketellut yhteenkuuluvat pyhäinjäännökset ovat kuuluneet, on mielenkiintoinen sekä kirkon kulttihistorian että P. Hemmingin pyhimysarkun reliikkisisällyksen kannalta. On tämän vuoksi syytä kosketella lyhyesti sitäkin.

Ensiksikin on syytä kiinnittää huomiota siihen, että pyhäinjäännökset kokoelmassa eivät ole samanaikuisia. Sikäli kuin niiden joukossa on tunnettaville pyhimyksille kuuluvia pyhäinjäännöksiä, joiden saantiaikaan kirjoitusten tyyli antaa viittauksia, voidaan niiden joukossa todeta kolme eriaikuista ryhmää. Vanhimpaa niistä, joka saattaa palautua 1200-luvun lopulle, edustaa vain yksi tunnettu pyhimys, keskimmäistä, jonka saantiaika nähtävästi on 1300-luku, ainakin viisi pyhimystä, ja nuorinta ryhmää, joka näyttää kuuluvan 1400-luvulle, ainakin yksi pyhäinjäännös, Getsemanen kivi. Jos eräs reliikeistä edustaa, kuten on mahdollista, P. Gertrudia, kuulunee sekin viimeksimainittuun ryhmään. Mitenkä muut neljä tai kenties viisi reliikkiä, jos niiden joukossa on ollut toinenkin Vapahtajareliikki, jakautuvat näihin ryhmiin tai muodostavat uusia, on tietymätöntä.

Yleensä näkyy alttari, joka vihkimistilaisuudessa on saanut reliikkejä, saaneen pitää ne. Alttaria uusimisen jälkeen uudestaan vihittäessä on siihen pantu uusia reliikkejä, mutta entiset jäävät siihen myöskin, vaikka niitä ei myöhemmissä tapauksissa tavallisesti mainita. Erikoisen kuvaavia tässä suhteessa ovat Upsalan tuomiokirkon pääalttarin uudistukset 1400-luvulla. V. 1413 tapahtuneessa uudestaanvihkimisessä sijoitettiin alttariin neljä uutta reliikkiä, niiden joukossa P. Eerikin ja P. Henrikin. Entisistä reliikeistä ei mainita mitään. V. 1466 samaa alttaria uusimisen jälkeen jälleen vihittäessä pannaan siihen neljätoista uutta reliikkiä, niiden joukossa taaskin P. Eerikin ja P. Henrikin. Mutta näiden luettelemisen jälkeen sanotaan alttarissa olevan paljon muitakin reliikkejä, joita siihen on alttaria aiemmin vihittäessä pantu, mutta joita ei nyt tahdota luetella, koska ne siinä ovat vanhoja.[36] Näin saa selityksensä, miksi samassa alttarissa usein mainitaan useampia eri reliikkikääreitä samastakin pyhimyksestä.

Näin ollen näyttää reliikkikokoelmamme kokoonpano viittaavan siihen, että kokoelmamme on kuulunut alttarille, joka on vihitty todennäköisesti jo 1200-luvulla, mutta uudestaan sekä 1300- että 1400-luvulla. Kun ottaa huomioon, että 1300-luvulla tulleiden reliikkien joukossa, paitsi muiden tärkeiden pyhimysten, on myös kirkon suojeluspyhimyksen, ja että tällöin tulleiden lisien lukumäärä on huomattavan suuri, täytyy otaksua sen alttarin, jolle kokoelma on kuulunut, olleen kirkon tärkeimpiä. Esimerkin vuoksi mainittakoon, että Upsalan tuomiokirkossa 1400-luvulla toimitetuissa neljässätoista

alttarinvihkimistilaisuudessa, pääalttaria lukuunottamatta, pantiin yhteen 9 (P. Eerikin v. 1472), yhteen 7 (P. Ristin v. 1472), yhteen 4 (P. Sebastianin v. 1451), neljään 3, neljään 2 ja yhteen 1 (P. Olavin v. 1410) reliikki. Yhdessä tapauksessa ei ole reliikkien kokonaismäärää mainittu.[37] Huomioonottaen edellämainitut seikat sekä sen, että yleensä täytyy katsoa asteikon olleen reliikkien lukumäärään nähden Turun tuomiokirkossa alhaisemman kuin Upsalan arkkipiispankirkossa, voidaan tässä kohdin katsoa tuskin muun kuin tuomiokirkon pääalttarin voivan tulla kysymykseen. Tämä alttari on myöskin vihitty kirkon tullessa tuomiokirkoksi n. 1290, alttarin tultua siirretyksi uuteen pääkuoriin, piispa Hemmingin aikana 1350-luvun alkupuolella sekä 1400-luvulla, ellei muulloinkin, ainakin kirkon päälaivan korottamisen jälkeen, joka epäilemättä on vaatinut pääalttarin uudestijärjestelyn. Tämän toimittamisen saamme katsoa tapahtuneen piispa Konrad Bitzin aikana.

Saamme näin ollen pitää todennäköisenä, että kyseenalainen reliikkikokoelma on kuulunut tuomiokirkon pääalttarille. Sen täytyy tässä tapauksessa ajatella joutuneen löytöpaikkaansa vasta uskonpuhdistuksen jälkeen toimitetussa suursiivouksessa, jolloin P. Hemmingin pyhimysarkku, joka semmoisenaan voitiin siirtää pois paikaltaan, tuli ainakin läheisten alttarien pyhäinjäännösaineiston yleiseksi säilytyspaikaksi.

»Monien muiden pyhäin miesten luita, joiden nimet ovat kadonneet muistosta, mutta ovat kumminkin elämän kirjassa taivaassa.»

Kuten jo edellisestä on käynyt selville, oli P. Hemmingin pyhimysarkun pohjalla joukko erillisiä luita, joita kuluneisuutensa, merkintänsä tai muun käsittelynsä vuoksi voi pitää pyhäinjäännöksinä. Mitä pyhimyksiä ne ovat edustaneet, on tuntematonta. Niille sopii siis ylempänä oleva otsake, joka Stavangerin tuomiokirkon reliikkejä lueteltaessa 2 p:nä heinäkuuta 1517 annettiin eräälle sikäläiselle pyhäinjäännösryhmälle.[38]

Näistä tuntemattomista pyhimyksistä ansaitsee tässä ensisijassa huomiota se nuorenpuoleinen henkilö — mieskö vai nainen, siitä ei ole varmuutta —, jota luukokoelmassa edustavat, paitsi useat luupalaset pääkallosta, myös erinäiset luut vartalon luustosta. Katsoen siihen säästeliäisyyteen, joka samasta pyhimyksestä kysymyksen ollen kuvastuu yleisissä tunnetuissa pyhäinjäännöskokoelmissa, näyttäisi tämä näinkin runsaasti ja monipuolisesti reliikeissä edustettu pyhimys olevan joku tuomiokirkkomme tärkeimmistä pyhimyksistä tai sitten edustavan sellaisia pyhimyslaatuja, joiden reliikkejä saattoi vaikeuksitta hankkia suurempiakin kokoelmia. Viimeksimainittuihin nähden voitaisiin ajatella jotakuta 10,000 ritarista tai 11,000 neitsyestä, joiden päivää meidänkin kirkossamme kunnioitettiin. Mainituista ritareista, joiden

päivää kirkkomme vietti 22 p:nä kesäkuuta, pantiin Upsalassa reliikkejä sekä pääalttarille että P. Eerikin alttarille, ja heille oli siellä järjestetty erityinen alttarikin, jolle v. 1410 pantiin m. m. 11,000 neitsyen reliikkejä.[39] Nämä reliikit ovat Skandinaavian kirkoissa kauttaaltaan yleisiä. Neitsyillä taas oli alttarinsa Turun tuomiokirkossakin. Se oli piispa Olavi Maununpojan perustama 1450-luvulla. Ei ole epäilystä siitä, etteikö näiden neitsyiden reliikkejä olisi ollut tuomiokirkossamme. Neitsyet, jotka brittiläisen kuninkaantyttären Ursulan johdolla tekivät pyhiinvaellusmatkan Roomaan, joutuivat palatessaan Kölnin tienoilla hunnien käsiin ja saivat kaikki marttyyrikuoleman. Heidän reliikkinsä ovat yleisimpiä kaikkialla.

Lukuunottamatta eräitä kalloluiden palasia (kuva 192), jotka ilmeisesti kuuluvat P. Birgitan pyhäinjäännöslaitteeseen, tekevät muut luut kokoelmassa sen vaikutuksen, kuin edustaisivat kukin omaa pyhimystään. Ne ovat kukin omalla tavallaan lohkaistuja, toiset muotoihin, jotka kenties ovat sovelletut määrätynmuotoisiin pyhäinjäännössäiliöihin, toiset taas käytännössä kuluneita, mikä näyttäisi edellyttävän niiden säilyttämistä tavalla, joka on tehnyt käsin pitelyn mahdolliseksi. Useimmat palaset lienevät olleet kääreihinsä suljettuina.

Näissä luupalasissa edustettujen pyhimysten luku on, edellyttäen että kaikki palaset ovat eri yksilöistä, voinut nousta kuuteentoista asti.

P. Hemmingin pyhimysarkun pyhäinjäännösten tutkimus osoittaa siis, että niissä on meidän päiviimme asti säilynyt kaikesta päättäen osa P. Hemmingin pyhäinjäännöksistä ja että ainakin yksi muista arkun pyhäinjäännöksistä, P. Birgitan, on alun perin voinut kuulua arkkuun. Pyhimysarkussa on sitäpaitsi pyhäinjäännöksiä suuresta joukosta muita pyhimyksiä, jotka todennäköisesti ovat alkuaan kuuluneet kirkon muille alttareille tai muihin pyhäinjäännössäiliöihin. Näistä on huomattavin P. Henrikin alaleuanluun sisältävä pyhäinjäännöslaite, joka 1350-luvulla tuomiokirkkoa sen laajennuksen jälkeen vihittäessä on kaikesta päättäen pantu erityisessä säiliössä esille kirkon pääalttarille. Sangen mielenkiintoinen on myöskin pyhimysarkusta tavattu pyhäinjäännöspussi, jonka sisällyksenä näyttää olleen ainakin kaksitoista, mahdollisesti kolmetoista eri pyhäinjäännöstä ja jota on syytä pitää osana kirkon pääalttarin pyhäinjäännösvarastosta. Nämä molemmat ovat joutuneet pyhimysarkkuun vasta uskonpuhdistuksen jälkeisellä ajalla. Sama näyttää olevan laita useimpien irrallisten pyhimysluiden, jotka on alkuperäisistä kääreistään tai muista säiliöistään eristetty. Onko viimeksimainittujen joukossa sellaisiakin, jotka olisivat jo alkuaan tulleet P. Hemmingin pyhimysarkkuun pannuksi, on nyt enää mahdoton sanoa.

Pyhimysarkkuun sijoitetussa pyhäinjäännöskokoelmassa näyttää täten olleen edustettuna yli kolmekymmentä eri pyhimystä.

XXVIII.

P. Henrikin pyhäinjäännösten kohtalo uudella ajalla.

Kun kansallispyhimyksemme P. Henrikin pyhäinjäännöksistä, joiden yleisesti on arveltu kokonaan hävinneen tuomiokirkosta isonvihan aikana, niinkin huomattava osa kuin pääkallo ja olkavarren luut, lukuunottamatta pientä murusta kyynärluusta, itse asiassa vieläkin ovat kirkossa jäljellä, niinkuin edellisestä on käynyt selville, ei ole vailla mielenkiintoa tutustua siihen kohtaloon, jonka alaiseksi mainitut pyhäinjäännökset joutuivat uudella ajalla, sitä vähemmän kun pyhäinjäännösluiden myöhemmistä vaiheista tulee selvitä myös edellämainittujen osien säilyminen. Aluksi lienee syytä muutamalla sanalla koskettaa pyhäinjäännösten tilaa sinä murrosaikana, joka poisti ne alkuperäisiltä paikoiltaan, pyhimysarkusta ja alttareilta.

On merkillistä, että niin kallisarvoisten esineiden poistosta ja menettämisestä, kuin puheenalaisten reliikkien säiliöt varmaan ovat olleet, ei ole minkäänlaista merkintää asiakirjoihin jäänyt. On selvää, että mitään niistä ei ollut enää jäljellä venäläisväkivallan aikana 1700-luvun alussa, sillä siinä tapauksessa olisivat astiat olleet venäläisille kiitollisempaa vietävää kuin niiden sisällys. Tuskinpa ne olivat kirkossa jäljellä enää edes Kustaa Vaasan toimittaessa kirkollisen omaisuuden ottoa valtiolle, jolloin kirkkomme yleensä menettivät kulta- ja hopeakalleutensa, sillä silloinkin olisi niistä pitänyt jäädä merkintä joihinkin luetteloihin. Näin ollen jää tanskalaisten v. 1509 toimittama ryöstö kirkossamme todennäköisimmäksi tapaukseksi, jonka voi olettaa näiden, niinkuin monien muidenkin kirkkomme kalleuksien katoamisen syyksi.[1]

Jos otaksumani tässä kohden on oikea, eivät tanskalaiset sotilaat joko itsekin katolilaisina ole tohtineet tai muutoin halunneet viedä reliikkejäkin mukanaan, vaan ovat poistaneet ne säiliöistä viedessään viimeksimainitut maahansa. Reliikit eivät kumminkaan sen jälkeen enää ainakaan yleisemmin voineet ilman säiliöitä jäädä alttareilleen pysyvästi näkyviin. Yhteenkuuluvat pyhäinjäännökset saivat epäilemättä tällöin yhteisen vaatepussinsa ja sijoitettiin

alttarin yhteydessä oleviin säilytyspaikkoihin tai vartavasten hankittuihin tilapäisiin säiliöihin, joista ne tarpeen tullen otettiin esille alttarilla näytettäviksi ja palvonnan esineiksi yleensä. P. Henrikin kokonaisluusto sai kaiketi pitää entisen vaatepukunsa ja säilyä hauta-alttarillakin, jolloin niillä ennen piispa Hemmingin aikaa ollut vanha pyhimyskirstu tai uusi tilapäinen tuli poisviedyn hopeisen paikalle erikoissäiliöksi. Tässä kenties saivat P. Henrikin erikoisalttarilla olleet pyhimyksen pääkallo ja käsivarren luut yhteisessä vaatepussissa säännöllisen säilytyspaikkansa, mistä ne otettiin tarvittaessa alttarille. Pyhimyksen leukaluun sisältänyt koristeellinen vaatetus tekee mahdolliseksi tämän pyhäinjäännöksen säilyttämisen pääalttarilla näkyvissä säiliön menettämisen jälkeenkin.

Uskonpuhdistuksen aikaan siirryttäessä pyhimyksen kokonaisluusto ja sen isoon vaatepussiin takaisin pantu luustosta erillään ollut osa, nim. omassa yhteispussissaan säilytetyt pääkallo ja olkavarren luut, siirrettiin sakaristoon, missä ne juuri tällä tavalla, kuten edempänä saamme nähdä, olivat jäljellä vielä syksyllä v. 1720. Viimeiseksi jäi nähtävästi paikoilleen P. Hemmingin iso ja hintelä pyhimysarkku, jonka pienempään pyhimyskirstuun sijoitettiin eri arkussaan sarkofagin sisustassa ollut kokonaisluusto pieneen tilaan kasattuna sekä lisäksi lähimpien alttarien, semminkin pääalttarin, silloin vielä jäljellä ollut reliikkiaines, niiden joukossa myös P. Henrikin alaleukareliikki ja ennen kuvailtu pyhäinjäännöspussi monine pyhäinjäännöksineen. Vihdoin oli tämäkin pyhimysarkku poistettava pääkuorista ja siirrettävä sisempään sakaristoon. Siihen kuuluva pyhäinjäännöslipas sai pitää siten saamansa pyhäinjäännökset, jotka ajan ollen unohtuivat sinne, kunnes uuden ajan tutkijat ne jälleen ovat löytäneet, niitä tarkastelleet ja saattaneet ne siihen epäjärjestykseen, missä ne nyt uudestaan tutkittaessa olivat. Sakaristossa säilytettiin pyhäinjäännösarkkua aina v:een 1883, jolloin se sakariston uusimisen vuoksi sieltä siirrettiin tuomiokirkon lehterille ja kymmenen vuotta myöhemmin Turun kaupungin museoon.

Isonvihan aikana tuomiokirkon sakaristo oli venäläisten hallussa. Silloin oli heidänkin korviinsa joutunut tieto siitä, että Suomen entisen kansallispyhimyksen luusto oli siellä säilytettynä. Asiasta ilmoitettiin venäläisten Turkuun asettamalle maaherralle, kreivi Gustaf Douglasille, joka jossain määrin tunsi pyhimyksemme aikaisemman suuren merkityksen. Hänessä syntyi ajatus pyhimyksen luiden siirtämisestä Pietariin tsaari Pietarin sinne perustamaan muinaismuistojen kokoelmaan; hän kävi niitä tarkastamassa ja ryhtyi vihdoin toimenpiteisiin pyhäinjäännösluiden poistamiseksi tuomiokirkosta. Näistä toimenpiteistä on säilynyt sekä parin silminnäkijänä saapuvilla olleen kotimaisen miehen muistiinpanot että asiaa koskeva virallinen kirjeenvaihto.

Maisteri Israel Escholin, Siuntion kirkkoherra, on tehnyt asiasta seuraavan muistiinpanon, joka huolimattomasti tehtynä kopiona on ollut Turun akatemian kirjastossa.[2] »V. 1720 lokakuun 16 p:nä kreivi Gustaf Douglas otatti Turun tuomiokirkosta pois P. Henrikin luut ja sen leivän, jota työväki oli käyttänyt silloin kun Turun tuomiokirkkoa rakennettiin. Leivästä ei ollut jäljellä enempää kuin noin puolikas; mutta se on ollut jotenkin iso limppu ja vielä ilman hometta. Luut ja pääkallo tuotiin vanhassa punaisessa pussissa kreiville ja häneltä sihteerille. Silloinen välskäri Emroth Moskovan rykmentistä ja Parthesius Schlüsselburgin rykmentistä saivat käskyn panna teräslangalla kokoon koko luurangon. Joulukuun 3 p:nä otti majuri von Lucca samat P. Henrikin luut ja antoi viedä ne ruhtinas Mikael Golitsynille, joka heti lähetti ne yhdessä Turun kirkkolimpun kera Pietariin hänen suurtsaarillisen Majesteettinsa kokoelmiin. Pyhän Henrikin pääkallo oli jotenkin pieni ja samoinkuin muutkin luut palsamoitu.[3] Kuitenkin luulen, että ryssät eivät saaneet takaisin kaikkia P. Henrikin luita. Tämän kaiken olen itse nähnyt ja vuoden 1720 almanakkaani merkinnyt . . .»

Samasta asiasta kirjoittaa Gabriel H. Peldan maisteri Isak Peldanille kirjeessä 6 päivältä toukokuuta 1730 seuraavasti: »P. Henrikin luut, jotka ovat olleet säilytettyinä Turun tuomiokirkon sisemmässä sakaristossa, suljettuina kahteen isonlaiseen (viridibus) pussiin, sekä huonoista jauhoista leivotun pyöreän leivän, joka oli muisto Suomessa vallinneesta nälänhädästä silloin, kun esi-isämme laskivat tuon upean rakennuksen ensimmäiset pyhät perustukset, löysi venäläisten Suomen maaherraksi asettama kreivi Gustaf Douglas 16 p:nä lokakuuta 1720, otti ne pois ja toimitti ne tsaarillisen Majesteetin korkean kanslian käskystä Pietariin. Marmorinen kastemalja ja yhtä ja toista muuta hävisi pääkuorista väkivallan aikana.» Yhtäpitävästi tämän kanssa sama kirjoittaja kertoo P. Henrikin luista kirjoitelmassaan Suomen vaiheista: »Noctes Aboënses», jonka hän v. 1721 kirjoitti ruhtinas Golitsynin käskystä.[4]

Asiaa koskevan kirjeenvaihdon on aiemmin uskonnonopettaja Pietarin kymnaasissa, sittemmin Vihdin kirkkoherra, A. J. Hipping löytänyt Venäjän ulkoasiainkollegion arkistosta Pietarista, jossa se on ollut merkittynä numerolla 119, ja julkaissut sen v. 1822 Tengströmin toimittamassa sarjassa »Handlingar till upplysning i Finlands kyrko-historie» sen toisessa vihossa (ss. 7—11). Kun mainittua julkaisua ei nykyään ole helppo saada käsiinsä ja kun asia koskee läheisesti nyt kyseessä olevaa tutkimusta, otan asiakirjat suomennettuina tähän kokonaisuudessaan:

Asiakirjat

Kreivi Douglasin kirjeen johdosta, koskeva piispa Henrikin luita, jotka on löydetty Turun tuomiokirkosta. Piispa Henrik oli v. 1050 tullut Ruotsista.

N:o 119.

Maaherra Kreivi Douglasin kirjelmät Turusta:

Hän on löytänyt Turun tuomiokirkosta P. piispa Henrikin luut, hänen, joka v. 1050 oli tullut Englannista kuningas Eerik Pyhän seurassa. Näitä luita olivat ruotsalaiset aina pitäneet tärkeinä muinaismuistoina ja suuresti kunnioittaneet; hänen (kreivi Douglasin) mielestään pitäisi ne sijoittaa Hänen Tsaarillisen Majesteettinsa Muinaismuistokammioon, minkä johdosta hän pyytää ukaasia.

1720 marraskuun 17 p:nä. Kun kansleri tuli kollegioon, näytti hän ylempänä olevan lyhennysotteen maaherra kreivi Douglasin kirjeestä, minkä Hänen Tsaarillinen Majesteettinsa 16 p:nä marraskuuta oli omassa huoneessaan antanut hänelle käskien häntä samalla antamaan kenraali ruhtinas Mihail Mihailovitš Golitsynille ukaasin, jossa tämä oli käskettävä ottamaan vastaan kreivi Douglasin löytämä piispa Henrikin ruumis, sijoittamaan se sopivaan ja siivoon paikkaan, sulkemaan se sinetillään ja suojelemaan sitä niin, että kukaan ei pääsisi siten suljettuun käsiksi tekemään siinä vaihdosta, sekä sitten antamaan ilmoituksen toimenpiteistään.

K a n s l e r i: kreivi Golovkin.
Varakansleri: Vapaah. Petter Šafirov

Andreas Osterman.
Vasilij Stepanov.

Ekspeditööri Ivan Jurjev.

Ukaasi.

Suurelta Herra Tsaarilta ja Suuriruhtinaalta Pietari Aleksejevitšilta, Suur-, Vähä- ja Valko-Venäjän Itsevaltiaalta, Meidän Kenraalillemme ja Ritarillemme Ruhtinas Mihail Mihailovitš Golitsynille.

Me olemme täällä saaneet maaherra kreivi Douglasilta kirjallisen raportin, jossa hän kirjoittaa Turun tuomiokirkosta löytäneensä v. 1050 Englannista kuningas Eerikin seurassa tulleen piispa Henrikin ruumiin, jota ruotsalaiset ovat aina pitäneet tärkeänä muinaismuistona ja ovat suuresti kunnioittaneet, ja hän pyytää Meiltä sen johdosta Meidän Ukaasiamme; tämän johdosta Me Itsevaltias käskemme Teitä vastaanottamaan mainitun kreivi Douglasin löytämän piispa Henrikin ruumiin, sijoittamaan sen sopivaan ja siivoon paikkaan ja sulkemaan sen omalla sinetillänne sekä määräämään sen suojelemisesta, niin että kukaan ei pääse siihen käsiksi vaihtaakseen sitä toiseen. Vihdoin on Teidän ilmoitettava Meidän Ulkoasiain Kollegion kanslerillemme toimenpiteistänne. Pietarissa marraskuun 19 p:nä 1720.

Kaikkein armollisin Herra ja Tsaari.

Joulukuun 10 p:nä sain Ulkoasiain Kollegion kautta Teidän Majesteettinne kirjeen marraskuun 19 päivältä, jossa ilmoitetaan, että mainittu kollegio oli Turun Maaherralta, kreivi Douglasilta, saanut kirjallisen raportin, jossa hän kirjoittaa Turun tuomiokirkosta löytäneensä

v. 1050 Englannista kuningas Eerikin seurassa tulleen piispa Henrikin luut, joita ruotsalaiset aina olivat pitäneet suurenarvoisina muinaismuistoina ja suuresti kunnioittaneet, ja pyytää tämän johdosta saada Ukaasin. Ja Teidän Majesteettinne on käskenyt Meitä vastaanottamaan mainitun kreivi Douglasin löytämän piispa Henrikin ruumiin, sijoittamaan sen sopivaan ja siivoon paikkaan ja sulkemaan sen omalla Sinetilläni sekä antamaan määräyksen sen suojelemisesta niin, että kukaan ei pääse käsiksi Sinettiimme vaihtaakseen sitä toiseen [sic!]. Tämän Teidän Majesteettinne kirjeen johdosta olen minä joulukuun 10 p:nä antanut ukaasin Laamanni Liljenfeldtille (kreivi Douglasin sijainen hänen poissa ollessaan) käskien häntä ilmoittamaan Meille, missä tämä ruumis oli säilyssä; tähän on sanottu Laamanni vastannut, että mainitun piispan ruumista ei ole, mutta kylläkin hänen luitaan Maaherra kreivi Douglasin kansliassa, mihin hän on antanut ne viedä Turun tuomiokirkosta, ja nämä luut hän on näyttänyt minulle, ja Moskovan rykmentin lääkäri Embrot on ne minun läsnä ollessani tarkastanut; kuinka monta näitä luita on löydetty, siitä liitän tähän raportin ja luut olen minä käskyn mukaisesti sinetöinyt, ja ne tulevat säilytettäviksi Turun Linnassa.

Turussa joulukuun 12 p:nä 1720.

Teidän Majesteettinne
Alamaisin Orja
Ruhtinas Mihail Golitsyn.

V. 1720 joulukuun 11 p:nä sai laamanni Liljenfeldt, maaherra kreivi Douglasin poissa ollessa, Ulkoasiain Kollegiosta saapuneen kirjelmän johdosta käskyn näyttää piispa Henrikin ruumiin, hänen, joka v. 1050 oli kuningas Eerikin kanssa tullut Englannista; ja on sanottu laamanni kenraali ruhtinas Golitsynille näyttänyt piispa Henrikin luut, mutta ei hänen ruumistaan, ja sanonut, että Maaherra oli ottanut ne Turun tuomiokirkosta ja pitänyt niitä kansliassaan; Moskovan rykmentin lääkärin Embrotin katselmuksen mukaan sisältyivät niihin seuraavat luut:

Pääkallo,
2 poskiluuta (Щеки)
2 leukaluuta (челюсти)
1 parta (борода leuankärki?)
1 rinta, josta puuttuvat kylkiluut rinnan etupuolelta (грудь безъ реберъ грудныхъ).
2 olkaluuta (лопашки отъ плечъ).
2 luuta olasta käteen päin (olkavarrenluuta; кости отъ плечъ къ рукъ).
19 selkärangan nikamaa (спинныхъ составовъ).
20 kylkiluuta selän puolelta (реберъ отъ спины).
2 reisiluuta (костп ножныхъ верхнихъ).
3 1/2 säärivarrenluuta (кости ножныхъ же берцы).
2 olkavarrenluuta (кости ручныхъ верхнихъ).
4 käsivarrenluuta kyynärpään ja ranteen väliltä (кости ручныхъ же отъ локтя къ кисти).
2 lantioluuta (кости отъ составовъ на ледвеихъ).
50 pientä luuta ja luun katkelmaa (мѣлкихъ и отломковъ разныхъ составовъ).

Sitäpaitsi

2 ylimääräistä käsivarren luuta (кости узлишныхъ ручныхъ).
Katkelma nautaeläimen kylkiluusta (да отломокъ отъ ребра кости говяжей).

Golitsyn.
Kenraali.

Luiden saapumisesta Pietariin Hipping ei ollut löytänyt mitään merkintää. Hän päinvastoin luulee, että koko luujuttu unohtui pian alkaneiden rauhanneuvottelujen vuoksi ja että luut itse asiassa jäivät Turun linnaan, josta ne ovat aikojen kuluessa hävinneet.

Edellä esitetyt tiedot yhteen sovittaen näyttää tapauksen kulusta käyvän selville seuraavaa:

Kreivi Douglasin korviin oli nähtävästi venäläisten taholta, jotka vuodesta 1714 lähtien olivat pitäneet tuomiokirkon sisempää sakaristoa makasiininaan,[5] tullut tieto, että sakaristossa olivat P. Henrikin pyhäinjäännökset jäljellä. Synnyltään ruotsalaisena ja ruotsalaisena virkamiehenäkin[6] hänellä oli hiukan tietoa P. Henrikin merkityksestä — tämä käy selville hänen raporttinsa sisällyksestä —, jonka vuoksi hän katsoi reliikit sopiviksi uuden herransa kokoelmiin. Lokakuun 16 p:nä 1720 hän tulee kirkkoon, mukanaan m. m. lääkärit Embroth (kenties Ehnroth?) ja Parthesius, tarkastaa reliikkejä ja antaa käskyn niiden kokoonpanosta sekä epäilemättä myös niiden luettelemisesta, ettei mitään petosta tapahtuisi. Käyntiä seuraa raportti tsaarille. Siksi kunnes tsaarin mielipiteestä asiassa saataisiin tieto, saivat luut nähtävästi jäädä sakaristoon, joka, kuten sanottu, oli venäläisten hallussa ja jossa luiden kokoonpanon kaiketi tuli tapahtua. Joulukuun alkuun mennessä oli ukaasin tulosta saatu Turkuun tieto. Jo 3 p:nä jouluk. majuri von Lucca saa käskyn siirtää luut sakaristosta maaherran kansliaan Turun linnaan, jossa ne 11 p:nä samaa kuuta luetteloineen ovat ruhtinas Golitsynin nähtävinä. Ruhtinas lukitsee ne sinetillään ja jättää ne vastaiseksi säilytettäviksi Turun linnaan.

Mielenkiintoa ansaitsee Peldanin ilmoitus siitä, että luut olivat kahdessa pussissa (duobus sacculis viridibus inclusa). Koska kirkkoherra Escholin mainitsee vain yhdestä pussista, on asia kai ollut niin, että toinen pussi on ollut toisen sisällä. Sen mukaan, mitä edellisestä tiedämme luiden sijoituksesta kirkossa, onkin tämä odotuksen mukainen. Ne luut, jotka olivat olleet pyhäinjäännösarkussa, saivat, kun ne kirkosta poistettiin, jäädä entiseen vaatetukseensa, kun taas alttarilla olleet pääkallo ja käsivarrenluut, jotka jo hopeasäiliöihinsä pantaessa olivat kukin tulleet omiin vaatteisiinsa puetuiksi, saivat säiliönsä menetettyään oman pienemmän pussinsa, jossa ne kulttiasemastaan poistettuina sijoitettiin pyhimyksen kokonaisluuston sisältäneeseen pussiin. Joka tapauksessa aukaistiin kreivi Douglasin toimeenpanemassa tarkastustilaisuudessa molemmat pussit sekä pienemmän pussin luiden erikoisvaatetus, sillä muutoinhan kirkkoherra Escholin, joka ilmeisesti tarkkaan seurasi menoa, ei olisi nähnyt pääkallon ja muiden luiden »palsamoitua» pintaa. Luiden kokoonpanosta kokonaiseksi luurangoksi on kreivi Douglasilla ollut suuria toiveita, koska hän raportissaan tsaarille on puhunut P. Henrikin »ruumiista», minkä sanonnan myös tsaari ukaasissaan toistaa. Näitä toiveita

herrat Embroth ja Parthesius eivät ilmeisesti kumminkaan kyenneet täyttämään, mikä ei ollutkaan kumma, kun ottaa huomioon luuston laadun. Tämän vuoksi oli laamanni Liljenfeldt esittäessään luut ruhtinas Golitsynille ollut pakotettu oikaisemaan »ruumis»-sanan »luiksi».

Luista tehtyä luetteloa tarkasteltaessa havaitaan helposti, että luut pääkohdittain ovat olleet samasta luurangosta. Sekä puuttuvaisuuksia että liikoja siinä kumminkin ilmenee. Pääkallo on siinä selvästi ollut rikkinäinen. Poskiluut ovat olleet irrallaan ja mainitaan erikseen luettelossa. Sekä ylä- että alaleuan luut ovat niinikään olleet kallosta irti, kuten luettelon »kaksi leukaluuta» osoittaa. Mitä tarkoitetaan luulla, jota luettelossa sanotaan parraksi (борода), sitä on vaikeampi arvata. Hippingin arvelu, että silläkin tarkoitettaisiin leukaluuta, saattaa tuskin olla oikea, sillä näin ollen se kai olisi saanut luettelossa saman nimityksen kuin muutkin leukaluut. Pikemmin on luultava, että leuan kärki alaleuan luusta on ollut irrallinen ja tullut luettelossa siten erikseen mainituksi.

Käsivarren luiden luku on se, joka tuleekin olla, mutta olkavarren luita näyttää yksi pari olevan liikaa. Sitäpaitsi ovat hra Embrothin tarpeettomiksi merkitsemät käsivarren luut, joista luettelo ei anna tarkempia tietoja, nähtävästi vieraita luuaineksia. Kylkiluissa on ilmeisiä puuttuvaisuuksia, ja niitä kai korvaamaan on tarkoitettu luettelon mainitsema katkelma nautaeläimen kylkiluustakin, ellei se ole kokoelmaan myöhemmin sekautunut.

Verratessa tuomiokirkon sakaristosta löydettyjä pyhäinjäännösluita edellämainittuun luetteloon P. Henrikin luista näyttää pääkallo niissä ilmeisesti olevan sama kuin venäläisten käsissä ollut. Molemmista ovat poskiluut poissa ja yläleuka lohjennut irti, mikä viimeksimainittu tunnusmerkki erittäinkin näyttää sitovalta, koska luu on poskiluita vahvempi eikä yleensä helposti irroitu kallokopasta. Tähän tulee lisäksi kirkkoherra Escholinin mainitsema tunnusmerkki: p ä ä k a l l o n p i e n u u s, joka meidänkin kallossamme on erikoisen silmiinpistävä. Myöskin löytöömme kuuluvan kallon niinkuin olkavarrenluidenkin kellertävä ja kiiltoinen pinta tekee hätäisesti nähden sen vaikutuksen kuin ne olisivat jollakin nesteellä käsiteltyjä. Meidän kallostamme on alaleuka poissa, mutta sijoitettuna toiseen kääreeseen. Luettelossa mainittu alaleuka, joka näyttää olleen rikkinäinen, saattaa olla aikanaan poistetun sijaan pantu korvausluu. Tässä kohden ansaitsee huomiota, että olkavarrenluitakin, jotka P. Henrikin luustosta tiettävästi ovat olleet eri säiliöissä, on yksi pari liikaa, joten kummassakin tapauksessa näyttää olevan kysymyksessä poistettujen luiden korvaaminen vastaavilla luilla.

Herra Embroth on otaksuttavasti tehnyt luettelonsa luustosta jo kreivi Douglasin kirkossakäynnin aikana tai heti sen jälkeen. Tehtävä ei ollutkaan suurtöinen, kun siinä tyydyttiin pääasiassa vain luiden lukumäärän toteami-

seen. Luiden yksityiskohtaista määrittelyä luettelo ei näet sisällä. Sen verran niitä vain on lajiteltu, että luut on voitu ryhmittäin luetella. Tämä kiireellisyys on kaiketi johtunut kreivi Douglasin epäilystä, että luissa myöhemmin saattaisi tapahtua vaihdosta. Tämän pelon hän selvästi onkin esittänyt raportissaan majesteetille. Eikä liene pelko ollutkaan aivan aiheeton. Kenties siihen antoi syytä jo tilaisuudessa saapuvilla olleiden kotimaisten miesten ilmeinen mielenkiinto niihin. Ainakin on kirkkoherra Escholin niitä jo silloin tarkastellut erikoisen kiinnostuneena. Joka tapauksessa oli toimenpide hyvin harkittu, ja me saamme nyt olla kiitollisia siitä, että luettelo heti tuli tehdyksi. Sillä jonkin aikaa myöhemmin tehtynä olisi luettelo epäilemättä tullut näyttämään toisenlaiselta.

Kuten jo pyhäinjäännöslöydön selostuksesta on käynyt ilmi, olivat luut löydettäessä puettuina vaatteisiinsa, olkavarrenluut huolellisesti ja pääkallo niin hyvin kuin se on voitu rikkirevityillä vaatteilla tehdä. Viimeksimainitun umpinaiset pussit olikin täytynyt rikkoa pääkallon paljastamista varten venäläisten tarkastettavaksi, jolloin vaatteet kai arvottomina työnnettiin syrjään. Mutta jonkun toimesta ne otettiin talteen ja puettiin myöhemmin jälleen luittensa ympäri niin hyvin kuin tämä oli mahdollista. Toimenpide kuvastuu mahdollisimman selvästi löytötilanteesta. Että tämä ei tapahtunut kreivi Douglasin läsnäollessa eikä venäläisten toimesta, siitä tuskin tarvitsee huomauttaa. Ymmärrämme hyvin, miksi tuo tuntematon asianharrastaja erikoisesti kiinnitti huomionsa juuri löytöömme kuuluviin luihin. Paitsi sitä, että niiden joukossa oli luurangon silmiinpistävin luu, pääkallo, ja kaksi muutakin isompaa luuta, olivat ne erikoisen pukunsa vuoksi ja eri pussiin sijoitettuina kaikista muista poikkeavia. Ja juuri nämä samat kolme luuta, ellei pelastajalle kaikesta tarkkuudesta huolimatta sittenkin tapahtunut erehdystä toiseen olkavarrenluuhun nähden siinä, että hän sai täydennysluun oikean asemesta, sijoitettiin sitten aikoinaan sakariston luoteisnurkan komeroon varustettuina pyhimysmerkinnällä ja kenties muillakin tiedonannoilla, minkä jälkeen komeron ovi naulattiin kiinni lähes vuosisadan ajaksi. Milloin ja miten tuo piilottaminen tapahtui, sitä on mahdoton arvata. Lokakuun 16 ja joulukuun 3 päivän väliseen aikaan, jolloin kirkkoherra Escholin on saanut tilaisuuden tehdä huomioitaan asiasta, mahtuu monta päivää ja yötä. Varmalta vain näyttää, että linnassa nämä luut eivät ole joutuneet käymään. Siitä on takeena kirkkoherra Escholinin pilkka silmässä merkitsemä aavistuksenomainen »luulo», että ryssät eivät saaneet kaikkia P. Henrikin luita.

Että P. Henrikin luusto 3 p:nä joulukuuta 1720 lähti tuomiokirkosta luettelon mukaisessa kunnossa, siitä ei liene epäilystä. Tuomiokirkon luukamareissa oli tähän aikaan ylenpalttinen luuvarasto, jopa ahtauttakin.[7] Tehtiinkö

sitten linnassa ruhtinas Golitsynin käyntiä odotettaessa vielä uusia yrityksiä luuston kokoonpanemiseksi, siitä ei ole tietoa. Varmaa on, että työ luuston tuomiokirkosta lähdettyä ei käynyt ainakaan helpommaksi. Mikä luuston lopulliseksi kohtaloksi tuli, se jää myöskin vastaiseksi epäselväksi.

Koko tuo venäläisten into kansallispyhimyksemme luiden kuljettamiseksi Venäjälle tuntuu tosiaan, niinkuin Porthankin huomauttaa, käsittämättömältä. Että pyhimyksen merkitystä on tsaari Pietarille keinotekoisesti paisutettu, se näyttää käyvän selville tsaarin käskystä kanslialleen ja siitä aiheutuneesta ukaasista, joissa kuvastuu hermostunut pelko aarteen menettämisestä. Tämä on selvästi kreivi Douglasin aikaansaannosta. Hänellä oli kyllä syytä monella tavoin hyvittää korkeata herraansa. Sovittaakseen venäläisen kenraalin murhan hän, auliisti kyllä, oli Suomen kustannuksella miehittänyt ja varustanut kaksi rykmenttiä sotilaita lähetettäväksi turkkilaisia vastaan.[8] Kenties hän koetti saavuttaa tsaarin suosiota takaisin lahjoittamalla hänelle lisäksi Suomen ja entisen omankin isänmaansa suojelus-pyhimyksen.[9]

Se salaisuus, joka liittyy reliikkilöytöön tuomiokirkon sakaristosta, ei ole sillä, mitä olemme saaneet tietää P. Henrikin luiden poistamisesta tuomiokirkosta, kokonaan paljastunut. Tämän olisi kaiketi voinut tehdä pyhäinjäännösluiden oheinen muistiinpano, ellei onneton sattuma olisi sitä hävittänyt. Se viittaus, joka edelläkuvatuista olosuhteista saadaan sen selvittämiseen, saa siis vastaiseksi tyydyttää, eikä se olekaan merkitystä vailla. Myöskin luuston lopullinen kohtalo on merkittävä ratkaisemattomaksi.

Turun tuomiokirkon sakaristossa säilyivät P. Henrikin pääkallo ja olkavarrenluut umpeen pannussa komerossaan, kunnes kerran tulivat sieltä päivänvaloon antaakseen tieteelle mitä niissä oli jäljellä: erinäisiä viittauksia siitä miehestä, joka 775 vuotta sitten oli saattamassa kansaamme historianaikaiseen aamunkoittoon. P. Hemmingin pyhäinjäännösarkkuun joutunut osa pyhimyksen pääkallosta on sensijaan komean vaatetuksensa vuoksi vetänyt eri aikojen tutkijain ja keräilijäin huomiota puoleensa. K. A. Weckström on sen päällimmäisestä vaatetuksesta v. 1874 leikannut kaistaleen itselleen muistoksi »piispa Hemming Gadhin pääkallosta», ja samanlaatuisiin muistoihin on kulunut suuri osa reliikkikallon oikean sivun vaatetusta. Joku muu utelias on tyhjentänyt pyhimysarkussa olleen pyhäinjäännöspussin viskoen sen sisällyksen pyhimysarkun pohjalle huomaamatta sen sisällykseen kuuluneissa pyhäinjäännöskääreissä mitään muistoiksi kelpaavaa. Jonkun tutkijan harrastus on riittänyt sittemmin muutamien pikkukääreiden aukaisemiseenkin, ja parin pergamenttiliuskan päällyspinnat osoittavat jälkiä käsittelystä etikkahapolla tai muulla syövyttävällä aineella nähtävästi siinä tarkoituksessa, että kirjoitus kävisi selvemmäksi, mutta koe on kokonaan epä-

onnistunut. Viimeksi näyttää Turun tuomiokirkon muistomerkkien uudistuskomitean sihteeri pastori A. Lindman omistaneen niille huomiotaan.

Siinäkin tilassa, missä Turun tuomiokirkon epäilemättä runsaiden pyhäinjäännöskokoelmain jätteet ovat säilyneet meidän aikaamme, ovat ne mielenkiintoisia muistoja aikoinaan korkeassa arvossa olleesta kirkollisen kulttihistorian erikoispiirteestä meidän maassamme. Erikoisesti kansallispyhimykseemme P. Henrikiin nähden ovat hänen säilyneet pyhäinjäännöksensä suurenarvoisia sekä yleis- että henkilöhistoriallisia todistuskappaleita.

XXIX.

P. Henrik pyhäinjäännöstensä valossa.

On ollut mielenkiintoista todeta, miten viime vuosikymmenien anatomis-antropologinen tutkimus kohdistuessaan esi-ja varhaishistorialliseen aineistoon on luonut uutta valoa näiden aikojen henkilökuviin, jopa henkilöhistoriaan, täydentäen ja oikaistenkin kirjallisten lähteiden historiallisista henkilöistä antamia käsityksiä sekä heidän ruumiillisista että henkisistä ominaisuuksistaan. Tanskassa on tällainen tutkimus jo kauan osallistunut arkeologisiinkin tehtäviin, ja tulos on monessa tapauksessa ollut suorastaan yllättävä. Tutkimusaineiston laajetessa ja tutkimusmenetelmien varmistuessa on antropologisen tutkimuksen merkitys varsinkin henkilöhistoriallisten, mutta usein myös yleishistoriallisten kysymysten selvittelyssä käynyt yhä huomattavammaksi. Tässä huomautettakoon vain, miten Tanskan varhaisemman keskiajan kuningassukujen jäsenet, piispat y. m. ovat uudestaan saaneet lihaa ja verta prof. Fr. C. C. Hansenin heidän hautajäännöstensä pohjalla[1] suorittamista nerokkaista tutkimuksista ja miten Ruotsin keskiajan merkkihenkilöt ovat jälleen käyneet ilmieläviksi C. Bildtin ja Carl M. Fürstin monilukuisten ja laajaperäisten tutkimusten selvittäminä.

Viimeksimainittujen tutkimusten tuloksina tiedämme nyt, että esim. kuningas Maunu Ladonlukko, Ruotsin keskiajan »etevin kuningas» (vår främste medeltidskonung»), oli n. 183 cm pitkä, ainakin nuorempana laihahko, seurauksena taipumuksesta kroonilliseen sydän- tai keuhkotautiin, joka aiheutti hänen kuolemansakin n. 50 vuoden iässä ($^{18}/_{12}$ 1290), että hänellä oli pitkä ja muutoinkin verraten iso pää, luisu leveä otsa, jonka profiililinjan jatkona oli suora, pitkä, mutta kapea nenä heikoin juurikäyrin, ja että hänen psyykillinen aivopainonsa on voitu laskea 1196 grammaksi, mikä vastaa vartalon pituuteen katsoen huomattavaa intelligenssimäärää. Vastaava psyykillinen aivopaino on todettu Birger Jaarlilla 1250 ja kuningas Kaarle Knuutinpojalla 1205 gr:ksi, ruumiin pituuden ollessa kummassakin tapauksessa n. 170 cm.

Arkkipiispa Andreas Sunenpoika († 1228), Suomenkin historiasta tunnettu ristiretkipiispa, hän, jonka legenda antaa vastaanottaa taivaasta lähetetyn Dannebrogin, on prof. Fürstin tutkimusten tietä saanut ominaisuuksia, jotka täydentävät ja oikaisevat historian ennestään tuntemia. M. m. on käynyt selväksi, että syynä hänen eronpyyntöönsä arkkipiispan virasta ei ole ollut, niinkuin aikaisemmin on luultu, lepra, vaan pahanlaatuiset luunmurtumat ja jäsenkipu (»arthritis chronica deformans»). Norjan Ynglinga- ja Vestfold-suvut, Tanskan Sven Estridinpojan suku sekä Ruotsin Stenkil- ja Folkunga-suvut, viimeksimainitut prof. Fürstin Vretassa ja Varnhemissa suorittamien hautajäännöstutkimusten pohjalla, ovat saaneet uusia todellisuuspiirteitä, jotka huomattavalla tavalla täydentävät kronikan- ja legendanomaisia tietoja heistä. Onpa ollut mielenkiintoista havaita, että P. Birgitan, Ruotsin ehkä nerokkaimman naisen, ruumiillisista ominaisuuksista aikaisemmin annetun tiedon, että hän oli erikoisen lyhytkasvuinen,[2] on voitu todeta vastaavan n. 156 cm:n pituutta, jotapaitsi hän ehkä vanhempina päivinään on ollut ontuva, tai että hänen tyttärensä, P. Katarina, joka legendan kertomuksen mukaan ylettyi poimimaan viinirypäleitä Rooman ympäristöllä viinitarhoja rajoittavien muurien ylitse ja joka pisimpänä seurueessaan oli »hoikka ja suora kuin lilja», oli 176 cm:n pituinen, j. n. e. Nämä poiminnot prof. Fürstin tutkimuksista tällä alalla riittänevät viittauksiksi historiaa harrastaville perehtymään hänen mieltäkiinnittäviin tuloksiinsa meidänkin historiaamme lähellä olevien merkkihenkilöiden persoonahistoriasta.[3]

Suomessa on antropologinen tutkimus ensikerran saanut tilaisuuden sanoa sanansa keskiaikamme historiallisista henkilöistä selvittäessään P. Hemmingin ja P. Henrikin pyhäinjäännöksinä säilyneitä luustojäännöksiä. Kunnia siitä tulee prof. Yrjö Kajava-vainajalle. Hänen tutkimustensa tuloksiin, etenkin piispa Henrikiin nähden, jolla tässä tutkimuksessa on keskeinen asema, on syytä tässä yhteydessä kiinnittää erityistä huomiota.

Kuten edellisessä on osoitettu, ei saata olla suuria epäilyksiä olemassa siitä, että Turun tuomiokirkon sakaristosta tavattu pyhimyskallo, josta alaleuka erikseen puettuna on säilynyt P. Hemmingin pyhimysarkussa, sekä toinen sakaristosta tavatuista olkavarren luista, jonka prof. Kajava on todennut kuuluvaksi samalle yksilölle kuin pääkallokin, ovat P. Henrikin pyhäinjäännöksinä pidetystä luustosta. Piispa Henrikin hauta on Suomen ainoana piispamarttyyrihautana Nousiaisten piispankirkossa hänen ruumiinsa siirtämisaikana 1200-luvun lopulla varmaan ollut hyvin tunnettu, semminkin, jos tämä hauta, niinkuin mahdollista on, on ollut se silloin maamme ainoa monumentaalihauta, josta aiemmin on tehty selkoa. Että piispan maallisia jäännöksiä pyhimyskirstuun pantaessa olisi jonkun toisen vainajan kuin piispa Henrikin

luusto tullut kirstuun pannuksi, on jo tästä syystä liian vähän uskottavaa tullakseen tässä edes mahdollisuutena huomioon otetuksi. Näin ollen saamme katsoa sen, mitä antropologisen tutkimuksen pohjalla on mainituista luista voitu päättää, mitä suurimmalla todennäköisyydellä koskevan historiallista piispa Henrikiä.

Ensinnäkin ansaitsee prof. Kajavan tutkimuksista huomiota se, että henkilö, jolle kyseenalaiset luut ovat kuuluneet, ei ole ollut suomalainen ja että suuria mahdollisuuksia ei ole siihenkään, että hän olisi voinut olla ruotsalainen. P. Henrikin legenda ilmoittaa piispa Henrikin syntyneen Englannissa. Tälle tiedolle ei tosin ole voitu saada mistään asiakirjalähteestä vahvistusta, mutta toiselta puolen ei myöskään ole mitään syytä tätä legendan ilmoitusta epäillä. Luita antropologisesti tutkittaessa saavutettu tulos on siis tässä kohden sikäli yhtäpitävä legendan ilmoituksen kanssa piispa Henrikin kotiperästä, että kallo on ollut henkilön, joka ei ainakaan ole ollut suomalainen, vaan muualta tänne tullut. Pitemmälle tutkittavana olevan luuaineiston pohjalla tässä suhteessa tuskin voidaankaan päästä.

Edelleen antaa luiden antropologinen mittaus tuloksen, että henkilö, jolle ne ovat kuuluneet, on ollut n. 170 cm:n pituinen, joka mitta siis olisi ollut piispa Henrikin ruumiin pituusmitta. Vertauksen vuoksi ansaitsee mainitsemista, että Henrik-piispamme näin ollen olisi ollut jotakuinkin samaa pituuskokoa kuin Ruotsin Birger Jaarli ja kuningas Kaarle Knuutinpoika, jotka niinikään ovat olleet suunnilleen 170 cm:n pituisia.[4] Se seikka, että piispamme ei ole ollut erikoisen vahvarakenteinen, mihinkä luiden laatu viittaa, ei meitä kummastuta, sillä hänen ammattinsa hengenmiehenä ei nähtävästi ole antanut hänelle tilaisuutta ruumiinsa kehittämiseen. Kun kallomme syöntiorgaanien luustomuodot viittaavat siihen, että hänen ruokajärjestyksensä on ollut aikansa sivistyneistön, vahvistaa se vain olettamusta, että se todellakin on sen henkilön, jonka omistamana meillä muutoinkin on syytä sitä pitää. Näine ominaisuuksineen on piispa Henrik ollut ruumiillisesti pieni ja heikko verrattuna Tanskan taisteleviin ristiretkipiispoihin Absaloniin ja Andreas Sunenpoikaan, jotka hänen rinnallaan olivat kooltaankin jättiläisiä. Absalonin ruumiinmitta on näet laskettu 186:ksi (Fürst), jopa 200:ksikin (Hansen) cm:ksi, kun taas Andreas Sunenpojan ruumiinpituuden on arveltu olleen n. 182 cm.[5]

Erikoista mielenkiintoa herättää luututkimuksen tulos luiden omistajan ikään nähden, joka on voitu määrätä suunnilleen 50 vuodeksi. Piispa Henrikiin sovellettuna saisimme näin ollen tietää likimäärin hänen syntymäaikansa. Kun piispa Henrikin kuolema todennäköisimmin tapahtui kevättalvella 1156, lankeaisi hänen syntymäaikansa näin ollen 1100-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle. Upsalan piispaksi tullessaan, joka näyttää tapahtuneen 1153,

hän olisi ollut suunnilleen 47 vuoden iässä ja Suomen-retkelle lähtiessäänkin vielä parhaissa miehuuden voimissa.

En saata olla kiinnittämättä huomiota myöskään siihen kohtaan prof. Kajavan tutkimustuloksissa, joka koskee pääkallon aivotilan suuruutta, aivojen painoa ja pääkallon omistajan intelligenssimäärää. Aivotilan suuruudeksi on prof. Kajava saanut 1450 cm^3, jota vastaisi aivojen paino Welckerin mukaan laskien (93 gr aivoainetta 100 cm^3:n aivotilaa kohti) 1348,5 gr, Manouvrier'n mukaan laskien (aivojen paino 87 % kallon tilavuudesta) 1261,5 gr ja Balkin mukaan laskien (aivojen paino: ontelon tilavuuteen = 90—95,2: 100) 1305—1377 gr. Professorit Hansen ja Fürst käyttävät vastaavassa tapauksessa laskuperusteita, jotka lähinnä vastaavat ensinmainittua. Niinpä on prof. Fürst saanut Birger Jaarlille ja Kaarle Knuutinpojalle, jotka ovat olleet samanmittaisia miehiä kuin meidän kallomme omistaja, vastaavat arvot: edelliselle aivotilan laajuus lähes 1619 cm^3 ja aivojen kokonaispaino 1505 gr, sekä jälkimmäiselle: aivotilan laajuus 1545 cm^3 ja aivojen kokonaispaino 1460 gr. Prof. Hansenin mukaan, joka kiinnittää huomiota myös vartalon pituuteen, on piispa Andreas Sunenpojalle saatu vastaavat arvot: aivotila 1370 cm^3 ja aivojen kokonaispaino 1295 gr. Mutta viimeksimainittu tutkija tekee erotuksen myöskin aivojen somaattisen ja psyykkisen aivoaineen välillä. Keskipituuden ollessa 171 cm, jolloin aivojen keskimääräinen paino olisi 1367 gr, tulisi tästä somaattisen aivoaineen osalle keskimäärin 257 ja psyykkisen 1110 gr (E. O. Hultgrenin päätelmä). Tällä perusteella hän on laskenut eräille Tanskan keskiajan henkilöille seuraavat aivojen painoarvot:

	Sven Estridsson	Wilhem-piispa	Andreas Sunesson	Arkkip. Asser
Aivojen kokonaispaino	1576 gr	1496	1295	1248
Psyykkinen aivopaino	1255 »	1199	995	868

Vertaukseksi näille on prof. Fürst saman menetelmän mukaan laskenut vastaavat arvot tutkimilleen Ruotsin keskiajan merkkimiehille Birger Jaarlille, Maunu Ladonlukolle ja Kaarle Knuutinpojalle. Nämä arvot ovat seuraavat:

	Birger Jarl	Maunu Ladonlukko	Kaarle Knuutinp.[6]
Aivojen kokonaispaino	1505 gr	1496	1460
Psyykkinen aivopaino	1250 »	1196	1205

Jos samat arvot lasketaan myöskin meidän kallollemme Turun tuomiokirkosta, saadaan sille aivojen kokonaispainoksi 1348 ja psyykkiseksi aivopainoksi 1093 gr. Jos näillä arvoilla saadaan mitata piispa Henrikin intelligenssiedellytyksiä, jäävät ne melko paljon jäljelle useimpien edellämainittujen suurten merkkimiesten vastaavista edellytyksistä, mutta tanskalaisten Andreas Sunen-

pojan ja arkkipiispa Asserin kanssa ne ovat hyvinkin tasa-arvoiset. Andreas Sunenpojasta tiedetään nimenomaan, että hän oli aikansa oppineimpia ja muutoinkin huomattavimpia miehiä.

Nykyään voitaisiin epäilemättä kallomme pohjalta myöskin rekonstruoida sen omistajan ulkomuoto, ainakin sivukuva. Onhan tällaisia yrityksiä erikoistapauksissa jo kauan sitten tehty ja sitä varten menetelmiä koeteltu. Prof. Fürst on antanut näistäkin yrityksistä ja niissä käytetyistä menetelmistä mielenkiintoisen selonteon.[7] Hän on myöskin esittänyt erään rekonstruktiokokeen, jonka hän itse oli suorittanut eräästä 1400-luvun pääkallosta Lundista. Myöhemmin on uusiakin menetelmiä keksitty ja koeteltu. Väitöskirjassaan »Studier öfver ansiktsprofilens förhållande till kranieprofilen»[8] on tohtori Victor Berglund tehnyt selkoa menetelmistään metodin varmentamiseksi tässä suhteessa ja erittäinkin tarkkojen paksuusmittojen saamiseksi kasvojen luustoa peittävistä pehmeistä osista, jota varten hän on röntgenvalokuvannut suuren joukon elävien ihmisten kalloja. Voidakseen tällaisessa yrityksessä onnistua meidän kalloomme nähden täytyy sitä yrittävän kumminkin olla ihmisanatomian tuntija.

Eräs piirre kallossamme kuitenkin on erikoisen silmiinpistävä, joten siihen ei saata olla huomiotaan kiinnittämättä. Se on kallon kapea otsa ja yleensäkin sen kapeanaamaisuus. Otsan leveysmitat on prof. Kajava merkinnyt pienimmän 94 ja suurimman 116 mm:ksi. Lähimmäksi näitä mittoja tulee edellämainituista keskiajan kalloista Skandinaaviassa vain arkkipiispa Andreas Sunenpojan, jonka vastaavat mitat ovat 95 ja 117 mm. Tämä ominaisuus, jonka kanssa on sopusoinnussa P. Hemmingin pyhimysarkusta tavatun erikseen puetun alaleuan kärjen kapeus ja terävyys, on kallossamme siksi huomattava, että siihen on aikaisemminkin voitu kiinnittää huomiota.

P. Henrikin hauta-alttarissa Nousiaisissa on piispan kuva Maunu Tavastin lahjoittamissa kuparilevypiirroksissa poikkeuksellisen kapeanaamainen ja teräväleukainen. Tämä piirre on erittäin selvä itse pääkuvassa alttaripöydässä, mutta se on tunnusomainen myös niissä alttarin kymmenessä muussa kuvassa, joissa piispa nähdään eri asemissa (vrt. kuvia 115—120, 122—123, 125, 128). Se näyttää tarkoituksellisesti toteutetulta, koska se ei ole yleinen kuparilevyjen kuvaston muilla lukuisilla henkilöillä. Tutkijat ovatkin tähän seikkaan kiinnittäneet huomiotaan, viimeksi prof. Johnny Roosval kirjoituksessaan hauta-alttarin kuvastosta vuoden 1926 Lucifer-joululehdessä, jossa hän pitää piirrettä tarkoitettuna rotutunnuksena. Aihe tähän on kumminkin voitu pikemmin saada piispan pyhimysluustosta, joka 1420-luvun jälkipuoliskolla, m. m. pääkallon ja olkavarren luiden edelläkerrottua erilleen sijoittelua varten, on varmaan ollut erikoisen tarkastuksen esineenä. Kun monilukuiset muut seikat, niinkuin sivuilla 254—256 tarkemmin esitetään, viittaavat siihen, että

hauta-alttarin kuvasto on ulkomaisen taiteilijan tarpeiksi sommiteltu Turussa, olisi ihmeellistä, ellei kuvituksen päähenkilöä varten olisi mitään hahmottelua annettu. Mikä onkaan luonnollisempaa kuin että näiden hahmottelujen aikaansaamiseksi olisi käytetty ainoata todellisuusaineistoa, piispan luustoa, ja varsinkin hänen pääkalloaan. Joka tapauksessa piispan kasvot kuvastavat hyvin pääkallomme silmiinpistävintä erikoisominaisuutta, kapeanaamaisuutta. Silti ei ole sanottu, että kuvassa olisi näköisyys saavutettu, kysymys, joka saakin jäädä minun arvosteluni ulkopuolelle.

Prof. Kajavan tulokset P. Henrikin pyhäinjäännösluuston tutkimuksesta antaisivat aihetta laajempiinkin vertailuihin ja yksityiskohtaisempiinkin sovitteluihin kansallispyhimyksemme historian alalla. Tässä riittäköön vain päätulosten toteaminen, joihin ennen kaikkea ja tärkeimpänä kuuluu se, että keskiaikamme merkillisin henkilö, jonka hurskas katolinen katsantokanta teki meillä jumalallisen kaitselmuksen välittäjäksi ja jonka inhimilliset piirteet osittain tästäkin syystä, osittain myöskin todellisten tietojen niukkuuden vuoksi ovat häipyneet niin olemattomiin, että hänen historiallista todellisuuttaankin on voitu epäillä, saa jälleen jonkinlaiset, vaikka puutteellisetkin ääriviivat, joiden avulla me saamme kuvan hänen inhimillisestä hahmostaan.

XXX.

Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultti ja P. Henrik sen esineenä.

Pyhäinjäännöskultti keskiajan kirkossa oli pyhimyskultin erikoismuoto, joka ajan oloon sai yhä merkitsevämmän aseman siinä. Oltuaan aluksi kultin kohteena olevan pyhimyksen havainnollinen edustaja, se näkyvä ja käsin kosketeltava esine, jonka välityksellä pyhimys itsekin oli läsnä, nousi pyhäinjäännös kultissa vihdoin, edustamansa pyhimyksen asemaan tullen, sekin kultin kohteeksi. Tällä tavoin pyhäinjäännöksellä tuli kirkon kultissa olemaan arvonsa riippumatta siitä, tiedettiinkö edes, mitä pyhimystä reliikki edusti. Sellaiset pyhäinjäännökset, joiden edustamat pyhimykset olivat »nimeltään tuntemattomia», jotka vain »Jumala tunsi» tai jotka olivat tiedossa vain »elämän kirjassa taivaassa», olivatkin kirkkojen pyhäinjäännösluetteloissa varsin tavallisia. Myöskin valoja tehtäessä riitti, kun pani »kaksi sormea pyhäinjäännökselle», vannoi »Jumalan pyhimysten tai pyhäinjäännösten» tai »kaikkien pyhäinjäännösten» (öfver alle helgedomar) kautta, jollaisia sanontatapoja voidaan poimia keskiajan asiakirjoista vaihtelevissa muodoissa.[1]

Ne jäännökset Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskulttiin kuuluvista esineistä, joita edellisessä on käsitelty, eivät riitä antamaan kuvaa siitä, mitä sielläkin on tältä alalta aikanaan ollut. Kun otamme huomioon, että pyhäinjäännöksiä tuli olla jokaisessa kirkon alttarissa ja näitä oli tuomiokirkossamme ainakin viidettäkymmentä, voimme otaksua pyhäinjäännösten määrän sielläkin olleen paljon suuremman kuin mitä edellisestä on käynyt selville. Mihinkä määrään pyhäinjäännökset yhdessä ainoassa kirkossa saattoivat nousta, siitä saadaan käsitys niistä Skandinaavian kirkkojen säilyneistä pyhäinjäännösluetteloista, joihin jo edellisessä on useasti viitattu.

Stavangerin tuomiokirkossa on yhdestä ainoasta pyhimyslippaasta (P. Switunus) v. 1517 lueteltu, paitsi lukuisten nimeltään tuntemattomien, 25 nimeltään mainitun pyhimyksen pyhäinjäännökset. Gumlösan kaikella tavoin harvinaisen rikas maaseutukirkko Koillis-Skånessa Ruotsissa omisti säily-

neen luettelonsa mukaan pyhäinjäännöksiä 101 eri käärettä, niihin luettuina myös Kristus- (4 kpl.) ja Neitsyt Maria- (2 kpl.) reliikit. Pyhäinjäännöksistä edusti 12 apostoleita, 30 marttyyreita, 17 tunnustajia (confessores) ja 33 neitsyitä sekä 3 sekalaisia. Upsalan tuomiokirkossa oli Kristusreliikkejä 2 ja muita pyhäinjäännöksiä 60:sta nimeltään mainitusta pyhimyksestä. Näistä edusti apostoleita 8, marttyyreita 25, tunnustajia 17 ja neitsytpyhimyksiä 10. Tämän lisäksi oli kirkolla pyhäinjäännöksiä »muista marttyyreista, tunnustajista ja neitsytpyhimyksistä», joiden lukumääräkään ei mainita. Lundin tuomiokirkko, jossa alttarien luku oli 60, oli tässäkin suhteessa rikkain. Sen pyhäinjäännöskääreiden lukumäärä, joka edusti nimeltään tunnettuja pyhimyksiä tai pyhiä esineitä, nousi n. 550:een. Nimeltään tuntemattomien pyhimysten reliikkien lukumäärää ei mainita, mutta niitä näyttää olleen runsaasti eri alttareissa ja säiliöissä. Pyhäinjäännökset täällä ulottuivat paratiisiin asti, jonka puusta kirkko omisti kaksi palasta. Kristusreliikkien lukumäärä nousi 39:ään, apostolien 68:aan, marttyyrien 259:ään, edustaen 104 eri marttyyria, tunnustajien 107:ään, edustaen 80 eri yksilöä, ja neitsytpyhimysten 73:een, edustaen 40 eri yksilöä. Koko ruumiin reliikkejä mainitaan Upsalasta yksi (P. Eerik) ja Lundista 3, nim. P. Marinuksen, Eufrosinan ja Florencian.

Mikään varsinainen vertailu Turun tuomiokirkon ja edellämainittujen Skandinaavian kirkkojen pyhäinjäännösvarastojen välillä ei tietenkään saata tulla kysymykseen, koska Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöksistä ei ole luetteloa säilynyt. Sen verran oikeuttanevat edellämainitut esimerkit Skandinaaviasta kumminkin päättämään, että tuomiokirkostamme säilyneet pyhäinjäännökset ovat vain vähäisiä rippeitä siitä, mitä silläkin on aikanaan tältä alalta ollut.

Mikä osuus pyhäinjäännöksillä saattoi olla kirkon säännöllisissä jumalanpalveluksissa, siitä emme lähteiden niukkuuden vuoksi voi saada täyttä yleiskäsitystä. Kun vuoden mittaan miltei jokainen päivä oli omistettu jollekulle pyhimykselle, saatamme otaksua, että ainakin sen pyhimyksen pyhäinjäännökset, jonka päivämuistoa vietettiin, sikäli kuin kirkolla niitä oli, tulivat silloin esille päivän kultin kohteeksi. Samoin oli varmaan laita annepäivinä niiden pyhimysten pyhäinjäännösten, joiden päivinä anne-etuja oli myönnetty. Myöskin suuremmissa kirkkojuhlissa, joiden ohjelmaan kuului kirkollisia saattueita, saivat ainakin päivänviettoon kuuluvat ja niitä läheiset pyhäinjäännökset epäilemättä myös juhlallistuttaa saattueita. Tällaisia toimituksia aiheuttivat toisinaan myös erikoiset tilanteet, kuten pitkälliset poudat, rutot, hallayöt, kadot, sodanvaarat y. m., joiden lievennykseksi kirkko koetti tehdä voitavansa. Erään rukouksen sateen saamiseksi, joka Lundin tuomiokirkon pyhäinjäännösluettelossa on mainittu silloin saattueessa kannettavien pyhäinjäännösten yhteydessä, olen edellisessä (s. 307) maininnut. Yleensä olivat pyhäin-

jäännökset, joiden välityksellä pyhimykset olivat kirkossa läsnä, seurakuntaa suojelevia, pyhittäviä sekä seurakunnan puolesta Jumalan edessä puhuvia. Tätä kuvastaa Upsalan tuomiokirkon pyhäinjäännösten luettelijan luetteloonsa liittämä seuraava harras rukous:

»Nämä ja kaikki muut Jumalan pyhimykset rukoilkoot Herraa Jeesusta Kristusta meidän puolestamme. Jumalan kalliit pyhimykset, joiden pyhäinjäännökset ovat täällä säilyssä, auttakoot meitä tällä hetkellä Jumalan edessä. Ne autuaat [beati], jotka ovat huoneessasi, Herra, tulevat ylistämään Sinua, Sinua ajastajasta ajastaikaan. Me rukoilemme Sinua, Herra, ole armollinen arvottomille palvelijoillesi pyhimystesi loistavien ansioiden tähden, pyhimystesi, joiden pyhäinjäännökset nyt lepäävät tässä kirkossa, että me varjeltuisimme heidän pyhän välityksensä kautta kaikesta pahasta Herramme Jeesuksen Kristuksen kautta, Sinun Poikasi, joka elää kanssasi ja hallitsee Pyhän Hengen yhteydessä, Jumala kaikkien aikakausien halki.»

Useissa keskuskirkoissa vietettiin myös erityistä pyhäinjäännösten juhlaa. Linköpingin tuomiokirkossa vietettiin tällainen elokuun 4 p:nä, ja kalenteriin se on merkitty nimellä Festum reliquiarum. Upsalan tuomiokirkossa oli kirkon pyhäinjäännösten juhla (festum reliquiarum Upsalensis eccl.) syyskuun 24 p:nä, Trondhjemin tuomiokirkossa lokakuun 13 p:nä j. n. e. Lundin tuomiokirkossa, jossa oli niin paljon pyhäinjäännöksiä, oli heinäkuun 11 päivä määrätty tuomiokirkon pyhäinjäännösten näyttämispäiväksi (Ostensio reliquiarum in eccl. Lundensi).[2] Kun muuta juhlaa pyhäinjäännöksille ei ole kalenteriin merkitty, on päivää samalla nähtävästi pidetty pyhäinjäännösten juhlana. Nimitys ostensio viittaa siihen, että pääosana juhlan ohjelmassa on ollut kirkon pyhäinjäännösten näyttäminen yleisölle. Tämän johdosta Hildebrand esittää sen ajatuksen, että Lundin tuomiokirkon pyhäinjäännösten luettelo olisi nimenomaan syntynyt ohjelmaksi, joka osoittaisi missä järjestyksessä pyhäinjäännösten näyttäminen kirkossa mainittuna päivänä olisi tapahtunut. Edelleen hän huomauttaa siitä, että tämän näyttämisen tuli tapahtua tarpeellisen etäältä ja pyhäinjäännösten ollessa suljettuina säiliöihinsä, jottei yleisö koskettamalla voisi niitä saastuttaa. Arveleepa hän, että muutamissa kirkoissa esiintyvät erikoislaitteet, kuten Visbyn P. Laurentius-kirkon seinänsisäinen galleria sekä ulos- että sisäänpäin antavine ikkunoineen, olisivat nimenomaan tarkoittaneet pyhäinjäännösten näyttämistä.[3] Tämän johdosta sopii huomauttaa, että monilla kirkoilla ei ollut pyhäinjäännöstensä säilytyspaikaksi kallisarvoisia erikoislaitteita ja että pyhäinjäännösten vaatetus monesti — niin esimerkiksi edellä esitetyssä Turun tuomiokirkon kallolaitteessa — osoittaa selviä käsin pitelemisen ja suutelemisen jälkiä, joten tätä vaatetusta semmoisenaan voidaan katsoa pidetyn sinä suojelevana verhona, jota ilman (»extra capsam») pyhäin-

jäännösten näyttäminen ei ollut sallittua. En myöskään voi epäilyksittä yhtyä siihen, että pyhäinjäännösten näyttäminen yksin olisi ollut aiheena senlaatuisten gallerialaitosten rakentamiseen, joista edellä mainittiin, jos kohta tällainenkin toimitus niillä saattoi tulla kysymykseen, milloin ikkunat olivat niin rakennetut, että galleriasta niiden kautta todella voi jotakin näyttää ulkona seisovalle yleisölle tai milloin ne eivät olleet lasimaalauksilla varustetut, mikä ei suinkaan ole kaikissa tällaisissa tapauksissa ollut asianlaita. Sen sijaan näyttää siltä, että pyhäinjäännösten näyttäminen tällaisissa juhlissa on tapahtunut jaksoissa, kuten Hildebrandkin otaksuu, sillä tällaiseen järjestelmään viittaavat jo säilyneet pyhäinjäännösluettelot. Otten mukaan tämä toimitus tapahtui osittain alttarien edestä, osittain altaaneilta tai gallerioista päin.[4]

Turun tuomiokirkkoonkin perustettiin pyhäinjäännösten juhla jo piispa Bero Balkin aikana v. 1396. Sen viettäminen määrättiin silloin tapahtuvaksi P. Henrikin juhlan jälkeisenä päivänä eli 21 p:nä tammikuuta. Juhla tuli näin sijoitettuna toisen suuren kirkkojuhlan yhteyteen, jolloin paljon kansaa muutoin oli kokoontunut Turkuun P. Henrikin juhlaa varten.[5] Tästä riippumatta sai juhla, niinkuin jo toht. Aarno Maliniemi on huomauttanut, pitää oman erikoisen luonteensa. Myöhemmin se siirrettiinkin Neitsyt Marian syntymäpäivän jälkeiseen päivään eli 9 päivään syyskuuta, jolloin se jälleen tuli toisen tärkeän juhlan yhteyteen Turussa. Juhlan ohjelman erikoisuuksista ei ole muuta tiedossa kuin erinäisiä tuomiokirkon pyhäinjäännöksille omistettuja rukouksia.[6] Todennäköisesti siihenkin kuului tuomiokirkon pyhäinjäännösten esittäminen niiden arvon mukaisessa järjestyksessä sekä alttareilta että lektorioilta ja kuorikäytäviltä ynnä ulkoisilta saarnastuoleilta. Erityisesti saattaa otaksua kirkkomme keskilaivan korkealla olevien lektorioiden, joihin päästiin vain sivulaivojen ullakolta, näissä tilaisuuksissa tulleen nimenomaan pyhäinjäännösten näyttämisessä käytäntöön.

Lundin tuomiokirkon pyhäinjäännösluettelo alkaa Kristuksen ja Neitsyt Marian reliikeillä. Samoin on laita säännöllisesti muidenkin Skandinaaviassa säilyneiden pyhäinjäännösluetteloiden. Tästä päättäen on Kristuksen ja Neitsyt Marian reliikeille annettu suurin arvo. Näitä seuraavat tavallisesti apostolit ja niiden jälkeen järjestyksessä marttyyrit, tunnustajat ja neitsyt-pyhimykset, mikä järjestys siis saattaa sisältää jonkinlaisen reliikkien arvoasteikon. Sen johdosta, että useissa kirkoissa samoista pyhimyksistä oli lukuisia reliikkejä useissa eri alttareissa tai säiliöissä — Lundin tuomiokirkossa esim. oli kirkon erikoissuojelijasta P. Laurentiuksesta pyhäinjäännöksiä 23:ssa eri säiliössä —, ei luetteloissa kumminkaan ole voitu järjestelmällisesti noudattaa määrättyä arvoasteikkoa. Silloin on nähtävästi otettu huomioon myös säiliöiden laatu ja arvokkuus. Tämä käy selville erityisesti Kööpenhaminan P. Marian kirkon pyhäinjäännösten järjestyksestä, missä nämä oli nimenomaan

määrätty pyhäinjäännösjuhlissa pantaviksi esiin »oikealle ja vasemmalle puolelle» kirkkoa.[7] Myöskin Kööpenhaminan ja Roskilden minoriiteilla oli pyhäinjäännösten näyttämistä varten reliikkijuhlissa erityinen järjestys säädetty. Niissä luetellaan arvoreliikkeinä ensin Kristuksen ja Neitsyt Marian reliikit sekä niiden jälkeen veljistön kunnia- ja paikallispyhimysten reliikit, minkä jälkeen muut luetellaan aakkosjärjestyksessä.[8] Tämän järjestyksen on siis jo reliikkien laadusta ja sijoituksestakin riippuen täytynyt eri kirkoissa olla hyvinkin vaihteleva. Se mikä näyttää pysyvältä, on Kristuksen ja Neitsyt Marian reliikkien ensimmäinen sija järjestyksessä. Niiden jälkeen on kirkkojen erikoissuojelijoilla, joiden reliikit säännöllisesti ovat olleet kirkoissa sekä runsaimmat että arvokkaimmissa säiliöissä, siinä varmaan ollut erityinen korostettu arvosijansa.

Turun tuomiokirkkoon nähden lähteiden puute tekee tarkempien päätelmien tekemisen tässä kohden mahdottomaksi. Saatamme kuitenkin pitää todennäköisenä, että kirkon oma suojeluspyhimys, P. Henrik, tässäkin erityisesti reliikkejä koskevassa juhlassa on saanut sen huomion, joka hänelle tässä erikoisasemassa oli luonnollinen. Olihan hänestä kirkolla ainakin kahdella alttarilla arvokkaita reliikkejä arvokkaissa säiliöissä, lukuunottamatta hänen kallisarvoista pyhimyslipastaan, joka hänen kokonaisluustonsa sisältävänä oli kirkossa ainoalaatuinen.

Mutta P. Henrikillä oli Turun tuomiokirkossa omakin reliikkijuhlansa, hänen ruumiinsiirtämispäivänään, 18 p:nä kesäkuuta, jolloin hänen jäännöksillään varmaan oli erikoinen osansa juhlan ohjelmassa. Silloin, samoinkuin jo edellisenä päivänä pidetyssä tuomiokirkon vihkimisjuhlassa, korostettiin niiden arvoa kantamalla niitä saattueissa ja sijoittamalla muutoinkin kultin kohteiksi. Näissä tilaisuuksissa sai kansa varmaan nähdä pyhimyssankarinsa myös kokonaisvaatetuksessaan, jonka näkeminen m. m. on saanut piispa Henrikin surmarunon laulajan mielikuvituksen liikkeelle, kuten aikaisemmin on osoitettu.

Ne vähäiset jäännökset Turun tuomiokirkon pyhäinjäännösaineistosta, jotka ovat säilyneet meidän päiviimme ja jotka edellisessä ovat saaneet sen selvityksen, mikä niistä tätä nykyä on ollut annettavissa, ovat luoneet uutta valoa aikanaan niin tärkeän kulttialan käsittämiseen kuin pyhäinjäännöskultti on meidänkin tuomiokirkossamme ollut. Tästähän on aikaisemmin ollut mitättömän vähän autenttisia tietoja olemassa. Eheän kokonaiskäsityksen antamiseen on tämäkin aines ollut riittämätön. Jos saamme pitää säilynyttä kokoelmaamme edes jossakin määrin alkuperäisen kokonaisaineiston suhteita kuvastavana, kohoaa siinä kansallispyhimyksemme siihen erikoisarvoon, joka hänellä reliikkikultin edustajanakin on kirkossamme keskiajalla ollut. Se keskeinen merkitys, joka P. Henrikillä tuomiokirkkomme erikoissuojelijana ja kirkkomme yleispyhimyksenä on ollut tuomiokirkkomme pyhimyskultin kohteena ylimalkaan, on siten kuvastunut myös pyhäinjäännöskultin erikoisalalla.

LOPPULAUSE:

P. HENRIK, PIISPA JA MARTTYYRI

Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri (S. Henricus, episcopus et martyr) on se nimitysmuoto, joka kansallispyhimyksellemme on annettu, keskiajan kalentereissa ja muussakin kirjallisuudessa. Tässä on nimitys omaksuttu yhteisnimeksi häntä sekä piispana että pyhimyksenä koskeville tutkimuksille, vaikka tyhjentävän esityksen astetta päähenkilöstämme niillä ei vielä olekaan voitu saavuttaa.

P. Henrikiä koskeva kirjallinen lähdeaines on, kuten eri kohdissa teosta on huomautettu, varsin niukka ja siihenkin nähden heikko, että sen todistusarvo, kirkollisen legendan vielä ollessa lähteiltään ja kokoonpanoltaan tarkemmin selvittämättä, on suureksi osaksi tuntematon. Sen rinnalla on kansan traditiotiedolle, johonka legendakin osaltaan pohjautunee ja joka monessa kohdin on sitä seikkaperäisempi, tässä omistettu huomiota samalla kuitenkin pyrkien mahdollisuuksien mukaan tarkistamaan sitäkin. Tällöin ovat P. Henrikin muistoihin liittyvät tai niitä valaisevat muinaisjäännökset samoinkuin yleensä keskiaikamme alkuun kohdistuvat etupäässä kirkollisen järjestelytoiminnan muistot, mikäli niitä on ollut havaittavissa, tulleet tärkeäksi lähteeksi, jonka pohjalta mainittu tarkistus on jossain määrin näyttänyt mahdolliselta.

Kansan traditiot tapauksista, jotka aikoinaan ovat erityisesti järkyttäneet mieliä tai muutoin herättäneet suurta huomiota, ovat ylimalkaan osoittautuneet ytimeltään todenperäisiksi, jos kohta eivät aina ole vapaita satunnaisista yhdistelmistä tai muista hairahduksista. Vieraan vallan kuninkaan ja sotajoukon seurassa Suomeen tulleen valkean piispan surma ja siitä aiheutunut murhamiehen rankaiseminen ovat varmaan vaikuttaneet järkyttävästi aikalaisiin maassamme, jopa siinäkin maassa, mistä joukko oli lähtenyt. Tapauksesta kerrottiin polvesta polveen, kunnes kolmannen polven edustajain vielä eläessä pääkohta siitä, itse piispan surma Suomessa, tulee kirkolliseen legendaan merkityksi ja elää edelleen kansan huulilla läpi koko keskiajan, vieläpä ohi senkin. Tapauksen yksityiskohdat eivät ole asiakirjoin tarkistettavissa, mutta kertomuksen osoittamilla tapausten pääpaikoilla on muinaisjäännöksiä, jotka palautuvat siinä tarkoitettuihin aikoihin tai liittyvät välittömästi tapausten muistoihin.

Meillä on siten Nousiaisissa, jonne kansantarina antaa piispa Henrikin tulla haudatuksi, P. Marian piispankirkko, tällaisena mainittu 1230-luvun asiakirjoissa. Se oli vaatimaton puukirkko, jonka vajanainen pohja hajanaisine vainajainjätteineen on hetkeksi paljastunut nykyajan nähtäville. Tässä kirkossa on myöskin ollut maassamme ainoalaatuinen monumentaalihauta, jonka muotodetaljit, kenties Keski-Ruotsin välittäminä, viittaavat englantilaiseen alkuperään ja joka 1100-luvun keskivaiheille tai viimeistään sen jälkipuoliskolle kuuluvana määrittelee kirkonkin syntyajan. Haudan vainajasta ei ole säilynyt tietoa, mutta paikalliset historialliset olosuhteet tekevät mahdolliseksi, että piispa Henrik itse siinä on saanut leposijansa. Entisen piispankirkon lähettyvillä, Nousiaisten pitäjän nykyisessä kirkossa, on neljännen miespolven eläessä piispa Henrikin kuolemasta järjestetty hänen muistolleen hautamuistokultti asiaankuuluvine alttareineen. Edelleen on muutaman kilometrin päässä Nousiaisten piispankirkosta, saman joen suistamossa, jonka varrella kirkko sijaitsee, linnatyyppinä ja rakenteensakin puolesta 1100-luvulle kuuluva linna suuren kirkolle kuuluneen suistomaa-alueen hallintokeskuksena, joka vielä 1400-luvulla on suurtilana pääosiltaan koossa. Kaikki nämä muistot viittaavat siihen, että piispa Henrikin toimesta perustettu silloisen Suomen kirkollinen hallintokeskus on todellisuudessakin ollut siellä, minne traditio sen on piispa Henrikin hautapaikkana sijoittanut. Ja vihdoin: viimeistään 1300-luvun jälkipuoliskolla kansan tradition piispa Henrikin surmapaikaksi osoittamalle paikalle Köyliössä ilmeisesti yksityisen hurskauden ilmaisuna noussut muistokappeli pyhissäkävijäinmuistoineen antaa tukea tradition todellisuuspohjalle tässäkin kohden.

Kirkollisen järjestön, kirkkopaikkojen ja kirkkopiirien tarkastelu Lounais-Suomessa tuo esiin kaksi eriluontoista ja ilmeisesti myös eriaikaista kerrostumaa niiden kuvastamassa järjestelymenetelmässä. Toinen, joka rajoittuu Ahvenanmaahan ja n.s. Kalannin alueeseen Varsinais-Suomen luoteisosassa ja katkaisee pakanuudenaikaisen kulttuurin jo ennen v. 1100, kokoaa kirkkopiireiksi ja seurakunniksi alueellisesti yhteenkuuluvat kyläkunnat tai muodostaa ne pakanuuden aikana asumattomille rantaseuduille ja saaristoon kristinuskoa tunnustavan ruotsalaisen uudisasutuksen keskuuteen, mutta edelleen asutusryhmien läheisyyttä ja yhteenkuuluvaisuutta silmällä pitäen. Tämän järjestöpiirin ainoa äitikirkko on Saltvikissa Ahvenanmaalla, joka samalla näyttää olleen täten kirkollisesti järjestyneen piirin yhteinen hallintokeskus. Toinen ulottuu kauemmaksi pohjoiseen, Satakuntaan asti ja yleensä syvemmälle sisämaahan, hallintokeskuksenaan Nousiainen, jonka P. Marian kirkosta on tullut äitikirkko koko alueelle, aikaisemmin kirkollisesti järjestynytkin piiri siihen luettuna. Tässä laajentuneessa järjestöpiirissä yhdistävät yksityiset kirkkopiirit hajallisiakin asutusryhmiä, ja niiden joukossa tavataan useampia paikalli-

Kuva 206. P. Henrik ja Neitsyt Maria Turun tuomiokirkon ja Suomen yleiskirkon suojeluspyhimyksinä. Urjalan alttarikaapista 1400-luvun lopulta.

sia keskuskirkkoja, jotka ovat P. Marialle pyhitettyjä. Tällaiseksi tulee myös entisen alueen keskuskirkko Saltvikissa. Tähän jälkimmäiseen kirkkojärjestön muotoon liittyvät piispa Henrikin muistot, ja se saattaa olla hänen toimestaan toteutettu. Varhaisemman aikaansaanti sen sijaan liittyy todennäköisesti siihen valtaukseen Suomen alueella, jonka Adam Bremeniläinen kertoo svealaiskuningas Emund Vanhan 1050:n vaiheilla tehneen, ja on nähtävästi sen kirkollisen järjestelytyön tulosta, jonka Bremenistä lähetetty Hiltin eli Johannespiispa kuningas Stenkilin toimesta sai suorittaakseen »Itämeren saarilla».

Mihinkä johtopäätöksiin nämä seikat antavat aihetta piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretken suhteen ja minkä kuvan saamme piispa Henrikistä niiden vähäisten viitteiden pohjalta, joita hänen työkseen siten jäävä osuus Suomen kirkon järjestelyssä ja se, mitä muutoin ajan tilasta ja tapauksista tunnemme, antavat, siitä olen X luvussa esittänyt käsitykseni.

Piispa Henrik päättää toimintansa Suomessa marttyyrina. Miltä kannalta Suomessa katseltiinkin hänen toimintaansa ja miten arvioitiinkin aikalaisten kesken tapausta, joka sen katkaisi, kirkollisissa ja kristinuskolle hartaissa piireissä hänen muistonsa varmaan sai pyhimyksen sädekehän hohteen, joka sitä kirkkaampana, mitä etäämmäksi itse tapauksista loitottiin, kiintyi hänen hautaansa P. Marian piispankirkossa Nousiaisten Santamalassa. Mitään estettä ei ollutkaan olemassa pyhimyksen kunnioituksen osoittamiseen hänelle, ennenkuin paavi Aleksanteri III:n bulla v:lta 1171 pani sille ehdoksi paavillisen virallisen tunnustamisen. Niillekin, jotka uskonasioissa saattoivat olla toista mieltä, oli hänen hautansa mainitussa kirkossa uutuus, joka herätti uteliaisuutta ja synnytti tunteen jostakin tavallisesta poikkeavasta ja merkillisestä. Kirkkomme tilasta ennen kaikkea johtui, että toista vuosisataa kului, ennenkuin hänen pyhimysarvolleen voitiin virallinen vahvistus saada. Sillä välin oli piispanistuin jo siirretty Turkuun, todennäköisesti v. 1290, ja sen jo vuosikymmeniä sitä ennen rakenteilla, jopa kirkollisessa käytännössäkin ollut, vast'ikään pääkirkon arvoon vihitty tuomiokirkko tarvitsi kansanomaisen kotimaisen pyhimyksen suojeluspyhäkseen, joka tehokkaammin kuin kaukaisemmat yleispyhimykset kokoaisi kansan kirkkonsa tueksi ja sen kehittämistä edistämään. Todennäköisesti v. 1293, joka tapauksessa ennen vuotta 1296, siirrettiin sitä ennen julkisen pyhimystunnustuksen saaneen piispa Henrikin maalliset jäännökset Nousiaisista Turkuun, ja siitä alkaa pyhimyksemme arvon ja hänen kirkkonsa kehittäminen, rinnakkain ja toinen toistaan siinä tukien, yhä suurempaan maineeseen ja loistoon. Yleisenä päämääränä siinä on kirkon yleiskultin kehittäminen, jossa pyhimyskultilla, kuten keskiajan kirkossa yleisesti, on ollut erikoisen huomattava osansa.

Samalla kehitetään pyhimyksemme kulttia maan kaikissa muissakin kirkoissa, joissa hänen pyhimysasemansa maan pääkirkon ja koko hiippakunnan

ja sen kaikkien kirkkojen yleissuojelijana tulee asianomaisella tavalla korostetuksi. Erityisesti keskitetään tätä kulttia maan rajaseuduille ja muille tärkeille kohdille, joilla kirkkomme kannaltakin on ollut keskeistä merkitystä. Hänen kuolinpaikkansa Köyliössä tulee erityisesti hänen kuolinmuistojaan verestävän kultin esineeksi ei ainoastaan ympäristön kansan, vaan kaukaisten pyhiinvaeltajainkin puolelta, ja Nousiaisten pitäjänkirkkoon järjestetty hautamuistokultti kallisarvoisine marttyyrialttareineen, joka havainnollisesti kuvasi sekä piispaa itseään että hänen pyhimyslegendansa yksityiskohtia, tuli niin ikään tärkeäksi erikoismomentiksi tässä pyhimyksen yleisessä kultissa. Siten korostettuna tuli pyhimyksestämme aikaa myöten koko kirkkomme kokoava symboli, jonka merkeissä se tunsi itsensä kokonaisuudeksi suuremmassa valtakunnan kirkon kokonaisuudessa.

Mutta tämä pyhimyksemme yhdistävä merkitys ei rajoittunut yksin kirkon erikoispiiriin. Se vaikutti kansaan sellaisenaankin, ja kun maallisetkin yhteistoimitukset, maan puolustus y.m. yhteisyyttä vaativat toimenpiteet, suoriutuivat kansallispyhimyksen suojeluksessa ja tätä painostettiin sekä hengellisten että maallisten johtomiesten taholta, tuli kansallispyhimyksemme siksi siteeksi, joka yhdisti koko kansan ja maan erityiseksi kokonaisuudekseen etenkin yhteisissä ponnistuksissa ja rasituksissa. Vieläpä valtiollisenkin yhteys-symbolin aseman saa P. Henrik joutuessaan keskiajan lopulla Suomen rahan erikoisuuden merkiksi. Tässä kohden on pyhimyksemme merkitystä arvosteltava yhteydessä muiden kansan kokonaisuustunteen heräämiseen vaikuttaneiden asianhaarain kanssa ja linjalla, joka tämän yhteydessä ei ole voinut tulla puheeksi. Kansallispyhimyksemme vaikutusta tähän kasvattavana tuskin voitaneen kieltää.

P. Henrikin pyhimykseksi tuloa, hänen pyhimysarvonsa kehittämistä ja sen jatkuvaa nousua vuosisatain halki tuomiokirkossamme sekä hänen valta-asemaansa hiippakuntamme ja maan yleisenä kansallispyhimyksenä on edellisessä koetettu eri puolilta kuvata.

Keskiaikaisen pyhimyskultin tärkeä erikoisala oli pyhäinjäännöskultti. Sen valaisemiseksi P. Henrikin pääkirkossa, Turun tuomiokirkossa, on sen muinoin varmaankin runsaasta pyhäinjäännösaineistosta ainoastaan vähäisiä rippeitä tavattu. Meidän kirkkomme historian kannalta tärkeintä niissä ovat P. Henrikiin kohdistuvat reliikkimuistot. Näitä ovat, paitsi hänen nimellään varustettua pientä reliikkikäärettä, nähtävästi kirkon pääalttarille kuulunut reliikkilaite 1300-luvun alkupuolelta, jonka piispamarttyyriutta esittävä kuvakoriste ilmaisee kansallismarttyyriimme kohdistuvaksi edustaen samalla vanhempaa traditiota hänen marttyyrikuolemastaan kuin minkä 1400:n vaiheilla syntynyt kansanruno ja sen inspiroima taideaines ovat säilyttäneet, sekä tuomiokirkon sakaristoon piilotettu reliikkiryhmä, joka 1420-luvulla pyhimyksen kokonaisluustosta eristettynä ja keskiajan lopulla sen yhteyteen uudes-

taan palautettuna on salaperäisellä tavalla säästynyt venäläisten v. 1720 tekemältä kansallispyhimyksemme reliikkien valtausyritykseltä. Näiden jäännösten anatominen tutkimus on voinut antaa eräitä likimääräisiä viittauksia niiden edustaman vainajan syntyperästä, iästä ja ruumiin koosta y. m. ominaisuuksista, jotka näyttävät olevan piispa Henrikiin sovellettavia.

Muista jommoisellakin varmuudella määrättävissä olleista pyhäinjäännöksistä ovat mainittavimpia P. Hemmingin ja P. Birgitan reliikit, jotka näyttävät olevan P. Hemmingin pyhimysarkun alkuperäistä sisällystä. Mainittu pyhimysarkku, joka on v. 1514 Turussa toimeenpantuun piispa Hemmingin arkkuunasettajaisjuhlaan valmistettu, on ainoa tuomiokirkossamme meidän aikaamme säilynyt pyhäinjäännöskulttiin kuuluva julkiseksi tarkoitettu laite. Siitä on keskiajan jälkeen tullut tuomiokirkon reliikkijätteiden yleinen säilytyspaikka. Näihin jätteisiin kuuluu m. m. todennäköisesti aikoinaan pääalttarille kuulunut vaatimaton pyhäinjäännössäiliö, jonka sisällystä ovat pienet pyhimysnimin merkityt reliikit osittain säilyneine pergamenttiliuskoille tehtyine merkintöineen.

Turun tuomiokirkosta ei ole säilynyt pyhäinjäännösluetteloita, jotka ulkomaiden suurkirkkojen pyhäinjäännöskultista antavat yksityiskohtaisempia tietoja. Säilyneistä pyhäinjäännösjätteistä päättäen ja siihen nähden, mitä muutoin tunnemme kansallispyhimyksemme pyhäinjäännöskultista erikseen, se on Turussa saanut saman yleisluonteen kuin Skandinaavian tässä kohden paremmin tunnetuissa suurkirkoissa. Turun tuomiokirkollakin oli oma pyhäinjäännösjuhlansa, joka oli kirkon pyhäinjäännösten erityinen näytteillepanoja yleisöllenäyttämistilaisuus. Tämä tapahtui määrätyssä reliikkien arvon mukaisessa järjestyksessä, joka reliikkien laadun mukaan saattoi eri kirkoissa vaihdella, mutta jossa kirkon suojeluspyhimyksellä Kristuksen ja Neitsyt Marian reliikkien jälkeen näyttää säännöllisesti olleen erityinen kunniasijansa.

P. Henrik on edellä esitetyissä tutkimuksissa siten hahmottunut keskiajan taistelevan kirkon yleisohjelman toteuttajana meidän maahamme kohdistetulla rintamalla määrätietoisesti toimivaksi johtajaksi, piispaksi, joka marttyyrin sädekehän saavuttaneena, kirkkomme, kansamme ja koko maamme erikoissuojelijana ja niitä leimaavana tunnuksena on vaikuttanut kirkkomme kehittymiseen ja kansamme yhteistymiseen vuosisatoja senkin jälkeen, kun hänen maallinen toimintansa päättyi.

LÄHDEVIITTAUKSIA

Lyhennyksiä.

F. M. U. = Finlands Medeltidsurkunder.
R. E. A. = Registrum ecclesiae aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok.
Dipl. svec. = Diplomatarium svecanum.
Dipl. norv. = Diplomatarium norvegicum.
Scr. rer. svec. = Scriptores rerum svecicarum.
Scr. rer. danic. = Scriptores rerum danicarum.
S. V. A. = Suomen Valtionarkisto.
Hist. Ark. = Historiallinen Arkisto.
S. Myn Aikak. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja.

I. Piispa Henrik ja hänen ristiretkensä.

Ss. 3—10.

[1] Vita et miracula sancti Henrici episcopi et martyris, Scriptores rerum svecicarum medii aevi II, s. 331 j. s. ; Ad. Neovius, Medeltidsakter, Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 10 j. s.; vrt. luku XV, lectiot, s. 216 j. s.

[2] Laaja selonteko näiden tutkimusten vaiheista sisältyy m. m. toht. Jalmari Jaakkolan teokseen Pyhän Eerikin pyhimystraditsionin, kultin ja legendan synty (Suom. Hist. Seur. Tutkimuksia IV, 1), Helsinki 1921. Siihen sisältyy myös luettelo näitä kysymyksiä koskevasta kirjallisuudesta. Myöhemmin on näitä kysymyksiä käsitellyt toht. Arvi Korhonen tutkielmassaan: N. s. ensimmäinen ristiretki Suomeen Ruotsin edellytysten kannalta katsottuna, Hist. Aikakauskirja 1926, s. 85 j. s. Myöskin siinä on runsas määrä lähdekirjallisuutta mainittu.

[3] Knut Stjerna: Erik den helige. En sagohistorisk studie, Lunds universitäts Årsskrift 1898.

[4] Historisk Tidskrift 1898—1901; Finsk Tidskrift 1898, ss. 317—339; Hist. Ark. XIX, ss. 223—231; Historisk Tidskrift för Finland 1920, ss. 111—125; vrt. myös Knut B. Westman: Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s (Stockholm 1915), ss. 67—100.

[5] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid II, s. 626.

[6] Vrt. esim. Sven Thunberg, Till Svearikets äldsta historia. Fornvännen, 1920, ss. 146—166.

[7] Vrt. H. Hildebrand, Sveriges Medeltid II, ss. 626—629.

[8] Näistä olettamuksista mainittakoon: 1) että Ruotsilla ei ennen vv. 1171—72 ollut Suomessa mitään valtausaluetta; 2) että varsinaissuomalaiset Ruotsista riippumattomina olivat liittolaisuudessa ruotsalaisten kanssa ja tämän perusteella pyysivät ja saivat Ruotsista sotilaallista apua vihollisiaan vastaan; 3) että n. s. ensimmäinen ristiretki oli tällainen avustusretki; 4) että varsinaissuomalaisten vihollisia olivat novgorodilaiset, jotka niin säännöllisesti tekivät hyökkäyksiään Varsinais-Suomeen, että niiden aika voitiin ennakolta määritellä ja Ruotsista asti saada niiden varalta apua. Tällöin eivät hyökkäykset enää ole voineet olla yllätyksiä, joita siitä huolimatta pidetään tämän ajan ryöstötaktiikan ainoana perussääntönä. Huomattakoon myös, että 1150-luvun loppuun mennessä ei ole yhtään novgorodilaisten hävitysretkeä Varsinais-Suomeen tiedossa. Hämäläisiäkin vastaan on tiedossa vain yksi karjalaisten retki (v. 1143). Vrt. Hist. Aikakausk. 1928, s. 187.

[9] Jalmari Jaakkola, Suomen aikaisimmasta kirkollisesta organisatsionista yleishistoriallista taustaa vastaan. Toinen määräaikainen tutkijainkokous 1926, Esitelmiä V, ss. 20—21. Traditio siitä, että piispa Henrikin Ruotsiin-tulo on ollut yhteydessä Nikolaus Albalaisen Ruotsissakäynnin ja Linköpingin kokouksen kanssa, sisältyy m. m. Aschaneuksen kertomukseen piispa Henrikistä 1600-luvun alkupuolelta. Vrt. Aarno Maliniemi ja J. J. Mikkola, Kaksi pyhää Henrikkiä koskevaa muistiinpanoa. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XXVIII (1930), s. 7.

Ss. 8—17.

[10] Kustavi Grotenfelt, Erik den helige och hans korståg till Finland, Historisk Tidskrift för Finland, 1920, ss. 119—125.

[11] Vrt. Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 179.

[12] Erik den helige och hans korståg till Finland, Historisk tidskrift för Finland. 1920, ss. 111—125.

[13] Suomen aikaisimmasta kirkollisesta organisatsionista yleishistoriallista taustaa vastaan, Toinen määräaikainen tutkijainkokous 1926, Esitelmiä V, ss. 12—23.

[14] Tässä kohden on kuvaava saksalaisruhtinaiden vendiläisristiretki v. 1147, jolla ruhtinaiden puolelta kristillisistä motiiveista retkelle-lähtöön tuskin saattaa olla puhetta. Vrt. esim. Hans Olrik, Absalon I, s. 73 j. s.

II. Lounais-Suomi piispa Henrikin ristiretken aikoihin.

Ss. 11—23.

[1] V. Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, s. 14.

[2] A. M. Tallgren, Aurajoen suun esihistorialliset muistot, Helsinki 1915, s. 52; Finskt Museum 1915, ss. 46—61.

[3] Vrt. Hist. Aikakauskirja 1916, ss. 198—201; Hist. Ark. XXVII, 2, ss. 8—9; K. K. Meinander-Juhani Rinne, Finlands kyrkor I, s. 12; Lännetär, uusi jakso I, 1908, ss. 194—197.

[4] F. M. U., n:o 396, 521; R. E. A., n:o 22; V. Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, ss. 141—142: Neovius, Medeltidsakter, Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 163.

[5] Über die alten Kvänen und Kvänland, Suom. Tiedeakatemian Toimituksia B. I., s. 17 j. s.

[6] Hist. Ark. XXVII, 3, ss. 5—8.

[7] Väinö Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, ss. 142, 182.

[8] Suomi IV, 11, s. 39.

[9] Rydberg, Sverges Traktater, n. 41.

[10] Schück, Svenska folkets historia I, s. 356.

[11] Sven Thunberg, Till Svea rikets äldsta historia, Fornvännen 1920, s. 146 j. s.

[12] F. M. U., n:o 883.

[13] R. E. A., n:o 244.

[14] Vrt. Atlas öfver Finland, text till kart. n:r 49, 50, 51, s. 78.

[15] Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, s. 143.

[16] Thunberg, ennenmainittu tutkimus, Fornvännen 1920, ss. 163—166.

[17] Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, ss. 140—142.

[18] F. M. U., n:o 330 (s. 132); Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, ss. 141—142.

[19] R. E. A., n:o 22; F. M. U., n:o 948.

[20] Leinberg, Finlands territoriala församlingars ålder, s. 24; Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 124—125.

[21] Suomi 1857, s. 185.

[22] Heikki Ojansuu, Lounais-Suomen äännehistoria, Helsinki 1901, s. 21.

[23] Samaa tietä on edelleen käytetty kauppamatkoilla Hämeen sydänmailta Turkuun aina siihen asti 1800-luvulla, kun rautatie tuli korvaamaan maantiematkat. Vrt. m. m. Suomi 1857, s. 233.

Ss. 17—30.

[24] F. M. U., n:o 100.

[25] Vrt. J. Rinne, Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi. Suom. Kirkkohist. Seuran Vuosikirja VII—X (1917—20), s. 249 j. s.

[26] Den helige Eskils biskopsdöme, s. 121 j. s.

[27] J. Rinne, Halikon lahden seudun muinaisesta kaupasta. Hist. Aikakausk. IV, 1906, ss. 54—72.

[28] Näistä lähemmin Lagus, Numismatiska anteckningar II. Rahalöydöt luettelon mukaan; O. Alcenius, Fyra anglosaksisk-tyska myntfynd i Finland, S. Myn Aikak. XXI, 2.

[29] Alfr. Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland I, s. 39 j. s.

[30] Vrt. samanlaista ilmiötä Ruotsissa, Sune Lindqvist, Den helige Eskils biskopsdöme, s. 157.

[31] O. J. Tallgren-Tuulio ja A. M. Tallgren, Idrīsī La Finlande et Les Autres Pays Baltiques orientaux, Studia orientalia III, Societas orientalis fennica, Helsingforsiae 1930.

[32] Johannes Qvist, Finlands marknader och finska landsbygdens handelsplatser (Helsingfors 1909), ss. 39—41.

[33] J. J. Mikkola, Muutama sana Kaland- ja Kalais-nimistä, Lännetär I, s. 197.

III. Kansanmuistot piispa Henrikin ja kuningas Eerikin ristiretkestä Lounais-Suomessa.

Ss. 24—41.

[1] Suomen Museo II, 1895, s. 49.

[2] R. E. A., n:o 407 ja 704.

[3] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, ss. 31, 34, 35.

[4] Fons perennis Cupis källa rivo limpidissimo perluit. Lib. VII, cap. 6.

[5] Vrt. Juusten-Porthan, Chronicon, s. 109.

[6] R. Hausen, Diarium Gyllenianum, Helsingfors 1882, s. 167.

[7] R. E. A., n:o 79, 258, 261.

[8] Diarium Gyllenianum, s. 170; R. E. A., n:o 483, 484.

[9] Diarium Gyllenianum, s. 167.

[10] Scarin-Fontenius, De Sancto Henrico (1737), s. 40; Radloff, Beskrifning öfver Åland (Åbo 1795), s. 109; Suomen Museo, II, 1895, s. 50.

[11] P. Hj. Olsson, Åland (Helsingfors 1895), s. 81.

[12] Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 176—177; vrt. myös s. 172 j. s.

[13] K. A. Bomansson, Finska prästerskapets berättelser om Monumenter och Antiqviteter i Finland 1667—1674, Suomi I, 18 (1858), s. 127; vrt. Radloff, Beskrifning öfver Åland, ss. 148—149.

[14] S. Myn Aikak. VIII, s. 122 j. s.

[15] Leinberg, Finlands territoriala församlingars ålder, s. 20.

[16] Suomen Museo II, ss. 51—52.

[17] Joh. Laihiander, Eura sochns beskrifning v:lta 1753; Suomen Museo II, 1895, s. 51.

[18] F. M. U., n:o 19; Hist. Aikakausk. 1910, s. 182.

[19] Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 20, 27, 29, 32—34 y. m.

[20] Suomi IV, 19, s. 54, muist.

Ss. 30—43.

[21] Hist. Aikakausk. 1910, s. 92; Suomi IV, 19, s. 54.

[22] R. E. A., n:o 3—5; Hist. Aikakausk. 1910, ss. 183—184.

[23] Hist. Ark. III, s. 116, muist.; Suomi I, 1849, ss. 164—165.

[24] Joh. Laihiander, Eura sochns beskrifning, § 2. Jäljennös Kansallismuseon arkistossa.

[25] G. J. Lindström, Beskrifning öfver Eura socken, Suomi I, 1849, ss. 184—185.

[26] Hist. Aikakausk. 1910, s. 177.

[27] Volter Högman, Rauman kaupungin historia I, ss. 8—9.

[28] Hist. Aikakausk. 1910, s. 177.

[29] Suomi IV, 19, ss. 13—14, 53—56.

[30] Suomi IV, 19, ss. 1—4, Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 20—21, joihin kumpaankin myös muut toisinnot ovat otetut. Kielellisesti uusittuna ja täydennettynä on runo kokonaan painettu O. A. Forsströmin Suomen keskiajan historiaan ja sen mukaan monelle taholle.

[31] Aarno Maliniemi ja J. J. Mikkola, Kaksi pyhää Henrikkiä koskevaa muistiinpanoa, Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XXVIII, ss. 5—7. Nettelbladt, Schwedische Bibliothek I, ss. 114—115 (vrt. Valvoja 1904, s. 339), Hist. Ark. XXIII. I, 3, ss. 29—31.

[32] Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, s. 280.

[33] Voionmaa, m. t., ss. 266—282.

[34] Suomi IV, 19, s. 46 j. s.

[35] Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 38 ss. 16, 61—62; Suomen Museo 1897, s. 48; S. Myn Aikak. II, ss. 78—79.

[36] Th. Hoepfner, Die Heiligen in der christlichen Kunst, s. 154; vrt. Virittäjä, 1916, s. 10; K. Künstle, Ikonographie der Heiligen II, s. 523.

[37] Suomi IV, 19, s. 64.

[38] Suomi IV, 19, s. 38.

[39] Suomi IV, 19, ss. 22—23.

[40] Suomi IV, 19, ss. 16—17.

[41] Reuterdahl, Statuta synodalia, ss. 151—2; Hildebrand, Sveriges Medeltid I, s. 120.

[42] Slager, Schlager, myöhemmin Schläger, pistinmiekka; vrt. Grimm, Deutsches Wörterbuch, 9 B, s. 414.

[43] Vrt. Suomi IV, 19, ss. 57—58.

[44] Krohn, Kantelettaren tutkimuksia, I, s. 131; Suomi IV, 19, s. 59.

[45] Scr. rer. svec. II, s. 333.

[46] F. M. U., n:o 3748 (IV, s. 488).

IV. P. Marian piispankirkko Nousiaisissa.

Ss. 42—55.

[1] Hist. Ark. XXIII, I, 3, s, 27; vrt. myös ss. 26, 29—30.

[2] Näistä muistoista ovat tietoja antaneet Nousiaisten kirkkoherra Albertus Davidis 1674 (Scr. rer. svec. II, 1, s. 336), G. A. Hallenius (Virmoensis territorii memorabilia, pain. 1741), jonka teoksesta edellämainitut sitaatit ovat, sekä Porthanin kokoelmissa oleva muistiinpano (Suomi III, I, s. 266). Viimeksimainitussa lähteessä mainitaan Repolassa olleen risti ja Moisiossa pieni puukappeli (»ett litet trä capell»). Vrt. myös Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 26—27. Santamalan Moision kirkosta on Elias Brenner v. 1671 kuvannut m. m. erään hautamonumentin.

Ss. 44—53.

[3] R. E. A., n:o 8 ja 10.

[4] F. M. U., IV, n:o 2908 (s. 34). Albertus Davidis, En kårt beskrifvelse om sancto Henrico Engelando, efter the gamblas relation och berättelse, Scr. rer. svec. II, I, s. 336 ja Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 30.

[5] Colliander, Paimenmuisto I, s. 367.

[6] S. Myn. Aikak. VIII, s. 135.

[7] Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, ss. 79, 353.

[8] R. E. A., n:o 101.

[9] Hist. Ark. XXVII, 6. s. 22 j. s.

[10] R. E. A., n:o 244—247.

[11] V. 1404 toimitetussa rajankäyntituomiossa Lemun, Nousiaisten ja Maskun pitäjien välillä ovat rajat pääasiassa samat kuin nytkin (F. M. U., n:o 1183). V. 1405 pidetään käräjiä »Nousiaisten Nummenkylässä», ja käräjät koskevat Maskun, Lemun ja Nousiaisten pitäjiä. R. E. A., n:o 300—303.

[12] R. E. A., n:o 341 (s. 254); Kustaa Vaasan maakirja v. 1540; A. G. Fontell, Om Svenska och finska rätten, s. 45, muist. 35.

[13] Tämä järjestely ei näytä tapahtuneen ilman hankauksia ja sovitteluja. Se suomalainen kansanruno, josta G. A. Hallenius v. 1741 julkaisi otteita (Virmoensis territorii memorabilia II, s. 2 j. s.), kuvastaa mielialoja, joita Lemun kirkollinen itsenäistyminen nähtävästi herätti Santamalan asukkaissa. Runo kertoo:

»Lemun kämbit kelda condit
Weit kircon, varastit kircon
pääldä nummen Nousiaisten
toit Toijosten mäelle: (nyk. kirkko T:n talon maalla)
Cusa suutans sulattaman;
partans menit paistaman
iso Totti Toijolasta
caas cuormat, kääns härjät.»

[14] Räntämäen kirkkoa sanotaan P. Marian kirkoksi säännöllisesti 1300-luvulla, jolloin vanha piispankirkko oli siellä seurakuntakirkkona vielä käytännössä. Nykyinen kirkko, joka 1300-luvun lopulla on työn alaisena, on vihitty $^{10}/_{10}$ ja viettänyt seuraavaa P. Dionysiuksen päivää t o t u m d u p l e x-juhlana. Päivä on näin ilmeisesti tämän kirkon nimikkopyhimyksen päivä. Vrt. Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 112. V. 1442, jolloin nykyinen kirkko on käytännössä, sanotaan kirkkoa Räntämäen kirkoksi (R. E. A., n:o 513). Piispankirkon P. Marian nimi on siitä huolimatta säilynyt pitäjän nimenä Räntämäen ohella.

[15] Vrt. esim. S. Myn Aikak. II, s. 105; Hist. Ark. XXVII, 6, s. 18. y. m.

[16] Juhani Rinne, Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi, Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja (VII—X), ss. 263—264.

[17] C. A. Gottlund, Otava eli Suomalaisia huvituksia I (Tukholma 1829), Gamble Monumenter, T. XI.

[18] Aivan sama rakenne on sittemmin tavattu Padasjoen 1400-luvulla rakennetun puukirkon kivijalassa.

[19] Vrt. E. Nervander: Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden, ss. 38—39.

[20] Myöskin Tanskassa olivat ensimmäiset piispankirkot puusta rakennettuja; vrt. I. I. A. Worsaae, Kongegravene i Ringsted Kirke, s. 4 j. s.

Ss. 54—66.

[21] Nam olim cadavera defunctorum in basilicis sanctorum sepeliri vetitum in concilio Bracearensi anno 563.

[22] Omnes christiani, qvi moriuntur, in sacrato cemiterio sepeliendi sunt, non autem in templo, nisi permissu episcopi; Pontoppidan, Ann. Eccl. Dan. I, 794. (Vrt. Jus eccl. norveg.)

[23] Vrt. kirjoitustani Hautaamisesta, Oma maa II, s. 715 j. s., sekä sen lähteitä, s. 723

V. P. Marian kirkon monumentaalihauta.

Ss. 56—72.

[1] Tohtori Jalmari Jaakkola on sittemmin teoksessaan »Vanhimmat historialliset kopiokirjamme» (Helsinki 1931), ss. 295—296, päätellyt tämän kronikan piispa Maunu Särkilahden aikaansaamaksi.

[2] F. M. U., n:o 19.

[3] Hist. Ark. XXIII, 1, 3, ss. 20—34.

[4] Otte, Handbuch der kirchlichen Kunstarchaeologie (Leipzig 1868), s. 232.

[5] Fornvännen 1918, s. 167.

[6] Luku III, s. 35; Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 30.

[7] V. 1179 haudattiin Slesvigin piispa Fredrik Sorøn luostarikirkon muuriin, ja Riben tuomiokirkossa sisälsi muuan seinäkomero kolmen piispan luut vv:n 1043 ja 1142 väliseltä ajalta. J. Kornerup, Middelalderens Begravelsesmaade i Danmark. Aarbøger f. Nord. Oldkyndighed 1873, s. 258.

[8] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 426—427.

[9] J. B. Løffler, En Kirkegaard fra den ældre Middelalder, Aarbøger for Nord. Oldk. 1897, s. 225 j. s. ; I. I. A. Worsaae, Kongegravene i Ringsted Kirke. Kjøbenhavn 1858.

[10] Om Middelalderens Begravelsesmaade i Danmark. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1873, ss. 274—275; Otto Rydbeck, Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka, s. 63.

[11] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 418 j. s.

[12] Fornvännen 1927, ss. 207—210.

[13] Otto Rydbeck, Ärkebiskop Andreas Sunessons Grav i Lunds domkyrka, ss. 71, 72.

[14] Fornvännen 1922, s. 26 j. s.; vrt. myös Carl M. Fürst, När de döda vittna (Stockholm 1920).

[15] Antiqvarisk Tidskrift 22, 1915.

[16] Vrt. Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift I, 4—5, ss. 36—44; Hildebrand Sveriges Medeltid III, s. 420.

[17] Näistä haudoista ks. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1868 s. 145 j. s.; 1876, s. 41 j. s.; 1877, s. 83 j. s.

[18] Vrt. Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift III, 9—10, ss. 82—84; R. Gough, Sepulchral monuments in Great Britain I; Cutts, The sepulchral Slabs and Crosses.

[19] Royal Commission on Historical monuments (England), Vol. I, Westminster Abbey, London 1924, taulu 181; Ruotsin vastaavista hautakivistä ks. Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift I, 4—5, ss. 36—44, Runinskrifter, s. 48 ja n:o 73—74; III, 5—6, ss. 40—41; Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 420.

[20] Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1876, s. 41 j. s.

[21] Aarbøger f. Nord. Oldk. 1877, s. 83 j. s.

[22] Royal Commission on Historical monuments (England) Vol. I, Westminster Abbey, taulu s. 181.

Ss. 66—90.

[23] I. I. A. Worsaae, Kongegravene i Ringsted Kirke, s. 5. Vrt. Sofus Larsen, Endnu en Gang »Liden Kirsten og Prins Buris», Aarbøger f. Nord. Oldk. 1897, ss. 290—301.

[24] Otto Frödin, Från det medeltida Alvastra, Fornvännen 1918, s. 125 j. s.; vrt. ss. 155—157.

[25] Fornvännen 1918, s. 156.

[26] Roskildessa Tanskassa on yksi harjakiven katkelma, joka on Ruotsin Länsigöötanmaan tyyppiä ja on varustettu ornamentiikalla ja kirjoituksella 1400-luvun puoliväliltä. Kun kivi, joka täällä on ainoa lajiaan, itsessään on selvästi varhaiskeskiaikaan kuuluva, on se 1400-luvun puolivälissä tullut uudestaan käytetyksi saaden silloin ornamentiikkansa ja kirjoituksensa: Olaus, Cantor Rosk(ildensis). J. B. Løffler, Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, Kjøbenhavn 1885, s. 5, taulu 8.

[27] Näistä nähdään lukuisia esimerkkejä esim. Joseph Andersonin teoksessa: Scotland in early christian times II (Edinburgh 1881).

[28] Vrt. Fornvännen 1918, s. 156.

[29] Juusten—Porthan, Cronicon I. s. 117 j. s.

[30] Juusten—Porthan l. c., s. 119 j. s.

VI. Suomen kirkon vanhin tunnettu maaomistus ja kirkon linna.

Ss. 73—93.

[1] R. E. A., n:o 8, 10.

[2] R. E. A., n:o 6.

[3] Seudun maastosuhteita valaisevat lähinnä Bror Erik Mallénin Maskun pitäjän kartta v:lta 1845, Johan Wettervikin kartta Stenbergan tilasta v:lta 1730, Olof Mörtin kartta Ohensaaresta v:lta 1690 ja Magnus Bergmanin kartta Lellaisista v:lta 1708 sekä edelleen kartat Kelhoisten ja Nikkarlan tiloista, v:lta 1799, tehnyt Zach. Ezelius, ynnä I. Strömbergin kartat Luolavuoren, Ristimäen ja Karinkylän maista v:lta 1778 (vaillinainen) ja Malhon sekä Iinaisten tiloista v:lta 1779; kaikki Maanmittaushallituksen arkistossa.

[4] H. Ojansuu, Suomalaista paikannimitutkimusta, Turku 1920, ss. 160—161.

[5] F. M. U., n:o 328, 1850.

[6] F. M. U., n:o 1183.

[7] Lagus, Finska adelns gods och ätter, ss. 204—205.

[8] F. M. U., n:o 2265, 2328, 2355, 2417, 3063; vrt. K. G. Leinberg, De finska klostrens historia, ss. 344, 410 y. m.

[9] F. M. U., n:o 1074.

[10] F. M. U., n:o 2890.

[11] R. E. A., n:o 17.

[12] F. M. U., n:o 2265, 2417; Arwidsson, Handlingar VII, s. 8.

[13] Jo piispa Beron aikana siirtyvät muutamat kirkolliset verot valtiolle. F. M. U., n:o 116. Porthan, Chronicon, s. 141.

[14] V. Voionmaa, Suomen keskiajan tutkimuksia, s. 20 j. s.

[15] Johan Mellerin jakokartta tilalta selityksineen Maanmittaushallituksen arkistossa.

[16] Vrt. Piper, Burgenkunde, s. 218 j. s., ss. 226—227.

[17] Vrt. Suomen Museo 1929, s. 55.

[18] F. M. U., n:o 767, 797; J. W. Ruuth, Åbo stads historia under medeltiden och 1500 talet II, ss. 29—30.

Ss. 90—102.

[19] F. M. U., n:o 962.

[20] F. M. U., n:o 1037.

[21] F. M. U., n:o 1074.

[22] J. Rinne, Finlands medeltida borgar. Finlands kulturhistoria, Helsingfors 1908, ss. 216—218.

[23] J. Rinne, Suomen keskiaikaiset mäkilinnat, ss. 30—33; August Hahr, Nordiska borgar (Uppsala 1930), ss. 27—40.

[24] Juhani Rinne, Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa, Historiallisia tutkimuksia, Suomen Hist. seura (1923), ss. 12—17.

[25] Teokseni Suomen keskiaikaiset mäkilinnat sisältää tästä tutkimuksen.

[26] R. E. A., n:o 15.

[27] J. Rinne, Turun tuomiokirkko, ss. 12—13; R. Hausen, Kuustö slott, s. 6 j. s.

VII. Piispa Henrikin muistokappeli.

Ss. 94—108.

[1] F. M. U., n:o 19.

[2] Scondia, X, ss. 4—5.

[3] Joh. Messenii Rimkrönika, s. 17; Hist. Ark. XXIII, I, 3, ss. 33—34.

[4] F. M. U., n:o 735.

[5] Lagus, Finska adelns gods och ätter, ss. 20—29.

[6] Suomen Museo XVIII, 1911, s. 29.

[7] Suomen Museo 1905, s. 81.

[8] R. E. A., n:o 399 (s. 301).

[9] Vrt. Suomen Museo XVIII, 1911, ss. 35, 37.

[10] Piispa Henrikin surmavirren eri toisintoja on julkaistu Hist. Ark. XXIII, 1, 3, s. 20 j. s.; Suomi IV, 19, ss. 1—4, 16—27, 36—38 y. m.

[11] Vrt. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1885, s. 70; 1877, s. 88.

[12] Henry Petersen, Knud Lavards Helgentilbedelse, Kilden og Capellet ved Haraldsted, Aarbøger f. Nord. Oldk. 1885, s. 15 j. s.

[13] Henry Petersen, Kong Svens Grav og Capel paa Grathe Hede, Aarbøger 1887, s. 78 j. s.

[14] Aarbøger f. Nord. Oldk. 1885, s. 70.

[15] Fornvännen 1918, s. 125 j. s.; Sverker pyhimys, ks. erittäin ss. 175—179.

[16] Upplands Fornminnesförenings Tidskrift III, s. 151 j. s.; IV, s. 307 j. s.

[17] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, ss. 295—296.

[18] Scr. rer. svec. II, ss. 377, 382; Sune Lindqvist, Den helige Eskils biskopsdöme, s. 105; Hildedbrand, Sveriges Medeltid III, s. 58.

[19] Suomen Museo 1905, ss. 73—88; 1911, ss. 26—41.

[20] Selonteko Sverker-kappelista sisältyy Otto Frödinin tutkimukseen: Från det medeltida Alvastra, »Sverker kapellet», Fornvännen 1918, s. 125 j. s.

[21] Henry Petersen, Kong Svens Grav og Capel paa Grathe Hede, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1887, ss. 78—89.

[22] Kappelista tekee selkoa Henry Petersen, Knud Lavards Helgentilbedelse, Kilden og Capellet ved Haraldsted, Aarbøger for Nord. Oldkyndighed 1885, ss. 15—71. Asema s. 60.

[23] Fornvännen 1919, s. 78.

[24] Peringskiöld, Monumeöld Ullerakerensia, s. 295 j. s.

Ss. 103—123.

[25] Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1887, s. 88.

[26] Reinholm 77, s. 874.

[27] S. Myn. Aikak. II, s. 99.

[28] Vrt. Suomen Museo 1911, s. 32.

[29] Suomen Museo 1911, s. 33 j. s.

[30] F. M. U., n:o 872.

[31] C. A. Gottlund, Otava I, Elias Brennerin piirros v:lta 1671—72, Gamble Monumenter, Taulu X. Myöhemmin on R. Hausen lukenut vuosiluvun 1291:ksi. F. M. U., n:o 205. Itse kivi on 1200-luvun alkupuolella tavallista muotoa. — I. Kronqvistin kertomus Ulvilan kirkosta, Kansallismuseon arkisto.

[32] Vrt. Suomen Museo 1905, ss. 84—88.

VIII. Itämeren saarten lähetyspiiri.

Ss. 109—132.

[1] Vrt. selontekoani näistä tutkielmassani Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi. Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja VII—X, ss. 242—246.

[2] Reinh. Hausen, Ur Ålands forntid, Åland IV, s. 14.

[3] Tällaisista mainittakoon, Sälskär, Id(om)skär, Långö y. m.

[4] Sekä Eckerö että Hammarland pysyvät itsenäisinä pitäjinä läpi koko keskiajan (vrt. F. M. U., n:o 328, 1242, 1847, 1872, 2003, 2032, 2065, 3723, 3943, 4010, 4034, 4266, 4388, 4403, 4405, 4537). Vasta 1500-luvun jälkipuoliskolla Eckerö joutuu Hammarlandin kappeliksi, mistä asemasta se jo 1780-luvulla turhaan yritettyään vapautua vihdoin 1872 jälleen onnistui pääsemään itsenäiseksi (Leinberg, Finlands territ. förs. ålder, s. 32).

[5] F. M. U., n:o 100.

[6] Diarium Gyllenianum, s. 178.

[7] Vrt. H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 89.

[8] F. M. U., n:o 3198.

[9] Radloff, Åland, s. 70.

[10] Niinpä mainitaan Herra Hintsan, Finströmin kirkkoherran arvonimenä v. 1419: provasth j Alande; F. M. U., n:o 1586.

[11] Suomen Kuvalehti 1879, s. 163.

[12] Tästä olen tarkemmin tehnyt selvää teoksessa Finlands kyrkor I, ss. 6—7.

[13] A. G. Fontell, Om svenska och finska rätten, ss. 69, 71, 77, 78, 79.

[14] F. M. U., n:o 1395; Bidrag till Finlands historia I, ss. 334, 336, 353, 356.

[15] Vrt. S. Myn Aikak. VII, s. 162 j. s., kartta s. 167.

[16] Finlands kyrkor I, ss. 8—9; F. M. U., n:o 1365.

[17] Kirkoista lähemmin Finlands kyrkor I, s. 1 j. s.

[18] Finlands kyrkor I, ss. 10—11, 23—24.

[19] Tämä käy selville seuraavasta: Vv. 1421 ja 1423 mainitaan Palttilan kylä, joka on Valkojärven länsirannalla, olevan Untamalan pitäjässä (F. M. U., n:o 1713; R. E. A., n:o 391). V. 1439 samoin kolmessa eri asiakirjassa (R. E. A., n:o 481, 483, 485). Yhdessä viimeksimainituista, joka on piispa Maunu Tavastin kirjoittama — hänen isoäitinsä oli kotoisin täältä, — mainitaan samalla kertaa myös Syttylän (Syttis), joka on Valkojärven itäpuolella, olevan Laitilan pitäjässä. V. 1439 mainitaan sama Syttylä jälleen Laitilasta (R. E. A., n:o 484). Vv. 1479 ja 1491 mainitaan

Ss. 124—142.

taas Malkon ja Valkon kyläin, molemmat Valkojärven itäpuolella, olevan Laitilassa (R. E. A., n:o 674; F. M. U., n:o 4357). V. 1413 pidetään käräjät Untamalan ja Hallun pitäjäläisten kanssa Valkon käräjäpaikalla Laitilassa, mutta asia koskee metsän rajaa Villilän ja Kaukolan kylien välillä Uudellakirkolla, missä naapuripitäjäläiset esiintyvät asiantuntijoina (F. M. U., n:o 1395). V. 1454 pidetään niinikään käräjät Untamalan pitäjäläisten kanssa Malkon käräjäpaikalla Laitilassa, mutta asia koskee metsärajaa Kouman ja Palttilan kylien välillä Valkojärven länsipuolella, siis todellakin Untamalassa (F. M. U., n:o 2956). Kun tällainen paikallinen ero tehdään säännöllisesti läpi vuosisadan Untamalan ja Laitilan välillä, voidaan ainoa poikkeus v:lta 1425 (R. E. A., n:o 419), jossa Palttila mainitaan Laitilasta pro Untamalasta, katsoa erehdykseksi, joka tähän aikaan, jolloin pitäjät jo olivatkin yhtyneet, olikin vähäinen.

[20] Arwidsson, Handlingar VI, s. 329.

[21] S. V. A., n:o 1566, lehti 37.

[22] A. G. Fontell, Om svenska och finska rätten, s. 61.

[23] F. M. U., n:o 2685 (v. 1447); Fontell, m. t., s. 78.

[23] a. Lagus, Finska adelns gods och ätter, s. 143.

[24] A. G. Fontell, m. t. ss. 42—43, 61—62.

[25] Åbo Tidn. 1793, n:o 31.

[26] Uusi Aura 1929, n:o 222, 236, 250.

[27] F. M. U., n:o 1218.

[28] Arwidsson, Handl. VI, s. 132; R. Hausen, Bidrag III, s. 153; B. Murenius, Acta visitatoria, s. 61.

[29] Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1873, s. 252 j. s.; Sune Lindqvist, Den helige Eskils biskopsdöme, s. 122 j. s.

[30] Suomal. Tiedeakatemian toimituksia B I, ss. 13—19.

[31] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 63; Bruno Lesch, Olof den helige, Gottlands apostel, Historisk Tidskrift för Finland, 1916, ss. 76—95.

[32] Vrt. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 48, 54, 56, 85; Historisk Tidskrift för Finland 1920, s. 118.

[33] Rydberg, Sverges Traktater, nr. 24, 25; Hist. Ark. XXIII, 1, 3, ss. 7—8; Historisk Tidskrift för Finland 1920, s. 123.

[34] Sune Lindqvist, Den helige Eskils biskopsdöme, ss. 104—113 y. m.

IX. Nousiaisten hiippakunta.

Ss. 133—149.

[1] F. M. U., n:o 264, 402.

[1] a. F. M. U., n:o 726.

[2] Suomi 1860, ss. 182—196; J. W. Ruuth, Björneborgs stads historia, ss. 1—30; Juhani Rinne, Muutamista nähtävyyksistä Kokemäellä, Matkailijayhdistyksen Vuosikirja 1906, ss. 5—16.

[3] F. M. U., n:o 10; Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 49—50.

[4] Suomen Museo 1894, s. 157; S. Myn Aikak. VI, s. 26; Suomen Museo 1896, s. 57.

[5] R. E. A., n:o 274.

[6] »sancti Olaffs kirkio j Ylelae» F. M. U., n:o 2918 (s. 41) y. m.; »Santolvi»: Reinholm, 17, ss. 720—722; S. Myn Aikak. VI, ss. 8, 10.

[7] Suomen Matkailijayhdistyksen Vuosikirja 1906, ss. 10—11.

Ss. 143—166.

[8] S. Myn Aikak. XII, ss. 9—15, 17.

[9] F. M. U., n:o 2615, 2617.

[9] a. R. E. A., n:o 198.

[10] Suomi, 1847, ss. 78, 103 y. m.

[11] E. Carenius, Hvittis socken, 1759. Pitäjänkertomus kirkon arkistossa v:lta 1752 § 2 (jäljennös Kansallismuseon arkistossa).

[12] Leinberg, Handl. rör. Finska kyrkan och prästerskapet IV, s. 252.

[13] Suomen Museo 1903, s. 43; vrt. Suomi 1857, ss. 227, 233.

[14] Vrt. Hallenius: Virmoensis in Finlandia territorii memorabilia, s. 12: Templum toti paraeciae commune, qvod primum in Houtskär & qvidem in Halsorede fundatum fuit, deinde eo loco, ubi hodie exstat ex saxis et lateribus conditum est. —

X. P. Henrik, Suomen ristiretkipiispa.

Ss. 150—158.

[1] Sveriges Medeltid III, s. 67 j. s.

[2] Historisk Tidskrift för Finland, 1920, s. 120.

[3] Sveriges Medeltid III, s. 60.

[4] Rydberg, Sverges Trakt., n:o 41. Tällaisen yliherruuden oli Hampurin arkkipiispa saanut paavilta jo 1050-luvulla. Toimenpide tarkoittaa ilmeisesti tämän jo aikaisemmin saadun aseman uudistamista. Suomalaisista käytetty skridifinni-nimitys tässä on nähtävästi juuri tuosta aikaisemmasta vahvistuskirjasta saatu.

[5] Sune Lindqvist, Den helige Eskils biskopsdome, luku X (Brytningstiden i Rekarne), s. 114 ja s., vrt. myös s. 140 y. m.

[6] Alexander Bugge, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1913, s. 143; Snorre Sturlasonin mukaan (Harald Haardraades saga) oli jo 1000-luvun alkupuolella Konstantinopolissakin P. Olaville omistettu kappeli: Kongesagaer, Kansallispainos (Kristiania 1900), s. 577. Hän lienee ollut viimeinen länsimainen pyhimys, jota kreikkal.-katolinen kirkkokin on tunnustanut. Sigrid Undset, Hellig Olav (Oslo 1930), ss. 59—60.

XI. Katolisen kirkon pyhäinpalvonta.

Ss. 161—168.

[1] Söderström et C:o förlags a.b., Helsingfors 1927.

[2] Ivar Heikel, De kristna och den antika hedendomen, s. 9 j.s.

[3] Ivar Heikel, m. t., ss. 32—33.

[4] Ivar Heikel, m. t., s. 28; Siegel, Handbuch der christl. kirchlichen Alterthümer III, ss. 272—3.

[5] Siegel, Handbuch, I, s. 214.

[6] Siegel, Handbuch, I, s. 98; Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 220.

[7] Siegel, Handbuch, II, s. 269.

[8] Siegel, Handbuch, II, s. 270 j. s.

[9] Siegel, Handbuch, II, ss. 270—272.

Ss. 166—177.

[10] Esimerkkejä tällaisista kuvastuu m.m. paavi Aleksanteri III:n kirjeessä v:lta 1172, joka koskee jotakuta ruotsalaista pyhimystä. Tätä on tohtori Jaakkola analysoinut teoksessa Pyhän Eerikin pyhimystraditsionin, kultin ja legendan synty (Helsinki 1921), s. 45 j. s.

[11] Siegel, Handbuch, II, s. 273.

[12] Siegel, Handbuch, II, ss. 272, 274.

[13] Vrt. esim. Acta sanct., Oct. XI, ss. 992, 1117.

[14] Siegel, Handbuch, II, ss. 272—273.

XII. Piispa Henrik tulee pyhimykseksi.

Ss. 169—180.

[1] Johan Meyer, Nidaros-Domen, opas v. 1930, s. 8; Sigrid Undset, Hellig Olav (Oslo 1930), s. 57 j. s.

[2] Henry Petersen, Knud Lavards Helgentilbedelse, Kilden og Capellet vid Haraldsted, Aarbøger f. N. Oldk. 1885, s. 15 j. s.

[3] Knut B. Westman, Den svenska kyrkans utveckling etc., ss. 140, 164—165.

[4] Sverges Traktater, n:o 49 (ss. 94—98).

[5] Dipl. svec. n:o 435, 436.

[6] Ad. Neovius, Biskoparnes i Finland itinerarier, Suom. Kirkkohist.-Seuran Toimituksia XI, ss. 26—27.

[7] J. Rinne, Ruotsalaisten käännytystoiminnan laadusta Suomessa, Hist. Aikakausk. 1921, s. 47 ja s.

[8] R. E. A., n:o 8.

[9] R. E. A., n:o 1.

[10] F.M.U., n:o 82, 83.

[11] F.M.U., n:o 88, 89.

[12] Vrt. Voionmaa, Suomalaisia keskiajan tutkimuksia (Porvoo 1912), s. 17 j. s.; Messenius, Rimkrönika, s. 19; F.M.U., n. 116, 135.

[13] F.M.U., n:o 115, 161.

[14] R. E. A., n:o 16.

[15] Jaakkola, P. Eerikin legendan synty, s. 69 j. s.; J. Rinne, P. Henrikin palvonta ja Turun tuomiokirkko, Turun sivistyshistoriaa, ss. 6, 22.

[16] Kirje on päivätty Perugiassa $^{28}/_{1}$ 1929, R. E. A., n:o 1.

[17] R. E. A., n:o 13. Päiväys Anagni $^{24}/_{2}$ 1259.

[18] Vrt. Carl M. Kjellberg, Flyttningen av ärkebiskopssätet, Fornvännen 1919, s. 70.

[19] Juusten—Porthan, Chronicon, Op. sel. I, ss. 157—158.

[20] R. E. A., n:o 16.

[21] Juusten—Porthan, Chronicon, Op. sel. I, ss. 160—161; F.M.U., n:o 201.

[22] Vrt. Dipl. svec. I, n:o 450.

[23] Tähän verrattakoon Carl M. Kjellbergin todistelua Upsalan arkkipiispanistuimen ja tuomiokirkon siirron tapahtumisesta v. 1273, Flyttningen av ärkebiskopssätet och Erik den heliges reliker 1273 från Upsala till Östra Aros, Fornvännen 1919, s. 74.

[24] Vrt. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 89.

[25] Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 207.

Ss. 177—194.

[26] Ad. Neovius, Biskoparnes i Finland itinerarier, Suomen Kirkkohist. Seuran Toimituksia XI, s. 29.

[27] Ad. Neovius, Biskoparnes i Finland itinerarier, Suomen Kirkkohist. Seuran Toimituksia XI, s. 29.

[28] Jaakkola, P. Eerikin pyhimystraditsionin, kultin ja legendan synty, s. 83.

[29] Vrt. F.M.U., n:o 215 b.; Neovius, Biskoparnes i Finland itinerarier, s. 29.

[30] R. E. A., n:o 18; Porthan, Chronicon, Op. s. I, s. 158.

[31] R. Hausen, Finlands Medeltidssigill, s. 2, n:o 10 ja 11, taulu II, vastaavat numerot; F.M.U., n:o 226, 228—230; Ad. Neovius, Medeltidsakter, Hist. Ark. XXIII, l, 3, s. 110.

XIII. P. Henrik Turun tuomiokirkon suojeluspyhimyksenä.

Ss. 181—195.

[1] Der Heiligenkalender Finnlands, ss. 211—212.

[2] F.M.U., n:o 226, 228—230; Neovius, Medeltidsakter, Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 110.

[3] F.M.U., n:o 286.

[4] R.E.A. n:o 27 (1320), 28, 29 (1322), 33 (1323), 40 (1325), 45 (1328), 46 (1328), 47 (1329), 49 (tuomiokirkko saa kalkkivuoren 1329), 55 (1330), 77 (1335), 92 (1338) y. m.

[5] R.E.A., n:o 121, 130.

[6] R.E.A., n:o 175.

[7] R.E.A., n:o 102, 105, 106, 109, 114, 136, 137, 164, 171 ja 180.

[8] R.E.A., n:o 206, 210, 251, 253, 269, 281 ja 285.

[9] F.M.U., n:o 477, 478, 755, 855; R.E.A., n:o 155.

[10] R.E.A., n:o 146, 160, 195, 266, 213, ja 277.

[11] R.E.A., n:o 290.

[12] R.E.A., n:o 180 (s. 118).

[13] R.E.A., n:o 195.

[14] Näin on laita paavin kirjeissä vuosilta 1353 ja 1377, R.E.A., n:o 155; F.M.U., n:o 855.

[15] J. W. Ruuth, Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet, I, s. 20.

[16] R.E.A., n:o 576.

[17] R.E.A., n:o 576 (s. 460).

[18] R.E.A., n:o 369, 370.

[19] Arwidsson, Handlingar I, s. 58; R E. A., n:o 687.

[20] R.E.A., n:o 334, 335.

[21] F.M.U., n:o 1517.

[22] R.E.A., n:o 496.

[23] R.E.A., n:o 514, 516.

[24] R.E.A., n:o 522.

[25] R.E.A., n:o 497 ja 517.

[26] R.E.A., n:o 523, 524.

[27] R.E.A., n:o 603.

[28] R.E.A., n:o 423.

[29] R.E.A., n:o 438.

[30] R.E.A., n:o 623 ja 698.

Ss. 194—203.

[31] P. Eerik mainitaan tuomiokirkon suojeluspyhänä paavi Martius V:n indulgenssikirjeessä v:lta 1418 (F.M.U., n:o 1517) ja Baselin kirkolliskokouksen ja kardinaali Alexanderin samanlaisissa kirjeissä v:lta 1443 (R.E.A., n:o 514, 516).

[32] Näiden juhlien kalenteriin otosta ks. Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, ss. 206—223.

[33] Juusten—Porthan, Chronicon II, s. 372; Hist. Ark. XXIX, Tiet. ilm., s. 43 j. s.

[34] Germund Carl Cederhjelms annotationer och handlingar om Finland. Angående Åbo domkyrka. Upsalan yliopiston kirjastossa, kopioitu Suomen Valtionarkistoon.

[35] Turun tuomiokirkon menojen tililtä kuittaa puuseppämestari Johan v. 1682 10 talaria kaupungin vaakunan ja P. Henrikin kuvan veistämisestä (vthsnidande). Åbo domkyrkas räkenskaper 1634—1700, utgifna av R. Hausen (Helsingfors 1901), s. 56.

XIV. P. Henrik Turun tuomiokirkon alttaripyhimysten sarjassa.

Ss. 196—210.

[1] Julkaisu oli Tuomiokirkon 700-vuotisjuhlaan toimitettu juhlajulkaisu v. 1929, johon tutkimus sisältyy, ss. 28—65.

[2] Hasselqvist, Rosa orbis arctoi.

[3] Arwidsson, Handlingar I, ss. 154—155, F. M. U., n:o 4619; 3632 (s. 436).

[4] Tätä alttaria koskevat asiakirjat R.E.A., n:o 146, 226, 326, 369, 422, 538, 539, 717; vrt. myös Leinberg, Herdaminne, s. 60.

[5] R.E.A., n:o 453, 523, 547, 585.

[6] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, s. 155.

[7] R.E.A., n:o 160, 360, 361, 381, 719, 720.

[8] Ludvig Daae, Norges Helgener (Christiania 1879), s. 49.

[9] R.E.A., n:o 195, 218, 266, 338, 343, 344, 362.

[10] R.E.A., n:o 334.

[11] R.E.A., n:o 334, 335.

[12] P. Laurentiuksen ja P. Olavin yhteinen alttari on meillä ollut myös esim. Mynämäen ja Sääksmäen kirkoissa. K.K. Meinander, altarskåp och träsniderier, ss. 137, 276.

[13] R.E.A., n:o 299, 306, 342, 369, 425, 722, 723.

[14] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, ss. 81, 165.

[15] R.E.A., n:o 334, 336.

[16] R.E.A., n:o 213, 277, 369, 409, 603, 618, 684, 721. Juusten—Porthan, Chronicon, s. 308 j. s.

[17] R. E. A., n:o 226 426, 436, 450, 451, 718.

[18] R.E.A., n:o 335, 524.

[19] R.E.A., n:o 443, 474, 535; F.M.U., n:o 4381; Lagus, Finska adelns gods och ätter, s. 14, 53.

[20] R.E.A., n:o 364, 365.

[21] Lindman, Anteckn. om Åbo domkyrka, s. 36.

[22] R.E.A., n:o 698, Hist. Ark. IV, s. 131; Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, s. 170; 1634—1700, ss. 183, 206.

[23] R.E.A., n:o 385, 390.

[24] R.E.A., n:o 346, 347, 381, 406, 569, 609; Juusten—Porthan, Chronicon, s. 489.

Ss. 203—212.

[25] R.E.A., n:o 542—544, 588, 714, 715.

[26] F.M.U., n:o 3646.

[27] R.E.A., n:o 411, 437, 511, 513, 524, 682, 716.

[28] R.E.A., n:o 362—363, 369, 450, 486, 488, 529, 531.

[29] R.E.A., n. 391, 517. Ks. edelleen rekist. Åbo domk. Helga lek. altare.

[30] F.M.U. n:o 478; R.E.A., n:o 334 ja 335.

[31] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 785; F.M.U., n:o 3185 (s. 198).

[32] R.E.A., n:o 264, 290, 497; Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 17.

[33] R.E.A., n:o 576 (s. 460); F.M.U., n:o 5028.

[34] R.E.A., n:o 622, 627, 644—647, 648, 660—661, 671, 674, 677—678, 688.

[35] F.M.U., n:o 4024; R.E.A., n:o 692, 713. Juusten—Porthan, Chronicon, ss. 556, 582, 587, 589.

[36] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, s. 45.

[37] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, s. 172.

[38] R.E.A., n:o 279, 280; Sveriges kyrkor B I, H I, s. 25.

[39] F.M.U., n:o 4505.

[40] R.E.A., n:o 160 (s. 104).

[41] Mitteilungen des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde 1889 (syyslokak.), s. 76; F.M.U., n:o 2960; R.E.A., n:o 623.

[42] R.E.A., n:o 477; F.M.U., n:o 3035, 3301.

[43] Suom. Kirkkohist. Seuran toimituksia XI: Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta (Helsingissä 1913), ss. 60—93.

[44] R.E.A., n:o 298; Juusten—Porthan, Chronicon II, ss. 412—13.

[45] R.E.A., n:o 546.

[46] R.E.A., n:o 419, 453 ja 692.

[47] R.E.A., n:o 419 (1425), 678 (1480).

[48] R.E.A., n:o 678. F.M.U., n:o 2918 (1453), 4381 (v. 1491).

[49] R.E.A., n:o 453 (1435), 678 (n:o 1480), 692 (1501); F.M.U., n:o 2918 (1453).

[50] R.E.A., n:o 678.

[51] R.E.A., n:o 453, 609, 645, 692.

[52] R.E.A., n:o 678, 692.

[53] R.E.A., n:o 160, 226, 290, 362, 419, 474, 535, 538—539; F.M.U., n:o 4111.

[54] R.E.A., n:o 77, 102, 164, 171, 364, 419.

[55] R.E.A., n:o 360.

XV. Jumalanpalvelusmenot P. Henrikin juhlissa.

Ss. 211—230.

[1] Näistä juhlista tarkemmin ks. Aarno Malin: Der Heiligenkalender Finnlands, ss. 210—219.

[2] Scr. rer. svec. II, ss. 332—343.

[3] Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Pöytäkirjat vuodelta 1897, ss. 133—151.

[4] Vrt. näistä Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 737 j. s.

Ss. 231—254.

XVI. P. Henrikin kultti maan muissa kirkoissa ja marttyyrin kuolinpaikalla.

Ss. 231—241.

[1] O. A. Forsström, Suomen keskiajan historia, s. 44.

[2] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, ss. 225, 228, 223—224, 222, 306.

[3] Kirkkoherra Albertus Davidiksen tiedonanto v:lta 1674, Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 31.

[4] F. M. U., n:o 2744.

[5] C. A. Gottlund, Otava I, Gamble Monumenter.

[6] Tässä kosketeltuja kuvia on yksityiskohtaisesti käsitellyt K. K. Meinander teoksessaan Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. (Ks. luetteloa.)

[7] Vrt. K. K. Meinander, m. t., ss. 156—157.

[8] Vrt. E. Nervander, Den kyrkliga konsten i Finland II, s. 13 j. s.

[9] Suomi IV, 19, ss. 11, 34, 55.

[10] F. M. U., n:o 1220, 1364.

[11] Vrt. H. Hildebrand, Sveriges Medeltid II, s. 415.

[12] O. Alcenius, Förteckning öfver mynt, funna i St. Henriks bönekapell i Kjulo, Finskt Museum 1905, ss. 84—88.

[13] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 808 j. s.

[14] Finskt Museum 1898, s. 23.

[15] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 809, kuva 619.

XVII. P. Henrikin hautamuistokultti Nousiaisissa.

Ss. 242—257.

[1] Monumenta Uplandica, ss. 191—192.

[2] Vrt. K. K. Meinander: Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, luettelo; Scr. rer. svec. II, ss. 336—337. Sille aivan yleisesti esitetylle väitteelle, että Nousiaisten nykyinen pitäjänkirkkokin olisi ollut Neitsyt Marialle pyhitetty, ei ole tukea lähteissä. Päinvastoin on kirkon suojeluspyhimys aina, milloin se mainitaan, P. Henrik. Vrt. esim. F. M. U., n:o 2908, 2918 y. m.

[3] Hist. Ark. XV, s. 362; F. M. U., n:o 857.

[4] S. Myn Aikak. I, s. 73.

[5] Scr. rer. svec. II, s. 336.

[6] Vrt. Siegel, Handbuch der christlich-kirchlichen Alterthümer I, s. 98.

[7] Siegel, Handbuch der christlich-kirchlichen Alterthümer I, ss. 96—97.

[8] P. H. Rüttimann, Der Bau und Kunstbetrieb der Cistercienser, Bregenz 1911, s. 36.

[9] Tällaista kuvailee m. m. Otte, Handbuch der kirchlichen Kunstarchaeologie, s. 98.

[10] F. M. U., n:o 2918 (s. 41) ja n:o 2970 (s. 69).

[11] Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 23.

[12] S. Myn. Aikak. I, s. 77.

[13] Suomi IV, 19, s. 54.

[14] Finskt Museum XIV, 1907, ss. 10—15.

[15] Art. The Sepulchral Brass of St. Henry of Finland, ss. 215—222.

[16] Kuvattu I. I. A. Worsaaen teoksessa Kongegravene i Ringsted kirke (Kjøbenh. 1858).

[17] Vrt. K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, s. 163.

Ss. 255—266.

[18] Vrt. E. Nervander, S. Myn. Aikak. I, s. 77; Johnny Roosval, kirjoituksessaan Lucifer 1926, s. 38.

[19] K. K. Meinander, Orientaliska drag i Finlands medeltida textilier, Johnny Roosval den 29 augusti 1929, s. 82.

XVIII. P. Henrik Suomen kansan ja maan suojeluspyhimyksenä.

Ss. 258—262.

[1] F. M. U., n:o 1213 (s. 52); R. E. A., n:o 491, 702 y. m.

[2] R. E. A., n:o 576.

[3] Vrt. R. E. A., n:o 305, 369, F. M. U., n:o 2918 (s. 40) y. m.

[4] F. M. U., n:o 2886, 2908, 2970.

[5] F. M. U., n:o 5353; Grönblad, Nya källor till Finlands medeltidshistoria, ss. 391, 419, 428.

[6] R. E. A., n:o 687; Grönblad, Nya källor till Finlands medeltidshistoria, s. 478.

[7] F. M. U., n:o 3185 (s. 198).

[8] F. M. U., n:o 5061.

[9] O. A. Forsström, Suomen keskiajan historia, s. 43.

[10] F. M. U., n:o 5161, 5243, 5352; Grönblad, Nya källor till Finlands medeltidshistoria, ss. 412, 544.

[11] F. M. U., n:o 5040; Grönblad, Nya källor, ss. 197, 221.

[12] F. M. U., n:o 4505.

[13] F. M. U., n:o 3035 (s. 114).

[14] Grönblad, Nya källor, s. 414.

[15] F. M. U., n:o 4625.

[16] Vrt. Mauritz Hallberg, Några anteckningar om Åbo mynten, ss. 28—30; Förteckning öfver Antellska myntsamlingens svenska mynt, ss. 45, 50.

XIX. P. Henrikin palvonta ulkopuolella Suomea.

Ss. 263—270.

[1] Grotefend, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters II, ss. 223, 235, 237, 243, 246.

[2] Ad. Neovius, Chronographia Scandinaviae, s. 49; F. M. U., n:o 418.

[3] Kuvannut Mandelgren, Monuments scandinaves du moyen âge; K. K. Meinander, Finskt Museum, 1899, s. 45.

[4] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, ss. 22, 26, 27, 32, 34 ja kuvat ss. 48—49; O. A. Forsström, Suomen keskiajan historia, ss. 33—37.

[5] Stockholms kyrkor (sarjassa Sveriges kyrkor) I, s. 35 j. s., ss. 287, 289, 292, 356—357.

[6] Gabriel Rein, Föreläsningar öfver Finlands historia I, s. 92.

[7] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 279, 280—281; K. K. Meinander, Medeltida altarskåp, ss. 236, 293; Finskt Museum 1899, s. 46. Andreas Lindblom, Nordtysk skulptur och måleri i Sverige (Stockholm 1916), ss. 5, 18—19.

[8] Grotefend, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters II, s. 240.

[9] F. M. U., n:o 3273.

Ss. 266—304.

[10] Norsk Historisk Tidskrift IV: 6, s. 364 j. s.

[11] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 231.

[12] Grotefend, Zeitrechnung, II, ss. 165, 220, 215, 226, 229, 232.

[13] Vrt. E. Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark (Kjøbenhavn 1909), s. 42.

[14] Chr. Pedersen, Danske Skrifter V, s. 486 j. s.

[15] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, s. 297 j. s.

[16] Vrt. Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja I (1911), ss. 316—318.

[17] Cambridge Antiquarian Society, Bulletin 1901, syyskuun numero.

[18] Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja I, s. 313 j. s.

[19] Painettu Leipzigissä 1874, P. Henrikistä on puhe s. 216.

[20] Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirja I, ss. 315—316.

[21] Scr. rer. svecic. II, s. 398.

[22] Örnhjelm, Hist. Sv. Eccl., s. 330; Messenius, Chronicon Episcop. C III, XII ja Scondia X, 4; Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, s. 128; Peldan, Noctes Aboenses, S. Myn Aikak. VI, s. 170; Porthan, Opera selecta I, 107, V, s. 432.

XX. Pyhäinjäännöslöytö Turun tuomiokirkosta.

Ss. 273—281.

[1] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 626: »Relikerne voro ju alltid insvepte i tyg.»

[2] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 311—312.

[3] Turun tuomiokirkon tilit mainit. vuosilta.

[4] Niinpä pidettiin täällä v. 1623 Jesper Mattson Kruusin, v. 1633 presidentti Jöns Nilssonin ja v. 1701 lääninkamreeri Johan Kiempen ruumista. Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, ss. 179, 193; 1701—1735, s. 2.

[5] Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1634, s. 108.

[6] Turun tuomiokirkon tilit.

[7] Turun tuomiokirkon inventarioluettelo.

XXII. P. Hemmingin pyhimysarkku.

Ss. 301—310.

[1] F. M. U., n:o 458, 763 (päivätty $^{8}/_{11}$ 1367, paavi Urban V:n kuudentena, joka alkaa $^{6}/_{11}$ 1367, mikä siis on piispa Henrik Hartmannin kuolinvuosi), 773, 788; Suom. Kirkkohist. Seuran toimituksia XI, ss. 32, 35, 36.

[2] F. M. U., n:o 4619.

[3] F. M. U., n:o 3632 (s. 436).

[4] F. M. U., n:o 4619; Juusten—Porthan, Chornicon, s. 282.

[5] Grönblad, Nya källor, s. 395 j. s.

[6] Ad. Neovius, Chronographia Scandinaviae, s. 49; vrt. myös Suom. Kirkkohist. Seuran toimituksia XI, s. 35. Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 149; Juusten—Porthan, Chronicon, I, s. 246.

[7] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier, s. 275.

Ss. 307—350.

[8] Luettelo on painettu sarjassa Scriptores rerum danicarum VIII, s. 446 j. s. Ruotsinnos siitä myös teoksessa H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 614—624.

[9] Evert Wrangel, Lunds domkyrkas konsthistoria, s. 23; H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 619, 623.

[10] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 628.

[11] Juusten—Porthan, Chronicon, s. 207 j. s.; Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 149; Frans de Brun, Storkyrkans egendomar, stiftelser och personal under medeltiden, Sveriges kyrkor, Stockholm BI, H. 1, s. 50.

XXIII. P. Hemmingin pyhimysarkku Turun tuomiokirkon reliikkijäännösten säilytyspaikkana.

Ss. 311—318.

[1] Adolf Lindman, Anteckningar om Åbo domkyrka, 3:s painos, s. 20.

[2] J. W. Ruuth, Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet, I, s. 39; Åbo stads historiska museum, s. 70.

[3] Opera selecta, V, s. 435.

[4] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 637.

[5] Vrt. C. I. Schive, Norges Mynter i Middelalderen, s. 134, Tab. XV, kuva 2.

XXIV. P. Hemmingin pyhäinjäännökset.

Ss. 319—334.

[1] Dipl. svec. V, n:o 3839 (s. 335); H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 610.

[2] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier, ss. 232—3.

XXV. P. Henrikin pyhäinjäännöksiä.

Ss. 335—354.

[1] Otto von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweiberei (Berlin 1913) II, s. 53 (kuva 327), s. 71 (kuva 395) y. m.

[2] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid II, ss. 313—329.

[3] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, ss. 88—89; H. Hildebrand, Sveriges Medeltid II, s. 298; tähän verrattava on myös Rickabyn Nils Jonssonin puku hänen hautakivessään samalta ajalta Sigtunan kaupungin kirkossa: H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 446. Miekan kehityksestä: Hildebrand, Sveriges Medeltid II, ss. 355—359.

[4] Katsoen siihen, että näin laajan uudistuksen jälkeen piispankirkossa useamman piispan osallistuminen vihkimiseen todennäköisesti oli tarpeen, on mahdollista, että tämä on toimitettu P. Henrikin päivänä, 20 p:nä tammik. 1351, jolloin ainakin Wexiön piispa Tuomas näyttää olleen Turussa. Saman kuun 22 ja 23 p:nä hän on piispa Hemmingin keralla ollut Kaarinassa, R. E. A., n:o 134—136.

Ss. 350—361.

[5] Jalmari Jaakkola, Piispa Hemmingin matka paavin luokse 1346—47, Suom. Kirkkohist. Seuran Vuosikirja II, 1912, ss. 197—222.

[6] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 629—631.

[7] Porthan, Opera selecta I, ss. 113—114; V, s. 434.

[8] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, s. 51.

[9] Birgitta utställningen 1918, ss. 15—16.

[10] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 630—631.

[11] Scriptores rerum danicarum VIII, s. 446 j. s.

[12] Henry Petersen, St. Albans Relikvier i Odense, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed, II, I (1886), s. 374.

[13] Porthan, Opera selecta V, ss. 434—435; I. ss. 113—114; II s. 372.

[14] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 617, 618, 624.

[15] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 642; Otto Janse, Medeltidsminnen från Östergötland, ss. 89—90.

[16] Vrt. Porthan, Opera selecta II, ss. 372, 439—440; J. W. Ruuth, Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet, I, s. 23.

[17] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 311.

[18] Carl M. Fürst, Birgittas reliker, Birgitta utställningen 1918, s. 6.

[19] Monumenta Ullerakerensia, s. 52.

[20] Carl M. Fürst, Birgittas reliker, Birgitta utställningen 1918, ss. 5—6.

XXVI. P. Birgitan pyhäinjäännös.

Ss. 355—364.

[1] Birgitta utställningen 1918, ss. 9, 15.

[2] F. M. U., n:o 749.

[3] F. M. U., n:o 458, 843.

[4] Jaakko Gummerus, Synodalstatuter, Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen (i Sverige) II, 2, s. 27; F. M. U., n:o 1056.

[5] R. E. A., n:o 279, 280.

[6] V. 1398 on P. Birgitan päivä annepäivänä mainittu myös Närpiön kirkossa. Että P. Birgitan reliikkejä on aikaisin joutunut Pohjanmaalle asti, siihen näyttävät edelleen viittaavan Birgitta-ihmeet Pietarsaaresta. F. M. U., n:o 1082 ja n:o 844, 845.

[7] R. E. A., n:o 391.

[8] Mainittakoon vain hänen henkilökohtainen vaikutuksensa Naantalin birgittalaisluostarin aikaansaamiseksi ja nähtävästi hänen toimenpiteensä Birgitta-juhlan korottamiseksi Turun tuomiokirkon pyhimyskalenterissa kaikkein korkeimpaan t o t u m d u p l e x-arvoon. Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 227.

[9] R. E. A., n:o 517.

[10] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier, ss. 231—232.

[11] Otto Janse, Medeltidsminnen från Östergötland (Stockholm 1907), ss. 86—87.

[12] Carl M. Fürst Birgittas reliker, Birgitta utställningen 1918, ss. 5—12; vrt. myös Agnes Branting och Andreas Lindblom, Heliga Birgittas och Katherinas skrin samt andra helgedomakar, sama teos, s. 13 j. s.

Ss. 367—378.

XXVII. Marttyyreja ja muita pyhimyksiä.

Ss. 365—381.

[1] Script. rer. danic. V, s. 377 j. s.; VIII, s. 260 j. s., s. 466 j. s.; Dipl. svec. V, s. 335; Dipl. norv. IV, n:o 1074; Vrt. H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 610—624.

[2] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, s. 29.

[3] Peringskiöld, Monumenta Ullerak., ss. 26, 27, 34, 36 ja 38.

[4] Alttaria varten tehtiin lahjoituksia v. 1386 ja v. 1400. R. E. A., n:o 264 ja 290; Hasselqvist, Rosa orbis arctoi.

[5] Peringskiöld, Monumenta Ullerak., ss. 26, 27 ja 34.

[6] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, ss. 224—225.

[7] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, Julius.

[8] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, s. 133 j. s.

[9] Th. Hoepfner, Die Heiligen in der christlichen Kunst, s. 113, Heinrich Alt, Die Heiligenbilder, s. 180. Karl Künstle, Ikonographie der Heiligen II, s. 421 j. s.

[10] Peringskiöld, Monumenta Ullerak., s. 35.

[11] Dipl. svec. V, n:o 3839 (s. 335); H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 611.

[12] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 612, 617, 618, 620.

[13] Script. rer. danic. VIII, ss. 261, 263, 271—306.

[14] K. K. Meinander, Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor, s. 134.

[15] Acta sanct. Oct. IV, ss. 209—218; Grotefend, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit II, ss. 17, 41, 85; II, 2, ss. 50, 70; J. E. Wessely, Iconographie Gottes und der Heiligen, s. 99.

[16] F. M. U., n:o 414.

[17] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, s. 612; Script. rer. danic. VIII, ss. 279, 280.

[18] F. M. U., n:o 334, 357, 364, 478, 532—533, 536—537, 636, 637; Jalmari Jaakkola, Piispa Hemmingin matka paavin luokse 1346—47, Suom. Kirkkoh. Seuran Vuosikirja II, 1912, ss. 197—222.

[19] Kustavi Grotenfelt, Suomal. ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa, Hist. Ark. XVII, s. 282 j. s.

[20] Heinrich Alt, Die Heiligenbilder, s. 161.

[21] Acta sanct. Mai III, ss. 17—20, 21—22 ja 680; Hoepfner, Die Heiligen in der christl. Kunst, s. 137; Karl Künstle, Ikonographie der Heiligen II, s. 484, ilmoittaa 11 p:n toukok. P:n päiväksi, jota en ole tuntemissani kalentereissa tavannut. Grotefend, Zeitrechnung des deutshen Mittelalters und der Neuzeit II (luettelo).

[22] Hoepfner, Die Heiligen in der christl. Kunst, s. 128.

[23] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 67 j. s., 80 j. s.

[24] Dipl. svec. V, n:o 3839; H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 610, 613, 628—629.

[25] Script. rer. danicarum VIII, ss. 453—454; H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 622—623.

[26] Script. rer. danic. VIII, ss. 275, 278 ja 304.

[27] J. E. Wessely, Iconographie Gottes und der Heiligen, ss. 445, 451.

[28] Historisk Tidskrift (Sverige) 1901, s. 76; Fornvännen 1919, s. 22 j. s.

[29] Siegel, Handbuch der christlich-kirchlichen Altertümer III, s. 279.

[30] Dipl. svec. V, n:o 3839, s. 335; Script. rer. danic. VIII, ss. 262, 264, 271, 278, 284, 289, 296, 298—299, 449, 453, 454.

[31] P. Pietarin ja P. Andreaksen partaa mainitaan reliikkien joukossa esim. Gumlösan kirkossa Skånessa. Samoin tavataan P. Pietarin ja P. Nikolauksen, Myran piispan, partaa Lundin tuomiokirkon reliikkien joukossa, joissa myöskin mainitaan Neitsyt Marian ja

Ss. 378—393.

P. Paavalin hiuksia, edellisen kahdessakin kääreessä. H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 612, 619, 620 ja 621.

[32] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 246.

[33] R. E. A., n:o 67.

[34] Th. Hoepfner, Die Heiligen in der christlichen Kunst, ss. 76—77; Alt, Die Heiligenbilder, s. 178; Karl Künstle, Ikonographie der Heiligen II, ss. 280—281; Katalog: Utställning af äldre kyrklig konst från Strängnäs stift 1910, s. 233.

[35] Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 612, 616; Script. rer. danicarum VIII, ss. 271 j. s., 280, 284, 299.

[36] Kohta kuuluu alkutekstissä: »Et multe alie reliquie prius reperte in eodem altari ibidem posite, quando prius fuit consecratum, qvarum scripture seu tytuli legi non potuerunt propter vetustatem.» Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, s. 26.

[37] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, luku 5: Upsala domkyrkios Chor och Altare, siv. 25 j. s.; ylempänä mainitut tapaukset ss. 27—30, 32, 34—36.

[38] Merkintä kuuluu: »oc monghe annor helghe manz beyn som naffnen aff fynske förgonghen aere oc stonde lickewel thaa i lyffsens bok i himmelricke». Reliikit havaittiin tällöin muutoinkin olevan huonossa kunnossa. Dipl. norv. IV, n:o 1074.

[39] Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, ss. 26, 27, 36.

XXVIII. P. Henrikin pyhäinjäännösten kohtalo uudella ajalla.

Ss. 382—391.

[1] Vrt. Porthan, Opera selecta I, s. 114; V, s. 435.

[2] Julkaistu Åbo Tidning 1800, n:o 6, 7; Porthan, Opera selecta V, ss. 436—437; Adolf Lindman, Anteckningar om Åbo domkyrka, 3:s painos, s. 86.

[3] Porthan arvelee, että luut luultavasti ovat olleet jonkinlaisella vernissalla sivellyt.

[4] Kirje ja mainittu teos ovat painetut S. Myn Aikak. VI, s. 151 j. s.; siteeratut kohdat, s. 156 ja 171.

[5] Vrt. Adolf Lindman, Anteckningar om Åbo domkyrka, s. 85.

[6] Tästä isänmaansa unohtaneesta kreivistä, ks. m. m. Åbo Tidningar 1791, n:o 25.

[7] Tästä aiheutuen oli m. m. n. s. »Kellokuoriin» eli tornin eteläpuolella olevaan kappeliin v. 1690 rakennettu ruumiiden säilytysholvi, jonne myöskin koottiin kirkosta luita.

[8] Porthan, Opera selecta V, s. 435.

[9] Vrt. Hist. Ark. XXIII, I, 3, s. 17.

XXIX. P. Henrik pyhäinjäännöstensä valossa.

Ss. 392—397.

[1] Vrt. Fr. C. C. Hansen, De ældste Kongegrave og Bispegrave i Roskilde Domkirke, Kjøbenhamn 1914.

[2] C. Bildt, S. Birgittas reliker, Svenska minnen och merken i Rom (Stockholm 1900).

[3] Prof. Carl M. Fürstin monista tutkimuksista tällä alalla mainittakoon loistoteos »Magnus Ladulås och Karl Knutssons gravar i Riddarholmskyrkan» (Stockholm 1921), »Antropologisk

Ss. 394—402.

undersökning av skelettdelarna i Andreas Sunessons grav» Otto Rydbeckin teoksessa: Ärkebiskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka (Lund 1926); Carl M. Fürst, Birgittas reliker, Birgitta utställningen 1918 (Uppsala 1918); Carl M. Fürst, När de döda vittna (Stockholm 1920); sama, De senaste undersökningarna i Vreta klosterkyrka (Fornvännen 1922, s. 26 j. s.); sama Om rekonstruktion å kranier och ett försök till plastisk rekonstruktion, Ymer 1900, y. m.

[4] Otto Rydbeck, Ärkebiskop Andreas Sunessons grav, s. 110.

[5] Otto Rydbeck, Ärkebiskop Andreas Sunessons grav, s. 109.

[6] Otto Rydbeck, Ärkebiskop Andreas Sunessons grav, ss. 109—110.

[7] Carl M. Fürst, Om rekonstruktion å kranier och ett försök till plastisk rekonstruktion, Ymer, 1900.

[8] Lunds universitets Årsskrift N. f. afdelningen 2 B. 10, N:o 11, K. Fysiografiska Sällskapets Handlingar (Lund 1914).

XXX. Turun tuomiokirkon pyhäinjäännöskultti ja P. Henrik sen esineenä.

Ss. 398—402.

[1] Tällaisia tavataan useita esim. Södervallin keskiajan ruotsinkielen sanakirjassa.

[2] Grotefend, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters II, ss. 225, 227, 242, 245.

[3] H. Hildebrand, Sveriges Medeltid III, ss. 248, 644.

[4] Otte, Handbuch der kirchlichen Kunstarchaeologie I, s. 184 j. s.

[5] R. E. A., n:o 279, 280.

[6] Aarno Malin, Der Heiligenkalender Finnlands, s. 219 j. s.

[7] Script. rer. danic. VIII, s. 267 j. s.

[8] Script. rer. danic. VIII, s. 307 j. s.

Käytettyä kirjallisuutta.

Acta sanctorum, editio novissima, Paris 1863—94.

Ahnfelt, Otto, Ännu ett bidrag till tolkningen af påfvebrefvet om Sankt Eriks korståg. Historisk Tidskrift (utg. af Svenska hist. Sällskapet, Stockholm), XXI, 1901, ss. 144—146.

Alcenius, Otto, Förteckning öfver mynt, funna i S:t Henriks bönekapell i Kjulo. Suom. Museo 1905, ss. 84—88.

—»— Fyra anglosaksisk-tyska myntfynd i Finland, S. Myn Aikak. XXI, 2. Helsinki 1901.

Alt, Heinrich, Die Heiligenbilder oder die bildende Kunst und die theologische Wissenschaft. Berlin 1845.

Anderson, Joseph, Scotland in early christian times I—II. Edinburgh 1881.

Appelgren, Hjalmar, Suomen Muinaislinnat, S. Myn Aikak. XII. Helsinki 1891.

Appelgren, T. G., Förteckning öfver Antellska myntsamlingens i Helsingfors svenska mynt. Helsingfors, 1906—08.

Arwidsson, A. I., Handlingar till upplysning av Finlands häfder I—X. Stockholm 1846—1858.

Aschaneus, Martinus Laurentii, Muistiinpanoja P. Henrikistä 1600-luvun alulta (A. † 1641). Julk. Suom. Kirkkoh. Seuran Toimituksia XXVIII (Helsinki 1930), ss. 5—7.

Aspelin, J. R., Kansanmuistot ruotsalaisten ristiretkistä Suomeen. Suom. Museo 1895, ss. 49—58.

—»— Reinholmin keräelmistä, Suom. Museo 1894, ss. 156—160.

Beckman, Nat., Franciskanerklostret i Skara, Vestergötl. Fornminnesförenings Tidskrift III, 5—6, ss. 23—43.

Berglund, Victor, Studier öfver ansiktsprofilens förhållande till kranieprofilen. K. Fysiografiska Sällskapets Handlingar (Lunds universit. Årsskrift. N. f. afdeln. 2 B, 10, N:o 11), Lund 1914.

Berättelse om Österbottens öden under det långwariga kriget ifrån 1700 til 1721. Åbo Tidningar 1791, n:o 25—26.

Beskrifning öfwer Töfsala socken i Åbo Län. Åbo Tidningar 1793, n:o 31, 34, 37, 39, 41, 44, 46—48.

Bildt, C. S., Birgittas reliker, Svenska minnen och merken i Rom, Stockholm 1900.

Bomansson, K. A., Finska prästerskapets berättelser om Monumenter och Antiquiteter i Finland 1667—1674. Suomi I, 18. Helsingfors 1858, s. 117 j. s.

Branting, Agnes, och *Lindblom, Andreas,* Heliga Birgittas och Katherinas skrin samt andra helgedomakar, Birgitta utställningen 1918, Uppsala 1918, ss. 13—17.

de Brun, Frans, Storkyrkans egendomar, stiftelser och personal under medeltiden. Sveriges kyrkor I. Stockholm (1928).

Bull, Edv., Norsk-Finske kirkelige Forbindelser i Middelalderen, Norsk Historisk Tidskrift IV: 6, Kristiania 1910, ss. 364—368.

Carenius, Ephraim, Akademiskt Försök Til en Physico-Oeconomisk Beskrifning öfver Hwittis Sokn. Åbo 1759.

Chronicon Finlandiae, incerto auctore. Nettelbladt, Schwedische Bibliothek I. Stockholm 1728, ss. 96—115.

Colliander, O. A., Suomen kirkon paimenmuisto I, Helsinki 1910.

Cutts, E. L., Manual of Sepulchral Slabs and Crosses (1849).

Daae, Ludvig, Norges Helgener. Christiania 1879.

»Den stora Jörianen» i Stockholms storkyrka. Historisk Tidskrift (utg. av Sv. Hist. Sällskapet, Stockholm) XXI, 1901, ss. 74—77.

Diplomatarium norvegicum, utg. av Chr. A. Lange m. fl., Christiania 1849—.

Diplomatarium suecanum, utg. av J. G. Liljegren och B. E. Hildebrand, Stockholm 1825—65.

Elmgren, S. G., Beskrifning öfver S:t Mårtens socken. Suomi I, XVII, 1857. Helsingfors 1858.

Engelhardt, C., Udsigt over Museet for de Nordiske Oldsagers Tilvækst i Aarene 1863—67. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1868, Ældre Middelalder, ss. 143—159.

Engström, Bengt, De arkeologiska undersökningarna vid Sankt Peters kloster i Lund åren 1925—1926. Fornvännen 1927, ss. 193—216.

von Falke, Otto, Kunstgeschichte der Seidenweberei I—II. Berlin 1913.

Finlands Medeltidsurkunder, samlade och i tryck utg. af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen I—VI. Helsingfors 1910—30. Tässä lyh. F. M. U.

Fischer, Ernst, Engelsk influens på den västgötska skulpturen omkring år 1100. Vestergötl. Fornminnesförenings Tidskrift III, 9—10, ss. 75—84.

Fontell, A. G., Om »Svenska och finska rätten». Helsingfors 1883.

Forsström, O. A., Suomen keskiajan historia. Jyväskylä 1898.

Frödin, Otto, Från det medeltida Alvastra. Fornvännen 1918, ss. 105—198; 1919, ss. 43—68.

Fürst, Carl M., Antropologisk undersökning av skeletten i Magnus Ladulås gravkammare och av Karl Knutssons skelett. Magnus Ladulås och Karl Knutssons gravar i Riddarholmskyrkan av Carl M. Fürst och Martin Olsson. Stockholm 1921.

— » — Antropologisk undersökning av skelettdelarna i Andreas Sunessons grav. Otto Rydbeck, Ärkebiskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka, Lund 1926, ss. 87—116.

— » — Birgittas reliker, Birgitta utställningen 1918. Uppsala 1918, ss. 5—12.

— » — De senaste undersökningarna i Vreta klosterkyrka. Fornvännen 1922, ss. 26—52.

— » — När de döda vittna. Stockholm 1920.

— » — Om rekonstruktion å kranier och ett försök till plastisk rekonstruktion. Ymer 1900.

Gottlund, C. A., Otava eli Suomalaisia huvituksia. Tukhulmissa 1829.

Gough, R., Sepulchral monuments in Great Britain I.

Grotefend, H., Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit I—II. Hannover 1891—92.

Grotenfelt, Kustavi, Erik den helige och hans korståg till Finland. Historisk Tidskrift för Finland 1920, ss. 111—125.

— » — Milloin tehtiin pyhän Eerikin ristiretki Suomeen? Hist. Ark. XIX, 2 (Helsinki 1905), ss. 223—231.

— » — Muutama uusi tieto piispa Maunu Tavastista sekä hänen toivioretkestään Pyhällemaalle. Hist. Ark. XXIX (Helsinki 1921), Tiet. ilm., ss. 43—45.

— » — Paikannimistöaineksia Suomen kansallisuus- ja kaupankäyntiolojen valaisemiseksi keskiajalla. Hist. Ark. XXVII, 2 (Helsinki 1918).

— » — Piispa Henrikin Surmavirren toisintoja. Suomi III, I (Helsinki 1888), ss. 257—268.

— » — Ruotsalaisten 11:nnellä vuosisadalla Suomeen tekemistä viikinkiretkistä. Hist. Ark. XXVII, 3 (Helsinki 1918).

Grotenfelt, Kustavi, Suomalaiset ylioppilaat ulkomaan yliopistoissa ennen v. 1640. I—II. Hist. Ark. XIII, 1 (Helsinki 1893), ss. 96—125, XVII, 2 (Helsinki 1902), ss. 277—322.

— » — Über die alten Kvänen und Kvänland. Suomal. Tiedeakatemian Toimituksia B I (Helsinki 1909), ss. 1—19.

Grönblad, Edvard, Nya källor till Finlands medeltidshistoria. Köpenhamn 1857.

Gummerus, Jaakko, Henrik pyhän muistoja Englannissa. Suom. Kirkkohist. Seuran Vuosikirja I, 1911, ss. 313—318.

— » — Piirteitä jumalanpalveluksesta Turun tuomiokirkossa keskiajan lopulla. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XI (Helsinki 1913), ss. 60—93.

— » — Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan. Uppsala 1902, utg. af Kyrkohist. Föreningen (Sverige).

Hackman, Alfred, Die ältere Eisenzeit in Finnland I, Helsingfors 1905.

— » — Förhistoriska fynd. Atlas öfver Finland 1910, tekst till kart. n:ris 49, 50, 51, ss. 40—87.

Hahr, August, Nordiska Borgar från medeltid och renässans. Uppsala 1930.

Hallberg, Mauritz, Några anteckningar om Åbo mynten. Helsingfors 1919.

Hallenius, G. A., Wirmoensis in Finlandia territorii memorabilia I—II. Aboae 1738—41.

Hansen, Fr. C. C., De ældste Kongegrave og Bispegrave i Roskilde Domkirke. Anthropologiske og historiske Undersøgelser. København 1914.

Hasselqvist, Andreas, Rosa orbis arctoi. Aboae 1682.

Hausen, Reinh., Birger Trolles skatteräkenskap för Åbo slott 1463—64. Bidrag till Finlands historia I. Helsingfors 1881—83, ss. 323—356.

— » — Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622—67. Helsingfors 1882.

— » — Finlands medeltidssigill. Helsingfors 1900.

— » — Kuustö slott I—II. Helsingfors 1881, 1883.

— » — Spridda urkunder från tiden 1531—1560. Bidrag till Finlands historia, III, Helsingfors 1904.

— » — Ur Ålands forntid, Åland IV. Helsingfors 1916.

— » — Åbo domkyrkas räkenskaper 1553—1700. Bidrag till Åbo stads historia I serien, XI—XII. Helsingfors 1884, 1901.

Heikel, Axel Olai, Kertomus Pirkkalan kihlakunnan muinaisjäännöksistä. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 38 (F. Vetensk. Societ.). Helsingfors 1882.

Heikel, Ivar, De kristna och den antika hedendomen. Helsingfors 1927.

Hildebrand, Hans, Sveriges Medeltid I—III. Stockholm 1879—1909.

Hoepfner, Th., Die Heiligen in der christlichen Kunst. Leipzig 1893.

Huntuvuori, Hilja, Piirteitä keskiajan Nousiaisista. Hist. Ark. XXVII, 6. Helsinki 1918.

Hästesko, Albin, Åbo domkyrkas räkenskaper 1701—1735. Bidrag till Åbo stads historia, I serien XIV. Helsingfors 1907.

Högman, Volter, Rauman kaupungin historia I. Helsinki 1907.

Ignatius, K. E. F., Muutamasta rautakauden hautausmaasta Euran pitäjässä. Hist. Ark. III. Helsinki 1871, ss. 95—133.

Jaakkola, Jalmari, Piispa Hemmingin matka paavin luokse 1346—47. Suom. Kirkkoh. Seuran Vuosikirja II, 1912, ss. 197—222.

— » — Pyhän Eerikin pyhimystraditsionin, kultin ja legendan synty. Suom. Hist. Seuran Tutkimuksia IV, I. Helsinki 1921.

— » — Sananen n. s. ensimäisestä ristiretkestä. Hist. Aikakausk. 1910, ss. 88—98, 162—184.

— » — Suomen aikaisimmasta kirkollisesta organisatsionista yleishistoriallista taustaa vastaan. Toinen määräaikainen tutkijain kokous 1926. Esitelmiä V, ss. 12—23.

— » — Vanhimmat historialliset kopiokirjamme. Suomen Kirkkohist. Seuran Toimituksia XXX. Helsinki 1931.

Jaakkola, Jalmari, Vielä hiukan pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. Suom. Museo 1911, ss. 26—36.

Jahnsson, E. F., Putsaaren kirkko. Suomen Kuvalehti 1879.

James, M. R., The Sepulchral Brass of St. Henry of Finland. Cambridge Antiquarian Society, Bulletin 1901, ss. 215—222.

Janse, Otto, Medeltidsminnen från Östergötland. Stockholm 1907.

— » — De nyaste åsikterna om Erik den helige. Historisk Tidskrift (utg. af Svenska Hist. Föreningen) XVIII. Stockholm 1898, ss. 319—328.

Juusten—Porthan, Chronicon (M. Pauli Juusten Chronicon episcoporum finlandensium, annotationibus et apparatu monumentorum illustratum. Disputationibus academicis proposuit Henr. Gabr. Porthan.) Utg. af Finska Litteratur-Sällskapet: Henr. Gabr. Porthan, Opera selecta. Helsingfors 1859—1862.

Jørgensen, E., Helgendyrkelse i Danmark. Kjøbenhavn 1909.

Kaukovalta, Kyösti, Sananen »Kaland» kysymyksestä. Hist. Aikakausk. 1916, ss. 198—201.

Killinen, K., Kiinteitä muinaisjäännöksiä Loimijoen kihlakunnassa. S. Myn Aikak. II (Helsinki 1877), ss. 61—129.

— » — Muinaisjäännöksiä Vehmaan kihlakunnassa. S. Myn Aikak. VII (Helsinki 1885), ss. 111—211.

Kjellberg, Carl M., Erik den helige i historien och legenden. Finsk Tidskrift 1898, ss. 317—339.

— » — Flyttningen av ärkebiskopssätet och Erik den heliges reliker 1273 från Uppsala till Östra Aros. Fornvännen 1919, ss. 69—78.

— » — Några blad ur Uppsala domkyrkas äldre byggnadshistoria. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift III, Uppsala 1894—96, ss. 142—163.

— » — Uppsala domkyrkas franska ursprung. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift IV, Uppsala 1898—1902, ss. 282—309.

Korhonen, Arvi, N. s. ensimmäinen ristiretki Suomeen Ruotsin edellytysten kannalta katsottuna. Hist. Aikakausk. 1926, ss. 85—125.

Kornerup, J., Om middelalderens Begravelsesmaade i Danmark, Aarbøger f. Nord. Oldk. 1873, ss. 251—276.

Krohn, Julius, Kantelettaren tutkimuksia, toimittanut ja täydentänyt Kaarle Krohn. I—II. Helsinki 1900—02.

Künstle, Karl, Ikonographie der christlichen Kunst I—II. Freiburg im Breisgau 1926—28.

Lagus, W. G., Finska adelns gods och ätter. Helsingfors 1860.

Lagus, Wilh., Numismatiska anteckningar II. Helsingfors 1900.

Larsen, Sofus, Endnu en Gang »Liden Kirsten og Prins Buris». Aarbøger f. Nord. Oldk. 1897, ss. 247—386.

Leinberg, K. G., De finska klostrens historia. Skrifter utg. af Svenska Litteratursällskapet i Finland XIV. Helsingfors 1890.

— » — Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening. Finska Kyrkohist. Samfundets Handlingar VII. Helsingfors 1906.

— » — Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet. I—VII. Jyväskylä — Helsingfors 1892—1907.

Lesch, Bruno, Olof den helige, Gottlands apostel. Historisk Tidskrift för Finland 1916, ss. 76—95.

Lindblom, Andreas, Nordtysk skulptur och måleri i Sverige. Stockholm 1916.

— » — och *Branting, Agnes,* Heliga Birgittas och Katherinas skrin samt andra helgedomakar. Birgitta utställningen 1918. Uppsala 1918, ss. 13—17.

Lindman, A., Anteckningar om Åbo domkyrka och dess fornminnen; 3 uppl. Helsingfors 1890.

Lindqvist, Sune, Den helige Eskils biskopsdöme (Antiqvarisk Tidskrift 22, Stockholm 1917—24). Stockholm 1915.

Lindström, G. J., Beskrifning öfver Eura socken. Suomi I, 9, 1849 (Helsingfors 1850), ss. 99—195.

Lindström, J. A., Kumo socken i historiskt hänseende. Suomi I, 20, 1860 (Helsingfors 1862), ss. 171—342.

Løffler, J. B., Bispegraven paa Sjøring Kirkegaard. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1877, ss. 83—100.

— » — En Kirkegaard fra den ældre Middelalder. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1897, ss. 225—246.

— » — Gravstenene i Roskilde Kjøbstad. Kjøbenhavn 1885.

— » — Vestervig kloster og »Liden Kirstens» Grav. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1876, ss. 1—55.

Malin, Aarno, Der Heiligenkalender Finnlands. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XX. Helsingfors 1925.

Maliniemi (Malin), Aarno, ja *Mikkola, J. J.*, Kaksi pyhää Henrikkiä koskevaa muistiinpanoa. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XXVIII, Helsinki 1930, ss. 3—9.

Mandelgren, N. M., Monuments scandinaves du moyen âge. Paris 1862.

Meinander, K. K., Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. S. Myn Aikak. XXIV. Helsingfors 1908.

— » — Orientaliska drag i Finlands medeltida textilier. Johnny Roosval den 29 aug. 1929. Stockholm 1929.

— » — S. Henriks Officium. Suom. Kirkkoh. Seuran Pöytäkirjat I, v. 1897, ss. 133—151.

— » — Sankt Henriks dyrkan utom Finland. Finskt Museum 1899, ss. 45—48.

— » — och *Rinne, Juhani*, Finlands kyrkor I. Finska Fornminnesföreningen. Helsingfors 1912.

Messenius, Johannes, Chronicon episcoporum per Sveciam, Gothiam et Finlandiam, Stockholm 1611.

— » — Rimkrönika om Finland och dess inbyggare (nytryck). Helsingfors 1865.

— » — Scondia Illustrata. Stockholm 1700—05.

Meyer, Johan, Fører gjennem Nidaros-Domen. Trondhjem 1930.

Mikkola, J. J., Muutama sana Kaland- ja Kalais-nimistä. Lännetär, uusi jakso I, 1908, ss. 194—197.

— » — Venäläisistä kronikoista pohjoismaiden keskiajan historian lähteinä. Hist. Aikakausk. 1928, ss. 181—189.

— » — ja *Maliniemi, Aarno*, Kaksi pyhää Henrikkiä koskevaa muistiinpanoa. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XXVIII, Helsinki 1930, ss. 3—9.

Murenius, B., Acta visitatoria 1637—1666. Suom. Kirkkoh. Seuran Toimituksia VI. Porvoo 1908.

Neovius, Ad., Akter och undersökningar rörande Finlands historia (Medeltidsakter). Hist. Ark. XXIII, I, 3. Helsingfors 1912.

— » — Biskoparnes i Finland itinerarier intill år 1527. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XI. Helsinki 1913, ss. 17—59.

— » — Chronographia Scandinaviae. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia IV. Helsinki 1902.

— » — Suomalainen Ajantieto-kokoelma. Suomi IV, 11. Helsinki 1913, ss. 1—124.

Nervander, E., Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden I—II, Helsingfors 1887—88.

— » — Ett pilgrimsmärke från Vadstena, funnet 1887 i Akkas kyrka. Finskt Museum 1898, ss. 22—23.

— » — Sankt Henriks sarkofag i Nousis kyrka. S. Myn Aikak. I. Helsingfors 1874, ss. 73—84.

— » — Ännu en gång S:t Henriks grafplatta i Nousis samt dess forna motstycke i Roskilde i Danmark. Finskt Museum 1907, ss. 10—15.

Nettelbladt, Christian, Schwedische Bibliothek I—V, Stockholm 1728—1736.

Ojansuu, Heikki, Lounais-Suomen äännehistoria. Helsinki 1901.

— » — Piispa Henrikin surmavirren historiaa. Suomi IV, 19. Helsinki 1922, ss. 1—64.

— » — Suomalaista paikannimitutkimusta, Turku 1920.

Olrik, Hans, Absalon I, København 1908.

Olsson, Martin, och *Fürst, Carl M.,* Magnus Ladulås och Karl Knutssons gravar i Riddarholmskyrkan. Stockholm 1921.

Olsson, P. Hj., Åland. Helsingfors 1895.

Otte, Heinrich, Handbuch der kirchlichen Kunstarchaeologie des deutschen Mittelalters (4 Aufl.) Leipzig 1868.

Pedersen, Christiern, Danske krøniker (tillæg til og fortsættelse af Saxes krønike), udg. af C. J. Brandt 6, 7. Danske Skrifter V, 1856, ss. 368—437; 438—517.

Peldan, Gabriel, Epistolae selectae de rebus Fenniae atque Ostrobotniae antiquioribus (1724—1734). S. Myn Aikak. VI, Helsinki 1883, ss. 149—162.

— » — Noctes Aboënses, sive lucubrationes de Fatis et Antiquitatibus Fenniae, una cum specilegiis rerum Russicarum in Historia Svecana occurrentium, anno Christi 1721. S. Myn Aikak. VI, Helsinki 1883, ss. 163—175.

Peringskiöld, Joh., Monumenta Uplandica per Thiundam. Holmiae 1710.

— » — Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata. Stockholm 1719.

Petersen, Henry, Knud Lavards Helgentilbedelse, Kilden og Capellet ved Haraldsted. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1885, ss. 15—71.

— » — Kong Svens Grav og Capel paa Graathe Hede. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1887, ss. 78—89.

— » — St. Albans Relikvier i Odense. Aarbøger f. Nord. Oldk. 1886, ss. 369—402.

Piper, Otto, Burgenkunde, 2 Aufl. München u. Leipzig 1905—06.

Pontoppidan, E., Annales ecclesiae danicae diplomatici, I—III, København 1741—1747.

Porthan (P.), Henr. Gabr., Om Sanct Henriks ben, fordom ansedda för Finlands största helgedom. Åbo Tidning 1800, n:o 6—7.

— » — Opera selecta I—V. Utg. af Finska Litteratur-Sällskapet. Helsingfors 1859—1873.

Qvist, Johannes, Finlands marknader och finska landsbygdens handelsplatser 1614—1772. Helsingfors 1909.

Radloff, Fredric Wilhelm, Beskrifning öfver Åland. Åbo 1795.

Registrum ecclesiae Aboensis, eller Åbo domkyrkas Svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis i tryck ufgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890. Tässä lyh. R. E. A.

Rein, Gabriel, Föreläsningar i Finlands historia I, II. Helsingfors 1870—71.

Reinholm, H. A., Kristinuskon saatosta Suomeen. S. Myn Aikak. VI. Helsinki 1883, ss. 1—34.

Relation om S:t Henrichs död, tuntemattoman muistiinpano 1700-luvun alulta. Suom. Kirkkohist. Seuran Toimituksia XXVIII, Helsinki 1930, ss. 8—9.

Reuterdahl, H., Statuta synodalia veteris ecclesiae sveogothicae. Lundae 1841.

Rinne, Juhani, Finlands medeltida borgar. Finlands kulturhistoria. Helsingfors 1908, ss. 200—224.

— » — Halikonlahden seudun muinaisesta kaupasta. Hist. Aikakausk. IV, 1906, ss. 54—72.

— » — Hautaamisesta. Oma maa II, Porvoo 1908.

— » — Kirkkotutkimuksen lisiä seurakuntahistorian valaisemiseksi. Suom. Kirkkohist. Seuran Vuosikirja 1917—20. Helsinki 1930, ss. 241—276.

— » — Muutamista nähtävyyksistä Kokemäellä. Suom. Matkailijayhd:n Vuosikirja 1906.

— » — P. Henrikin kappelista Köyliössä. Suomen Museo 1911, ss. 39—41.

— » — P. Henrikin palvonta ja Turun tuomiokirkko. Turun Hist. Yhdistyksen Julkaisuja II. Turku 1927, ss. 3—36.

— » — Ruotsalaisten käännytystoiminnan laadusta Suomessa Ruotsin vallan ensimmäisellä vuosisadalla. Hist. Aikakausk. 1921, ss. 39—52.

— » — Suomen keskiaikaiset mäkilinnat I, Helsinki 1914.

Rinne, Juhani, Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa. Historiallisia Tutkimuksia, julk. Suom. Hist. Seura. Porvoo 1923, ss. 1—23.
— » — Turun tuomiokirkko. Helsinki 1929.
— » — Turun tuomiokirkon alttarit. Turun Hist. Yhdistyksen Julk. III, Turku 1929.
— » — och *Meinander, K. K.,* Finlands kyrkor I. Finska Fornminnesföreningen. Helsingfors 1912.
Roosval, Johnny, Biskop Henriks kenotafium. Lucifer 1926. Helsingfors 1926, ss. 36—40.
Royal Commission on Historical monuments (England). An inventory of the historical monuments in London. Vol. I. Westminster Abbey. London 1924.
Ruuth, J. W., Björneborgs stads historia. Helsingfors 1899.
— » — Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet. Helsingfors 1909—23.
Rydbeck, Otto, Ärkebiskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka. Lund 1926.
Rydberg, O. S., Sverges traktater med främmande magter. Stockholm 1877—.
Rüttiman, P. H., Der Bau- und Kunstbetrieb der Cistercienser. Bregenz 1911.
Salminen, V., P. Henrikin saari Köyliössä. Suomen Museo 1905, ss. 73—84; 1911, ss. 36—39.
Sarva, Gunnar, Muuan vierasperäinen aihe Pyhän Henrikin surmavirressä. Virittäjä 1916, ss. 9—11.
Scarin, Alghotus, De sancto Henrico Fennorum apostolo I—II. Aboae 1737, 1748.
Schive, C. I., Norges Mynter i Middelalderen. Christiania 1865.
Schück, Henrik, Svenska folkets historia I. Lund 1914.
Scriptores rerum danicarum medii aevi. Hafniae 1772—1878.
Scriptores rerum suecicarum medii aevi I—III. Uppsala 1818—1876.
Siegel, C. Chr. Fr., Handbuch der christlich-kirchlichen Alterthümer. Leipzig 1836—.
Sjöros, Juho, Muinaismuistoja Mynämäen kihlakunnasta. S. Myn Aikak. VIII. Helsinki 1887, ss. 67—172.
Stjerna, Knut, Erik den Helige. En sagohistorisk studie (Lunds universit. Årsskrift 1898). Lund 1898.
— » — Påfvebrefvet om Sankt Eriks korståg I, II. Historisk Tidskrift (utg. af Svenska Hist. Fören.) 1898, ss. 237—239; 1900, Bilaga ss. 1—6.
Tallgren, A. M., Aurajoen suun esihistorialliset muistot. Helsinki 1915.
— » — Ristimäki gravfält i S. Karins. Finskt Museum 1915, ss. 46—61.
Tallgren-Tuulio, O. J., ja *Tallgren, A. M.,* Idrīsī La Finlande et Les Autres Pays Baltiques orientaux. Studia orientalia III. Societ. orientalis fennica. Helsingforsiae 1930.
Tavaststjerna, W., Muutamia tietoja Vatikaanin arkistosta. Hist. Ark. XV, II (1898), ss. 324—364.
Thunberg, Sven, Till Svearikets äldsta historia. Fornvännen 1920, ss. 146—166.
Torin, K., Gravstenar på Vestergötlands kyrkogårdar. Vestergötlands Fornminnesförenings Tidskrift I, 4—5 (Stockholm 1888), ss. 36—44.
Undset, Sigrid, Hellig Olav. Oslo 1930.
Warelius, A., Bidrag till Finlands kännedom i ethnografiskt hänseende, Suomi I, 7. 1847 (Helsingfors 1848), ss. 47—130.
Wessely, J. E., Iconographie Gottes und der Heiligen. Leipzig 1874.
Westman, Knut B., Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s. Stockholm 1915.
Wexionius, Micael, Epitome descriptionis Sveciae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum. Aboae 1650.
Woionmaa (Wallin), V., Kirkkojemme suojeluspyhät. Suomen Museo 1896, ss. 54—59.
— » — Suomen keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.
Worsaae, I. I. A., Kongegravene i Ringsted kirke. Kjøbenhavn 1858.
Wrangel, Evert, Lunds domkyrkas konsthistoria. Lund 1923.
Örnhjelm, Cl., Historia Sveonum Gothorumque ecclesiastica. Stockholm 1689.

Käytetyistä painamattomista lähteistä ovat tärkeimmät:

Kirkkojen tili- ja inventariokirjat asianomaisten kirkkojen arkistoissa. Näihin voidaan lisätä erinäisistä seurakunnista tavattavat painamattomat pitäjäinkertomukset, kuten Johan Laihianderin Euran pitäjästä v:lta 1753, luultavasti Nils Idmanin Huittisista v:ltä 1752, kirkkoh. Nils Hedeenin Laitilasta v:lta 1754 y. m. Muista lähteistä ovat huomattavimpia H. A. Reinholmin kokoelmat Kansallismuseossa sekä ainekset tämän museon topogr. arkistossa. Turun tuomiokirkkoa koskevana mainittakoon erikseen: *Cederhjelm, Germund Carl*, Annotationer och handlingar om Finland. Ang. Åbo domkyrka. 1780-luvulta. Upsalan yliop. kirjasto, kop. S. Valtionarkistossa.

DER HEILIGE HENRIK ALS BISCHOF UND MÄRTYRER

ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

I.

Der heil. Henrik, der Bischof im Kreuzzug nach Finnland.

Nachdem die von der Legende behauptete Geschichtlichkeit des heil. Henrik und des heil. Erik und ihres Kreuzzugs nach Finnland an der Wende des vorigen und unseres Jahrhunderts erörtert worden war und man sich dabei einer Entscheidung im positiven Sinn zugeneigt hatte, hat sich die Aufmerksamkeit der Forscher den Fragen nach der Art und dem Zweck des Kreuzzugs, nach seiner Zeit und seiner Lokalisation in Finnland zugewandt. In den beiden erstgenannten Fragen ist die hergebrachte Auffassung die gewesen, dass durch den Kreuzzug, dem man den allgemeinen Charakter der Kreuzzüge des 12. Jahrhunderts beigelegt hat, ein Teil von Finnland mit dem Schwedischen Reich und der römischen Kirche vereinigt werden sollte. Demgegenüber ist hervorgehoben worden, dass der Stand des Christentums in Schweden, zumal in Svealand, um die Mitte des 12. Jahrhunderts recht ungefestigt war und dass auf der Basis des Ledung-Systems, mit dem es nur auf die Ausführung kurzer Raub- und Besteuerungszüge abgesehen war, keine dauernde Eroberung hatte erzielt werden können. Der Zug hätte mithin nur ein gelegentlicher Wikingerzug sein können, den die Schweden als Verbündete der Finnen und auf ihre Bitte unternommen hätten, um ihnen gegen die sie bedrängenden Nowgoroder beizustehen. Die Beteiligung eines Bischofs an dem Zuge, der dadurch einen kirchlichen Anstrich bekommen hat, könnte von einer bloss privaten Befriedigung eigenen Glaubenseifers hergerührt haben. Abgesehen davon, dass die zur Stütze dieser Anschauung vorgebrachten Gesichtspunkte im allgemeinen schwach sind und weiterer Beweisführung bedürfen, zeigt der allgemeingeschichtliche Hintergrund des Ereignisses, von dem sich das Streben der römischen Kirche nach Gewinnung der nordischen Länder unter anderem durch die Gründung von Volkskirchen deutlich abhebt, dass es sich um eine planmässige Massnahme der Universalkirche handelt, die unter Ausnutzung der Machtbestrebungen Schwedens durchgeführt wird. Ausserdem sprechen die örtlichen Erinnerungen und Bodenaltertümer sowie zahlreiche andere Umstände, die im vorliegenden Werk behandelt werden, für die alte traditionelle Auffassung über die dauernden Folgen der Massnahme, wie sie dieselbe zugleich im Lichte der Einzeltatsachen vertiefen und klarer hervortreten lassen. Auch in Bezug auf die Zeitstellung und die Lokalisation des Zuges scheint die Überlieferung der Hauptsache nach im Recht zu sein, wenn sie angibt, dass der Zug zwei Jahre nach der Versammlung zu Linköping, also etwa 1155, stattgefunden und sich gegen die Finnen gerichtet habe, wobei an die finnischen Bewohner von Südwestfinnland gedacht ist.

Den Umfang der Besiedlung von Südwestfinnland am Ausgang der heidnischen Zeit beleuchtet die Karte Abb. 2 (S. 13), die durch eine andere Karte im gleichen Massstab, Abb. 1 (S. 12), mit ihren Kirchspielnamen ergänzt wird. Im Eigentlichen Finnland liegen die Siedlungen (die roten Punkte auf der Karte) unweit der Küste und erstrecken sich nicht bis auf die Inseln und tiefer ins

Binnenland hinein. In Satakunta konzentriert sie sich an dem Kokemäenjoki [Kumoälv] und südlich vom mittleren Lauf dieses Flusses. Die Bewohner von Satakunta sind Tawasten, die des Eigentlichen Finnland Finnen, die sich als Stamm wie auch gewerblich und sozial von den Tawasten unterscheiden. Auch die Siedlungsgebiete der beiden letzteren stossen nicht aneinander. Die ganze Bevölkerung ist der Hauptsache nach finnisch. Im Eigentlichen Finnland ordnet sich die Besiedlung in drei Hauptgruppen, eine östliche, die im Westen bis in die Gegend der Bucht Piikkiönlahti reicht, eine mittlere, die das Tal des Flusses Aurajoki (an dessen Mündung liegt die Stadt Turku [Åbo]) umfasst und sich bis in die Gegend von Vehmaa und Mynämäki ausdehnt, und eine nordwestliche, deren Zentrum die Kirchspiele Laitila und Uusikirkko bilden. Am Anfang des Mittelalters stellen die erwähnten Siedlungsgruppen eigene Verwaltungsbezirke dar, und zwar Südfinnland, Nordfinnland und Kaland. Im Gebiet des letzten von diesen wie auch auf den Ålandsinseln findet man schwedische Reminiszenzen an die Gesellschaftsordnung der Wikingerzeit sowie die ältesten kirchlichen Denkmäler des Landes, welche darauf hinweisen, dass sich getaufte schwedische Ansiedler früh im Nordwesten der Landschaft niedergelassen haben und dass diese und die Ålandsinseln früher unter schwedische Herrschaft geraten und kirchlich organisiert worden sind als das übrige Eigentliche Finnland. Handelsbeziehungen der Gegend zu den Ostseeländern ergeben sich aus Silberfunden und Handelsplätzen. Im Eigentlichen Finnland verteilen sich die ersteren auf die Ufer der in tiefe Buchten mündenden Flüsse (in den Kirchspielen Halikko, Paimio, Raisio, Nousiainen, Mynämäki und am Aurajoki). Von den Handelsplätzen waren einige schon in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts so bekannt, dass sie in der um 1140 verfassten Geographie Idrisis Erwähnung gefunden haben. Hierher gehören A b o a, wahrscheinlich der Vorgänger des heutigen Åbo am Aurajoki, K a l a n d, vermutlich bei der Kirche des Kirchspiels Uusikirkko am Flusse Männäistenjoki (die Gegend wird durch die Karte Abb. 3, S. 20, beleuchtet) und R a g v a l d a, an der Stelle der alten Kirche von Ulvila auf der Insel Liikistö im Kokemäenjoki (Gegend auf der Karte Abb. 4, S. 21).

Die lokalen Erinnerungen an Bischof Henrik und seinen Kreuzzug in Finnland beschränken sich ausschliesslich auf Südwestfinnland. Auf der Karte Abb. 5 (S. 25) sind sie durch Punkte und Kreuze bezeichnet. Die ersteren beziehen sich wahrscheinlich nicht auf Bischof Henrik, sondern verdanken ihre Entstehung anderen Ursachen, bei den letzteren dagegen besteht diese Möglichkeit. Sie verlegen sich also an die Küste von Kaland und erstrecken sich von den nördlichen Teilen der Landschaft Nordfinnland bis nach Satakunta, bis zu den Siedlungszentren am mittleren Lauf des Kokemäenjoki. Sie enthalten Andeutungen mit Bezug auf die Tätigkeit Bischof Henriks, die Kämpfe und die Richtung des Kreuzzuges. Nach diesen würde der Kreuzzug zuerst Kaland berührt haben, auf dessen Unterwerfung unter Schweden und auf dessen kirchliche Organisation schon vor dieser Zeit oben Hinweise angeführt wurden, und sich von dort landeinwärts nach den Ufern des Kokemäenjoki und der Gegend des Sees Pyhäjärvi gerichtet haben, wo Bischof Henrik in Köyliö seinen Tod gefunden haben soll. Seine Bischofskirche wurde Nousiainen, auf der Grenze zwischen Kaland und Nordfinnland, und da wurde er nach der Tradition auch bestattet. Eine interessante Erinnerung an den Zusammenhang zwischen dem kirchlichen Zentrum Nousiainen und Satakunta stellt der »Sant Henriksweg» dar, der von Nousiainen südlich des Pyhäjärvi nach Köyliö führt (Karte Abb. 5).

Die Erinnerungen an den Tod Bischof Henriks haben sich auch in die Form eines Liedes gekleidet, das unter dem Namen des Liedes vom Tode Bischof Henriks (Piispa Henrikin surmavirsi), um 1400 in Südwestfinnland entstanden, weit umher gewandert ist und sich immer voller entwickelt hat. Die Gebiete I—III auf der Karte Abb. 5 bezeichnen die Entstehungs- und Entwicklungsörtlichkeiten des Liedes, wie auch seine Wanderungsrichtung (nach den Untersuchungen von Prof. H. Ojansuu) darauf angegeben ist. Die Hauptgestalten, der heil. Henrik und der heil. Erik, sind in dem ursprünglichen Lied Heilige, aber in den späteren Varianten werden sie als

historische Persönlichkeiten dargestellt. Das Motiv zu der Ermordung des Bischofs scheint ursprünglich in der durch eine Kirchenstrafe erweckten Rache bestanden zu haben, an deren Stelle später die aus einem anderen Liedermotiv stammende Rache wegen gewaltsamer Einquartierung getreten ist. Die Zahl der Rächer scheint anfangs drei gewesen zu sein, die nach ihren Heiligennamen (Laurentius >Lalli, Olaf u. Benedictus) eher zu der Schar der Kreuzfahrer als zu den Finnen gehört haben. In den späteren Varianten ist nur ein Rächer übrig, der infolge des fremden Liedmotivs als ein finnischer Bauer aufgefasst ist.

Die volkstümlichen Überlieferungen von dem Kreuzzug des Bischofs Henrik und den Ereignissen desselben sowie von den Zuständen in Südwestfinnland vorher und später können bis zu einem gewissen Grad durch lokale Bodenaltertümer und auch durch andere Quellenangaben kontrolliert werden.

Die Episkopalgemeinde Nousiainen wird in den Quellen noch im 13. Jahrhundert erwähnt. Ihr Pfarrherr wird in den 1230-er Jahren als Kaplan des Bischofs bezeichnet, so dass sie noch damals in einer von den anderen Gemeinden abweichenden Beziehung zu dem Bischof gestanden zu haben scheint. Sie scheint das ganze Flusstal von Nousiainen umfasst zu haben, und ihre Hauptkirche war die der heil. Maria geweihte alte Kirche des Bischofs. Der landeinwärts gelegene Teil des Flusstals war am Ende der heidnischen Zeit besiedelt (auf der Karte Abb. 6, S. 43, geben die Kreise die Ausdehnung der Besiedlung an), und die Kirchenchronologie, die sich in den Erinnerungen des Volkes widerspiegelt (die den Leichnam des heil. Henrik ziehenden Ochsen machten zuerst im Dorfe Repola, dann bei der Kirche der heil. Maria in Moisio und schliesslich bei der heutigen Kirche des Kirchspiels halt), deutet darauf, dass der landeinwärts gelegene Teil des Kirchspiels vor der Gründung der Bischofskirche kirchlich organisiert worden ist und dass sich die erste Kirche der Gemeinde in Repola befunden hat, wo Reste davon, durch ein Kreuz bezeichnet, noch im 18. Jahrhundert vorhanden waren. Die Küstenpartie besteht aus Alluvionen, deren Besiedlung zugenommen hat, jenachdem das Wasser zurückwich. Am Anfang des 14. Jahrhunderts trennt sich der landeinwärts gelegene Teil als eigenes Kirchspiel mit der heutigen Henrikskirche ab. Das Küstenland bleibt als besonderes Kirchspiel im Besitz der alten Bischofskirche, aber die sich vergrössernde Küstenbevölkerung in Lemu baut sich daneben eine eigene, dem heil. Olaf geweihte Kirche, die nach dem Verfall der Bischofskirche die Hauptkirche wird. Bei der am Ausgang des Jahrhunderts erfolgenden Neuorganisation wird die Gegend der damals schon ganz in Trümmern liegenden Bischofskirche nebst ihren Dörfern mit dem östlichen Kirchspiel Nousiainen vereinigt.

Fundamente der Bischofskirche der heil. Maria wurden 1920 beim Bau des neuen Hauptgebäudes des Gutes Moisio in Santamala aufgefunden. Den Platz derselben beleuchten die Abbildungen 7—10 (S. 46—49) sowie die Kartenskizze Abb. 11 (S. 50), in der die Stelle der Kirche mit A und das alte Gräberfeld mit seinen Skelett- und Brandgräbern aus dem 11.—12. Jahrhundert mit B bezeichnet ist. Die Grundfläche der Kirche ist in Abb. 12 zu sehen. Auf dem westlichen Teil des Fundaments der Kirche hat ein Späteres Gebäude gestanden, dessen mittleren Teil ein kalter Vorraum bildete, unter welchem sich ein Brunnen (A in Abb. 12) befand, während die beiden Enden mit einer Feuerstelle versehene Räume waren (C—C, Abb. 12, Feuerstellen desselben, D—D Feuerstellen des neuen Gebäudes). Das Fundament der Kirche ist eine für einen Holzbau hergestellte Granitmauerung ohne Bindemittel. Die Längsrichtung der Kirche ist O—W. Bei ihrem östlichen Ende steigt der Fels an die Erdoberfläche, weshalb das Fundament an dieser Stelle verschwunden war. Die Länge des Gebäudes konnte darum nicht genau bestimmt werden, aber da seine Breite 11,5 m betragen hat, scheint seine Länge mindestens ca. 23 m gewesen zu sein. Aus demselben Grund lässt sich nicht feststellen, ob sich an den Rumpf der Kirche ein schmäleres Chor angeschlossen hat. Im westlichen Teil der Kirche, die auf weichem Boden stand, wurden die Reste von wenigstens vier Toten angetroffen, die schon bei früheren Ausgrabungen

der Fundamente gestört worden waren. Ferner wurde (an der Stelle B, Abb. 12) der Deckelstein eines Plattengrabes gefunden, der in dem an der Stelle vorhanden gewesenen älteren Gebäude als Schwellenstein gedient hat. Der im Innern der Kirche blossgelegte Brunnen kann schon der Zeit der Kirche angehört haben, aber er ist für späteren Gebrauch ausgebessert worden.

Das Alter der Kirche, auf deren Charakter als Märtyrerkirche ihre Quelle hinweist (zu der Legende vom heil. Henrik gehörte auch ein Quellenwunder), wird durch ihr Monumentalgrab beleuchtet, dessen Deckel im Grund der Kirche angetroffen wurde. Dieses Grab, von dessen Form Abb. 13 (S. 57) und von dessen Steindeckel Abb. 14—16 (S. 58—60) eine Vorstellung geben, ist der frühmittelalterlichen oberirdischen Plattengrabgruppe zuzurechnen, die der englische kirchliche Einfluss im 11. Jahrhundert auch in den nordischen Ländern bekannt machte. Vorläufer des Typus sind die mit ebenem Steindeckel versehenen Plattengräber mit hohen Steilgiebeln oder ohne solche (Abb. 20, 31, S. 63, 67). Einige frühe Verwandte unseres Grabes sind in Abb. 21—24 (S. 63) zu sehen. Im 12. Jahrhundert tritt eine Änderung in der Grabanlage ein, insofern als das Grab jetzt in den Boden gegraben wird und nur die Deckelplatte zur Bezeichnung desselben als Grabstein an der Oberfläche zurückbleibt (Abb. 25—30, S. 64—66). Zuweilen wird das Grab durch die allein übriggebliebenen Giebelsteine markiert (Abb. 24, S. 63). In das Innere der Kirche geraten, werden die Giebelsteine des Grabes aus praktischen Gründen gewöhnlich von der Deckelplatte verdeckt. Schliesslich versinkt das Grab aus denselben Gründen unter den Fussboden, während die Deckelplatte im Niveau des Fussbodens verbleibt, wobei sie eine ebene Oberfläche erhält. Diese Entwicklung sowie der enge Zusammenhang der betreffenden nordischen Gräber mit den entsprechenden englischen Gräbern wird durch die Abbildungen 29—30 (S. 65, 66) und 32—34 (S. 67—68) veranschaulicht. Zwei der ältesten Kirchengräber Finnlands aus Stein vom 13. Jahrhundert sind in Abb. 17 und 35 (S. 60, 69) und andere frühe Steingrabformen aus den nordischen Ländern in Abb. 18—19 (S. 61—62) dargestellt. Unserem Grab in der Bischofskirche der heil. Maria zu Nousiainen stehen auch die Gräber der Sverker-Kapelle in Alvastra, Schweden, aus dem 12. Jahrhundert (Abb. 36, S. 70) nahe, auf deren Form jedoch ihre wahrscheinliche Anwendung als Altar eingewirkt hat, aber als Typus vertritt unser Grab ein älteres Stadium als diese. Das Grab in der Maria-Kirche zu Nousiainen hat sich wahrscheinlich auf dem Fussboden im Chorteil befunden, wo es auch kaum unter den Fussboden hätte verlegt werden können. In die Mitte des 12. Jahrhunderts oder in den Anfang von dessen zweiter Hälfte gehörend, setzt es auch selbst die Existenz der Kirche zu dieser Zeit voraus. Von dem Inhaber des Grabes ist nichts bekannt, aber aus geschichtlichen Gründen ist es möglich, dass unser bischöflicher Märtyrer darin seine Ruhestätte gefunden hat. Von dem Steindeckel des Grabes hat Elias Brenner 1671 eine Zeichnung angefertigt (Abb. 37, S. 71). Der Stein befand sich damals wahrscheinlich noch in dem kleinen Gedächtnisbau, der an der Stelle der Kirche unterhalten wurde und der noch im 17. Jahrhundert vorhanden gewesen zu sein scheint.

Bei der gemeinsamen Mündung der Flüsse Nousiaisten- und Maskunjoki findet sich noch ein anderes kirchliches Denkmal, das in die Zeit des Kreuzzugs Bischof Henriks zurückgehen kann. Von dem erwähnten Mündungsdelta schenkt der Bischof von Åbo in den 1230-er Jahren dem Pfarrer von Nousiainen ein Landstück namens »Lunda», das früher eine heidnische Kultstätte gewesen war, und im Zusammenhang damit die Hälfte der Insel Taipale. Nach den örtlichen Verhältnissen zu schliessen, scheint Lunda dasselbe wie die nachmals Ohensaari genannte Insel zu sein, und der damit verbundene Teil von Taipale ist wahrscheinlich mit dem nördlichen Teil der früheren Insel dieses Namens identisch. Diese Ländereien sind auf der Karte Abb. 38 (S. 74) bezeichnet. Aus späteren Quellen geht hervor, dass die erwähnten Ländereien Teile eines grossen Güterkomplexes sind, der also ursprünglich der Kirche gehört hat und dessen Verwaltungszentrum die unter dem Namen S t e n b e r g a bekannte Burg gewesen ist. Im 14. Jahrhundert wird angegeben, dass Stenberga mit seinen Liegenschaften bereits an den Staat übergegangen

war. Die Burg, deren Art, Lage und Bau durch Abb. 39—52 (S. 75—91) beleuchtet werden, vertritt den frühmittelalterlichen sog. Kastalburgtypus, dessen Kern ein auf einem einzelnen Hügel stehender, ursprünglich wahrscheinlich dreistöckiger bewohnbarer Turm bildet. Als einziges Aussenwerk desselben diente am Fuss des Hügels ein zweiter Turm, durch den man auf die im übrigen sehr steilrandige Terrasse des Hügels gelangte, von wo über leicht entfernbare Holztreppen der Scheitel des Hügels zu erreichen war. Der Aussenturm hatte ausser der Vermittlung des Aufstiegs zur Hauptburg die Aufgabe, sie von der einzigen Seite aus zu schützen, auf der ihr das Wasser keinen Schutz bot. Die Burg ist ausschliesslich aus Granitblöcken errichtet, in ihrem Bau spiegelt sie die bekannten Eigenschaften der romanischen Burgbauten wider, und ihrem Typus nach gehört sie zu den primitivsten Verteidigungsanlagen des Mittelalters. Da auch in Finnland bereits am Ende des 12. Jahrhunderts ein viel entwickelterer Vertreter desselben Burgtypus (Sibbesborg in Uusimaa [Nyland]) erbaut worden ist, muss die Burg zunächst etwa in die Mitte des 12. Jahrhunderts gesetzt werden. Nachdem die Burg zwischendurch in Ruinen gelegen, wurde sie in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts erneuert und bekam damals im Kellergeschoss der Hauptburg eine neue Einrichtung und in den oberen Stockwerken auf Kalksteinkonsolen basierte Ziegelrippengewölbe sowie einen aus Rippenziegeln gefertigten Zierfries in der Portalfassade. Vom geschichtlichen Gesichtspunkt aus hat die Burg hier im 12. Jahrhundert nur als Schutz des kirchlichen Zentrums in Nousiainen Bedeutung besessen, während das Landgut als wirtschaftliche Stütze der Kirche diente. In ihrer neuen Gestalt wurde aus der Burg ein Herrenhaus oder Lehnhof.

Der Bericht der Legende und der Überlieferung über das während des Kreuzzugs Bischof Henriks begründete kirchliche Verwaltungszentrum in Nousiainen nebst der Bischofskirche und der Burg findet also in den örtlichen Altertümern eine kräftige Stütze. Auch die Angabe der Tradition über den Tod Bischof Henriks in Köyliö erhält eine Bestätigung durch die für ihn im 14. Jahrhundert errichtete Gedächtniskapelle auf der kleinen Insel im See Köyliönjärvi (Karte Abb. 53, S. 95). Diese Kapelle hat aus Granit bestanden und scheint am Ende des 14. Jahrhunderts erbaut worden zu sein. Sie war im Grundriss 12 × 8 m (innere Masse) gross, ohne Gewölbe und mit einem Fussboden aus Erde versehen. Ihre Lage und ihre Fundamente werden durch Abb. 55, 57 (S. 98, 101) beleuchtet. Von ihren mit Backsteinpfosten ausgerüsteten Fenstern sind nur einige Scheiben und Glasscherben angetroffen worden (Abb. 56, S. 99). Schon aus ihrer Lage auf einer kleinen Insel (Abb. 54, S. 96), auf der keine Spuren von Bestattung gefunden worden sind, geht hervor, dass sie nicht zu Gemeindezwecken angewandt sein kann. Verglichen mit gleichartigen Gedächtniskapellen in Skandinavien, wie der Sverker-Kapelle in Schweden (Abb. 58, 60, S. 102—3), der Knut Lavard-Kapelle in Dänemark (Abb. 59, S. 102) und der heil. Eriks-Kapelle in Upsala (Abb. 61—62, S. 105) u. a., darf auch diese der Hauptsache nach als eine Andachtsstätte der Wallfahrer an dem Ort, wo der Märtyrer seinen Tod gefunden hatte, angesehen werden. Als ihr Erbauer wird ein einzelner frommer Mann bezeichnet, und es ist nicht unmöglich, dass sie eine aus Holz errichtete Vorgängerin gehabt hat. Nachdem die Steinkapelle in Trümmer zerfallen war, scheint an ihrem Platze ein kleiner Gedächtnisbau aus Holz unterhalten worden zu sein. Noch im 17. Jahrhundert versammelte sich dort, wahrscheinlich zur Zeit der Translationsfeier des heil. Henrik, Volk zu Handelsgeschäften, wobei der Mörder Bischof Henriks verflucht worden sein soll.

Für die Beurteilung der auf Finnland gerichteten Tätigkeit Bischof Henriks und seines Kreuzzugs ist speziell die Frage, ob in einem Teil von Südwestfinnland eine noch frühere schwedische Eroberung und kirchliche Organisation zu konstatieren ist, worauf ich schon oben auf Grund der Tradition und gewisser historischer Erscheinungen hingewiesen habe, von ausserordentlich grosser Bedeutung. Diese Frage habe ich durch Untersuchungen über die Art der ältesten kirchlichen Organisation in dem fraglichen Gebiet weiter zu beleuchten versucht. Erstens verdient

Beachtung, dass die Kultur der heidnischen Zeit sowohl auf Åland als in dem zum Eigentlichen Finnland gehörenden Kaland der Hauptsache nach im 11. Jahrhundert ihr Ende findet, während sie im übrigen Südwestfinnland sogar noch im folgenden Jahrhundert fortlebt. Andererseits ist bei der Untersuchung der Verlegung der Kirchen und der ältesten Kirchspiele in demselben Gebiet (vgl. Karte Abb. 63, S. 111) zu bemerken, dass die letzteren deutlich ganze Siedlungsgruppen der heidnischen Zeit umfassen. Auf Åland, wo die Bevölkerung durchgehends schwedisch ist, bilden diese alten Siedlungsgruppen den Kern der Gemeindeorganisation, die Kirchen liegen nahe beieinander, in den alten Siedlungszentren, und sind früh aus Stein aufgeführt, und die spätere Ausdehnung der Besiedlung hat sich dem anpassen müssen und hat sich in diese früh gefestigte Organisation gefügt. Dieselbe Erscheinung spiegelt sich deutlich in dem während der heidnischen Zeit besiedelten finnischen Gebiet von Kaland wider, aber seine ganze kirchliche Kultur stützt sich zugleich auf die gleichzeitige kirchliche Organisation der während der heidnischen Zeit nicht besiedelten Küstengegend, eine Organisation, der eine hierher lokalisierte getaufte schwedische Kolonisation zugrunde liegen muss. Die vielen, teilweise seit lange nicht zu Gemeindezwecken angewandten Küsten- oder Schärenkirchen haben bis in späte Zeiten auch unter den Bewohnern des Binnenlandes eine fast mystische Anziehungskraft und Bedeutung gehabt. Die früheren Kirchspiele sind auch hier klein gewesen und haben ganze Siedlungsgruppen umfasst, aber die spätere Entwicklung ist in der Gegend kräftiger als auf Åland gewesen und hat in der Organisation schon früh durchgreifendere Veränderungen erforderlich gemacht (in Abb. 64—75, S. 116—129, findet man die alten Kirchen und Kirchenplätze dieser Gegend bezeichnet). In dem ganzen fraglichen Gebiet gibt es eine einzige Kirche der heil. Jungfrau, in S a l t v i k auf Åland, die in den Erinnerungen des Volkes als Hauptkirche, ja als eine Art Dom figuriert. Die übrigen Kirchenheiligen sind Apostel (Jakob, Petrus, Bartholomäus und Johannes) und älteste Stammheilige der nordischen Kirche (heil. Michael, heil. Georg, heil. Laurentius und heil. Olaf). Im ganzen erinnert die kirchliche Organisation dieses Gebietes an die Bistümer Schwedens im 11. Jahrhundert. Mit diesen Beobachtungen als Hintergrund erhält der Bericht Adams von Bremen über Anund Emundssons Eroberungszug nach »Scythien» in den 1050-er Jahren und über die Missionsreise des von Bremen ausgesandten Bischofs Johannes oder Hiltin nach den »Inseln in der Ostsee» um 1060, auf das südwestfinnische Gebiet von Åland und Kaland angewandt, eine reale Grundlage.

Wenn die obigen Beobachtungen sich als stichhaltig erweisen, wird es ohne weiteres klar, weshalb der »gegen die Finnen» zielende Kreuzzug Bischof Henriks zunächst nach dem nordwestlichen Teil des Eigentlichen Finnland gerichtet war. Aus diesem früher zum schwedischen Reich gehörenden und kirchlich organisierten Teil der Landschaft ergab sich ein natürlicher Ausgangspunkt sowohl für die politischen als die kirchlichen Expansionstendenzen im Lande. Hierdurch erklärt sich ungezwungen auch der Umstand, dass das auf diesem Zug angeordnete neue kirchliche Verwaltungszentrum in diesen Teil der Landschaft verlegt wurde, ein Verhalten, das unter anderem in Anbetracht der dichten Besiedlung des Aurajoki-Tales und des an diesem Fluss vorhanden gewesenen alten, weitbekannten Handelsplatzes sonst nicht leicht zu verstehen ist. Unter dieser Voraussetzung erscheint es ferner natürlich, dass auf diesem Kreuzzug in erster Linie nach einer Berührung mit dem mächtigen binnenländischen Stamm der Tawasten auf dessen damals einzigem nach Westen gerichteten Seeweg in Satakunta oder Küsten-Tawastland gestrebt wurde. Die Gegend des Kokemäenjoki mit ihren bekannten uralten Handelszentren, in denen auch eine kirchliche Kultur, wiewohl vielleicht von lokaler Art, in den Anfängen stand (diese werden durch Abb. 77—81, S. 136—140 beleuchtet), vermittelte den Handel des tawastländischen Binnenlandes, dessen Erzeugnisse man vielleicht schon früher versucht hatte auch nach dem Handelszentrum von Kaland zu lenken, und bot diesem von dem König selbst angeführten Zuge gewiss ein erstrebenswertes Ziel. Und so entstanden denn an den Ufern des

Kokemäenjoki gleich zwei dem bischöflichen kirchlichen Zentrum von Nousiainen entsprechende sekundäre Zentren, das eine in Niedersatakunta mit der Kirche der heil. Jungfrau in Kokemäki nebst der Kirche des heil. Olaf in Ulvila und das andere in Obersatakunta, wo sich die Hauptkirche der heil. Jungfrau in Sastamala (dem heutigen Karkku) mit der Kirche des heil. Olaf in Nieder-Sastamala (dem heutigen Tyrvää) neben sich befand. Um diese Kirchenmittelpunkte schlossen sich administrativ die übrigen organisierten Gemeinden der Gegend, die als Zusammenfassungen auch zerstreuter Siedlungsgruppen schon ein entwickelteres Organisationsstadium widerspiegeln als die ältere kirchliche Organisation von Åland und Kaland. Zum sekundären Zentrum eines solchen dezentralisierenden Verwaltungssystems wird auch die frühere Zentralkirche auf Åland, und eine gleiche wird im Gefolge des Kreuzzugs auch im Zentrum der danach im Lande Fuss fassenden neuen schwedischen Kolonisation im südlichen Schärenarchipel des Eigentlichen Finnland (Houtskär-Nagu) gegründet. Von allen diesen Mittelpunkten aus wurde dann die kirchliche Organisationstätigkeit fortgesetzt, und es ist schwer, eine Grenze zwischen dem durch den Zug selbst erreichten Resultat und dem Ergebnis der darauffolgenden Tätigkeit zu ziehen. Als Errungenschaft des Kreuzzugs ergibt sich jedenfalls eine Grundlage und Voraussetzung auch für die weitere Arbeit der Kirche.

Das Bistum Nousiainen besteht etwa ein Vierteljahrhundert. In den letzten Dezennien des 12. Jahrhunderts befindet sich der Bischofssitz schon in Räntämäki im Tal des Aurajoki. Im Laufe dieser Zeit wurde für die Kirche das Gebiet gewonnen, das auf der Karte Abb. 76 (S. 135) durch rote Kreuze angegeben ist. Ein Teil der Kirchen des alten Südfinnland (südöstlich vom Aurajoki) kann das Resultat freien kirchlichen Interesses darstellen, denn die Gemeindeorganisation im eigentlichen Sinn scheint hier wenigstens der Hauptsache nach erst der Zeit des Bistums Räntämäki anzugehören (in den Abb. 82—83, S. 146—147, finden sich ein paar Kirchen und Kirchenplätze dieser Gegend angemerkt). Desgleichen scheinen die Kirchen am Oberlauf des Aurajoki und an dem nördlich von dessen Quellgebiet hinfliessenden Loimijoki gemeindelose kleine Kirchen zu sein, welche darauf hinweisen, dass man früh längs dieser Wasserwege nach einer Verbindung zwischen den kirchlichen Zentren am Kokemäenjoki und dem immer mehr an Bedeutung zunehmenden Zentralgebiet am Aurajoki gestrebt hat.

Bischof Henrik vertritt in der Kirchengeschichte Finnlands die Periode des Einflusses der englischen Kirche auf die kirchlichen Verhältnisse im Norden. Er war als Begleiter des Engländers Nikolaus, des Kardinalbischofs von Alba, nach Schweden gekommen und in dem Lande geblieben, um als Bischof von Upsala das von jenem unvollendet hinterlassene Organisationsprogramm für die Volkskirchen durchzuführen, von dem seine auch auf Finnland gerichtete Tätigkeit einen Teil dargestellt zu haben scheint. Bei seiner Wirksamkeit in Finnland scheint die von dem Bistum Hamburg-Bremen hergeleitete frühere kirchliche Organisationsarbeit eine wichtige Voraussetzung gebildet zu haben, obwohl sie nachmals bei der Hervorhebung seiner Verdienste als Heiliger in Vergessenheit geraten ist. Als Verwirklicher des Kirchenprogrammes Roms dürfte er als die eigentliche Seele des Unternehmens zu betrachten sein, zu dessen Leiter König Erik bewogen werden musste, als dieser in Karl Sverkersson, dem König von Götaland, einen gefürchteten Nebenbuhler hatte. Dieses Verdienst ist seinerseits auf König Erik übertragen worden, um dessen Anwartschaft auf die Heiligenwürde Nachdruck zu verleihen. So würde Bischof Henrik nicht als der erste Glaubensbote Finnlands, ja nicht einmal als dessen erster kirchlicher Organisator dastehen, wie allgemein angenommen worden ist, aber von seinen Verdiensten um die Wiederherstellung auch der ersten kirchlichen Organisation und um deren Ausbreitung unter dem eigentlichen finnischen Volk mit Hilfe einer vollkommeneren Organisationsmethode zeugt die weitere Entwicklung unserer Kirche.

II.

Der heil. Henrik, der Schutzheilige der finnischen Kirche und des finnischen Volkes.

Der Heiligenkult der katholischen Kirche nimmt seinen Ausgang von den Märtyrerfesten der Ecclesia militans und dehnt sich mit der Zunahme der Anlässe zu denselben ausser auf die Märtyrer der Verfolgungszeit auch auf die biblischen Märtyrer und andere wichtige Persönlichkeiten aus, die sich für ihren Glauben und die Kirche aufgeopfert hatten. Im Lauf der Jahrhunderte vermehrten sich die Gegenstände dieses Kults dermassen, dass es seitens der Kirchenleitung als notwendig erachtet wurde, die Zunahme der Heiligen einzuschränken. Als die diesbezüglichen Massnahmen nichts fruchteten, verordnete Papst Alexander III. durch seine Bulle von 1171 die Anerkennung neuer Heiliger als eine ausschliessliche Angelegenheit des päpstlichen Stuhles. Die Heiligenfragen mussten in der Kurie untersucht werden, und die Kandidaten mussten wenigstens folgende drei Bedingungen erfüllen: 1) sie mussten vor mindestens 50 Jahren gestorben sein, 2) sie mussten ein vorbildliches heiliges Leben geführt und aufopfernde Hingabe an das Christentum und die Zwecke der Kirche gezeigt haben, und 3) es mussten Wunder durch sie geschehen sein. Die Heiligerklärung selbst zerfiel in zwei Akte verschiedenen Grades: die Beatifikation und die Kanonisation. Die letztere war notwendig, wenn der Heilige von der Universalkirche anerkannt sein sollte.

Über die Heiligsprechung des Bischofs Henrik hat sich keine Urkunde erhalten. In einem päpstlichen Brief wird er 1296 zum erstenmal als Heiliger und als Schutzheiliger des Doms zu Åbo erwähnt. Seine Verdienste als Heiliger, der Kreuzzug nach Finnland und der auf demselben erlittene Märtyrertod, sind annähernd dieselben gewesen wie die des heil. Erik, der schon 1256 als Heiliger genannt wird. Dass er seine Heiligenwürde später als der heil. Erik erlangt hat, beruht wahrscheinlich darauf, dass die Leitung der Kirche Finnlands keine genügende Kompetenz besass, um die Heiligsprechung beim päpstlichen Stuhl zu betreiben, und dass man seitens der Kirche Schwedens erst dafür eintreten konnte, als die Heiligenwürde für den heil. Erik erlangt war und seine Verehrung sich bis zu dem erforderlichen Grade hatte ausbilden können. I. J. 1286 erhielt Finnland seinen ersten kanonisch gewählten Bischof, Johannes I., auf dessen Veranstaltung die zweite Verlegung des Bischofsstuhls von Räntämäki nach Åbo etwa 1290 vorgenommen wurde. Im Zusammenhang mit dieser Massnahme wird die Frage der Heiligsprechung Bischof Henriks jedoch aktuell, und es darf wohl als sicher gelten, dass ein darauf bezüglicher Antrag in dem Programm des mittlerweile zum Erzbischof von Upsala gewählten Bischofs Johannes enthalten war, als er im Sommer 1291 seine Reise zum Papst antrat, um sich in seinem neuen Amt bestätigen zu lassen. Das Resultat ist nicht bekannt, aber wahrscheinlich wurde schon vor dem Tode des Papstes Nikolaus IV. (4/4 1292) ein positiver Entscheid getroffen. Um übermässige Kosten zu vermeiden, ist unsere Kirche dabei kaum weiter als bis zur Erlangung der Beatifikation gegangen, und eine feierlichere Translation als gewöhnlich (Translatio solemnis) hat die Kanonisation als Kompetenzbedingung für den Schutzheiligen eines Domes ersetzen müssen. Vermutlich hat dieser Akt im Sommer 1293 stattgefunden, wo sich der Bischof Peter von Vesterås und andere schwedische Würdenträger in unserem Lande aufhielten. Zugleich wurde der heil. Henrik zum zweiten Schutzheiligen des Doms zu Åbo erklärt, an dessen Feiertagen unter anderem ein Ablass in Kraft war, der augenscheinlich auf Ersuchen finnischerseits am 10. Mai 1296 von Papst Bonifacius VIII. für die Erhöhung des Baufonds des Domes gewährt wurde.

Hiernach entfaltet sich der Kultus des heil. Henrik Hand in Hand mit der Entwicklung des Doms zu Åbo immer reicher. Schon in den 1290-er Jahren wird der Dom gründlich renoviert,

und am Ende des Jahrzehnts dürfte man sich damit befasst haben, auch ein Henrik-Officium auszuarbeiten. Es ist mithin anzunehmen, dass das erste Jubeljahr 1300 in Åbo mit aussergewöhnlichen Festlichkeiten im Zeichen des Kults des einheimischen Schutzheiligen gefeiert werden konnte, weil dieses Jahr unter seinen Erinnerungen die in Wirklichkeit früher erfolgte Translation sowohl des Bischofsstuhls als auch der Reliquien des heil. Henrik vereinigte.

Im 14. Jahrhundert beginnt die unausgesetzte Vergrösserung des Doms zu Åbo sowohl bezüglich der Bodenfläche als auch der Höhe. Der Plan Abb. 87, S. 184, gibt eine Vorstellung von dem Gang dieser Entwicklung. Die Abbildungen 88—92 (S. 186—187) beleuchten die äussere und innere Gestalt des Domes am Anfang des 14. Jahrhunderts und die Abbildungen 93—95 (S. 188) die darin vorgenommene Erweiterung, deren hauptsächlicher Teil in die Episkopatsjahre des Bischofs Hemming (1338—66) fällt. Hierauf folgt der Bau der Kapellen und schliesslich die Erhöhung des Mittelschiffs, die sich mit Pausen durch das 15. Jahrhundert fortsetzt. Die Abbildungen 96—98 (S. 189—191) veranschaulichen einige Stadien dieser Erweiterungsarbeit. Parallel mit dieser Entwicklung zeigen die Urkundenquellen des Domes, wie unser Nationalheiliger immer volkstümlicher wird. Seine Festtage werden zu immer ergiebigeren Ablasstagen, und an seinen Namen knüpfen sich immer reichere Schenkungen an die Kirche, die die Entwicklung der Kirche sowohl als ihres Kultus ermöglichen. Schliesslich werden der Dom, dessen heutige Gestalt uns in Abb. 85—86 (S. 182—3) entgegentritt, und der heil. Henrik zu identischen Begriffen, so dass es schwer fällt, eine deutliche Grenze zwischen beiden zu ziehen.

Das Ziel der oben angedeuteten grosszügigen Entwicklung ist gewesen, den allgemeinen Kultus des Domes zu heben. So steigt denn auch ein Altar nach dem anderen in der Kirche empor, und die Zahl der regelmässigen Messen nimmt mehr und mehr zu. Obwohl sich über die Altäre des Domes kein Verzeichnis erhalten hat, sind ihrer auf Grund verschiedener Quellen etwa 42 festzustellen. Auf dem Plan Abb. 99 (S. 197) sind die Plätze der Altäre mit Ziffern angegeben und auch die durch ihre Verlegungen entstandenen Plätze mittels Buchstaben nach der Ziffer kenntlich gemacht. An Altären sind folgende bekannt: 1. Der Hauptaltar (1A, 1B, 1C), 2. der Heiligenaltar des Bischofs Henrik, 3. derjenige des Bischofs Hemming (von 1514), 4. der Laienaltar der heil. Jungfrau, 5. der Kleriseialtar der heil. Jungfrau, 6. der Altar des heil. Georg (von 1355), 7. der Altar des heil. Sigfrid (von 1365), 8. der Altar der heil. Maria Magdalena (erwähnt 1412), 9. der Altar des heil. Kreuzes (erwähnt 1412, 9A 1470-er Jahre), 10.—11. die Altäre des heil. Laurentius (Präb. 1427) und des heil. Olaf (bereits 1296 erwähnt) sowie möglicherweise des heil. Vincentius (erwähnt 1412) (10A—11A gegen Ende des Mittelalters), 12. die Altäre der heil. Katharina (Präb. 1370, 12A 1370-er Jahre), 13. der heil. Ursula (errichtet 1455, 13A 1470-er Jahre), 14. der heil. Barbara (erwähnt 1412, 14A 1470-er Jahre), 15. des heil. Bartholomäus (errichtet 1374, 15A Ende des 14. Jh.), 16. der heil. Anna (erwähnt 1432, Präb. 1438, 1470-er Jahre an die westl. Wand verlegt), 17. des heil. Andreas (errichtet 1416, 1470-er Jahre an die westl. Wand verlegt), 18. der heil. Dreifaltigkeit (errichtet ca. 1420, Abb. 156, S. 302), 19. der heil. Peter und Paul (errichtet 1414), 20. der heil. drei Könige (errichtet 1447), 21. der heil. Seelen (Animarum defunctorum, indulg. 1445), 22. Johannes des Täufers und Ev. (erwähnt 1296, Präb. 1416), 23. der heil. Margaretha (erwähnt 1412), 24. der heil. Veronica (?), 25. des heil. Leichnams (errichtet 1421, Kapelle 1425), 26. des heil. Henrik und des heil. Erik (errichtet 1386), 27. des heil. Christophorus, 28. des heil. Olaf (1490-er Jahre geplant?), 29. des heil. Kreuzes (errichtet 1485), 30. der Allerheiligenaltar (errichtet ca. 1470), 31.—32. unbekannte Altäre, 33. die Altäre des heil. Martinus, 34. des heil. Nikolaus, 35. des heil. Michael (erwähnt 1342), 36.—40. der heil. Fabianus—Sebastianus—Antonius (erwähnt 1454—70), des heil. Stephanus (erwähnt 1412), der heil. Gertrud (etwa 1439), des heil. Erasmus (etwa 1466) und des heil. Martinus (ein älterer Altar). Die Aussenaltäre 41 und 42 sind unbekannten Heiligen gewidmet. Ausser Fest- und Feiertags- und kalendermässigen anderen Messen sollten an den vorerwähnten Altären Stiftungsmessen

abgehalten werden: 2 tägliche, 5 Montags-, 3 Dienstags-, 4 Mittwochs-, 1 Donnerstags-, 4 Freitags- und 2 Samstagsmessen. Allwöchentliche Messen, deren Tag nicht bestimmt ist, waren 16 vorhanden, und alljährliche Seelen- und andere Terminmessen bestanden in grosser Zahl.

Jährliche Hauptfeste des heil. Henrik waren das Festum natalis am 20. Januar und das Festum translationis am 18. Juni. Über das Programm dieser Feste wird in Kapitel XV mit Benutzung der von Prof. O. Manninen und Dr. A. Maliniemi übersetzten Texte berichtet. In lateinischer Sprache sind solche Texte veröffentlicht in M. Fants Scriptores rer. svecicarum medii aevi II (Upsala 1828), S. 332—343, und Finska Kyrkohistoriska Samfundets protokoll I (Kuopio 1898), S. 133—151.

In dem Kultsystem, das im Dom zu Åbo während der Jahrhunderte des Mittelalters für unsere Verhältnisse ausserordentlich vielseitig und reich ausgebildet wurde, erhob sich die Verehrung des heil. Henrik, da sie sich auf einen einheimischen Schutzheiligen der Kirche bezog, zu ganz besonderem Rang und zentraler Bedeutung. Aber auch in anderen Kirchen des Landes wurde dem Kultus des Universalheiligen unserer Kirche die ihm natürliche Aufmerksamkeit gewidmet. In den meisten Kirchen des Landes fanden sich Altäre des heil. Henrik — solche sind noch aus etwa 33 Kirchen erhalten (vgl. Abb. 106—110, S. 232—236—7) — und seine Spezialfeste wurden im ganzen Land als wichtige und viel Volk um sich scharende Tage gefeiert. Eine besondere Konzentration scheint dieser Kultus in den Grenzgegenden des Landes gefunden zu haben, wie im Tal des Kymijoki und später in der Umgebung von Viborg, in den binnenländischen Siedlungszentren, wie in der Gegend von Hollola, und in Österbotten. Von eigener Art waren die ihm zugeeigneten Formen des Kults, der sich an seinen Todesort und seine Graberinnerungen anknüpfte. Der erstere war in Köyliö, bei der früher erwähnten Gedächtniskapelle konzentriert, die auch das Ziel der Wallfahrten weit herkommender Pilger wurde. Opfergaben, die von Pilgern in der Kapelle hinterblieben sind, sieht man in Abb. 111 (S. 238) und 112 a (S. 239), welch letztere das hier geopferte, auf einer Pilgerfahrt aus Trondhjem erlangte Zeichen des heil. Olaf zeigt, zu dem das in derselben Abbildung sichtbare Zeichen der heil. Birgitta aus Vadstena, im Altarschrank zu Akaa dargebracht, eine Parallele liefert.

Der Grabgedächtniskult richtete sich, wie natürlich war, auf Nousiainen, wo Bischof Henrik seinerzeit seine Ruhestätte gefunden hatte. Mit dem Grab des Bischofs hatte dieser Kult jedoch nichts zu tun. Das Grab war schon in den 1290-er Jahren gelegentlich der Translation des heil. Henrik geleert worden, und auch die Grabkirche kam ausser Gebrauch und verfiel im folgenden Jahrhundert. Dagegen wurde am Anfang des 14. Jahrhunderts an ihrer Stelle die Parochialkirche von Nousiainen (Abb. 113, S. 243) errichtet. I. J. 1370 als Schenkung des Bischofs Johannes Petri hergestellt, erhält die Kirche dafür einen typischen Märtyreraltar (Abb. 114, S. 244), den der Bischof Magnus Tavast in den 1420-er Jahren mit ornamentierten Kupferplatten bekleiden liess. Diese Zieraten stellen den Bischof Henrik (die Tischplatte, Abb. 115, S. 245), Einzelheiten aus dem von ihm nach der Legende unternommenen Kreuzzug nach Finnland (Abb. 116—123, S. 246—253) und durch ihn geschehene Wunder (Abb. 124—128, S. 254—256) dar. Als Herstellungsorte der Bilderplatten sind Norddeutschland oder Flandern angenommen worden — die Frage ist noch nicht durch Einzeluntersuchungen gelöst —, aber es scheint offenbar, dass dem Zeichner der Bilder die in Åbo für dieselben angefertigten Entwürfe zur Verfügung gestanden haben. Bischof Henrik tritt in der Kleidung auf, die wahrscheinlich von Bischof Magnus Tavast in den 1420-er Jahren für den Dom zu Åbo angeschafft wurde — man vergleiche z. B. den noch erhaltenen Bischofsstab des Domes (Abb. 129, S. 257) mit dem in der Abbildung wiedergegebenen, — das Bild des Stifters in der Tischplatte ist als ein wirkliches Porträt angesehen worden, und die ganze Darstellung der Legende baut als solche grossenteils auf der finnischen Volkstradition. Als Ganzes ist der fragliche Märtyreraltar ein Denkmal einziger Art in den nordischen

Ländern, kunstgeschichtlich von grossem Wert und seinem kultischen Gehalt nach ein Beweis für die hohe Verehrung des Heiligen.

Durch all die oben beschriebenen Mittel erhob sich der heil. Henrik zum nationalen Universalheiligen des ganzen finnischen Volkes und Landes, zu dem vereinigenden Symbol, in dessen Zeichen sich nicht nur die Kirche, sondern auch das ganze Volk und Land als ein besonderes Ganzes in dem grösseren Ganzen des Reiches und seiner Kirche fühlte. Dafür lassen sich aus dem Gebiet des privaten wie des öffentlichen Lebens zahlreiche Belege anführen. Insbesondere sei nur die Anbringung seines Namens auf einer in den 1490-er Jahren in Finnland geprägten Münze erwähnt (vgl. Abb. 131—132, S. 261), um zu zeigen, wie er am Abschluss einer wichtigen Epoche in der Geschichte unseres Landes im Bewusstsein des Volkes eine Stellung einnimmt, die dessen weltlichem Herrscher zukommt.

Über die Verbreitung des Kults des heil. Henrik ausserhalb der Grenzen Finnlands liegen bisher nur verhältnismässig unvollständige Nachrichten vor. In Schweden, wo der heil. Henrik am Ausgang des Mittelalters sogar die Stellung eines Schutzheiligen des Reiches einnahm, sind die Erinnerungen an seinen Kult am zahlreichsten. Sein Feiertag (dort der 19. Januar) ist daselbst in den Kalendern der Bistümer beachtet, und sein Bild ist in dem dortigen Altarbilderschatz nicht selten (vgl. Abb. 133—134, S. 264—265). Reliquien des heil. Henrik sind dort ebenfalls aus zahlreichen Altären bekannt. In Norwegen ist der Kult des heil. Henrik im Bistum Trondhjem und in Dänemark in den Bistümern Lund und Odense angenommen gewesen. Aus dem letztgenannten Land ist wenigstens ein Altar des heil. Erik und des heil. Henrik aus dem Kloster in Landskrona bekannt. In Deutschland fand sich ein ähnlicher Altar im Karmeliterkloster zu Danzig, und über die Kenntnis des Kults des heil. Henrik sogar unter den Kartäusermönchen von Köln haben sich Nachrichten erhalten. Auch in England — der Heimat Bischof Henriks — ist der Kult des heil. Henrik wenigstens im Karmeliterkloster zu Yarmouth ausgeübt worden, wo es eine dem Heiligen geweihte Kapelle gegeben haben soll. Aus dem Kreis der Kultgeschichte Englands ist ausserdem erwähnenswert eine im 16. Jahrhundert von dem Italiener Circignano gemalte Darstellung des Martyriums des heil. Henrik (Abb. 135, S. 269), die in der Hinsicht Beachtung verdient, dass sich die Szene vom Tode des Bischofs da auf eine der finnischen Volksüberlieferung zeitlich vorausgehende Tradition gründet, von der es auch in Finnland ausser literarischen Reminiszenzen eine bildliche Darstellung schon aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts gibt.

III.

Der heil. Henrik als Gegenstand des Reliquienkults und der Reliquienkult des Doms zu Åbo.

Bei der gründlichen Restauration, die in den Jahren 1924—29 im Dom zu Åbo ausgeführt wurde, wurde in einer zugemauerten Wandnische in der Sakristei (Abb. 136, S. 273, Nr. VII, Abb. 137 zunächst der Nordecke) eine Reliquiengruppe angetroffen, zu der ein menschlicher Schädel und zwei Oberarmknochen, ein jeder in seiner Hülle, gehörten. Die Hülle des Schädels, von der Reste in Abb. 140—141 (S. 277—278) dargestellt sind, war aufgerissen und wieder nachlässig um den Schädel gezogen. Sie bestand zu unterst aus einem weissen Leinenstück, das straff um den Schädel genäht war, darüber aus einem Stück grüner Seide, ebenfalls, aber

in der Weise befestigt, dass das weisse untere Stoffstück bei den Augen dreieckig durch die Öffnung sichtbar war, und zu oberst aus einem Stück weinroter Seide, in dem an derselben Stelle eine ähnliche Öffnung gelassen war. Die Ränder der Öffnungen waren mit einem Saum aus Golddraht versteift. Die Oberarmknochen waren in ein Stück Seide gewickelt (Abb. 139, S. 276), das bei beiden von demselben Zeugstück abgerissen war. Die Reliquiengruppe (Abb. 138, S. 275) war von einem Papier (Abb. 143—144, S. 280) begleitet, das wahrscheinlich eine Aufzeichnung über den durch die Gruppe repräsentierten Heiligen u. a. enthalten hat, aber bis zur Undeutbarkeit vermodert war. Im Zusammenhang damit wurde ferner eine an einen zweizipfligen Lederstreifen befestigte Schnur angetroffen, die wahrscheinlich zum Zuschnüren eines Reliquienbeutels gedient hat (Abb. 142, S. 279). Die Fundnische ist am Anfang des 19. Jahrhunderts zugemauert worden, war aber schon vorher längere Zeit mit einer zugenagelten Eichentür verschlossen.

Die Reliquienknochen, die von verschiedenen Seiten in den Abbildungen dargestellt sind: die Oberarmknochen in Abb. 145—147 (S. 283—284), wo sie mit A und B bezeichnet sind — daneben veranschaulicht C den entsprechenden Knochen eines finnischen Mannes von normaler Grösse — und der Schädel in Abb. 149—155 (S. 289—297), sind von Prof. Yrjö Kajava anatomisch-anthropologisch untersucht worden. Bei den Untersuchungen wurde konstatiert, dass der Oberarmknochen B und der Schädel von dem gleichen Skelett herrühren, während der Knochen A, der ebenso wie B von einem rechten Arm stammt, einem anderen Individuum angehört. Alle Knochen des Fundes sind Teile eines männlichen Skeletts. Der Mann, von dessen Skelett der Schädel und der Knochen B herrühren, war ca. 170 cm lang, ca. 50 Jahre alt, gehörte dem gebildeten Stand seiner Zeit an und war weder finnischer noch schwedischer Nationalität. Die Knochen weisen Schnittflächen (z. B. in Abb. 148, S. 285) und auch sonst gewaltsame Eingriffe auf (an dem Schädel fehlen z. B. der Unterkiefer, die Backenknochen usw.), so dass man an ihnen die gewöhnlichen Eigenschaften der Reliquienknochen wiedererkennen kann.

Im Dom zu Åbo ist ein einziges zu öffentlicher Schaustellung bestimmtes Behältnis des Reliquiendienstes bis auf unsere Tage erhalten. Das ist der Reliquienschrein des heil. Hemming, dessen Gestalt, Kolorit und Konstruktion aus Abb. 156—161 (S. 302—307) ersichtlich werden. Derselbe wurde am Anfang des 16. Jahrhunderts in Åbo für die im Frühjahr 1514 gefeierte Seligsprechung des heil. Hemming gebaut. Über seine Konstruktion sei bemerkt, dass er zwei selbständige Teile umfasst: einen Sarkophag, der mit einem auf Pfosten ruhenden Dach versehen ist, und den eigentlichen Heiligenschrein, dessen Platz auf dem Sarkophag unter dessen Dache ist. Wenn man den Schrein gesondert brauchte, hob man ihn von dem Sarkophag durch das Dach ab, welches im Hinblick auf diesen Zweck lose angebracht war. Der Deckel des Sarkophags ist gleichfalls lose und kann geöffnet werden. Der Innenraum, den der Sarkophag umfasst, ist gerade so gross, dass ein gewöhnlicher Sarg gut hineinpasst, und es ist sicher, dass das gesamte Skelett des Heiligen in seinem einfachen, den Dimensionen des Körpers angepassten Sarge darin aufbewahrt worden ist. Der eigentliche Heiligenschrein hat also nur einen kleinen Teil von den Reliquien des Heiligen für Kultzwecke und zur Anwendung bei Prozessionen enthalten. Deshalb finden sich denn auch in den beiden Querleisten unter der Standfläche des Sarges Löcher, durch welche Tragstangen gesteckt werden konnten. Nach der Reformation ist der in dem Sarkophag aufbewahrte Sarg zerstört worden, aber man hat seinen Knocheninhalt wenigstens teilweise gesammelt in dem Heiligenschrein untergebracht, in dem auch Reliquien von anderen Altären des Domes niedergelegt worden sind.

Bei der Untersuchung des Inhalts des Heiligenschreins fanden sich darin eine grosse Menge zerstreuter Knochenstücke (Abb. 164, S. 312), mehrere mit deutlichen Spuren von Reliquienbehandlung, verschiedene Zeuglappen (Abb. 165, S. 313), die möglicherweise Reste von Reliquienhüllen darstellen, ein beutelförmiges Reliquienbehältnis (Abb. 166, S. 314), zu dem ein nahes

Gegenstück des 14. Jahrhunderts aus Schweden in Abb. 167 (S. 315) vorliegt, eine Anzahl etikettierte Reliquien, die allem Anschein nach zu dem Inhalt des vorerwähnten Behältnisses gehören, zwei wie ein Schädel oder ein Scheitel eingehüllte Reliquien, eine in Malmö geprägte »hvide»-Münze aus der Zeit des Königs Hans (1481—1512) und in Wachs gedrückte Siegelfragmente (Abb. 168—170, S. 316—317). Die Münze und die Siegelfragmente können Erinnerungen an die Seligsprechung selbst sein, denn die Münze war damals in Umlauf und kann als Opfer in den Sarg gekommen sein, während die Siegelfragmente letzte Reste der Beatifikationsbulle oder der Stiftungsurkunde sein können, derengleichen ebenfalls in einem Heiligenschrein aufbewahrt zu werden pflegten.

Die in dem Schrein enthaltene Knochensammlung hat Prof. Yrjö Kajava anatomisch-anthropologisch untersucht. Er hat konstatiert, dass ein grosser Teil der Knochen dem Skelett eines und desselben alten hochgewachsenen Mannes angehört. Diese Knochen sind: das Becken Abb. 174 (S. 326; auch Abb. 171, S. 321, Nr. 3 und Abb. 173, S. 325, Nr. 1A und 1B wiedergegeben), die Knochen: Nr. 9C, 7A, 7B Abb. 173 (S. 325), Nr. 2A, 2B, Nr. 8 und Nr. 12, 13 und 27 Abb. 172 (S. 324), Nr. 33, 4D, 4A und 4C, Abb. 171 (S. 321) sowie Nr. 5A, Nr. 10 und 11 Abb. 175 (S. 327). Ausser diesem Individuum ist in der Sammlung eine zweite, relativ junge Person durch die Kopfknochen Nr. 5B, 5C und 31 sowie durch die Zähne in Abb. 175 vertreten. Die Extremitätenknochen Nr. 9 in Abb. 172 und 9B in Abb. 173 sowie der letzte Lendenwirbel Nr. 4B in Abb. 171 gehören keinem der beiden vorhergehenden an und repräsentieren mithin noch ein drittes Individuum. Für die isolierten Knochen in Abb. 176 (S. 331) lässt sich nicht sicher entscheiden, ob sie zu den vorhergehenden oder zueinander gehören. Sie können also je ein eigenes Individuum vertreten. Da man weiss, dass Bischof Hemming 1366 im Alter von 76 Jahren zu Åbo starb und im Dom in einem von ihm selbst hergerichteten Grabgewölbe beigesetzt war, in dem ausser ihm sein Vorgänger (Benedictus † 1338) und zwei seiner Nachfolger (Henricus Hartmanni † 1367 u. Johannes Petri † 1370) ihre Ruhestätte fanden, ist es wahrscheinlich, dass die zuerst erwähnte grösste Gruppe von Knochen des gleichen Skeletts, auf deren Behandlung als Reliquien deutliche Hinweise vorliegen, Reste vom Skelett des heil. Hemming enthält, welche aus dem beseitigten, seinerzeit das gesamte Skelett enthaltenden Sarg des Sarkophages in den Heiligenschrein überführt worden sind. Dem Skelett sind schon bei der Seligsprechung Teile entnommen worden, um unter anderem in der Storkyrkan zu Stockholm und wahrscheinlich auch in den einheimischen Kirchen (Urjala, Lohja u. a.), in denen schon damals ein ihm geweihter Kultus durchgeführt war, aufbewahrt zu werden, aber ein grosser Teil davon ist ohne Zweifel auch nach der Reformation verschwunden. Zur Vervollständigung des Bildes, das uns der erhaltene Teil des Skeletts gibt und nach welchem Bischof Hemming ein hochgewachsener, kräftig gebauter Mann war, wird dieser Heilige in Abb. 177 (S. 332—333) dargestellt, wie ihn ein unbekannter Künstler des Mittelalters gemalt hat. Das Bild stammt aus dem Altarschrank von Urjala, aus dem Ende des Mittelalters, und man sieht da neben dem Heiligen seine lebenslängliche vertraute Freundin, die auch in Finnland als Heilige verehrte berühmte Birgitta aus Schweden.

Von dem übrigen Reliquieninhalt des Heiligenschreins verdient in erster Linie die wie ein Schädel umhüllte Reliquie Beachtung, die in Abb. 178—180 (S. 335—337) dargestellt ist. Beim Untersuchen ihrer Zusammensetzung ergab sich, dass an dem Gebilde der Unterkiefer eines Menschen der Teil ist, der speziell für Kultzwecke umhüllt werden sollte, und dass alle übrigen Knochen daran nur dazu dienen, dem Gebilde eine bestimmte Gestalt zu geben. Bei anatomischer Durchmusterung der Knochen wurde gleichfalls konstatiert, dass sich unter denselben, soweit sie menschliche sind, kein einziger Knochen befindet, der von dem Skelett eines so alten Mannes wie Bischof Hemming herstammen könnte, als dessen Reliquie man das Gebilde darum betrachten könnte, weil es in dem Heiligenschrein des heil. Hemming aufbewahrt worden ist. Das Knochen-

gerüst des Schädelgebildes wird durch die Röntgenbilder in Abb. 181—184 (S. 338—343) beleuchtet. Das darin verwendete Scheitelbein ist, nach dem Verknöcherungsstadium der Nähte und nach seiner Struktur zu urteilen, einem Individuum zuzuschreiben, das höchstens ein Alter von 40 Jahren erreicht haben kann, während der Unterkiefer möglicherweise einer älteren, aber unter keinen Umständen einer so alten Person, wie Bischof Hemming war, angehört hat. Dagegen konnte konstatiert werden, dass der Kieferknochen völlig den Abständen und Massen der entsprechenden Gelenkgruben an dem Heiligenschädel analog war, der in der Sakristei des Doms zu Åbo gefunden wurde, und auch sonst in Bezug auf seine Knochenstruktur, seine Altersindizien und seine aussergewöhnliche Schmalheit möglicherweise zu demselben Skelett wie der letzterwähnte Schädel gehört. Hierbei kann es sich nur um einen für den Dom wichtigen Heiligen handeln, von dessen Reliquien bemerkenswerte Teile in verschiedenen Behältnissen und wahrscheinlich auch in verschiedenen Altären zur Schau gestellt worden sind. Abb. 185—186 (S. 346—347) zeigen die Reliquie mit ihrer farbigen Hülle, auf welcher die Enthauptung eines Bischofs dargestellt ist. Aus dieser Darstellung eines Martyriums kann geschlossen werden, dass die Reliquie dem bischöflichen Märtyrer zugehört. Sowohl aus den Kostümteilen der menschlichen Figuren, der Bewaffnung usw. als auch aus dem Überzug der Hülle, dessen Muster aus Abb. 187 (S. 347) ersichtlich wird und der aus einer italienischen Seidenweberei des beginnenden 14. Jahrhunderts zu stammen scheint, geht hervor, dass die Hülle in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts angefertigt worden ist. Aus allem diesem und aus der Reliquiengeschichte des heil. Henrik kann man schliessen, dass die in Rede stehende Reliquie wie auch die in der Sakristei angetroffene Reliquiengruppe von dem Reliquienskelett des heil. Henrik herrühren. Die Unterkieferreliquie ist wahrscheinlich auf die Initiative des Bischofs Hemming hergestellt worden, der von seiner Reise zum Papst 1346—47 für die Reliquien des Heiligen einen neuen »silbernen» Heiligenschrein mitbrachte und der diesen getrennten Knochen wahrscheinlich auf dem Hauptaltar der Kirche ausstellen wollte, als derselbe nach der Erweiterung des Domes am Anfang der 1350-er Jahre neu eingeweiht wurde. Den Schädel und die Oberarmknochen des Heiligen andererseits stellte Bischof Magnus Tavast (1412—1450) in schädel- und armförmigen silbernen Behältnissen, die er in den 1420-er Jahren aus Venedig mitbrachte, wahrscheinlich auf dem Altar der heil. Henrik und Erik aus. Die Frage, wie die Reliquien an ihre Fundorte geraten sind und sich dort erhalten haben, berühre ich weiter unten.

Ein anderes Reliquiengebilde enthält an eigentlichen Reliquien nur kleine Stückchen eines menschlichen Schädels, hat aber durch Anwendung verschiedener anderer Knochen und Binden die Form eines menschlichen Scheitels erhalten. Vgl. Abb. 191 (S. 356) und 194 (S. 360—361). Die Untersuchung der Knochensammlung hat ergeben, dass die Bruchstücke des Schädels von Knochen, die in einem Grab gelegen haben, abweichen, indem sie offenbar einer starken Hitze ausgesetzt gewesen sind. Eine solche Behandlung ist den anderen Knochen des Gebildes nicht zuteil geworden, unter denen denn auch sicher Tierknochen vorkommen. Abb. 192 (S. 357) zeigt einige von den Schädelknochen des Gebildes und Abb. 193 (S. 359) die ganze Knochensammlung in Röntgenaufnahme. Schon die auf der Reliquienhülle angebrachte Bandverzierung, die an die »Krone» einer Birgittennonne erinnert, obwohl sie andere Farben als diese zeigt, besonders aber die Beschaffenheit der eigentlichen Reliquienknochen des Gebildes macht es wahrscheinlich, dass die Reliquie die heil. Birgitta repräsentiert. Ihre Reliquien Abb. 196 (S. 363), die in dem gemeinschaftlichen Heiligenschrein der heil. Birgitta und Katharina (Abb. 195, S. 362) verwahrt werden, hat Prof. Fürst untersucht mit dem Befund, dass die Leiche der heil. Birgitta skelettiert worden ist. Die Knochen ihres Schädels in Vadstena haben genau dasselbe Aussehen, dieselbe Form der Bruchflächen und dieselbe äussere Färbung wie die Knochenstückchen unserer Binde. Auch im Hinblick auf die Heiligengeschichte des heil. Hemming ist es mehr als wahrcheinlich, dass Reliquien der heil. Birgitta bei der Seligsprechung des heil. Hemming in dessen

Heiligenschrein eingelegt worden sind. Die Hülle wäre mithin am Anfang des 16. Jahrhunderts in Vadstena angefertigt.

Eine Gruppe für sich bilden im Reliquieninhalt des Heiligenschreins des heil. Hemming die kleinen Reliquienhüllen, die mit ihren Heiligennamen auf Pergamentstreifen versehen gewesen sind. Unter diesen sind folgende Reliquien zu finden: Ein Stückchen von einem Gethsemanestein (Abb. 197, S. 366), vom Ellbogenbein des heil. Henrik (Abb. 198, S. 368), von einem Finger des heil. Erik (Abb. 199, S. 369), von der heil. Margaretha (Abb. 200, S. 370, Skulptur 201, S. 371), von der heil. Benedikta (Abb. 202, S. 371), vom heil. Pankratius (Abb. 203, S. 373), von den unschuldigen Kindlein von Bethlehem (Abb. 204, S. 374) und eine Anzahl Reliquien, die aus ihren Binden herausgenommen sind oder ihre Etikette verloren haben (Abb. 205, S. 377). Unter den letzteren kann eine, welche ein kleines Knochenstückchen sowie in Pergament Mäusehaare enthält, auf die heil. Gertrud zurückgeführt werden. Die Beischriften der Reliquien weisen in einem Fall (Abb. 203) in das 13., in fünf Fällen (Abb. 198, 199, 200, 202 und 204) in das 14. und in einem (Abb. 197) in das 15. Jahrhundert. Wenn die heil. Gertrud vertreten ist, dürfte die betreffende Reliquie ebenfalls in das 15. Jahrhundert zu setzen sein. Alle diese Reliquien scheinen zum Inhalt des obenerwähnten und in Abb. 166 (S. 314) wiedergegebenen Reliquienbeutels gehört zu haben. Hiernach sieht es aus, als habe die Sammlung zu einem Altar gehört, der schon im 13. Jahrhundert und von neuem sowohl im 14. als im 15. Jahrhundert eingeweiht worden ist. Dabei kommt zunächst der Hochaltar des Domes in Frage, der bei der Erhebung der Kirche zum Dom um 1290 zu diesem Zweck und von neuem in den 1350-er Jahren nach der Translation des Altars sowie in der zweiten Hälfte der 1460-er Jahre nach der Erhöhung des Mittelschiffes der Kirche eingeweiht wurde. Da die grösste Menge der Reliquien aus dem 14. Jahrhundert stammt, ist es wahrscheinlich, dass auch der Beutel zu ihrer Aufbewahrung um diese Zeit angeschafft worden ist.

Von den unbekannten Heiligen, als deren Reliquien mehrere Knochenstückchen, dem gleichen Individuum angehörend, in der Knochensammlung des Heiligenschreins vorliegen, kann angenommen werden, dass sie unter den 10 000 Rittern oder den 11 000 Jungfrauen zu suchen sind, deren Fest auch im Bistum Åbo (am 22/6 und 21/10) gefeiert wurde. Den letzteren war im Dom sogar ein besonderer Altar geweiht. Zu Vermutungen über die durch die isolierten Reliquienknochen vertretenen Heiligen fehlen dagegen alle Anhaltspunkte. Falls sie sämtlich verschiedene Heilige repräsentieren, beträgt deren Zahl über dreissig.

Der Umstand, dass ein recht beträchtlicher Teil des erhalten gebliebenen Reliquienmateriales im Dome zu Åbo offenbar unseren Nationalheiligen, den heil. Henrik, vertritt, steht im Widerspruch mit der herrschenden Annahme, dass seine Reliquien 1720 nach Russland gebracht seien. Andererseits haben wir aber auch keine sichere Kunde darüber, dass die Überführung nach Russland wirklich stattgefunden hat. Am 16. Oktober 1720 nahm der von den Russen in Åbo eingesetzte Landeshauptmann Graf Gustav Douglas, ein Schwede von Geburt, in der Sakristei des Doms zu Åbo eine Besichtigung der Gebeine des heil. Henrik vor, wobei die Knochen auch im Beisein zweier Ärzte katalogisiert wurden. Sie wurden damals in zwei Beuteln aufbewahrt, von denen der eine, wie es scheint, die auf einem besonderen Altar niedergelegten Schädel- und Oberarmknochen enthielt und sich in einem grösseren Beutel befand, der einmal das ganze Skelett umschlossen hat. Bei der Besichtigung wurde, wie aus einer Aufzeichnung zweier anwesend gewesener einheimischer Männer hervorgeht, auch die Spezialhülle des Schädels und der Oberarmknochen aufgetrennt; aber da die Knochen in der Sakristei, die damals in den Händen der Russen war, bis zum 3. Dezember belassen waren, scheinen der Schädel und die Oberarmknochen nebst ihrer Hülle unterdessen auf geheimnisvolle Weise in die Nische der Sakristei geraten zu sein, während entsprechende Knochen aus dem Ossuarium des Domes statt ihrer zu dem Gesamtskelett hinzugefügt wurden. Hierauf deutet die von dem Pfarrer Israel Escholin in seinen

Aufzeichnungen eingetragene »Vermutung», dass die Russen nicht alle Gebeine des heil. Henrik bekommen hätten. Im Schloss zu Åbo, wohin die Reliquien dann überführt wurden, wurde ihnen im Beisein des Fürsten Golitsyn am 11. Oktober eine neue Besichtigung zuteil, aber da der Knochenbestand dem früher darüber aufgestellten Verzeichnis entsprach, wurde der Umtausch nicht entdeckt. Die Knochen blieben auch damals in Åbo, und es liegt keine Angabe darüber vor, dass sie weitergeschickt worden wären. Der von dem Skelett getrennt eingehüllte Unterkiefer befand sich schon damals an seinem Fundort und wurde bei dieser Gelegenheit gar nicht in Betracht gezogen.

Von den Reliquien des heil. Henrik sind uns also der Schädel und der eine Oberarmknochen erhalten — der andere Oberarmknochen scheint leider in den Reliquienskeletten ein recht gewöhnlicher Ergänzungsknochen zu sein. Da man aus diesen Skeletteilen wenigstens annähernd gewisse Schlüsse auf die Körperbeschaffenheit des Bischofs ziehen kann, ist es von Interesse, nach denselben wenigstens seine Länge und sein Alter zu fixieren. Die erstere (170 cm) wäre ungefähr dieselbe wie die der Schweden Birger Jarl und Karl Knutsson, für die bei Untersuchungen der Skelette derselbe Wert der Körperlänge gefunden worden ist. Das Alter von etwa 50 Jahren andererseits würde seine Geburt in eins der ersten Jahre des 12. Jahrhunderts zu setzen erlauben. Sein Intelligenzmass würde sich, nach dem Schädelbinnenraum und dem Hirngewicht berechnet, gut dem der dänischen Erzbischöfe Asser und Andreas Sunesson an die Seite stellen. Besonderes Interesse verdienen ferner seine in dem Schädel zum Ausdruck kommende auffallende Schmalgesichtigkeit und Schmalkiefrigkeit, Eigenschaften, die auch in seinen Bildern im Märtyreraltar des heil. Henrik in der Kirche zu Nousiainen (Abb. 115 u. a., S. 245 f.) charakteristisch hervortreten. Es scheint mithin, als sei bei der Skizzierung seines Bildes in Åbo als Vorbild sein Skelett benutzt worden, von dem der Schädel und die Oberarmknochen gerade zu derselben Zeit für die Niederlegung auf seinem Altar losgelöst wurden.

Von dem Reliquiendienst des Doms zu Åbo vermögen die dort erhaltenen Reliquienreste kein volles Bild zu geben, aber es geht aus ihnen hervor, dass dieser Kult die gleiche bedeutungsvolle Stellung eingenommen hat wie in den grossen Kirchen Skandinaviens, deren Reliquienkult durch die bewahrten Reliquienkataloge eingehender beleuchtet wird. Die Rangskala der Reliquien, die sich in den Reliquienkatalogen Skandinaviens und besonders in der Reihenfolge widerspiegelt, in der die Reliquien ausgestellt oder sonstwie bei den Reliquienfesten der Kirche gezeigt werden sollten, und die sie folgendermassen gruppiert: Reliquien Christi und der Jungfrau Maria, der eigenen Schutzheiligen der Kirche, der Apostel, der Märtyrer, der Bekenner (Confessores) und der jungfräulichen Heiligen, ist ohne Zweifel auch im Dom zu Åbo den Verhältnissen entsprechend beachtet worden. Das Fest der Reliquien des Doms zu Åbo wurde 1396 eingeführt und zuerst am 21. Januar, später am 9. September gefeiert. In beiden Fällen stand es mit einem anderen grossen Fest in Verbindung, wobei die Ausstellung und Vorzeigung der Reliquien in Anwesenheit einer grösseren Volksmenge als der gewöhnlichen stattfinden konnte. Bei diesen Gelegenheiten wie bei dem besonderen Reliquienfest des heil. Henrik, an seinem Translationstag, dem 18. Juni wurde ihm, dürfen wir annehmen, auch im Reliquienkult des Domes die spezielle Beachtung zuteil, die durch seine Stellung als besonderer Beschützer des Domes und der Gesamtkirche unseres ganzen Landes vorausgesetzt wird. Zu dieser Vermutung berechtigt schon die Bedeutung, die seinen Reliquien allein in dem uns erhaltenen Reliquienmaterial des Domes zukommt.

Der heil. Henrik hat sich also bei unseren Untersuchungen in der Person des Bischofs als der zielbewusste Organisator unserer jungen Kirche und in der Person des Märtyrers im Heiligen-

kult unserer Kirche überhaupt wie auch in dem Reliquienkult im besondern als ein zu hohem nationalen Ansehen gelangter Heiliger dargestellt, dessen Einfluss auf die Entwicklung unserer Kirche jahrhundertelang fortdauerte, nachdem sein irdisches Wirken seinen Abschluss gefunden hatte. Ich verweise zum Schluss auf das Bild von ihm (Abb. 206, S. 406—407), das ihn am Ausgang des Mittelalters neben der ersten Schutzheiligen des Doms zu Åbo, der Jungfrau Maria, in der Machtstellung zeigt, zu der ihn das Mittelalter zum Dank für sein Lebenswerk im Dienst unserer Kirche erhoben hatte.

KIRJOJA TURUN TUOMIO-KIRKOSTA

Juhani Rinne: **Turun tuomiokirkko.** Seitsemänsatavuotismuistolle omistettu. 17 teksti- ja 109 syväpainokuvaa. Hinta vaatek. 100 mk, nahkaselk. 140 mk.

Turun tuomiokirkko on Suomen vuosisataisen kulttuurin keskuspyhättö. Sen muureista, holveista ja hautakammioista heijastuvat eteemme Suomen kansan suuret, kunniakkaat muistot aina keskiajan hämärästä nykypäiviin asti.

R. V. Ekman: Kristuksen ylösnousemus.
(Seinämaalaus tuomiokirkkokuorissa.)

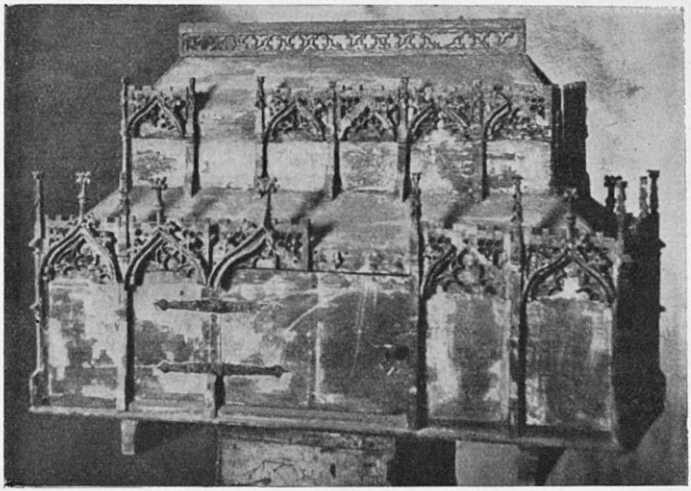

Piispa Hemmingin pyhäinjäännöslipas.

Viime vuosina on mielenkiinto Turun tuomiokirkkoa kohtaan jatkuvasti kasvanut. Tuomiokirkossa on toimeenpantu laajasuuntainen tutkimus- ja restauroimistyö, joka on tullut maksamaan kuutisen miljoonaa markkaa. Työn valvojana ja johtajana on ollut tohtori Juhani Rinne. Kun Turun tuomiokirkko entistään ihanampana ja arvokkaampana vietti 700-vuotisjuhlaansa, tri Rinne julkaisi muhkean kuvateoksen tästä kansallisaarteestamme. Tässä kookkaassa teoksessa on 40 tekstisivua, joissa selostetaan tuomiokirkon rakennus- ja historiallisia vaiheita. Ja sitten annetaan kuvien puhua: 80 isoa sivua iha-

nia kuvia kirkosta ja sen kauneimmista yksityiskohdista. Kuvien hienoudesta ja taiteellisuudesta ovat *Ifflandin* ja *Apollon* nimet takeena ja Otavan kuuluisaksi tullut *syvennyspaino* on antanut todellisen mestarinäytteen kuvien jäljentämisestä. Oikeutetulla itsetunnolla voi suomalainen tätä kulttuuriteosta näyttää niin koti- kuin ulkomaillakin, ja senvuoksi siitä onkin julkaistu ruotsinkielinen laitos,

Åbo domkyrka. Tämä laitos on varustettu myös lyhyellä englanninkielisellä yleiskatsauksella, ja kuvatekstit ovat sekä ruotsiksi että englanniksi. Tämän laitoksen hinta on vaaleissa, kultasomisteisissa kangaskansissa 120 mk ja tummempana nahkaselkäisenä korusiteenä 160 mk.

Jul. Finnberg: **Turun tuomiokirkon vuosisataiset vaiheet 1229—1929.** 60 teksti- ja 20 syväpainokuvaa. Hinta 30 mk, sid. 40 mk.

Turun tuomiokirkon tutkimuskomitean sekä sittemmin tutkimus- ja korjausvaltuuskunnan sihteerinä ja jäsenenä vv. 1919—29 toimineena lehtori Jul. Finnberg on tarkoin perehtynyt kirkon rakennus- ja uudistusvaiheisiin. Hänen mielenkiintoisen teoksensa tarkoituksena on sanoin ja kuvin elävöittää tuomiokirkon keskeistä merkitystä kansamme historiassa. Jaksossa »Elämää ja merkkitapauksia Turun tuomiokirkon vuosi-

sataisten muurien suojassa» välähdytetään lukijan silmien eteen tuokiokuvia Suomen historian tärkeimmistä vaiheista, mitkä melkein kaikki joko välittömästi tai välillisesti keskittyivät temppelin holvien alle. Tässä jaksossa kuvataan esim. piispa Maunu II Tavastia sekä piispa Hemmingin autuuttamisjuhlaa, ja piispa Jaakko Gummerus on kirjoittanut jumalanpalveluselämästä Turun tuomiokirkossa keskiajan lopulla.

Kirjan kuvitus on runsas ja mielenkiintoinen. M. m. on joukko kuvia tuomiokirkon kallisarvoisista aarteista, joita vain harvat nykyajan suomalaiset ovat ennen tuomiokirkon restaurointia nähneet, mutta jotka nykyisin jo ovat tuomiokirkkomuseossa kaiken kansan nähtävinä.

Tuomiokirkon ovenkoriste.